

Bíró Ferenc

A felvilágosodás korának magyar
irodalma

Balassi Kiadó
Budapest

A digitális megjelenés az NKA támogatásával készült

© Bíró Ferenc, 2013

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZÜLEIM EMLÉKÉNEK

Bevezetés

Már a kortársak is tudatában voltak annak, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a magyar irodalomnak új korszaka kezdődött el. E közvélekedés egyik első összegzője, Kazinczy Ferenc 1808-ból visszatekintve egyenesen úgy látta, hogy ezekben az évtizedekben – noha „nehéz ködök” késleltették a fény áttörését – „Horizonunkon egy gyönyörű új Hajnal emelkedett fel”. Közelebről is meghatározza e napfelkelte idejét, a „nagy Thérézia utolsó évtizedét”, azaz: az 1770-es éveket jelöli meg azon időszakként, amikor a nemzeti literatúra megtörte a „hosszú hallgatást”. Kazinczy *Tübingai pályairásának* idézett részletei¹ köré elődeinek és kortársainak több változatban is megfogalmazott, de lényegében ugyanezt a benyomást kifejező formuláit idézhetnénk. Korán akadt történész, aki már az okokat kereste: Kovachich Márton György a szellemi megújulás kezdeteit a hétéves háború eseményeivel hozta összefüggésbe.² Szerinte a változások egyik eredete az, hogy a magyar katonák a felvilágosult ellenfél, Nagy Frigyes országából megváltozott gondolkodással tértek vissza. De volt olyan író is, aki – mint Kármán József – egy igényesebb irodalmiság nevében „ártalmasnak” tartotta, hogy „Nincs vége se hossza az öröm-ujjongatásoknak tudományaink fel derült egérül”, és már 1794-ben higgadtabb önismeretre szólított fel (*A nemzet tsinosodása*). A Kazinczy által megfogalmazott álláspont nem csupán összefoglalja a különféleképpen hangzó, a lényegét illetően azonban azonos kortársi nézeteket, de magában foglalja egy mindmáig eleven irodalomtörténeti hagyomány megalapozását is. Az általa vázolt elgondolás az ősmintája annak a fejlődéstörténeti felfogásnak, amely napjainkig meghatározó eleme a felvilágosodás kori magyar irodalomról való tudásunknak. Az ő néhány mondatában található annak a koncepciónak a kiindulópontja, amelyet a magyar romantika irodalomtörténésze, Toldy Ferenc alakít majd ki felvilágosodás kori irodalmunkról.

Toldy Ferenc számára az irodalom elé állított egyik legfőbb norma az volt, hogy az vajon mennyiben fejezi ki a „nemzeti szellem sajátosságait”. Teljesen érthető, ha ez a Herder és Kölcsey által inspirált szemlélet a XVIII. század első felében a hanyatlás korát látta. Ennek a – láttuk: Kazinczy által is „hosszú hallgatás”-ként jellemzett – időszaknak azonban Toldy kikristályosodott értelmezésében a „nagy Thérézia” uralkodásának utolsó évtizede nem általában vet véget, ő immár egy író fellépéséhez kapcsolja az új kor nyitányát. Íme a nevezetes, nyilván a romantika személyiségkultusza által is inspirált tétel: „Végre jött, s jött előkészületlenül, váratlanul, szinte egyszerre, a fordulat. Nem egy esemény, nem a nemzetben keletkező valamelyes mozgalom, nem a népet szerető királyné által [...] hanem jött egy ember által, ki nem

¹ *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*. 1808. Kiadta Heinrich Gusztáv. Régi Magyar Könyvtár 37. Budapest, 1916. 153–154.

² *Merkur von Ungarn* 1787. I. Heft 19–20. Geschichte der neuen Schulenreformation in Ungarn. Utal rá Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, é. n. 10.

főrendi születésű, nem magas állású, nem gazdag és hatalmas, hanem fiatal, lelkes és tisztán látó a dísztelen önfeledést, s lángoló a *nemzeti* műveltség emelkedéséért: ez villanyozta fel az öntudatlan nemzedéket: BESSENYEI GYÖRGY.”³ Az idézett mondatokban benne van egy másik s Toldy számára kiváltképpen lényeges megfontolás is, nevezetesen: az újkori magyar irodalom létrejötte így belső erők („a nemzetben keletkező valamelyes mozgalom”) és nem külső tényezők eredménye. Bessenyei fellépésének éppen az ad különös jelentőséget, hogy teljesen lelki forrásokból származtak hozzá az impulzusok. De ez már inkább Toldy irodalomszemléletét és csak kevéssé tárgyunkat illető kérdés, számunkra az a fontos, hogy így született meg a magyar irodalomtörténet legélesebben megvont korszakhatára, az 1772-es év.⁴ Az 1770-es évek irodalmának s különösen Bessenyei György fellépésének jelentőségét nem hangsúlyozó s valóban jelentékeny irodalomtörténeti álláspont alig-alig fogalmazódott meg a múlt század hetvenes éveitől, de azért fel kell figyelni arra is, hogy Toldy élesre fogalmazott interpretációja sem vált általánossá. Már a múlt században is elterjedtebb volt az a (Toldy Ferenc által hallgatólagosan elutasított) felfogás, amely a fordulatot nem azon „egy ember” fellépéséhez kötötte, hanem inkább a nemzeti törekvések kibontakozását állította előtérbe, általában. Igaz: Bessenyei működése ebben a beállításban ugyancsak fordulatot jelent, de úgy, hogy számára még a feladat (ahogy Gyulai Pál megfogalmazta) a szükségképpen „ránkszakadt” idegen műveltség befogadása volt s nem lehetett annak nemzetivé tétele.⁵ Ehhez a döntő lépést a magyar irodalom csak az 1780-as években, II. József uralkodása idején tette meg, Bessenyei évtizedének idegenes túlzásaira való visszahatásként is. Ilyen típusú magyarázatnak már Kazinczy kortársa, Pápay Sámuel hangot adott,⁶ s az elkövetkezendő idők folyamán a „felvilágosult” és a „nemzeti” között így létrehívott ellentét különböző értelmezésekben tovább élt, találkozunk vele a XX. századi magyar irodalomtörténet-írás legmagasabb szintjein is. Horváth Jánosnál bukkan fel az a nézet, amely a felvilágosodásban csak eszközt lát a nemzeti irodalom kibontakozásához. Az ő fejlődéstörténeti felfogása szerint a kor egyik „paradoxona” éppen az, hogy Bessenyei és társai a nemzeti fejlődést „idegen szellem” betelepítésével indították meg.⁷

A fordulat éve után kibontakozó marxista irodalomtörténet-írás, elsőként Waldapfel József korszakmonográfiája megszüntette a kimondva-kimondatlanul idegennek tekintett felvilágosodás és a nemzeti irodalom dichotomikus szemléletét, ugyanakkor az 1772-es korszakhatár elfogadásában vagy elutasításában a progresszió vagy a reakció megnyilvánulását látva, egy újabb dichotómiát állított fel.⁸ Ez az álláspont politikai, sőt, világnézeti kérdéssé minősített át egy

³ Toldy Ferenc: *A magyar irodalom legújabb koráról*. In: *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Budapest, 1878. 176.

⁴ Az 1772-es évnél mint korszakhatárnak a történetét Mezei Márta dolgozta fel: *Periodizáció és korszakelmélet* (1772 értékelésének története). In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 143–175.

⁵ Gyulai Pál: *Emlékbeszéd Arany János fölött*. 1883. In: *Emlékbeszédek*. I–II. Budapest, 1914. I. 234.

⁶ Pápay Sámuel: *A magyar irodalom eszmérete*. Veszprém, 1808. 404.

⁷ Horváth János: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*. In: *Tanulmányok*. Budapest, 1956. 102.

⁸ Waldapfel József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1957. 7–10.

tisztán tudományos problémát, ám ez a korai marxista tudományosság nyers tónusában megfogalmazott tétel – furcsa módon – csak megerősítette a régi elgondolás pozícióját. Mert a hagyományos fejlődéstörténeti felfogásnak a felvilágosodás és a „nemzeti” elválasztása csak az egyik eleme, a másik s általánosabb érvényű – mozzanata a felvilágosodás korának előtörténetként, a romantika és az újkori magyar irodalom előtörténeteként való beállítás. Ez alapvető vonása a Toldy-féle koncepciónak, de klasszikus tisztasággal és érvénnyel Horváth János fogalmazta meg *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* című tanulmányában. Fontos észrevennünk, hogy az 1772-es évnek mint szakadék-mélységű korszakhatárnak a kijelölése nemcsak a romantika méhében fogant gondolat, de telítve is van romantikus elfogultsággal, noha ez nemcsak rejtett, de nyilvánvalóan akaratlan vonása. Abban a látványos gesztusban ugyanis, amellyel a késői kor irodalomtörténet-írása a testőr alakját állította irodalmunk modern időszakának kezdőpontjára – „egy ember” jön és nyit új korszakot! – benne rejlik a degradálás mozzanata. Azzal, hogy Bessenyei öles alakja egy fejlődési sor élére kerül, óhatatlanul a későbbi fejlődés eredményei által kialakult normák és értékelési szempontok hatókörébe is kerül, vagyis: az lesz működésében az igazi érték, amiben megelőzi az utána következőket, amiben tehát *hasonlít* utódainak világára. Bessenyei egy stagnáló „nemzetietlen” korról szemben egy fejlődő „nemzeti” kor időszakát nyitja meg s mivel a későbbi fázisok nyilvánvalóan fejlettebb fázisok, fellépésében és tevékenységében nemcsak az újat kezdés, hanem a későbbi fejlődés eredményeihez mért kezdetlegesség is benne van mint természetes (s így nem is kritizálható) elem. Mária Terézia testőre ebben az értelmezésben elsősorban éretlen – szükségképpen éretlen – kezdeményeként mutatkozik meg mindannak, ami később kialakul. hiszen ő éppen azért, hogy új utakat és távlatokat nyitott a magyar literatúrában, előzményekhez nem mérhető. Bessenyei Györgyöt mindenekelőtt az minősíti, hogy nincsenek előzményei. Az 1772-es korszakhatár kijelölésével a romantika magához ölelte a magyar felvilágosodás első jelentékeny alakját, s bár méltányoló gesztus ez, voltaképpen mégis inkább a fojtogatással ér fel, hiszen ezzel egyúttal ki is szakította saját lehetőségei és feltételei köréből s idegen, mostoha égtáj alá helyezte, olyan szempontok és normák érvényességi körébe, amelyekről nagyon is kétséges, hogy alkalmazhatók-e az 1770-es évtized kulturális állapotaival szemben.

Az 1772-es korszakhatár esete példázza talán a legvilágosabban, hogy a romantika a felvilágosodás kori magyar irodalomban elsősorban önnön előzményeit kereste. Mivel a XVIII. század utolsó évtizedeiben kétségkívül kevesebb esztétikai érték jött létre, mint a XIX. század folyamán, közvetve vagy közvetlenül, de az utókor is elfogadta, hogy itt valóban a „XIX. század fejlődéstörténeti előzményeit” kell látnunk. Igaz, Horváth János e formuláját kevesen használták ugyan, de az e formula által kifejezett szemlélet kísértett s kísért mindmáig a korszakról való gondolkodásunkban éppen úgy, mint a korszak kulturális teljesítményeinek megítélésében. Ennek a szemléletnek egyenes következménye, hogy – mint Szauder József rámutatott – a „kelléténel erősebb”, a „kutatások módszerét” is befolyásoló cezúra jött létre ezzel a korszakhatárral.⁹ Az 1772-es dátum szakadást hozott létre a magyar irodalomtörténet-írás

⁹ Szauder József: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. In: *Az Estve és Az Álom*. Budapest, 1970. 5–56.

folyamatában. A régebbi korok kutatói csak *addig* néztek, a korszak kutatói viszont nem szívesen tekintettek e nevezetes esztendő *elé* és akarva-akaratlanul a romantikával együtt látták a kort. Így olyan mélyen különült el egymástól a „rég” és az „új”, hogy az napjaink irodalom- és művelődéstörténete számára már nem fogadható el. Nemcsak azért, mert tudjuk, hogy a különböző kulturális korszakok mindig is szoros kapcsolatban voltak egymással – modern törekvések gyakran a „rég”-ben, sőt, az archaikusban ismernek rá előzményeikre –, hanem azért is, mert az új törekvések újszerűségének mibenlétére csak a hagyományossal való küzdelmükben derülhet fény. Márpedig a „kelletnél erősebben” megvont cezúra éppen e küzdelmet árnyékolja be, sőt: teszi láthatatlanná. E helyzetből természetesen következik a korszak kulturális teljesítményeivel szemben kialakított értékelési szempontok bizonytalansága, amelyet (Bessenyei megítélésének már részben idézett példája mellett) szemléletesen mutat e kor költészetének utóélete is. Csak az utóbbi évtizedekben látjuk élesebb és tisztább megvilágításban a korban születő magyar poézis „kismestereit”, akik – mint Szegedy-Maszák Mihály hangsúlyozta¹⁰ – meglepően magas átlagszínvonalat képviseltek, mégis: érdekes, változatos, szórakoztató vagy extrém produkcióikban a kazinczyánus vagy romantikus irodalomszemlélet (s nyomukban az utókor) alig-alig tudott meglátni értékeket. Igazán csak az elmúlt évek elfogulatlan, érzékeny és felfedező kedvű költői, Csanádi Imre és Weöres Sándor¹¹ tekintete nyomán kezdtek e korszak vertermésének rejtett „értékei és furcsaságai” feltárulni s kezdett megmutatkozni, hogy itt mennyire a „magyar valóság” költészetéről van szó.

A hagyományos szemléleti akadályok lebontásában azonban – természetesen – főként a tudomány vette ki a részét. Az irodalomtörténet (túlnyomórészt Szauder József munkássága révén) és a történettudomány (elsősorban Kosáry Domokos nagyszabású művelődéstörténeti szintézisével)¹² nemcsak jelentős eredményeket ért el az utóbbi időkben, de voltaképpen tudománytörténeti fordulatot hozott létre a korszak értelmezésében. Ez a tanulmány is az ő eredményeikre épít s az általuk képviselt szemléleti tendenciát igyekszik folytatni.

Az eddig elmondottak magukban rejtenek egy kérdést, nevezetesen: ha tagadjuk a túl éles cezúra létezését a hetvenes évek és a korábbi évtizedek irodalma között, akkor milyen viszonyt tételezünk helyette? E kérdés feltétele és a reá adandó válasz nélkül aligha kezdhethetjük el a magyar irodalom e nagy fejezetéről szóló értekezésünket, hiszen csak így tudjuk megjelölni azt a pillanatot, amikor az e monográfia által elbeszélendő történet a kezdetét veszi.

Ez a történet ugyanis – az eddig elmondottak talán sugallják – felfogásunk szerint nem az 1772-es esztendővel kezdődik. Azt is mondhatjuk, hogy Mária Terézia testőrének impozáns fellépése (ebben az esztendőben négy kötete is napvilágot látott) voltaképpen nagyobb

¹⁰ Szegedy-Maszák Mihály: *A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században*. In: *Világkép és stílus*. Budapest, 1980. 37–74. A kor költészetéről kitűnő megfigyelésekben gazdag elemzést nyújt Mezei Márta monográfiája: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Budapest, 1974.

¹¹ *A magyar valóság versei 1475–1945*. Válogatta és szerkesztette Csanádi Imre. I–II. Budapest, 1966 és Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságai-ból. Budapest, 1982.

¹² Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980.

jelentőségű, mint az, hogy vele új korszak kezdődik el irodalmunk történetében. Ez a vélemény nem paradoxon. Láttuk: a romantika azzal, hogy nem megfelelő normák világába helyezte méltányló gesztusával a filozófust, a munkásságáról kialakított képbe nemcsak beleépítette a rejtett és szándéktalan degradálás mozzanatát, de mintegy csökkentette is a lehetőségeket a további értelmezés és kritika számára. Amikor azonban vizsgálódásaink során a hetvenes évek Bessenyeijének teljesítményét igyekeztünk a történeti folyamatban elhelyezni, akkor szinte azonnal megváltozott a helyzet. Összegezve az előbukkant tanulságokat azt mondhatjuk, hogy az ő útnyitása egyszerre volt szűkebb és tágabb, mint az irodalom világa. Bessenyei elsősorban az életet látta meg másféle módon s csak így, csak ennek függvényében az irodalom dolgait: e terepen inkább lezárt, folytathatatlaná tett régi utakat, de csak kis mértékben nyitott meg újakat. A legnagyobb hatású magyar írók egyike nem alapított követendő vagy követhető irodalmi irányt. Ebből a szempontból igen tanulságos lehet Virág Benedek tanúságtétele, aki az 1800-as évek elején, de később is hálatelt szívvel emlékezik vissza arra (a Bessenyeit nem nagyon kedvelő Kazinczynak írja, tehát aligha lehet szó valamiféle udvarias szólamról), hogy őt ifjúságában, a hetvenes években Bessenyei példája „ébresztette fel”.¹³ Csak hát jól tudjuk, hogy az az irodalom, amit a felébresztett ifjú pályatárs művel majd, szinte semmilyen rokon vonást nem mutat azzal az irodalmisággal, amit az ébresztő, tehát maga Bessenyei művelt. Sőt, ebből a szempontból inkább ellentétéről beszélhetünk kettejük között: Virág – például – a „kolompázó” vagy „bordás” (= rímes) versek ellen a legkeményebben hadakozó költők egyike volt, és ismeretes, hogy a franciás modorban író előd nem is készített mást, mint „kolompázó” verseket. A filozófus testőr valóban nem hozott létre olyan szervesen és közvetlenül folytatható költői hagyományt, mint Faludi Ferenc (akire a népies költészeti tendenciák épültek) vagy a deákosok (akiknek törekvéseitől tisztán látható út vezet Berzsenyi és a romantika felé). Mi több, a filozófus Bessenyei hatása is korlátozott érvényű volt – meditációiból inkább csak részletek és gondolatkörök hatottak, de nem problémavilágának egésze, amint azt a legjelentősebb utód, Csokonai Vitéz Mihály példája tanúsítja. A magyar felvilágosodás legnagyobb költője felhasználta jó néhány Bessenyeitől eredő (vagy Bessenyeivel közös) bölcséleti fragmentumot, de azért ő mégis egészen más gondolati tartományokban kalandozott. Más oldalról, de ugyancsak jellemző példaként idézhetjük Kölcsey Ferencet, aki éppen ellentétes viszony megtestesítője: ő ifjúkorának filozófiai jegyzeteit készítvén – iskolásabban ugyan, de iskolázottabban is – lényegében megismétli a hetvenes évek írójának gondolkodói útját anélkül, hogy tudna róla, előtte járt már valaki itthon hasonló utakon.

Az 1770-es évek Bessenyeijének és író barátainak működése gyakorlatilag megszüntette a régi, késő barokk világkép érvényességét és virulenciáját. Azok az új értékek azonban, amelyek az ő ifjúkori munkáiban tárultak fel és sugároztak szét, elsősorban gondolati alapozást és bátorító háttérrel (nemcsak mély, de kellően rugalmas s ezért jól alkalmazható ideológiai támaszt) nyújtottak az új irodalmi törekvések, egyáltalán: az irodalmi törekvések számára, viszont

¹³ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi Váczy János. I–XXII. Budapest, 1890–1927. (Továbbiakban: *Kaz. Lev.*) A teljes idézet: „Engem ennek a tisztelt hazafinak a könyvei ébresztettek fel. A haza istene áldja meg.” II. 55.

közvetlenül, az irodalomművelés gyakorlati oldala felől tekintve nem ígértek annyit, mint más kezdemények. Ha elfogulatlanul tekintünk szét a XVIII. századvég magyar irodalmának világában, akkor rögtön szembeötlik: a megújulás a magyar felvilágosodás művelődésében valóban sokrétűbb, komplexebb jelenség volt, semhogy – bár szerepe az egyik legfontosabb s lehet, hogy a legfontosabb eleme ennek a folyamatnak – azon „egy ember” fellépésére és tevékenységére, sőt, a „nagy Thereszia” uralkodása utolsó évtizedének, a hetvenes évek irodalmának eredményeire lehetne visszavezetni. A felvilágosodás kori magyar irodalom redukált szemléletéhez jutunk, ha csak a hetvenes évek fejleményeiben látjuk meg az alapjait, de a hetvenes éveket is redukáltan szemléljük akkor, ha csak a későbbi fejlődés alapjait látjuk meg benne. Ezt az évtizedet nem lehet csak kezdetként felfogni s a korszak tanulmányozása során egyre mélyebb meggyőződésünkké vált, hogy *először* nem így kell felfogni. Mielőtt kirajzolódtak volna tekintetünk előtt azok az erővonalak, amelyek hozzájárultak a későbbi fejlődés megalapozásához, előbb azok a vonások mutatkoztak meg számunkra, amelyek azt tanúsítják, hogy ennek az évtizednek az élvonalbeli magyar irodalma korábban megindult tendenciák kibontakozásának az eredménye.

Úgy véljük tehát, hogy az 1770-es évek kulturális teljesítményeit mindenképpen egy szélesebb, az előzményeket is magában foglaló modell keretei között célszerű szemügyre venni. Ebben az értelmezésben a szóban forgó teljesítmények létrejöttét mindig az adott történelmi körülmények kondicionálják, hiszen az író–mű–olvasó viszonylatban benne rejlő roppant energiát egy-egy kor emberei a legkülönfélébb s az adott korra jellemző módon használják fel. A kérdés mindig az: hogyan? Erre a kérdésre a választ nyilván csak munkánk egészével közelíthetjük meg, viszont ehhez az első lépést e bevezetőben kell megtennünk. Megkíséreljük tehát, hogy a kor történelmi eseményeinek azokról a vonatkozásairól adjunk egy kurta áttekintést, amelyeknek meghatározó jelentőségük volt a felvilágosodás kori magyar irodalom történetének e tanulmányban kialakított modellje, különösen a kezdetek szempontjából. Azokra a változásokra, amelyek nyomán a magyar szellemi életben oly gyökeres átalakulások következtek be, Mária Terézia uralkodása első évtizedének vége felé került sor.¹⁴

Poroszországnak a magyar királynővel egyazon esztendőben, 1740-ben trónra lépő ifjú uralkodója, II. Frigyes a hat évig tartó ún. örökösödési háború során érzékeny csapást mért a Habsburgoknak az övénél jóval nagyobb, de kevésbé hatékonyan irányított monarchiájára s végül is megszerezte magának az ipari fejlődés szempontjából igen jelentős tartományt, Sziléziát. Mária Terézia – franciabarát riválisával ellentétben – nemcsak tapasztalatlan, de mélyen hagyománytisztelő uralkodó is volt. Az északi szomszédtól kapott lecke után azonban be kellett látnia: birodalma érdekeit csak új és célszerű vezetési módszerekkel biztosíthatja. A történelmi

¹⁴ A történelmi áttekintéshez felhasznált szakirodalomból: Walter Koschatzky: *Maria Theresia und ihre Zeit*. Salzburg, 1979. Victor Tapié: *L'Europe de Marie Thérèse, du baroque au lumières*. Paris, 1973. Grete Klingenstein: *La monarchie des Habsbourgs*. Les états autrichiens. In: *L'absolutisme éclairé*. Volume publié par Béla Köpeczi, Albert Soboul, Eva H. Balázs, Domokos Kosáry. Budapest–Paris, 1985. 201–216.; *Österreich in Europa. Der Aufklärung*. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Wien, 1985. I–II.

szakirodalomból ismeretes, hogy a nagy áttörést az 1748-as esztendő hozta meg. Az év januárjában, a Hofburgban megtartott tanácskozást követő mintegy másfél éves időszakban – főleg Haugwitz gróf munkájának eredményeként – kirajzolódott egy központosított modern állam alapvonalai, olyan erők lendültek most mozgásba, amelyek ha lassan és megtorpanásokkal is, de az életnek egyre több területén kényszerítettek ki reformokat. Ennek a fordulatnak magyar szempontból az ad különleges jelentőséget, hogy míg Mária Terézia hivatalnokai a birodalom többi részét (így a cseh korona tartományait is) erőteljesen fogták be a központosított adminisztráció hálójába, a magyar királyság státusa változatlan maradt, ami – közjogi szempontból – egyértelműen a magyar nemesség sikereként értékelhető. A siker nem a királynő halála az érte „életét és véré” felajánló magyar nemesség iránt, hiszen jól kitetszik mögüle a realitások számbavétele: ez a nemesség ekkor még mind katonai, mind gazdasági szempontból jelentős erőt képviselt és a Habsburg-ház (amelynek éppen az imént mutatkozott meg gyengesége az európai porondon) nem kockáztathatta a Pragmatica Sanctio által is hitelesített status quót, amely a leányági örökösödést, tehát Mária Terézia trónra lépését tette lehetővé.

A közjogi béke azonban nem jelentett pénzügyi és gazdasági békét is egyben – a hagyományos magyar történeti koncepció (Eckhart Ferenc monográfiája óta)¹⁵ egyenesen az ország gyarmatosításaként fogja fel a teréziánus évtizedeket. A modern magyar történetírás ezzel szemben meggyőzően mutatott rá arra, hogy az osztrák politika ekkor semmilyen lényeges új stratégiát nem dolgozott ki a magyar királyság vonatkozásában „kihasználta és némileg módosította” a korábban is meglévő „elmaradottságot és függőséget, de nem változtatott e több évszázados jelenségek lényegén” – írja Kosáry Domokos.¹⁶ Ha történt változás, akkor inkább ellenkező előjellel történt. Ebben az időben inkább Magyarország gazdasági emelkedéséről és nem hanyatlásáról lehet beszélni, még ha ez a fejlődés „lassú és féloldalas” (s tegyük hozzá: felettebb viszonylagos) volt is. A magyar nemesség rövid távú érdekei felől nézve pedig akár olyan tétel felállításához is találhatnánk támpontokat, amely éppen az ellentéte a tradicionális beállításnak. Miközben a reformok útjára lépett Ausztriát a bizonytalanság és a nyugtalanság légköre ülte meg, azzal, hogy Magyarország státusa nem változott, helyzete egyértelműen erősödött: ha immár az egész birodalmat központi irányítás alá vonták, a magyar korona tartományai pedig megőrizték korábbi pozícióikat, az ország sokak, de főleg a hagyomány emberei számára a nyugalom és a változatlan derűs szigetének tűnt. S ezt a látszatot csak erősíthették az abszolút mércével mérve ugyan szerény, de a korábbi helyzethez mérve jól érzékelhető gazdasági sikerek. A magyar nemesség számára mintha most érne be a szatmári békét követő békés évtizedek termése, a tetemesen megnőtt művelhető földterületen immár fejlettebb gazdálkodási módszerek is segítik őket. Számos jele van annak, hogy mindenfajta korlátozás ellenére a hazai nemesek (s nemcsak a mágnások, s nem is csak a jómódú köznemesek, de a kevésbé vagyonosak is) jól és biztonságban élnek, s lassan bár, de általában is

¹⁵ Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*. Budapest, 1922.

¹⁶ Kosáry Domokos *i. m.* 32–35.

növekszenek az étellel szemben támasztott igényeik.¹⁷ Anyagi helyzetüket talán az építkezések jelzik a leglátványosabban: míg egy évszázaddal korábban, a barokk hőskorában a legnagyobb főuraknak is inkább csak átalakításokra volt lehetőségük, most, Mária Terézia uralkodása idején mintegy kétszáz kastély épült az országban.¹⁸ S habár a magyar nemesség és az új módszereket kereső kormányzat között már korán, az 1750-es évek elejétől meg-megmutatkoznak az ellentétek, azokat – jó ideig – ennek a (természetesen mélyen problematikus) fejlődésnek a keretei között kell látni. Éppen ezért hangsúlyozandó, hogy a feszültség nőtt ugyan, de azt nem – mint a XIX. század konfliktusai felől visszanezve gondolnánk – az elkeseredettség váltotta ki. Itt már elért pozíciók megőrzéséről és megerősítéséről volt szó. Nem beszélhetünk arról sem, hogy a magyar nemesség önérzete vagy tekintélye csorbát szenvedett volna, a dolog inkább fordítva áll. Ennek jelei éppen a szellemi életben mutatkoznak meg, ahol e nemesség (ellentétben a korábbi évtizedekkel) újra megjelenik a színen, és azt látjuk, hogy sikeres erőfeszítéseket tesz saját kultúrájának kiépítésére. A művelődés terepén tapasztalható élénkülés és gazdagodás egyik leginkább feltűnő s ugyanakkor leglényegesebb vonása, hogy hosszú idő után újra kialakul egy jellegzetes nemesi irodalom, sőt, hogy a nemesség befolyása erőteljesen érvényesül a kulturális életben ott is, ahol addig csak az egyház és az udvar nyílt vagy hallgatólagos akarata érvényesült. Ha e kiváltságait sikeresen őrző s így egyre anakronisztikusabb társadalmi osztályra komor jövő vár is, ez a történelmi pillanat, a teréziánus kor ideje egyáltalán nem volt komor. Minden feszültség ellenére a most születő nemesi irodalmat – még ha belejátszik is alakulásába – nem a bécsi politikával való szembenállás ihlette, sokkal lényegesebb inspirálója volt a hagyományos vallásosságtól való távolodás szándéka, a tablón (mint látni fogjuk) jó ideig a világiasság derűsebb színei uralkodnak, nem pedig az ellenállás kurucos szenvedélyének borongása.

Más volt a helyzet Ausztriában. Utaltunk rá, hogy a monarchia kormányzásában az 1740-es évek végétől kibontakozó reformok távlatilag nagy előnyökkel jártak ugyan, de bizonytalanságot és nyugtalanságot váltottak ki, főleg a hagyományos intézmények világában. Előre látható volt az egyházi értelmiség térvesztése, hiszen – például – az oktatásban már a negyvenes évek végétől erőteljes szekularizációs tendenciák kezdődtek el. Az állam emberei (Kaunitz, Van Swieten) már 1749-ben olyan pozíciókban ülnek, amelyek korábban az egyház által hagyományosan ellenőrzött pozíciók voltak. Az államirányítás köreiben a gyakorlatias célszerűség került előtérbe, s így érthető, ha az egyház körül a századközép éveitől ritkulni kezdett a levegő. Ha a helyzet valójában nem is volt annyira komoly, a jelek a jövőre nézve mégis nyugtalanítóak voltak. A magyar irodalom alakulása szempontjából pedig éppen e most ébredő nyugtalanságnak volt meghatározó szerepe: ha Bécs felől hűvös szelek fuvartát érezték meg a hazai katolicizmus képviselői, akkor természetes, hogy a központosítás és a modernizálás első hullámán kívül maradt s ugyanakkor gazdaságilag stabilnak látszó Magyarországot még inkább a változatlanság és a nyugalom oázisaként érzékelte az egyházi értelmiség és a körükben nagy számban működő

¹⁷ Kosáry Domokos *i. m. i. h. és Magyarország a felvilágosodás korában*. (Bevezetés egy külföldiek számára tervezett magyar irodalomtörténethez, kézirat, 1980).

¹⁸ Tarnai Andor: *A nemesi Magyarország és a felvilágosult abszolutizmus*. A nemesi rokokó irodalom. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 500–513.

írástudók. A Mária Teréziával megjelenő s mindinkább erősödő politikai tendencia egyszerre irányult tehát általában a klerikusok és különösen a magyar nemesség háttérbe szorítására. Első pillantásra mintha az lenne természetes, hogy ők e politikával szemben kölcsönösen szövetségeseknek tekintik egymást. Ez azonban csak részben történt így. Igaz, valószínűleg itt található a magyarázata annak, hogy a magyar egyházi értelmiség orientációja a századközép táján megváltozik; a hazai nemesség felé fordul, és e fordulat akár látványosnak is nevezhető. Erről főképpen irodalomművelésük jellegének átalakulása tanúskodik: míg korábban a klerikusok irodalmi tevékenysége, ha távolról sem kizárólag, de azért jórészt az egyházas tudományművelésben és a néphez szóló egyházi kiadványokban merült ki, most megnő a száma azoknak a munkáknak, amelyeket a nemesség – az előkelő világiak – számára készítenek. Csakhogy a magyar nemesség meglehetősen különös szövetséges (utaltunk rá), ekkorra már nemcsak az anyagi, de a szellemi életben is megnövekedtek az igényei, s ez fontos következményekkel jár. Egyre otthonosabban érzi magát ezen a világon, s ennek feltűnő jeleként egyre kevésbé igényli a hagyomány eksztatikus és aszketikus vallásosságát. Következésképpen az egyházi értelmiségnek, hogy megőrizze a most hirtelen különösen fontossá váló befolyását, magának is változnia kell.

Így a századközép táján nem kezdődött el még ugyan a magyar irodalomban a felvilágosodás kora, de létrejött a változásokat immár magában rejtő helyzet, hiszen megszületett a felvilágosodás kori magyar irodalom majdani két főszereplője: a művelt, a barokk világtól egyre távolodó, a dolgokat egyre inkább a saját szemével néző nemes és a világiak igényeihez alkalmazkodó, azaz: laicizálódó egyházi értelmiség, amely az egyáltalán nem távoli jövőben értelmiségivé alakul majd át. Jól tudjuk, hogy a nemes és az értelmiség között a különbségtétel nem könnyű feladat, mégis, a modern magyar történetírás által kidolgozott meghatározások az irodalomtörténet-írás számára is jól hasznosíthatók. Az értelmiségi – Kosáry Domokos felfogását némileg szabadon idézve – nem egyszerűen a művelt ember, hanem az, aki felsőfokú végzettséggel rendelkezik és (egyéb lehetősége nem lévén) abból a foglalkozásból is kénytelen élni, amelyre e végzettség feljogosítja.¹⁹ Nemes viszont – műveltségi színvonalától ugyancsak függetlenül – az, aki számára önállóságot biztosít a létező vagy várható birtok, annak ellenére, hogy esetleg rövidebb-hosszabb ideig értelmiségi foglalkozást üzve kereste kenyerét. Vannak ugyan – természetesen – határesetek, ez azonban semmit nem változtat a lényegen: a korszak e tanulmányban elgondolt irodalomtörténete csak megerősíti e meghatározások érvényességét, sőt, az itt felépíteni kívánt modell szociológiai alapjaként értelmezi őket. Hiszen – például – a korábban elmondottak egyik s magától értetődő következése, hogy az általunk elbeszélendő történet csak akkor veheti kezdetét, amikor a vázolt helyzet kialakul s a két főszereplő megjelenik a színen. A magyar kultúra történetének e nagy jelentőségű pillanata végső soron az Ausztria (tehát a központi kormányzat) és Magyarország (vagyis a hazai nemesség) viszonyában az 1740-es években elindult változások eredménye s így jóval 1772 előtt érkezett el. E kezdet mint a helyzet kialakulásának időpontja aligha jelölhető meg pontosan. A történelem

¹⁹ Kosáry Domokos: *Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon*. In: *A történelem veszedelmei*. Budapest, 1987. 138–158.

esetlegessége azonban úgy hozta, hogy a magyar egyházi értelmiség egyik s éppen legjelentősebb alakjának módjában volt már előbb belátnia: neki és társainak nem a felvilágosult politika egyre több elemét alkalmazó monarchia, hanem a hazai nemesség felé célszerű tájékozódni. Ez Faludi Ferencnek jutott osztályrészül, Rómában, az 1740-es évek első felében. Miért ne jelenthetnénk ki tehát, hogy az újabb kori magyar irodalom azzal a múlt században metszeten is megörökített jelenettel kezdődik el,²⁰ amikor a magyar peregrinusok gyóntatójaként az örök városban tartózkodó jezsuita páter a Via della Conciliazionén lévő szobájában kezébe veszi a tollat, hogy itt, a Szent Péter-bazilikától néhány méterre immár ne csak „istenes jóságra”, de „szerentsés boldog életre” is oktassa korának magyar nemeseit.

Csak az elmondottakat figyelembe véve kísérelhetjük meg, hogy körvonalazzuk munkánk tárgyát, azaz: választ adjunk arra a természetes módon felmerülő kérdésre, hogy *minek* a történetéről is lesz az alábbiakban szó.

E feladat elvégzéséhez Klaniczay Tibornak az irodalomtörténeti szintézis elméleti kérdéseiről szóló tanulmánya szolgálhat kiindulópontként,²¹ amely gondolatmenetének első lépéseként meggyőzően bizonyítja, hogy csak mai irodalomfogalmunk alapján nem értelmezhetjük a múlt valamely korszakában létrejött irodalmi termést. Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy a tanulmány nem szorítkozhat a csak magyar nyelvű és esztétikai érdekű munkák figyelembevételére, hiszen ez képtelenségek egész sorát vonná maga után, attól kezdve, hogy a korszak nem kifejezetten szépirodalmi megnyilvánulásaira válaszoló művek értelmezhetetlenekké válnának, addig, hogy az egyes, igen gyakran heterogén jellegű életművekben szelektálnunk kellene. Ugyanakkor – hangsúlyozza Klaniczay Tibor – nem vehetjük alapul a korszak irodalomtudatát sem, amelybe (a mi esetünkre vonatkoztatva) a magyar és nem magyar nyelvű szépirodalmi művek éppúgy beletartoznak, mint a magyarul és a latinul vagy egyéb nyelveken készült tudományos munkák. Az ellenkező döntés nem kevésbé képtelen eredményekre vezetne, így például vállalni kellene a tudományok történetével való együttes számvetés leckéjét, ami ebben az erőteljesen differenciálódó korban már talán nem annyira a művelődéstörténet, mint inkább a tudománytörténet feladatkörébe tartozik.

A tárgyalandó irodalom fogalmát tehát nyilván bővíteni kell, a tudományét pedig szűkíteni, de milyen szempont alapján? Számításba lehetne venni, hogy kínál egy lehetőséget az a különleges hely is, amelyet ez a korszak a magyar irodalmi tudat fejlődésének folyamatában elfoglal. Ismeretes, hogy e bő ötven év – a felvilágosodás kori magyar irodalomnak hozzávetőleg a XVIII. századra eső időszaka – a polgári értelemben vett nemzeti irodalom kialakulásának a nyitánya volt: a nemzeti nyelv most válik az irodalomfogalom egyik lényeges mozzanatává, s minden korábrinál jelentősebb lépés történik a szépirodalomnak a „tudósság”-tól való elkülönítése irányába is. Csakhogy ez a tendencia a kornak az irodalomról való tudatát még nem a Horváth János által maradandó érvénnyel leírt (s teljesen csak a későbbiekben érvényesülő) szűkítés

²⁰ A metszet címe: *Faludi Rómában*, és Toldy Ferenc 1853-ban kiadott *Faludi Ferenc minden munkái* című kiadványának címlapján látható.

²¹ Klaniczay Tibor: *Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése*. In: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Budapest, 1964. 36–65.

irányába vezette,²² ellenkezőleg, itt a különféle felfogások összetorlódtak. Az irodalomra vonatkozó hallgatólagos vagy nyílt előföltevések és reflexiók igen összetett, nemcsak váratlan, de paradox fordulatokban is gazdag képet nyújtanak. A magyar nyelv látványos térnyerése a századközép irodalomművelésében – például – éppen nem a szépirodalom s különösen nem a hazai tárgyú szépirodalom előretörésével jár együtt, ellenkezőleg: az európai művelődés rendkívül vegyes produktumainak beáramlását hozza magával. De védhetőnek látszik egy ellenkező értelmű tétel is: a XVIII. század második felének latin nyelvű (s már elsősorban tudományos) irodalma jórészt a nemzeti tematika iránt megnövekedett érdeklődéssel hozható kapcsolatba: a történet- és a nyelvtudomány számos jelentős, ha nem éppen a legjelentősebb teljesítményei készülnek latinul. Növeli a kép tarkaságát, hogy a magyar irodalomnak a korszak végén fellépő két legtehetségesebb, elméletileg kivételesen érzékeny s ugyanakkor a legnagyobb esztétikai értéket létrehozó tehetségének az irodalomról való tudása sem volt egyértelműen esztétikai érdekű. Kármán József számára a szépirodalom és a „nyomos tudományok” tartományai meglehetősen egymásba mosódtak, Csokonai Vitéz Mihálynak pedig még a századforduló körüli években is vannak megnyilatkozásai, amelyekben az esztétikai értéket létrehozó irodalomművelést a „solida tudományok” felé vezető út szerény állomásaként állítja be, s kitételei nem epizodikusak és főként nem véletlenek.²³

A tanulmány tárgyát így tehát nemcsak a mai és a korban élő irodalomfelfogás alapján nem határolhatjuk körül, de nem szolgál számunkra megfelelő támponttal az a fejlődés sem, amelynek a szakirodalom szerint ez az időszak a kezdeti fázisa: a nemzeti nyelvű és esztétikai karakterű irodalom, illetve a róla való tudat a forrongás és a letisztultatlanság állapotában van. De létezhet e egyáltalán az irodalomnak a nem-irodalomtól egyértelműen elkülöníthető fogalma? Úgy tetszik, hogy munkánk tárgyának körülhatárolásához leginkább az a kétség segíthet bennünket közel, amely napjaink irodalomtudományában merült fel, általában az irodalom fogalmát illetően. Az irodalom léte természetesen az evidenciák körébe tartozik, ám abból, hogy a társadalomban működik egy „irodalom” elnevezéssel illetett jelenségcsoport, semmiképpen nem vezethető le, hogy annak elemeit valamely közös tulajdonság kapcsolná össze. Tzvetan Todorov igen meggyőzően vonja kétségbe, hogy a produktumok, amelyeket a mindennapi életben, az

²² Horváth János: *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei* (1922). In: *Tanulmányok*. Budapest, 1956. 7–26.

²³ Szauder József: *Csokonai poétikájához*. In: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Budapest, 1980. 339–367.

oktatásban vagy éppen a tudományban irodalomként kezelünk, azonos természettel bírnának.²⁴ Vagyis: az irodalmat – az ő szóhasználatával élve – nem lehet strukturális entitásként felfogni, sokkal célszerűbb, ha azt mondjuk, hogy itt olyan jelenségről van szó, amelynek különböző tulajdonsággal bíró elemeit csak valamilyen funkció szervezi egységbe. E megfontolások nyomán az irodalom–nem-irodalom szembeállítására relatív, korokhoz kötött problémává válik, a poétika jelentősége némileg csökken s előtérbe kerülnek a műfajokkal kapcsolatban felmerülő kérdések. Számunkra fontosabb, hogy e gondolatmenet nyomán az elvont „irodalmi” minőség meghatározására irányuló s reménytelennek tetsző kísérletek helyett erőteljes figyelem fordul az eltérő elemeket mégis egységbe szervező funkciók felé. Habár a *La notion de littérature* szerzője siet figyelmeztetni olvasóját, hogy megfontolásaiából az út korántsem csak a szociológia irányába vezet (az irodalomnak többféle funkcionális felfogása létezhet s létezik),²⁵ azért aligha lehet kétséges, hogy igen jó lehetőségeket nyitott meg a társadalom – a mindenkori irodalmat működtető mindenkori társadalom – és az irodalom viszonyának az eddigieknél termékenyebbnek mutatkozó vizsgálata számára.²⁶ Nyilván nem véletlen, hogy azok, akik az utóbbi időben az irodalomról mint társadalmi intézményről gondolkodtak,²⁷ szívesen építettek Todorov tanulmányának tanulságaira.

E tanulmány tárgyának körvonalazásához – hogy tehát *minek* a történetéről van tulajdonképpen szó – számunkra is innen kínálkozik a kiindulópont. Ha a mégis meghatározható, tehát leírható (ámbar csak az egész monográfia által leírható) irodalomfogalmat a funkciója felől közelítjük meg, akkor e funkciót éppen a kor kulturális életének két főszereplője, a művelt, majd felvilágosult nemesség és a laicizálódó, majd laicizálódott értelmiség egymáshoz való viszonya kínálja. E viszonynak a mi szempontunkból lényeges mozzanata, hogy az értelmiség magára vállalja a nemzet (a nemesi nemzet) kulturális érdekeinek képviselését s előbb a maga egyházas műveltségkészletét, utóbb az irodalomművelésben való jártasságát felhasználva igyekszik

²⁴ Tzvetan Todorov: *La notion de littérature et autres essais*. Paris, 1987. „Une entité »littérature« fonctionne dans les relations intersubjectives et sociales, voilà ce qui semble incontestable. Soit. Mais qu’at-on prouvé par là?... A-t-on démontré en même temps que tous les produits particuliers qui assument cette fonction participent d’une nature commune, que nous avons également le droit d’identifier? Nullement.” (10.) Az irodalomnak a történelemben jelentkező fogalmait vizsgálva hasonló felismerésre jutott Szili József az *Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „irodalom” szavunk és a modern magyar irodalmiság XVIII. századi kezdete* című tanulmányában. Irodalomtörténeti Közlemények (továbbiakban ItK), 1986. 345–360. Egyebek között megállapítja, hogy „a modern korszak »fejlettebb« és »szűkebb« fogalommeghatározása nem vetíthető vissza a régiségre”. (346.) René Wellekkel polemizálva pedig arra a nehezen vitatható következtetésre jut, hogy „egyszerűbb a nem az imaginatív irodalomra korlátozódó, itt-ott máig is megtalálható. sőt, újraéledő »széles« irodalomfogalom folytonosságának bizonyítása, mint az esztétikai irodalomfogalomé”. (348.)

²⁵ Tzvetan Todorov *i. m.* 11–12.

²⁶ A szociológiai vonatkozást hangsúlyozza Szili József idézett tanulmánya is, amikor arról szól, hogy az irodalom fogalma maga nem fejlődik – a „folyamat szociológiai: az irodalommal foglalkozó közösség kezdett másképp beszélni, gondolkodni, írni arról, amit irodalomnak tartott...” (*i. m.* 345.)

²⁷ L. például Charles Dubois: *L’institution de la littérature*. Introduction à une sociologie. Bruxelles, 1978.

pozícióját erősíteni a társadalom életében. A művelt nemesség pedig az anyagi javak birtoklása révén meglévő előnyös helyzetét kihasználva lép be a kultúra világába: előbb (a tradicionális vallásos gondolkodással szemben) igyekszik a maga számára otthonossá formálni, hogy azután megkísérelje minél teljesebben ellenőrzése alá is vonni. Az egyik félnek tehát a számukra megfelelő és a társadalom életében hatékonyan forgalmazható kulturális tőke megteremtése és biztosítása a célja, a másiké pedig az, hogy az általa már birtokolt javak értékét ismerje el a társadalom s így őket e javak tulajdonosaiként kezelje.²⁸ Az e helyzetből kibontakozó viszonyt nem foghatjuk fel a szó eredeti értelmében vett dialógusnak, mint ahogy nem foghatjuk fel csak küzdelemnek sem, pusztán játszmának nevezni pedig bizarrnak tetszik, jobb meghatározásokat azonban nehéz lenne találni rá. Itt két kultúraalakító tényező hol párhuzamos, hol egymásba áttűnő történetéről van szó, amely számos variációt tartalmaz az egyetértéstől a különbözőségig, sőt a radikális – bár csak ritkán nyílt – elutasításig, a másik fél törekvéseinek tudomásul sem vételétől azok kisajátításáig vagy átértelmezéséig. Az erőviszonyok az első és felületes pillantásra mintha nem tennék lehetővé e furcsa párbeszédet, különös küzdelmet vagy bizarr játszmát, hiszen gazdasági és politikai hatalommal csak a nemesség rendelkezett. Mégis: az adott helyzetben és a művelődés szempontjából ez meglehetősen korlátozott hatalom volt. E nemességnek a kiváló hivatalnoki gárdával rendelkező és a reformokra egyre elszántabban törekvő – ráadásul igen nagyformátumú – Habsburg uralkodókkal szemben úgy kellett védekeznie, hogy nem volt olyan intézményrendszere, amelyet a saját ideológiai céljai szolgálatába állíthatott volna. Megjegyzendő, hogy abban az elgondolt pillanatban, amikor ez a történet elkezdődik, a nemességnek inkább csak érdekei voltak, de kevésbé tisztázódtak még távlati céljai – itt éppen e távlatosabb célok megfogalmazására tett első s korántsem folyamatos és egymásra épülő kísérleteknek lehetünk tanúi. Annak azonban, hogy az értelmiség számára tulajdonképpen már a kezdetektől meglehetősen tág mozgástér kínálkozott, ami a későbbiekben még (átmeneti időre ugyan, de) növekedett is, van egy átfogóbb feltétele.

A helyzet lényege abban ragadható meg tehát, hogy az értelmiség a maga kulturális felkészültségét a társadalomban elfoglalt helyzetének erősítésére használja fel, a művelt nemesség pedig – éppen fordítva – a társadalomban meglévő előnyös helyzetét érvényesítve törekszik megfelelő pozíciók elfoglalására a művelődés terepén. Mind a két fél rendelkezik tehát előnyökkel s ezeket más terepen is érvényesíteni akarja. E törekvések viszont rögtön elénk állítják azt, ami közös bennük, nevezetesen: a kultúrát, amelyen lényegében kizárólag írásbeli kultúrát kell értenünk, s amelyet nemcsak a rövidség kedvéért nevezünk „tudományok”-nak. Ez a kor szava arra a jelenségre, amely a latin *litterae*-nek felel meg s amely osztatlanul foglalja magában a mai értelemben vett szépirodalmat és tudományokat.²⁹ De jól kitetszik, hogy azonos a hatás iránya is, amelyet e két kultúraalakító tényező törekvései a „tudományok”-ra gyakorolnak:

²⁸ E fejtegetések mögött az olvasó ráismerhet Pierre Bourdieu nézeteinek bizonyos elemeire. Összefoglaló információk erről a *Questions de sociologie* című kötet (Paris, 1984) több írásában. L. például: *Le sociologue en question* (37–60.), ahol egyebek között a *La distinction* című, nagyszabású művének tanulságait foglalja össze (Paris, 1979).

²⁹ Vö. Szili József *i. m.* 353–359.

e közegbe lépve a felek különböző módokon, de ugyanazokat az általános tendenciákat képviselik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy viszonyuknak két, a körülmények által kikényszerített, de akár természetesnek is nevezhető következménye volt. Az egyik: alapvető módon változik meg a *magyar nyelv* helyzete. Ha a nemesség a maga számára otthonos és általa ellenőrizhető irodalmi kultúrát akar kialakítani, akkor természetes, hogy ezt a fajta otthonosságot és ezt a hatalmi helyzetet nem lehet az anyanyelv mellőzésével elérni. Tanult nyelven nemcsak a saját ízlésvilágnak minden vonatkozásban megfelelő művelődés nem képzelhető el, de valódi, nem elkülönülésen, deklaráción vagy erőszakon alapuló hegemonia sem. Ha pedig az értelmiség jól felfogott érdeke szerint a nemzeti lét legautentikusabb módja csak ott lelhető fel, ahol ők a legjáratosabbak: a „tudományok” terepén, akkor – hiszen a nemzet reprezentációjáról van szó – éppen a közeg, a magyar nyelv közege mutatkozik meg e „tudományok” legfontosabb vonásának. *Mást* akarnak tehát, de azt *ugyanott* akarják. Teljesen érthető, hogy a nemzeti nyelv jelentősége egyre nő, s a fél évszázad folyamán szinte észrevétlenül jutnak el a kor művelt magyarjai ahhoz a hallgatólagosan elfogadott vagy nyíltan, sőt, harsányan hirdetett felfogáshoz, hogy a nemzet első és legfontosabb határozománya a nyelv.

Ez a helyzet azonban nem hagyja érintetlenül a „tudományok” szerkezetét sem: a *litterae* szinte semmilyen vonatkozásban nem maradhat a régi. Innen nézve az, amit az imént másfelől szemlélődve a forrongás és letisztultatlanság állapotában láttunk, a kornak az irodalomról való tudata, bizonyos belső rendet vagy inkább: áttetszőséget mutat. Így a legfeltűnőbb s egyben legáltalánosabb jellegzetességben, abban tehát, hogy – mint az imént szóltunk róla – nem válik szét a szó modern értelmében vett tudomány és szépirodalom, nem a keveredés tovább élő mozzanata tűnik elő, hanem az, hogy a korábbi egység megbomlik. Az önelvű tudományosság jó ideig szívesebben marad meg a latin nyelv közegében. A század legjelentősebb tudományos művei latinul készülnek – a történettudomány (Pray György), az irodalomról való eszmélkedés (Szerdahely Alajos) ugyanúgy a klasszikus auktorok nyelvén szólal meg, mint ahogy a tudomány tradicionális nyelvét használja a modern jogtudomány (Hajnóczi József) és a közgazdaságtan (Berzeviczy Gergely), de Révai Miklós és Versey Ferenc még a XIX. század elején is latinul teszik közzé a magyar nyelvről szóló hatalmas értekezéseiket. Ha nem is kizárólag, de magyarul elsősorban a szépirodalom beszél, a *litterae*-nek az a részlege, amely elvileg mindenki számára hozzáférhető (nem igényel erudíciót), amelynek révén a nemesség számára elérhető az otthonosság és a hegemonia, de amelynek révén az értelmiség is bizonyíthatja mindenki számára: a magyarság nyelvén valóban írhatók olyan művek, amelyeket a klasszikus szerzők vagy modern és sikeres nemzetek írói írtak. Elindul tehát egy differenciálódás a szépirodalom és a szó szoros értelmében vett tudományok között, noha – ennek ellenére – nincs s nem is lehet szó teljes körű különválásról. Ennek több s szembeötlő magyarázata is lehetséges. Az egyik kétségkívül az, hogy a hazai írók a felvilágosodás újfajta gondolkodásmódja s az egész korszakot átható hatalmas eredményei és problémái elől nem zárkózhattak el, ellenkezőleg, itt, ezen az úton haladhatták meg a tradíciót s ezen a terepen építhették fel saját világukat. A modern vagy modernizálódó, a kor embereinek belső igényeit kielégítő bölcelet kihívását (például) a magyarul megszólaló szépirodalom nem hogy nem hagyhatta válasz nélkül, ellenkezőleg: gyakran éppen ez kényszerítette megszólalásra. Ez – vagy ez is – a háttere annak, hogy a

századvég legnagyobb tehetségei, Csokonai Vitéz Mihály és Kármán József számára életük bizonyos pillanataiban oly nagy jelentőséghez jutnak a „solida” vagy a „nyomos” tudományok és ez a háttér annak, hogy a differenciálódás anélkül indul meg a szépirodalom és a „tudományok” között, hogy a kor szerzőinek jó része egyik vagy másik mellett végképp választott volna. Valóban, a kor írói között túlságosan is sok polihisztorral találkozunk, természetesnek tekinthető, hogy az író ekkor esetenként filozófus *is*, matematikus *is*, csillagász *is*, nyelvtudós *is*, biológus *is*, lélektani művek szerzője *is*, s a sor folytatható. Az írói életművek megosztottak, ha a *litterae* birodalma felbomlott *is*, nincs arról szó, hogy a helyén egymástól tiszta határvonalakkal elválasztott új birodalmak keletkeztek volna.

Így tehát a fölöttébb kétes célkitűzés helyett, hogy előre és külön meghatározzuk a munkánk címében szereplő „irodalom” ismérveit (azaz: tárgyunkat azonos tulajdonsággal bíró jelenségek együtteseként próbáljuk meg felfogni), az látszott értelmesnek, ha az egységet a funkció felől közelítjük meg, vagyis: a szóban forgó viszony leírását tűzzük ki célul. E leírásnak az elmondottak alapján a kor számunkra releváns irodalomfogalma mentén, mintegy ennek az irodalomfogalomnak a körvonalait kirajzolva kell haladnia. A tanulmány tehát nem a kor magyar és nem magyar nyelvű irodalmáról („tudományáról”) beszél általában véve, hanem mind a kettőről úgy, hogy minél teljesebben megismerjük ezt a különös dialógust, furcsa küzdelmet vagy bizarr játszmat – az időben változó arculatú feleket éppen úgy, mint viszonyuk változatait. Ebből az is következik, hogy az olvasó monográfiát és nem kézikönyvet tart a kezében. E munka egy tárgyról szól s nem vállalkozhat arra, hogy körképet adjon: éppen úgy nincs benne (például) áttekintés a korabeli folyóiratokról, mint ahogy (egyebek között) nem tartalmaz kritikátörténeti fejezetet sem, s ha a szerző törekedett is a teljességre, azt csak korlátozottan valósíthatta meg.

Az értelmiség és a művelt nemesség egymáshoz való viszonyának változásai nyomán rajzolódtak elénk a korabeli irodalom történetének szociológiai alapjai. A sokat emlegetett 1770-es évtized jelentősége így abban mutatkozik meg, hogy most – hosszú idő után – újra a nemesség képviselői veszik át a vezető szerepet a kulturális életben. Olyan nemesi írócsoport kerül az előtérbe, amelynek képviselői a felvilágosodás jól azonosítható eszméitől mélyen megérintett szerzők, s akiknek munkásságát már elsősorban ez az érintettség határozza meg: Kosáry Domokos fogalmát használva,³⁰ a „rendi felvilágosodás” irodalmának első nemzedéke. Ez az évtized ily módon egy bizonyos fejlődési folyamat beérésének az ideje. A megelőző két-három évtizednek következőképpen a mi szempontunkból az a lényege, hogy e különös szellemi hatalomátvételnél, azaz: az egyházi értelmiség látványos erőfeszítése ellenére is gyengülő és a művelt nemességnek szinte akaratlanul is erősödő befolyásának a jegyében zajlik. E folyamat felvázolása nélkül nem tudjuk értelmezni a hetvenes évek, a szorosabb értelemben vett felvilágosodás kori magyar irodalom nyitó fázisának jelenségeit. Egy évtized múltán, 1780 körül azonban ez a nemesi karakterű irodalmi mozgalom szétesik, s e nemzedék, Bessenyei György nemzedékének letűntével újra az értelmiség, de immár a laicizálódott értelmiség képviselői lépnek a színre. Ők vállalkoznak arra, hogy – kihasználva a politikai küzdelmekbe merült nemesség ideológiai és kulturális arzenáljának hiányosságait – meghatározni, sőt, bizonyos

³⁰ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 301–320.

pillanatokban szinte diktálni igyekezzenek a nemzetre váró feladatokat. A nemesség csak a századforduló táján szerzi vissza a fölényt az irodalom világában. Ez a kor, a nyelvújítás kora azonban már kívül esik e munka keretein. A monográfiában elgondolt modell szerkezetének alapját ez az időrend szerint változó szociológiai háttér adja, a fejezetek rendje azonban mégsem épülhet teljesen a kronológiai elvre. Az 1770-es évtizedet (*A felvilágosodás áttörése*) és a felé haladó időszakot bemutató, *A barokk és a felvilágosodás között* című fejezetek után nem következhet pusztán a XVIII. század utolsó két évtizedének tárgyalása. A kor vezérlő *eszméit* és a *műfajok* sorsát bemutató nagyobb egységeket csak az egész, mintegy fél évszázadnyi időt együtt látva lehetett feldolgozni.

Korunk egyik kiváló gondolkodója, Paul Ricoeur szerint egy értelmezés nem lehet *csak* valószínű, *valószínűbbnek* kell lennie, mint más értelmezések.³¹ Ez azt jelenti, hogy a tudományos munkákat nem az önmagában csak modellálható, de nem „rekonstruálható” valósághoz, hanem más értelmezésekhez lehet és kell mérni. E számunkra nehezen vitatható belátás a kutatót elődeivel való versengésre ítéli, ám e versengésben senki más nem segítheti jobban, mint az elődök. Ha e tanulmány legalább néhány vonatkozásban előre vitte a magyar felvilágosodásról és irodalmáról való tudásunkat (s ezzel maga is segített utódainak világosabban látni megoldásra váró problémákat), a szerző úgy érezheti, hogy már nem dolgozott hiába. S ha ez így lenne, akkor jogosan gondolhat hálával mindazokra, akik bátorították s akik lehetővé tették számára a vállalkozást. S itt mindenekelőtt sokunk immár csaknem két évtizede örökre eltávozott, feledhetetlen tanárának, Szauder Józsefnek az emléke előtt kell tisztelegnie. Köszönettel tartozik természetesen munkahelyének, az MTA Irodalomtudományi Intézetének, valamint az ott és másutt dolgozó barátainak és kollegáinak, akik kritikájukkal és tanácsaikkal segítették munkája során.

³¹ Paul Ricoeur: *Du texte à l'action*. Paris, 1986. „En ce qui concerne les procédures de validation par lesquelles nous mettons à l'épreuve nos conjectures, je tiens... qu'elles se rapprochent plus d'une logique de la probabilité que d'une logique de la vérification empirique. Soutenir qu'une interprétation est plus probable qu'une autre est autre chose que démontrer qu'une conclusion est vraie...” (201–202.) „Une interprétation ne doit pas être seulement probable, mais plus probable qu'une autre. Il y a des critères de supériorité relative...” (202.)

A BAROKK ÉS A FELVILÁGOSODÁS KÖZÖTT

A laicizálódó értelmiség irodalma

Az egyházi értelmiségnek és a művelt nemességnek a századközep táján kezdődő furcsa dialógusában első pillantásra csak az tűnik fel, hogy túlnyomórészt magyar nyelven folyik. De hamar kiderül, hogy ennél többről is szó van: a magyar nyelv ügyének képviselője az értelmiség legfontosabb törekvései közé tartozik.

A magyar nyelv térnyerése

Az elmúlt évek kutatásai során egyre élesebb fény vetült arra a körülményre, hogy a magyar nyelv felfedezése jóval Bessenyei évtizede előtt megkezdődött. Sőt, míg maga Bessenyei csak a hetvenes évek vége felé, mintegy tíz évvel írói indulása után készíti el a nemzeti nyelv kérdését előtérbe állító programításait, addig már az ő fellépése előtti évtizedekben számos megnyilatkozás utal arra, hogy a magyar nyelv komoly jelentőséggel bír a kor írástudói számára.¹ Az első felszólalók között kell említeni Ribini Jánost, a soproni evangélikus líceum rektorát, aki 1751-ben latin nyelvű szöveget (*Oratio pro cultura linguae Hungaricae*) intéz nemesi tanítványaihoz s megszólaltatja azoknak az érveknek egy részét, amelyek annyiszor ismétlődnek majd még e század folyamán: az ifjaknak a magyar nyelv érdekében a nemzet dicsőségéért, a külföld példái nyomán kell fáradozniok.² Hangsúlyozandó, hogy a magyar nyelv ügyében szót emelő irodalmárokról egyáltalán nem mondhatjuk, hogy minden esetben a századközep egyházi értelmiségének az elitjéhez tartoztak volna. Sőt, a magyar nyelv ügyének olyan lelkes szószólói, mint Bertalanffi Pál vagy Sartori Bernát bizonyosan csak szerényebb helyre tarthatnak igényt a kor hazai kulturális életének hierarchiájában, pedig szinte klasszikusnak tetsző, igazi párosszal átfűtött, szép mondatokat olvashatunk náluk. Bertalanffi 1754-es *Keresztény bölcsesség* című munkájában leírt kifakadása („...ha valaki a’ Hazája nyelvét el-mulatván, tsak egyedül valami idegenen kapna, merő rút negédesség vólna ám az, és a’ Hazának nemzetségétől való dölfös idegenség...”), vagy Sartori 1772-ben megjelent *Magyar nyelven filozofiájának* bevezető írásában található fejtegetés („Hallottam más Nemzeteknek fáradságos szorgalmatosságokat, mellyekkel a’ Filozofát tulajdon nyelvekre fordították, másoknak álmélnkodásával ditsíretesen tanították, s azzal mind nyelveknek terjedését gyarapították, mind nemzeteknek tekintetét öregbítették...”) jól illene bármelyik későbbi s a nyelvkérdéssel foglalkozó jelentékeny szerző írásába, csak hát a művek, amelyekből idéztük e mondatokat, aligha tartoznak a XVIII. század magyar művelődésének élvonalába. Erősen avult, tudománytörténeti szempontból egyáltalán nem korszerű felfogást képviselő szerzők munkáiról van szó.³

¹ Szajbély Mihály: *Irodalomszemlélet a magyar felvilágosodás korában. Bevezetés*. Kandidátusi értekezés, kézirat.

² Németh Sámuel: *Ribini János (1722–1775)*. Soproni Szemle, 1941. 321–324.

³ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. Bertalanffira: 59. Sartorira: 319.

A magyar nyelv pártolása nem kapcsolódik össze tehát automatikusan a progresszió ügyével, de – persze – a tétel fordítottja sem áll, nevezetesen, hogy a nyelvkérdés felvetése és képvisellete szükségképpen korszerűtlen eszmék közvetítésével járna együtt, hiszen rögtön kínálkoznak a súlyos ellenpéldák: Bod Péternek, a *Magyar Athenas* tudós szerzőjének vagy éppen a századközép legtehetségesebb magyar írójának, Faludi Ferencnek az esete. Inkább azt a tanulságot kell levonnunk, hogy a nyelvkérdés felmerülése nemcsak az írói tehetségtől független, hanem – a jelek szerint – független azoknak az eszméknek a korszerűségétől is, amely eszméket *egyébként* a szóban forgó szerzők vallottak. A nyelvkérdés státusának tisztázását a rendelkezésre álló adatok ismeretében külön fejezetben kíséreljük meg, e problémakörből most egy vonatkozás tűnik elő élesen, az a tény, hogy a magyar nyelv mellett megszólaló érvek (amiket többnyire írói gyakorlat hitelesít) tradíciót törnek meg: a latinak a XVIII. század első felében itt, az egyházi értelmiség tudós köreiből való általános használatának tradícióját. Nem állíthatjuk ugyan, hogy a latin nyelvű irodalomművelés ez időtől fogva intellektuális mutatóvá, a reprezentáció eszközévé vagy tudós játékká alakult volna át, egy fordulat körvonalai mégis félreismerhetetlenül megmutatkoznak: a klasszikus auctorok nyelve mindinkább visszaszorult a tudomány területére. Ezt a tendenciát jelzi a latin nyelvű verselés átalakulása is: míg a XVIII. század első felében, ha nem is nagy, de jelentékeny és izgalmas latin verses epika bontakozik ki a magyar irodalomban,⁴ addig a század második felében figyelemre méltó latin nyelvű költészettel jobbra a tankölteményekben találkozunk. A kedvelt témák között az optika, az elektromosság, a bányászat egyaránt ott szerepel, de jelen van a hagyományos mezőgazdaság és a csöppet sem hagyományos solymászat, amelyről egyébként a nagy jezsuita történész, Pray György írt verses értekezést (*De institutione ac venatu falconum*) pályája elején (1749).⁵ A műfaj előretörése is jelzi a latinak a tudomány terepére való fokozatos visszaszorulását, ami azonban éppen nem azt bizonyítja, hogy az egyházi értelmiség jelentős, főleg az idősebb generációhoz tartozó része a latin nyelvű tudományosság bátyjai mögé a kor tendenciái elől elzárkózva vonult volna vissza. Ahogy a magyar nyelv választása közömbös tényező a szóban forgó szerzők tudományosságának korszerűsége szempontjából, a latin választása sem feltétlenül a nemzeti problematikától való elfordulás jele. Sőt, a dolog voltaképpen inkább fordítva áll, hiszen most jórészt éppen a nemzeti tudományok (történetírás, nyelvészet, irodalomtörténet) szólalnak meg latinul s így a klasszikus nyelv választása, pontosabban: a hagyományhoz való ragaszkodás elsősorban praktikus célokat szolgál, hiszen ezeket az eredményeket más módon aligha lehetett volna a nemzetközi tudós világ számára hozzáférhetővé tenni.

A századközép után az egyháziak által művelt tudományosságnak nem lebecsülendő hányada szervesen illeszkedik a kor Magyarországnak kulturális életébe és nem tekinthető egyszerűen a barokk maradványának, viszont az is bizonyos, hogy e tudományosság képviselői mintegy

⁴ Szörényi László: *A jezsuiták és a honfoglalási epika fordulata*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 567–645.

⁵ L. Tarnai Andor: *A laicizálódó egyházi értelmiség irodalma*. Kézirat. A XVIII. századi magyarországi latin nyelvű költészet érdemi feltárását csak az utóbbi évtizedekben kezdte meg Szörényi László. L. főként a *Neolatin költészet a XVIII. századi Magyarországon* című tanulmányát (ItK, 1991. 589–596.).

lemondanak a nemességgel folytatott ama közvetlen dialógusról, amely a fiatalabb (de nem kizárólag fiatal) klerikusok működését ekkor vezérli. A magyar nyelv választása az egyházi értelmiségnek a hazai nemesség felé való tájékozódásában volt döntő elem. Ezt az új s egyre erősödő orientációt jelzi, hogy a nyomtatásban megjelent munkákban a magyar nyelv térnyerésének első, élesen előrajzolódó fázisa is – mint azt Benda Kálmán statisztikája tanúsítja⁶ – éppen az 1750 utáni, de még a hetvenes évek előtti időszakra esik. Ha a népszerű vallásos irodalmat nem számítjuk, az 1720-szal záruló évtizedhez képest nagyjából ötszörös növekedést regisztrálhatunk, míg a következő harminc év folyamán (amely pedig a nemzeti irodalom fellendülésének a kora) csak megduplázódik a termés. Itt kell keresnünk a magyarázatát annak is, hogy a szó modern értelmében felfogott szépirodalom területén ugyancsak látványosan növekszik a magyar nyelvűség aránya. Azok is áttérnek a magyar nyelven való írásra, akik latinul kezdték el írói munkásságukat: az 1760-as évektől kezdve az egyházi értelmiség legfiatalabb és legtehetségesebb képviselőinek irodalmi tevékenységében már egyértelműen a magyar nyelvű szépirodalom áll az előtérben.

Mivel a latin fokozatos háttérbe szorulása és a magyar – ugyancsak fokozatos – előtérbe kerülése olyan országban következett be, ahol a lakosságnak több mint fele nem magyar anyanyelvű volt, a szerzők választása különös hangsúllyal bír: benne van a latin nyelv *nem* választása. Ez a negatívum a XVIII. századközép szellemi életében több jelentést is hordoz. A hagyomány óriási presztízzsel övezett tudományosságától való távolodás mozzanata éppen úgy benne rejlik, mint az egykorú Magyarország tudományosságától való távolodásé. Ez utóbbi körülmény azért figyelemre méltó, mert a magyarországi – de etnikailag és nyelvük szerint nem magyar – tudósok ekkor általában büszkén vallották magukat magyarországiaknak, „hungarusok”-nak,⁷ s az egyházi értelmiség irodalmának elmagyarosodásával óhatatlanul meglazultak e magatartáshoz való viszony szálai. Ennek néhányan tudatában voltak és igyekeztek volna áthidalni a következményeket. A legjellegzetesebb megnyilatkozás talán Bod Péter nevéhez fűződik. A magyarigeni prédikátor szenvedélyesen kutatja és gyűjti a „régii magyar Írás” emlékeit és az ő historia litterariáját már a „nyelvi-nemzeti közösség eszméjéhez való közeledés” jellemzi. Irodalomtörténeti munkásságával „közvetlenül a polgári nemzetfogalom küszöbéig érkezett el” (Tarnai Andor).⁸ Mégis, ama szálakat – önnön látható, sőt, erőteljesen megnyilvánuló törekvései ellenében is – meg akarja őrizni. A *Magyar Athenas*ban írja le e nevezetes mondatot: „Vagynak ezen Magyar Tudósok seregekben némellyek Erdélyi Szász és Magyar országi Tót nemzetből valók is. De azok mind olyanok a kiktől nem lehet sajnállani a Magyar nevezetet...”, hiszen ha nem magyarul írtak is, külszörországokban mindig magyarnak vallották magukat.⁹ Más változatban, de hasonló magatartás jellemezte a már említett Ribini

⁶ Benda Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. In: *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest, 1978. 287–307.

⁷ A hungarus mentalitáshoz l. Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita...* Budapest, 1969.

⁸ Tarnai Andor: *Bod Péter*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 562–565.

⁹ Bod Péter: *Magyar Athenas...* Nagyszében, 1766. Az idézet a munka bevezetéséből való.

Jánost is. Ő (a legnagyobb hungarus tudós, Bél Mátyás gyermekeinek nevelője) nemcsak a magyar nyelv érdekében írott *Oratióját* készítette latinul, de magyarul nem is publikált.

Éppen az ilyen esetek, vagyis: a „hungarusok” Magyarországnak megőrzésére irányuló erőfeszítések vetnek éles fényt arra, hogy a magyar nyelv előtérbe kerülése korántsem volt természetes folyamat (amelynek során mintegy felébredt az addig szunnyadó nemzeti érzés). A hagyományos és jól működő gondolkodásmódtól és az annak megfelelő művelődéstől való eltávolodásról van szó, s a feszültség vagy inkább a nyugtalanság a veszteség miatt bizonyos pillanatokban és bizonyos szerzőknél jól érzékelhető.

De akkor mi magyarázza a magyarosodás folyamatának megindulását és állandó erősödését az irodalom világában?

A választ magukból a magyarul megszólaló művekből kiindulva közelíthetjük meg. Már utaltunk rá: ezek az értelmiségi szerzők magyarul immár nem az egyszerű hívők számára írnak s túlnyomórészt kegyességi műveket, mint a század korábbi évtizedeiben. Írásaik elsősorban azt tanúsítják, hogy művelt és előkelő olvasókra számítanak, gyakran nekik, bőkezű nemesi familiák családfőinek vagy nagyasszonyainak szólnak ajánlásaik is. A századközép klerikusainak tolla alól magyar nyelven kikerülő kiadványok elsőnek feltűnő vonása éppen az, hogy a maguk egyházas műveltségkészletéből azokat az elemeket veszik elő – vagy fedezik most fel újra –, amelyek alkalmasak rá, hogy a világi érdeklődés számára is elfogadhatók, de inkább érdekeseek, meggyőzőek s főképpen: hasznosak legyenek. A laikus mentalitáshoz való alkalmazkodás szándéka ennek a most születő irodalomnak az egyik leglényegesebb és leginkább szembeötlő vonása, a magyar nyelven való megszólalás pedig ennek az alkalmazkodásnak természetes folyománya. Az alkalmazkodás mozdulatai mellett azonban nem kevésbé fontos a befolyás megőrzésének akarata. A megváltozott mentalitás mögött érezhetően főként ez működik. Az egyházi értelmiség végül is *saját* műveltségkészletéből merítve fordult a laikus világ felé, a megtett lépésekkel csak a keresztény világkép alapjait szilárdan őrző egyháziasságuk *jellege* módosult, de nem módosult magának az egyháziasságnak a *ténye*. Mindazonáltal az alkalmazkodás és a befolyásolás két mozzanat, s egymáshoz való viszonyuknak nemcsak számos változata lehetséges, de a két magatartás vegyülése csak egyéni változatok révén valósulhat meg. S habár a kor egyházi értelmisége itt szóban forgó irodalmi működésének alapja az, hogy ez az értelmiség a változó világban akarja – maga is változva – őrizni intellektuális befolyását, e folyamat végül is oda vezet majd, hogy eredeti intencióitól eltávolodva ő maga alakul át. A tendencia ugyanis egyértelműen a világias vonzalmak erősödése felé mutat, az idő előrehaladtával a laicizálódó (a világiak igényeihez alkalmazkodó) egyházi értelmiség – végül is – laicizálódik, vagyis: mint értelmiségi lép elénk. Ez azonban viszonylag lassú folyamat eredménye lesz. Egyelőre nincs szó a vallásos világkép megrendüléséről, szó van viszont átalakulásáról: elhalványul aszketikus és eksztatikus jellege, a „világi dolgok” értéke pedig nemcsak növekedőben van, de immár meg is növekedett. Mindezt főként ennek az egyházi értelmiségnek most, a századközép táján születő irodalma mutatja meg.

A legfontosabb jel, hogy az egyháziak által művelt irodalomban a mindennapi élettel összefüggő vonatkozások kerülnek előtérbe, a vallásos gondolatvilágnak az az arculata, amely a

hétköznapokban tevékenykedő hívő felé fordul. A legtöbb szó ugyanis az erkölcsi kérdésekről esik.

Az erkölccstanok

Ha a XVIII. század közepe táján (s most már túlnyomórészt magyar nyelven) megszólaló erkölccstani irodalom legáltalánosabb jellemvonásait keressük, akkor első pillantásra a morálról való meditációk teljesen hagyományosoknak tűnnek. Ami most megszólal, az túlnyomórészt évtizedekkel, sőt, évszázadokkal korábban is megszólalt már.¹⁰ Mégis, a látszólag semmiféle gondolati átalakulásra nem utaló homlokzat mögött gyökeres fordulat következik be: az egyes változatok ugyan nem, de a változatok *együtt* egy igen határozott irányú tendencia érvényesülését mutatják.

Ennek a fordulatnak a lényege abban ragadható meg, hogy megváltoznak az erkölcsről való gondolkodás két alaptípusának az erőviszonyai: a zavartalannak tetsző felszín alatt egy újfajta, a *szabályokat* előtérbe állító gondolkodásmód kerül fölénybe azzal a hagyományos, a század első felében uralkodó szerepet játszó gondolkodással szemben, amely *normákat* ír elő. Ez a különbség visszavezethető a morálról való gondolkodás két alaptípusára. Az a változat, amely az emberi élet végső céljának a *boldogságot* tudja, elsősorban az életvezetési regulákat keresi és írja le, a normák viszont azokban a reflexiókban válnak fontosakká, amelyek szerint életünk értelme egy magasabb rendű cél szolgálata, vagyis: az *erény* gyakorlása.¹¹ A XVIII. századközép magyar moralistáinak világába lépve – némi leegyszerűsítéssel – arról beszélhetünk, hogy a normák olyan követelményeket jelentenek, amelyeket betartva a hívő üdvözülni, a szabályok pedig olyan tanácsokat, amelyek alkalmazásával boldogulni lehet ezen a világon. Nem arról van tehát szó, hogy a hazai erénytanok szerzői körében valamiféle merőben világias etika látványos betörésének és a keresztény erkölcs visszaszorulásának lennénk tanúi. Ellenkezőleg. A felszín szinte mozdulatlan, a fordulat úgy következik be, hogy *ugyanazoknak* az erkölcsi értékeknek a helyzete változik meg. Vagyis: *ami* korábban norma, tehát a hívőkkel szemben felállított követelmény volt, az most regulává, tehát a hívők számára evilági életük szempontjából *is* fontos, követésre érdemes szabállyá minősül át.

A felvilágosodás betörését közvetlenül megelőző idők erkölccstani gondolkodásának története nincs még rendszeresen feldolgozva, de jelenlegi ismereteink szerint e történet egyik fontos

¹⁰ Vö. Turóczi-Trostler József: *Keresztény Seneka*. Egyetemes Philológiai Közlöny (továbbiakban: EPhK), 1937. 55–72.; Alszeghy Zsolt: *Faludi Nemes emberének magyar rokonai*. Irodalomtörténet (továbbiakban: It), 1943. 68–80.; Tarnai Andor: *A késő barokk széppróza*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. 544–547.; Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest, 1976. Bevezetés.

¹¹ Ez a magyarázat egy közkeletű felfogásból indul ki. Az erkölcsi eszmék történetében tudvalevőleg a *boldogság* és a *kötelesség* az a két sarkalatos fogalom, amely körül forognak a különféle értelmezések. L. *Dictionnaire de Morale*. Edité par Otfried Höffe. Edition française adaptée et augmentée sous la direction de Philobot Secretan. Paris, 1983. *Moralité* címszó. 132–134. A boldogságnak a XVIII. századi gondolkodásban játszott szerepére összefoglalóan I. Robert Mauzi: *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*. Paris, 1965. *Introduction*.

fejezete éppen a normáknak regulákba való áttűnése lesz, hiszen a századközep moralizálásának ama változatait szemlélve, amelyeket meg tudunk egymástól különböztetni, elsőként éppen a rigorózus vallásos etika követelményeit az evilági boldog élet elérése érdekében követendő tanácsokká átlényegítő gondolkodásmód érvényesülése tűnik a szemünkbe. Mivel a kor erkölcstani gondolkodását alapvetően a keresztény sztoicizmus határozta meg, érthető, ha a középpontban a világi „hívságok” vagy a hívságos „külső dolgok” megvetésének a normája állt. Míg azonban korábban az evilági javakról való lemondás olyan erénynek számított, amelyért a hívő (üdvözölve) a túlvilágon kap kárpótlást, most ez az ígéret természetesen érvényben marad ugyan, de már főként mégis olyan szabályként találkozunk vele, amelynek követésében evilági boldog életünk egyik lehetséges biztosítéka rejtőzködik. De nemcsak a vallásos követelmények alakulnak át az életbölcesség szabályaivá, az okos és célszerű evilági életvitel reguláinak jelentősége általában is megnövekszik. A századközep erkölcsre oktató hazai irodalma alapvető sugalmait tekintve voltaképpen evilági boldogságra oktat. E moralizáló irodalomban a vallásos normák jószívrrel csak akkor bírnak értékkel, ha a hívő olvasók előtt feltárható evilági hasznuk is. Ezt a szóban forgó művek néha már a címükkel is jelzik: Faludi Ferenc „Istenes jóságra és szerentsés boldog életre” tanítja korának magyar nemeseit. Talán az az állítás is megkockáztatható, hogy a boldogság szót soha nem írták le ilyen gyakran irodalmunk történetében.¹² Az életbölcesség távlatait itt már nem az üdvösségre utat nyitó jó halál jelöli ki, azt azonban fontos újra hangsúlyozni, hogy a most megszólaló tanácsok nemcsak hogy nem kerülnek szembe a keresztény normákkal, de az esetek jelentős részében azonosak is velük.

Az a körülmény, hogy a mélyen vallásos mentalitáson belül a normáknak szabályokként való kezelésére kerül át a hangsúly, lényeges változásokat hoz magával. Az egyik s talán a leginkább látványos változás maguknak a bölcs tanácsoknak a világát érinti. Ez a világ így ugyanis hirtelen kitágul: a moralisták több – s korántsem csak a barokk kor szívéből fakadó – forrásból meríthetnek, és tanácsaik megjelenési módja is nagyfokú változatosságot mutat.

A moralisták forrásai és műfajai

Az egyik forrás, amelyből e kor látszólag egyszerű, valójában mégis igen tagolt erkölcstani gondolkodása merített, mint már utaltunk rá: a keresztény sztoicizmus volt. Senecát Mihályt

¹² A kínálkozó sok példa közül csak kettőt emelünk ki, illusztrációképpen. Illei János, a művelt jezsuita, a kor egyházi értelmiségének egyik jelentős személyisége volt. Boëthius-fordítása (...*A'Filosofiának vagy is a' Böltsésegnek Vigasztalásáról...* Kassa, 1773. Második kiadás) olyan „consolatio”, amelyben a legfontosabb gondolatok közé tartozik, hogy „A jámboroknak tetézett nagy jutalmok az ő tulajdon jóságok: mert ezzel igazán boldogok: a' gonoszoknak pedig untilig elég büntetések az ő magok gonoszsága...” (175.). Saur Joséfa „léányzó”-ról viszont csak annyit tudunk, hogy Kolozsvárott jelentette meg *A'bötsületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt, és mindenkoron szükséges regulák...* (1776) című kiadványát, amelyről más összefüggésben is kell még szólni. Ő így ír munkájának a „Kegyes Olvasó”-hoz intézett ajánlásában: „E fő Reguláknak első írója szemléli az embert az eö születésének első szempillantattától, és viszi eötet az életnek minden garáditsin által, eö világosittya meg eötet minden szándékiban, eö segíti eötet minden nyomorúságiban, eö viszi eötet a' boldogságnak, békeségnek, és nyugodalomnak igaz uttyára...”

István népszerű könyve (*Keresztény Seneka*, 1764) idézi meg, Illei János viszont Boëthiusnak *A filozófia vigasztalásáról* szóló művét fordítja le (1766). Talán e két szerző bizonyítja leginkább, hogy az igazi boldogság titkát ismerő antik filozófusok tanításai csak mint a kereszténységgel rokon igazságok érvényesülhetnek, hiszen – természetesen – a pogány bölcsességnek a lényeges vonása itt nem az, hogy pogány, hanem az, hogy a helyes életvitelre vonatkozó tanításaik mély rokonságot mutatnak a keresztény vallás erkölcsi követelményeivel.

Az viszont nagyon is feltűnő, hogy az *ilyen* pogány bölcsesség iránt igen nagy mértékben megnövekszik a kereslet a magyarul megszólaló morálfilozófiai irodalomban. Ennek köszönheti – például – most kibontakozó, nem nagyívű, de a hazai kulturális viszonyok között figyelemre méltó karrierjét a tanítómese: az 1760-as és 70-es években két változatban (német és francia közvetítés révén) is megszólalnak ezek a keresztény világméphez ugyancsak jól illeszkedő, de immár nem a kegyes életre, hanem az evilági okos életvitelre oktató állatmesék. Erre szolgál példával a verses történetkéik eredeti szerzőjének, Aiszóposznak magyarul ugyancsak közzétett életrajza is.¹³ A keresztényekhez méltó élet erkölcsi követelményei az evilági életvitel szabályozó tanácsokként azonban nem csupán görög vagy római bölcssek segítségével, hanem – furcsa módon – a keleti filozófia tanácsaiként is megszólalnak. Alszeghy Zsolt figyelt fel először rá, de a maga teljességében Tarnai Andor tárta fel annak a laikus erkölestannak hazai sorsát, amelynek eredetije az angol Robert Dodsley *The economy of human life* című műve volt, s amely a fikció szerint tibeti eredetű és jóval a kereszténység előtti időkből származó tanokat tartalmaz.¹⁴ A kor egyik sikerkönyve volt: nem kevesebb, mint négy (!) fordítója akadt, s ez akkor is figyelemre méltó, ha nem is minden fordító hozta olvasói tudomására, hogy kereszténység előtti és pogány bölcsességet nyújt át olvasóinak.

A normáknak regulákba való áttűnése, sőt, az életvezetési szabályok egyértelmű előtérbe kerülése óhatatlanul magával hozta a megnyilatkozási módok megváltozását is: az erkölcsi tanítások hagyományos, de változatlanul élő műfajai (értekezés, maxima stb.) mellett immár könnyen és természetesen tűnik fel a tanítómese, de ott van a példázatos történet is. A műfaj ebben az esetben sem új,¹⁵ de mostani megjelenésének körülményei nyilvánvalóvá teszik, hogy

¹³ A már inkább az iskolai oktatás céljaira készült latin nyelvű kiadások (Makó Pál, Klein János Sámuel) mellett a nagyközönség számára összeállított magyar nyelvű gyűjtemények közül elsőként egy névtelen fordító adja ki *Ézopusnak százötven meséi...*-t 1767-ben, de ugyanebben az időkorban tette közzé Németh Antal is *Esopus élete és fabulái* című fordítását a francia Morvan de Bellegarde nyomán. Ide tartozik még Kónyi János Gellert-fordítása is: *Gellert professornak erköltsős meséi és előbeszélései...* Péts, 1776. L. Ember Nándor: *A magyar oktató mese története*. 1768–1807. Budapest, 1918; Tarnai Andor: *Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives*. In: „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerkesztette Köpeczi Béla és Sziklay László. Budapest, 1975. 107–142.; Vörös Imre: *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*. Budapest, 1987. 115–119.

¹⁴ L. Alszeghy Zsolt: *i. m.*; Tarnai Andor: *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcstan a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK, 1958. 170–186. Robert Dodsley művének értelmezéséhez l. Paul Hazard: *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing*. Paris, 1963. 169.

¹⁵ Újabb kori történetére l. Tüskés Gábor: *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában*. ItK, 1992. 133–151.

itt korántsem a hagyomány reprodukciójáról van csupán szó. Ebből a szempontból jellegzetes terméknek tekinthető egy német eredetűre visszavezethető, de átalakított s részben hazai elemekkel ki is bővített kiadvány, a *Jeles történetek*, amelynek magyarországi fortunáját ugyancsak Tarnai Andor derítette fel.¹⁶ E munka (amelyet a kor Magyarországon franciára is lefordítottak) abban tér el – egyebek között – eredetijétől, hogy a Miháltz-féle *Keresztény Senekából* éppen úgy emel át részleteket, mint az ezópusi fabulákból. Ezzel azonban nem egyszerűen egy konzervatív gondolkodásmód felé hajlítja a magyar kiadványt, hanem – mert a hazai erkölcsstani irodalom jellegzetes és népszerű szövegeivel bővíti ki – éppen úgy alkalmazkodik saját kulturális környezetének igényeihez, ahogy az eredeti szerzője, a talpraesett német jezsuita, Mathias Schönberg is tette munkája összeállításakor.

Válószerűnek látszik, hogy a hazai erkölcsstani irodalomban a század közepső évtizedeiben megfigyelhető átalakulás újfajta utat nyit a történetek, a fikció előtt. A regulák fokozódó szerepe természetesen hozza előtérbe a bizonyítás követelményét, a példákat arra vonatkozóan, hogy a szabály követése valóban sikerhez vezet, és pórul jár az, aki nem veszi figyelembe őket. E történetek létjogosultságát már a bennük kifejezésre jutó erkölcsi igazság hatékonysága adja, azaz: a történetkéik státusa megváltozott. Nem biztos, hogy rájuk is vonatkozik az az ellenszenv, amelyet a kor hazai moralistáinak némelyike a „romanciás” könyvekkel szemben tanúsít, de nem is zárható ki teljesen: a történet szellemének felszabadulásához az újabb magyar irodalomban a megváltozott helyzetben lévő exemplumok is hozzájárulhattak, márpedig e szellemben valóban van valami fenyegető.¹⁷ Ha az életvezetési elvek igénylik az „életet”, tehát az életből (főleg a történelemből) vett példázatos történeteket, ahol a bölcsesség a világban mutathatja meg erejét, akkor fenyeget a veszély, hogy ellenőrizhetetlen távlatok nyílnak meg: a történet bármikor önálló életre kelhet s félő, hogy benne már nem csupán a bölcsesség hatalmát látjuk majd, hanem a regulákkal nem törődő indulatok erejét. Az elbeszélés szelleme szétzilálhatja az alapot, ahonnan útjára indult. S bár a hetvenes években már Bécsben, Báróczi Sándor körül egész kis testőrcsapat olvassa, sőt fordítja a leghatalmasabb emberi indulatról, a szerelemről szóló veszedelmes történeteket,¹⁸ a veszély távoli és elszigetelt veszély marad; az elbeszélés felől még innen sem fenyegeti igazi veszély a moralisták világát, sőt. Az átalakuló erkölcsstani irodalom az elbeszélés szellemét valóban szabadon engedi ugyan, a történetek létjogát a működő (tehát önmagát igazoló) életbölcsesség adja meg s a felvilágosodás ifjú és érzelmes fordítói sem e helyzetet, hanem az elbeszélés által körülvelt vagy az elbeszélésbe burkolt filozófia jellegét változtatják meg: a helyzet kulcsa (mint a regényirodalomról szólva látni fogjuk) valójában itt, a bölcsesség megváltozásában keresendő. Ennek a változásnak a legátfogóbb jellemzője, hogy a bölcsességnek ki kell lépnie a világba s itt kell igazolnia hatékonyságát: így kezd el távolodni a

¹⁶ Tarnai Andor: *Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives*. In: „Sorsotok előre nézzétek”. 107–142.

¹⁷ A korabeli regényirodalom státusára l. Weber Antal: *A magyar regény kezdetei*. Budapest, 1959. 25–27. és Szajbély Mihály: *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*. ItK, 1982. 1–14.

¹⁸ Vö. Bíró Ferenc: *A legérzékenyebb nemzedék*. ItK, 1978. 16–32.

hagyományos erénytanok szabályokba áttűnő normáitól. A folyamatot – hogy ez a folyamat megindult – mi sem mutatja jobban, mint az az érdeklődés, amely a századközép után az ún. államregények iránt nyilvánul meg.¹⁹ Ebben az érdeklődésben már egyértelműen a nagyvilágban érvényesülni képes bölcsesség iránti figyelem erőteljes növekedése a döntő mozzanat.

Ez azonban már a következő témakörbe vezet át bennünket.

Az eredetükben pogány, karakterükben keresztény regulák mellett ugyanis megjelenik és szinte erőteljesebben szól az egyházi értelmiség moralizáló irodalmának az a másik változata, amely eredetében egyértelműen keresztény ugyan, karakterében azonban világias jellegű.

Az udvari ember bölcsessége

E tanácsokkal a XVII. század egyik nagy tradíciója kel új életre a magyar irodalomban: az *udvari ember* eszmeköre. A klasszikus példát egyébként itt ennek az egyházi értelmiségnek legjelentősebb alakja, Faludi Ferenc nyújtja Baltasar Gracián *El oraculo manual* című műve alapján, de francia közvetítéssel készült – s több kiadást megért – *Bölts, és Figyelmetes Udvari Emberével* (Első század, Nagyszombat, 1750). A nyolcvanas évekig számos olyan munkával találkozunk, amelyek az udvari ember viselkedési kultúrájának szabályaival szolgálnak a kor nemesei okulására.²⁰ Alszeghy Zsolt talán túl tágan vontta meg Faludi udvari emberének rokoni körét (hiszen idevette a merőben más típusba tartozó erénytanok egy részét is), részben viszont túlságosan szűken: az okos, óvatos, indulatain uralkodni tudó és széles látókörű *politicus* alakmásaival ott találkozunk a kor szépirodalmi műveiben is. Változatai fellépnek az iskolai színjátékokban, de az udvariság eszményének hatását nem nehéz felfedeznünk egy regényfajta iránt ekkor mind a világiak, mind az egyházi értelmiség részéről megnövekedett érdeklődésben sem. A történelmi vagy mitológiai keretben játszódó államregények fő témája az államvezetés művészetéről szóló elmélkedés, főszereplője pedig az erről elmélkedő ember, a politikus. Alighanem helytálló Tarnai Andor sejtése, hogy a modern államregények, Fénelon abbé *Les aventures de Télémaque*-jének és Marmontel *Bélisaire*-jének a sikere nyomán támadt fel az érdeklődés a hasonló karakterű régi művek, így például az ókori Xenophon *Küropeideiája* vagy a XVII. századi John Barclay műve, az *Argenis* iránt. De talán megkockáztathatjuk azt a véleményt is, hogy a kor művelt nemességét elsősorban a művekben megszólaló politikai eszmék, az egyházi értelmiséget pedig inkább a művekben élénk lépő politikusok magatartása érdekelte. Erre enged következtetni, hogy a művek közül a legnagyobb hazai siker Fénelon regényének magyar fordítása lesz, és (mint szólunk majd róla) ez a siker nagy valószínűséggel a nemesi művelődés közegében bontakozik ki, az egyházi értelmiség által művelt irodalomban viszont főleg a bölcs politikusi magatartás iránti érdeklődés jeleivel találkozunk.

¹⁹ L. Wéber Antal *i. m.* 44–54.; Tarnai Andor: *A regény kezdetei*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. 548–550.; Szauder József: *Marmontel en Hongrie*. In: *Marmontel*. Etudes réunis par Jean Ehrard. Clermond-Ferrand, 1970. 299–311.; Vörös Imre *i. m.*

²⁰ Szauder József: *Faludi udvari embere*. Budapest, 1942; Tarnai Andor: *Pas Aulæ*. ItK, 1968. 273–283.; Kópeczi Béla: *Gracian Magyarországon*. ItK, 1980. 315–321.

Az udvari ember óvatos, ravasz, szándékait elrejtő magatartásának felvételére való buzdítások még olyan erkölcstani kiadványokba is beszüremkednek, amelyek eredetileg más eszmények jegyében fogantak; lásd Bertalanffi Pál *Keresztény bölcsesség* című művét (1754). De egyértelmű, mondhatni tiszta alakjai is különböző variánsokat képviselnek, Kollárits Joákim *Keresztény és világi intéseinek* (1766) vagy Szlávy Pál *Bölcsességhez vezető útjának* (1779) komor tónusától az olyan derűs változatig, mint Benyák Bernát 1783-ban megjelent *Okos elmének mulatozásai*.²¹ Az ő francia eredeti alapján készült munkája egyébként már messze esik a barokk világtól, itt inkább az okos társasági ember számára készült kézikönyvecskéről van szó. Tanácsai szerint a legfontosabb erkölcsi tulajdonság az „édeskesség” (nyilván kedvességet kell érteni rajta), de a kedveltető vonások mögött azért – jól kitetszik – a háttér az eredeti eszmény komorsága üli meg, s amikor arra figyelmeztet bennünket, hogy „annak markába vagy adva a valóságos kulcsa a szerencsének, ki egy nyomra tudja szoktatni az eszes fortélyt, a gyorsasságot és az okosságot...”, akkor nem lehet kétségünk e viselkedési tanácsok végső eredete felől.

A keresztény morállal oly nagymértékben egyező (noha gyakran pogány eredetű) életvezetési szabályok mellett a kor erkölcstani irodalmában így a mélyen a keresztény hagyományban gyökerező, de – az önmagukban nézve – merőben világias regulák is megszólalnak s olyan kiadványokban, amelyek jórészt elhalványulnak a nagy, valóban „udvari” (vagyis: az állam irányítására irányuló) távlatok, amelyek hajdan igazolták a színlelést és a ravaszságot. A tanácsok már a privát ember nagyon is földi szerencséje előmozdításának érdekében hangzanak el. Kérdés, hogy e kétfajta gondolkodásmód nincs-e ellentétben egymással? Az ellentmondás logikai szinten bizonyosan fennáll, de egyáltalán nem bizonyos, hogy ezt az ellentmondást tudomásul vették volna a kor moralistái. Ennek jeleivel nem találkozunk, valószínűsíteni pedig csak Faludi Ferenc esetében lehet.²² Nála inkább a kor tudata számára vitathatatlanul keresztényi s ugyanakkor egyértelműen praktikus, az evilági életvitelt szolgáló tanácsok bővüléséről van szó, amelyet azonban minden valószínűség szerint az egyházi értelmiség egyre bizonytalanabbá váló helyzete is motivált. A „hamis világ”, a „mostani szörnyű romlottság” elleni védekezés ösztöne olyan erős, hogy nem veszik észre: a keresztény hit követelményei már olyan mértékben olvadtak át életbölcsességgé, hogy a normák mintha el is tűntek volna a szemük elől. Ezek a normák azonban – természetesen – nem tűntek el, érvényességük változatlan, csak bizonyos pillanatokban, főleg azon életbölcseesség felől nézve, nem látszanak. Abban, hogy az (üdvösséghez szükséges) életelvek időnként elhomályosuljanak a (szerencsés élethez szükséges) szabályok mögött, bizonyosan közrejátszott a kor erkölcstani irodalmának másik s átfogónak tekinthető jellegzetessége. Sok jel utal ugyanis rá, hogy változóban vannak a keresztényi magatartás normái is: a hagyományos életelvek szigorúsága enyhül, és tisztán halljuk egy aszkézist és eksztázist kerülő, ha nem is éppen mosolygó, de komorságtól mentes, sőt derűs keresztényi morál szavát. A legmagasabb színvonalon és a legnagyobb hatással ezt az

²¹ Susanne Bácskai: *Un adepte hongrois des lettres françaises: Le père pieux Bernard Benyák*. Szeged, 1933.

²² Szauder József *i. m.*

erkölcsiséget a századközep egyházi értelmiségének legnagyobb alakja, Faludi Ferenc szólaltatta meg. Az angol William Darrel nyomán írott, *Istenes jószágra és szerentsés boldog életre oktatott nemes ember* (1748), *...nemes asszony* (1748) és *...nemes úrfi* (1771) című köteteinek hangadó bölcse, Eusébius olyan keresztény, aki szigorúan őrzi világa rendjét, de azért kedveli az „emberi társaságot és nyájaskodást”, s ez nem csupán szólam: a magyar szövegen át-átüt a nosztalgia egy előkelő, elegáns és jókedvű nemesi társadalom után.²³ Vagyis: a keresztényi normák érintetlenül vannak jelen Faludi erkölcstani műveiben, csak éppen tágasabb égbolt alatt érvényesülnek. S bár ez elsősorban órá, de korántsem csak órá jellemző.

Különböző változatokban, de a századközep moralistáinak tevékenységében már ott vannak és jól érzékelhetők a világias vonzalmak, akár az egyszerű emberekhez (vö. Molnár János: *Pásztor ember, avagy a pásztorok tanításáról két könyv*, 1775), akár a nőknek (Szerentsi Nagy István: *Barátságos oktatás*, 1783), akár általában az előkelő embereknek szólnak, mint a már emlegetett *Jeles történetek* kompilátora. De talán az mutatja a legjobban a hagyományos normák enyhülését, hogy a földi javak értékét is elismerik. Horváth József *Emberi okosság* című művében (1781)²⁴ már arról beszél, hogy „ pénz nélkül nem nagyobbra becsültetel, mint bűdös babuk Szent István havában”, s kitétele inkább egyszerű ténymegállapítás, nem pedig a világ állapotát illető kritika.

A változás jelei az alapokban

Azt látjuk tehát, hogy az egyházi értelmiség irodalomművelésének előterébe a XVIII. század közepe tájától (mintegy 1780-ig) az erkölcs kérdései kerülnek, a vallásos gondolatvilágnak az az oldala, amely közvetlen kapcsolatban van a mindennapi élettel. Az erkölcsi tanítások különböző változatain jól átüt a tendencia: a tanácsok immár az okos evilági életvitelben segítik a hívőket, s mögöttük jól érzékelhető a földi világ dolgainak a vonzereje. Ez az erkölcstani irodalom olyan egyházi értelmiség működésének az eredménye, amelynek kulturális tevékenységét elsősorban a világiakra (a magyar nemességre) irányuló figyelem alakítja, *saját* hagyományukból merítve a *számukra* megfelelő adják, vagyis: úgy alkalmazkodnak, hogy közben őrízni igyekeznek önnön pozícióikat.

Fel kell azonban figyelniünk s legalábbis utalni szükséges arra, hogy a szabályokba áttűnő (s egyúttal lazuló) erkölcsi követelmények körül hasonló irányú változások jelei megmutatkoznak a vallásos tudatvilág elvontabb régióiban is: a praktikus és derűs vonásokat öltő erkölcstan háttérben mind protestáns, mind katolikus részről a teológia területén is új eszmék jelennek meg. A protestáns teológián belül ennek az új szellemiségnek a jele Jean Frédéric Ostervaldnak és az általa megalapozott ún. teológiai racionalizmusnak a magyarországi megjelenése már az 1740-es években. Katolikus részről ugyanezt a szerepet pedig Lodovico Muratori (később kezdődő) hazai befogadása játszotta. Ostervald működése – mint a magyarországi sorsát

²³ Ezt bizonyítja Vörös Imre: *Faludi Ferenc és a „gentiluomo istruito”* (Írói egyéniség a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* fordítási hűtlenségeinek tükrében). ItK, 1994. 19–31.

²⁴ Horváth József munkájának forrása Gánóczy Antal 1764-ben megjelentetett *Prudentia humana* című kiadványa volt. L. Alszeghy Zsolt *i. m.* 71.

részletesen feltáró Vörös Imre hangsúlyozza²⁵ – eredetileg hitvédő harc volt ugyan a világias gondolkodás térhódítása ellen, de ugyanakkor (éppen e harc sikere érdekében) a kálvinista ortodoxiával szemben is erőteljes fellépést jelentett. Ostervald okfejtéseit észérvekre építette, szövegének magyar változata pontosan adja vissza gondolatainak alapvető irányát, amikor elítéli a „Mystica és Fanatica” (azaz: az értelem és okosság nélkül való) „Kegyesség”-et és a „megigazulás”-ban a jó cselekedetek szerepére mutat rá. Ez az Ostervald nevével fémjelzett, de korántsem csak az ő munkáit jellemző kegyességi irodalom síkra szállt a vallási türelem mellett is. A modern svájci teológiának a magyar szellemi életbe való behatolása olyan valláspolitikai működéséről tanúskodik, amely a protestantizmus komor arcának vonzóbbá tételére irányult.

Hasonló, tehát a világi élet felé forduló teológiai gondolkodás hatásával találkozunk a katolicizmus körein belül is, csak itt az új szellem egy ütemmel később jelentkezett, viszont alighanem szélesebb körű volt. A történettudományi művei révén Európa-szerte ismert tudós, Lodovico Muratori teológiai alkotásaiban ugyancsak kiemelkedő hely jut a jó cselekedeteknek, de e műveknek (az 1763-ban Egerben latinul megjelenő *Trattato della Carità*nak és az 1776-ban ugyanott napvilágot látott *Della rigolata divozioné*nek) hazai fortunáját feltáró Szauder József kimutatta, hogy a *caritas* fogalmát középpontba állító vallásmagyarázat rendjében olyan korszerű, illetve korszerűen értelmezett fogalmak is helyet kapnak már, mint a természet vagy éppen az önszeretet.²⁶ Muratori néhány gondolatával Faludi Ferenc műveiben is találkozunk, azzal pedig, hogy tiltakozik a „pompás és nagy zajgással való inneplések” ellen, a kor egyik magyar protestáns szerzőjével szólaltat meg azonos motívumot az olasz bölcselelő. Bod Péter még 1757-ben, „Bujdosó Magyarként” (azaz: peregrinusként) készítette el *Szent Heortokrates* című munkáját, amelynek bevezetőjében azért perel, mert „Az innepeket idővel... az emberek nem csak hogy igen megszaporították, hanem az Inneplésnek valóságos tzelját elhagyván sok haszontalankodásra, sőt, terhes vétkekre fordították”. A katolikus teológiában olyan szólam csendül meg, amelyet egy protestáns prédikátor már megszólaltatott magyarul, s egyáltalán nem érdektelen tény, hogy művét „újjolag” és változtatás nélkül, 1786-ban Szacs vay Sándor, a kor neves aufklérista újságírója fogja majd megjelentetni.

A versújítás kezdeteiről

Természetesen a laicizálódó egyházi értelmiség irodalma nem azonosítható a nyolcvanas évek laicizálódott s már (túlnyomórészt) nem is egyházi értelmiség által művelt irodalmával: a két időszak – a nem túl nagy időbeli távolság ellenére – azért alaposan eltér egymástól. Mégis: a bomladozó barokk világ értelmiségének irodalmát már jól érzékelhető szálak kapcsolják a felvilágosodás tendenciáihoz. E kapcsolódás feltételét a laicizálódás teremti meg, a laicizálódás alapja pedig az értelmiség és a nemesség között megindult dialógus, küzdelem vagy játszma. Ebben azonban egy ideig csak az értelmiség a tevékeny, csak ő beszél a másik félhez. Az általuk előtérbe állított és magyarul megszólaltatott erkölcsstani irodalom értelme éppen ez a beszéd. Ők

²⁵ Vörös Imre: *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*. Budapest, 1987. 15–59.

²⁶ Szauder József: *Muratori Magyarországon*. ItK, 1973. 171–179.

a világiak vélt vagy valóságos igényeihez alkalmazkodva igyekeznek megőrizni a maguk, azaz: az egyház kulturális befolyását. Ez mutatkozik meg az egyházi értelmiség most megerősödő tudománynépszerűsítő törekvéseiben is,²⁷ de fontosabb, hogy ennek az egyelőre meglehetősen egyoldalú párbeszédnek kibontakozik egy másik, a magyar irodalom élete szempontjából ugyancsak sorsdöntő témája is.

Az egyházi értelmiség irodalmi tevékenységét ugyanis nem csupán az alkalmazkodó befolyásolás szándéka vezérelte, hanem – mint már utaltunk rá – egy nagy jövő előtt álló törekvés is: a nemesi nemzet feladatainak átértelmezése. Az udvari tervekkel az 1750-es évektől kezdve fokozatosan szembekerülő nemesség *politikai* hangoltságát érzékelve az egyházi értelmiség kötelességének érzi, hogy magára vállalja a nemesi nemzet *kulturális* érdekeinek képviselőjét, amely azonban ezeknek az érdekeknek teljesen a saját igényeikhez szabott értelmzését foglalja magában. Az átértelmezés e gesztusához voltaképpen csak egyetlen közös (bár távolról sem egyformán hangsúlyozott) mozzanat szolgál alapul: a magyar nyelv. Egyébként csak az eltérések ötlenek a szemünkbe, hiszen magának a nemességnek most kibontakozó kulturális törekvései – mint látni fogjuk – nem az egyházi intelligencia törekvéseinek irányába mutatnak.

Az erkölcsstani irodalom előtérbe kerülésében és módosulásában az egyházi értelmiség kétségtelenül mint *egyházi* értelmiség szerepelt, e másik tendenciában viszont mint *értelmiség*, pontosabban: mint írástudó, hiszen itt elsősorban az irodalomhoz mint megtanulható szabályok és eljárások összességéhez, vagyis: mint szakmához való viszonya tűnik elő élesen. Az idők előrehaladtával az előző tendencia fokozatosan gyengül, a másik viszont egyre erősödik. Tetőpontjához az 1780-as évek második felében ér, de kezdetei már a századközép éveiben megfigyelhetők. Ezek közül most még első helyen a nemzeti nyelv ügyének képviselője áll. A magyarul való megszólalás gyakorlatát igen korán kísérik a magyar nyelv jelentőségéről való elmélkedések: a barokk kor utolsó évtizedeiből már olyan megnyilatkozásokat idézhettünk, amelyek nem tűnnek idegennek a nyolcvanas években sem. Ennek ellenére: e teoretikus megnyilatkozások még elhalványulnak az irodalmi gyakorlat terepén megmutatkozó törekvések mellett, a nyelvkérdés felmerülése pedig inkább csak háttére a szó szorosabb, mondhatni szakmai értelemben vett irodalmi törekvéseknek. Most indul el az egyházi értelmiség köreiben egy, ha nem is tömeges, de erőteljes és főleg ennek az értelmiségnek legtehetségesebb fiatal tagjait magával ragadó mozgalom, amelynek során a más kulturális közegben megismert irodalmi eljárásokat a magyar nyelv közegébe emelik át. Így bontakozik ki a magyar költészet történetének egyik legfontosabb, a versújítás időszakának nevezhető fejezete.²⁸ A versújítás több szinten is folyt, s bár legvirhosabb eseményei majd az 1780-as években zajlanak le a klasszikus verselés meghonosítói körében, igazi nyitánya az 1760-as évekre tehető. Már maga az 1760-as esztendő is különös jelentőséggel bír e folyamatban: ekkor írja egy osztrák földön, Leobenben

²⁷ Tarnai Andor: *Ismeretterjesztő irodalom*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. 571–576. .

²⁸ A „versújítás” kifejezést tudomásunk szerint Négyesy László használta először a *Mértékes magyar verse-lés története. A klasszikai és nyugat-európai versformák irodalmunkban* (Budapest, 1892) című munkájában.

tartózkodó magyar jezsuita, Rájnis József első hexameterait, s most jelenik meg Molnár János *Régi jeles épületek* című művének első kötete is, amelyben programszerűen felmerül a deák mód szerint való magyar verselés ügye.

De ezt az ezekben az években induló, igen összetett, több mozzanatból álló folyamatot kibontakozása felől, a maga egészében lesz célszerű bemutatni. Ott újra szerepel majd ennek az értelmiségnek legjelentősebb írója, hiszen az ő költői tevékenysége által veszíti erejét az énekelt vers hagyományos és a követett verselési mód szempontjából túlbonyolított formája, s veszi kezdetét az egyszerű, a szó modern értelmében vett dalszerű poézis. Horváth János – mint ismeretes – éppen Faludi Ferenc költészetétől indítja a magyar „irodalmi népiesség” mozgalmát,²⁹ de vannak, akik szerint az ún. nyugat-európai verselés egyik úttörőjét benne kell látnunk.³⁰

Faludi Ferenc (1704–1778)

Faludiról most nem a magyar verselési kultúrában játszott szerepe miatt szólunk elsősorban, hanem mint olyan íróról, aki kivételes tehetsége és érzékenysége révén egyszerre tudott előfutára és összegzője lenni annak az irodalmi kultúrának, amelyet a századközép laicizálódó egyházi értelmisége hozott létre.

A nyugat-magyarországi (németújvári) születésű Faludi 1740-ben Rómába utazik, hogy az oda zárandókló magyarok gyóntatójaként öt évet töltsön az örök városban.³¹ Addigra már végigjárta a jezsuiták rendkívül alapos és sokoldalú képzési rendjének stádiumait, több helyütt (Bécs, Linz, Graz) oktatott, Budán pedig egy ideig a vízivárosi templomban volt lelkész. Bizonyos, hogy új megbízatása pillanatában több nyelven beszélő, igen művelt ember; az új feladatra aligha véletlenül jelölték öt felettesei, bárki nyilván nem képviselhette a magyarországi rendet a pápa városában. Minden jel arra mutat, hogy a római öt esztendő sorsdöntő időszak volt szellemi arculatának formálódásában. Szauder József kutatásai nyomán³² tudjuk, hogy milyen kulturális környezet fogadta őt (az utóbbi években kiderült, hogy Faludi tagja volt az Árkádia társaságnak is),³³ jegyzőkönyvének (*Omniarium*) anyaga pedig egy elfogulatlan, friss, fogékony szellem széles körű olvasottságáról és irodalmi tájékozottságáról vall. Ha lehettek is korábban

²⁹ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfőig*. Budapest, 1927. 23–34.

³⁰ Méghozzá a csaknem-kortárs Révai Miklós. L. Kecskés András: *A magyar verselméleti gondolkodás története*. Budapest, 1991. 171.

³¹ Faludi életrajzához l. Gyárfás Tihamér: *Faludi Ferenc élete*. Budapest, 1910; Géfin Gyula: *Adalékok Faludi Ferenc családjának történetéhez*. ItK, 1969. 479–489. és *Ismeretlen adatok Faludi Ferenc életéből*. ItK, 1970. 352–354. Verseinek legjobb kiadása: *Faludi Ferenc versei*. Összeszedte és jegyzetekkel kísérte Négyesy László. Budapest, 1900. (Hatodik kiadás.) A továbbiakban: FFV.

³² Szauder József: *Faludi Ferenc és Itália*. In: *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Budapest, 1963. 363–387. Lényeges észrevételekkel járul hozzá e kérdéshez Vajda György Mihály *Faludi és a felvilágosodás* című tanulmánya. ItK, 1982. 312–317.

³³ Szauder Mária: *Faludi Ferenc, a Római Árkádia tagja*. ItK, 1982. 448–451.; Sárközy Péter: *Et in Arcadia ego* (Magyarok és a XVIII. századi Itália). ItK, 1983. 238–251.; Kovács Sándor Iván: *Kutattam Árkádiában én is...* ItK, 1990. 711–723.

próbálkozásai, érvényes irodalmi pályafutása most kezdődött el – *Nemes embere* elé írott *Védelmesítő intése* 1744-ben kelt – s minden valószínűség szerint hasonló motiváció játszott közre indulásában, mint ami a hazai egyházi értelmiség orientációváltását létrehozta majd.

Tudvalevőleg Itáliában a Szentszék állama nem követte a felvilágosult abszolutizmus modelljét, hiszen az az egyház hatalmának ellensége volt, sőt (tegyük hozzá) itt nagyon is pontosan kellett érezni a veszélyeket, amelyek a modell terjedéséből és sikereiből származtak. Feltehetően érzékelték azt is, hogy ebben a helyzetben az egyházi értelmiség megfelelő szövetségese, a nemesség a felvilágosult abszolutizmus természetes ellenfele lehet.³⁴ William Darrel könyvének kézbevétele aligha véletlenül történt, Faludi írói indulása mögött ott kell sejtenuünk a XVIII. századi katolicizmus kifinomult veszélyérzetének működését. Azt is mondhatjuk, hogy így *ő előbb* tudott választ adni arra, ami itthon *később* következett be, tudniillik az udvari politika modernizálódásának és szekularizációs tendenciáinak megindulására, s melyre majd a hazai klerikusok válasza is az övéhez hasonló jellegű lesz. Amikor tehát könyvet ír nem Magyarországról, hanem Magyarországnak, akkor ezzel a finom megkülönböztetéssel erőteljes fénybe állítja nemcsak a hazai nemesség felé való fordulásának mozzanatát, hanem e mozzulat természetét is: nem országukat, életkörülményeiket vagy történelmüket írja le, hanem regulákat közöl velük, ellátja őket mindazzal a hasznos tudnivalóval, amellyel az egyházas morál szolgálni tud a világiaknak ahhoz, hogy immár nemcsak az „istenes jóság”, hanem az evilági „szerentsés boldog élet” is elérhetővé váljék számukra. S írói munkásságának ez a feladat áll majd a középpontjában. Igaz ugyan, hogy az utókor elsősorban költőként tartja számon, de már az életmű arányai is jól mutatják, hogy őt főként mégis az erkölcsan, illetve az ezzel összefüggő kérdések izgatták. Mindössze negyvenegynéhány verset hagyott ránk, prózai elmélkedései viszont – némi túlzással – megtölteneek egy kisebb könyvespolcot. Moralistaként (előszavai egyértelműen tanúsítják) a köz érdekében tevékenykedik, a nemzet iránti felelősség vezeti tollát, költőként viszont önmaga örömeire ír: egyik versének „én”-je azokról beszél, „Versírásban kik boldogok”,³⁵ s ezt a kitéltet nyilván reá kell értenünk. Aligha véletlen, hogy verseit nem tette közzé életében, noha egyébként a kor legtöbbet publikáló magyar szerzői közé tartozott. De költészete és erkölcsanírói működése más szempontból is ellentétes vonásokat mutat s közülük a legfeltűnőbb az, hogy a moralista változékony és nyugtalan arcával szemben a költő állandó és csendes derűt sugároz. Kevésbé feltűnő, de nagyon is figyelemre méltó különbség, hogy az erkölcsi tanácsokat író Faludi az úri rend szerzője, számos megnyilatkozása tanúskodik arról, hogy a „paraszi” és az „úri” az ő tudatában igen élesen áll szemben egymással. Íme egy jellegzetesnek talán nem, de azért véletlennek sem tekinthető kiszólása: „A paraszt rüh olly nyavalya, melly könnyen másra ragad a’ conversatioban, olly motsok a’ mellyet nehezen

³⁴ L. a *L’absolutisme éclairé* (Volume publié par B. Köpeczi, A. Soboul, É. H. Balázs, D. Kosáry. Budapest, 1985) című kötet tanulságait.

³⁵ FFV 34–38. *A hajnal*.

lehet ki-venni... A' világnak sөpreji a' Pórok..."³⁶ Költőként viszont az irodalmi népiesség előfutárának tekinthető, s habár Horváth János joggal hangsúlyozza, hogy itt „szaloni” és „püderködön át” látott népiességről van szó, azért verseiben erőteljes bizonyosságokkal találkozunk arra nézve, hogy ő (mint Révai Miklós írja) eljárt a „köznép és tseléd közzé”.³⁷ nemcsak a nép életmódjának, öltözködési és étkezési szokásainak ismeretéről tanúskodó utalások bukkannak fel nála, ennél – mint erre a kor költészettörténetéről szólva vissza kell majd térni – több és főleg: mélyebb kapcsolat valószínűsíthető. Rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy a paraszti elítélésének Faludinál főként műveltségbeli motivációja van, ahogyan a nemesség sem rangot és gazdagságot, hanem erkölcsi és szellemi kiválóságot jelző fogalom. A *vera nobilitas* nála is szereplő szólamainak idézése helyett elég arra utalnunk, hogy a „nemtelen nemes” kifejezéssel az ő írásaiban is találkozunk, s lehet, hogy éppen itt fordul elő először.

Talán joggal szögezhetjük le, hogy erkölcsstani tevékenysége és költői működése nem párhuzamosan fut ugyan, közöttük azonban mégis bensőséges összefüggés van: a költőt (és a színműírót) a moralista világán belül lehet csak elhelyezni, s ugyanakkor a moralista Faludi értelmezéséhez sem nélkülözhetők költészetének tanulságai.

Faludi tehát számos erénytani művet írt, ha megszakításokkal is, de lényegében haláláig dolgozik rajtuk, és (ellentétben költői természetével) szinte maradéktalanul publikálta őket. Ezeknek a munkáknak feltűnő vonása, hogy nem egységes szellemben fogantak. Nyilván joggal tételezhetjük fel, hogy az általa fordított és megjelentetett munkák közötti *különbségek* a moralista gondolkodásmódjának *változásait* – pontosabban: hullámzásait – tükrözik, más szóval: a fordító egymástól elütő választásai között voltaképpen az erkölcsről meditáló Faludi bizonytalanságait érhetjük tetten.³⁸

E művek között jól érzékelhető feszültség vibrál, és a feszültség terét – ha az egyes fordítások közötti különbségeket alternatívákként fogjuk fel – meg is határozhatjuk. A kiindulópontoz minden valószínűség szerint a William Darrel alapján készült fordítások állnak a legközelebb. Az *Istenes jószágra, és szerentsés bóldog életre oktatott nemes ember* (1748) Faludi első, még Rómában készült munkája, amelyet a trilógia teljes fordítása követ: közzéteszi a nemes asszonyok (1751), illetve a nemes úrfiak számára készült tanácsokat is (1771). E fordításokban – mint már utaltunk rá – a kritikai élű erkölcsi elmélkedések keretében egy nosztalgiával megidézett nemesi világ vonzó színei derengenek fel, s a bíráló attitűd – némi túlzással szólva – mintha csak arra lenne jó, hogy előrajzolódjék egy ideális emberi közösség, amely közösség természetesen a keresztényi világrend szilárd alapjain áll, de elsősorban mégis előkelő, derűs és fesztelen. A moralista Faludiról legutóbb Rónay György rajzolt meggyőző portrét, ő idézi ezt a

³⁶ Faludi prózai műveiből modern kiadás: *Téli éjszakák*. Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta Szörényi László. Az előszót Rónay György írta. Budapest, 1978. A függelékben Faludi műveinek jegyzékével és válogatott szakirodalmi bibliográfiával. Az idézett mondatok e kiadásból valók.

³⁷ Lásd *Faludi Ferentz' élete s munkái*. In: *Faludi Ferentz költeményes maradványai*. 1–2. Győr, 1786–1787.

³⁸ A moralista Faludi itt vázolt arcképéhez l. Szauder József *Faludi udvari embere* (Budapest, 1942) című művének tanulságait.

részletet is, amelyen ugyancsak átüt az emlegetett nosztalgia: „gyönyörűség látni, amikor egy szépen termett úrfi vagy magán, vagy párosan helyesen szedi s rakja teljes inait, kellő tetsző móddal viseli jól övedzett karcsú derekát, kezeit, egész testét ezer mesterséggel forgatja, és nemcsak a maga honja, hanem külső országoknak táncait is módjával ropja.”³⁹

Az ilyenfajta részletek arról tanúskodnak, hogy Faludi már kikívánczik az egyház hagyományos és aszketikus moráljának számára szűkös és szegényes körletéből. Ez a vágyakozás nem tűnik veszélyesnek, hiszen a párbeszédnek szellemi irányítója, Eusébius az alapelveket szigorú éberséggel őrző kritikus, világa stabil, s föléje a kereszténység karcolatlan égboltja borul. Ám ha a világnézeti alapok szilárdak maradtak is, a szerző mégis eltávolodott a hagyomány biztos talajától; a világiak magukat kedveltető társasága azért mégiscsak más életkör. Ezért van, hogy – szinte a következő lépésben – törődik azzal, hogy e kilépés ne tegye védtelenné őt (s természetesen a tanácsait elfogadó olvasót sem) a mosolygó felszín mögött lapuló fenyegetésekkel szemben: a „hamis világ” ellen „fegyver, oltalomeszköz” szükséges. A világ ugyanis – főleg a jezsuiták számára – egyre nyugtalanítóbb: Faludi két eklogájában is arról rendeznek költői versenyt pásztorai, hogy vajon melyikük tud elmésebb metaforákat találni a felfordult világ jellemzésére. Ezt az oltalomeszközt kínálja az udvari ember bölcsessége, pontosabban: viselkedési kultúrája, amelyből – mint ismeretes – nem hiányzik a színlelés, a ravasz és körültekintő „figyelmetesség” sem.

Az „udvariság” voltaképpen része a Darrel-féle világnak is, de háttérben maradó része; előtérbe Faludi számára Baltasar Gracián francia fordításban megismert műve, az *El Oraculo manual* hozza, amelynek átültetésébe ugyancsak Rómában kezd bele s az első száz maxima (az első „század”) 1751-ben lát napvilágot. Felmerül azonban a kérdés: a XVII. századi spanyol jezsuita bölcsességét nyújtva a világ hamissága ellen, vajon nem olyan védelemről van-e szó, amely ugyanúgy eszközöket ad a romlottság kezébe is?⁴⁰ A kérdés jogossága – elvontan nézve – aligha vitatható, s habár a moralista Faludi gondolatainak hullámmászáról csak sejtéseink lehetnek, talán nem véletlen, hogy a *Bölts és figyelmetes udvari ember* harmadik „század”-ának megjelenése (1771) után a következő kiadványa a hagyományhoz közel álló *Szent ember vagyis szent életre vezető istenes oktatások* című munkája lesz (1773). Azt is feltételezhetjük, hogy a nem sokkal a halála előtt kiadott *Bölts ember vagyis az erköltses böltsességre vezető rövid oktatások* (1778) azért lehetett számára érdekes és – főként – vigasztaló, mert (habár ő sem hozza olvasói tudomására) a Dodsley-féle eredeti mű fikciója szerint pogány (tibeti) eredetű erkölcsi tanításokat nyújt a kis könyv, azaz: a keresztény morál olyannyira természetes igazságok foglalata, hogy azok mindenütt jelenvalók e földön. Ez a bizalom lehet az alapja annak a világiasságnak, amely utolsó és legjelentősebb prózai művét, a fikciós elemekben már gazdag,

³⁹ Ebből a szempontból különösen tanulságos Vörös Imre már idézett tanulmánya: *Faludi Ferenc és a „gentiluomo istruito”*. (Írói egyéniség a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* fordításai hűtlenségeinek tükrében). LtK, 1994. 19–31.

⁴⁰ Íme néhány maxima címe az *Első századból*: XXVI. Maxima. *Duplán vét, aki vétkét nem rejti*. Vagy: XLIX. Maxima: *Tovább hárítani a maga vétkét*.

Antonio de Esclava spanyol eredetijének német változata után készített, de más forrásokat is felhasználó *Téli éjszakákat* jellemzi.

A moralista Faludi fordítói munkásságának egymástól eltérő produktumai között tehát gondolatvilágát átható feszültségek és bizonytalanságok vibrálnak. Ha nem is heves, a világnézeti alapok felülvizsgálatára készítő feszültségekről van szó, a fordítások mögött jól kivehetőek egy nyugtalan és igényes gondolkodó eszmélkedésének erővonalai.

Ennek az eszmélkedésnek első mozzanata a világba való kilépés gesztusa volt. A moralista szigorú hangjának egységét gyakran zavarja meg burkolt-nyílt nosztalgia megnyilvánulása. Faludi költészete pedig túlnyomórészt éppen e kilépésnek felhőtlen és kételyek nélküli pillanatait állítja meg, nagyítja ki és telíti.

E költészetnek már kezdettől jellemző vonása a derű és a világiasság. A pillanatok, amelyek a moralista írásaiban csak felvillannak (bár jelenlétük áthatja a kritika tónusát is), itt a költő témaválasztásainak elsőrendű vezérlői. Faludi vallásos tárgyú verset meglepően keveset írt (azok közül azonban néhányat mindmáig énekelnek a magyar katolikus templomokban, mint például a *Szűzek, ifjak sírjátok* című költeményt), s ez azért feltűnő, mert olyan tendenciát jelez, amely eltér a moralista gondolatvilágának szigorúan őrzött alapjaitól s amely alapok a versekben szinte soha nem mutatkoznak meg. De nemcsak a szigorú hang hiányzik, jószereivel hiányzanak azok a témák is, amelyekről a moralista a leggyakrabban beszél. Voltaképpen egyetlen kivétel van, s ott rögtön meg is jelenik a Faludi gondolatvilágát átható megosztottság. Ez a fortuna problémája, amelyről a keresztény morálnak határozott véleménye van, s ezt vallja a nemes embernek tanácsokat adó Faludi is, amikor így beszél: „aki minden ügyét Istenre bízva, minden vágyódását s kívánságait az engedelmesség törvénye alá veti... Nem törődik a szerencse csapásaival...” Nem így gondolkodik a szerencséről az udvari ember, ő tudja (vö. *Első század*, XXI. maxima), hogy „A szerentsével okosan kell bánni” s hogy „kiki a maga szerentséjének mestere”. Faludi mind a két tézist megverseli: a *Szerencse* című verse⁴¹ a keresztény sztoicizmus véleményének versbe foglalása, a nevezetes és szép költeményt, a *Forgandó szerencsét*⁴² viszont az udvari ember világába illeszkedő felfogás ihleti. A két vers színvonala közötti különbség talán éppen arról tanúskodik, hogy melyik gondolkörben érezte magát a költő igazán otthon.

A moralista és a költő Faludi között az igazi kapcsolatot azonban nem ez az elszigetelt tematikai egyezés jelenti, hanem az, hogy a költeményekben azok a pillanatok állnak meg és kapnak gazdag, a meditációkról teljesen elfeledkező, élményszerű kifejtést, amelyek a moralista számára legfeljebb fel-felvillantak: a világba való, reflexiókkal nem kísért, felszabadult, mondhatni önfeledt kilépés pillanatai. E versek olyan stiláris magabiztossággal, annyi könnyedséggel és játékosággal idéznek meg egy elfogulatlan és vidám emberi világot, amely Csokonaiig páratlan a kor költészetében. Voltak mintái: főleg az olasz énekköltészet inspirálta,

⁴¹ FFV 26–28.

⁴² FFV 52–53.

de bizonyos (hiszen bizonyítva van), hogy korának német poéziséből⁴³ is merített, *A pipáról* című, a dohányzás örömeit megéneklő versét pedig – az első magyar szonettet – franciából dolgozta át.⁴⁴ Forrásai ugyan általában nincsenek tisztázva, de ahol tényleges eredményre jutott a kutatás – mint például a *Clorinda* és a *Phyllis* esetében – ott egyértelműen kiderül, hogy Faludi milyen fölényesen birtokolja költői eszközeit.⁴⁵ E kompetencia kialakulásában bizonyára nagy szerepet játszottak vonzalmi, költészete azonban nemcsak vonzalmainak lenyomata. Költészete egy *hitét* szigorúan őrző klerikus *világias* feszültségében született s e feszültségnek a terében alakult ki. A két pólus nincs ellentétben egymással, de egymásra tett módosító hatásuk sem észrevehető: a költő (az esetek jelentős részében) egyszerűen kizárja a moralista gondolatait. A poétai világ vélhetően éppen e gondok ellen jelentett refúgiumot.

E költészet már szakít a barokk kliséivel: a látottakból egyáltalán nem igyekszik allegorikus értelmet kifacsarni, és ha a mitológiai alakok jelen vannak, olyannyira háttérbe szorulnak, hogy csak díszítő elemek már és semmiféle hatást a versek szerkezetére nem gyakorolnak.⁴⁶ Faludi világias vonzalmi sokkal élőbbek, semhogy meg tudtak volna elégedni a hagyomány szűkös lehetőségeivel. Kilép a világiasságot legalizáló barokk keretéből, s átlép egy új, részben nyilván átvett, részben pedig maga által kialakított keretek közé. E kereteket, a költészetét átható szemléleti formákat jelentős részben a színpad világa kölcsönzi. Az ő emberei és tájai már nem a mitológia emberei és tájai, hanem mint *szerepek* és *díszletek* jelennek meg költeményeiben. Lírai versei között ezért találkozunk számos szerep-verssel: duettel (*Kísztő ének*, *Felelő ének*), belépőszerű önbemutatóval (*Szakácsének*), kedélyes kórossal (*Útra való*), áriákkal (*Addio*, *Tarka madár*). Az ő eklogái – a hagyománytól eltérően – valóban pásztorjelenetek, élénk, feleselgetéskedő párbeszédekkel, leíró verseit pedig elsősorban az jellemzi, hogy a „téri szemlélet szerint elrendezett képzeteket átsorakoztatta időrendbe”.⁴⁷ Ezt úgy kell értenünk, hogy a leírásban például a balett analógiája érvényesül: nem a mi tekintetünk járja be a virágoskertet, hanem a virágok libbennek elénk egymás után, szépen sorban (*Tündérkert*). Máskor a teret alkotó elemeknek „staffázs” jellegük van: díszletként foglalnak helyet a tájban, amely így sokkal inkább – háttér.⁴⁸ Végül is a versek világának e szemléleti formákra épülő bájos mesterkéltége,

⁴³ Erre vonatkozóan is, de egyéb vonatkozásban is fontos felismeréseket tartalmaz Csetri Lajos elemzése: *Faludi Ferenc: VI. Ecloga*. In: *A régi magyar vers*. Szerkesztette Komlós Tibor. Budapest, 1979. 425–477.

⁴⁴ Turóczy-Trostler József: *Az első magyar szonett (Faludi és a gálans költészet)*. Budapest, 1938.

⁴⁵ L. Turóczy-Trostler József *i. m.*; Sík Sándor: *Faludi Ferenc és a nyugat-európai verselés*. ItK, 1921. 37–38.; Koltay-Kastner Jenő: *Faludi olasz versformái*. ItK, 1924. 19–27.; Gálos Rezső: *Faludi Ferenc Cupidója*. ItK, 1932. 312–313.

⁴⁶ Faludi költészetének jellemzéséhez az eddigieken túl lásd Császár Elemér: *Faludi Ferenc költészete*. EPhK, 1903. 15–32., 113–127.; Szauder József: *Verseghy Ferenc pályakezdése*. In: *A romantika útján*. Budapest, 1961. 50–68.; Tarnai Andor: *Faludi Ferenc*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1722-ig*. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 536–544., Csetri Lajos *i. m.*

⁴⁷ Császár Elemér *i. m.* 114.

⁴⁸ Baróti Dezső: *Írók, érzelmek, stílusok*. Budapest, 1971. 65.; Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest, 1991. 87–88.

otthonos és megnyugtató körülzártága, a valóságostól eloldott lebegése gátolja meg a reflexiók behatolását a költemények szövetébe, hiszen azok vagy az itt ábrázolt vidám világiasságot és harmóniát sorvasztanak el, vagy maguknak kellene e közegben felbomlaniok. A moralistának, egyáltalán: a hitről gondolkodó (s életében túlnyomórészt arról gondolkodó) elmének ezekben a versekben nem hiányzik a jelenléte, de nem is nagyon jut hely számára.

A nemesség irodalmának újraerősödése

Úgy látszik tehát, hogy a századközep után az írástudó egyházi értelmiség jelentékeny hányada a nemesség felé fordul, a laicizálódás tartalma végső soron a nemesség igényeihez való alkalmazkodásban ragadható meg. Az alkalmazkodás azonban – láttuk ezt is – éppen nem jelenti a pozíciók feladását, ellenkezőleg: az egyházi művelődés a változó világban akarja – maga is változva – örizni befolyását. Más kérdés, milyen sikerrel. Az alkalmazkodás gesztusaiban éppen ezért látjuk ott a befolyásoló akarat működését is: a nemesség igényeihez (vagy vélt igényeihez) való idomulást a századközep értelmisége saját érdekeinek megfelelően hajtja végre. Ez a stratégia megfigyelhető abban, hogy a vallásos gondolkodáson belül nemcsak az erkölcs kérdései kerülnek az előtérbe, de másképpen is kezelik őket, mint korábban, ám legfőképpen abban, hogy egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a magyar nyelven való írás tényének és eljárásainak. Ez utóbbi törekvésre különösen nagy jövő vár, hiszen jól kitetszik, hogy amikor a nemesség nemzeti önérzetébe a magyar nyelv és irodalom fontosságának tudatát igyekeznek beépíteni, akkor voltaképpen önnön jelentőségüknek, az írástudók jelentőségének adnak igen erős nyomatókat. Mindez az egyházi értelmiség törekvéseinek bizonyos egységet ad. A változatok mögött az eksztatikus vallásosság fellegeiből az erkölctan gyakorlatias terepére lépő s a normákat regulákba átjátszó gondolkodásmód működik, de elsősorban s mind erőteljesebben: a magyarul való írás jelentőségének tudata az, amely kialakítja viselkedésük terét. Az irodalom világában most – s hosszú idő után érvényesen most először – megszólaló nemesség irodalomművelésében viszont már első pillantásra is az iránytalanság tűnik fel. Míg az udvarral fokozatosan szembekerülő nemesi nemzet a politika terepén árnyaltan, de egyértelműen tudja kifejezni érdekeit, kulturális érdekeinek igazi képviselőtét mintha valóban az egyházi értelmiség látná el. Még a laicizálódó morál legerőteljesebb, a nemesi eszményeknek igazán vonzó változatát megfogalmazó író is pap: Faludi Ferenc.

Ez az iránytalanság – ha jobban belegondolunk – voltaképpen természetes is, hiszen míg az egyháziak mögött ott állt intézményük a maga szinte automatikusan működő kommunikációs rendszerével, a mintaadás közvetlen és közvetett lehetőségeivel, addig a nemesség írói egymástól lényegében teljesen elszigetelten tevékenykedtek. Az országban hiányoztak a kultúrának – ennek a kultúrának – a nyilvánosságához a megfelelő feltételek, de ezeknek az íróknak érdeklődése és tevékenysége igazából nem is igényelte még e feltételeket. Tevékenységükben legfeljebb ennek az igénynek első jeleire figyelhetünk fel. Ez a magyarázata annak, hogy a meglehetősen homogén egyházi művelődéssel szemben az újjáéledő nemesi irodalom arcképcsarnoka igen változatos, egymástól gyökeresen eltérő arculatú szerzők lépnek a magyar irodalom színpadára. A laicizálódó egyházi értelmiség irodalmát elsősorban a benne kibontakozó és általánosan

érvényesülő tendenciák leírásával, de csak egy jelentős egyéniség alakjának megidézésével jellemezhetjük, a most bemutatandó nemesi irodalommal éppen fordítva áll a helyzet: elsőként az egyes, egymástól alaposan eltérő arculatú szerzők tűnnek elénk, és az átfogó (mert azért természetesen létező átfogó) törekvések maradnak a háttérben.

Az erővonalak közül, amelyek ezeket a szerzőket mégis egymáshoz kapcsolják, a kutató tekintet először inkább csak negatívumokra bukkan. Ennek az irodalmiságnak általános képében nem az egymással való belső összetartozás szálai tűnnek elénk, hanem az egyéb tendenciáktól való különbözőségi jelei. Az első: ez az irodalom egyáltalán nem illeszkedik ahhoz a politikailag ugyan többféleképpen értelmezhető, de ideológiai szempontból meglehetősen egyöntetű képhez, amelyet a XVIII. század első felében a hivatalos egyház, főképpen a jezsuita kiadványok alakítottak ki és terjesztettek a magyar nemességről. Voltaképpen mindegy, hogy aulikus vagy rendi célokat szolgált, ennek a képnek a *pietas* szolgálatába állított *fortitudo* áll a középpontjában, és a kegyességgel társított vitézséghez a magyar történelem kivételesen gazdag példatárát nyújt.¹ A századközep táján újra megélenkülő nemesi irodalmművelés egyik közös vonása éppen az, hogy mellőzi ezt az ideologikus képet. A szerzők hallgatólagosan ugyan, de egyöntetűen fordulnak el önnön osztályuk vitézi és kegyes értékeitől és így tulajdonképpen (ugyancsak hallgatólagosan) elfordulnak saját történelmüktől is.

De nem kevésbé figyelemre méltó a másik negatívum sem, e nemesi irodalmművelésnek egy másik sajátságosága, nevezetesen: a századközep művelt nemesi láthatóan nem sok ügyet vetnek az egyházi értelmiség számukra gyártott, őket befolyásolni szándékozó irodalmára. Ez a nemesi irodalom közönnyel reagál az értelmiség törekvéseire, működésüket a jelek szerint nemigen befolyásolják azok a fejlemények, amelyek az egyházi értelmiség irodalmművelésében bontakoztak ki. Nem jellemzi őket a magyar nyelv ügyének az a következetes és egyre artikuláltabb tisztelete sem, amelynek jeleivel a kor értelmiségének képviselőinél már korán találkozunk. Irodalmművelésüknek meglehetősen fontos, bár egyáltalán nem uralkodó vonása a soknyelvűség. Nagyon is oda kell figyelni természetesen az ő körükben is feltűnő jelekre – így például a Cid-fordító Teleki Ádám is szót emel a magyar nyelv érdekében –, mégis: megnyilatkozásaik elhalványulnak az értelmiségi megnyilatkozások mögött, bennük sokkal inkább az anyanyelv természetes közegének a vonzása, tehát egy bizonyos fajta kényelmesség játssza a vezető szerepet, s csak kevésbé ideologikus megfontolások. Mindenképpen jellemző, hogy Lázár János – az „erdélyi Janus” – életművének nem lebecsülendő hányadát írta latinul. Fekete János jellegzetes műveit franciául fogalmazta meg, az ifjú Teleki József szintén franciául kapcsolódott bele a kor tudós Európájának vitáiba: a himlőoltásról éppen úgy franciául fejtette ki nézeteit, mint ahogy ezen a nyelven értekezett a felvilágosult filozófusok „gyengességéről” is. Amadé László verseinek túlnyomó része magyarul készült ugyan, de ismeretes, hogy verselt

¹ L. Batsányi János *Összes Művei. 11. Prózai művek*. Sajtó alá rendezte: Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1960. 420–434.; Szörényi László: *A jezsuiták és a magyar hantfogalási epika fordulata*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 567–645.

latinul, szlovákul, németül is és – mint Tarnai Andor írja– „idegen nyelvű darabjait éppen úgy megbecsülte, mint a magyarokat.”²

Azt látjuk tehát, hogy a századközép táján újjáéledő nemesi irodalomművelés nemcsak jól elkülöníthető a közvetlen múltjának és jelenének egyházi értelmisége által létrehozott irodalomtól, de el is különül tőle. Miközben sok jele van annak, hogy az egyházak írástudóinak jelentékeny része elsősorban őket, a művelt nemeseiket igyekszik befolyásolni, ez a nemesség (tulajdonképpen igen látványosan) egészen másfajta irodalom iránt érdeklődik.

Ez a helyzet világít rá arra az igencsak általánosságban mozgó, de mégis erőteljesen megnyilvánuló közös vonásra, amely egymáshoz kapcsolja e nemesi irodalom oly eltérő termékeit. Ez a közös vonás nem olvasható ki külön az egyes művekből, de kiolvasható a napvilágot látott fontosabb szövegek együtteséből: megpillantható tehát a műfaji, sőt esztétörténeti szempontból egyaránt igen különböző írások között. Ez a szövegek közötti összefüggésekben megmutatkozó tendencia azonos irányú azzal, ami a nemesség érdeklődésének az egyháziak irodalmától az imént számba vett eltéréseit is életre hívta. Elég jól kitetszik, hogy mind a két vonatkozásban a nemesség erkölcsi és szellemi önállóságának növeléséről (vagy növekedéséről) van szó. De jól látható az is, hogy ez a diszkrét, hiszen inkább hallgatóságos, mint nyílt, a konfrontációt pedig mindenképpen kerülni kívánó, de azért félreismerhetetlenül, mert erőteljesen érvényesülő folyamat két irányba is tágítja a nemesség mentális terét: elsősorban az egyházakkal szemben, de már az udvar ellenében is. Ezt az utóbbi motívumot viszonylag korán megszólaltatja a teréziánus kor magyar nemessége, ám – az irodalom világában – még jó ideig igen óvatosan kezeli a közötte és az udvar között meglévő nézeteltéréseket. Csak a felvilágosult rendiség első nemzedékének irodalmában merülnek majd fel a magyar szabadságot „lassankint” csorbító Béccsel való szembenállás konzekvensebb megnyilatkozásai: Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám sztoikus moralizálásának a tartalma egyértelműen a császárváros ellen irányul majd. A századközépen keletkező nemesi irodalom még aulikus irodalom, s voltaképpen csak egyetlen olyan jelentős és a kor szellemi életében is komoly szerepet játszó mű van, amelynek megszületésénél számításba kell venni az udvarellenes aspirációkat is. Ez Fénelon abbé *Les aventures de Télémaque, fils d’Ulysse* című regényének

Haller László (1717–1751),

a fiatalon elhunyt máramarosi főispán által készített fordítása. A mű a századnak alighanem a legnagyobb könyvsikere volt, számos európai nyelven számtalan kiadást ért meg.³ Először 1699-ben látott napvilágot s műfaja szerint államregény: Télémakhosz, Odüsszeusz fia a bölcs nevelő, Mentor társaságában apja felkutatására indul, kalandos útja során különféle berendezkedésű országokban fordul meg, s bőven adódik alkalom az uralkodásról való elmélkedésekre. A munka

² Tarnai Andor: *Amadé László*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 529–533.

³ Csak közép-európai fortunájára l. Köpeczi Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*. In: „*Sorsotok előre nézzétek*”. Szerkesztette Köpeczi Béla és Sziklay László. Budapest, 1975. 17–38.

politikai mondanivalója többféleképpen értelmezhető. Az első magyar értelmező, II. Rákóczi Ferenc (mint Köpeczi Béla kimutatta) egy „paternalista királyság” ideáljának szolgálatába szerette volna állítani,⁴ a francia kortársak, XIV. Lajos alattvalói viszont inkább a királyi hatalom korlátozásának előnyeit olvasták ki belőle. Nyilván jogosan, hiszen a szerző, a cambrai-i püspök, kegyvesztett emberként halt meg. A Haller-féle fordítás mögött – ezt Vörös Imre elemzése valószínűsíti⁵ – alighanem a magyar arisztokrata ellenzék óhajai húzódtak meg: Haller udvarellenes megnyilatkozásai éppen úgy erre engednek következtetni, mint fordításának a sorsa. A fordító korai halála után a rendezetlen állapotban lévő kéziratot Barkóczy Ferenc, Eger püspöke rendezte sajtó alá, s róla ismeretes, hogy nemcsak az 1764/65-ös országgyűlésen volt a nemesi ellenzék vezéralakja, de az is, hogy már a felvilágosult abszolutizmus első jeleire is elutasítóan reagált. Fénelon abbé regényének a XVIII. századközép Magyarországon is többféle értelmezése feltételezhető, a sok kiadáshoz, a másféle fordításban és feldolgozásban, sőt képzőművészeti alkotások⁶ létrejöttében is megnyilvánuló sikerhez nyilván másfajta várakozásokat is számításba kell venni. Az azonban nagyon valószínű, hogy ez a fordítás azért bírt jelentőséggel, mert „annak a gondolatnak a kifejezését látták benne, hogy az uralkodó központosított hatalmának túlkapasait jótékonyan mérsékelheti a megfelelő tekintéllyel rendelkező” arisztokrácia (Vörös Imre).

A királyi hatalommal szemben támasztott igények – ha áttételesen is, de – a hazai nemesség érdekeit szolgálták az abszolutizmussal szemben: a valóság nyilván mindig sápadtabb, mint az elgondolható. Ugyanígy a nemesség hangjának erősödését jelzik azok a művek, amelyekben előtérbe kerülnek a nemesi ideálok (vagy az idealizált nemesség), s a király személye – természetesen csak mint személy – a háttérbe szorul. Igaz: itt többnyire még célzásokban sincs szó abszolutizmusellenességről, sőt, a királyhoz való hűség éppen hogy a legfontosabb nemesi erények közé tartozik, mégis: a nemesség erényeiről van szó s az olvasó bennük gyönyörködve és rajtuk álmélkodva meg kell hogy bizonyosodjék ennek az embercsoportnak kivételes jelentőségéről. Ez a vonzalom működik

Teleki Ádám (1740–1793)

1773-ban publikált Cid-fordításában is. Az erdélyi gróf munkája az újraerősödő nemesi irodalom egyik reprezentatív vállalkozásának tekinthető, a jelek szerint figyelemreméltó sikert aratott az 1770-es évtized íróinak körében. Bessenyei György elismeréssel szól róla *A Holmiban*, a maga *Ágis tragédiájának* egyik részletével úgy büszkélkedik, hogy az „bé mehetne Teleki Ádám uram

⁴ Köpeczi Béla: *Rákóczi Bossuet és Fénelon között*. In: *Eszmei és irodalmi találkozások*. Szerkesztette Köpeczi Béla és Sötér István. Budapest, 1970.

⁵ Vörös Imre: *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*. Budapest, 1987. 70–89.

⁶ Galavics Géza: *Francia regény két XVIII. századi falképsorozaton*. (Fénelon Télémaque-jának hazai fogadtatásához). In: *Művészet és felvilágosodás*. Művészettörténeti tanulmányok. Szerkesztette Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Budapest, 1978. 393–416

tragédiájába” is. A magyar szövegnek a francia eredetivel való figyelmes összevetése éles fényt vet ugyan arra, hogy a magyar fordító óvatossága egyszerűen eltakarja Corneille művének az abszolutizmus problémáira vonatkozó, az első pillantásra talán mellékesnek tetsző, de valójában nagyon is lényeges utalásait. Vörös Imre összehasonlító vizsgálata ezt egyértelművé tette. Az ő elemzése nyomán derült például ki, hogy amikor a francia drámában „az engedetlenség vétkéről van szó, általánosabb értelemben”, akkor az a magyar fordításban „egy bizonyos személy iránti engedetlenségé” alakul.⁷ Mégis: Rodrigue és Chiméne története természetesen így is a heroikus nemesi életfelfogás és becsületeszmény apológiája marad.

Bizonyosan ez a vonzalom hívta életre azt az érdeklődést, amelyet a századközép művelt nemesei kezdenek tanúsítani a XVII. század heroikus-gáláns regényei iránt. E vonzalom fontos szerepet játszik majd a regényműfaj hazai meggyökerezésében, a mi szempontunkból most az az érdekes, hogy ennek köszönheti létrejöttét

Mészáros Ignác (1727–1800)

1772-ben megjelent regényfordítása, a *Kártigám*. Ez a németből magyarított és még évtizedekig népszerű mű⁸ igazán nem magyar tárgyú, a szerző – Faludi Ferenchez hasonlóan – ha nem is Magyarországról, de Magyarországnak ír, a hazai nemesség öntudatát erősíti anélkül, hogy különösebben sértene vallásos vagy aulikus érzelmeket. A regény hősnője egy török kisasszony – utóbb megtudjuk róla, hogy magyar –, aki Buda visszafoglalásakor esik keresztény fogságba s kerül a XVII. századvég fényes, előkelő és művelt francia nemességének világába. A cselekmény arról szól, hogy ebben a környezetben hogyan boldogul ez az okos és szép leányzó – s a környezeten legalább olyan hangsúly van, mint a boldogulás technikáján.

A regény felfogható úgy is, mint a kor népszerű erénytanainak a fikció (s egyúttal a gyakorlat) tartományába áthelyezett, immár teljesen profán megfelelője: mintát ad az evilági szerencsés életúthoz. Ennek a pogány kisasszonynak a „történeti” ugyanis „oda példáznak voltaképpen, minő okossággal kell a hajadon személynek a férfiúval való ismeretségbe, szeretetbe és házasságba ereszkedni”, magyarul: mi módon váltsuk át erényünket szerencsére. A fikció révén azonban – persze – a regény mégiscsak több és más, mint alkalmazott erénytan: az előkelő nemesség világának olyan idealizált megidézéséről van szó, amely a hazai nemességnek úgy növelte öntudatát és magabiztosságát, hogy hozzájárult saját, az egyháziasságtól független kultúrájának alakításához is. Igaz, a regénynek nincs antiklerikális éle, az azonban feltűnő, hogy a keresztény hitre térő *Kártigám* gyorsan észreveszi: a törököknél az „asszonyi nem félannyi szabadságban sem él, mint Franciaországban”. Azaz: az áttérésnek itt mintha egyáltalán nem a vallásos motivációja lenne a fontos, hanem a világi. Egy szabad és felhőtlen élet nyílik meg a megtérés révén a hősnő számára. Egyébként Mészáros Ignác egész további munkássága az

⁷ Vörös Imre *i. m.* 155–162.

⁸ L. Mészáros Ignác: *Kártigám*. Budapest, 1880. Heinrich Gusztáv bevezető tanulmányával. A vonatkozó irodalomból: Wéber Antal: *A magyar regény kezdetei*. Budapest, 1959. 28–29.; May István: *Az első magyar heroikus regény*. Studia Litteraria 1966. 3–24. és *A magyar heroikus regény*. Budapest, 1985.

előkelő nemesség önálló – egyháziasságtól mentes – kultúrájának kibontakozását célozza, a *Montier asszony levelei* című regénye éppen úgy, mint (a maga módján) a *Minden esetekre elkészült magyar szekretárius*, amely a kor kommunikációs lehetőségeit tágította előregyártott mintáival. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a nemesi ízlésvilágnak ez az önállósulása közvetlenül nem irányult a vallásos tudatvilág ellen. Mészáros Ignác felfogásában talán nincs annál alapvetőbb igazság, mint hogy az Isten a jó erkölcsöt, „bár gyakorta ideig tartó üldözésekben” próba alá veti is, végtére megjutalmazza.

Mészáros Ignác vallásossága – legalábbis amit belőle irodalmi működése alapján látunk – langyos volt ugyan, hiszen a szerencsés életút érezhetően fontosabb volt számára, mint a hit elveihez való buzgó ragaszkodás, mégis szilárd maradt. Ha távolodott is a vallás világától, könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy e távolodással távolodott számára a vallást illető kételyek felmerülésének a lehetősége is. S itt kell arról szólnunk, hogy – ha meglepőnek tűnik is, de – a hagyományos világnép lazulásáról a kor művelt nemeseinek irodalmában talán inkább árulkodik egy, s éppen a vallásos gondolatvilágon belül megjelenő tendencia felbukkanása, mint a kifejezetten profán tárgyú irodalom jó néhány műve. Ráadásul itt nagyon is mély érzületről van szó.

Egyházaktól független vallásosság vagy misztika?

A századközepi irodalmának egyik, nem előtérben álló, de jól megkülönböztethető és – ami ugyancsak feltűnő – nem egyháziak, hanem nemesek által írott fejezete egy felekezetek közötti misztika megjelenése. Ennek a mélyen a XVII. századba visszanyúló gondolkodásmódnak itteni jelenlétéről és jellegzetességeiről Tarnai Andor szövegét először.⁹ Olyan tanítás nyomaival találkozunk, amelynek látszólag ugyanaz a célja, mint az egyházi értelmiség moralizálásának, nevezetesen hogy a „földi és a túlvilági boldogságot egyformán biztosítja az ember számára”. Itt azonban nem a regulákban áttűnő normák játsszák a vezető szerepet, hanem a misztika, amely egyetlen regulát ismer, az isteni akarral való azonosulást. A vallás által diktált s az üdvözüléshez szükséges normáknak az evilági boldogságot meghozó elvként való megjelenése ebben az esetben azt jelenti, hogy a lélek a földön is az égben reá váró üdvösségnek örvendezik. Ennek az irodalomnak a megszólaltatásában mélyen vallásos nemesek vettek részt. Majthényi Károly (*Consilia sapientiae*, 1758), Dévay András (*Nap után forgó virág*, 1764 és 1770), valamint Wesselényi Mária (*Szüntelen való örvendezésnek mestersége*, 1783) fordítói és kiadói tevékenysége körül feltételezhető ugyan a magasabb rangú egyházi körök befolyása, mégis, nemesi szerzőkről van szó, akiknek tevékenysége nem tekinthető elszigeteltnek és esetlegesnek. Ennek a vallásos irodalomnak a képviselője – Tarnai Andor figyelmeztet rá – a felvilágosodás hazai terjedéséig „tisztos vállalkozás”-ként értékelendő s éppen a felekezeti jelleg háttérbe szorulása miatt. Arról, hogy a kortársak a felvilágosodás keretei között megjelenő eszmei törekvésektől sem tudták jól megkülönböztetni őket, Gvadányi József egyik s első pillantásra

⁹ Tarnai Andor: *Pax Aulæ*. ItK, 1968. 273–283.

meglepőnek tetsző megjegyzése árulkodik.¹⁰ A konzervatív, de mind politikai, mind világnézeti kérdésekben nagyon is praktikusán és hajlékonyan gondolkodó öreg gróf a XVII. századi spanyol jezsuita, Alphonse Sarasa Wesselényi Mária által tolmácsolat művét rokonnak érzi Edward Youngnak a felvilágosodás Európájában oly nagy hatású – Péczeli József fordításában (1786) nálunk is több kiadást megért – *Éjtszakai gondolataival!* S a maga szempontjából tulajdonképpen igaza van, hiszen a XVIII. századi angol költő, ha immár modern (newtoniánus) világkép birtokában s ha más módon is, de a lényegét illetően – látszólag lényegtelen módosítással – mintha tényleg ugyanazt mondaná, mint a barokk misztikusa: az evilági boldogsághoz nem vezethet más út, mint az isteni akaratban való megnyugvás.

Megnyugvás vagy azonosulás? Gvadányi számára ez a teológiai szempontból alapvető különbséget jelentő eltérés a jelek szerint közömbös volt, ahogy – vélhetően – nem volt ez már igazán fontos kérdés a felekezetek közötti misztika iránt fogékony nemesi szerzők számára sem. Gvadányi különös kommentárja – amelyet egyébként a katolikus nemes úr a Young-fordító komáromi prédikátornak, Péczeli Józsefnek ír le egyik levelében – közvetve ugyan, de a barokk vallásosság gyengüléséről árulkodik: *bármilyen* jó immár a hagyományos gondolkodásmód védelmében, függetlenül attól, hogy a különböző, de egyaránt tekintélyes szerzők teológiai szempontból összeférnek-e vagy sem. Nála élesen, mondhatni nyersen előtűnik az, ami elődeinél el van takarva, az a pillanat, amikor a konzervatív szemlélet mintegy felülemelkedik a részletkérdéseken, amikor tehát éppen a hagyomány pozíciójának őrzésére irányuló szándék maga gyengíti e hagyomány intellektuális tisztaságát, koherenciáját, belső rendjét. A nemesség egy szűk körének misztikára hajló s *így* a felekezeti különbségeket egybemosó vallásos mentalitása éppen úgy a barokk világ alapjainak lazulásáról tanúskodik, mint – a másik oldal felől – az egyházi értelmiség laicizálódása. Csak itt a folyamatnak mintegy a visszaját látjuk: nem a keresztény gondolkodás alkalmazkodik a világiak (vélt vagy valóságos) igényeihez, hanem a mélyen vallásos, de mégiscsak laikus – hiszen teológiai részletkérdésekkel nem bibelődő, azokat feltehetően nem is érzékelő – szemlélet hatolt be a hit alapkérdéseiről való gondolkodásba.

Merőben más jelleggel, de ugyancsak a hagyományos teológiai gondolkodásmódtól távolodó vallásos nemes magatartását fejezi ki

Teleki József (1738–1796)

nevezetes írása, az *Essai sur la faiblesse des esprits forts*.¹¹ A nagy tehetségű gróf nemcsak a XVIII. századi magyar reformátusság életében játszik majd kiemelkedő szerepet, de jelentős alakja a századvég hazai művelődéstörténetének is. A jozefinista oktatásügy története éppen úgy nem írható meg tevékenységének figyelembevétel nélkül, ahogy (például) a felvilágosodás kori

¹⁰ Széchy Károly: *Gróf Gvadányi József (1725–1801)*. Budapest, 1894. Függelékben: *Gróf Gvadányi József levelei Péczeli Józsefhez*. A szóban forgó hely: 296–297.

¹¹ Teleki Józsefről modern összefoglalás: F. Csanak Dóra: *Két korszak határán (Teleki József a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó)*. Budapest, 1983.

magyar könyvtártörténeté sem. Ismeretes, hogy az Akadémiai Könyvtár anyagát az ő kivételesen gazdag bibliotékája alapozta meg.

Teleki József 1759 és 1761 között nyugat-európai tanulmányúton vett részt, amelynek során a kor legkiválóbb svájci és francia értelmiségi köreiből került kapcsolatba. Az út több volt, mint önképzés: a huszadik életévén alig túl járó arisztokrata figyelemre méltó tanulmányban szól hozzá a korabeli Európa tudós közvéleményét mélyen foglalkoztató himlőoltás kérdéséhez, de ekkor írta imént említett traktátusát is az „erős lelkek”, vagyis az ateista gondolkodók „gyengeségéről.” E munka hitvédelmi irat, s mint ilyen, egyértelműen interkonfesszionális jellegű – a hagyomány szerint megnyerte a mélyen katolikus Mária Terézia tetszését is –, de ennél is lényegesebb, hogy az ifjú Teleki jól érzékelhetően távolodik a hitvédelem hagyományos módszereitől és pozícióitól, műve sokkal inkább egy hívő filozófus, semmint egy teológus írása. Gondolatmenetét alakítva igazodik ellenfelei – a filozófusok – normáihoz, érvelését racionalista alapokon s igen körültekintően építi fel. Gondolkodásmódján elsősorban Leibniz hatása mutatható ki. Az *Essai* bölcséleti igényességéről az igazolást egy nagy francia kortárs is átnyújtja nekünk. Jean-Jacques Rousseau nemcsak fogadta az ifjú szerzőt, de azt tervezte, hogy művét népszerű formába öntve újra megjelenteti. A *Contrat social* filozófusának világképe természetesen gyökeresen tér el magyar látogatójától, de az alkotóereje teljében lévő Rousseau érdeklődése egyértelműen méltányoló gesztus még akkor is, ha a terv nem valósult meg. Nem a hagyományos vallásosság képviselőjének, hanem hívő filozófusnak tartja magyar látogatóját, aki egy vonatkozásban, egy adott pillanatban és (talán) egy adott taktikai cél érdekében fegyvertársa lehetett a század egyik legjobb elméjének.

A „vallás és ráció” egyeztetését megkísérlő Teleki József mellett azonban főleg olyan alakjai voltak ennek a nemesi irodalomnak, akiket inkább a kettő különválasztása jellemezett. A világias érdeklődés gyakran fut előre, de érintetlenül (vagy majdnem érintetlenül) hagyja maga mögött a hagyományos világnézeti alapokat. Ennek a gondolkodói helyzetnek képviseli egy sajátos változatát

Lázár János (1703–1772)

erdélyi gróf,¹² aki 1745-ben imádságos könyvet adott ki Kolozsvárott, *Okos teremtett állat* címmel s a „Keresztyén olvasó”-hoz intézett bevezetőjében így jellemzi önmagát: „Tudálkozol kétség kívül rajta, a’ki Engemet esmersz, mi gondolat vált Tölem, ez Imádságos Könyveknek illy nagy bőségében Imádságos könyvet írni? Még pedig külső Ember lévén, és olyan, a’ki, ha mit tanult is, időmet Philosophiában, Mathesisben, ’s egyéb világi Tudományokban töltöttem inkább, mint Theológiában, és a’ Szent Írásokban.” Utóbb még azt is bevallja – egy Horatius-idézet mögé bújva –, hogy „tunya ’s fösvény” volt az ISTENI szolgálatban. A tudomány vonzása ily módon erősebb már számára, mint a vallásé, de ebből aligha következtethetünk arra, hogy – noha

¹² LázárJánosra l. Barth Dezső: *Gróf Lázár János élete és művei*. Budapest, 1914; Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító* (XVIII. századi irodalmunk kérdéseihöz). Az először 1942-ben megjelent tanulmány új kiadása a szerző *Évek és századok* című tanulmánykötetében. Budapest, 1968. 166–179.

valóban meglepően szabadon gondolkodott már¹³ – hitében elbizonytalanodott volna. A gyalakúti gróf műveltségét Marburgban szerezte, ahol Christian Wolff tanítványa volt; a Leibniz-követő bölcselet több művét is latinra fordította. A fordítások kéziratban maradtak. E Wolff életművének jelentős szegmentumaira kiterjedő fordítói buzgalomnak – mint Tolnai Gábor figyelmeztet rá – a pusztá ténye is árnyalja azt az irodalomtörténeti hagyományt, amely szerint a német filozófus gondolatvilágából csak a tolerancia-igény ragadta volna meg őt. A hatás – ha ezt az Erdély különböző könyvtáraiban hozzáférhetetlen kéziratok nélkül ténylegesen nem is lehet bizonyítani – feltehetően általánosabb érvényű volt. Az azonban nem vitatható, hogy a vallási türelem ügye Lázár Jánost mélyen foglalkoztatta, hiszen Voltaire írásaiból (*Traité sur la Tolérance, Essai sur les moeurs*) a tolerancia kérdéskörével összefüggő részletek ébresztették fel érdeklődését. A francia eredeti alapján készített latin szövegeit – úgy tetszik – mintha nem csupán a vallási türelem utáni vágy, de a fanatizmus elleni indulat is szította volna, legalábbis erre utal, hogy az *Essai sur les moeurs*ből kizárólag az egyháztörténeti részekkel foglalkozott. Akárhogyan is van, a kis imádságos könyv elejére írott önjellemzés bizvást általánosítható: Lázár János – akit egyébként kortársai megvédoltak a valláshoz való hidegséggel is – hívő ember volt ugyan, de intellektuális arculatát már nem hite alakította elsősorban.

A századközép művelt magyar nemessége mind politikai, mind világnézeti kérdésekben tartózkodik tehát a szélsőségektől. Az udvarral szemben való ellenállásnak az irodalomban csak áttételes jeleit tapasztalhatjuk, s gondolkodásuknak a vallásos világnézetűtől való távolodása sem viharosan zajlik. A világiak mentális terének növelésére irányuló folyamat azonban megindult és voltaképpen – a maga mértéke szerint – erőteljesen haladt előre. Jellegzetes megnyilvánulások ötlenek immár szemünkbe az irodalomművelésnek ideológiailag érzékeny, közvetlenül leolvasható területein, de – s itt sem kevésbé feltűnőek a jelek – találkozunk velük a mentalitás szintjén is: a kor tollforgató nemességének néhány képviselője különösen az érzékiség vonatkozásában tűnik elfogulatlannak. Ebben a nemesi irodalomban nem túl gyakoriak, viszont annál feltűnőbbek a szabados vonások, de ugyanúgy feltűnő az is, hogy ezeket általában nem kíséri reflexió. Amennyiben itt filozófiai törekvésekkel találkozunk, azok a vallásosság aszketikus jellegének csökkentésére, ésszerűsítésére, mintegy kényelmessé és hasznossá tételére irányulnak, de nem irányulnak a vallás és az általa követelt etika ellen, s különösképpen nem irányulnak az egyre inkább elvilágiasodó magatartás bölcséleti igazolására.

Ennek a szórakoztató-hedonisztikus irodalomnak az egyik jelentős képviselője egyébként ugyancsak Lázár János volt: 1766-ban közzétett műve, a *Florinda*, amelynek egyik különlegessége éppen a címével függ össze; e műnek ugyanis a címbe emelt nevű (és „igen szép”) spanyol leányzó története csak egészen kis hányadát alkotja.¹⁴ A *Florinda* ugyanis nem más, mint egy Itáliáról, Franciaországról szóló történelmi-földrajzi beszámoló, de Lázár János a francia eredetiből kölcsönzött ismeretanyagot láthatóan csak ürügynek használja arra, hogy gyönyörködtesse olvasóját. Erre utalnak a mottóul tett versek (szinte nem is maga a „dolog” a

¹³ L. Szörényi László: *Neolatin költészet a XVIII. századi Magyarországon*. ItK, 1991. 589–596.

¹⁴ A *Florinda* forrására és értelmezéséhez lásd Vörös Imre *i. m.* 121–131.; Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Budapest, 1982. 11. 44–59.

szép, hanem annak „tréfa szóval” való meg-elegyítése), de erre utal a cím is, hiszen az egyértelműen a fikciónak a tudomány elé helyezésére mutat, ami ebben az esetben annál inkább feltűnő, mert a cím által kiemelt fikció – mint utaltunk rá – igen csekély helyet foglal el a munkában.

A gyönyörködés és a gyönyörködtetés szándékára utal egyébként az *Olvasóhoz* írott ajánlás is, amely szerint a versekbe foglalt „ritka és szép történetek” élvezete még azon is átsegíti az olvasót, hogy e versek bizony „vétkekkel rakottak”, vagyis: bűnös dolgokról is esik bennük szó: „Olvasó! bár légyenek rakottak vétkekkel, / De tellyesek ritka ’s szép történetekkel: / Nem bánod-meg időd ha töltöd ezekkel”. Ily módon tehát a gyönyörködés nemcsak a tanító szándékkal, de magával a morállal is szembe fordult, s mintha az erkölcs húzná a rövidebbet, hiszen Lázár János valóban szívesen gyönyörködik olyan dolgokban, amelyek nem az erényt sugalmazzák – „történetekkel” is, de inkább érzéki leírásokkal. Ezekben a Gyöngyösi stílárius hagyományából merítő – s mai ízlésünk számára bizarrul ható – deskripciókban a korosodó poéta a női test nagy hódolójának mutatkozik, különösen a keblek keltik fel érdeklődését (Florindáét „jól költ zsemle liszt tészta puffadásá”-hoz hasonlítja), de van olyan helye is, ahol a női szeméremszörzet iránti felfokozott figyelmét sem titkolja.

Lázár János pajzán öregúr lehetett ugyan, de nyilván távol áll attól, hogy erkölcstelen poéta legyen. Művének (elvontan nézve) fontosabb vonása az a feszültség, amely a tanító-ismeretközli és a gyönyörködtető jelleg között feszül. Vajon az ismeretek szerzéséhez akarja így édesgetni az olvasókat, vagy a gyönyörködtető mese tör át az erudíción? A kérdés nemcsak eldönthetetlen, de alighanem felesleges is. A jelek arra utalnak, hogy Lázár János poétikai tudatában a két érték nem vagy-vagy helyzetben volt, hanem mind a kettőnek megvolt a maga jelentősége.

Ahhoz, hogy az elbeszélés, pusztán az elbeszélés az öröm forrásaként jelenjék meg, természetesen nem kellett a romantikáig várni. Ha még többnyire épületes célokat tűztek is ki az irodalom elé, e korszak művelt emberei számára sem volt elgondolhatatlan a *csak* szórakoztató irodalom, sőt. Ezt – egyebek között – az egyetlen nemesi familiából származó szegény strázsamester,

Kónyi János (1740 körül – ?)

mintegy húszkötetes életművének jelentékeny hányada is bizonyítja.¹⁵ Furcsának tűnhet, hogy ennek ellenére a legmellőzöttebb magyar írók közé tartozik, amit a legjobban talán az mutat, hogy életéről nagyon keveset tudunk. A nemesi származás alighanem csak arra volt jó, hogy még fájóbb legyen szegénysége, amely a jelek szerint egész életén át elkísérte. Mesterséget tanult (mészáros volt) s valószínűleg a hatvanas években állt be katonának, nyilván a karrier reményében, de nem futott be sikeres pályát. Mintegy húsz évet szolgált, s nem sikerült a strázsamesterségnél feljebb vergődnie a ranglétrán. Az irodalomművelés vélhetően a refügium

¹⁵ Kónyi János: *A mindenkor nevető Demokritus*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta: Bíró Ferenc. Budapest, 1981. A függelékben Kónyi műveinek bibliográfiájával és a legfontosabb szakirodalom-jegyzékével.

lehetőségét jelentette, az írás felfokozott olvasás volt számára. S talán pénzkereseti lehetőség is. Vannak jelek, hogy kapott megbízásokat: a maga pénzén aligha tudott volna annyi kötetet megjelentetni. Sokat dolgozott, fordította a felvilágosult Marmontel erkölcsi meséit éppen úgy, mint a jezsuita rendet feloszlató XIV. Kelemen pápának tulajdonított leveleket, írt laikus erkölccsant, kortársait lovagregények és tündérmesék magyarításával szórakoztatta, Tessedik Sámuel nevezetes mezőgazdasági szakkönyve, a *Der Landmann in Ungarn* is az ő fordításában szólalt meg magyarul. Volt egy nagy hibája, még kora mértékével mérve is gyenge verselő volt: Zrínyi *Szigeti veszedelmét* meglehetősen sápadt és vérszegény *Magyar hadi románná* fordította át. Verseiért Bessenyei György ki is csúfolja 1777-ben megjelent *A' Filozófus* című vígjátékában, s bár Kónyit ez a kritika a kor egyik legnagyobb tekintélye részéről érte, aligha lehetett megsemmisítő erejű (már ha egyáltalán eljutott hozzá a híre), hiszen éppen ezután kezd dolgozni *A mindenkor nevető Demokrituson*, legvidámabb könyvén. Ez a nevezetes, igen sok kiadást megért mű éppen úgy, mint mesefordításai, a Lázár Jánossal kapcsolatban említett feszültséget oltják ki: a „magyar haza együgyű hadi szolgája” – ahogy önmagát nevezte – írásai jó részében nem akart tanítani, pusztán gyönyörködtetni.

A századközép után kibontakozó és megerősödő nemesi irodalom az ő működése révén kerül kapcsolatba a késő barokk populáris, szórakoztató irodalmiságával. Aligha véletlen, hogy a *Demokritus* a kor kalendáriumainak egyik állandó forrása maradt. Természetesen e szórakoztatásnak is van „haszna”, az anekdotáskönyv elé írott verses bevezetés szerint ezek a történetek kiváltképpen alkalmasak az „ártalmas, bús melancholiának” elűzésére. S habár Kónyi valóban az akkori irodalmi élet margóján élt, de azért *A mindenkor nevető Demokritus* értékeire nemcsak az olvasók figyeltek fel. Ráday Gedeon, a századvég egyik legtekintélyesebb irodalmára az 1780-as évek végén azt írja Kazinczynak,¹⁶ hogy e két kötetben publikált, vaskos mű szerzőjénél „az apró históriácskák” előadásában, mégpedig „Naive való előadásában” eddig jobb „elő beszélőnk” nincsen. Az öreg grófnak alighanem igaza volt.

Kónyi anekdotái túlnyomórészt nem eredeti történetek,¹⁷ de eredeti módon mondja el őket. A vélhetően élőnyelvi fordulatok bősége, a stílus szürrealisztikus szemléletessége idézi fel főleg az olvasó számára, hogy hogyan is lehetett jókedvű ez a régi magyar világ, kivált a kopár kaszárnyák és a poros mezővárosok világa. Itt a buta jogász csak úgy érti a törvényt, mint „Máté számára a kuglifelrakást”, a rossz feleség „dömmög és csikorog, mint tömösvári sáncon a taliga”, a vén iszákosnak az „orra olyan volt, mint egy háromöszzi sárga ugorka, szemei kidagadtanak helyükből, mint egy 70 esztendő tücsinálónak homály fogta okulárja”. Persze a történetek is felidéznek ezt a hajdani jókedvet, s nem állíthatjuk, hogy mindig a szigorú erkölcsiség parancsai vezérelnék őket. Kónyi szívesen merít a magyar nyelv szókincsének vaskosabb rétegeiből, s anekdotáinak világától nem esik messze az érzékiség sem. Ez a vonzalom ugyancsak megnyilvánul az elbeszélés módjában. Amikor arról olvasunk, hogy a szép leányzónak olyan fényesek a szemei, hogy a „pécsi sintér kutyabőr bugyogóján is könnyen által láthatott volna”, akkor e tréfás hasonlat – ama szűz tekintetének irányával és erejével – elég egyértelmű

¹⁶ B. Id. Ráday Gedeon – Kazinczynak. Pest 4-a Január 1788. Kaz. Lev. I. 157–160.

¹⁷ György Lajos: *Kónyi János Democritusa*. Budapest, 1932.

asszociációs kört jelöl meg. Kónyi íróilag itt, az anekdoták világában van a leginkább otthon, világias vonzalmainak egyéb produktumai viszont azért érdekesek, mert általuk szívesen lép olyan világba, amely nagyon is távol van tőle. Mme d’Aulnoy finomkodó tündérmeséinek ellentéte a strázsamester cammogó magyarságával különös, bumfordi bájt kölcsönöz fordításainak: a *Várta mulatságban* a tündérek például „komámuram”-nak szólítják egymást.

Kónyi Jánost a szegénység és a mellőzöttség egész életén át elkísérte. Azt az „ártalmas, bús melencholiá”-t, amelynek elűzésére *Demokritusát* írta, bizonyosan jól ismerte ő is.

Amadé László (1703–1764)

viszont egész életében a napfényes oldalon járt.¹⁸ Nem túl gazdag, nem is túlságosan békés, de művelt és igényes családi környezetből indult. Édesapja, Amadé Antal szerette az irodalmat, maga is jeles költőnek számít. Amadé kitűnő képzésben részesült, Faludi Ferencsel egy esztendőben szerzett filozófiai doktorátust Grazban, kitüntette magát az örökösödési háborúban, előkelő hivatalt töltött be haláláig, s szolgálataiért magas kitüntetéssel jutalmazták. Kétszer házasodott, de egyik házassága sem volt boldog, a jelek szerint főleg azért, mert Amadé nemigen kedvelte a kötöttségeket, amelyekkel egy férj tartozik hitvesének. Aligha azokra a kötöttségekre kell gondolni, amelyeket megírt a nőtlen és a házas életet összehasonlító versében, inkább azokra, amiket itt nem írt meg. A női nem körében jelentékeny sikereket aratott, a múlt század első felében még megvolt az a napló, amelyben szerelmi regényeit foglalta versekbe – mint a szakirodalomban olvashatjuk – „gyakran elég határozott realismussal”, megnevezvén pontosan a személyeket és az alkalmakat is.

Költészetét nehezen lehet elválasztani felfokozott szerelmi életétől, költeményeinek versfőiben mintegy tizenöt női nevet örökített meg, s aligha pusztán a költői játék kedvéért. Kortársai körében élő imágójának is lényeges eleme volt a szépnem iránti vonzalom. Amikor egy szabadszájú gúnyirat sorban jellemzi az 1764/65-ös országgyűlésre készülő nemesség jelentősebb személyiségeit, a sorból ő sem marad ki. Olyan úrként szerepel, akinek elfogyott a „pecuniája” s szegénységét (az ismeretlen költő szerint) „számos osztozó szajha” okozta volna.¹⁹ Bizonyos, hogy versei kapcsolatban vannak szerelmi életével, de az is bizonyosnak látszik, hogy nem tükrözik szerelmeinek tényleges történetét. A helyzeteknek, amelyeket versei ábrázolnak, olyannyira toposz jellegük van, hogy láthatóan jórészt irodalmi minták által ihletett irodalomról van szó. Az a körülmény, hogy Amadé szerelmi élményeit sémákban fogalmazza meg, természetesen nem a költészet élményalapjait vonja kétségbe, pusztán a költészet státusáról árulkodik. Amadé verseinek jelentős részét – mint ismeretes – dallamokra írta, s számára mint költő számára az, hogy önmagát kollektív (mindenki által eldalolható) „én”-né tegye, fontosabb volt, mint az érzelem egyediségének kifejezése. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne

¹⁸ *Várkonyi báró Amadé László versei*. Összegyűjtötte, bevezette és jegyzetekkel kísérte: Négyesy László. Budapest, 1892.; Gálos Rezső: *Báró Amadé László*. Pécs, 1937; Tözsér Árpád: *A rokokó vers mozdulatai*. ItK, 1980. 409–427.

¹⁹ Abati Lajos: *Magyar pasquillusok*. Figyelő, 1883 (XV). 42.

felvázolni lírai arcképének fő vonásait. Ha nem is az egyes versek, de a kedvelt és mellőzött témák egymáshoz való viszonya kirajzolja költői arcát és azt a poétai kisvilágot, ahol műzsája otthon volt. Ha ebből a szempontból vesszük szemügyre költeményeit, akkor kiderül, hogy számára kevésbé voltak érdekesek az olyan témák, amelyek tartósabb érzellemmel vannak összefüggésben. Már Négyesy László²⁰ felfigyelt arra, hogy kevés versében szerepel az érzelem ébredése, ahogy kevésszer kéri a viszontszerelmet is azon okon, hogy ő is szeret, alig-alig szolgál számára témául a kedves távolléte vagy egy elmúlt szerelem fájó emléke. A „szerelmi meghatottság” általában hiányzik költészetéből. Annál gyakrabban szerepel viszont a kérés, a követelkezés, az ostrom, sőt a fenyegetés és vádaskodás. Sűrűn találkozunk az örvendezés és hízelgés változataival, de sokszor vergődik kétségek között is, azaz: a szerelmi életnek olyan mozzanatai jellemzik verseit, amelyek mögött egy impulzív és gyors eredményre törő magatartás (e magatartásnak a konfliktusai) sejlnek fel, és háttérben maradnak a tartós érzelmekre jellemző motívumok. Az a körülmény, hogy versei időnként nem nélkülözik az erotikus vonásokat sem, nem feltétlenül ezzel a szerelmet hódításként megélő magatartással lehet összefüggésben. Az igazi csábító nem dicsekszik és főleg nem fecseg, *róla* beszélnek s nem *ő* beszél, hiszen az indiszkrécio szükítené számára a további lehetőségek körét. Úgy látszik, hogy a verseiben előbukkanó vaskos vagy erotikus mozzanatok eredetét költői státusában kell keresnünk.

Amadé verseinek jó része – mint utaltunk rá – egy-egy toposzra épül ugyan, de sokkal kevésbé épül toposzokból. Költeményei tele vannak ötletekkel, komplikált sorvariációkkal, rímjátékokkal, meglepő szófüzésekkel és szavakkal. Közönségének elkápráztatására irányuló becsvágya a jelek szerint legalább olyan erős volt, mint a vonzalom, amit a nők iránt érzett. Ez a találékonyágban örömet lelő költői öntudat hatol át szívesen a köznapias morál korlátain, a verseiben elő-előbukkanó egyértelmű kétértelműségek e korlátokat nem respektáló, játékosan szabad szellemnek a megnyilvánulásai, és nem a szoknyavadász férfiúé. Ő mint nemesi barátait (és önmagát) mulattató dalok költője volt vaskos és obszcén: a vidáman éneklő asztaltársaságok aligha hallgatták el azokat a szavakat, amelyeket az utókor szöveggondozói kipontozva közölnek. Amadé költészete egyértelműen világi és alapjaiban derűs költészet tehát, belőle a századközép nemesi kompániáinak jókedve harsog, és ugyanakkor ott izzik mögötte – már nem is olyan rejtetten – a testiséget egyáltalán nem leplező szerelmi érzés. A költőnek a szerelmi téma iránti vonzódása – utaltunk rá – egyáltalán nem volt ellentétben a személyiség érdeklődésével és életvitelével, ami azonban nem jelenti azt, hogy Amadé ne tudott volna (látható skrupulusok nélkül) beilleszkedni a késő barokk világ erkölcsi rendjébe, sőt, életrajzának tényei mély vallásos érzületéről tanúskodnak.

De tanúskodik erről költészete is: 1755-ben jelent meg egyetlen, életében napvilágot látott kötete, a *Buzgó szívnek énekes fohászokodásai* című kis versgyűjteménye, amelyben kottákkal együtt tette közzé vallásos verseit. Hangsúlyozandó, hogy e kis kötetben nem játszik különösebb szerepet a bűnbánat motívuma: Amadé László a jelek szerint aligha vergődött sokat a bűnösnek tudott érzékiség és a bűnbánó hívő lélekállapota között, noha érzéki volt és hívő is volt. Ez azonban már nemcsak reá, de korára is jellemző vonás. Az viszont furcsa, hogy legismertebb s

²⁰ L. Négyesy id. kiadásának bevezető tanulmányát, 40–52.

egyben esztétikai szempontból is legjelentősebb verse nem szerelmes dal és nem is vallásos ének, hanem a katonák szabad életét dicsőítő költemény, a folklórból Kodály Zoltán *Háry János* című dalművébe is bekerült, *A szép fényes katonának...* kezdetű toborzó lett. Az lehet a benyomásunk, mintha a zsúfolt szerelmi élet és a nem állandó erejű, de azért intenzív vallásos érzés egy-egy pillanatra mégis feltörő konfliktusa elől menekülne el egy férfias életkór egynemű, idillinek látott közegébe.

Fekete János (1741–1803)

Feketét egy nemzedéknyi idő választja el Amadé Lászlótól – az ifjú gróf pályája abban az évtizedben indul, amikor az idős báróé lezárul: a hatvanas években –, de mintha folytatná elődjének életvitelét és (mutatis mutandis) költői irányát. Joggal jegyzi meg Baróti Dezső, hogy Fekete „Könnyelmű ifjúságában írott francia verseiből egy... elegánsabb, műveltebb Amadé Lászlót ismerünk meg”.²¹ Amadé volt a jelentősebb költői tehetség. Fekete Jánosnak azonban fontosabb és – főleg – problematikusabb a fejlődéstörténeti helye, hiszen az ő esetében olyan személyiségről van szó, aki (*egész* életpályáját tekintve) szervesen tartozik hozzá a felvilágosodás korának európai és magyar művelődéstörténetéhez, viszont nem részese a magyar felvilágosodás nyitó fázisának. E némileg paradox állítás nyilván magyarázatra szorul, ezért valamivel hosszabb időt töltünk el irodalmunk e különös alakjának társaságában.²²

Apja, György köznemesi sorból indult el kivételesen sikeres életpályáján. Jól házasodott és ügyesen politizált: Mária Terézia kedveltje, akinek főudvarmesterként és országbíróként kell távoznia a közéletből 1780 után, amikor II. Józsefnek új emberekre lesz szüksége új kormányzási módszereihez. Fekete György kitűnő nevelést biztosított fiának, a házitanítók és a Therezianum tanárai egy vitathatalanul tehetséges, de túlzottan temperamentumos, korlátokat nemigen ismerő fiatalember elméjét köszörülték élesre.

Fekete János előnyös külsővel rendelkezett, kiváló nyelvérzéke volt, a társaságban pedig igazi franciás „esprit” jellemezte, arról nem is beszélve, hogy anyagiakkal is bőven el volt látva mindig. Érthető, ha – erre utalnak a jelek – a hatvanas évek bécsi társaséletének egyik kedvence volt, sikereit talán önmagában is jelzi, hogy legközvetlenebb baráti körében ott látjuk a Goethe által a legboldogabb embernek nevezett de Ligne herceget éppen úgy, mint Jean Noverre-t, aki viszont a kor balettművészetének fejedelme volt. A vidám éveknek vélhetően Lotharingiai Ferenc 1766-ban bekövetkezett halála után kezdett bealkonyulni: Mária Terézia egyre kevésbé nézte jó szemmel azt, amit férje kedvéért nagyvonalúan eltűrt. Az ifjú Fekete mindenestre a hatvanas évek végén hadi szolgálatba állt, a dicsőséget szenvedélyesen szomjazó katona volt, de a szolgálattól végül is csalódással kell majd megválnia, nemcsak érdemeit nem ismerik el, de könnyelműsége és felületessége miatt zavaros pénzügyekbe is keveredik. A nyolcvanas évek

²¹ *A rokokó*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta: Baróti Dezső, 1986. 159.

²² Fekete Jánosra lásd Morvay Győző: *Galánthai gróf Fekete János (1741–1803)*. Budapest, 1903.; Henri Tronchon: *Un voltairien de Hongrie, le comte de Jean Fekete de Galántha*. Paris, 1924; Ilona Kovács: *Un libertin aristocrate hongrois, le comte János Fekete de Galántha*. Előadás a VII. Nemzetközi Felvilágosodás-kongresszuson. Budapest, 1987. július 26–augusztus 2. V/I/b szekció: Le statut de l'écrivain.

elején (a királynő halála után) teszi közzé a *Mes Rapsodies* című írásgyűjteményének két kötetét, amelyben jobbára még a hatvanas években írott francia nyelvű műveit publikálta. Az 1780-as évek végén nagy lendülettel veti magát a megélnéköltő politikai életbe, a reform-nemesség egyik temperamentumos, színes és eredeti egyénisége. Gesztusa többféleképpen értelmezhető ugyan, de tény: az 1790-es országgyűlésen a jobbágyfelszabadítás érdekében szólalt fel. Az első magyar köztársasági mozgalomban nem vett részt, neve azonban gyakran felmerült az ügy kapcsán. A legérdekesebb információ ezzel kapcsolatban talán Batsányi Jánosnak az a (bírótság előtt letagadott) kijelentése, hogy Fekete azt a szerepet vállalta volna a mozgalomban, amit a lengyeleknél Kosciuszko: a katonai vezető szerepét.

Akárhogyan is volt, tény, hogy a kilencvenes években egyre távolabb kerül a közélettől s egyre közelebb az irodalom életéhez. A korábban csak franciául – és németül – publikáló gróf most már lényegében csak magyarul ír és a magyar kulturális törekvéseket támogatja. Aranka Györggyel, az Erdélyi Nyelvművelő Társaság vezetőjével levelez talán a legintenzívebben s azon van, hogy Voltaire-fordításait (elsősorban a *La Pucelle*-ből készült magyarítást) terjessze másolatok révén főrangú barátai, így Széchényi Ferenc gróf segítségét igénybe véve. Pénzügyeivel már ifjúságában sem törődött sokat: katonáskodása idejéből jegyezték fel, hogy egész évi és egyáltalán nem csekély járandóságát egy hónap alatt verte el. Anyagi helyzete akkor sem izgatta különösebben, amikor az egyre kritikusabbá vált. Fiára 1803 nyarán bekövetkezett halála után hatalmas adósságtömeget hagyott.

Talán ebből az életrajzi vázlatból is kitetszik, hogy Fekete János igazából nem a késő barokk évtizedeinek, hanem a kibontakozó felvilágosodás korának jellegzetes alakjai közé tartozik, s ha szoros kapcsolatban maradt is az irodalommal, mégsem az irodalom hőse: költői tevékenysége, elsősorban *Magyar munkáinak* kéziratban maradt két vaskos kötete főleg azért érdekes, mert beszédes dokumentumok a kor egyik izgalmas közéleti szereplőjéről. A rajongó tisztelet, amellyel utolsó éveinek tanúja, bizalmasa és titkára, Mátyási József emlékezik meg róla („Én bátran állítani merném, hogy a múlt század hozzá fogható Magyar Horatiust, Anacreont, Tyrteust, Martialist, Socratest és Catot egy személyben nem mutat”) elsősorban a személyiségnek szól,²³ a ránk maradt művek azonban nem képesek visszasugározni ezt a személyiséget, sőt, a magyar munkákból egy igen közepes képességű poéta arca néz ránk.²⁴ A kilencvenes évek irodalmi termése azonban nemcsak azért érdekes, mert az 1790 körüli idők politikatörténetének egyik izgalmas alakja írta őket, de azért is, mert lényeges fogódzók találhatóak bennük egy különleges átalakulás magyarázatához. Fekete János ugyanis – s ezt rendkívül kiterjedt levelezésének Claude Michaud által elvégzett, vázlatos voltában is meggyőző elemzése bizonyítja²⁵ – mint olvasó s általában mint az irodalom dolgai iránt érdeklődő „homme de lettres”, az 1780-as években egyértelműen a felvilágosult Európa nemzetek feletti elitjéhez

²³ May István: *Galánthai Fekete János elveszett kéziratai*. ItK, 1941. 289–291.

²⁴ Fekete János magyar versei kéziratban maradtak, a két kötet az MTA Kézirattárában található. Ismertetés róluk Krassó Jolán adott: *Galánthai gróf Fekete János munkái*. Budapest, 1919.

²⁵ Claude Michaud: *Felvilágosodás, szabadszövegesség és politika a 18. század végén. (Fekete János gróf levelezése.) Századok*, 1983. 558–599.

tartozott, igazi, a szó klasszikus értelmében felfogott kozmopolita volt. Nyilván nem véletlen, hogy 1787-ben megjelent, érdekes és színvonalas kis kötetének a címlapján is az szerepel, hogy *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne tracé par un cosmopolite*. Ez a franciául, németül és olaszul egyformán kitűnően beszélő és író, egész Európában otthonos és egész Európára kiterjedt szellemi kapcsolatokkal rendelkező – voltaképpen csak származásában magyar – arisztokrata alakul át előbb a nemesi ellenállás politikusává, utóbb pedig a magyar nyelvű kultúra buzgó képviselőjévé. Az a szerep, amelyet az irodalmi folyamatban játszik, számunkra most mégsem ebből a szempontból vet fel problémákat.

Ha az imént – Baróti Dezső nyomán – a fiatal Fekete Jánosról mint Amadé László műveltebb, annak világias tendenciáit merészen, sőt vakmerően folytató utódjáról szoltunk, utaljunk most a nem kevésbé lényeges különbségre is a nyugat-magyarországi gazdag nemesek szellemi közegétől és szokásrendjétől el nem távolodó idős báró és az ifjú gróf között, aki (mint utaltunk rá) költői pályakezdése idején a hatvanas évek gáláns, frivolságtól sem mentes, bécsi társaséletének egyik kedvence volt. Joggal gondolhatjuk, hogy a költészet – a francia nyelvű költészet – művelésével társasági hírnevét igyekezett gyarapítani: az eleganciához és a világfísághoz bizonyára hozzátartoztak az olyan verses apróságok, epigrammák, ötletek, apró széptevések, üzenetek vagy leírások, mint amilyeneket az 1781-ben kiadott *Mes Rapsodies* című gyűjteményében, főleg az első kötetben olvashatunk. Ha az irodalmi hírnév a társasági tekintélyt növelte, mi sem járult jobban ehhez hozzá, mint a század legnevesebb írójával való kapcsolat.²⁶ Fekete János már 1765-ben meglátogatta Voltaire-t, s az elkövetkezendő években verses levelezés is kialakult a ferney-i patriarcha és az ifjú magyar arisztokrata között, aki versküldeményeihez időnként néhány láda tokaji bort is mellékelte. S habár az a Kazinczy által lejegyzett és egyben kétségbe is vont történet, amely szerint Voltaire megjegyezte volna, hogy a magyar grófnak a bora jobb, mint a verse, ilyen éles formában valóban csak Fekete János öniróniára való hajlamáról árulkodó anekdota, azt azért joggal jegyzi meg Claude Michaud, hogy az egyik 1768-as Voltaire-levelelben a versek és a bor együtt emlegetése nem nélkülözi a gunyoros élt, még ha az csak egy pillanatra villan is fel a levél szövegében. E mintegy két évig tartó levelezést kár lenne túlértékelni: Voltaire-nek nyilván jólesett a távoli és ismeretlen ország művelt főúranak hódolata, de nincs arról szó, hogy valamiféle lényeges szellemi kapcsolat alakult volna ki közöttük. Voltaire udvarias levelei egy nagy író rutinos ujjgyakorlatai, de Fekete Jánost is túlzás voltaire-iánusnak tekinteni. A hatvanas évek francia nyelven verselő ifjú poétája a jelek szerint nem tartozott Voltaire műveinek alaposabb ismerői közé.

De ha (ami valószínű) az irodalom világához az ifjú grófot a társasági divat vitte is közel, a jelek arra utalnak, hogy az irodalomhoz ennél sokkal több köze volt. Ha nem lett is jelentős költő – tulajdonképpen költő sem nagyon lett –, az irodalommal való kapcsolata mély és intenzív kapcsolat volt már a kezdetektől s élete végéig az is maradt. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy ez az európai literátorokkal szoros és állandó kapcsolatot tartó arisztokrata szinte erőteljesebb szálakkal kapcsolódik a (társadalmi szempontból természetesen

²⁶ Gyergyai Albert: *Un correspondant hongrois de Voltaire: le comte Fekete de Galantha*. Studies on Voltaire, Genf, 1963. 779–793.

teljesen közömbös) magyar irodalmi tradícióhoz, mint itthon élő és elsősorban magyarul író kortársai. Tények tanúsítják, hogy alapos ismerője volt a XVII. század magyar költészetének, Gyöngyösi István munkásságának nemcsak tisztelője, de – már a hatvanas évek közepétől készülő magyar verseinek tanúsága szerint – követője is. Franciára fordítja Beniczky Péternek a *Szabadságod* című versét és különösen figyelemre méltó, hogy tisztelettel idézi meg egyik költeményében a *Szigeti veszedelem* költőjét. Nem tudni, mennyire ismerte művét, de azt tudni, hogy a költő Zrínyi Miklóst kevesen ismerték és még kevesebben dicsérték a XVIII. század magyar irodalmárai közül.

Fekete János költői pályája a hatvanas években indult tehát, s bár szinte kezdetektől verselt magyarul is (első magyar verseinek egyikét 1765 körül írta s benne alighanem első hűtlenkedései egyikéről számol be az ifjú házaspár), munkásságának előterében ekkor azonban egyértelműen a francia nyelvű verselés állt. Művei időrendjét csak hézagosan ismerjük, de vannak adatok, amelyek megerősítik Kovács Ilona véleményét, amely szerint a *Mes Rapsodies-ban* közölt s datálatlan írások jelentős része a hatvanas években készülhetett. Így nagy valószínűséggel akkor keletkeztek azok a versei is, amelyek a mi szempontunkból a legfontosabbak, conte-jai, amelyek a *Mes Rapsodies* második kötetében láttak napvilágot.

Az elbeszélte történetek nem Fekete János leleményei (forrásait általában ő maga jelöli meg),²⁷ de ez semmit nem változtat azon a körülményen, hogy az elvilágiasodásnak a századközép nemesi irodalmában megfigyelhető tendenciája itt nagyot lépett előre: voltaképpen a magyar erotikus irodalom legmerészebb és a szavakat – még ha francia szavakról van is szó s ha csak kezdőbetűkkel jelöli is őket – sem túl szégyenlősen válogató darabjairól van szó. Jellemzősül íme két kis történet foglalata. A *Csaknem épületes erkölcsi mese* arról szól, hogy egy szenvedélyes természetű özvegy („...mon C... est un gouffre / Qui ne veut s'assouvir jamais”) hogyan osztja meg kegyeit igazságosan két szeretője között – megosztván közöttük a napszakokat és testének azon réseit, amelyek alkalmasak szerelmi örömök nyújtására. *Az ügyes szobalány* ügyessége pedig abban áll, hogy túljár a természettől bőkezűen ellátott s méreteit az úri hölgyeknél anyagiakért hasznosító szépfiú eszén. Kevés pénze lévén, csak egy viszonylag kis részt tud megvásárolni az óhajtott instrumentumból, de a megfelelő pillanatban egy váratlan túsúrússal előidézett erőteljes mozdulat neki is ugyanazt juttatja, mint amit úrnője kapott. A hasonló jellegű történetek között találunk olyanokat is, amelyeknek szerzetesek a főszereplői. Fekete Jánosra már nem jellemző az a tartózkodás, amely a századközép nemesi íróinak sajátja volt az egyházak vonatkozásában, szabadszájúságának időnként durván antiklerikális éle van. A halleluja szó eredetét elbeszélő történetről nagyon keveset mondunk, ha azt mondjuk, hogy rendkívül profán történet.

²⁷ ²⁷ A forrásként idézett szerzők hosszú névsora főleg francia neveket tartalmaz (Jean de La Fontaine, Voltaire, Stanislas Jean Boufflers, Jean Baptiste Grécourt, Claude Joseph Dorat, Scarron), de merített Boccacciótól és Wielandtól is. Kovács Ilona kutatásaiból kiderül, hogy a Fekete János által kiaknázott szerzők közé tartozott még Guillaume de Chaulieu, Saint-Lambert és maga de Ligne herceg is. L. Kovács Ilona: *Les contes libertins du comte János Fekete*. Annales Universitatis Budapestiensis XIX. (1989–1990) 101–107.

Az elmondottak alapján nyilván joggal merül fel a kérdés: a századközep művelt magyar nemességének az a törekvése, hogy tágabb teret biztosítson magának az egyházas kultúrával szemben, vajon az ifjú Fekete János szabados költészetével nem érkezett-e el ama határpontok valamelyikéhez, hogy immár egy új minőségbe való átlépésről kellene beszélni. A kérdés jogosultsága nyilván nem vitatható, hiszen a kor nemesi irodalmának művelői ugyan viszonylag gyakran nyilatkoztak meglehetősen szabadon és időnként elfogulatlanul érvényesítették a maguk ízlését, attól azért távol voltak, hogy semmibe vették volna a vallásos gondolkört és érzületet. Az imént emlegetett műveket olvasván viszont nyilvánvalóan olyan világban járunk, amelyre a vallásos tudatvilág értékeinek semmiféle befolyása nincs.

Fekete Jánosnak a hatvanas években írott műveivel azonban nem érkezett el az áttörés pillanatainak egyike sem. Ennek az áttörésnek nyilván nem lehet kritériuma önmagában a hagyományos világkép értékrendjének, illetve az általa sugalmazott erkölcsi normáknak mégoly szélsőséges megsértése. Az értékrendnek vagy a normáknak még a semmibevétele is éppen úgy érintetlenül hagyja azok világnézeti alapjait, ahogy egy bűn elkövetése sem ingatja meg egy társadalom erkölcsi konszenzusát. A késő barokk világ felbomlása akkor jut el a kritikus ponthoz, amikor az alapokat érik támadások. Hangsúlyozandó, nem az a lényeges, hogy ez a támadás a szó hétköznapi értelmében is botrányos legyen, sőt: az igazán fontos nem a támadás hevessége, hanem annak mélysége, gondolatokkal való igazolása. Némileg rokon helyzetet ír le Nagy Péter a XVIII. századi francia „libertinage”-ra vonatkozó vizsgálódásait összegezvén: a szélsőséges erkölcsi szabadosság „est comme le degré zéro de la prise de conscience: la négation d’anciennes valeurs qui aplanit le chemin devant de nouvelles...”²⁸ Fekete János később politikusként a magyar felvilágosult rendiség jellegzetes képviselője lesz ugyan, de a késő barokk utolsó évtizedeinek libertinus költőjeként csak a régi értékek tagadására szorítkozott. A régi gondolkodásmód és erkölcs semmibe vételével ő is inkább csak az utat egyengette az új eszmék előtt.

A magyar irodalom történetében a felvilágosodás kora ténylegesen akkor veszi kezdetét, amikor az írók nem csupán megsértik a hagyomány értékrendjét és erkölcsi normáit, hanem amikor új eszmék kezdik el foglalkoztatni az írástudókat s amikor ők (a hagyomány hatalmával küszködve) elszánt kísérleteket tesznek rá, hogy bebizonyítsák új elképzeléseik megalapozottságát és racionalitását. Fekete János csak megsértette a hagyományt, de gondolatilag nem igazolta támadását. Jó ideig a hazai szellemi életen kívül élve nyilván nem is érezte szükségesnek azt. Az 1770-es esztendő körül azonban már jelen vannak a szellemi életben azok a nemesek, akik végrehajtják ezt a fordulatot, azaz, akik nem csupán megsértik a társadalom régi és megszokott értékrendjét, de új erkölcsi, ideológiai és filozófiai elképzeléseknek hangot adva új gondolkodásmódot alapoznak meg.

²⁸ Péter Nagy: *Libertinage et révolution*. Paris, 1975. 154.

A FELVILÁGOSODÁS ÁTTÖRÉSE

A laicizálódó egyházi értelmiség és az önálló kultúrájának megteremtésére törekvő nemesség irodalma között elsősorban az eltérő vonások tűntek a szemünkbe. Van azonban egy olyan jellegzetesség, amely egyformán jellemzi a XVIII. századközép két, egymástól látszólag elkülönülten alakuló irodalmiságának képviselőit: az íróknak – akár egyházi, akár világi szerzőkről van szó, akár klastromokban, akár kúriákban, akár laktanyákban tevékenykedtek – a magány írói létezésük uralkodó vonása. Ennek az állításnak mintha ellentmondana, hogy nem voltak a magány írói vagy költői és nem voltak magányosak szerzőként, de emberként sem. Irodalmi tevékenységük (ha nem is minden esetben, s ha nem is mindenestül) természetesen illeszkedett bele abba a kisebb társadalmi vagy nagyobb intézményi közegbe, amelyben hétköznapjaikban tevékenykedtek és ahová egzisztenciálisan tartoztak. Emberi megbecsülésükhöz gyakran az irodalmi működés jelentősen hozzájárult. S mégis: mint írástudók magányosak voltak abban az értelemben, hogy irodalmi élet híján semmiféle folyamatos és szakmai jellegű kapcsolatban nem voltak egymással. A kor legnépszerűbb regényének, a *Kártigámnak* az írója, Mészáros Ignác, a *Florinda* című verses elbeszélés költője, Lázár János vagy Amadé László, a dunántúli társaságok népszerű poétája aligha tudott egymás létezéséről, vagy ha talán mégis, annak semmiféle következménye nem volt. S ez érthető, hiszen voltaképpen nem volt szükségük egymásra: Lázár Jánost, az erdélyi gróftól nyilván teljesen kielégítette nemesi barátainak ünneplése, s talán fel sem merült benne a vágy, hogy vele egyenrangú íróbarátok is elismerjék. Faludi Ferencet, a rendje kötelékében élő és vélhetően igen tartózkodó magatartású szerzetest és Amadé Lászlót, ezt a zaklatott, csapongó életet élő poétát pedig még egy társaságban is nehezen tudnánk elképzelni, noha sok vonatkozásban hasonló jellegű költészetet műveltek. De a legmeglepőbb tény ebből a szempontból mégiscsak az, hogy a *Magyar Athenas* szerzője, Bod Péter – aki a századközépen a legnagyobb irodalomtörténeti ismeretekkel rendelkezett – nem tudott legjelentősebb kortársának, Faludi Ferencnek létezéséről.¹ Úgy tetszik, mintha ebben a korban külföldön természetesebben és könnyebben találának kapcsolatokra a magyar írók: a franciául verselő Fekete János de Ligne herceg baráti köréhez tartozik és Voltaire-rel levelez, a másik fiatal arisztokrata, Teleki József otthonosan forgolódik az 1760-as évek Nyugat-Európájának tudós-értelmiségi köreiből, Faludi Ferencet pedig római tartózkodása alatt az Árkádia fogadta tagjai sorába. Az író itthon, a század középső évtizedeiben nem irodalmi körhöz tartozik, hanem az irodalmat élvező vagy felhasználó közvetlen társadalmi-intézményi közegnek volt a szerzője. Ez az állapot – noha közben lényeges fordulat következett be – a hetvenes évek végéig jellemző állapot maradt: a piarista Révai Miklósnak, a deákos költészet egyik létrehozójának ifjúkori „alagyái” szinte kivétel nélkül szerzetestársai közül verbuválódott baráti körének tagjaihoz, és nem íróbarátokhoz szóltak: a verses levelek útjának szinte szemmel láthatóan szabott határt az intézményi környezet.

¹ Meg is kapta érte Rájnis Józseftől a magáét. L. Császár Elemér: *Faludi Ferenc Bod Péter és Rájnis József megvilágításában*. EPhK, 1899. 716–720.

A századközep magyar íróinak ezt az elszigetelődött életmódját nem képes megváltoztatni az olyan átfogó igényű mecénási tevékenység sem, mint Barkóczy Ferencé (1710–1765). A későbbi esztergomi érsek Egerben volt püspök és (mint Bitskey István tanulmánya valószínűsíti)² az időszak szellemi életében irányító szerepet töltött be, de ezt inkább könyvek kiadásával és nem azzal kívánta elérni, hogy maga köré gyűjti az írókat. Kiadáspolitikájának minden körülményt mérlegelő elemzéséhez még kevés adat áll rendelkezésre, de láthatóan az volt a célja, hogy a hagyományos vallásosság keretein belül a különböző rétegeket a maguk ízlésének és érdekeinek megfelelően lássa el olvasmánnyal. Innen van, hogy a misztikus vallásosság könyveinek magyarul való megszólaltatását éppen úgy elősegítette, mint ahogy támogatta a világi nemesség irodalmi igényeinek kielégítését is. Ő biztatott verselésre egy környékbeli művelt földesurat, a fiatalon visszavonult tábormokot, Orczy Lőrincet is, a „nemzet ébresztése” céljából. S talán itt van az egyik olyan pillanat, ahol szinte szemmel láthatóan feslik fel a hagyomány egyébként igen lassan foszladozó burka: Orczy irodalmi érdeklődése ugyanis nagy valószínűséggel nem felelt már meg mindig és mindenben a „nagy pap” igényeinek. Ő verseiben olyan témákkal is foglalkozik, amelyekről nem biztos, hogy szívesen társalgott volna szellemi mentorával, akivel egyébként sejthetőleg udvarellenes érzelmei fűzték elsősorban össze. Barkóczy az 1764–65-ös országgyűlésen a nemesi tiltakozások vezéregyénisége volt, s korai halálában (a hagyomány szerint) közrejátszott a szerepvállalást követő kegyvesztettség miatti bánat is.³ De – feltehetően – megmutatta másoknak, így például Beleznai Miklósnak, sógorának, a Pest megyei földbirtokosnak. Beleznai az 1770-es évek elején a magyar protestánsok világi vezetője volt s arra törekedett, hogy az udvarral új viszonyt alakítson ki.⁴ Ennek az új politikának a segítségével alkalmasnak látszott egy tehetséges, befolyásos kapcsolatokkal rendelkező és irodalmi ambíciókat is tápláló fiatal testőr: Bessenyei György. Egyáltalán nem bizonyos, de nem is zárható ki a feltételezés: Bessenyei Beleznai Miklós révén ismerkedett meg Orczy Lőrincel. De akárhogy is volt, az eredmény szempontjából mindegy: az 1771-es esztendő végén a Bécsben élő fiatalember verses levéllel keresi fel a tamaörsi földesurat.⁵ Az idősödő katolikus báró és a kismemesi származású protestáns ifjú között kialakuló barátság laza és sok feszültséget tartalmazó kapcsolat lesz, mégis: a két férfi körül bontakozik ki a nemesi irodalomnak az az újabb fázisa, amely alapvetően megváltoztatja a korabeli magyar szellemi élet erőviszonyait.

Az új évtizeddel bekövetkező változások legszembeötlőbb – mert legkülsőbb – vonása az, hogy megváltozik az irodalom életmódja. A korábbi elszigeteltség megszűnik, a most fellépő író

² Bitskey István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 333–365.

³ Concha Győző: *A Vexatio dat intellectum című röpirat 1765-ből*. Századok, 1880. 590–597.

⁴ Beleznai Miklósról és egyházpolitikai törekvéseire l. Zoványi Jenő: *Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár*. Sárospatak 1909.; Gálos Rezső: *Bessenyei György életrajza*. Budapest, 1951. 125–135.

⁵ Az 1777-ben, Bécsben megjelent *Bessenyei György társasága* című kis antológia nyitó verse (*Bessenyei Györgynek*) Orczy Lőrincetől való és 1772. január 10-én kelt. A költemény válasz („Versben írtál, versben adom válaszomat”) – a fiatal testőr episztolája így még az előző év vége felé készülhetett el.

kilép a szűkebb társadalmi vagy intézményi közegekből és egy másikba lép át: kapcsolatba lép a többi íróval, ők lesznek az olvasói és ő is olvasója lesz nekik. Ezt a változást mindenekelőtt az mutatja, hogy az 1770-es évekkel a költői episztolák száma nem csupán ugrásszerűen megnövekszik, hanem az életművek túlnyomórészt verses levelekből is állnak. Bessenyei György és Orczy Lőrinc között az 1771-es év végén és az 1772. év elején történt levélváltás voltaképpen egy műfaj évtizedes karrierjét indítja el. Ha ezeknek a verses leveleknek az útját követnénk, akkor már eljutnánk a kor minden számottevő szerzőjéhez, s ha útjukat rárajzolnánk a korabeli Magyarország térképére, hasonlíthatatlanul sűrűbben érezett rajzot kapnánk, mint ha az előző időszakokkal kapcsolatban is megtennénk ugyanezt. Ez azonban valóban csak a felszín. Az irodalom életmódjának ez a változása a szellemi élet mélyebb régióiban bekövetkező változásokról ad hírt.

A kép, amelyet a századközép táján megélénkülő nemesi kultúráról igyekeztünk nyújtani, talán jól mutatta, hogy a nemesség határozottan törekedett mentális terének növelésére, azaz olyan kultúra megteremtésére, amely saját igényeinek és érdekeinek felel meg. Ez a törekvés kisebb mértékben (vagy inkább: rejtettebb módon) az udvar, erőteljesebben az egyháziasság ellenében nyilvánult meg. Igazi polémiaíró azonban – ami az irodalmi tevékenységet illeti – nincs szó, a tényérésre irányuló erőfeszítések jó ideig érzékelhető súrlódások nélkül jutnak érvényre. A nemesség irodalmában megfigyelhető tendenciák a hagyományos vallásos világképet módosítják ugyan (a teológia felől a filozófia felé mozdítják el), de közvetlenül nem sértik meg, egyre inkább eltérnek ugyan morális parancsaitól (erőteljes hedonista tendenciák is hangot kapnak), de láthatóan óvakodnak attól, hogy levonják ezek bölcséleti konzekvenciáit. Amadé Lászlónak, e nemesi irodalom legjelentősebb lírikusának a példája azt mutatta meg, hogy a gyönyörködést szolgáló poézis háttérében – mint a költő vallásos versei tanúsítják – érintetlenül szunnyadt a mély és intenzív vallásos meggyőződés. S habár a század középső évtizedei folyamán megerősödő nemesi irodalomban egyre több jel utal arra, hogy a barokk kereszténység aszkézise egyre terhesebb számára, a nyílt küzdelmet nem vállalja senki. Nem vállalta az sem, aki ehhez a legközelebb jutott el, gróf Fekete János. Az ő igazán szabados mentalitása és gondolkodásmódja nem kívánta meg a gondolati igényességet: a bölcsélet számára legfeljebb egy életmód igazolását jelenthette volna. S ez érthető: a Bécsben élő fiatal arisztokratának ideológiára nem volt szüksége, hiszen jó ideig nem volt különösebb kapcsolatban a hazai szellemi élettel.

E nemesi irodalom alaptendenciája tehát a vallásos gondolkodástól és érzelmvilágtól való távolodás volt. Ezért nincs sok nyoma annak, hogy irodalmukra a laicizálódó egyházi értelmiség kulturális törekvései mélyebb hatást gyakoroltak volna, noha a laicizálódás tartalma – mint szó volt róla – éppen e nemesség vélt vagy valóságos igényeihez való alkalmazkodás volt, igaz: elsősorban ezeknek az igényeknek a befolyásolása céljából. Fordítva nem áll a dolog, annak nincs különösebb nyoma, hogy a kor nemesi írói az egyházi értelmiség képviselőit a maguk oldalára akarták volna állítani. Mégis: a nemesi irodalom Orczy és Bessenyei körül kibontakozó újabb fázisának az egyik, voltaképpen már a külső szemlélet számára is felöltő vonása, hogy – noha ez a változás még nem érint igazán széles köröket – a szellemi élet erőviszonyai alapvetően az ő javukra változtak meg. Ennek a változásnak a jele, hogy a most színre lépő írőcsoportnak,

Bessenyei Györgynek és író barátainak nyilvánvaló tekintélye van a fiatal egyházi értelmiség legtehetségesebb képviselői körében (Verseghy Ferenc, Révai Miklós, Virág Benedek, Kreskay Imre).⁶ Abban, hogy a fiatal klerikusok közül – immár világi szerzőként – sokan merőben ellentétes pályát futnak be, mint elődeik, itt a hetvenes években kapott példa és indíttatás játssza a főszerepet. A nemesi irodalomművelésnek a szellemi életben elért és a fejlődés távlatait illetően döntő kihatású presztízsnövekedése annál inkább is feltűnő, mert ezt az irodalmat többnyire átlagosan művelt, katonai vagy testőri szolgálatukat töltő fiatalemberek hozták létre, akik a hagyományos kultúra területén aligha kelhettek volna versenyre az igen jól képzett klerikusokkal. Még az évtized legjelentősebb írójának, a több nyelvet tudó Bessenyeinek is voltak hátrányai e téren. Versengésről azonban egyáltalán nem volt szó. A nemesi irodalom úgy szerzi meg fölényét, hogy nem is lép az irodalomnak arra a terepére, amelyen az egyházi értelmiség tevékenykedett. Latinul ők például szinte egyáltalán nem írnak, magyarul készült s gyakran ki sem nyomtatott műveik műfaji szempontból is eltérnek az egyházas irodalom – mégannyira a nemesség befolyásolásának szándékával készült – világtól. E tekintélynövekedésben azonban nem is az egyes szerzők tekintélyének növekedése az igazán fontos, hanem az, hogy egy új típusú, az egyháziasság szellemétől gyökeresen eltérő művelődés képviselőinek nő meg a presztízse az egyházas műveltséggel bíró értelmiség körében. Ez a körülmény önmagában is arról tanúskodik, hogy a késő barokk világ szellemének összetartó ereje végképp lazulóban van. A későbbi fejlemények igazolják majd, hogy az 1770-es években a magyar irodalom folyamatában bekövetkező változás egy szempontból végleges és visszafordíthatatlan: ezzel az évtizeddel törik meg a késő barokk kultúra újratermelődésének folyamata. Az élvonalbeli magyar irodalom most már világi alapokon fejlődik tovább.

Az 1770-es években színre lépő írócsoport azért képvisel új fázist a századközép nemesi irodalmában, mert a szerzők immár nem kerülnek a konfrontációt bölcséleti szinten sem a késő barokk művelődéssel. Az új eszmék megjelenése ugyanakkor nem epizodikus, alapvetően befolyásolja a szellemi arculatát még az olyan íróknak is (s itt általában ilyen szerzőkről van szó), aki megriad önnön lázadó gesztusától: a kibontakozást ugyanis *már* nem a hagyományos erkölcshez és filozófiához való visszatérés irányában keresik. Ez a hagyományos bölcsélet – viszont – nemcsak jelen volt a laicizálódó egyházi értelmiség által művelt erkölcsstani irodalomban, de ennek az irodalomnak éppen e filozófia érvényben tartása és (ha lehet) megerősítése volt a tétje. A világiaknak tett engedmények mögött éppen ez volt az a világnézeti

⁶ Virág Benedeknek Bessenyeihez való viszonyát l. e munka *Bevezetésében*. Bessenyeinek és a testőröknek a kispapok körében meglévő népszerűségére l. még a *Költői levelezések Kreskay Imre hátrahagyott irataiból* című kiadvány anyagát (közli Hattyúffy Dezső, Budapest, 1906. RMKtár XXII.), valamint Deme Zoltán *Verseghy Ferenc könyvtára* (Irodalomtörténeti Füzetek, Budapest, 1984.) című tanulmányának vonatkozó részeit. Érdekességként említjük meg, hogy az 1780-as évek szélsőséges és indulatos hitvédője 1769-ben szintén megismerkedett Bessenyeivel s furcsa módon *Igaz Magyarjának* 1785-ös I. kötetében (*Az igaz és nem-igaz magyarokról áttalylában*) a 184. lapon hivatkozik is Bessenyei *A Holmijára*, de eszébe sem jut rosszat mondani a benne igencsak bőven található s a hagyományos tanítások szerint több mint kétes jellegű filozófiáról.

alap, amelyen a hagyományos értékrend még megállhatott. Megkíséreltük bemutatni, hogy a laicizálódó erkölcsstani irodalomnak sok változata volt, most azonban arra kell kitérni, hogy az alapvető sugalmakat illetően lényegében mindegyik változat ugyanazt mondta, nevezetesen: közös út vezet az evilági, a kor nyelvén szólva az „ideig való élet” boldogsága és az üdvösséges túlvilági lét eléréséhez. Ez hozta magával azt a következményt, hogy ami korábban az üdvösség elérését biztosító morális követelmény volt, az – s a lényegét illetően *ugyanaz* az erkölcsi parancs – most a „szerentsés, boldog” evilági élethez vezető szabályként is megjelent. Ha a korábbi fejezetben ennek a szerkezetnek a dinamizmusát igyekeztünk felvázolni, most az állandó eleméről kell szólnunk. A világi örömeiről való lemondás különböző módon értelmezett, de általánosan érvényes normája volt a keresztény morálnak. Ez a hagyományos, sztoikus előzményekre visszavezethető követelmény most is megmarad, csak éppen szerepe változott meg: evilági boldogságunkhoz vezető szabállyá alakult. Hiszen az igazi öröm ezen a világon sem a test öröme. hanem a léleké, nem a test fölületes és múlandó örömeinek szerzői, például a világi javak, a „hívságok” tesznek bennünket boldogokká. Az igazi boldogság a „lelki csendességben” van, a lélek nyugalomához pedig éppen a világ hívságainak megfelelő értékelése, azaz: megvetése vezethet el bennünket.

A követelménynek szabállyá való változása szinte érintetlenül hagyja ugyan magát a tételt, de megváltoztatja státusát. Ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy megváltozik az az alap, amelyre a moralistának hivatkozni lehet ahhoz, hogy érvelése hatásos legyen. A követelmény felállításához végül is elég volt a hit. Az üdvösség a hívő értékrendjében olyan vitathatatlan tényező, amely önmagában igazolja a normákat: ha betartjuk őket, részesülhetünk benne. Amikor azonban a követelmény szabállyá válik és az evilági szerentsés életet is ígéri követése, akkor a hitre való hivatkozás már nem helyénvaló. Azt, hogy a szabály követése boldogsághoz vezet, be is kell látnunk, értelmünknek is el kell fogadni. Innen van, hogy a századközép moralistái számára olyannyira megnő az „okosság”, az „okos értelem”, sőt a „józan okosság” értéke. Az erénytanok tanácsai mögött álló, többnyire hallgatólagos, de mégis egyértelmű filozófiai előfeltevések elsősorban éppen arra irányulnak, hogy megalapozzák: az ember számára megadatott a lehetőség ama belátásra, hiszen az „okos lélek” az, amely „minéműségét” meghatározza. A moralisták írásaiban ezért találkozunk oly gyakran az „okosság” szóval. Bertalanffi Pál szerint az „okos értelem” egyenesen az „embernek mindene”. Ez azt is jelenti, hogy az ember fogalma a moralisták számára mélyen megosztott, hiszen ez az okosság – többnyire éles és szigorú megfogalmazásokban – egyértelműen szemben áll emberi lényünk másik princípiumával, a testiséggel, az indulatokkal, a szenvedélyekkel, amelyek ama hívságos „külső dolgok” birodalmához vonzzák az embert és teszik annak kiszolgáltatottjává, azaz: boldogtalanná. A léleknek mint a testi vonzásokkal szemben álló tényezőnek a szerepe most olyan fontossá válik, hogy e szembeállítás lehetősége érdekében összerosódnak a hajdani nagy viták éles frontjai. Nagyszombatban – mint Csapodi Csaba tanulmányából tudjuk⁷ – Descartes ekkortájt már nem számít ellenfélnek, sőt a nagy filozófus szelleme még a kor legkonzervatívabb irodalmában is feltűnik – Bertalanffi Pál (*A' világnak két renden lévő esmérete*, 1757) és Sartori

⁷ Csapodi Csaba: *Két világ határán*. Századok 1945. 85–137.

Bernát (*Magyar nyelven filozófia*, 1772) a „mostani Filozófusok” véleményét idézve az ember „nemes és jeles voltáról”, a descartes-i emberképre hivatkozik – egyetértően.⁸ A kornak az egyházi értelmiséghez tartozó írástudói számára már aligha van értelme annak az ellentétnek, amely a lélek kérdésében hajdan a skolasztikus gondolkodás és a karteizianizmus között feszült: a „lélek” és az „ész” voltaképpen azonos az ő számukra is.

Az 1770-es években fellépő nemesi írócsoport írásaiban az egyik legjellegzetesebb vonásként éppen az tűnik fel, hogy kétségessé válnak e módosított morálnak a tézisei éppen úgy, mint azok a filozófiai előfeltevések, amelyekre a moralisták hivatkoztak. Ha az egyházi értelmiség oly sok kiadványban megfogalmazott tanítása szerint az igazi öröm ezen a világon sem a test öröme, hanem a léleké, nem a világi javak, a „hívságok” tesznek bennünket boldogokká, ellenkezőleg, az igazi boldogság a világ hívságait megfelelően értékelő, tehát az azokat megvető lélek békéjében lakozik, akkor a hetvenes évek nemesi íróinak tekintete előtt a lélekkel szemben a test, a szemlélődő lélek nyugalmaival szemben a világ dolgainak az értéke növekszik meg.

Az új évtizedben fellépő új szerzők munkásságában éppen ez, tehát a hagyományos világkép és az erre épülő, korszerűsödő, de egyben a hagyományos világkép alapjait őrizni kívánó erkölccsán elleni lázadás a közös vonás. Ám – mint látni fogjuk – amennyire nyilvánvalóak a hagyomány elleni, immár radikálisnak tekinthető megnyilvánulásai, ugyanúgy nyilvánvaló e hagyomány hatalma is felettük: az, belső cenzorként, bár egészen különböző módokon, de egyképpen jelen van gondolkodásukban. S ha az 1770-es évekkel minőségileg új fázisához is érkezik el a századközép körül megélelnkülő nemesi irodalom, ez az új fázis nemcsak a hagyománytól – a közben korszerűsödő hagyománytól – való elszakadás legélesebb megnyilatkozásait is magában foglaló fázis, hanem így egyúttal egy mély világnézeti krízis kibontakozásának az időszaka is. Ez a közös gondolkodói helyzet kapcsolja össze a kor nemesi irodalmának reprezentatív egyéniségeit, akik eltérő módon válaszolnak ugyan a helyzetre, de *erre* a helyzetre válaszolnak eltérő módon. Ez a magyarázata, hogy egymással szinte folyamatos szellemi kapcsolatot tartó szerzőkről van szó – az episztolázás is éppen ezért válik jellegzetes megnyilatkozási móddá. Ezek a szerzők úgy barátokoztak össze, hogy nem egy helyen éltek és csak ritkán találkoztak egymással.

E lázadásnak legjelentősebb alakja Bessenyei György volt. Ő nem moralistaként, hanem filozófusként szállt szembe a hagyománnyal s végig is vitte a maga eszmetörténeti revolúcióját: 1782-ig befutott gondolkodói útja a század nagy magyar teljesítményei közé tartozik. Mégsem lenne szerencsés őt kiemelni „társasága” köréből, hiszen esetükben – végső soron – azonos helyzetre adott eltérő válaszokról van szó. Bessenyei válaszána a jelentősége éppen ebben a

⁸ Bertalanffi Pál és Sartori Bernát munkájának néhány részlete csaknem szó szerint egyezik – Sartori nyilván Bertalanffy szövege alapján dolgozott – s egyeznek azok a részletek is, amelyek az emberre vonatkozó tudnivalókat rögzítik: „tsak hidd el azt, hogy ember a földiek között leg-nemesebb alkotmánya a’ teremtő Istennek: kit is eleitől fogva a régi böltsek *animal rationale*, avagy okoskodó lelkes állatnak nevezének: de a mostani Filosofusok egy néminemű jelebb magyarázattal adgyák az embernek az ő nemes voltát” „tudni-illik: hogy ember észből vagy gondolkodó tiszta lelki vagyonságból és eszközös testből öszve egyesült állat” L. Bertalanffy *i. m.* 206–207. Ugyanez Sartorinál, *i. m.* 138–139.

közegben mutatkozhat meg világosan. De legalább ennyire fontos, hogy lássuk: nem volt egyedül, az ő útja csak az egyik lehetséges út volt és időrendben nem is az első. A hagyománnyal való szakításnak eszmetörténeti szempontból három változatát különíthetjük el. Ezek: a luxus apológiája, az ember testi meghatározottságának a tézise és egy új szerelemtan. E három gondolat megjelenését minősíthetjük a felvilágosult eszmék áttöréseként a magyar irodalomban. Az első és igen erőteljes eszmekör annak a korosodó férfinak 1760 körül írott költeményeiben jelenik meg, akihez a bécsi testőr, Bessenyei György 1771 végén verses levéllel fordult.

A luxus magyar apológétája Orczy Lőrinc (1718–1789)

Heves megyei nemesi család gyermekeként látta meg a napvilágot. A familia akkor már az aulikus apa, Orczy István jóvoltából igen jelentős birtokkal rendelkezett, s a gazdagságot a fiú csak tovább növelte: a ránk maradt dokumentumok arról tanúskodnak,⁹ hogy okosan és erélyesen gazdálkodott. Részt vett a Mária Terézia és II. Frigyes között kirobbant mindkét háborúban, 1763-ban tábornokként szerelt le. A közélettől egyáltalán nem tartotta magát távol: 1778-tól 1784-ig Abaúj megye főispánja volt, az 1770-es évek végén pedig komoly szerepet vállalt a Tisza szabályozásának munkálataiban. Pesten érte a halál 1789-ben.¹⁰

Élete utolsó éveiben jelent meg két kötete, s az irodalomtörténet-írás által elfogadott vélemény szerint az elsőben (*Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől*, 1787) olvasható versek 1756 és 1765 között, a másodikban (*Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, 1789) pedig az 1770 és 1782 között keletkezett költemények találhatók.¹¹ Az utóbbi gyűjtemény – mint a címe is utal rá – közös kötet, a másik a „nagyságos elmével”, Barcsay Ábrahámmal váltott episztolákat tartalmazza. Orczyt a fiatalok közül Barcsayhoz fűzték a legszorosabb szálak, az 1770-es években keletkezett verseinek túlnyomó része hozzá írott verses levél. Így tehát Orczynak az irodalomművelés szempontjából két aktív időszak volt, a későbbiben Bessenyei György társaságába tartozik (szerepelnek is versei az ezzel a címmel 1777-ben megjelent kis antológiában), sőt: voltaképpen ő a vezéralak, a Bessenyei által létrehozni kívánt Hazafitűi Magyar Társaságnak ő lett volna az elnöke.¹² A korábbi periódusában viszont teljesen más környezet veszi körül. Ekkor – utaltunk már rá – Eger nagy papja, Barkóczy Ferenc biztatja őt írásra. A két időszak Orczyjának az arca meglehetősen eltér egymástól, de – s ez talán még

⁹ L. Petrovay György: *A báró és nemes Orczy család eredete, leszármazása és története*. Turul 1. 21–28. Orczy gazdálkodási módszereire vonatkozóan meggyőző információkkal szolgál már egy futó betekintés is a család levéltári anyagába. Vö. Országos Levéltár. *Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy*. P. szekció 520. Csomós szám: 18., ahol a gazdatiszteknek adott „Instructio normativa”-k találhatók.

¹⁰ Az Orczyra vonatkozó eddigi legalaposabb irodalomtörténeti tanulmány (amely Arany János Orczy-esszéjére épül) Horváth János műve. *Orczy Lőrinc*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 647–714.

¹¹ Mind a két kötetet Révai Miklós adta ki, új kiadásuk nincs. A továbbiakban az első gyűjtemény: KH, a második: KSz.

¹² Császár Elemér: *Bessenyei akadémiai törekvései*. Budapest, 1910.

feltűnőbb – élesen eltér a költőt körülvevő közeg jellegétől is. A majdani érsek által buzdított költő versei között találkozunk a lázadó moralista megnyilatkozásaival, a nyugtalan fiatalok körében újra tollat fogó Orczy pedig a higgadt bölcs – mintha kifejezetten a környezete ellen írná a verseit. Noha Orczyban valóban kimutatható a hajlam a szélsőségekkel szemben való polémiára, a két, olyannyira eltérő időszak munkásságát nem a szellemi környezet ellensúlyának megteremtésére irányuló szándék formálta, gondolkodásmódja változott meg, és ebben elsősorban a történelmi helyzet változása játszott közre.

Az 1750-es évek végén és a hatvanas évek elején írott versekben egy olyan erkölcsi lázadásnak a nyilvánvaló és erőteljes nyomai ötlenek a szemünkbe, amelyhez hasonlóval a korábbi nemesi irodalomban nem találkozhatunk. Igaz, ez a lázadás igazán éles formában szinte csak pillanatokra nyilatkozik meg és nem érinti Orczy vallásos világnézetének alapjait, mégis: az a radikális eszme, amely ekkor írott verseiben felmerül, nem elszigetelten merül fel s hozzájárul ahhoz, hogy Orczy eszmei pozíciói alapvetően megváltozzanak. A szóban forgó időszakban keletkezett versek között több olyan költemény is van, amelyek egyértelműen arra utalnak: a tarnaörsi földbirtokost mélyen foglalkoztatta az a problémavilág, amely – egyebek között – Voltaire *Le Mondain* és *Défense du Mondain* című költeményeit ihlette, azaz: a „luxus apológiája” elnevezés alatt ismert gondolkör, amely a XVIII. századi európai gondolkodás történetében igen jelentős szerepet játszott.¹³ E gondolkör középpontjában egy életeszménynek és egy gazdasági elméletnek az összekapcsolása áll. Az életeszmény a XVIII. században újraerősödő libertinus hagyományokhoz kapcsolódik s alapelvét az a XVII. századi eredetű szólás fogalmazza meg, amely szerint „nagy bűn az, ha elutasítjuk a gyönyöröket”. A gazdasági elmélet szerint pedig a fényűzés nemcsak hasznos egy ország életében, de egyenesen forrása gazdagságának. A fényűzés vágyakat ébreszt fel az emberekben, a vágyak pedig munkára vagy (ha gazdagok vagyunk) másoknak való munkaadásra sarkallnak, felszabadítják energiáinkat és cselekvésvágyunkat, illetve költekezésre csábítanak bennünket. A fényűzés cikkeinek megszerzése érdekében kifejtett tevékenység (amely így az önzésen, esetleg a bűnös önzésen alapul) teremti az értékeket a társadalom számára és így a társadalom gazdagságához, azaz: az általános jóléthez járul hozzá. Talán az elmondottak alapján is látható, hogy itt egyértelműen az askézisre épülő keresztény morál elleni támadásról van szó, olyannyira, hogy lényegében nyíltan meg is fogalmazzák: ha igaz az, hogy az élvezetek hajszolása a közjó szintjét emeli, akkor a kereszténység erkölcstanában oly fontos szerepet játszó *frugalitas* elszegényíti a nemzetet és így immorális. E paradox elmélet ősforrása az angol Mandeville-nek a *Méhek meséje* című műve, de a század húszas éveitől kezdve különféle interpretációi terjedtek. Voltaire a legszellemesebb és legbátrabb, a botránytól sem visszariadó, de csak az egyik értelmezője volt. Mint említettük, az ő harmincas évek közepén írott verseiből állította össze Orczy *Barátságos beszélgetése egy Úrnak káplányával* (1762) című költeményét,¹⁴ amely e gondolkörnek nemcsak éles, de valójában a voltaire-i értelmezésnél is nyersebb interpretációját nyújtja: a

¹³ L. André Morize: *Apologie du luxe*. Paris, 1909 és M. R. de Labriola Rutherford: *L'évolution de la notion de luxe depuis Mandeville jusqu' à la Révolution*. Studies on Voltaire (26) 125–136.

¹⁴ KH 161–172.

játékos-komoly voltaire-i költeményekből nála elméleti vita lesz, az úr és a „káplány” álláspontja (a vers utalásaiból egyértelműen kiderül: egy magyar úr és egy magyar pap álláspontja) pőrén áll szemben egymással, amitől költőileg gyöngébb lesz a magyar változat, de egyértelműbbek a moralista-költő intenciói. Ezért – e nyersesség miatt – vélte úgy Arany János klasszikus értékű Orczy-tanulmányában, hogy ez a vers „kiüt” Orczy költeményei közül. Ez azonban csak a hangvétel szempontjából áll, magának a gondolkörnek különböző aspektusával jó néhány Orczy-versben találkozhatunk még. Ezek közé tartozik például *A magyar Szépekhez* (1760) című vers,¹⁵ amely szándéka szerint a világi kellemeket kedvelő hazai hölgyek „kevert ditséreté”-nek készült, de meglehetősen egyértelmű, hogy a kritikai elem – noha jelen van a versben –, voltaképpen elenyésző szerepet játszik benne. Ide számít a különösen szellemes változatot tartalmazó *Vigasztaló beszéd a Tzigányokhoz* (1762) című költemény,¹⁶ amelyben dicséri a cigányság lustálkodásra hajlamos életmódját, a dicséretben rejlő gúny azonban nem rájuk vonatkozik, hiszen a henyecéget az egyház nagyjainak, „Szent János, Pál, Ferentz, Remeték seregé”-nek és a másutt is ellenségesen emlegetett „Ignátz”-nak a tanításai szentesítik, azaz: itt a keresztényi aszketikus életelvnek burkoltságában is éles elítéléséről van szó. S a gúny nem is mindig burkolt: „Máskép, ha tisztelet illet szegénységet, / Ha ditsérni szükség mezítelenséget, / Ha semmivel bírás hozhat ditsőséget, / Ha túszenvedés nyeri a’ szentséget: // Ilyly módon sok *Martyr* lesz Pest vármegyébenn, / Sok Boldog Hevesbenn, Kúnságbann, Erdélybenn...”

Jegyezzük meg, hogy az idézett versek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Orczy számára nem csupán a voltaire-i versek szolgáltak forrásként, hiszen a luxus apológiájának nála több, Voltaire-nél nem szereplő mozzanata is előbukkan. Orczy nem a nagy francia köteteit lapozgatva, mintegy véletlenszerűen és esetlegesen találkozott ezzel a problémavilággal. Erre utal az is, hogy a *gazdagság* olyan verseiben is az emberi élet legfőbb céljának és a földi boldogság legfőbb feltételének mutatkozik, ahol megszerzéséhez vagy megőrzéséhez való utakat-módokat nem a mandeville-i eredetű paradox tanítás alapján képzelte el. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó tanulságokkal szolgálnak – többek között – az *Egy megmátkásodott ifjúnak* (1761) adott verses tanácsok,¹⁷ amelyben változatlanul szólnak a luxus-dicséret motívumai, amelyből azonban kiderül, hogy egészen másképpen gondolkodik Orczy akkor, ha általában medítál a „társaság” (= társadalom) gazdagságáról, és másképpen, ha gyakorlati tanácsokat adó moralistaként, az egyes ember érdekeit nézve tekint a világra: az optimista látomás így rögtön elhomályosul és a mértékletesség erényét mint a „házi gazdaság” őrzésének eszközét újra visszaállítja jogaiba. Vagyis a századközép magyar nemességének legnagyobb tekintélyű moralistája voltaképpen bizonytalan, s ahogy az egyházi értelmiség moráljának megfogalmazója, Faludi Ferenc tanításai is távol álltak a következetességtől, éppúgy távol áll Orczy gondolkodásmódja is: végül is megriad a tanítástól, amely az ember pazarló (esetleg bűnös) élvezetvágýát a társadalom általános jólétének forrásaként fogja föl. A fent említett – de távolról sem kifejtett – bizonytalanság még csak az első és igazából nem is feltűnő

¹⁵ KH 150–160.

¹⁶ KH 202–206.

¹⁷ KH 172–196.

repedés nézeteinek rendjében, de ez a repedés a későbbiek során egyre tágul s oda vezet, hogy a lázadó moralista indulatait teljesen eltakarják a visszafogadott sztoikus morál bölcsének (látszólag) higgadt arcvonásai.

E változás minden valószínűség szerint a nemesség és az udvar között egyre erősödő, az 1764–65-ös országgyűlésen pedig látványosan is megmutatózó ellentéttel függ össze. Mária Terézia politikájában egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a jobbágyvédő intézkedések, s a kialakuló helyzet egyre élesebb fényt vet a luxus dicséretével összefüggő gazdaságtani megfontolások veszélyeire: a nemesség számára az az individualista és hedonista jelleg, amely az Orczyra láthatóan oly nagy hatást gyakorló gondolkört jellemezte, kiszámíthatatlan következményeket rejt. A valóban célszerű magatartás a magyar nemesség számára nem nélkülözhetette az önmérséklet erényét. E helyzetből következik, hogy Orczy gondolatvilágában is megjelennek a parasztság helyzetére vonatkozó reflexiók, s bár kétségtelen, hogy *A szegény parasztnéphez beszéd* (1765) című költemény¹⁸ nem tartalmaz „demokrata tendenciákat” (Arany János), de a XVIII. századközépi nemesi irodalomban az első jele annak, hogy a nemesi ideológiában olyan gondolatok jelennek meg, amelyek – legalábbis erkölcsi szinten – csökkenteni kívánják a jobbágyságot az uralkodó osztálytól elválasztó szakadékot. De ez az új helyzet magyarázza, hogy az Orczy gondolatvilágát korábban jellemző megosztottság megszűnik és nagy erővel szólalnak meg újra egy, a „hívságokkal” szemben való önmérsékletet diktáló, sztoikus típusú erkölcsi gondolkodás tételei. A „hívságok” bírálatára és egyáltalán: a nemesi individualizmus veszélyeire azok az egyre sokasodó jelek figyelmeztettek, amelyek az első felosztás felé közeledő Lengyelország felől érkeztek az észak-magyarországi földbirtokoshoz. Erről az 1772-ben keletkezett nagyszabású és igen terjedelmes verse, a *Futó gondolat a szabadságrul* árulkodik a legvilágosabban.¹⁹ Az Orczy verseiben újrászülető sztoikus moralizálás egy lehetséges nemesi ideológia szerepében mutatkozik és – ha egyelőre rejtetten is, de – politikai éle van, ami nem az ő, hanem a vele episztolázó fiatalabb „társ”, Barcsay Ábrahám költeményeiben tárul fel nyíltabban. Orczy versei és episztolái egy jobbára derűs bölcs magatartását közvetítik, akinek csak akkor válik keménnyé a szava, ha valamely szélsőséget tapasztal: így például Bessenyeire szól rá mogorván, amikor az megmutatja neki „Vallás iránt habozó írásait”.²⁰ De megmutatta neki, *neki* mutatta meg, s a filozófusnak ez a mozdulata sejteti, hogy az élő Orczy nem volt azonos azzal a bölccsel, akit versbe foglalt tanításai mutatnak nekünk. S ennek a furcsa szakadásnak a nyomait éppen úgy megtaláljuk az írásaiban, mint életpályáján. Ezt a kettőséget

¹⁸ KH 226–235. A vers fordítás, az eredeti szerzője Antoine-Leonhard Thomas: *Épître au peuple*. L. Szigetvári Iván: *Orczy és Thomas*. ItK, 1911. 187–192.

¹⁹ KSz 3–60. A költemény nagyívű szemle az európai országok társadalmi berendezéséről – az áttekintésben a lengyelekről szól a legerjedelmesebb, ötvenöt versszakos rész. Orczy itt hívja fel a legélesebben a figyelmet arra, hogy milyen veszélyekkel jár a nemesi társadalomban az individualizmus és a fényűzés kedvelése. A részlet nyilvánvalóan kapcsolódik aktuálpolitikai eseményekhez, a vers keletkezésének évében ért ugyanis véget a lengyel nemességnek és a II. Katalin segítségével trónra került uralkodónak, Poniatowskinak tragikus küzdelme (1764–1772), amely Lengyelország első felosztásához vezetett. Vö. Jean Fabre: *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières*. Paris 1952.

²⁰ *Bessenyei Gvörgynek, midőnn jó barátja visszaküldéné a vallás iránt habozó írásait*. KSz 239–245.

tükrözi – akaratlanul – egyik legnevezetesebb költeménye, a *Bugatzi tsárdának tiszteletére* írott verse,²¹ amelyben egyszerre van jelen a szegénységet nem idealizáló, a nyomorban csak a nyomort meglátó költő (a vers első fele a fényűzés dicsérőjének meglehetősen nyílt ellenszenvét, mondhatni undorát tükrözi), s ugyanakkor a hajdani együgyűséget ünneplő és a mostani világ hívságait meglátó moralista. A vers hangvétele ott változik meg, ahol a költő a konyhára vet egy leverő pillantást („két szurkos fazék, ki zsiros dög béltől”), itt jut eszébe, hogy szükségben – egy nyári vihar idején – milyen jó szolgálatot is tesz ez a furcsa „palota”, s hátat fordítva a csárdának a „sok építés” ellen kezdjen el szónokolni, szembeállítván a mostani „tzifra nyomorúságot” eleink egyszerű erkölcsével. S amikor újra visszafordul az épülethez, már nem ugyanazt látja benne, mint az imént, nem a nyomor barokkos rekvizitumaiba öltözött tanyaként, hanem a kellemes és vonzó egyszerűség otthonaként mutatkozik meg számára, ahol „ketskeméti kenyér” sül a kemencében és „körösi bor” is várja az eltikkadt utazót. S ugyanígy: a költő, aki verseiben egyre többet szól a hívságok ellen, aki a mindennapi tevékenység során éppen a gazdagodás feltételeinek megteremtésén fáradozik, aki szerint (egyfelől) magyarhoz ugyan nem illik „tsalfa kereskedés”, másfelől éppen ama kereskedés előmozdítása érdekében áldoz életéből éveket a Tisza szabályozásának munkálataira.²²

Orczy Lőrincben a felvilágosult rendiség irodalmának első jelentős képviselőjét kell látnunk, akit azonban eszmetörténeti helyzete meggátolt abban, hogy törekvéseihez megfelelő bölcséleti és ideológiai alapot tudjon kiépíteni. Ezt az a fiatalember teremti meg, akinek az írói pályán tett első lépéseinek egyike az Orczyval való kapcsolatteremtés volt. 1771 végén ama verses levelet a hagyomány ellen lázadó ifjú filozófus írta a hagyomány ellen már korábban fellázadt moralistának, s az ő támadása nemcsak megalapozottabbnak, de termékenyebbnek is bizonyul.

A filozófus

Bessenyei György (1746–1811)

Bessenyei György különleges helyzetben lévő alakja a magyar irodalom történetének. A hagyományos – még a romantika korában kialakított s mindmáig eleven – felfogás szerint az ő fellépésének éve, az 1772-es esztendő nem csupán egy új korszak kezdetét jelzi, hanem a modern magyar irodalom elindulásának pillanatát is: nemzedékek tudatában választotta és választja el Mária Terézia testőrének öles alakja egymástól a „régii” és az „új” magyar irodalmat.

Életéről

A Nyírségben született sokgyermekes nemesi családban.²³ A nagy hírű sárospataki kollégiumban kezdte el tanulmányait, de hamarosan abba is hagyta. Még nem volt tizenöt éves,

²¹ KH 199–201.

²² L. Császár Elemér: *Orczy Lőrinc és a Tisza-szabályozás*. Századok 1908. 29–48. és 105–122.

²³ Bessenyei életére I. Széll Farkas: *A Bessenyei család története*. Budapest, 1890 és Gálos Rezső: *Bessenyei György életrajza*. Budapest, 1951.

amikor apja (nem tudni pontosan, miért) kivette az iskolából. Noha van adat rá, hogy házitanító foglalkozott vele, ő később úgy mondja, hogy öt esztendeig „hevert”. S ez így igaz: a fiút csak taníttatták, de tanulni voltaképpen akkor kezdett el, amikor 1765-ben sikerül Bécsbe kerülnie, Mária Terézia testőrségének 1760-ban alapított magyar részlegébe. Az iskolázatlan nemesfiú viszonylag gyorsan beilleszkedik az új környezetbe, s nemcsak szenvedélyesen műveli magát, de hamarosan írni is kezd: 1771–72-ben már – ha szűk körben is, de – ismert szerzőnek számít. Ügyesen forog a különböző társaságokban: a kor nemesi irodalmának legjelentősebb képviselőivel, Orczy Lőrincsel és Barsay Ábrahámmal éppen úgy barátságot köt, ahogy bekerül Mária Terézia egyik befolyásos tanácsosának, Kollár Ádám Ferencnek a szűkebb baráti körébe is. Ez a baráti kör szerzi meg számára a királynő jóindulatát és pártfogását.²⁴ Amikor 1773 elején elhagyja a testőrséget, a hazai protestánsok udvari kapcsolataiban bízva őt teszik meg bécsi ügyvivőjüknek, s ebben a tisztségben lényegében az évtized végéig megmarad.²⁵ 1778-ban szakad meg kapcsolata hitsorsosaival, akik – Teleki József vezetése alatt – az udvarral szemben keményebb és merevebb álláspontot képviselnek, mint a felekezeti érdekek helyett már az „egész nemzet” keretei között gondolkodó s ezen az alapon egyezkedni is kész Bessenyei. Akadémia-alapítási terve csődöt mond, hogy Bécsben maradhasson, 1779 nyarán katolizál. E lépését élete végéig súlyos tévedésnek tartja.²⁶ Mária Terézia könyvtári állást adományoz neki, amit azután az 1780-tól már egyedül uralkodó II. József megszüntet. Bessenyei kénytelen visszavonulni birtokaira. 1811-ben éri a halál Bakonszegen.

Filozófusi pályakezdés – költőként

A testőrségből 1773-ban kilépő Bessenyei már művelt, az előkelők világában is otthonosan mozgó, nemcsak németül, de franciául is jól beszélő férfi. Nem tudjuk pontosan, mikor kezd írni, bizonyosan jóval ama nevezetes 1772-es év előtt, hiszen ekkor négy kötete is napvilágot lát: két franciás modorban készült tragédia (*Hunyadi László tragédiája*, *Ágis tragédiája*), az angol Alexander Pope *Essay on man*jének valamelyik francia fordítás alapján való átköltése²⁷ és egy verses beszámoló az új francia követ, Rohan herceg tiszteletére rendezett eszterházi „vigasságok”-ról. E lendületes pályakezdés több szempontból is jelentős: e korai művekben szólal meg először a nyilvánosság előtt is a reformokra törekvő, felvilágosult nemesség hangja. Bessenyei első művei mélyebb szakadást jelentenek a hagyománnyal szemben, mint Orczy korai versei: ő – mint utaltunk rá – nem moralistaként, hanem filozófusként lázad, és lázadásának tétje már a kezdetektől egy újfajta filozófia kialakítása. Azt mondhatjuk, hogy fiatalon is tekintélyt sugárzó személyiségének tulajdonítható, hogy a laicizálódás lassú folyamatában az irodalom

²⁴ Csóka J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936 és *Bessenyei György és a bécsi udvar*. Pannonhalma, 1936.

²⁵ Zoványi Jenő *i. m.*

²⁶ Waldapfel József: *Bessenyei György áttérése*. ItK, 1929. 227–228.

²⁷ L. *Bessenyei György Összes Művei. Költemények*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte: Gergye László. Bevezető tanulmány. Budapest, 1991.

területén az 1770-es évekkel bekövetkezik a fordulat, és hogy immár végleg megerősödik egy – igaz, szűk körű – nemesi elit pozíciója.

Bessenyei 1772-ben megjelent első két kötetéhez toldalékokat csatolt, amelyekben korábban írott verseit jelentette meg.²⁸ Ezekben a korai versekben tűnik fel először egy jellegzetes, a hagyományos erkölcsstani nézetek filozófiai alapjait támadó gondolat: az ember testi meghatározottságának a tézise. A tétel, hogy a lélek a testnek, a testi „érzékenységnek” a rabja, Bessenyei intellektuális alapélményének tekinthető: bár hamarosan felfedezi nyomasztó konzekvenciáit s megkezdí a vele való gondolkodói küzdelmet, lényegében élete végéig evidencia marad számára: gondolatvilágának minden más eleme könnyebben változik, mint az a tétel, hogy az ember testi meghatározottságú lény. Felfogása most, a pályakezdés pillanataiban – erről győzhet meg bennünket *A Lélekről* című, több mint 300 soros verses értekezése²⁹ – egészen végletes változatot tartalmaz, álláspontja (egy idealista metafizika burkában ugyan, de) tipológiailag rokonnak tekinthető La Mettrie koncepciójával, amely az embert egy önmaga örömszerzésére törekvő gépezetnek fogja fel, noha szövegpárhuzamokkal nem lehet kimutatni, hogy ismerte volna a II. Frigyes udvarában működő francia gondolkodó műveit.³⁰ Bessenyei elgondolása egyfelől egy igen végletes szabadságfogalmat alapoz meg. Ebből az axiómából kitekintve nem kevesebbet állíthat ugyanis, mint azt, hogy a lélek nem engedelmeskedhet emberi eredetű törvényeknek. Gondolatmenete a következő: az embert a „vére”, azaz szenvedélye, indulatai vezérlik, a vér mozgásában pedig a természet ereje nyilatkozik meg, a természetnek pedig senki más, mint maga a teremtő szabta meg törvényeit. „Természet, Isten vagy, hogy törvényt parancsolj?” – kiált fel költeménye végén és e mondat leírásakor bizonyosan nem gondolt rá, hogy az indulatban fogant kérdés mögött milyen félelmetes következmények örvénye kavarg. De nyugtalanító implikációk nemcsak innen merülnek fel, hiszen a testi vonásai és vonzásai által meghatározott emberkép a szabadságra vonatkozó elgondolás mellett másfelől egy boldogságra vonatkozó felfogást is megalapoz, illetve magában foglal. Ha ugyanis a lélek állapotát ennyire a test érzései határozzák meg, akkor a boldogságnak sem lehetnek belső, lélekből eredő forrásai. Ha a testi meghatározottságú ember hogyléte kizárólag a külső dolgoktól függ, boldogsága csak a külvilág olyan jelenségeiből eredhet, amelyek hatnak ránk, befolyásolják „érzékenységeinket”.

E korai versek tehát egy végletes, szinte vad filozófusi lázadás nyomait őrzik, de éppen e szélsőségek mutatják, hogy a pályakezdő Bessenyei mennyire tiszta és naiv ártatlansággal írta le veszedelmes implikációkat tartalmazó tételeit. S erről mi sem árulkodik jobban, mint az, hogy a költeményekben találkozunk egy másik s nem kevésbé erőteljes igyekezet nyomaival: a fiatal

²⁸ L. Bessenyei György *Összes Művei*. Id. kötet.

²⁹ L. Bessenyei György *Összes Művei*. Id. kötet 136–146.

³⁰ Ez a nevezetes „homme machine” koncepció, amelyet a maga végletesen konzekvens változatában La Mettrie dolgozott ki, de Heikki Kirkinen *Les origines de la conception moderne de l’homme machine* (Helsinki, 1960) című monográfiájában kimutatta, hogy e felfogásnak a XVII–XVIII. század fordulójáig visszamenő története van. Ha Bessenyei elgondolásának pontos forrását nem ismerjük is, bizonyosnak látszik, hogy erre a gazdag forrásvidékre vezethető vissza.

gondolkodó ezt a szélsőségesen szenzualista emberképet összhangba igyekszik hozni az isteni akarattal, a jelek szerint nem is integrálni szeretné egy vallásos világgép keretei közé, hanem már eleve egy vallásos világgép keretei között gondolta el. Ehhez az elgondoláshoz nem hiányoztak bizonyos alapok, hiszen a természetnek az érzékeinkre ható, az érzékeinkben feltáruló szépsége és rendje igazolhatja egy ilyen isteni terv létezését. Ennek a meggyőződésnek az ihletéből született meg Bessenyeinek néhány igen szép, elsősorban a korabeli francia költészet produktumaival, így például Delille költészetével rokonságot mutató verse, mint *A Tiszának reggeli gyönyörűsége*. Ez a természetleírás látszólag csak descriptio, de aligha születhetett volna meg a fent vázolt filozófiai előfeltevések nélkül.

Ezek az előfeltevések mai tudatunk számára meglehetősen különösnek tűnnek, de miért lettek volna azok az 1770-es esztendő körül eszmélkedő fiatal költő számára? A sztoikus jellegű erkölcstani gondolkodás ellen lázadó fiatalember igazolni akarja lázadásának jogosultságát és ehhez az Istent hívja segítségül. A testi meghatározottságú ember képét egy-egy (s nem is oly ritka) pillanatban az isteni jóváhagyás aurája lebegi körül, hiszen ezt az embert a természet integrálja, az a természet, amely – másfelől – az Istennel áll szoros kapcsolatban, lévén hogy benne csak isteni eredetű törvények működhetnek. Ám ha a természet szépsége és rendje igazolja is ezt a nagy harmóniát, az emberek világának zűrzavara, az emberiségnek éppen az Istenről való sokféle és véres eseményekhez vezető tudásának megosztottsága nagyon is mély kétségeket ébresztenek afelől, hogy Isten valóban így tervezte meg a világ rendjét. Bessenyei korai értekező verseinek egyik fontos és gyakori motívuma, a „minden”, az „egész Világ” egy törvényének megismerése utáni, lírába oldódó filozófusi esengés éppen azért szólal meg oly gyakran, mert az ifjú szerző tanácstalanul áll a mély szakadék előtt, amely a természeti világ rendje és az emberi-erkölcsi világ roppant rendetlensége között tátong. A „minden” egy törvénye utáni sóvárgásban egy új metafizikai rendszer igénye nyilatkozik meg,³¹ de immár olyan rendszeré, amelynek a gondviselő Istent és a testi meghatározottságú ember fogalmát kellene a maga rendjébe illesztenie. Egy ilyenfajta kis szisztémához az első lépés – láttuk – voltaképpen meg is történt, hiszen Bessenyei szemléletében a természet révén egymáshoz kapcsolódik a testi ember és a gondviselő Isten eszméje. Ez az első lépés azonban gyorsan rávilágít arra is, hogy itt már a kiinduló helyzet is mélyen problematikus. Ha a bűnös és esendő ember a természet törvényeinek van alávetve („Mindent a természet tsinál életével”), a természetet pedig – mint gyakran írja – az Isten tartja „kebelében” s irányítja a maga törvényeivel, akkor e helyzet logikája nyilvánvalóan a teremtőt vádolja az erkölcsi világban tapasztalható zűrzavarért.

³¹ Amikor az induló Bessenyei olyan tudományra vágyik, amelynek fényénél „minden dolgot egybe lehet tenni”, akkor ez az óhaj olyan szellem jelenlétére utal, amellyel a felvilágosodás klasszikus vonulata le akart számolni. Ernst Cassirer írja nagy összefoglalásának bevezetőjében (*Die Philosophie der Aufklärung*. Tübingen, 1932), hogy ez az új bölcsélet a filozofálásnak a nagy metafizikai rendszerekben történő formája ellen hadakozott. Az Aufklärung nem hitt már a „minden”-t egyberakó „esprit de système” privilégiumában és termékenységében, s a deduktív-spekulatív gondolkodásmód helyébe az „esprit systématique”-ot helyezte, a világnak a gyakorlat tényeiből kiinduló, módszeres megismerését. Bessenyei számára azonban az „esprit de système” kényszer, könnyen felfedhető mögötte az új eszmék legalizálására irányuló törekvés.

A rosszért, amelyért tehát az Isten a felelős. Ez azt jelenti, hogy Bessenyei számára mély és személyes problémaként jelentkezett a filozófus század első felének egyik nevezetes kérdésköre, az ún. „rossz problémája”, az a kérdés, hogy hogyan egyeztethető össze a világban található rossz az isteni gondviselés létevel.³² Bessenyei gondolkodói útjának kiinduló helyzete – igazolni a test primátusát egy olyan rendszer keretei között, amelynek központi fogalma a hagyományos értelemben felfogott gondviselő Isten –, voltaképpen logikusan vezetett ide. E probléma, a „problème du mal” jelenléte érteti meg velünk, hogy miért jelentett olyan sokat az első műveit papírra vető Bessenyei számára az angol Alexander Pope *Essay on man* című tanítókölteménye, amelynek magyar átdolgozását 1772 tavaszán jelentette meg. Pope-nak ez a francia fordításban megismert műve a maga távoli, csak a „minden” nagy rendjével törődő istenfogalmával – ahol ama nagy rendet a „lények láncolata” alkotja³³ – mentesíti a lehetséges vádakkal szemben a Teremtőt, aki nem hibáztatható a teremtésben található rosszért (amely csak részleges, a minden viszont jó), az embernek azonban új helyet és rendeltetést mutat meg az univerzumban. Nem tudjuk pontosan, hogy az angolul nem tudó Bessenyei melyik francia verzió alapján készítette teljesen szabad átdolgozását, a magyar változatban azonban minden számba jöhető eredetihez képest bizonyíthatóan erős hangsúlyt kap az etika, amely mérsékli, de ugyanakkor – az „önszeretet” fogalmának igazolásával – igen lényeges ponton meg is támogatja a sztoikus típusú morál elleni lázadást. A pope-i szisztéma által nyújtott kompromisszum nem nyugtathatja meg tartósan a fiatal filozófust, hiszen csak pillanatokra olthatja ki az ember testi meghatározottságáról vallott szilárd meggyőződés és egy vallásos metafizika mélyen élő igénye közötti nagy feszültséget. A rossz problémája – René Pomeau írja Voltaire-ről, de megállapítása érvényes Bessenyeire is – valóban kimeríthetetlen.

Politikai dilemmák – tragédiák által elbeszélve

Az induló Bessenyei írásait ugyanis nemcsak a sztoikus típusú erkölcsstani gondolkodás ellen való s immár filozófusi lázadás és e lázadás következményei ihletik, de mélyen (s feltehetően eredendőbben is) foglalkoztatták politikai kérdések, amelyek előtérben a magyar nemesség

³² A XVIII. század első felének egyik alapvető problémájáról van szó. Vö. Paul Hazard: *Le problème du mal dans la conscience européenne du dix-huitième siècle*. The Romanic Review 1941. 147–170. A kérdésnek nagy irodalma van, szól róla Jean Ehrard (*L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle. I–II*. Paris, 1963, főleg a *Nature humaine et „nature des choses”* című fejezetben, II. 609–656.), Robert Mauzi (*L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*. Paris, 1965 több fejezetében is). A problémának különösen nagy jelentősége volt Voltaire számára – vö. René Pomeau: *La Religion de Voltaire*. Paris, 1969.

³³ A pope-i mű értelmezéséhez segítségül vett munkák: Arthur Lovejoy: *The great chain of being*. Cambridge (USA). 1942.; Mauzi *i. m.*, főleg 233–236.; Ehrard *i. m.*, különösen a X., *Nature et providence* című fejezetben. 642–647. Pope műve a kontinensen általában franciául terjedt – 1736 és 1770 között hat fordításban s közel negyven kiadásban volt hozzáférhető ezen a nyelven. Vö. E. Audra: *Les traductions françaises de Pope*. Paris, 1931. Nálunk először minden valószínűség szerint Orczy Lőrinc foglalkozott vele komolyan, l. Richwaldszki Györgyhöz írott versét.

érdekei és a Mária Terézia kormányzása közötti feszültség állt. Bessenyeinek a hazai nemességből kikerülő baráti köre, elsősorban a költőtársak, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám – a magyar rendek túlnyomó részéhez hasonlóan – kritikusan, sőt a hatvanas évek végétől kezdve már ellenségesen tekintettek a királynő politikájára. Az 1767-ben kiadott jobbjágyvédő rendelkezést, az ún. urbáriumot Barcsay például „hazája veszése”-ként siratta el egy átmulatott éjszakán. A fiatal testőr magatartása viszont ebben a vonatkozásban alaposan eltér az átlagos nemesi magatartástól és sokkal összetettebb képletet mutat. Az imént emlegetett verses értekezéseivel lényegében egy időben – vagy talán egy kicsit előbb – keletkezett színművei arra utalnak, hogy ő nem áll egyértelműen szemben az udvari politikával. A *Hunyadi László tragédiájának*³⁴ és a *Buda tragédiájának*³⁵ cselekménye egyaránt hármass rétegezettségű udvari világban játszódik, ahol az uralkodót a derék, jóra törekvő alattvalóval gonosz tanácsosok ármánykodása állítja szembe. De ugyanezt a problematikát dolgozza fel az első alkotói periódust lezáró mű, az 1772-es esztendő legvégén keletkezett *Ágis tragédiája* is. Azaz: Bessenyei színműveinek cselekménye egyformán udvari világban zajlik, és a központi probléma az, hogy az érdemdús alattvalók és a hatalom közötti távolság áthatolhatatlan. A hősök szomorú sorsának (tragédiájának) pontosan ez az áthatolhatatlanság az oka. Ez azt jelenti, hogy a fiatal szerző – költő barátaival ellentétben – nem az elzárkózás attitűdjét képviseli, ellenkezőleg, a királyi hatalom és az alattvalók közötti kapcsolatfelvétel lehetetlenségét panaszolja. Az időrendben második színművében, az 1771-ben készen álló *Buda tragédiájában* ez a politikai természetű „rossz” már össze is találkozik azzal a metafizikai jellegű „rossz”-szal, amely az ez idő tájt keletkezett filozófiai költeményeinek háttérében sötétlik: az „istenek” ellen oly gyakran és hosszan háborgó szereplők (a római mitológia istenei ellen a hun monda szereplői!) mögül nyilván a rossz problémájával küszködő filozófus beszél ki.

De vajon miért lenne ennyire fontos az érdemes alattvalók és a fejedelmi hatalom összetalálkozása?

³⁴ A *Hunyadi László tragédiája* Bessenyei első munkája volt, Az 1777-ben megjelent *Die Geschäfte der Einsamkeit* című kötete végén közölt francia nyelvű levelek egyike nyújt erre vonatkozóan támpontot. Az ismeretlen partner így ír: „C'est un petit ouvrage, le premier essai de votre génie...” A források kérdéséhez vö. Tolnai Adél: *Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai*. Budapest, 1911; Gálos Rezső *i. m.* 79. Legutóbb Szörényi László mutatta ki, hogy a teréziánus kor latin irodalmának egyik, kéziratban maradt s a szegedi Somogyi Könyvtárban őrzött emléke, a *Ladislaus Hunyadi* című iskoladráma volt Bessenyei művének – igaz, meglehetősen szabadon kezelt forrása. *Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi Lászlóról – Bessenyei György tragédiájának forrása*. ItK, 1989. 683–705.

³⁵ A *Buda tragédiája* 1773-ban, tehát az *Ágis tragédiája* után jelent meg, de a szakirodalom (vö. Gálos Rezső *i. m.* 74–76.) számos tény alapján (egyebek között: a Ráday Könyvtárban őrzött egyik másolaton rajta van az 1771-es évszám, I. Gorzó Gellért: *Bessenyei-kéziratok a Ráday Könyvtárban*. ItK, 1916. 85–93.) egyértelműen az *Ágis* elé helyezi keletkezési idejét. Forrására vonatkozóan: Belohorszky Ferenc: *Bessenyei Buda-tragédiájának forrása és keletkezése*. Debreceni Szemle, 1932. 423–426. Legutóbb kísérlet történt a tragédiában Shakespeare hatásának kimutatására, vö. Szigethy Gábor: *Bessenyei és a shakespeare-i dramaturgia*. Filológiai Közlöny, 1967. 293–310.

Az első két tragédiában erről nem tudunk meg sokat, a szerző csak érzelmesen panaszkodik s igyekszik minél gyűlöletesebbé tenni a „színlelő”, „álortzás” udvari világot, de nem sokat árul el ebbéli gondolataiból. Többet és konkrétabbat csak a harmadik színmű, az *Ágis tragédiája*³⁶ mond. Ez a munka az 1772-es év utolsó hónapjaiban keletkezett, s Bessenyei addigra olyan társadalmi kapcsolatokat épített ki – utaltunk rá: az igen befolyásos államférfi, Kollár Ádám Ferenc legszűkebb baráti köréhez tartozott –, hogy tragédiáját magának a királynőnek ajánlhatta. Az *Ágis tragédiája* lezárása s egyben összefoglalása is Bessenyei pályakezdésének, olyan mű, amelyben minden politikusi és filozófusi problémája összetalálkozik és forrpontra jut. Gondolatgazdag, bonyolult és ugyanakkor – több vonatkozásban is – nyilvánvalóan hibás munka ez, műalkotásként majdhogynem élvezhetetlen, mégis, különös hatással van arra, aki elmerül a nehézkes alexandrinusokban beszélő szereplők világába. Ez magyarázza, hogy egyike a magyar irodalom legtöbbet értelmezett alkotásainak. Egy lehetséges értelmezést az eddig elmondottak is sugallnak. E szerint Bessenyei színháza voltaképpen egy politikai szertartás keretei közé illeszkedik. A szertartás egyik legfontosabb szereplője az a személy, aki az ajánlást elfogadva mintegy elfogadja, pontosabban: tudomásul veszi a mű (számára Kollár Ádám Ferenc által közvetített) üzenetét, a címzett, Mária Terézia. Magát a szertartást azonban mégis a hazai nemességnek celebrálta a még optimista fiatal szerző. Mintha egy alkura szeretné rábeszélni királynőjét: a hazai nemesség nevében elfogadja a szűkös osztályérdekeken túltekintő, a felvilágosult monarchia „közjó” fogalmával egybecsengő programot, aminek ellenértékeképpen viszont e nemesség számára igényelné a törvényhozó hatalom jogkörét. A tragédia ifjú hősei hangsúlyozott nemesi allűrökkel, a vitézi becsület és hírnév értékeit mindhalálig őrizve küzdenek egy királyi hatalom ellen, csakhogy, *amiért* küzdenek, az mély rokonságot mutat Mária Terézia belpolitikai célkitűzéseivel: a fiktív királyi hatalommal szembeszegülő hősök egy valóságosan létező királyi hatalom programját képviselik.³⁷ Ez a tragédia formájában előadott politikai javaslat a magyar nemesség és Mária Terézia törekvéseinek legértékesebb vonásait igyekszik összeegyeztetni, de első pillantásra is nélkülöz minden realitást. A heroikus eszményekhez esetleg vonzódo magyar nemességet aligha lelkesítette volna önfeláldozó magatartásra a

³⁶ Eredeti mű vagy fordítás az *Ágis tragédiája*? A vita és a kutatás évszázados, de a megnyugtató válasz még nem született meg. Lázár Béla (*Ágis a világirodalomban*. EPhK, 1890. 92–106.), Binder Jenő (*Az Ágis-kérdéshez*. EPhK, 1890. 609–611.), Zolnay Béla (*Az Ágis kérdéshez*. EPhK, 1918. 168–171.), Gálos Rezső (*i. m.* 89–102.) és Elek Oszkár (*ItK*, 1943. 193–204. és *Filológiai Közlöny*, 1957. 193–209. és 393–413.) tanulmányai sok tanulsággal jártak ugyan, de végül is semmiféle eredménnyel nem jártak a forráskérdés megoldása szempontjából. E tanulmány szerzőjének álláspontját l. *Bessenyei György Összes Művei, Színművek*. Kritikai kiadás. Budapest, 1990. 42–70.

³⁷ Az *Ágis*nak a nemesi ellenállás XVII. századi (főleg francia) tradíciójához való kapcsolódását tárta fel és elemezte úttörő jelentőségű tanulmányában Baróti Dezső (*Ágis tragédiája*. In: *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*. Budapest, 1962. 15–22.), dolgozata azonban – az elmondottak szerint – nem érvénytelenítette Szauder Józsefnek azon megállapításait, amelyek a művet az abszolút monarchia igazolására szánt elméletekkel hozzák összefüggésbe. *Bessenyei György*. In: *A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig*. Szerkesztette Pándi Pál. Budapest, 1965. 22–53. A részletes elemzést l. e munka *Színművek színház nélkül* című fejezetében.

„szegény község” ügye – Bessenyei itt egyértelműen a felvilágosult rendiség később kibontakozó törekvéseinek első megszólaltatójaként lép elénk³⁸ –, ugyanakkor a „közjó” gondját ugyan távolról sem önzetlenül, de mégis felvállaló monarchia aligha fogadta volna el, hogy e közjó kritériumát mások határozzák meg. E művel azonban valóban megszületett a felvilágosult nemesi reformer ősmintája, az az embertípus, amelyre meghatározó szerep vár majd az elkövetkező évtizedekben. Az általában rohanó tempóban, korrekció nélkül dolgozó Bessenyei minden valószínűség szerint munkájának írása *közben* már átérezte politikusi elképzeléseinek reménytelenségét, legalábbis erre kell következtetnünk a mű egyik fontos és tanulságos rétegéből. Az Ágisban – éppen úgy, mint a *Buda tragédiájában* – ugyancsak megszólal a filozófus Bessenyei, csak éppen sokkal többet beszél: a munka mintegy 2000 sorából több mint 300-ban az „istenek”-ről és a „természet”-ről folyik az elmélkedés. Ez azt jelenti, hogy a szereplők sorsuk tanulságait általános emberi sorsként is értelmezik és szinte soha nem mulasztják el levonni a kínálkozó tanulságokat. Ezeknek a tanulságoknak a lényege pedig az, hogy bennük a politikai-közéleti eredetű „rossz” tűnik át metafizikai természetű „rossz”-ba, csak immár magasabb szinten. Itt ugyanis éppen a Pope nyomán készült műnek, *Az ember próbájának* a világmagyarázata veszíti el érvényét. A szereplők szavaiból a pope-i szisztéma egyre erőteljesebb elutasítása olvasható ki. A csak a „minden”-nel törődő, de az egyes ember sorsával közömbös istenfogalom a most előrajzolódó „rossz”-nak éppen a leglényegesebb eleme: milyen Isten az, aki egyenlően nézi egy „veréb” és egy „vitéz” veszését? Immár nincs mentség az „istenek” számára. A tragédia *Agiáris keserve* című utójátékának mintegy 300 soros, összefüggő filozofikus monológjában érkezik el tetőpontjához a közömbös istenek elleni lázadás, „Jupiter”-t fokozatosan elnyeli a „természet”, s hamarosan elhangzik a döntő, világnézeti fordulatra utaló kérdés: „Hatalmas természet, Isten voltod hogy áll?”, vagyis: felmerül az Isten és a természet azonosságának a lehetősége, amely voltaképpen a „rossz problémájá”-nak legradikálisabb megoldását jelenti.

A „spinozizmus” bölcselője

E kérdés elhangzása annak első jelzése, hogy Bessenyei 1772 vége felé elérkezett annak a – nyilvánvalóan korábban megismert – „spinozizmus” elfogadásának a küszöbére, amely a század első felében a legmerészebb európai szabadgondolkodás sajátja volt.³⁹ Az ő lázadása az „istenek” ellen ugyanis nem áll meg e nagyon is egyértelmű kérdés feltételénél, hanem filozófiai rendszerre izmosodik: a korábban *Természet rendje* címmel ismert kéziratot írásgyűjtemény

³⁸ „Bessenyei nézetünk szerint... a felvilágosult rendiség fő egyéni kezdeményezője volt... korjelző drámájában (*Ágis*, 1772) Bessenyei elsőnek léptette színre a köznemes reformer merőben új alakját.” L. Kosáry Domokos: *Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség*. Történelmi Szemle, 1976. 4. 675–788. Az idézett mondatok: 705.

³⁹ L. Paul Vernière: *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*. I–II. Paris, 1954; John Stevenson Spink: *French free-thought from Gassendi to Voltaire*. London, 1960; Antoine Adam: *Le mouvement philosophique dans la première moitié du XVIIIe siècle*. Paris, 1967.

(amelyről ma úgy tudjuk, hogy *A Holmi* című esszékötet első redakciója, az *Ősholmi*)⁴⁰ olyan világmagyarázatot fejt ki, amelynek a leglényegesebb eleme pontosan a fenti kérdésre adott válasz. Alaptétele ugyanis nem más, mint az Isten és természet azonosságának tézise. Itt azonban rögtön meg kell jegyezni, hogy a „spinozizmus” – az elnevezéssel ellentétben – nem kapcsolódott közvetlenül a XVII. század nagy bölcslőjének életművéhez. Ha Spinoza neve előbukkan is ebben a túlnyomórészt kéziratos és titkosan terjedő filozófiai irodalomban, a hivatkozások mögött nem az *Etika* című főművének akárcsak megközelítően is pontos interpretációi terjedtek, hanem a materialista gondolat hagyományos, az antikvitásból és a reneszánsz természetfilozófiából származó koncepciói, amelyeknek mindössze egy, de annál lényegesebb ponton van kapcsolódásuk a spinozai filozófiával: ennek botrányos és annyiszor elátkozott alapfogalma a „Deus sive natura” – a „spinozista” elmélekdedések közös alapzata pedig szintén az Isten és természet azonosságának tézisében van, abban a tézisben, amelyet Agiáris kiáltása fogalmaz meg s amely az *Ősholmi* írásainak alapfogalma lesz. Mivel ilyen bölcseleti rendszer az 1770-es évek Magyarországon (sem) jelenhetett meg nyomtatásban – maga a datálatlan gyűjtemény is csak három későbbi másolatban marad ránk⁴¹ –, keletkezésük idejének meghatározása élénk vitákat váltott ki a magyar irodalomtörténet-írásban. A kutatások jelenlegi állása szerint a legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, hogy a gyűjtemény az *Ágis tragédiájának* keletkezése után, de még az 1770-es évtized közepe előtt alakult ki.

Ezt a keletkezési dátumot valószínűsíti, hogy a hetvenes évek második felében Bessenyei gondolkodása már állandóan oszcillál egy materialista-természetelvű világmagyarázat és különféle idealista álláspontok között, amelyeket egy, az *Ősholmi* terminológiájában felidézett, „spinozista” típusú gondolkodásmód egyre nyilvánvalóbb elégtelenségei váltanak ki. Ez a bizonytalankodás megfigyelhető – például – a lélekről való meditációkban. Immár nemcsak a lélek testi meghatározottságát bizonyítja és nemcsak azt, hogy eredetét az anyagból veszi, hanem arra tesz szinte kétségbeesett – és meddő – kísérleteket, hogy a végletesen determinista következtetéseket tartalmazó felfogás ellenében valamiképpen biztosítsa a lélek szabad voltát. De ugyanilyen csapongás figyelhető meg az erkölcsről való meditációkban is. Egyszer a „spinozizmus” vak, az erkölcsi princípium létezését kizáró természetfogalma, pontosabban: annak mindenható hatalma elől igyekszik visszamenekülni az erkölcsi ösztönt biztosító idealista elképzelésekhez, máskor viszont mégiscsak a „tsupa természet”-ben találja meg az igazságot és minden mást „tévelygés”-nek nevez. Ugyanakkor feltűnik, hogy a természet fogalmából kiindulva Bessenyei nemcsak koherens és kidolgozott gondolatmeneteket fogalmaz meg, hanem – s ez a legfontosabb a „spinozista” írásgyűjtemény keletkezési ideje szempontjából – éppen a kéziratban maradt rendszer gondolatmeneteit, példaanyagát, jellegzetes fráziskészletét felhasználó írásokat készít, míg az idealista irányba való tapogatózások tapogatózások maradnak, s mindenekelőtt az jellemzi őket, hogy szerzőjük egy, a világot a szükségyszerűség birodalmaként megjelenítő bölcselet konzekvenciái ellen próbál meg küzdeni. Márpedig ha a hetvenes évek

⁴⁰ Bessenyei György *Összes Művei. A Holmi*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1983. *Bevezetés*. A következők az itt kifejtett elgondolásokon alapulnak.

⁴¹ Szilágyi Ferenc: *Bessenyei megtalált „Ősholmi”-ja*. ItK, 1990. 256–271.

második felében a mélyen átélt és igaznak tudott „spinozista” szisztéma elemei (kardinális gondolatai éppen úgy, mint szókészlete és példaanyaga) s ugyanakkor e rendszerrel való mély elégedetlenség jelei már egyszerre vannak jelen Bessenyei írásaiban, akkor adódik a következtetés: e rendszer elsajátításának, illetve kidolgozásának folyamata nyilván korábban zajlott le. Vagyis: a „spinozista” rendszert magában foglaló Ósholmi kialakulása valóban az 1775 előtti évre vagy évekre tehető.

Ebben az írásgyűjteményben a „spinozizmusnak” egy igen szélsőséges változatával találkozunk.

Az Ósholmiban található filozófia azonosításához mindenekelőtt az az istenfogalom segít hozzá, amelyet a gyűjtemény írásai definiálnak: egyfelől úgy fogják fel, mint a világ lelkét (anima mundi, âme du monde), másfelől pedig az univerzummal azonosítják. Az isten így a nagy mindennel (grand Tout) azonos. Mind a két definícióban közös mozzanat, hogy ennek az istennek semmiféle antropomorf vonása nincs, legfőképpen pedig nem spirituális létező: a fiatal filozófus – a század szabadgondolkodásához hasonlóan – megtagad tőle minden intellektuális minőséget. Az isten azonos a természettel, de elsősorban a természetben rejtetten működő, vegetatív erővel. Ez éppen nem jelenti a természet megosztottságát, benne „minden dolog egy, ami annak valóságát illeti”, azaz: egy szubsztancia létezik s az anyagi lényegű. E jellegzetes alapzatra azután egy igen régies elemekből kialakított fizikai világkép épül rá (amelyben – például – a görög filozófia négy eleme, a föld, a víz, a tűz és a levegő játssza a fő szerepet), arra pedig egy különös etika, egy rendkívül rideg és nyomasztó látomás az emberi világról. Az ember ugyanis egyoldalúan és végtelenen a természet törvényeinek alávetett lényként jelenik meg: viselkedését kizárólag az önszeretet irányítja, a természetnek nincs is más erkölcsi törvénye, ez uralkodik „bölcsön, tudatlanon.” Erény nincs, ha esetleg úgy látszana, hogy van, az csak álarc, tettetés önzésünk póré ábrázatán. Ez a szomorú, mizantrópiát sugalló és mizantrópiára felszólító látomás az emberi világról ugyanakkor – furcsa módon – mégiscsak magában foglalja az erkölcs lehetőségét. Ha a gondolatok rendjéből nem is következik, deklaratíve mégiscsak jelen van benne az erkölcsös ember ideálképe, az erényes ateista (athée vertueux), aki, bár tudja, hogy nincsen túlvilág, mégis tisztességes és emberszerető, mint például maga a név szerint is megemlégett Spinoza volt.

S habár Bessenyei „spinozista” rendszerének alapvető fogalmai (az Isten mint a világ lelke és mint a nagy minden, erőteljes vita bármiféle antropomorf felfogása ellen, az erényes ateista ideáljának megjelenése) azonos az európai szabadgondolkodók „spinozizmusának” alapvető fogalmaival, nincs – legalábbis pillanatnyi tudásunk szerint nincs – azonosság az erkölcsi következtetések levonásában. Míg a nyugat-európai szabadgondolkodás a század első felében általában konformista maradt, Bessenyei szisztémájának szélsőséges, mizantróp erkölcsstana egyáltalán nem az. Könnyen lehet, hogy ez eredeti elem benne. Ezt a vélekedést csak megerősítheti, hogy Bessenyei „spinozista” filozófiája voltaképpen szerves folytatása az előző korszak eszmélkedésének. Ez a rendszer voltaképpen nem más, mint az *Ágis tragédiájában* tetőpontra jutott „rossz problémájá”-nak legmarkánsabb megoldása: az Ósholmiban az isteni értelem és célszerűség létezése ellen végül is nincs erősebb és gyakrabban hangoztatott érv, mint a világban lépten-nyomon hangoztatott rossznak a létezése. Milyen ésszerű és jóakarató isteni

szándék lenne az, amely „egy ártatlanra ezer gonoszt tsinál”? Az írásgyűjtemény erkölcsstanában annak az emberi világnak jellemző vonásai emelkednek az emberi világot általában is jellemző vonásokká, amely tragédiáiban oly nagy szerepet játszott: gonosz és színlelő tanácsosok által uralt szomorú udvari világ. Így tehát azt kell mondanunk, hogy nem csupán a költő lázadt fel 1772 végén az „istenek” ellen, de lázadását a fogalmak nyelvén is kifejezve, filozófusként is harcba szállt velük. Ez a lázadás azonban olyan rendszerhez vezette el őt, amely az ember számára lakhatatlan világot mutat meg. A „spinozista” rendszer elfogadásával Bessenyei radikálisan megoldotta a „rossz” problémáját, de ezzel együtt felállított a maga számára egy új s nem kevésbé súlyos problémát. Az Isten-nélkülinek elgondolt világ sivár, nyomasztó, sőt borzongató lakhelye az emberiségnek.

Küzdelem a természettel

A hetvenes évek második felében készült írásainak jelentős csoportja arról tanúskodik, hogy Bessenyei valamiképpen meg szeretné haladni a világnak azt a vízióját, amelyet az Ősholmi magában foglal. Mivel azonban e rendszer – ha nem erkölcsi konzekvenciáit, hanem alapelveit tekinti – „cáfolhatatlan”-nak mutatkozik számára továbbra is, a meghaladásra tett erőfeszítések a gondolkodó nyugtalanságára, sőt, tanácstalanságára is éles fényt vetnek. Ennek a küszködésnek változatait egész sor írásában megfigyelhetjük. Ez rontja el például a *Lais vagy az erkölcsi makacs* című vígjátékát. Ez a különös mű olaszos vonásokat mutat, hiszen a commedia dell’arte-ből ismerős típusokra emlékeztető figurákat vonultat fel, ám bár az sem zárható ki, hogy ősforrása a dán Ludwig Holberg.⁴² Számunkra azonban most az a lényeges, hogy látnivalóan az Ősholmi írásait készítő filozófus komor világának komorságát oldó, derűs ellenképnek készült. A szereplőknek a világról vallott s bőségesen fejtegetett nézetei gyakran szó szerint egyeznek a „spinozista” rendszerben kifejtett erkölcsi nézetekkel,⁴³ a szerző azonban végül is éppen ezért képtelen egy derűs vígjáték tónusában tartani művét. A „kis-asszony filozófus”-nak, Laisnak a kezéért hárman versengenek: Kukulini, egy újjgazdag serfőzőné idétlen gyermeke, Hippodon, a nagyhatalmú miniszter és Pelosis, a rokonszenves, okos, de szegény nemesifjú. Lais már szinte az első pillanatokban elárulja, hogy – természetesen – Pelosist fogja választani, de akkor miért játszik tovább a másik két kérével? Erre a kérdésre nincs válasz, hacsak az nem, hogy (íme!) példát látunk: mégis vannak, akik az érdemet részesítik előnyben a hatalommal és a vagyonnal szemben. A nyomasztó a dologban azonban éppen az, hogy az ilyen magatartás egy külön magatartása. A filozófus rosszkedve minduntalan betör a színpadra, a vígjáték nemcsak elnehezül, de szerkezete is megtörik, talányos, furcsa szöveggé alakul, amelynek nyilvánvaló értékei vannak (kiválóan jellemzett alakok egész sorával találkozunk, nyelvileg is a legjobban formált Bessenyei-szövegek közé tartozik), de ezek ellenére is használhatatlan maradt a magyar

⁴² Az iskolai színjátszás kései időszakában játszottak olyan, az ún. „választási komédiák” típusába tartozó darabokat is, amelyek ősmintáját a dán írónál lehet fellelni. L. Demeter Júlia: „Egy játék néző hely a világ pusztája...” (A magyar vígjáték XVIII. századi történetéhez). Kandidátusi énekezés, 1993. Kéziratban.

⁴³ A dokumentációt I. *Bessenyei György Összes Művei. Színművek*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1990. *Bevezetés*.

színházak számára. A komor és nyugtalan filozófus azonban Bessenyeinek a hetvenes évek második felében írott munkáiban gyakran megszólal, sőt, van úgy, hogy közvetlenül is megjelenik. Így személyesen toppan be a *Tudós Társaság* című párbeszédese munka⁴⁴ elmélkedő tudósai közé is, azt várja, hogy a világról kialakított nyomasztó nézeteivel a többiek ne csak vitába szálljanak, de győzzék is meg őt. A helyzet meglehetősen egyértelmű: a komor (de igaznak tudott) természetelvű világmagyarázat felől a vigasztaló (de igaznak már el nem ismert) vallásos gondolkodásmód visszanyerése érdekében tett lépésekről van szó, de hasztalan. Bessenyei egy olyan gondolkodó magatartásáról nyújt pontos látteleletet, aki a materializmus elégtelenségeitől szenvedve nem találja az utat egy új típusú idealizmus felé. Ez a bizonytalan gondolkodói helyzet tükröződik egyik jellegzetes, sokat idézett költeményében, a *Bessenyei György magához* című versben is.⁴⁵ A voltaire-i ihletésű kérdésekre („Ki vagyok, mi vagyok, honnan s miből lettem?”)⁴⁶ nem voltaire-i folytatás következik. A természet és az Isten (azaz: az anyag és a szellem) világa két, egymásra immár visszavezethetetlen létezőként jelenik meg, és a költő nem tudja eldönteni, melyikhez tartozik. A gondolkodásnak ugyanez a megosztottsága tükröződik azokban a meditációkban, amelyekben a lélekről vagy az erkölcsi princípium lehetőségéről töpreng. Több írás címét is idézhetnénk, de a legjellegzetesebb gondolatmeneteket az 1779-ben megjelent *A Holmi* című esszékötetben olvashatjuk.

Az 1770-es évek második felében készült Bessenyei-írássok egy jelentős része mögül zavarban lévő, kétféle igazság között hánykolódó filozófus arcvonásai rajzolódnak elénk. Úgy látszik, mintha az érzékenység, ama „külső dologok”-on alapuló boldogság ifjú és lázadó poétája, majd az Ósholmi ravasz, szándékait óvatosan elrejtő, a gátlástalan önszeretet által uralt világban önmagát védő embere immár véglegesen a lelkét „szomorogva” elrejtő filozófusnak adta volna át a helyét.

A művelődés felfedezése

Bessenyei azonban éppen a filozófus alakjában talál rá egy olyan lehetőségre, amely – legalábbis gyakorlati síkon – a feloldás lehetőségét ígéri.

Az 1779-es év elején megjelenő *A Holmi* című kötetében viszonylag sok írás szól a helyes magatartás és a lehetséges boldogság problémájáról. Igaz, ezekben is meglehetősen gyakran találkozunk egymásnak ellentmondó kijelentésekkel – hol az „érzékenység” lázadójának a sztoicizmus ellen írott erőteljes mondatait olvashatjuk, hol viszont a „méltóság” igényével perel az indulatokat vakon követő „gyermeki” viselkedéssel,⁴⁷ – e bizonytalanságok jellege eltér attól,

⁴⁴ L. Bessenyei György *Összes Művei. Társadalombölcseleti írássok 1771–1778*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992. 46–55.

⁴⁵ L. Bessenyei György *Összes Művei. Költemények*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Gergye László. Budapest, 1991. 199–200.

⁴⁶ E kérdéseket bizonyosan Voltaire *Désastre de Lisbonne* című gondolati költeménye ihlette, I. Szauder József: *Az Estve és Az Álom keletkezése* (Csokonai és a felvilágosodás). In: *Az Estve és Az Álom*. Budapest, 1971. 220–269.

⁴⁷ A részleteket l. Biró Ferenc: *A „természet” és a filozófus*. ItK, 1967. 257–264.

amit a filozófusnak gyakran *A Holmi* lapjain is feltűnő kétségei esetében tapasztalunk. A *Holmi* moralistája ugyanis a szélsőségek, vagy az aszkéta vagy az ösztönökre hagyatkozó viselkedés végleteivel polemizál és álláspontját csak azért nem tudja egyértelműen megfogalmazni, mert azt így, elvontan nem is lehet. A megoldáshoz hozzátartozik a környezet is, amelyben az ember él. Az „érzékenység” és a „méltóság” egymással ellenkező értékeinek ellentéte csak megfelelő emberi közegben oldódhat fel.

Egy ilyen környezetet Bessenyei már felfedezett és le is írt az 1777-ben megjelentetett *A' Filozófus*⁴⁸ című vígjátékában. Ebben a természet – amely oly sok írásában mutatkozott és mutatkozik is majd még ellenséges, az embert a gátlástalan önszeretet és így a vak szükségyszerűség jármába kényszerítő fogalomnak –, egyértelműen rokonszenves hatalomként tűnik elénk, amit szinte becéznek a darab ifjú szereplői: „tsudálatos természet”, „édes természet”, „mosolygó természet”, „nagy természet”, „ditsó természet”, „nemes természet” – mondják rá. Szidalisznak és Parméniónak, az igényessége miatt magányra kényszerült leánynak és az emberi természetről keserves tudással bíró, ezért azután a mizantrópia határain járó filozófusnak egymásra találását a környezet teszi lehetővé. A méltóságot őrző, de szomorú (hiszen az ember érzékenységét kielégületlenül hagyó) magányosság egy kulturált, művelt, pontosabban: művelődő, önmagát folyvást tökéletesítő világban hagyható el. A természet *itt* veszíti el félelmetes arculatát, az a természet, amelyről pedig a „spinozista” filozófia szellemében Bessenyeinek éppen az volt az egyik alapvető belátása, hogy „nem elégséges zabolázni a benne lévő rosszat”. *A' Filozófus* azonban nem a tökéletes emberek hona. Minden szereplőnek van valamilyen hibája, de valamennyien rendelkeznek érdemekkel is. A műveletlen és faragatlan vidéki nemesúr, Pontyi nehézkessége és különcsége élesen rajzolódik elő a fiatalok műveltsége, könnyedsége és játékos bája mellett, de velük szemben, cifrálkodásra, felületességre hajlamos fiatalságukkal szemben ugyanúgy fény derül Pontyi józan egyszerűségére és természetes jóságára is. Parménió ideális alakja súlyosan és komoran magasodik fel e szalon könnyed ifjainak és leányainak körében, de életidegen „mordsága” mellett még vonzóbbnak tűnnek fel e fiatalok, akiknek „természetét, érzékenységét” az „örjülés”-ig, sőt, a „bujázkodás”-ig hevíti az erkölcs.

Az a társadalom, amelynek metszetét e vígjáték színpadán látjuk, nincs, *A' Filozófus* világa (ahol a vidéki magyar nemest megtestesítő Pontyi csak különc) Bessenyei utópiájaként fogható fel. De bizonyosnak látszik: ennek az utópisztikus világnak a meglátása döntő epizód a „természet”-tel viaskodó filozófus gondolkodói útvonalán. Parménióról könnyen kideríthető, hogy a szerző alteregója („Parménió nem lehetek, hogy magamra találjak” – írja műve ajánlásában), s ahhoz, hogy e filozófus alakmáznak a magára találása megtörténjék, a megfelelő emberi környezet szükséges, egy kulturált emberi kisvilág. Igen valószínűnek látszik, hogy e vígjáték megírása során átélt tapasztalat volt az, amely Bessenyei számára megmutatta a művelődés jelentőségét filozófusi dilemmái szempontjából, hiszen itt olyan hatalom mutatkozott meg, amely megszabadíthatja az embert a „természet rabságá”-ból. Az olvasás, a tanulás, a tudás

⁴⁸ A szöveget és a vonatkozó szakirodalmat a forráskérdéssel együtt l. *Bessenyei György Összes Művei. Színművek*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1990. 491–592.

az embert jobbá formálhatja, tökéletesítheti és valóban, vannak rá bizonyítékok, hogy az elmúlt századok során tökéletesedett is – az a beszélgetés, amelyet Bessenyei a lelkével folytat *A Holmiban*, már határozottan tanúsítja e kultúrhit kialakultságát és szilárdságát. De Bessenyei éppen *A' Filozófus* című vígjáték után, minden valószínűség szerint 1777 második felében kezdi el írni programírásait, amelyeknek a háttérében mindig ott van az az előfeltevés, hogy a művelődés, a „tudományok” terjesztése szelídítheti meg az emberi természetet. Azaz: Bessenyeit a filozófusi dilemmák vezették el a programírásokhoz, amelyekben a filozófus számára merőben új pozíciók mutatkoznak meg, hiszen – ha jobban utánagondolunk – az ember immár nincs a „természet rabságában”. Ám ha az ember képes a tökéletesedésre, újra kellene és lehetne gondolni mindent. Ez azonban nem következik be. A művelődési program íásaiban sokkal inkább érvényesülnek Bessenyei politikusi intenciói.

A program

A művelődés jelentőségének felismeréséhez Bessenyeit filozófusi gondjai vezették el, de ez a felismerés nem a bölcsélet területén hozza meg eredményeit, most (szinte váratlanul) a politikus lép újra előtérbe.

A pályakezdés elején Bessenyei politikai elképzeléseinek alapját egy meglehetősen egyértelmű udvari orientáció képezte. Tragédiáiban mindig udvari világot ábrázolt, s bennük a „tragédia” oka mindig a legfelsőbb hatalom és az érdemes alattvalók egymásra találásának az udvari „titkosok” által történt megakadályozása volt. Kuleskérdésként e kommunikáció lehetőségének megteremtése merült fel, s megoldásként – voltaképpen valamennyi tragédia erről szól – semmi más lehetőség nem kínálkozott, mint a királyi hatalmat körülvevő álorcás színlelők (*A Holmiban* „kotnyelesek”-nek nevezi őket) leleplezése. Ez azonban – hiszen a fejedelem „nem láthat veséket” – igen kevés reménnyel kecsegtetett. Lényegében megoldhatatlan akadályokkal találta magát szembe gyakorló politikusként (a protestánsok bécsi ügyvivőjeként) is, annak ellenére, hogy ő a jelek szerint valóban a királynő kedveltjei közé tartozott. Ez a politikusi magatartás az 1770-es évek második felére változik meg, az 1778-ban elkészült, de a cenzúra miatt kéziratban maradt *A' törvények útja* című államelméleti munka a teljes fordulatot mutatja.⁴⁹ Bessenyeit már nem a jószándékúnak látott királyi hatalom tisztánlátását akadályozó „titkosok” ellen való közvetlen hadakozás foglalkoztatja, hanem e küzdelemnek egy közvetett, de annál több sikerrel biztató módja. Megnö számára a jelentősége egy olyan tényezőnek, amely kellő erővel léphet fel a „királyi tanács” ellensúlyaként. Bessenyei a hazai nemesség felé fordul. A szóban forgó írásban nyilvánvaló Rousseau *Contrat socialj*ának a hatása, csak éppen a szuverenitás oly jellegzetes rousseau-i fogalmát Bessenyei a nemesség kizárólagos tulajdonaként

⁴⁹ L. Bessenyei György *Összes Művei. Társadalombölcseleti írások 1771–1778*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992. 167–190.

állítja be.⁵⁰ Mintha visszalépésről lenne szó: az *Ágis tragédiájának* szerzője (akinek hőse életét áldozta a „szegény község” ügyéért) a föld népe számára nem ismer szabadságot, hiszen az „rabbá tette magát”. Ebben a vonatkozásban azonban visszalépésről a látszat ellenére sem beszélhetünk, hiszen az *Ágisban* csak az eladósodott szegény emberek helyzetének megjavításáról volt szó és nem jogról. Jogról („Likurgus törvényé”-ről) csak az egymással szemben álló hercegek és a király vitatkoztak. Ellenkezőleg, Bessenyei társadalomszemlélete a hetvenes évek második felében válik nyitottabbá és ekkor emeli elméletileg a legmagasabb szintre azt a tendenciát, amelyet napjaink modern történetírása „rendi felvilágosodásnak” nevez.⁵¹

Írásából azonban nemcsak az derül ki, hogy a gonosz tanácsosok által megbénított királyi hatalomtól elfordulva a magyar nemesség válik számára a legfontosabb, hiszen a jó szándékú királyi hatalmat támogatni képes politikai erővé, hanem az is, hogy közben azon töpreng, hogyan lehetne ennek a nemességnek a tagjait kicserélni. Mert a nemesség csak elvontan jelent számára egységes és oszthatatlan közösséget. akkor, amikor a fejedelmi hatalomhoz való viszonyáról gondolkodik (ebben az összefüggésben immár tételesen is törvényhozó hatalom jogkörét igényli számára), ha azonban az ország belső rendjét és a közjót szem előtt tartva medítál, akkor a nemesség nem egyszerűen a kiváltságosok közösségét, hanem a kiváló emberek közösségét jelenti. A nemesség ebben a viszonylatban az ő szóhasználata szerint erkölcsi-szellemi kiváltságot jelent, írásaiban a vera nobilitas jellegzetes szövegei bukkannak igen gyakran elő. A dolog azonban éppen ezen fordul meg. Ha az igazi nemességhez régen, a hajdani magyarság világában a „kard”, a vitézség kellett, az ő jelenkorában a nemesedéshez a „penna”, azaz: a tudományok terepén megnyilatkozó erő szükséges, s ahogy a vitézség szülte meg régen a nemzet rendjét, hasonlóképpen kellene a jövőben kialakítani egy új típusú nemességet, azt, amelyik a tudományok művelése révén szerez érdemeket. S mintha így valóban rendje lenne a természetnek is, hiszen az a természet, amellyel filozófusként viaskodott, valójában – s erre kellett rájönnie a művelődés hatalmának felfedezésével egyidőben – csak a nemzet keretei között veszítheti el félelmetes arculatát. Maga a művelődés is így, ebben a feladatkörben, csak nemzeti keretek között gondolható el. A természet itt válik ellenséges hatalomból barátságos erővé, akkor, amikor a vitézség hajdani világáról, a magyar múltról beszél (mint például a szintén 1778-ban befejezett, de a cenzúra által ugyancsak betiltott történelmi munkájában, amely *A magyar nemzetnek szokásairul...* címet viseli), s amikor a művelődés jövőbeli világáról értekeznek. *A' Filozófus* című vígjáték cselekményének háttérében már olyan társadalom élete zajlik, amelyben a tudományok elnyerték pozícióikat.

⁵⁰ Az idézett kiadás *Bevezetésében* (64–71.) Kulcsár Péter bizonyítja, hogy Bessenyei értekezésének írásakor felhasználta a *Tripartitumot* is, sőt, „A TU váza a *Hármaskönyv* jogelvein nyugszik, és felépítésében, gondolatmenetében is azt követi” (68.). A mű rousseau-i vonásaira pedig I. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest, 1976. 303–305. Az azonosítás itt Robert Dérathé *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps* című munkájának (Paris, 1970) segítségével történt meg.

⁵¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 301–307.

A hetvenes évek utolsó éveiben Bessenyei számára a „közjó” elérésének feltétele többé már nem az udvari „ál-orcás” világ leleplezése, hanem egy olyan nemesség kialakítása, amely – törvényhozóként – igazi támasza lehet a közjóra őszintén törekvőnek látott királyi hatalom számára. Ez a nemesség azonban *csak* a tudományok területén szerzett érdemek révén válhat ki a „paraszti közösség homályából”. A jelek arra mutatnak, hogy Bessenyei az újfajta nemesi kar kialakítása szempontjából *csak* a gazdagodást téves útnak tekinti.⁵² A „spinozizmus” filozófiájával viaskodva eljutott tehát a művelődés jelentőségének felismeréséhez, de a „tudományok” világában elsősorban és közvetlenül mégis a politikus számára nyílik meg a tér. A művelődési program körébe tartozó írások mögött a politikus intenciói működnek. Fontos hangsúlyozni, hogy a gondolatok rendszeréről van szó, amelynek Bessenyei egy-egy írásban ugyan más-más oldalát fejti ki, mégis, a szerkezet tisztán és élesen érzékelhető. A kiindulópont kétségtelenül az, hogy Bessenyei mintegy elfogadva a felvilágosult monarchia kihívását (de talán helyesebb, ha azt mondjuk: elfogadva a felvilágosult monarchia célkitűzését) a társadalom elé a közjót – az ő szavával: a közboldogságot – teszi elérendő célként. Innen vezeti le az immár klasszikusnak számító gondolatmenetet: a közjó eszköze a „tudomány”, a tudományok kulcsa pedig a nyelv, mégpedig – mint a *Magyarságban* megfogalmazza, a „számosabb rész” nyelve, ami ebben az összefüggésben nyilván azt jelenti, hogy nem a tudós kevesek nyelve, a latin, hanem az „egész nemzet” nyelve, a magyar. Az „egész nemzet” fogalmába itt, ebben az összefüggésben Bessenyei beleérti a jobbágyokat is, noha (utaltunk rá) ekkortájt készült közjogi írásai szerint a „föld népe” nem rendelkezik szabadsággal. Ebben az elgondolásban a nyelv kerül kulcspozícióba: hogy a tudományok az ország lakosai között elterjedve növelni tudják a boldogság mértékét, megfelelően gondozott és általánosan használt nyelvre van szükség. Ez az alapfeltétel, amely nélkül a tudományok nem tölthetik be feladatukat. A nyelv a tudományok otthona (oda kell őket „bévonni”, ott kell őket kifejleszteni), de elsősorban vehikulumként szolgál: megfelelő státusa és megfelelő állapota nélkül a tudományok magukba zárkóznak, és boldogtalan marad az ország népe. E sokat idézett gondolatmenetnek egyik lényeges előfeltevése, hogy a nemzeti nyelv fogalmát az emberek boldogságához rendeli és még nem veszi számításba a nemzet ismérveként. A nyelv így nem a nemzet közösségéhez való tartozás alapjaként, hanem e közösség boldogságának az alapjaként mutatkozik meg. Bessenyei számára a modern értelemben vett nemzeti kérdés még nem létezett. Az egész program célja azonban meglehetősen egyértelmű: a nemesség és az alsóbb néposztályok közötti távolság – és így a feszültség – csökkentése kettős értelemben is: a tudományok művelésében való kiválóság megeremti a társadalmi előrelépés lehetőségét a „porban heverő jó elmék” számára, de a tudományok terjedése emeli is az általános boldogság (és ezzel az általános nyugalom) szintjét. S ha közjogi szempontból gondolkodva a „föld népe” számára még nem tudta biztosítani a szabadságot, a programhoz tartozó írásokból egy másik, és *A' törvénynek útjában* kifejtettekkel ellentétes nemzetfelfogás bontakozik ki. A parasztság innen nézve – többször is megfogalmazza

⁵² Erre a legvilágosabban Pomóné alakja s a körülötte zajló diszkurzus árulkodik a *Lais vagy az erkölcsi makacs* című vígjátékban. L. *Bessenyei György Összes Művei. Színművek*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1990. 407–490.

– a nemesség bölcsője (belőle emelkednek fel a nemesi karba a kiválók), dajkája (el is tartja a kiválókat), de ugyanakkor temetője is, ide süllyednek vissza hosszabb-rövidebb idő után az érdeemes atyák érdemtelen leszármazottai.⁵³ S ha tudjuk, hogy a kiválás lehetőségét már nem a régi mód, a vitézség, hanem az új, korszerű érdemek, a tudományok területén szerzett kiválóság biztosítja, akkor a koncepciónak egyformán előtűnik felvilágosult és rendi jellege, hiszen a nemesi rend tagjai folyamatosan cserélődnek, de ugyanakkor a társadalmi rend szerkezete – a kor kívánalmainak megfelelő emberek bevonásával – megszilárdul: Bessenyei az egyes ember szabadságának növeléséért küzdve küzd a status quo megszilárdításáért is.

Az a „tudomány”, amely Bessenyei írásaiban ily módon mindinkább fontos szerepet játszik, meglehetősen bizonytalan fogalom – a szépirodalom, a bölcsélet és a különféle szaktudományok például egyáltalán nem különülnek el benne egymástól –, de akárhogyan van is: e fogalom előtérbe kerülésével nyilván új gondolkodói helyzet állt elő. Hiszen ha a művelődés jobbítani képes az embert, akkor az aligha lehet oly végletesen bezárva a „természet rabságába”, ahogyan ő azt a „spinozista” rendszer gondolkodójaként vélte. Kérdés, hogy így számára nyílt-e út új filozófiai távlatok – a hagyományos vallásos világképen túlmutató, modern idealista bölcsélet távlatai – irányába? Úgy látszik, nem. Csak annyit látunk, hogy ha filozófusként megszólal, a naiv és régies materializmus elégtelenségeitől szenvedő filozófusként szólal csak meg. Ezt feltehetően az magyarázza, hogy a számára adott episztemológiai horizont ebben az irányban semmiféle bátorítással és támasszal nem szolgált, túlságosan is erős impulzusok érték viszont másfelől. Rá kellett ugyanis döbennie, hogy a politikai és filozófiai szempontból egyaránt döntő jelentőségűvé vált művelődés terjesztésének és felvirágoztatásának a korabeli Magyarországon már az alapfeltétele, a megfelelő színvonalú és egységes (standardizált) magyar nyelv sem áll rendelkezésre. Gondolatai így minduntalan a magyar nyelv mellőzöttségének és elhanyagoltságának problémájába zuhannak bele; a filozófus elméletileg talán elgondolható előrelépését a művelődéspolitikus előtt tornyosuló nehézségek gátolják. Bessenyei a nemzeti nyelv jelentőségének valójában nem felfedezője, hanem foglya, mégis, így válik az ő interpretációjában a nemzeti nyelv fogalma olyan jelentőségűvé, hogy az elkövetkezendő nemzedékek benne látják meg elődjüket, a „nemzeti” értékének felfedezőjét és nagy hatású propagátorát. A hetvenes évek végén írott s már emlegetett röpiratait, valamint *A Holmi* című kötet vonatkozó írásai jól mutatják, hogy Bessenyeinek még nem volt köze a nemzet modern fogalmához. Ezekben az írásokban a nemzeti nyelvnek elsősorban a művelődés szolgálatába állított eszköz szerepe mutatkozik meg, nem pedig az, hogy benne kell látnunk a nemzeti lét és karakter elsődleges határozmányát.

Mégis: a kultúrahít kialakítása Bessenyei pályájának egyik tetőződése, olyan pont elérése, ahonnan már sokfelé nyílnának lehetőségek. Ezeket azonban nem tudja hasznosítani, mert éppen ez az a pillanat is, amikor pályája hosszú időre megtörik. 1782-ben el kell hagynia Bécset, a

⁵³ Az egyik kifejtést l. *A magyar nemzetnek szokásairul... című* írásának első, *A nemesség eredete című* részének utolsó bekezdésében. In: *Bessenyei György Összes Művei. Társadalombölcséleti írások*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992.95.

közéletet, a hazai író barátokat, a szervezkedés lehetőségeit, és kénytelen visszavonulni távoli birtokainak csendjébe.

Érzékenység és politikum

Barcsay Ábrahám (1742–1806)

Barcsay Ábrahám nemcsak Orczy Lőrincnek, de Bessenyei Györgynek is a legjobb barátja volt és – legalábbis a jelek szerint – költészetének kibontakozása is sokat köszönhet a két barát szellemiségének. Életének hatvannégy esztendejéből ő ugyanis mintegy tíz-tizenöt éven át volt kapcsolatban az irodalommal s pontosan akkor, amikor a hetvenes évek nemesi írói között ide-oda járó verses levelek áramkörébe volt kapcsolva.⁵⁴ Az 1770-es évek előtt, tehát a baráti kör kialakulását megelőzően nem vagy alig írt verset, és akkor távolodik el a költészettől, amikor 1780 után e nemzedék kiesik az irodalmi élet menetéből.

Ebből valóban úgy látszik, mintha az előkelő származású, derűs kedélyű és mozgékony katonatiszt – aki csaknem harminc évet töltött katonai szolgálatban – nem lett volna igazi költő, olyan poéta, akiben önálló mondanivalók energiája feszül. Ezt a látszatot csak erősíti, hogy nem szorgalmazta különösebben verseinek megjelenését sem, Révai Miklós adta ki őket 1789-ben Orczy verseinek egy csoportjával együtt *A két nagyságos elme költeményes szüleményei* című kötetben. Az igazság azonban csak annyi, hogy ő valóban nem volt – ő sem volt – művére alapos gondot viselő tudós költő, viszont igazi költő volt, önálló szellemi arculattal, akit problémavilága rokonít ugyan barátaival, de ő ezt a problémavilágot teljesen egyéni módon artikulálja s néhány – igaz: ritka – pillanatban kivételesen magas költői színvonalon. S ha költői léte függött is a barátai által képviselt kulturális környezettől, láthatóan ő is sokat jelentett e kör számára, s nem csupán azért, mert derűs és elfogulatlan személyisége egy bizonyos fajta központ szerepét töltötte be. Hozzá írják a legtöbb költői levelet: Orczynak Barcsayhoz írott költeményei alkotják életművének mintegy felét, Ányos Pál is neki címezi a legtöbb episztolát, de Bessenyei bizalmasa is ő. A komor filozófus senkinek sem ír annyi verses levelet, mint neki. A levelekből úgy tetszik, hogy Barcsay barátai számára az élet valamely örömteli oldalának a képviselője és hírnöke volt. A különös azonban az, hogy költészete – ennek ellenére – nem az életöröm szolgálatában áll s egyáltalán nem azért, mintha életkörülményei korlátozták volna eredendő vonzalmait. Az előkelő, sőt: fejedelmi összel rendelkező erdélyi családból származó fiatalember korán elveszítette szüleit s húszéves korában katonai pályára lépett. 1762-től 1794-ig volt a fegyveres testület tagja, életének éppen felét töltötte hadi szolgálatban. Férfikora tehát katonaként telt el, sok teherrel, a szolgálati függőség megannyi következményével, de (vannak rá adatok)

⁵⁴ Barcsay verseinek új kiadása: *Barcsay Ábrahám költeményei*. Kiadta és bevezette Szira Béla. Magyar Irodalmi Ritkaságok 25. Budapest, é. n. A továbbiakban: BAK. Tanulmányokban a leggazdagabb levelezése: Baross Gyula: *Barcsay Ábrahám levelei Radvánszky Jánoshoz*. Kisfaludy Társaság Évtalajai XXI. 1870. 250–281. Legújabb tanulmányok: Jancsó Elemér: *Barcsay Ábrahám*. In: *A felvilágosodástól a romantikáig*. Bukarest. 1966. 46–69. és Mezei Márta: *Barcsay Ábrahám*. In: *A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig*. Szerkesztette Pándi Pál. Budapest, 1965. 68–70.

sok kötetlenséggel és szabadossággal is.⁵⁵ Olyan körülmények között élt, amelyek éppen úgy alapul szolgálhattak volna egy panaszkodó, mint egy szilaj és vidám költészet létrejöttéhez. Barcsay számára, a költő számára azonban saját életének körülményei nem voltak ugyan közömbös tények, de legfeljebb apropót kínáltak egy-egy vers megírására, igazából azonban csak ritkán szolgáltattak hozzá ihletet s így anyagot sem túl gyakran. Verseihez az igazi ihlet és az érvényes matéria elsősorban az episztolázásban megnyilatkozó szoros szellemi kapcsolatokból származott, abból a viszonyból, amely barátaihoz, az 1770-es évek legműveltebb és legtehetségesebb nemesi irodalmáraihoz fűzte. Voltaképpen e kis nemesi társaság közérzete ihlette verseit, de Barcsay költeményei nemcsak kifejezői, hanem alakítói is voltak e közérzetnek. Költészete tehát nem személyes költészet a szó romantikus vagy modern értelmében, hanem egy – természetesen önálló arculattal bíró – személyiség gondolkodásának és életfelfogásának azt az oldalát mutatja meg, amely társadalmi környezetének legáltalánosabb problémáival van összefüggésben.

Költészetét ezek felől az elvont problémák felől célszerű megközelíteni, hiszen így tűnhetnek elő egyéni vonásai. Ha – az eddigiek alapján – felvillantjuk, hogy mi jellemezte e szűkkörű nemesi író társaság intellektuális helyzetét általában, akkor megmutatkozhatnak előttünk Barcsay személyes költői világának leglényegesebb mozzanatai. Ez a helyzet (mint azt Orczy Lőrinc és Bessenyei György írói munkássága egyaránt megmutatta) a lázadás és ugyanakkor az elbizonytalanodás helyzete is volt: ezek az írók fellázadnak a barokk világkép és értékrend ellen, de amilyen feltűnő náluk a felvilágosodás legmerészebb gondolatait áthasonító lázadás gesztusa, ugyanúgy nyilvánvaló a baljós következményekkel való riadt vagy elszánt szembenézés vállalása is. E kritikus helyzet alapeleme szinte rögtön szembetűnik Barcsay Ábrahám költészetében, hiszen ott gyakran szereplő fogalom a boldogság, amelynek két és egymással igencsak ellentétes fogalma van érvényben verseinek világában: a hagyományos, amely szerint az embernek a világtól elfordulva a lelki javakban kell keresnie boldogságát, és az új, amely szerint testi hajlamainknak vagyunk alávetve, azaz (s itt nyilvánvaló Bessenyei hatása) „érzékenyek” vagyunk, boldogságunkhoz elsősorban éppen ama „külső dolgok” a szükségesek. Barcsay egyszer azt vallja magáról, hogy „Ezer tárgya vagyon érzékeny szívemnek”,⁵⁶ másszor viszont azt tanítja, hogy „külső dolgokat” kergetvén, többnyire „párakhoz kapnak a halandók / Melyek mint az álom könnyen elmulandók”,⁵⁷ következésképpen: „egyedül szívedben / lelheted szerencséd egész életedben”.⁵⁸ Az ellentétes megnyilatkozások sorát hosszan idézhetnénk. Ha tudjuk, hogy a régi tézist a kor egyházi intézményei által stabilizált erkölcsi köztudata vallotta, az újat viszont a magyar felvilágosodás első nemzedéke (tehát éppen Barcsay baráti köre), akkor ez

⁵⁵ Itt a Baross Gyula által, a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban kiadott (s az imént idézett) levelek (1870. 250–281.) mellett természetesen költészetére is utalni kell. Úgy látszik, hogy különösen barátja felesége, Prónay Éva volt rá mély hatással, de ebből a szempontból tanulságos az a vers is, amelyet például az *Egy nagyságos asszonyságnak* intésére írt.

⁵⁶ BÁK 60.

⁵⁷ BÁK 101.

⁵⁸ BÁK 118.

a magatartás – örömeire szomjazó szív dobog egy aszkéta bölcs kebelében! – kiváltképpen zavarosnak tetszhet. Barcsaynak ez a furcsa bizonytalankodása azonban nem téves gondolkodás eredménye, az ellentmondás csak látszólag ellentmondás. Gondolatvilágában ugyanis a látszat ellenére sem a hagyományos morál él tovább – Barcsay számára a vallásos háttér annyira elhalványult, hogy verseiben ateista megnyilatkozásokkal is találkozunk⁵⁹ –, e morál már elsősorban a költő politikai nézeteinek, vagyis: udvarellenes érzelmeinek megjelenési formája. A jellegzetes tételek a magyar szabadságot „lassankint” csorbító, a hatalmat és gazdagságot birtokló Bécset, a hívságok udvari világát kritizálják, sőt becsmérlik. A kétfajta boldogság együttes vállalásában az érzékeny szív és a politizáló elme konfliktusát kell látnunk, és ez a konfliktus Barcsaynak lényegében egész költészetét átszövi, de legalábbis alakítja. Kritikus helyzet tehát az övé, hiszen így a számára érvényben lévő legfontosabb értékek egymást rombolják. Érzékenysége és az abból következő megfontolások a sztoikus alapzatú bölcsesség tanácsait cáfolják, lemondásra intő bölcsessége viszont annak az útnak az érvényességét teszi kétségessé, amelyre a világ dolgaihoz vonzó érzékenysége csábítja. E mély bizonytalanság az, amely komor hátteret fest egy alapjában vidám kedélyű fiatalember költészete mögé, ez a feszültség az, amely ott munkál verseiben: építi, de ugyanakkor szét is dúlja szövegeit.

Ebben a helyzetben még azt az éles szembenállást sem lehet gondolatilag konzekvensen képviselni, amely magatartásának legállandóbb, egész életén végigvonuló eleme: az udvarellenességet. Jó példa erre az az Orczy Lőrincnek (és ugyanakkor Orczy Lőrincről) írott verse, amelyben idősödő barátját, a „kis kopasz embert, kurta dolmánykában” kíséri egy bécsi sétán. Ez a költemény a *Hívság látásakor gerjedett jámbor érzés* címet viseli s alighanem politizáló bölcsességének legteljesebb kifejezését foglalja magában.⁶⁰ Szánalmat és megvetést érez a „külső dolgok” élvezetében elmerült világ láttán. Ezt a világot az idő, a változás hatalma a szükségszerűen bekövetkező bukás felé taszítja, s a költő fölényét éppen az biztosítja, hogy ő nem a hívságokra, hanem állandó, belső, erkölcsi értékekre alapította boldogságát és így kívül van a mindent elnyelő idő hatalmán. Ebben a versben azonban váratlan fordulat következik be. A verset író bölcsnek a fegyverrel, amelyet a hívságok városával szemben forgat, a mindent elnyelő idő hatalmával váratlanul önmagának is szembe kell néznie. E fejlemény – a költőnek a változás mindenható erejéről nemcsak a hívságokra épült öröm tűnékeny volta jut eszébe, hanem saját testi létének mulandósága, a reá váró „semmisség” is – voltaképpen természetes: miért éppen ő élvezne védettséget a múló idővel szemben? E furcsa versben a költő az idő mindenható hatalmát tehát nemcsak a hívságokkal szembesítette, de önmagára is vonatkoztatta. Ez a vonatkoztatás azonban egyáltalán nem elszigetelt motívum nála: gyakran s nemcsak alkalmasszerűen töpreng az idő „tsuda természeté”-ről. Voltaképpen ő tekinthető irodalmunkban a mulandóság első és igazán

⁵⁹ Itt – egyebek között – *A télnek közelgetése* című, nevezetes és szép versére kell utalnunk. E költemény szinte szóserinti megfeleléseket mutat La Mettrie *Epikurosz rendszere* című tanulmányának egyik részletével (magyarul I. *Filozófiai művek*. Budapest, 1968. 202–204.) – a vers zárósora („Tsak a jelenvaló teszi életemet”) ateista vallomásként értelmezendő.

⁶⁰ BÁK 34–37.

ihletett költőjének is. Reprezentatív verse, *A télnek közelgetése*⁶¹ a magyar felvilágosodás legjelentősebb lírai teljesítményei közé tartozik.

Ahogy az imént idézett *Hívság látásakor...* című költeményében ő maga került saját kritikai fegyvere elé, ugyanez fordul elő akkor is, amikor nem önmagáról, hanem nemzetéről töpreng. Az idő azért lehetett fegyver, mert a költő-politikus általa egy végzetes folyamatba tudta beállítani a császárvárost: a hivalkodó gazdagság szükségképpen puhaságot szül, vagyis az erkölcsök hanyatlásához vezet, innen pedig egyenes út vezet az erők gyengüléséhez, majd az elkerülhetetlen bukás következik. Ezzel a – számára feltehetően Montesquieu által közvetített – tézisével azonban számot kell vetnie akkor is, amikor világi szíve saját nemzete gazdagodását óhajtja.⁶² Ez az óhaj ugyanis meglehetősen gyakran fogalmazódik meg verseiben, sőt, ez a „külső dolgokat” megvető bölcs olyan költeményt is ír – Orczyhoz, *Egy jó barát beteg barátjának* címmel⁶³ –, amelyben mindennemű morális megfontolás nélkül irigyli el a gyarmatosító népek lehetőségeit.⁶⁴ Ezzel és hasonló megnyilatkozásaival azonban óhatatlanul a gazdagságtól fatális szükségszerűséggel a rabságig végigfutó folyamat kiindulópontjára állítja nemzetét. A vágy és a félelem között nincs döntés, verseiben a kettő mindvégig felesel egymással, a nemzet gazdagításának a vágya a félelemmel, amelyet a gazdagság következményeit elgondolva érez. Jellemzően mutatja ezt a Barcsayra olyannyira jellemző bizonytalanságot egy miniatűr példa is. A már idézett *Hívság látásakor...* és a *Tudományoknak nevedéséről, budai ferdőben*⁶⁵ című két versében egy sor szóról szóra egyezik, de míg a „Poson nevededik, Buda roppant lészen” verssor folytatásában az egyik költeményben egy nagy Magyarország barokkos látomásához jut, amelyben a „magyar haza megnő, szent, szép lesz egészlen”, addig a másik versben éppen az ellenkező irányba, ama végzetes folyamat irányába fut a gondolatmenet, ahol a „Bús kints”-en át a „romlottság”-hoz. onnan pedig a rabsághoz vezet a nemzet útja. Azaz: a „hívságok”, a világi életszemlélet számára oly kedves „külső dolgok” erőteljes elutasítása minduntalan keveredik az irántuk érzett vonzalom ugyancsak határozott megfogalmazásaival, és – mint láttuk – ez a

⁶¹ BÁK 20–21.

⁶² „...l'accès de prospérité est une faute que le Nemesis punit impitoyablement” – így értelmezi Jean Ehrard (*i. m.* XII. Ch. *Nature et propres*) Montesquieu történelmi pesszimizmusát, s ez a felfogás mélyen befolyásolta Barcsay gondolkodását. 1772. február 15-én, Bessenyeihez írott, verset és prózát váltogató levelében (1. *Bessenyei György társasága*. 1777. 14–16.) ugyanezt fogalmazza meg: „Tudod é barátom, hogy mikor mi ezen föld golyóbisával a nap alatt keringvén, utunk közepire jutunk, hogy azonnal hanyatlani kezdünk? Minden így van e világon. A hívságba elmerült nemzetek, mikor kényeknek legfőbb polcára érnek, akkor közelítenek a nyomorúsághoz...”

⁶³ BAK 88–91.

⁶⁴ A költeményben arról a hajdani hajósról esik szó, akit Álmos előreküldött a honfoglalás előtt. „Vitték már, o Magyar! határod tsóváját / De ki vizsgálhatja Istennek munkáját. / Miért forgatja meg *Neptunus villáját*, / Hogy elboríthassa Követed' sajkáját”, vagyis: ama hajósnak nem sikerült elég messzire s így elég jó helyre mennie. Ennek nyilván az az oka, hogy „nem áldoztál soha Oltárjánál” (ti. Neptunusnak) „Hogy bátran evezvén tsendes vitorlánál / Kintseket gyűjthetnél tengerek' partjánál, / Vagy nagy folyó vizek tágasabb torkánál.” Sajnos így: „Nem jutott te neked ő birodalmából. / Jutott ugyan kevés a' földnek javából...”

⁶⁵ BAK 119–121.

szemléleti megosztottság az egyes ember sorsára vonatkozó töprengéseit éppen úgy áthatja, mint a nemzet sorsára vonatkozó elképzeléseit.

A világi szív örömét így minduntalan megzavarja az erkölcsi nézőpontot számon kérő kritika, de a kritika hangjaiba is behatol az öröm vágya. Ez a jellegzetes, sok költeményének szerkezetét szétdőlt helyzet az alapja a legismertebb, klasszikus értékűnek ítélt Barcsay-vers, *A kávéra*⁶⁶ létrejöttének is. Ez a Barcsayt oly gyakran jellemző kevert lélekállapot tette lehetővé, hogy a költemény a kávéhoz (tehát egy rabszolgamunkával előállított élvezeti cikkhez) tapadó emberi bűn kritikáját ne elvont és személytelen elmélkedés keretében, hanem egy nagyfokú tömörséget lehetővé tevő lírai helyzetben, a kávézó, a kávét élvező bölcs büntudatának felvillantásával adja.⁶⁷ A vád nem a kívülálló, hanem a bűnben valamiképpen részes embertől származik, és így nemcsak erőteljesebb, de távlatosabb is. Az „iszonyodva” „hörpölő” bölcs nyolc sorban összefogott meditációjával Barcsaynak a magyar felvilágosodás első nemzedékének egyik jellegzetesnek ítélt helyzetét sikerült magas esztétikai értékű alkotásban ábrázolnia. A kis vers háttérében ott van a világi szív és az erkölcsi igényesség konfliktusa éppen úgy, mint az az elvont szabadságvágy, amely a magyarországi jobbágyok kunyhói környékén ugyan még inkább idillt akar látni, de már szolidáris a „ligetes” Amerika szegény szerezcsenjeivel.⁶⁸

Az érzékenység poétája

Ányos Pál (1756–1784)

Ányos volt a legfiatalabb Bessenyei baráti körében s ő is halt meg a leghamarabb. Szülei régi dunántúli nemesek, de újonnan meggazdagodott emberek voltak, fiukat is bizonyára a karrier reményében adták egyházi pályára, a jelek szerint nem sokat törődve gyermekük hajlamaival.⁶⁹ Igaz, nincs nyoma, hogy a választással szemben a fiatalember különösebb ellenállást fejtett volna ki, pedig vonzalmai – igen korán kiderült – egész más életkörök irányába mutattak. Ezt leginkább éppen az jelzi, hogy a hetvenes évek nemesi íróival kerül kapcsolatba, vagyis: az ifjú szerzetesjelöltet az elvilágiasodás terepén a legelől járó, a leginkább „világi szívű” írók köre kapcsolta magához. A legtöbb verses levelet Barcsay Ábrahámhoz írta, ő volt, akivel – még

⁶⁶ BAK45.

⁶⁷ *A kávéra* című Barcsay-verset részletesen elemezte Szőke György. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 765–780. Foglalkozik a motívum más szerzőknél (Herder, Goethe, Ragyiscsev és a magyar Berzeviczy Gergely) való előfordulásával is. Barcsay kis versének utalásaiból valószínűsíthető, hogy ismerte a kor egyik nagy művét, Raynal abbé *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Genève 1782. című munkáját. A mű II. könyvében (153–156.) van szó a kávé termesztéséről.

⁶⁸ L. különösen Ányos Pálhoz Nagy-Martón, Sz. György havának 20. napján, 1782. írott költeményét. BAK 81–84.

⁶⁹ Ányos életrajzára vonatkozóan I. Császár Elemér: *Ányos Pál (1756–1784)*. Budapest, 1912. A mindmáig legjobb szövegkiadást ugyancsak Császár Elemér rendezte sajtó alá: *Ányos Pál versei*. Budapest, 1907. A továbbiakban: ÁPV

nagyszombati tanulóéveinek végén – „Muzájának első zsengejét közölte” (1776) s akivel 1782-ig rendszeresen váltotta a verses leveleket. Egyik utolsó episztolájának prózában írott zárósoraiban pedig nyíltan is Barcsay tanítványának vallotta magát: „...Vezérelj gyenge elmélkedésemet: – meghagyom a’ késő időkre-is igaz hálaadásom jeléül, hogy tanítványod vagyok” (*Bartsay kapitány úrnak*, 1782. április 2.).⁷⁰ Az utalásokból pedig az is jól kitetszik, hogy a fiatal pálos vélhetően társa volt idősebb barátjának a világi élet örömeiben is (az utánuk való vágyódásban bizonyosan), ahogy írta, ő a „szöke Cloé”-val, Barcsay pedig egy bizonyos Klóriszal „tapasztalták” a „valóságot”.⁷¹ S habár a Bessenyeihez írott néhány episztolájából inkább az idősebb társak tartózkodó magatartásának a lenyomatát olvashatjuk ki a filozófus iránt,⁷² mégis: aligha van nála hívebb követője az ember testi meghatározottságának, az „érzékenységen” alapuló boldogságnak. Az „érzékenység” talán a leggyakrabban előforduló szó Ányos szövegeiben, de könnyen észrevehető, hogy a legtöbbször semmiféle kapcsolatban nincs az érzelmességgel, a fájdalmas hangulatokkal. A fogalom Ányos költészetében túlnyomórészt a világi, ama „külső dolgok”-on alapuló boldogságra való fogékonyságot jelenti. Csak egy példát idézünk: két jelentős és terjedelmes versciklusának a címében is benne szerepel a szó – *Érzékeny gondolatok* (1779), *Érzékeny levelek* (1782)⁷³ –, de egyik verscsoportra sem az érzelgősség jellemző, ellenkezőleg: ezekben a testi boldogságnak olyan ábrázolásaival találkozunk, amelyek nem nélkülözik az erotikus vonásokat sem. *Az Érzékeny levelek* VII. darabja például a *Nerinne érzékenysége* címet kapta, de benne Nerinne nem érzelmes, hanem érzéki találkát beszél el, s a költemény végén, amikor elbúcsúznak, akkor sincs melankolikus hangulat, Nerinne nyugodtan enged el kedvesét, tudja, hogy visszatér, hiszen „én bírom érzékeny hívségét”.

Ányos Pált, az „érzékenység poétáját” költészetének ez a kulcsszava tehát nem az érzelmesség valamely iskolájának tagjává avatja, hanem erőteljes szálakkal fűzi az idősebb író társak, elsősorban Bessenyei gondolatvilágához, hiszen ugyanarról a fogalomról van szó, amellyel először a testőr első költeményeiben találkozunk. S utaljunk rá, hogy Ányos – ami az „érzékenység” boldogságát illeti – nemcsak méltó társa volt világi barátainak, de számos jel tanúskodik arról, hogy valóságos vagy csak megvalósítani kívánt életvitelében náluk is szélsőségesebb híve volt a testi örömeknek. Ő olyan verseket ír, amelyeket Batsányinak a cenzor kívánságára ki kell majd hagyni kiadásából („nehogy a gyengébb elméjű vagy igen kényes olvasók megütközhessenek rajta”),⁷⁴ s amelyeket Kazinczy egyszerűen „motskosak”-nak nevezett. Ez persze így és az általunk ismert versekre vonatkoztatva túlzás, de ne feledjük, hogy Kazinczy ismerte Ányos irodalmi hagyatékának azt a részét, amely Kraynik László birtokába került, s amelyet később a rokonság elégetett, lévén „nem papi” írások. Ezzel a familiával Kazinczy rokonságban volt és egy levelet megőrzött a hagyatékából, azt, amelyben „Ez a

⁷⁰ ÁPV 177.

⁷¹ ÁPV 184.

⁷² Négy episztoláját l. ÁPV 148–154.

⁷³ ÁPV 53–63. és 92–99.

⁷⁴ *Batsányi János Összes Művei*. I. Versek. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1953. 320–328.

paulinusocska oktatást ad a vad szerelmekhez szokott katonának, mint szédítse a leányt”.⁷⁵ Számos tény valóban úgy mutatja, hogy az „érzékenység”, azaz: a világi boldogság vonzása Ányos életvitelét – vagy csak vágyait, ez szempontunkból lényegében mindegy – mélyen, a jelek szerint világi barátainál is mélyebben befolyásolta.

Ányos azonban a szomorúság énekese is volt, irodalomtörténet-írásunkban ő számít, s joggal, az első szentimentális költőnek.⁷⁶ Az eddig elmondottak éppen verseinek a másik csoportjából áradó szomorúságnak adnak különös jelentőséget. Hiszen így az érzelmesség nem egy melankolikus s erre mint divatos áramlatra fogékony lélekben, hanem – hogy a kortárs Batsányi szavait használjuk⁷⁷ – egy „vidám, s örömet társalkodó” fiatalember lelkében talált először táptalajra oly erősen irodalmunk történetében.

Annak a szomorúságnak a természete azonban, amely Ányos verseiben oly gyakran hangot kap, egyáltalán nem új minőség a hetvenes évek nemesi irodalmárainak világában. Ányos érzelmes költeményeiben ugyanis legtöbbször éppen a *mulandóság* témáját verseli meg, az idő hatalmát, amely oly mélyen foglalkoztatta a hozzá legközelebb álló költőtársat, Barcsay Ábrahámot is. Mint már volt róla szó, a sztoikus bölcszet az idő hatalma nem rendíti meg, hiszen az ő boldogságának a feltételei az állandó értékek birodalmában vannak lehorgonyozva. A mulandóságon csak az medítál, aki számára a boldogság immár a „külső dolgok”-on alapul, azaz: az érzékenység híve. Barcsay esetében – a *Hívság látásakor gerjedett jámbor érzés* című versben – tetten is érthetjük a pillanatot, amikor a bölcsesség burka felszakad és az érzékeny szívnek tudomásul kell vennie az idő hatalmát. Ami azonban Barcsaynál viszonylag ritkán, Ányosnál nagyon is gyakran fordul elő: ő számos versében foglalkozik életünk idejének jövátéhetetlen elmúlásával. Semmi alapunk nincs feltételezni, hogy e versekben a számára valóban túlságosan is hamar elérkező halál sejtelve kapna hangot. A téma ugyanis éppen pályakezdésének idején szólal meg többször, a hetvenes évek közepe táján, akkor, amikor Bessenyei egyik episztolájában az élet tavasza által ölelt, játszani, érezni tanuló fiatalemberként látja őt, s a nyolcvanas évek

⁷⁵ A szóban forgó levelet közölte Császár Elemér: *Ányos Pál verseskönyveiből*. ItK, 1907. 346–361. Ugyanitt olvasható Kazinczy jegyzete is Ányos leveléhez: „Ezt a levelet a szegény Ányos kapitány Kraynik László úrnak írta. Szegény Ányos, ki titokban égtél, mohón kapván a tiltott gyönyörűséget, magadat a magyar Helikon elfelejthetetlen kárára idő nap előtt öled meg. Digne puer meliore flamma.” Kazinczy részletesebben is ír az Ányos-Kraynik kapcsolatról a Toldy Ferenchez írott, 1824. február 24-én kelt levelében. (Kaz. Lev. XIX. 43-44.) Innen tudjuk meg, hogy Kraynik birtokában Ányosnak „egész csomócska versei és levelei” maradtak – ezek voltak ama „nem papi” írások.

⁷⁶ L. Bóka László: *Ányos Pál emlékezete*. MTA I. Osztályának Közleményei. (XI). 1957. 73–94.; Kovács Győző: *Az érzékenység poétája*. ItK, 1958. 37–43.; Wéber Antal: *A szentimentalizmus történelmi és stílusproblémái*. ill. *A magyar szentimentalizmus sajátosságai*. In: *Irodalmi irányok, távlatból*. Budapest, 1974. 62–79. Wéber Antal tanulmányaiban már erőteljes hangsúlyt kap az Ányos költészetének megosztottságára vonatkozó s a mi értelmezésünk szempontjából is fontos gondolat.

⁷⁷ Ányos Batsányi számára költői példakép volt, mint arról más összefüggésben bővebben is szólunk. A jellemzés a róla készített életrajzban található, amelyet Ányos-kiadásában tett közzé: *Ányos Pál munkái*. Béts 1798. Új kiadásban olvasható *Batsányi János Összes Művei* II. kötetében. Budapest, 1960. 120–122. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor.

után, a közeledő halál előtt szorul háttérbe, ha nem is hallgat el teljesen. Érdekes, hogy igazán jelentős verset e témáról írott költeményei között nem találunk, de a legsikerültebb verssorai erről szólnak, mint például *A lenyugvó naphoz* (1778) című elégiájának ez a kis részlete: „Mert melly nap eltűnik, többet nem világít: / Fonyadt virágocska réteket nem sárgít: / Az elfolyt patakok már vissza nem térnek, / Vén s kiszáradt tölgyfák nyárt soha nem érnek: / Úgy ha elaluszik életünk világa, / Többé fel nem derül...”⁷⁸

Ányos helyzete azonban csak abban közös Barcsayéval, hogy az ő kebelében is „érzékeny”, „világi szív” dobog, de nagyon is lényeges különbséget jelent, hogy számára a sztoikus morál semmilyen vonatkozásban nincs érvényben, politikusként sem használja fel. Amikor ő politikáz, akkor azt nyíltan és nyersen teszi. *A kalapos király* című verses pamflet (1782–1784)⁷⁹ durva, egyértelmű nemesi elfogultsággal teli, indulatos támadás II. József politikája és személye ellen, nyoma sincs benne annak az áttételes okosságának, amellyel idősebb barátai védekeztek a magyar szabadságot csorbító bécsi politika ellen. Arról, hogy Ányos teljesen kívül van a sztoikus morálon, pont az a munkája árulkodik, amely mintha éppen azt idézné fel: *A világi gyönyörűségek haszontalansága* című erénytana.⁸⁰ E viszonylag kis terjedelmű prózai dolgozat valóban csak azt bizonyítja, amit címében állít, csak hogy innen nem jut el semmiféle bölcs formulához (amelyek oly könnyen szaladtak nemcsak Orczy, de Barcsay tolla alá is), hanem egy furcsa sóhajhoz: „ó békesség, ó nyugalom, ó valóságos gyönyörűség, térj be az erkölcsök udvarába, hogy ne legyen sem olly nehéz megszerzések, sem olly kínos fenntartások...” A mondat elképesztően nyílt vallomást foglal magában, hiszen a költő számára az „erkölcsök udvarában” nem lakik ott a „valóságos gyönyörűség”, s ha megszerzhető is az erény, annak fenntartása „kínos”. A boldogság és a moralitás két külön s egymással kapcsolatban nem lévő világot alkot! A sztoikus morált eltávolította az érzékenység hatalma s nemcsak a politikusi-ideológiai ösztön nem őrizte meg, de a vallásos érzület sem. Ányosnak több olyan megnyilatkozása is van, amelyek mögött mintha az induló Bessenyei gondolkodói helyzetének legfontosabb mozzanata derengene fel, a meggyőződés, hogy az Isten maga teremtette érzékenynek az embert. *A Hérits Vintzének Rómába* című korai, 1777. augusztus 14-én keletkezett versben a világi szívet az isteni akarattal igazolja: „Természetnek ura, láthatatlan felség, / Kinek töményezik magosság és mélység! / Alkotó kezdednek az volt remek mive, / Hogy érzékennyé lett az embernek szíve / Ebből szivárgodnak ama szent kötések, / Ebből pajtásoknak foly egyesülések, / Ez szüli országok és népek társosságát...”⁸¹ Ányos azonban – Bessenyeivel ellentétben – nem érzi meg ennek az elgondolásnak sem lehetőségeit, sem problémáit, az a helyzet, amely Bessenyeit elindítja gondolkodói-írói útján, számára nem tartalmaz feszültséget: a testi vonásai által meghatározott ember fogalma látszólag békésen simul a világ Isten által megteremtett rendjébe.

⁷⁸ ÁVP 47–48.

⁷⁹ ÁVP 100–108.

⁸⁰ ÁPV *Függelék*, 197–202.

⁸¹ ÁPV 124–126.

Ez azonban mégis csak a látszat. Azzal, hogy Ányos számára érvényben marad az Isten hagyományos fogalma és (Bessenyeivel ellentétben) nem igyekszik „filosof” módjára igazolni az „érzékenynek” elgondolt embert, voltaképpen kiszolgáltatottá teszi az érzékenységet, hiszen az istenképzet körül bármelyik pillanatban új életre kelhet a hagyomány – magának a hagyományos erkölcsnek érvényessége is, amely az érzékenységet és birodalmát hívságosnak, mulandónak, a semmiség felé haladó világnak mutatja. Ha a sztoikus morál *rendszerének* számára – az érzékeny költő számára – oly gyakran szűnik is meg érvényessége, de így bizonyos pillanatokban újra s újra születik e morál *ítéletének* érvényessége az érzékenység költőjével szemben, hiszen ellene (mint a „filosof” Bessenyei) nem dolgozott ki semmiféle védelmet. Ez a magyarázata annak, hogy Ányos poétai hangoltsága mai tudatunk számára oly képtelen végletek között ingadozik, hogy költészete meglepően kevés, s ugyanakkor meglepően ellentétes témakörökből építkezik: benne a szélsőséges életöröm utáni izgatott vágy versei váltakoznak a világi szív tárgyainak értéktelenségét (= mulandóságát) panaszló költeményekkel. Az evilági élet utáni vonzalom időnkénti és rendkívül heves elsivárosodása ellen már nem nyújthat védelmet a hagyományos vallás. Ányos reprezentatív verse, az *Egy boldogtalannak panasza a halavány holdnál* éppen ezt a védtelenséget tükrözi.⁸² A „bágyodt szél” mozgatta „cyprusok” árnyékában siránkozó költő a test, a világi szív tragikus, „örökség nélküli” (= a halállal végleg tovatűnő) sorsát éli át s fogalmazza meg. A túlvilági élet *ezért* nem nyújthat vigaszt: a halál órája is csak azért lesz „boldog”, mert véget vet szenvedéseinek, az *odaát* reménye szóba sem jön. A sírhoz érkező barát sem gondol erre, ő is csupán a költő „hideg tetemére” önti majd könnyeit, de a vers közepe táján a sírból kilépő „fehér árnyék” is azért „futja őt”, mert a kesergő poéta a hívságokkal azonosulva áll itt és semmi köze a lelkek birodalmához.

A világi szívű költőt nem védi meg a „Tsak a lelkünket várja örökké valóság” hite, amellyel a *Virág Benedekhez* 1777. november 15-én keletkezett verse⁸³ zárul, ez a „Tsak” itt és másutt is a szó szoros értelmében veendő: bizonyosság, amely azonban *csak* olyan bizonyosság, amely semmiféle vigaszt nem nyújt a költőnek a földi dolgok esendősége miatt.

Ányos világának a horizontján azonban szinte a kezdetektől jelen volt egy földi megoldás esélye.

A világi élet – s ezt jó néhány vers tanúsítja – Ányos számára nem múlik el „örökség nélkül”, ha a nemzet keretei között tekint rá: a hajdan élt hazafiak számára az utókor emlékezete „örökség”-ként szolgál. A nemzet jelenének és múltjának fiai egy valóság feletti, spirituális haza lakóiként ölelhetik meg egymást. A kollektív emlékezet számára az egyes ember mulandósága nem merül fel annyira reménytelen problémaként. Így mintha valóban az érzékeny költő dilemmájának megoldása felé tettünk volna egy lépést, valójában azonban a „hazá”-nak ez a fogalma csak egy újabb s voltaképpen mélyebb bizonytalanság forrásává válik. Az „érzékenység” ugyanis Ányosnál nem csupán a világi örömök utáni vágyakozasként jelenik meg, hanem teóriaként is. 1779 végén és 1780 elején bontakozik ki közöttük és Barcsay között egy izgalmas verses polémia, amelyben Ányos (aki éppen ezekben a hónapokban készül pappá

⁸² ÁPV 63–64.

⁸³ ÁPV 128.

szentelésére) a luxus elszánt és következetes védelmezőjeként, sőt, a gondolkör mélyebb rétegeiben is járatos vitapartnerként szólal meg. Erről mi sem árulkodik jobban, mint az, hogy kemény kritikával illeti őseink szegényes világát: „Mégis ha tekéntjük régi századinkat / Midőn szekerinken vittük házainkat, / S ló húsból készítvén vad vatsoránkat, / Szüntelen rablással éltük napjainkat: // Irtóznak!...” Így készíti elő a modern kor ünneplését, ahol már elűztük a régi, rossz és szilaj szokásokat: „Mennyi gyönyörűség szeléd ideinkbe...”⁸⁴ Az ifjú pálosnál (életének ezekben a heteiben) kevesen voltak szenvedélyesebb hívei a luxuscicséretnek: nemcsak az eszmék, de a temperamentum is Voltaire-t idézi.

Az egyre nagyobb jelentőséghez jutó „haza” fogalma szempontjából azonban éppen eleink szegényes és vad világa bír különös jelentőséggel, sőt, éppen náluk, „Vándorló őseink első szállása” környékén, a „Tánais partján” pillantja meg a hajdani aranykor képeit s azért sóhajt, hogy „Boldog együgyűség, szabadság ölében, / Ó maradj fenn Árpád fiai szívében!”⁸⁵ Igaz, ez a szólam 1780 után, tehát II. József trónra lépését követően erősödik meg költészetében, arról azonban egyáltalán nincs szó, hogy a másik elhallgatna! A „haza” aszketikus, múltba forduló és közösségi magatartást igényel, de őt, az érzékenység ifjú poétáját már túlságosan is erősen vonzották a „hívságok”, a fényűző jelennek a nemzeti kereteket rosszul viselő s merőben individualista örömei. A világiság tágas mezőit ő már nem tudta véglegesen felcserélni a „haza” szűkös mezsgyéi közé szorított, a vitézi dicsőség emlékeiben ugyan gazdag, de kellemekben annál szegényesebb világával.

A szerelem büntudatos dicsérői

Báróczi Sándor (1725–1809) és a „testőrírók”

Bessenyei György és íróbarátai – láttuk – szoros kapcsolatban voltak egymással, éppen az egymástól való fizikai távolságokat áthidaló verses leveleik világítanak rá szellemi összetartozásukra. Tőlük meglehetősen elkülönülve működött azonban az 1770-es években a felvilágosult nemesi íróknak egy másik csoportja is. E csoport vezető személyisége Báróczi Sándor volt.

Báróczi elszegényedett erdélyi nemesi család utolsó sarjaként került a testőrségbe, ahonnan azután a hadsereg kötelékébe lépett át s többé nem is tért vissza szülőföldjére: nyugalomba vonulása után is Bécsben élt.⁸⁶ Ismerte ugyan Bessenyeit (egy kis verssel ő is szerepel abban az 1777-ben megjelent kis antológiában, amely a *Bessenyei György társasága* címet viseli), mégsem tartozott az ő „társaságába”. A hagyomány szerint nem kedvelték egymást. E felhős viszony háttéréről nem sokat lehet tudni, könnyen lehet, hogy kialakulásába belejátszott az a körülmény, hogy Báróczi is ama „kőkeresők” közé tartozott, akikről Bessenyei oly gunyorosan

⁸⁴ ÁPV 162–164. *Barcsay Kapitánynak*. Buda, 21-dik December 1779.

⁸⁵ ÁPV 173–174. *Barcsaynak*. A Nyitrai folyó partyáról, 4-dik Februarius 1782.

⁸⁶ L. Kazinczy Ferenc: *Báróczi Sándor élete*. In: *Magyar Pantheon*. Kiadja Abaft Lajos. (Kazinczy Ferenc munkái, V.) Budapest, é. n. 62–88.; Wéber Antal: *Báróczi Sándor*. In: *A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig*. Szerkesztette Pándi Pál. Budapest, 1965. 63–64.

szól *A Holmi* egyik cikkelyében. Élete végéig kutatta az aranycsinálás titkát.⁸⁷ Egyáltalán nincs kizárva, hogy e szenvedélyéhez az ötletet (ha tetszik: az elméleti alapot) egy olyan filozófiai tudás adhatta, amely – legalábbis részben – Bessenyeivel közös tudás volt, az a világmagyarázat, amely az Istent és a természetet azonosnak gondolta el. A Bessenyei által interpretált „spinozista” rendszer szerint a természetben minden dolog „egy, ami annak valóságát illeti”, ha ez így van, akkor miért ne alakulhatna át egyik anyag a másikba? *A Holmi* emlegetett írásában⁸⁸ a „kőkeresők” gondolkodásmódja éppen ilyen megfontolásokon alapul. Bessenyei „spinozizmusa” – láttuk – materialista jellegű rendszer volt, de Báróczi imént emlegetett kis verse is materialista szellemben fogant: az egyes ember életét az anyagi világ roppant körforgásában helyezi el. A lehetségesnek látszó közös alapról azonban egészen eltérő irányba vitt a két férfi gondolatainak az útja, ahogyan irodalmi érdeklődésüket is egy közös alapról való eltéréssel jellemezhetjük. Mind a ketten a nemesség önálló, s bölcséletileg is megalapozott kultúrájának megteremtése jegyében kezdték meg működésüket, de míg Bessenyei az itt feltáruló problémákkal filozófusként nézett szembe, addig Báróczi inkább csak átélte őket. Igaz, a jelek szerint ezt mélyen és megalkuvás nélkül tette. Jobbára ez játszik közre irodalmi működésének alakulásában is. A nemesség önálló kultúrájának megteremtésére irányuló irodalmi tevékenysége először a XVII. századi francia irodalomban talál támpontot. Első vállalkozása a jelentékeny XVII. századi szerző, La Calprenède heroikus-gálans regényfolyamának, a *Cassandra*-nak fordítása volt, amely egyben az eredeti mű erőteljes megrövidítését is jelentette.⁸⁹ Érdeklődése innen fordul német és francia kortársainak érzelmes irodalma felé. Minden jel arra utal, hogy ez az ízlésbelinek tetsző fordulat nem csupán ízlésbeli fordulat volt. Összefüggésben van azzal is, hogy Báróczinak megváltozik a kor irodalmi életében játszott szerepe: alakja körül az 1770-es évek második felében már egy irodalmi körnek tekinthető csoportosulás körvonalai derengenek fel. Báróczinak is volt „társasága”. Őt általában testőri szolgálatukat töltő fiatal emberek vették körül, s ezeket az írogató fiatal nemeseket (Czirjék Mihályt, Nalácz Józsefet, Bálint Jánost, Bíró Lászlót, Kerekes Zsigmondot) éppen az érzelmes irodalom kedvelése vonzotta idősebb társuk körébe, az íráshoz is ő ébresztett bennük kedvet.⁹⁰ Báróczi barátai többnyire egykönnyvű szerzők maradtak, sőt írásaik jobbára nem is az elkészüléskor, hanem később, már a nyolcvanas években, a megélénkülő nemzeti mozgalom hatására kerültek csak sajtó alá. Ez arra utal, hogy az ő íráságuk alkalmi foglalatosság volt, sokkal inkább tekinthető olvasmányélmények hatásának, mintegy az olvasás által nyújtott örömet elmélyítő tevékenységnek, semmint írói ambíció

⁸⁷ Eckhardt Sándor: *Magyar rózsakeresztesek*. Minerva, 1922. 208–223.

⁸⁸ VIII. Rész *Böltességnek köve vagy lapis philosoph*. L. Bessenyei György *Összes Művei. A Holmi*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1983. 230–233.

⁸⁹ Báróczi La Calprenède-fordítására l. Vörös Imre: *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*. Budapest, 1987. 163–171.

⁹⁰ Gálos Rezső: *Ismeretlen testőrírók*. UK, 1932. 311–312.; vö. még Ballagi Aladár: *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*. Pest, 1872 és Hellebranth Kálmán: *A magyar testőrség évkönyve. 1760–1918*. Budapest, 1940; Bíró Ferenc: *A legérzékenyebb nemzedék* (Báróczi Sándor és „testőríró” barátai). ItK, 1978. 16–31.

megnyilvánulásának. Így Báróczi sem annyira „mester” volt számukra, mint inkább kalauz, aki olyan irodalomra irányította a figyelmüket, amelyre ők nemcsak érdeklődéssel, de szenvedélyesen reagáltak: nyilván úgy érezték, hogy ez az irodalom helyettük is beszél.

Ez a Báróczi által felfedezett és sikerrel propagált irodalom érzelmes irodalom volt. Első jellemzőjének az egyes szám első személyben való közlésmód tekinthető s egyben a reflexiók áradó bősége. A művek érdekessége a fordítók számára sem a cselekménnyel függött össze: a történetet néha előre összefoglalják, máskor pedig annyi műfaji változatban mondják el ugyanazt az esetet, hogy már nyilván nem a történet kedvéért mondják. A bölcselkedésre az teremti meg a lehetőséget, hogy ezekben a kor másodvonalbeli, túlnyomórészt francia (Baculard d’Arnaud, Claude-Joseph Dorat, Charles-Pierre Colardeau, Mme de Graffigny), ritkábban német (Johann Jakob Dusch) szerzői által írott művekben a hősök helyzete filozofikus értelemben is helyzetként jelenik meg, az esetek – az egyes ember sorsának – tanulsága bölcselkedő (általában az emberi sorsra vonatkozó) tanulságokba tűnik át. A művek érzelmes karaktere így a művekben előtérben álló reflexiókkal van összefüggésben, a reflexió tárgya pedig – lényegében kivétel nélkül – a szerelem. Egy szerelmi história áll minden írásmű cselekményének a középpontjában, s a szófukarnak egyáltalán nem tekinthető szereplők voltaképpen nem is beszélnek másról, mint a szerelemről. Mivel azonban a szerelemről ebben a körben legelőször és a legáltalánosabb érvénnyel Báróczi szólt *Erkölcsei leveleinek* (1775) *Elöl-járó Beszédében*, s mivel a szóban forgó fordítások nem sokkal ezután és éppen az ő környezetében jöttek létre, az *Elöl-járó Beszéd* programnak is felfogható. Báróczi mintha előre megjelölte volna a kis csoport érdeklődésének irányát, bár nyilván csak arról van szó, hogy már eleve létezett ez a közös érdeklődés. Fontos hangsúlyozni, hogy noha Báróczinak és ifjú barátainak olvasmányai (= fordításai) a szerelmi tematika túltengése miatt szembeötlően különböznek attól az irodalmiságtól, amely Bessenyei Györgyre és író barátaira volt jellemző, mégis: éppen a szerelem fogalma az, amely egymáshoz is kapcsolja a két irodalmi csoportosulást, olyannyira, hogy a két kör működése egyazon fejlődési szakasz – a felvilágosult rendiség első nemzedéke irodalmának – különböző fázisaként értelmezhető. A szerelem ugyanis itt az ember evilági vonzalmaira vonatkozó filozófiai kérdésekkel függ össze s így olyan eszmének tekinthető, amelynek alapja azonos a Bessenyeiéknél felmerülő eszmék alapjával. Bárócziék éppen úgy szemben állnak a késő barokk világ erkölcsi közfelfogásával, ahogy a luxus dicséretét áthasonító Orczy Lőrinc vagy az ember testi meghatározottságának téziséstől elinduló Bessenyei állt szemben, bár e kis irodalmi körben már inkább csak az eleve elfogadott pozíció és nem az egyes írások tartalmazzák a polemikus elemet az aszketikus morállal szemben. Az első mozdulat tudniillik itt is a polémia mozdulata volt. A Dusch-fordítás *Elöl-járó Beszéde* ebből a szempontból valóban egy határozott irányú program benyomását kelti, különösen akkor, ha mögötte ott látjuk a hagyományos morál jellegzetes tételeit és tendenciáját. Egy olyan könyv bevezetőjében – olvashatjuk Báróczi mondatait –, amely a szerelemről szól, „a szerelmet illik... ditsérni, azt kell megmutatni, minemű hasznos előmenetelére szolgáljon a közönséges jónak ez az indulat, és hogy azon valóságos rugó légyen, mely az egész világot mozgásba hozza”. Természetesen nem a „buja szerelemről” van szó, hanem arról, amit a „természetnek alkotója” öntött az emberi szívekbe, a „tisztá szerelem”. Ez egyrészt az erkölcs, egy immár teljesen a világi erkölcs forrása („a szerelmesek akarván

egymásnak megnyerni viszont szereteteket, minden szép erköltségekkel, ditséretes minéműségekkel, és nemes tulajdonságokkal igyekeznek ragyogni: és hogy ellenbe egymás előtt unalomba ne menyenek, az elfajult zabolátlanságokat kerülük”), de – ugyanakkor – a szerelem a szülője egy nagy, a társadalom egésze szempontjából fontos értéknek, az ambíciónak. Báróczi ugyanis a szeretet fogalmához „ragasztja”, azzal összetartozónak érzi az „önnön magunk szeretetét is, amely ösztön lévén a hasznos vetélkedésekre, mindenikünk azon igyekszik, miként az érdemekben el nyerhesse az elsőséget és tiszteletbe hozhassa magát polgár társai előtt”. Ez a fogalom tehát nemcsak a rend fenntartója az emberi világban, hanem „rugója”, előremozdító, dinamikus princípiuma is ennek a világnak. Báróczi szövege a szerelemnek, más szóval: az indulatnak, a szív hatalmának s ezzel együtt az önszeretnek előtérbe állításával nyíltan az emberi természet rehabilitációját célozza és egyértelműen szemben áll a kor hagyományos erkölcstani gondolkodásával. Így a magyar felvilágosodás első ízületének Bessenyei által kezdeményezett fő törekvéseihez kapcsolódik. Nem lenne nehéz Bessenyei írásaiból (*Az embernek próbájától A Holmiig*) egész sor párhuzamos gondolatot idézni Báróczi *Elöl-járó Beszédének* erőteljes kijelentései mellé.

De bármennyire valószínűnek látszik is, hogy a fiatal testöröknél kialakuló olvasói (= fordítói) érdeklődés felébredéséhez szükség volt az *Erköltsi levelek Elöl járó Beszédének* felszabadító hatására, az csak a fordításra kiválasztott munkák révén mutatkozhat meg, hogy milyen módon volt irányadó szerepe ennek a kis erkölcsi rendszernek és különösen az, hogy mi lett e szisztéma sorsa? Maga a rendszer valóban igen egyszerű: Báróczi írásában, de a fordított művekben általában is a szerelem részben a természethez, részben pedig a „természet alkotójá”-hoz, tehát az Istenhez kapcsolódó fogalom. Ha ezen az alapon mély és belső rokonság is mutatható ki a fordításra kiszemelt munkák között, a kettős viszony értelmezését illetően a kis kör irodalmi termése két. egymástól jól elhatárolható típusra oszlik.

1. Az első típust (ahol a szerelmet szentesíti a természettel harmonizáló isteni akarat s így mintha beépülne a hagyományos világkép rendjébe) a legtisztább alakban éppen Báróczi Duschfordítása képviseli, de nyilván ide kell számítani az elveszett folytatás készítőjének, Kerekes Zsigmondnak a munkáját is. Itt azt látjuk, hogy a „teremtőtől a’ természetbe oltott” tiszta szerelem olyan hatalmas erő, amelynek „szent kötelék”-eit csak az isteni hatalom bonthatja fel, az emberi közbeavatkozás tehetetlen vele szemben. Ilyen alapon természetesnek számít az az életszemlélet, amely kedvesében minden érték összegzését látja, őt elveszítve *mindent* veszít, s e veszteség ellen nincs kárpótlás. Ez a merőben evilági beállítottság éppen a legvonzóbb hősöket, az erkölcsös magatartás igazi példáit jellemzi, az olyanokat, mint például Mme de Graffigny – Bíró László által fordított – *Lettres d’une pérouvienne*-jének hősnőjét, a perui Ziliát. Ezt a spanyolok által elrabolt, majd egy derék francia fiatalember pártfogásába került indián leányt semmi sem térítheti el régi szerelmese, Aza emlékétől. Benne ráadásul valóban csak a pusztai természeti indulat a nemes, hiszen nem keresztény, hanem pogány, a napimádó indiánok közül való leányról van szó. E mű magyar fordítása szintén elveszett, csak Báróczi híradása nyomán tudunk róla s így természetesen nem tudhatjuk, hogy a fordító milyen hangsúlyokat erősített meg a magyar szövegben. De ez talán nem is olyan fontos. Mindenképpen bizonyos, hogy ennél a típusnál a szerelmes indulat mindig telítve van olyan erkölccsel, amely voltaképpen alig

különbözik a hagyományos morál változataitól. Ezt az indulatot végül is a természet alkotója igazolja. Igaz, ő maga immár nem áll előtérben, jelenléte ugyan nem hangsúlytalan, de mégis távoli jelenlét. Közvetítőkre – az egyházakra – mintha már nem is lenne szükség: ebbe a világba nem idegenként lépnek be a perui pogányok sem, nem is annyira az Isten, mint inkább az Isten által teremtett természet a mindenható. Végül is nem meglepő, hogy Báróczi az erényes istentagadó (az „athée vertueux”) első hazai védelmezője,⁹¹ s hogy alakjától egyébként is jól érzékelhető szálak vezetnek a korai szabadgondolkodás bizonyos tendenciáihoz: a szerelem legnagyobb apológétája a magyar XVIII. században – ne feledjük – Csokonai Vitéz Mihály lesz. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a Báróczi által „erköltsi tudomány”-nak nevezett morálnak az ilyenfajta mozzanatok inkább csak lehetőségei, amit a művekben látunk, az maga a nagyon is kettős arculatú erkölcs. A szerelem itt (mint a természet megnyilatkozása) valóban felszabadult erő, de mögüle szinte egyik pillanatról a másikra tűnnek elő a hagyományos morál szólamai: ez az „erköltsi tudomány” valójában két s egymással ellentétes tendenciát rejt magában. A profán módra felfogott „szeretet” apológiájából kiindulva itt nem lehet olyan konzekvens erkölcsi rendszert felépíteni, amely minden szempontból megfeleljen a hagyomány normáinak, a Teremtő pedig formálisan igazolhatja ugyan a szerelmet, de ez az adott összefüggések között csak inkohereus gondolkodáson alapuló igazolás lehet. A modern, világias vonzalmaknak és a hagyományos morálnak egyidejű jelenléte a történetekben azt jelenti, hogy hallgatólagosan ugyan, de kölesönösen cáfolják és ezzel védtelenné is teszik egymást. Ez pedig a hősök, a történetekben már választásra kényszerített hősök védtelenségeként jelenik meg, vagy azért, mert kizárólag egy értéktől (szerelmüktől) függ boldogságuk, őt veszítve tehát mindent veszítenek, vagy azért, mert az erkölcsöt, az állandóbb és sérthetlenebb öröm forrását választották ugyan, de az általa nyújtott öröm kevés, kielégületlenül hagyja az embert az érzékenység hívásával szemben. A védtelenségnek ez a kétféleképpen is megnyilatkozó tudata adja meg az e típusba tartozó munkák érzelmes tónusát: egy panaszos, lamentáló, kesergő hang szól itt, s szavában vagy a mindent jelentő kedves vélt vagy valódi elvesztésének bánata vagy az önmagában immár elégtelennek érzett erény kielégületlensége szól.

2. A második típus legjellegzetesebb és időrendileg is első munkája Naláczi Józsefnek ugyancsak 1793-ban megjelent, de már 1776-ban elkészített *A szerentsétlen szerelmesek avagy G. Comens* című kötete.⁹² Ide tartozik az ugyancsak Naláczi által s közvetlenül a Cominge-összeállítás után fordított, de már 1783-ban megjelentetett *Eufémia vagy a vallás győzedelme*

⁹¹ Vö. *Erkölcsei Mesék Mannontel után* (é. n.) *Előljáró Beszéd* IX–X. A szóban forgó „lipsziai irástudó”-nak a *Bélisaire* című Marmontel-regény „tizenötödik részé”-re vonatkozó kritikája éppen az erényes ateista problémáját érinti.

⁹² Naláczi József ezt a fordítást egy 1765-ben megjelent kiadvány alapján készítette. Ez a kötet – *Les amans malheureux ou le comte de Comminge*. Drame en trois actes en vers... Londres. MDCCLXV – ugyanazokat az írásokat tartalmazza, mint a magyar megfelelő. A Baculard d’Arnaud által készített színmű, Mme de Tencin regénye és a *Comminge levele anyjához* című heroida egyformán megtalálható mind a két kiadványban. D’Arnaud *Discours préliminaire*-jét pedig az *Előljáró Beszéd* és a *Le-írása trappbeli apát uraságnak* című bevezetés elkészítéséhez használta fel Naláczi.

című regény.⁹³ Rokon szellemiségű műveket tartalmaz a Czirjék Mihály által készített *Érzékeny levelek* című kötet is (megjelenési éve: 1785), amelyben fő helyet az Abélard és Héloïse közötti fiktív s a korban rendkívül népszerű verses levelek foglalják el.⁹⁴ Ha az első típusba tartozó kiadványokkal szembesítjük e munkákat, akkor rokonságuk éppoly gyorsan szembeötlik, mint különbségeik: míg az első típusba a szerelem, az Isten és a természet fogalmai többé-kevésbé rejtett inkohereenciával ugyan, de mégiscsak vigasztaló metafizikai háttérrel szolgálnak a történetekhez, e másik típusban pontosan a szerelem (= természet) és a vallás (= Isten) szembeállítás tölti meg feszültséggel az elbeszéléseket. Ezt másképpen úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az első típusban a természettel egyeztetni akart morál sok konformista mozzanatot tartalmazott, a szerzők (és a fordítók) mindenekelőtt arra törekedtek, hogy eltakarják azt a szembenállást, amely – végső soron – a természet alkotójának parancsa és a természet szava között nyilatkozik meg. A második típus viszont éppen e konfliktus nyitltá tételére törekszik. A „tusakodásban szaggatott” emberi szívek a főszereplők, ahol a tusakodás oka éppen az „emberi természetén uralkodó két hatalmas erőnek a viszálykodása”, a két hatalmas erő pedig nem más, mint a „vallás és a szerelem”. Rögtön szembeötlik, hogy a szerelem az e típushoz tartozó írásokban ugyanúgy hatalmas, kizárólagos szenvedély, mint amott, az erkölcs az, ami megváltozott: nem az egyszerű, köznapi ember moráljaként, hanem a vallás legszigorúbb, leginkább komor életelveinek foglalataként jelentkezik. Ez a szembenállás a nagy szenvedély és az itt a teljes aszkézist követelő vallás között nem szükségszerű és nem fogja át az egész emberi életet, hiszen a „Hitlés” (= házasság) révén könnyen feloldható az az ellentét, amely a „természettől helyben hagyott érzékenység” és az „ennek meg-fojtását olyan keményen parantsoló” vallás között feszül, az érdeklődés azonban ezekben a művekben nem a harmonikus megoldás, hanem a kivétel iránt mutatkozik. Itt csak az olyan történetek ébresztenek figyelmet, ahol „tusakodásban szaggatott” szívekkel találkozunk. Vagyis: míg az előző típusban a világius morál át volt itatva konformista mozzanatokkal, most mintha támadó szelleművé alakult volna, szinte keresi a konfrontáció alkalmait, sőt: voltaképpen csak a konfrontáció érdekli.

De vajon tényleg harcról van szó? A jelek szerint igen: a szereplők (nagyon is gyakori) elmélkedéseiben a végletes világiság szava éppen úgy megszólal, mint (ugyanannak a szereplőnek a szájából) a hit legszigorúbb parancsaiba való belenyugvás. E vívódás szólalmait egyáltalán nem tompították a szerzők (és a fordítók), sőt, a legszélsőségesebb színek

⁹³ Nalácz József négy írását (regényt, drámát, novellát és egy esztétikai elmefuttatást) tartalmazó Eufémiájának eredetije két kötetben jelent meg. Az első kötet a színművet – *Eufémie ou le triomphe de la Religion*. Drame par D’Arnaud. Paris MDCCLXVIII. –, a második pedig ugyancsak ugyanannak a történetnek több műfajban való feldolgozását tartalmazza. Nalácz azonban a maga kötetének kialakításakor több módosítást is végrehajtott, így például megváltoztatta az írások eredeti sorrendjét.

⁹⁴ Czirjék feltehetően több kiadvány alapján alakította ki a maga kötetét. A *Collection d’héroïdes et pièces fugitives* (Dorat, Colardeau, Pezay, Saint-Maure et autres, à Francfort et à Leipzig. MDCCXLX) mellett bizonyosan használta a *Collection précieuse des lettres et épîtres amoureuses d’Héloïse et d’Abélard* című kiadványt is (s.l. MDCCLXVIII.), amelyben – egyéb írásokkal együtt – megtalálhatók azok az Abélard és Héloïse nevezetes szerelmének történetét feldolgozó heroidák is, amelyek Alexander Pope *Elisa to Abélard*-ja nyomán oly nagy számban keletkeztek a századközép francia irodalmában.

alkalmazásától sem riadtak vissza. Héloïse elmékedéseiben például a Teremtő és a szerelmes Abélard végig egyenrangú felekként jelennek meg, és abban a boldogtalan tépelődésben, mely Héloïse lelkét kitölti, az Isten arca gyakran torzul kegyetlenre, „rettenetes”-re, Abélard alakja viszont bizonyos és nem is kivételes pillanatokban isteni fényben kezd el ragyogni. Héloïse heroidájában ilyen mondatokat olvashatunk: „Széles világotat mind a fényes égig / Fel találtam benned – egész Istenségig”, azaz: a szerelmes nő számára a szeretett férfi mintha az Isten helyére lépett volna. Hasonló jellegű kiszólások minden fordításból idézhetők, úgyhogy azt mondhatjuk, hogy bár a végső választások konformista módon történnek ugyan, de amíg addig eljutunk, túlságosan is sok, konformistának éppen nem tekinthető szólam hangzik el. A „vallás” minden alkalommal győzelmet arat ugyan a „szeretet” felett, de ez pirruszi győzelemnek tekinthető. Ez az irodalom azonban mégsem ravasz libertinusok ügyesen álcázott romboló tevékenysége, sőt, voltaképpen nincs szó értékek csatájáról sem, arról, hogy a fordítások a hagyomány elleni tudatos küzdelem jegyében készültek volna. A vallás és a szerelem vetélkedése nem áll ideológiai küzdelem szolgálatában. Ha figyelmesen olvassuk végig a testőrírók munkáit, akkor egyértelmű a tanulság: olyan művek fordításáról van szó, ahol úgy vetélkedik egymással a vallás és a szerelem, hogy az eredmény (a sport nyelvén szólva) közel legyen a döntetlenhez. Eszmetörténeti szempontból tehát nem történik választás. Poétikai oldalról nézve viszont egy látható kedvteléssel megtörtént és mindenképpen tudatosnak látszó választás tűnik élénk, tudniillik a „tusakodás” ábrázolásának a választása. S ebbe alighanem belejátszott egy nagy irodalmi hagyomány, a XVII. századi klasszikus tragédiák példája is, a hősök elég feltűnően a kötelesség és a szív, a *devoir* és a *coeur* között viaskodnak. A klasszikus századdal való vetélkedéshez növelhette az öntudatot, hogy e viaskodáshoz nem egyszerűen magánéleti-etikai vagy éppen politikai konfliktusok, hanem az emberi élet végső dolgaival érintkező bölcséleti témák szolgáltatták az anyagot.

Ez a „tusakodás” azonban a látszat ellenére sem „alkalmatos” alap – ahogyan azt Naláczi József is gondolta – egy „nagy Méltóságú szomorú Játék” megalkotására.

Kétségtelen: e művek a kor szellemi életének egyik nagy ellentétéből táplálkoznak, a tradicionális (de a legszélsőségesebb változatban megjelenített) vallásos életfelfogás normáit és az ugyancsak tradicionálisnak tekinthető szabadgondolkodás bizonyos igényeit állítják szembe egymással. A szembeállítás valóban éles, hiszen a világias törekvésekben az erkölcsnélküliség eleme tűnik elsősorban elő, a vallásos tendenciákat pedig csak szélsőséges életidegenségükben hajlandók látni. Az élethez való viszonynak ezek az alapvetően eltérő változatai így saját egyoldalúságukban különülnek el és izolálódnak is egyben. A két életfelfogás statikusan kerül szembe egymással, ezért ez a szembeállítás mind a két felfogás elszegényítése és éppen ezért valódi szembesítésük megkerülése is. A keresztényi-aszketikus bölcsesség és a világi örömeire nyitott hedonisztikus érzékenység között az ábrázolt helyzetekben nincs és nem is lehet tényleges konfliktus. Itt ugyanis igazából fel sem merülhet valamelyik oldal győzelmének komoly lehetősége, lehetősége igazán itt csak a kompromisszumnak van, egy olyan „győzelem” elérésének, mint Eufémiáé, akinek végső választása „mind a vallást, mind a természetet megdicsőíti”. Ennek a „győzelem”-nek az a lényege, hogy a hősnő „érzékenysége” (= világias vágyakozása) erkölcsös érzékenységgé alakul, mert mindig jelen van benne a vallásos norma

által diktált büntudat és így fájdalommal jár. A hit pedig éppen azért lesz értékes, mert szintén nem önmagában, hanem az érzékenységgel való „tusakodás”-ban, igazi erkölcsi erőként mutatkozik meg. Azaz: Eufémia vallást és természetet egyaránt megdicsőítő győzelme olyan lelki helyzet elérésével jön létre, amelyben egyformán és egyszerre működik az aszketikus módra felfogott vallásos érzés és egy nagy szerelmi szenvedély el nem hamvadó tüze. A harc tehát nem a „vallás” és a „természet” között zajlik, a lélek küzd azért, hogy kielégítse mind a két (egyformán kielégíteni akart) értékrendet. Ezt azonban csak saját kielégületlensége által érheti el, az érzékenységgel folyvást küzdő vallásos érzést és a vallásos érzéssel folyvást küszködő érzékenységet hordozó magatartás kielégületlenségében. A két értékrend összebékülése tehát egy mély hiányérzetben születhet meg, egy elementáris szomorúságban. A szomorúság így a legértékesebb emberi magatartássá alakul át, hiszen az erkölcsi kielégülés szükségszerű velejárója, s így az emberhez leginkább méltó állapot, a tiszta emberi lélek otthona. Ez a pozíció azután szükségképpen befolyásolja a világ dolgainak szemléletét, a szomorú lélek ugyanis abban azért vigaszt talál, ha a világ felel neki és nem hagyja őt magára bánatával. Az vonzódás a boldogtalanság képei, a komor, borzasztó helyzetek és jelenetek iránt nem csupán megfigyelhető e kis irodalmi kör érdeklődésében, de elméletileg is tudatosul számunkra. A szomorúságból, sőt a borzadályból eredő – s minden mást felülmúló – szépség tanát Baculard d’Arnaud nyomán Nalácsi József is szabatosan fejti ki éppen az Eufémia élettörténetének áldozott kötet egyik írásában,⁹⁵ s e nézeteket nyilván ismerték a Báróczi köréhez tartozó fiatal fordítók is.

Az a polémikus indulat, amely még jelen volt Báróczi szerelemtanában, láthatóan nem erősödik tovább: Báróczi és ifjú barátai magatartását – mint arról irodalmi vonzalmaik tanúskodnak – a hagyománnyal való kompromisszum alakította. Az elmondottakból azonban talán egyértelműen kitényt az is, hogy ami Bessenyei és íróbarátai számára igen változó intenzitású, de mégiscsak kemény intellektuális küzdelem terepe volt, az (és éppen az) e másik írócsoport számára végzettszerű helyzetté dermedt. E helyzetet ők nem kívánták felülvizsgálni, ellenkezőleg, sajátjukként élték át olyan mélyen, hogy irodalmi működésük eredete és jellege is vélhetően ezzel az élménnyel van összefüggésben. Míg kedvenc (s igencsak másodrangú) francia szerzőiket a klasszikus századdal való vetélkedés öntudata tölthette el, ők láthatóan nem dédelgettek különösebb írói terveket. Íróságuk némi túlzással szólva felfokozott olvasásnak tekinthető. Ez alól Báróczi volt a kivétel. Számára az írás semmiképpen nem alkalmi foglalatosság volt, s az ő írói öntudata aligha csak a tematika magasrendűségén alapult. Nagyon

⁹⁵ A szomorúság az „érzékeny Lelkek’ gyönyörűségének egyik újonnan fakadott forrása” d’Arnaud számára, s nyilvánvalóan az a magyar mondatot megfogalmazó Nalácsi József számára is. Az Eufémiakötetnek *Az írónak ezen Munkájáról tett szükségesebb jegyzései Egy Barátságának szóló levelében* (114-127.) erősen rövidíti ugyan d’Arnaud eredeti tanulmányát, de így szinte még erőteljesebben és egyértelműbben kap hangsúlyt az a meggyőződés, hogy „Szintén azt lehetne hinni, hogy a fájdalom az embernek természetes, és az öröm tsak ideig tartó érzékenysége. A’ Vers-szerzésnek és a’ kép-festésnek mesterségét is tsak akkor dítseri minden, a mikor meg szomorít... Egy magas kő szikláról zuhogó folyamatnak tekintete, mellyben a le döntött nagy élőfák hengeregnek, sokkal jobban fel-indít minket, mint egy patakotskának a’ szép Pásiton való lassú tsergedezése.” Naláczinak ez a fordítása ízléstörténeti és kritikátörténeti szempontból is nyilván fontos dokumentum.

is feltűnő – s nemcsak slamposan fogalmazó ifjú barátaihoz viszonyítva feltűnő – az a stiláris műgond, amellyel írt: prózája, ez az emelt, feszes, elegáns, idegenszerűségekkel finoman dúsitott próza⁹⁶ alapvetően tér el Bessenyeinek nem kevesebb, de merőben másfajta értékeket nyújtó, az élőbeszédhez közel álló, élénk, az elvont bölcséleti kérdéseket a legszemélyesebb hangon megszólaltatni képes írásmódjától. Ezzel magyarázható, hogy a két szerző utóélete oly eltérően alakult: Bessenyeit (főleg programírásai miatt) a század utolsó két évtizedének plebejus literátorai tisztelik és idézik, Bárócziban pedig egy nemesi irodalmár, Kazinczy Ferenc talál majd rá elődjére: a sárospataki diák az ő újszerű, csak a kevesek, a kifinomult ízlésűek számára élvezhető szólásaiban gyönyörködve sikoltozott oly emlékezetesen. Teljesen természetes, hogy a nyelvújítási küzdelmek idején egyik fontos feladatának tartja majd Báróczi szövegeinek közzétételét. Míg az írói mesterség öntudatának kialakulásában – ha nem is egyforma módon, de – hozzávetőleg egyforma súllyal élt tovább örökségük, eszmetörténeti szempontból Bessenyeinek és társaságának a hagyatéka termékenyebbnek bizonyult. Bár mindenképpen hangsúlyozandó, hogy a felvilágosult rendiség első nemzedékének irodalmában szerepet játszó mind a két írócsoport működését ugyanarra a helyzetre adott válaszként kell értelmezni, azt is látnunk kell, hogy az érzelmes olvasmányokba elmerült fiatal emberek által művelt irodalomban már kibontakozott és megmerevedett az a szellemi krízis, amellyel Bessenyei és íróbarátaimég éles harcban álltak. A Báróczi-féle kis társaság a hetvenes évek nemesi irodalmának hanyatló fázisát, vagy inkább: meddő lehetőségét reprezentálja. A fordításaikban, pontosabban: a lefordítandó munkák kiválasztásában megjelenő mentalitás különös tisztasággal mutatja, hogy a század közepe tájától újraerősödő nemesi irodalomban, amely az 1770-es években a felvilágosodás számos gondolati elemét áthasonítva alapvetően módosítja a magyar szellemi élet belső erőviszonyait, a tetőződéssel egyidejűleg megjelennek a hanyatlás félreismerhetetlen nyomai is. Ez a körülmény különös élességgel világít rá arra, hogy a felvilágosodás megjelenésének az ideje a magyar irodalomban nemcsak a fény áttörésének az ideje volt, de válságos, küzdelmes időszak is: az első nemesi író-reformerek feszültségekkel és bizonytalanságokkal aláaknázott terepen tették meg első lépéseiket. Nyilván e helyzetnek a következménye, hogy e nemzedék irodalomművelése az esetek többségében viszonylag szűk körű, inkább csak baráti körön belül nyilvánossághoz jutó irodalomművelés volt (lényegében csak a két vezéregyéniség, a sokat publikáló Bessenyei György és Báróczi Sándor számít kivételnek), de az is, hogy e nemesi írónemzedék túlnyomó részének kapcsolata az irodalommal alkalmi jellegű maradt. Ennek legfeltűnőbb jele, hogy 1780 körül ez a generáció gyakorlatilag kiesik az irodalmi élet menetéből. Nemcsak a Báróczi környezetében olvasó-fordító fiatal emberek távolodnak el az irodalomműveléstől, de (merőben különböző okok miatt ugyan) elnémulnak Bessenyei körének tagjai is, megszólalásaik az új évtizedben már epizodikussá válnak. Maga Báróczi Sándor ugyancsak hosszú időre elhallgat, bár neki megmarad kapcsolata az irodalmi élettel, 1790-ben például tollat fog a magyar nyelv védelme érdekében.

Majdnem két évtizednyi bénultság után egyedül Bessenyei kezdi majd újra a rendszeres munkát bihari magányában, s bármennyire elszigetelten dolgozik is korának irodalmi életétől s

⁹⁶ Horváth János: *Báróczi Sándor*. Budapesti Szemle 1901. 92–113. és 193–221.

bármilyen sok szál kapcsolja is ekkori tevékenységét ifjúkori problémavilágához, mégis: működése a XIX. század elejének nemesi irodalmához tartozik, annak a részét képezi és ott is kell beszélni róla. Sem Báróczi néhány késői publikációja, sem az öregedő Bessenyei feltámadó munkakedve nem változtat azonban azon a tényen, hogy a magyar felvilágosodás irodalmának első nemzedéke a késő barokk kultúra végleges erővesztésének pillanataiban – 1780 körül – maga is letűnik a magyar művelődés színpadáról.

Fordulat 1780 táján

Az irodalom életmódjának átalakulása

1780 körül tehát jelentős változás következik be a magyar irodalom életének menetében: az 1770-es években tevékenykedő és szervezkedő nemesi írónemzedék tagjai különböző okok miatt ugyan, de egyformán kikerülnek ebből a nem sokkal korábban és éppen általuk felgyorsult ritmusú folyamatból. Személyesen lényegében nem vagy alig-alig vesznek részt az irodalom életében. Az évtized fordulójával pályák zárulnak le, illetve törnek meg, viszont pályák egész sora is kezdetét veszi, egyre nagyobb számban lépnek elő az irodalom történetének új szereplői. Olyan szerzők indulnak el termékeny időszakuk és emlékezetes irodalmi harcaik megvívása felé, akik eddig csak a háttérben, szinte észrevétlenül tevékenykedtek, de egyre-másra tűnnek elő új arcok is, fiatalok, akiket ez az évtized indít el pályájukon.

Egy nemzedékváltás körvonalai rajzolódnak ki előttünk, s ami azonnal szembeötlik, egy szociológiai tény: a megjelenő új és a letűnő régi nemzedék a társadalmi hovatartozást illetően is különbözik egymástól. Míg – láttuk – a hetvenes években nemesi származású és szemléletük szerint is nemesi karakterű írók (Orczy Lőrinc, Bessenyei György, Barcsay Ábrahám, Ányos Pál, Báróczi Sándor) vezették az irodalom mezőnyét, addig a most következő időszak tevékeny és előtérben álló szerzőinek túlnyomó része a társadalmi hierarchia alsóbb rétegeiből származik és értelmiségi foglalkozást kell vállalnia, hogy meg tudjon élni. A nemességet inkább a már alaposan elszegényedett, néha a jobbágyok életviszonyaihoz közel álló familiákból származó (Baróti Szabó Dávid), de értelmiségi pályára kényszerült fiak (Decsy Sámuel, Szentjóni Szabó László) képviselik. Szép számmal vannak azonban a kor szellemi elitjéhez tartozó és a kor irodalmának a jellegét alakítani képes írók szülei között ténylegesen polgári foglalkozású emberek is, akiknél az esetleges nemesi eredet legfeljebb egy-egy armálissal vagy címerrel hitelesíthető emlék és némi összeköttetés. Olyan foglalkozásúak, mint szolnoki sőtiszt (Verseghy Ferenc), tapolcai varga (Batsányi János), miskolci szabómester (Dayka Gábor), szegedi iparos (Dugonics András), nagyszentmiklósi csizmadia (Révai Miklós). Polgári familia leszármazottja Ráth Mátyás és Rájnis József is. Péczeli József és Horváth Ádám apja mezővárosi lelkész volt, Virág Benedeké pedig jobbágy. Ez a tendencia Földi Jánosnak, Csokonai Vitéz Mihálynak, Fazekas Mihálynak majd Kármán Józsefnek a színre lépésével tovább erősödik. E kurta – s további adatokkal bővíthető – áttekintés voltaképpen csak azért érdekes, mert így látni lehet: a nemesség képviselete az irodalom életében vagy inkább: gyakorlati életvitelében a háttérbe szorult, hiszen ha a származás nem jelent is sokat egy író szellemi arculatának alakulása

szempontjából, a század utolsó két évtizedében élő magyar irodalom *egészének* ezt a szociológiai sajátosságát már nyilvánvalóan figyelemre méltónak kell tartanunk. S nem is csak azért, mert rávilágít arra, hogy az az osztály, amely most válik a nemzet politikai életében hosszú idő után és hosszú időre valóban lényeges, változásokat elősegítő tényezővé, mintegy két évtizednyi időre eltávolodik az irodalom mindennapjainak életétől, hanem azért, mert önmagában is jelzi: az irodalom művelésének külső körülményei megváltoztak. Az 1780 körüli időtől a magyar irodalom – immár a kibontakozó felvilágosodás magyar irodalma – ismét új létezési feltételek között születik.

Ez az értelmiségi irodalom – külső viszonyait tekintve – elsősorban abban különbözik az 1780 előtt is jelentős szerepet játszó értelmiség irodalmától, hogy az intézmények (egyház, iskola, közszolgálat) az ő irodalomművelésük szempontjából szinte alig játszanak már szerepet. Ellátják hivatalukat, de literatúrával hivataluktól függetlenül foglalkoznak. Különbözik a helyzet az 1770-es évek nemesi irodalmától is: most kisebb s meglehetősen különmemű csoportosulások lépnek a korábban egyedül dolgozó, de episztolát fogalmazó és váró, tehát a másikkal párbeszédet folytató író vagy az egy irodalmi kalauz irányításával lényegében ugyanazt az irodalmiságot művelő szerzők helyére. A szintér nem a bécsi gárdapalota vagy a császárváros valamelyik „Vorstadt”-ja, de nem is hazai kúriák vagy klostrok csendje, hanem egy-egy város (amely városok között természetesen ott van Bécs is), még anélkül, hogy most végleg eldőlné, melyikük szerzi meg a vezető pozíciót. Az első jellemző: Bécs szerepének viszonylagos csökkenése.

A monarchia fővárosa nemcsak Bessenyei György és a „testőrírók” tevékenységének színtere volt, de 1780 után is fontos szerepet játszik: jelentős magyar nyelvű irodalmi folyóiratok szerkesztősége működik és jelentős magyar irodalmárok (főleg újságírók) tevékenykednek a császárvárosban.

Mégis, éppen a II. József trónra lépése körüli esztendőkből sokasodnak meg azok a jelek, amelyek arra utalnak, hogy az egyre elevenebb és kiterjedtebb irodalmi élet műhelyei az ország belső területei felé tevődnek át. A nagyszombati egyetem Budára való telepítése (1777) alkalomnak látszott arra, hogy a magyar főváros visszanyerje az előző századokban megszerzett rangját és központja legyen az irodalmi és tudományos életnek.⁹⁷ Bessenyei György programításainak egyik apropója is éppen az egyetemnek Budára való helyezése volt,⁹⁸ s hogy ez az esemény milyen élénk visszhangot váltott ki a felvilágosult rendiség körében, jól mutatja,

⁹⁷ Ezt az eseményt alapvető fordulatként fogja fel Waldapfel József *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből* (1780–1830) című monográfiájában (Budapest, 1935.) 3–28. Az egyetem történetéről részletesen I. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 499–516.

⁹⁸ Ugyancsak Waldapfel József hívja fel a figyelmet arra, hogy Bessenyei György *A magyarság* című röpiratában (1778) még a „Budai nagy Universitas”-t gondolta el kulturális programjának intézményeként (11.), az egy évvel később kiadott *A Holmiban* (XXV II. Rész. *A magyar nyelv fel emelkedéséről*) viszont már „tisztá magyar Akadémiát” kívánna (229).

hogy Ányos Pál és Barcsay Ábrahám egyaránt verssel üdvözli.⁹⁹ Pest-Buda ekkortájt valóban elindul azon az úton, hogy a magyar irodalom központja legyen. Ez a folyamat azonban csak jóval később, a romantika korára bontakozik ki, addig viszont szó sincs folyamatos fejlődésről annak ellenére, hogy 1790 körül valóban minden jel arra utal, hogy Pest-Buda kulturális centrummá válik: könyvesboltok, lesekabinétek nyílnak, újságok indulnak és megkezdődik a magyar nyelvű színjátszás is.¹⁰⁰ Ennek az átmeneti virágzásnak az alapja az volt, hogy II. József az 1780-as évek első felében ide telepítette a főbb kormányshékeket,¹⁰¹ így a magyar nemesség elitje és a hivatalnoki értelmiség egyre többit tartózkodott itt az 1780-as években. Az 1790–91-es országgyűlés színhelye már természetes módon lett Pest-Buda. Ezért van, hogy a II. József elleni nemesi ellenállásra támaszkodó nemzeti mozgalom küzdelmeinek keretében szolgálhatott ugyan az ősi főváros, de ezt az élénkséget előbb a nemesi ellenállás elcsitulta, utóbb az első magyar köztársasági mozgalom felszámolása (1795) után dermedt csend váltja fel. Pest-Buda azonban nemcsak azért nem tud ebben a korban még a magyar irodalom életének a központjává válni, mert nincs idő arra, hogy a megindult folyamatok beérjenek, de azért sem, mert (láttuk) akik ebben az időben az irodalmat művelték, túlnyomórészt nem tartoztak hozzá a politikai életben vezető szerepet játszó nemesi elithez: az irodalom a társadalmi élet alsóbb régióiban érezte otthon magát. Ha Pest-Buda elindult is azon az úton, hogy az ország központja legyen, az irodalom szempontjából a helyzete alapvetően nem változott meg: a magyar irodalom műhelyei főleg (de távolról sem kizárólag) hivatali és oktatási intézményekkel rendelkező városok voltak, s Pest-Buda közülük csak egy a sorban. A jelentősebb találkozóhelyek között vele együtt kell említeni Pozsonyt, Kassát, Komáromot, Debrecent, Győrt, néhány erdélyi várost, s bizonyos szempontokból elsősorban őket. Ugyanakkor a jelentékenyebb városokon kívül számos olyan település van az országban, ahol literátor körökben már ismert, több kötetet is publikáló, sőt a kor viszonyai között népszerűnek számító szerző élt. Aki az 1780 utáni két évtized magyar irodalmi életének topográfiaját akarná elkészíteni, jóformán a korabeli Magyarország térképének egészen kellene elhelyeznie jeleit. A helység- (s a velük kapcsolatos író-) neveket hosszasan sorolhatjuk a

⁹⁹ Ányos Pál: *A széptudományoknak áldozott versek. L. Ányos Pál versei*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Császár Elemér. Budapest, 1907. 69–72. A költemény önálló kiadványként jelent meg 1780-ban. A cím folytatása: A' Budai Királyi Universitasnak fel szentelése alkalmatosságával. Barcsay Ábrahámnak *Midőn erdői gróf Pálfi Károly Budán, a felséges Mária Terézia hagyásából a tudománymindenességnek erősítő levelét hirdetni*, valamint *A magyarországi tudományoknak fő-gyülekezetihez* cími verse tartozik ide. L. *Barcsay Ábrahám költeményei*. Magyar Irodalmi Ritkaságok 25. Szerkeszti Vajthó László. Budapest, é. n. 21–22. és 22–24. Egy latin költeménnyel Kreskay Imre, a pálosok pesti könyvtárának igazgatója, Bessenyei György barátja is részt vesz az ünneplésben. L. Waldapfel József *i. m.* 23.

¹⁰⁰ Szemző Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei*. Magyar Könyvszemle. 1939. 165–75.; Kókay György: *A magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1957. 271–275.; Kókay György: *Irodalmi élet a 18–19. század fordulóján*. In: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983. 155–161.; Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, 1970; Waldapfel József *i. m.* 40–41. és 77–90.; Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon*. Budapest, 1981. 9–91.

¹⁰¹ A kulturális következeiseivel együtt l. Waldapfel József *i. m.* 38–39.

teljesség igénye nélkül is: Pozsony (Ráth Mátyás, Révai Miklós, Barczafalvi Szabó Dávid), Kassa (Kazinczy Ferenc, Batsányi János, Baróti Szabó Dávid), Komárom (Péczeli József, Mindszenti Sámuel, Fábrián Julianna, Illei János), Debrecen (Földi János, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály), Győr (Révai Miklós, Rájnis József, Fábchich József), Pest-Buda (Verseghy Ferenc, Kármán József, Ráday Gedeon, Dugonics András), Eger (Dayka Gábor, Szaitz Leó), Kecskemét (Mátyási József, Göböl Gáspár), Sátoraljaújhely (Molnár Borbála). Számos kisebb-nagyobb helységét sorolhatnánk még az országnak, hiszen nem említettük például a Füreden élő Horváth Ádámot, Kováts Ferencet, aki Pápán lakott, a tordai poétát, Gyöngyösi Jánost, vagy Marosvásárhelyt, ahol az 1790-es évek legjelentősebb irodalmi szervezkedésének vezetője, Aranka György működött.

Mint látható, a magyar irodalom a XVIII. század utolsó két évtizedében jórészt (legalábbis mai fogalmaink szerint) vidéken élt, s így talán furcsának tűnhet, ha a későbbiek során külön vidéki irodalomról is beszélünk majd. E némileg kényelmes terminus használatát azonban – úgy véljük – jogossá teszi, hogy ha ebben az időben természetesen nem létezett is még a fővárossal szembeállítható vidék fogalma, de létezett a fejlettebb, kulturális intézményekkel, hivatalokkal, jelentősebb iskolákkal rendelkező városokkal szemben a kisebb mezővárosok, falvak, udvarházak együttesét összefoglaló vidéké – így Bécs, Pest-Buda, Debrecen, Győr, Kassa, Eger, Komárom vagy Pozsony nyilván megkülönböztethető Balatonhenyétől, Sátoraljaújhelytől, Szakolcától, Tokajtól, Füredtől vagy Tordától. Ha nem is teljesen, de általában véve és a fő tendenciákat tekintve ez a különbségtétel földrajzi szempontból megfelel annak a különbségnek, amelyet Kosáry Domokos művelődéstörténeti szintézisében a hazai művelődés első és második szintjeként jellemez: az első szint – legalábbis az irodalom története szempontjából – főleg a városokban, a második szint pedig jobbra a fenti értelemben felfogott vidéken élt.¹⁰² Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy ez a megkülönböztetés lényegében csak a század utolsó két évtizedének irodalmára értendő – más volt a helyzet 1780 előtt és megint más a XIX. század első két évtizedében, amikor a magyar irodalom élvonala vidéki kúriákban lakott.

Ez a kép valóban csak a fő tendenciákat tekintve érvényes, hiszen azt is figyelembe kell venni, hogy a századvég magyar íróját nemcsak az jellemzi, hogy hol lakik, hanem az is, hogy hány helyen. Az értelmiségi sors vagy egzisztenciális bizonytalanságot, vagy egzisztenciális kötöttséget jelent, s ezekkel együtt jár a gyakori helyváltoztatás. A XVIII. század utolsó két évtizedének „tipikus” magyar írója – többnyire rövid – élete során igen sok helyen lakott, a tanári, papi s hivatalnoki munka (vagy a munka reménye) gyakran szólította őket más helyre. Ha egy-egy város mellett több író is felsorolhatunk azon az irodalmi térképen, akkor egy-egy író neve után általában jóval több város vagy község nevét sorolhatnánk fel. Révai Miklós, a költő, újságíró és nyelvtudós több mint tizennégy helyen élt és dolgozott élete ötvenhét éve alatt, de a nagyon fiatalon, huszonhét éves korában meghalt költőnek, Dayka Gábornak is öt állomáshelye volt rövid tanári pályafutása során. A kor legnagyobb magyar költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak életéből öt év telik el szinte állandó vándorlással. Az utazás ekkor egzisztenciális kényszer, ahogy egzisztenciális okokra vezethető vissza az is, hogy külföldre (Bécset

¹⁰² L. Kosáry Domokos *i. m.* 56–62. és 318–321.

természetesen nem számítva) túlnyomórészt diákokként jutottak el a kor szerzői. Hazai egyetem hiányában most is sok protestáns diák keresi fel a nyugati országok egyetemeit, főként Hallét, Jénát és Göttingát, de megfordulnak magyar peregrinusok Svájcban és Hollandiában is, mint például Péczeli József, Komárom későbbi prédikátora. Másképpen nemigen jutnak el külföldre a századvég alacsony sorból származó magyar írói, legfeljebb egy-egy főúr társaságában, mint Mátyási József, aki gróf Teleki Józsefet kísérte el Frankfurtba, esetleg a hadsereg kötelékében, mint az antikvitás szerelmese, a hamar elfelejtett különc költő, Szekér Joákim, aki tábori papként jelen volt a marengói ütközetben és meg is írta róla emlékeit.

A gyakori helyváltogatás nem annyira a megnövekedett lehetőségekkel, ellenkezőleg: inkább az értelmiségi pálya kényszereivel volt összefüggésben s egyik jele annak, hogy írónak lenni meglehetősen különleges státust jelentett II. József Magyarországon. A kor magyar irodalmának nyilván őt eltartani képes olvasóközönségre lett volna szüksége, de erre nem számíthatott: a szó mai értelmében vett olvasóközönség alig-alig volt a széttagolt és az előző időszakhoz mért fejlődés ellenére is nagyon szegényes Magyarországon.¹⁰³ Jószerivel egyetlen kiadványtípus volt, amelyet valóban nyereségesnek lehet tekinteni: a praktikus tanácsokat és olvasnivalókat egyaránt tartalmazó kalendáriumokból már a hetvenes években is mintegy hetvenezer példány kelt el.¹⁰⁴ Az írók – ha nem maguk pénzelték kiadványaikat – a gazdag nemesek mecénási jóindulatára számíthattak vagy az olvasói előjegyzésre, az ún. prenumerációra, amelyek azonban meglehetősen szegényes lehetőségeket nyújtottak. A kor viszonyaiba élesen világít be, hogy Klopstock *Messiásának* fordítására (amelyet pedig a fiatalon is jónevű, ráadásul szélesebb körökben is ismert ifjú nemes, Kazinczy Ferenc kívánt elkészíteni) mindössze tizenhárom (!) előfizető jelentkezett, de a kor jóval alacsonyabb ízlésszintjén álló s népszerű költőjének tekinthető Gyöngyösi János kinyomtatandó verseinek megvásárlására először csak százötvenhat jelentkező akadt, igaz, később (1802-ben) új kiadást kellett belőle nyomtatni.¹⁰⁵ Valószínű, hogy a szépirodalom terjedését bizonyos mértékig gátolta a konzervatív egyházi körök propagandája¹⁰⁶ – a „románsok falkájá”-nak támadása ellen még maga Orczy Lőrinc is felemeli tiltakozó szavát – , az érdektelenség vagy enyhébben fogalmazva: a szűkkörű érdeklődés fő okát azonban inkább abból a látleletből lehet kiolvasni, amelyet a kilencvenes évek nagy tehetségű fiatal prózaírója, Kármán József adott *A nemzet tsinosodása* című tanulmányában. Kármán a feudális életformát hibáztatja, a vidéki nemesség elzárkozó mentalitását, a saját portán túl nem néző, a külvilággal semmiféle kapcsolatot nem kereső magatartást, de hibáztatja magát az irodalmat is, amely versecskékből és tolmácsolásból áll, s nem eredeti műveket és „nyomos” tudományokat nyújt a közönségnek. A kor kutatójának ugyancsak könnyen támad az a benyomása, hogy az irodalom sok vonatkozásban régi típusú, nem széleskörű olvasóközönségre számító műfajokban él (még a

¹⁰³ L. Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján* (Budapest, 1943.) című művének tanulságait.

¹⁰⁴ Kulcsár Adorján *i. m.* 31–32.

¹⁰⁵ Kókay György: *Irodalmi élet a 18–19. század fordulóján*. In: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1981. 156. és Kulcsár Adorján *i. m.* 53–54.

¹⁰⁶ Elsősorban talán Alexovits Vazul szól élesen az irodalomban jelentkező újabb divatok ellen, 1. Kosáry Domokos *i. m.* 382.

modern eszméket megszólaltató irodalom sem), az olvasóközönség erőteljesebben meg-megnyilatkozó érdeklődése viszont – kevés kivételtől eltekintve – elsősorban a regényirodalom egy-egy produktuma iránt mutatkozik meg, amennyiben megmutatkozik: a kifejezetten népszerű kiadványokon (mint például Kónyi János anekdotagyűjteményén) kívül így számít nagy sikernek a korai időszakban Fénelon *Les aventures de Télémaque*-jának sokszor kiadott és nem is egy változatban létező magyar fordítása, a kibontakozás idején pedig Dugonics András ugyancsak több kiadást megért s eredetinek tekinthető *Etelka* című regénye (1788).

Az irodalomművelés és a megélhetés teljesen külön utakon jár tehát a XVIII. század utolsó két évtizedének Magyarországon is. Az elmondottak alapján nyilván természetesnek tekinthető, hogy az íróknak kivétel nélkül pénzkereső foglalkozásuk van: néhány birtokos nemest leszámítva túlnyomórészt papok, tanárok, hivatalnokok, ügyvédek, mérnökök, orvosok, titkárok és gazdag családok nevelői művelik az irodalmat, amelyből nemcsak megélni nem lehetett a kor Magyarországon, de amelytől anyagi hasznot sem igen remélhettek. Éppen ezért feltűnő, hogy 1780 után a fiatalság körében milyen népszerű az irodalomművelés. A kor legnagyobb, tanáraik által csodált és sokoldalú tehetségei (többek között: Kazinczy Ferenc, Péczeli József, Dayka Gábor, Csokonai Vitéz Mihály, Révai Miklós, Verseghy Ferenc és mások, sokan) fordítják most szellemi erőik javát irodalmi tevékenységre. Miközben elhangzik az azóta szállóigévé vált, kétségbeesett kiáltás – „Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon!” –, azt látjuk, hogy a kor nagy, talán éppen legnagyobb tehetségei igen nagy számban vállalják ezt a szorosan vett egzisztenciális szempontból nem igazán célszerű döntést. Az érdek azonban bonyolult struktúra, s feltárása sem egyszerű feladat. Ebben az esetben viszont egy lehetséges kiindulópont szinte magától kínálkozik. Túlságosan is sok jel utal arra, hogy – valamiért – a század utolsó évtizedeiben a nemzeti nyelvű irodalomnak nagyon komoly presztízse volt. Az irodalom hagyományos értéke ezekben az évtizedekben nemcsak látványosan megemelkedett, de mintegy közüggé, sokszor látszik úgy: sokak számára első számú közüggé vált. A XVIII. századvég magyar írója az olvasóközönségtől nem várhatott ugyan anyagiakban is kifejeződő támogatást, kialakult viszont egy olyan szűk körű, de erőteljes közvélemény, amelyben a magyarul való írásnak nagyon is komoly, majdhogynem felülmúlhatatlan jelentősége volt. Az 1780-as évek végén pedig mintha egyenesen fordulat előtt állnánk. Az imént idézett kiáltás – tudjuk – a kor legnagyobb magyar költőjétől származik: a pályán elinduló Csokonai Vitéz Mihály 1793-ban keletkezett színművében, a *Tempefőiben* az önálló, az írásaiból megélni kívánó író sorsának reménytelenségét panaszolja el. E panaszban azonban igazán az a figyelemreméltó, hogy felmerülhetett, vagyis számolni lehetett egy ilyen egzisztencia lehetőségével, még akkor is, ha ez a lehetőség bukásra van ítélve. De vajon tényleg olyan biztos a bukás? Ne feledjük: az ifjú szerző olyan nézőközönségre gondolva írta darabját, amely mulat az irodalmat megvető nemesség kifigurázásán. Ez arra utal, hogy a színmű maga sötét látteleletet nyújt ugyan, az egész, a színművet is magába foglaló szituáció azonban 1790 táján mégsem volt olyan komor. A vígjáték keltette hangulathoz nyilván hozzá kell gondolni a bizakodást: már létezik, fizet és tapsol az a közönség, amely a magyar irodalom ügyének pártján áll a „tudományok barátságatlanjai”-val

szemben.¹⁰⁷ A Debrecenben diákoskodó Csokonai az 1792 óta Pest–Budán folyamatosan működő magyar színtársulathoz fűzte reményeit, a darabhiánnyal küszködő pesti aktorok felhívására huszonnégy színművet ajánlott fel a tizenkilenc éves poéta, s közöttük nyilvánvalóan ott volt a *Tempefői* is.

Az írói öntudat megerősödése azonban – láttuk a példákat – nem járt együtt az irodalom külső helyzetének hasonló mértékű javulásával, mégis: az irodalom általános helyzetét illetően ugyancsak figyelemre méltó változások következtek be. Így egyértelműen a magyar nyelvű irodalom stabilitását jelzi, hogy most indul meg az időszakos magyar *sajtó*, és indulásának időszaka első aranykoraként is értékelhető.¹⁰⁸ E fejlemény feltétele az volt, hogy a nemesség és az értelmiség közeledett egymáshoz, következménye pedig az, hogy kialakult egy bizonyos fajta nyilvánosság. Ez a nyilvánosság elsősorban az irodalom szolgálatában állt. A most meginduló hírlap- és folyóirat-irodalom kialakulásához éppen a városok nyújtották a keretet. Az itt élő s egymással kapcsolatba kerülő értelmiségiek legfontosabb célja gyakran egy-egy folyóirat létrehozása volt. Mivel a magyar irodalom hiába kísérletezett a maga intézményének létrehozásával – Bessenyei György próbálkozása az 1770-es évtized végén éppen úgy kudarcba fulladt,¹⁰⁹ mint tíz évvel később Révai Miklós igyekezete a magyar tudós társaság felállítására¹¹⁰ –, az újságok és a folyóiratok nemcsak támogatták ezeket a törekvéseket, de (mint Kókay György hangsúlyozta)¹¹¹ részben átvettek szervezeti feladatokat is, s a magyar irodalom intézményeiként működtek. Publikációs lehetőségeket biztosítottak az íróknak, szerzőket gyűjtöttek maguk köré, lehetővé tették, hogy különböző irodalmi törekvések megnyilatkozzanak és konfrontálódjanak. A magyar irodalom első nagy vitái részben ezekben a lapokban zajlottak le. Meghirdettek pályázatokat, lefordítandó művekre hívták fel a figyelmet, feladatok megoldását szorgalmazták. A köznépi énekek gyűjtésére való felhívás a pozsonyi Magyar Hirmondóban jelent meg, de az első magyar nyelvű pszichológiai szakmunkák megszületése éppen úgy folyóiratnak köszönhető, ahogyan folyóiratban közzétett pályázat játszott komoly szerepet abban, hogy lendületet kapott a magyar nyelvteni irodalom. A szerkesztő – vagy szerkesztők – mögött feltehetően a névtelenség homályában meghúzódó nemesi mecénások álltak, körülöttük pedig a külső munkatársak és levelezők népes és egyre gyorsabban szaporodó gárdája, akik nemcsak írásokkal látták el a lapot, de részt vettek előfizetők toborzásában is, hiszen az ország egészen eltérő vidékeiről verbuválódtak. Jellemző, hogy az imént emlegetett pozsonyi Magyar Hirmondónak, az 1780-ban megindított első magyar újságnak a példányai már az első évében a rendkívül kedvezőtlen

¹⁰⁷ A *Tempefői*ben olvasható kritikáról más összefüggésben is szólunk, itt csak utalni szeretnénk Csokonai-nak Széchényi Ferenchez 1798. január 23-án írott levelére. Az itt leírtakban a kilencvenes évek első feléről – tehát a *Tempefői* idejéről – mint a „lomha álom”-ból való „felserkenés” idejéről szól.

¹⁰⁸ Erre és a továbbiakra l. Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, 1970.

¹⁰⁹ Waldapfel József *i. m.* 24–28.

¹¹⁰ Waldapfel József *i. m.* 90–94.

¹¹¹ Kókay György: *Irodalmi élet a 18–19. század fordulóján*. In: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983. 158.

közlekedési viszonyok ellenére is eljutottak jóformán az ország egész területére. Az ország nagyobb városain kívül még csaknem kétszáz helységben bukkantak fel a lap példányai, ami azt mutatja, hogy a nyilvánosság nemcsak a korábbi időszakhoz viszonyítva bővült ki, hanem azt is, hogy a nyilvánosság – megszületett.

Ha az 1750 körüli időkhöz mérjük az 1790 táján születő irodalom életének viszonyait, akkor rendkívül jelentős, a magyar irodalom addigi történetében példa nélkül álló változásokat figyelhetünk meg. Az 1780-as évek második felétől gazdag és sokrétű hírlap- és folyóirat-irodalom bontakozik ki, írói csoportosulások alakulnak, Aranka Györgynek (1737–1817) pedig az *Erdélyi magyar Nyelvművelő Társaság* megalakításával sikerült olyan tudós kört létrehoznia, amely 1793-tól 1806-ig nagy nehézségek közepette és mély cezúrákkal működött ugyan, de amely országos hatókörü volt.¹¹² A nyomdák száma 1760 és 1790 között – Kosáry Domokos idézi az adatot – megháromszorozódott.¹¹³ Borsa Gedeon és munkatársai kutatásaiból pedig tudjuk, hogy a XVIII. század második felében közel kétszer annyi (mintegy húszezer) kiadvány jelent meg Magyarországon, mint a megelőző évszázadok során összesen. Megváltozott az írók helyzete is: a korábbi elszigeteltség megszűnt, az író immár – nem úgy, mint a század középső évtizedeiben – nem foglya a szűkebb társadalmi vagy tágabb intézményi közegnek, és irodalmi kapcsolatainak nem szab határt az adott baráti környezet sem. A gyökeresen megjavult kommunikációs lehetőségek talaján eleven irodalmi élet bontakozik ki, a műhelyproblémák dinamikus szellemi viszonyokat teremtenek, polémiák követik egymást, a rivalizálások nyomán rokon- és ellenszenvet ébrednek, kialakul egy olyan közvélemény, amelyben az írók szava nagy, tényleges politikai vagy gazdasági hatalmuknál hasonlíthatatlanul nagyobb súllyal esik a latba.

E fejlemények feltétele a szó tágabb értelmében felfogott irodalom jelentős presztízsnövekedése volt. De – láttuk – e presztízsnövekedésben kevés, sőt ha az egész hazai helyzetet tekintjük, megkockáztatható az állítás: szinte semmilyen szerepet nem játszott az íróknak és az olvasóknak a szó klasszikus értelmében vett kapcsolata. Nem utal rá komolyan vehető jel, hogy az irodalom súlyát az olvasói érdeklődés megnövekedése értékelte volna fel: az irodalom nem az olvasók felől kapja jelentőségét. *Valahonnan* viszont kapja. A kijelentésbe belefoglalt kérdésre – honnan? – akkor tudunk egy lehetséges válaszhoz közelíteni, ha megnézzük, milyen eszmék befolyásolták a kor literátorainak gondolkodását.

¹¹² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955 és *Aranka György erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Budapest, 1988.

¹¹³ Kosáry Domokos *i. m.* 529–530.

Eszmék

A nyelvkérdés

A XVIII. század Magyarországot nagymértékű etnikai és nyelvi tarkaság jellemezte. Pontos adatok nem állnak ugyan rendelkezésre, de a történettudomány megbízható becslései szerint a magyar anyanyelvűek az ország összlakosságának mintegy 40%-át tették ki. A helyzethez az is hozzátartozik, hogy a különböző nyelveket (szlovákot, román, horvátot, szerbet, németet stb.) beszélő lakosok nemcsak nagyobb tömbökben, elkülönülten, de egymással keveredve is éltek a királyság területén.¹ Ennek ellenére sokáig nincs különösebb nyoma annak, hogy ez a nyelvi megosztottság feszültségekkel járt volna együtt. Ellenkezőleg: tények bizonyítják, hogy – a század első felében és főleg az értelmiség bizonyos köreiből – kialakult egy olyan hazafias érzület, amely nem az etnikumhoz vagy a nyelvhez, hanem a területhez kapcsolódott. A szerzők igen gyakran két-három nyelven írtak, prédikáltak vagy tanítottak, külföldön pedig anyanyelvükre való tekintet nélkül hungarusoknak (= magyarországiaknak) vallották magukat. Jellemző, hogy ekkor a tudományos irodalom jelentős teljesítményeit néha éppen azért hozták létre a nem is a magyarsághoz tartozó értelmiségiek, hogy védjék az országot a műveletlenség vádjai ellen.² E helyzetnek vélhetően két feltétele volt. Az egyik: a mindennapi élet nyelvhasználatát a gyakorlati életet szolgáló célszerűség jellemezte, amely nem sértett semmilyen érzületet sem. Ha sértett volna, akkor már nem szolgált volna a mindennapok természetes menetét. A másik: a közéletnek és a tudományok művelésének volt egy egységes, általánosan elfogadott közvetítő nyelve, a latin.

Ez az alacsony fejlődési szinttel nyilván összefüggésben lévő nyugalmi állapot a század közepe táján kezdett felbomlani. A jelek mindenképpen arra utalnak, hogy ebben a folyamatban a legnagyobb létszámú etnikum, a magyarság játszotta a vezető szerepet. A század ötvenes éveitől megélnéknélküli magyar szellemi élet egyik központi kérdése ugyanis a nyelv ügye lesz és mintegy hetven éven át az is marad. A hungarusoknak az ország (a Magyar Királyság) területéhez kapcsolódó nemzettudatát felváltja az a nemzettudat, amelynek alapja éppen a közös nyelv.

De miért következett be e fordulat?

Gondolhatunk arra, hogy a század második felében gazdaságilag egyre erősödő magyar nemesség érdekei követelik meg az ország nyelvi egységét. Ez a magyarázat azonban aligha fogadható el. Igaz, hogy Magyarország gazdasága a század középső évtizedeitől fejlődik ugyan, de ez a fejlődés részben nem olyan mértékű, részben pedig nem olyan jellegű volt, hogy igényelte volna a gyors nyelvi standardizálást. Emlékeztethetünk arra, hogy a Magyarországnál sokkal dinamikusabb gazdasággal rendelkező Franciaországban a XVIII. század folyamán

¹ L. Benda Kálmán: *Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján*. In: *Emberbarát vagy hazafi*. Budapest, 1978. 26–28.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 620.

² Tanai Andor: *Extra Hungarian non est vita...* Budapest, 1960.

gyakorlatilag nem merült fel (s különösen nem a magyarországihoz hasonló súllyal) a nyelvkérdés, pedig az voltaképpen ott is létezett. A Köztársaság második évében készítette el – a Konvent megbízásából – Grégoire abbé nevezetes jelentését 1793 Franciaországának nyelvi állapotáról (*Rapport présenté à la Convention par l'abbé Grégoire... sur l'usage du français et des divers „patois et jargons”*), s e jelentés meglepő és tanulságos eredménye az, hogy a huszonhat millió francia közül csak tízmillió beszélt franciául és még hárommillió beszélte ezt a nyelvet is.³ Franciaország nyelvi egységesülésének több mint egy évszázadig, tehát a XIX. század végéig tartó folyamatához nem lesz elégséges az egységes állam akarata sem, a nyelvi megosztottság megszüntetéséhez végső soron azokat az akadályokat kellett eltüntetni, amelyek a feudális termelési mód szívós életű maradványai voltak. Talán nem is szükséges külön hangsúlyozni, hogy a XVIII. század második felének magyar gazdasága – számottevő polgárság híján – nyilván még kevésbé igényelte a belső piaci viszonyok kibontakozását és így a kommunikációs feltételek gyökeres megváltozását. A nyelvkérdés a gazdasági élet felől tehát aligha merült fel olyan – időnkét drámai – súllyal, mint ahogy felmerült.

Sokkal meggyőzőbb magyarázatként kínálkozik a magyar nemesség most ébredező nacionalista érzülete. Mivel napjaink tudományos közvéleménye általában inkább ebben látja a nyelvkérdés alapját,⁴ a magunk részéről pedig vitatni szeretnénk ezt az álláspontot, a témakörrel részletesebben is foglalkoznunk kell.

Ismeretes, hogy a magyar nemesség a század közepe tájától kezdve fokozatosan szembekerül a bécsi kormányzattal, amely politikájába egyre több felvilágosult elemet épített be. E lassan, de egyre élesedő feszültség terében a nemesség számára érezhetően megnőtt a szerepe a különállásukat – s így kiváltságaikat – biztosító jeleknek, nőtt a jelentősége a magyar nyelvnek is. Ha azonban akár csak futólagos pillantást vetünk a magyarországi rendeknek és az udvarnak a század közepétől megfigyelhető nézeteltéréseire (amelyek az 1764–65-ös országgyűlésen érték el első tetőpontjukat), akkor látnunk kell, hogy a magyar nemesség számára mint sajátos érdekekkel rendelkező s azokat képviselő politikai testület számára a nyelvkérdésnek – a sokkal fontosabb gazdasági problémák mellett – jó ideig lényegében semmilyen jelentősége nem volt.⁵ Ez a helyzet a későbbiek során változott ugyan, de gyökeres változásról még igen hosszú ideig nem beszélhetünk. Nem következik be fordulat az 1780-as években sem, annak ellenére, hogy a nyelvkérdés elég korán, az 1780-ban trónra lépő új uralkodó, II. József és a rendek között kibontakozó küzdelem előterébe került.⁶ A nemesi politika magatartását az a mód mutatja

³ L. erre s a következőkre: Daniel Baggioni: *La langue nationale*. Problème linguistique et politique. La Pensée, 1980 janvier. 36–49.

⁴ A vitatott kérdéskör összefoglalását l. Kosáry Domokos *i. m.* 62–69. és 301–321.

⁵ L. Horváth Mihály: *Az 1764-iki országgyűlés története*. In: *Kis történeti munkái*. I–IV. Pest. 1868. I. 376–422. A vonatkozó irodalomra l. Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. II. 1711–1825. Budapest, 1954. 186–191.

⁶ Erre és a következőkre l. Marczali Henrik: *Magyarország II. József korában*. I–III. Budapest, 1888. II. 390–405.; Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv történetéhez*. Budapest, 1926. *Bevezetés.*; Marczali Henrik: *Az 1790/91-iki országgyűlés. I–II*. Budapest, 1907. Különösen a harmadik fejezet (*A kormány és ellenzéke*).

először, ahogyan a megyék a császár által 1784 tavaszán kiadott nyelvrendeletre reagáltak. Ismeretes: a német nyelv hivatalossá tétele ellen számos megye csak a latin visszaállítása érdekében emelt szót, a preferált nyelv a megyék túlnyomó részében a latin maradt, többnyire ott is, ahol felmerült a magyar bevezetésének az óhaja. A hazai nyelvet inkább csak kényszerűségből ajánlják, ha már a latinról mindenképpen le kellene mondaniok. Vagyis: a nemesség egyértelműen a német nyelv ellen foglal állást, de szó sincs egyértelműségről a magyart illetően. A nemesi politikának ez az alapállása még a nagy ellenfél halála után is változatlanul tekinthető. A II. József 1790. január 28-án kelt visszavonó rendeletére reagáló (s többnyire március folyamán megrendezett) megyegyűléseken alig-alig esik szó a nemzeti nyelv kérdéséről. A nyelv ügyének csak ezután változik meg valamelyest a pozíciója a rendi elképzelésekben. A diétára készülvén, a március végén és április folyamán tartott tisztújító gyűlések után a megyei követek számára adott instrukciókban már valamivel többször és valamivel nagyobb hangsúllyal bukkan elő. Áttörésről azonban nincs szó, a hangok változatlanul bizonytalanok; jellemző, hogy Ócsai Balog Péternek, a nemesi ellenállás legnagyobb hatású teoretikusának hitlevél tervezetében – amely bejárta a megyegyűléseket – szóba sem került a nemzeti nyelv ügye.⁷ Marczali Henrik még az országgyűlés 1790. június 12-én hozott döntéseihez sem látja meg a tavasz folyamán meginduló lassú változásban az elégséges alapot: azokat „kellő előkészítés” nélkül, szinte „tumultuáriusan” hozott határozatoknak nevezi.

Ilyen előzmények után 1790 júniusának eseményei tehát szinte váratlanul tűnnek fel a nyelvkérdés történetében. Mint a történeti szakirodalomból tudjuk, a rendek most nemcsak arról döntenek, hogy az országgyűlés jegyzőkönyvét magyarul vezetik és teszik közzé, de olyan végzést is hoznak, amely a kérdés rendezésére, gyakorlatilag a magyar nyelv hivatalossá tételére vonatkozó előzetes állásfoglalást tartalmaz. Ha azonban a nemesi politika e fordulata mögött rápillantunk az ellenfél, az udvar lépéseire, akkor kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy a magatartás megváltozása voltaképpen válasz ezekre a lépésekre. A kormányzat ugyanis ezekben a hónapokban nemcsak engedékenységet tanúsít a magyar nyelv ügyében, hanem egyenesen kezdeményező szerepet játszik. Ennek előjátéka még II. József életében lezajlott az 1789. december 18-án, a kancellária által kibocsátott királyi leirattal, folytatódott 1790 áprilisában, ugyancsak a kancellária által hozott iskolai és egyházi rendelkezésekkel, majd – április 20-án – magának a megkoronázandó új uralkodónak, Lipótnak a nyilatkozata következett, amely szerint ő egyenesen terjeszteni kívánja a birodalomban a magyar nyelvet.⁸ Ezek olyan taktikai húzások voltak, amelyekre a nemesi politikának nyilván válaszolnia kellett. E politika – láttuk – korábban a nyelvrendeletet hozó császárral szemben elsősorban a latint védte, s elég jól kitetszik, hogy korántsem csak konzervatív okokból: a soknemzetiségű ország rendjei és szellemi elitje között a hagyományos művelődés internacionális nyelve biztosította az egyenrangúságot és részben a kommunikáció lehetőségét is. A más anyanyelvűek körében a magyar nyelv hivatalossá tétele érthetően ébresztett volna (ahogy a diéta első napjainak eseményei ébresztenek

⁷ Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*. In: *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest, 1978. 81–84.

⁸ Marczali Henrik *i. m.* (1907) I. 117–118., illetve 371.

is majd) nyugtalanságot, hiszen tudjuk, hogy az ország lakosságának *több mint fele* nem magyar anyanyelvű volt. Az ellenállás diadalának hónapjaiban azonban a magyar nemességnek nincs különösebb szüksége a rendi szolidaritásra, az udvarnak a nyelvkérdésben tanúsított már-már túlzó engedékenysége viszont új helyzetet teremt: előtérbe állítja a magyar etnikumon belüli viszonyokat. S ez immár komoly kérdésként merül fel a nemesi politika számára. Nem pusztán azért, mert az ország lakosságának *csaknem fele* magyar anyanyelvű volt, hanem – s főleg – azért, mert a magyar nyelv ügyének ekkori képviselői olyan zárt érvrendszerrel és olyan magabiztossággal léptek fel, amellyel szemben a nemesi politikának egyszerűen nem voltak szellemi fegyverei. A nyelvkérdésnek a korabeli irodalom és sajtó nyilvánossága már olyan nagy és vitathatatlan jelentőséget adott, amelyet – különösen azután, hogy a jövőbeli uralkodó, II. Lipót maga is messzemenő jóindulatát fejezte ki vele kapcsolatban – a nemességnek nemcsak tudomásul kellett vennie, de amelyet be is kellett építenie a maga politikájába. Így a nemzeti nyelv ügyének felkarolásával az országgyűlésző nemesség a maga oldalára állította azokat a szellemi erőket, amelyek az irodalom nyilvánosságát uralták, a latinhoz való ragaszkodás viszont a feszültség és a nyugtalanság *talán* nem igazán veszélyes, de mégis valóságos és kiszámíthatatlan következményekkel járó kockázatát hozta volna magával.

1790 júniusa a nemesi politikának – a nyelvkérdésben elfoglalt álláspontja szempontjából – kivételes helyzet által létrehívott kivételes pillanat volt, s ahogy korábban is más volt a véleményük, úgy – lényegében ugyanúgy – következik be változás 1790 nyara után is. Szekfü Gyula olyan epizódokra mutat rá az 1790-es évek nemesi politikájában, amelyek jól mutatják, hogy áttörés nem következett be, sőt, hogy e nemesség képviselőinek egyébként igen kifinomult közjogi érzéke milyen meglepően tompán működött, amikor az udvarral való tárgyalások során a nyelv ügye felmerült.⁹ Ennek a viszonylagos érdektelenségnek a magyarázatát a változott viszonyokban kell látnunk. Az udvar újra erős és egyre erősödő ellenfél, s így a magyarországi rendek és a magyar nemesség között újra megerősödtek az összetartozás szálai, s a nemzeti nyelv ügyének csökken a politikai jelentősége. Ez azt jelzi, hogy a nemesi ellenállás politikájában a nemzeti nyelv ügye alá van vetve a politikai érdekeknek, s ezek az érdekek természetesen nemcsak az udvar és más nemzetiségek, de egyéb vonatkozásban is megnyilatkoztak. Így belpolitikai vonatkozásban is, amelyet jól mutat, hogy a nemzeti létet reprezentáló jelek és jelvények közül a nemesség számára mindig azok voltak a ténylegesen fontosak, amelyek elsősorban a *saját* jelei voltak: a korona, a zászló és az öltözet. S voltaképpen 1790 első felében, tehát a nyelvkérdés előtérbe kerülésének idején mutatkozik meg a legvilágosabban, hogy a nyelv ügyének – az egész magyarságot osztatlanul reprezentáló jel ügyének – a térnyerése viszonylagos volt a nemesi ellenállás politikájában, hogy valójában csak szerény részletnek tekinthető e zászlós és díszmagyaros tavasz tablóján, s meg kell húzódnia a nemesség harsányan érvényesülő szimbólumai mögött. Ama szimbólumok mögött, amelyek az ő közjogi, katonai és gazdasági önállóságukat és különállásukat voltak hivatva kifejezni, nyíltan az idegen udvarral, kevésbé nyíltan, de azért egyértelműen az alacsony néposztályokkal szemben.

⁹ Szekfü *i. m.* 51–58.

A József-kor nemesi politizálásának a középpontjában az ellenállás, a királyi hatalom és a rendek – a császár által felbolygatott – viszonyának rendezése állt, egyre inkább a *restitutio in integrum*, a József trónra lépte előtti közjogi állapotok visszaállításának követelésével az előtérben. Ez a politika azonban – ismeretes – már távolról sem volt homogén. Igen korán feltűntek a magyar nemességnek olyan képviselői, akik világosan látták, hogy abba az irányba kell haladni, amely irányba a hetvenes évek nemesi írói egyébként már elindultak, olyan nemesek, akik elsősorban nem a sérelmek orvoslásáért és az évszázados jogi állapot visszaállításáért hadakoztak, hanem az országon belüli viszonyokat igyekeztek megváltoztatni, valamilyen formában, de csökkenteni a nemesség és az alsóbb néposztályok közötti szakadékot. Az első komoly megnyilatkozásra már akkor sor került, amikor a rendek és a császár között az első s jelentősnek ítélt konfliktus bekövetkezett. 1784 kora őszén – úgy látszik – Józsefnek az esztendő tavaszán hozott és a magyar nemesség érdekeit a legelevenebben sértő rendelkezései ellen mintha alakulóban lett volna egy széles körű szervezkedés is. A nemesi vezetők bécsi összejövetelén ott látjuk az 1770-es évek irodalmának egyik főszereplőjét, Barcsay Ábrahámot, a történetéről ő számol be Széchényi Ferencnek szeptember 7-én írott levelében.¹⁰ Fájjalja, hogy a „Múlt héten több igaz Barátainkkal Bécsben együtt lévén” a grófot nem ölelheték „nyájás társaságunkba”, ahol jelen volt a megyei nemesség számos vezetője, sőt az „erdélyi fő szekretárius” is. A beszélgetés részletei – a levél utalásai alapján – azt sejtetik, hogy a résztvevők jelentékeny nemesi közvéleményt képviseltek s hogy a „nyájás társaság” tulajdonképpen igen elszánt hangulatban volt. A császárral való ellentétekről folyó beszélgetés szereplői a feltevésekben és a lehetőségek latolgatásában igen messze elmentek, számot vetnek például azokkal a fenyegetésekkel is, amelyek a nemesség esélyeit végleg meggyengítenék, ha élesre fordulna a helyzet a konfliktus során. Az „ellenség” – foglalja össze Barcsay az elemzés lényegét – „három dolgon” építheti reményét. Az első a „nemzet között való egyenetlenség”; itt részben a katolikusok és protestánsok, részben pedig a köznemesek és az arisztokraták között meglévő nézeteltérésekre gondol. A második már (jellemző a szóhasználat) nem a „nemzet között” támadt egyenetlenségről, hanem a nemesség és a parasztság között esetleg támadó „fellázadás” lehetőségét veszi számításba, nem ok nélkül, hiszen Erdélyben ezekben a hónapokban már tart a Horea-féle felkelés. Hogy az „ellenség”-nek e két „dolgon” épülő reményéből semmi ne legyen – írja Barcsay és vélték a beszélgetők –, „csupán rajtunk áll”. Ha sikerül elhárítani e két fenyegetést, akkor amaz ellenség harmadik reménye, a „fegyver alatt lévő sok katonaság” sem tűnik igazán veszedelmesnek.

Ez a levél azért figyelemre méltó, mert igen korán és igen pontosan érzékeli a II. Józseffel szembekerülő magyar nemesség helyzetét, s az eredmény nemcsak 1784 őszére, de az egész korszakra érvényes. A nyolcvanas években a magyar nemességnek a rendi megosztottság a fő problémája, még akkor is, ha az erőviszonyok miatt ez nem jelentkezik drámai módon s ha így csak viszonylag kevesen értékelik a helyzetet. A nemesség legjobbjai azonban így értékelnek: az 1780-as évek második felétől megerősödik és új arcot ölt a rendi felvilágosodás, és képviselőik ebbe az irányba kísérik meg az előrehaladást. Azokat a lehetőségeket kutatják, amelyek révén

¹⁰ In Esztegar László: *Barcsay Ábrahám levelei gróf Széchényi Ferenchez*. Történelmi Tár, 1904. 539–557.

csökkenteni lehetne közöttük és a társadalom alacsonyabb néposztályai közötti szakadékot.¹¹ Javaslatuk igen nagy változatosságot mutatnak, az emberi egyenlőségről szőtt szabadkőműves ábrándoktól a kis gyakorlati lépésekig, de minden változat a megosztottság enyhítésének útjait-módjait kereste. S éppen az azonos irány s az irányon belül a változatosságok gazdagsága teremti meg a lehetőséget arra, hogy hamarosan megjelenjenek olyan erők is, amelyek a *másik* oldal felől törekszenek a szakadék megszüntetésére, arra tehát, hogy erőteljes plebejus igények is megszólaljanak a viszonylag nagy számban születő elképzelések közegeiben: az arcvonalak időnként egymásba tűnnek át. A reformerek a feudális struktúra által szentesített társadalmi megosztottságot lényegében két fő területen, a közjog és a gazdaság területén kívánták csökkenteni. Legnagyobb szellemi teljesítményeik is ezen a területen születtek, a közjogban a jogtalanok ügyének forradalmi képviselőtéig eljutó Hajnóczy József, a gazdaságtanban pedig Berzeviczy Gergely munkássága révén.¹² A rendi felvilágosodás képviselői a nyolcvanas évek második felétől a nemesi nemzet stabilitásának erősítéséhez, bázisának szélesítéséhez keresték a lehetőségeket. Elképzeléseik egyik s talán legátfogóbb vonása talán abban ragadható meg, hogy a nemesség *távlati* érdekeinek védelmében terveznek olyan változtatásokat, amelyek *közvetlenül* a rendiségen kívülieknek nyújtanának előnyöket. Éppen ebből következik tevékenységüknek az a sajátossága, amely most bennünket elsősorban érdekel. Abból ugyanis, hogy érdeklődésük előterében olyan kérdések állnak, amelyek megoldása szempontjából a nemesség hangadó rétegének a megváltozása a kulcskérdés, elég egyértelműen következik: írásaikkal is őket akarják befolyásolni. A művelt nemességnek ebben a körében viszont a tudományos kommunikáció természetes nyelve változatlanul a latin – részben a német – volt, teljesen érthető, ha a rendi felvilágosodás második és már teljes súlyával a politika porondjára lépő (az irodalom világtól pedig eltávolodó) nemzedékének legjellegzetesebb és legszínvonalasabb munkái, Batthyány Alajos, Széchényi Ferenc, Berzeviczy Gergely, Hajnóczy József, Skerlecz Miklós és mások írásai túlnyomórészt idegen nyelven készültek, s bennük egyébként sem sok szó esett a magyar nyelvről. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a nemzeti nyelv mellőzésének általában véve ebben a körben nincsenek elvi alapjai, itt elsősorban egy helyzet következményeiről van szó. Ez a helyzet ugyanis a gyakorlati teendőket, főleg a közjogi és gazdasági lehetőségeket emelte érdeklődésük előterébe, a kulturális kérdések (így a nemzeti nyelv és irodalom kérdése is) különösebb reflexiók nélkül, mondhatni természetesen szorultak háttérbe a közvetlenül megoldandónak mutatkozó feladatok mögött.

A nyelvkérdést illetően tehát még 1790 körül sem látszottak az áttörés jelei sem a nemesi ellenállás, sem a rendi felvilágosodás mozgalmában: a nemesi politika (láttuk: *bármilyen* nemesi politika) számára továbbra is inkább harmad-, mint másodrangú kérdésként merült fel a nyelv ügye. Ez nem feltétlenül valamiféle szűk látókörű, konzervatív magatartás következménye. Az a körülmény, hogy Magyarország soknemzetiségű ország volt, joggal intette óvatosságra a politikai vezetőket. Ezzel az óvatossággal bizonyára összefüggésben van az a tény, hogy a

¹¹ A felvilágosult rendiség jellemzésére l. Kosáry Domokos *i. m.* 321–345.

¹² L. Bónis Görgy: *Hajnóczy József*. Budapest, 1954 és H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. Budapest, 1976.

hivatalos nyelv Magyarországon 1844-ig a latin maradt. Igaz, 1790 körül találkozunk az első jeleivel annak, hogy e hűvösnek és megfontoltnak mutató magatartás mögött egy új típusú, a nyelvkérdésnek nagyon is komoly jelentőséget tulajdonító ideológia elemei kezdenek feltűnedezni bizonyos nemesi körökben, olyan felfogás, amely a fogságból kiszabaduló Kazinczy Ferenc küzdelmeinek alapjaként *is* szolgál majd az új század első két évtizedében. Ezt a tendenciát azonban a kibontakozása felől célszerű szemügyre venni, s ettől e pillanatban – 1790 körül – még távol vagyunk.

A kérdésre tehát. hogy a XVIII. század második felének Magyarországon a magyar nyelv jelentősége miért növekedett meg s hogy válhatott a kulturális élet egyik legfontosabb ügyévé, ily módon sem a gazdasági, sem a politikai élet alakulása nem szolgál megfelelő magyarázattal.

Úgy véljük, a lehetséges válaszhoz annak a módnak az elemzése segíthet bennünket közelebb, ahogyan a nyelvkérdés felmerül ebben az időszakban. A magyar nyelv igazán erős hangsúllyal egymástól különböző összefüggésekben bukkan ugyan elő, de mindegyik változatnak van egy közös vonása: a nyelvkérdés mindig szorosan össze van kapcsolódva a szó tágabb értelmében felfogott irodalom (a „tudományok”) problémájával. A nemzeti nyelv ügye elsősorban a nemzeti nyelven való írás ügyeként jelenik meg.¹³ De ez inkább csak keret, amelyen belül pontosabb meghatározásra is lehetőségünk nyílik. Azt mondhatjuk, hogy ebben az időben a magyar nyelvről való eszmélkedéseknek a centrumában nem a nyelvnek a gazdasági vagy politikai életben betöltött jelentősége, de nem is a nyelvről való általában vett tudás áll, hanem a nyelvnek – elsősorban és mindenekelőtt a nemzeti nyelvnek – az irodalom (a „tudományok”) által feltáruló valamely vonatkozása. Ha a nyelv ügyéről esik szó, akkor a megnyilatkozások mögött lényegében mindig felfedhető valamely vonatkozás jelenléte. A szóban forgó bő fél évszázad során ebből a szempontból négy variáns tűnik élesen a szemünkbe. Megjelenik a magyar nyelv mint az irodalom művelése szempontjából meglévő *adottságok* terepe, természetének korábban is ismert, de elhanyagolt, esetleg korábban is felhasznált, de inkább csak alkalmoszerűen felhasznált tulajdonságai kerülnek most az érdeklődés homlokterébe. Ekkor válik tudatossá a nyelvnek, mint az emberek, nemcsak a tudósok és a politika irányítói, hanem az ország lakosai közötti kommunikáció legfőbb *eszközének* a szerepe, az a körülmény tehát, hogy a közös nyelv a tudományok széles körű terjesztésének a vehikuluma. Ugyancsak ennek az időszaknak az irodalmárai fedezik fel és hirdetik igen nagy hangerővel, hogy a nemzeti nyelv – *jel*, az illető nemzet megkülönböztető vonása és létének bizonyítéka, ám a nemzet nyelve elsősorban az irodalom révén nyerhet igazán tartós, kiterjedt és más nemzetek számára is hiteles életet. Végül már e kor íróinak tudatában is megjelenik a nyelv mind az irodalomnak, mind a gondolatok és érzelmek kifejezésének az adott pillanatban ugyan készületlen, de lehetőségekben gazdag, a fejlesztés, az alakítás számára nyitott, anyagszerű *közegként*. Fontos megjegyezni, hogy a nemzeti nyelvnek e négy – s mint jól látható: az irodalom világával egyaránt szoros kapcsolatban lévő – aspektusa nem egymást kizáró, egymás rovására érvényesülő és egymást érvénytelenítő

¹³ „Irodalom és nyelv ebben a korban elválaszthatatlan egységben fonódott össze” – írja Benkő Loránd *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* című monográfiájában. (Budapest, 1960. 4.)

mozzanat: ezek a vonatkozások nemcsak képesek az együttélésre, de lényegében egyidejűleg vannak jelen a kor szellemi életében. Arról azonban nincs szó, hogy ez az egyidejűség feltétlen érvényű és teljes egyidejűséget jelentene. E fél évszázad során az említett változatok feltűnésük időpontja, hangsúlyos és reflexiókkal kísért jelenlétük időszaka szerint is különböznek egymástól. Az iménti felsorolás sorrendje voltaképpen annak a sorrendje is, ahogy e variánsok feltűnnek és egyben annak, hogy jelenlétük súlya és reflektáltsága változik az időben.

A magyar nyelvnek az irodalom művelése szempontjából előtűnő ismeretlen, de inkább elfelejtett tulajdonságaira való ráismerés ezen ötven év irodalmárainak egyik nagy és bizvást közösnek tekinthető élménye. Erre leglátványosabban az a körülmény világít rá, hogy most tárnak fel azoknak a verselési rendszereknek az alapvonásait, amelyek alapzatán a későbbi magyar költészet kibontakozik. Ez a folyamat – mint arról e tanulmány versújításról szóló fejezetében részletesen lesz szó – már jóval a hetvenes évek, tehát a magyar felvilágosodás nyitó évtizede előtt elkezdődött az egyházi értelmiség dolgozószobáiban, és egyik, de talán a leginkább előtérben álló eseménye annak a XVI. század közepe óta ismert, de meglehetősen elfeledett ténynek az újrafelismerése volt, hogy a magyar nyelv alkalmas a klasszikus értelemben felfogott időmértékes verselésre. Ennek a felismerésnek a termése csak az 1770-es évek végén, az ún. klasszikus triász kötetének megjelenésével, majd – már a nyolcvanas években – a prozódiai harccal és elsősorban néhány nagy tehetségű fiatal költő színre lépésével érik be, de folyamatszerűségről már 1760-tól, Molnár János jezsuita páter *Régi jeles épületek* című művének megjelenésétől beszélhetünk. Kalmár György, a századközép tudományosságának ez a különösen zsenije 1770-ben megjelent *Prodromus*-ában már tényként értekezik arról, hogy a magyar versnek két és egyenlő rangú neme van. 1773 táján pedig készen áll az első „deákos” költeményekből álló verseskönyv kézírata is, amelyet azonban szerzője a horatiusi tanácsnak megfelelően csak kilenc év múlva, 1781-ben bocsát a nyilvánosság elé. A század kilencvenes éveig tartó verstani forrongásnak egyébként éppen ez a szerző, Rájnisi József volt a legizgatottabb alakja: *Magyar Helikonra vezérlő kalauzának Meg-szerzésében* a magyar beszédnek még egy nem létező sajátosságát is felfedezi, azt tudniillik, hogy „a’ Magyarok a köz-beszédben is mindenféle versekkel élnek”, vagyis: a hétköznapi magyar beszéd szófordulatainak vezérlői is a deákos mértékek. Meg kell rögtön jegyezni, hogy a magyar nyelv adottságainak a feltárása a századközép után fellépő laicizálódó egyházi értelmiség számára bírt kiemelkedő jelentőséggel, de korántsem szűkíthető le csak az ő tevékenységükre és csak a verselés kérdéseire. Nevezetes példát idézhetünk: éppen az első deákos kötetek megjelenése idején sikolt fel időnként örömeiben egy sárospataki diák, Kazinczy Ferenc a magyar nyelvnek Báróczi Sándor prózastílusában megnyilatkozó szépségein.

A hetvenes évek felvilágosult nemesi irodalmában merült fel a nemzeti nyelv általunk említett második vonatkozása, az, hogy a „tudományok” terjesztésének az eszköze. Mint már volt róla szó, a Bessenyei György által kidolgozott művelődési program – immár klasszikusnak számító – gondolatmenete szerint a társadalom célja a közboldogság, amihez a művelődés általánossá válása, a tudományok terjedése vezet: minél elterjedtebb a tudomány az ország lakosai között, annál boldogabb az az ország. A „tudományok”, az e szerepben felfogott „tudományok” „kulcsa” a nyelv – hogy a tudományok az ország lakói között növelni tudják a boldogság szintjét,

általánosan használt és megfelelően gondozott nyelvre van szükség. Ez az alapfeltétel, enélkül a tudományok nem tölthetik be feladatukat. A nyelv így a tudományok otthona (oda kell őket „bévonni”, ott kell őket kifejleszteni), de elsősorban mégis eszköz, hiszen vehikulum: megfelelő státusa nélkül a tudományok magukba zárkoznak és boldogtalan marad az ország népe.

A nemzet jeleként felfogott nyelv fogalma az 1780 utáni magyar szellemi életben kerül az előtérbe. E problémakörre valamivel részletesebben itt kell kitérni, nemcsak azért, mert a másik két változatról másutt esett, illetve esik majd szó, hanem azért, mert ez a vonatkozás mutatkozik a leginkább összetett szerkezetűnek. Ez abban is megmutatkozik, hogy a nemzet jeleként felfogott nyelv problémája képes magába ölelni a másik két aspektust, míg ez fordítva nem áll. Így például nagyon is feltűnő, hogy a nyolcvanas években fellépő írók számára a Bessenyei-féle elgondolás teljesen elfogadható, csak éppen kevés: nem vitatkoznak vele, sőt nemcsak egyes elemeit használják fel, hanem néha magát az egész gondolatmenetet is kölcsönveszik.¹⁴ Az pedig egészen természetes, hogy a reprezentációs felfogás képes magába ölelni a nyelvkérdésnek azt a vonatkozását is, amely a magyar nyelv adottságait állítja éles fénybe, így elsősorban azt, hogy nyelvünk azon kevés nyelvek közé tartozik, amelyek alkalmasak a klasszikus verselésre. A tételnek természetesen semelyik vonatkozás nem mond ellent, a kor, a nyolcvanas évek irodalmárai számára mégsem a részletek, hanem maga a tétel áll előtérben: a nyelv legfontosabb tulajdonsága, hogy egy nemzet létének elsőrendű, semmi mással nem helyettesíthető ismérve, létének bizonyítéka és így – biztosítéka is. Ez a gondolat a kor irodalmában és publicisztikájában igen sok változatban hangzik el. A virágzó és elterjedt nemzeti nyelv „az a palladium, mely fenntartja alkotványunkat: az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt határainkról, vagy hazafivá változtat, az a mód, amely nemzetünket létében megtartja, az a jegy, amely megóv, hogy a többek között el ne olvadjunk...” – írja le az Uránia *Bé-vezetésének* alighanem leghosszabb mondatát Kármán József. Előtte viszont nagyon is tömören fogalmaz Péczeli József, a komáromi prédikátor: „Egy a’ nyelv, egy a’ nemzet.” S e két formula mellé még nagyon sok változatot idézhetünk: „A’ nyelv nélkül a’ Nemzet, mint Nemzet fenn nem állhat” (Gáti István), „Mi pedig igazabb annál? hogy a’ nyelv el-vesztésével a’ Nemzet, ezzel el-vesz az Ország” (Kiss József), „Nemzetünk tsak addig magyar, ameddig nyelve él” (Virág Benedek), „A Magyar Nemzet, ha elveszti saját nyelvét, maga is egészen elvész: s’ a’ Magyar nem leszen már Magyar” (Révai Miklós). A megfogalmazások változatosak, de értelmük egy: a kor íróinak tudatában a nemzet láthatóan a nyelvben él.¹⁵ S éppen ez, tehát a nemzeti létet szorosan a nyelvhez kapcsoló

¹⁴ Ismeretes például, hogy a *Jámbor szándék* 1781-ben készült fogalmazványát – bizonyos mértékig átalakítva (vö. Némedi Lajos: *Ki írta a Jámbor szándékot?* ItK, 1980. 137–148.) – Révai Miklós adta ki, de felhasználta a *Magyarság* részleteit *A nemes Magyar nemzethez rövid emlékeztető Beszéd* (h. n. 1790) kompilátora is, aki Némedi Lajos kutatásai szerint (*A nemzeti művelődés ügye 1790–1791-ben*. Eger, 1962) a neves orvos, Rác Sámuel tanítványával, Kiss Józseffel azonos.

¹⁵ Az idézetek helyei: Mindenes Gyűjtemény, II. 92.; Gáti István–Vedres István: *A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmékedések*. Bétsben, 1790. 7.; Kiss József: *A’ nemes Magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd*. H. n., 1790. 6–8.; Virág Benedek: *Horátzius Poetikája*. Pest, 1801; Révai Miklós: *Alázatos segedelem kérés...* Buda, 1806. 2.

felfogás nyilatkozik meg látványosan abban, hogy a nyolcvanas évek második felében felmerült a nyelv és vele a nemzet „elenyészésének” lehetősége is, hogy tehát az írók tudatában megfoghatott a nemzethalál veszélye. Köztudatunk e félelem felébredését általában Herder nevéhez kapcsolja, a nevezetes jóslathoz, amely 1791-ben látott napvilágot az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* negyedik részében, s amely a szláv népek által körülvevett magyarságnak a környező népek tömegébe való beolvadását jövendőli meg.¹⁶ Ez az érzés azonban eredetileg más forrásból származott és a herderi vélekedéstől függetlenül alakult ki, hiszen már jóval 1791 előtt megtalálhatók a nemzeti lét megsemmisülésétől való félelemnek drámai megfogalmazásai. Az Orpheust szerkesztő Kazinczy Ferenc például már jónak látja, ha folyóiratát erre a bizonyos körökben igen erőteljesen felmerült félelemre való válasz jegyében indítja el.¹⁷ A nyelv és vele a nemzet „el töröltetésének” lehetőségét egyébként alighanem Péczeli József szólaltatta meg a leghatásosabban, hiszen kortársainál is gyakran az ő kifejezései bukkannak fel. Egyik mondata – támogassuk „dülő félen” lévő nyelvünket, mert különben „egy néhány száz esztendőök múlva, tsak úgy fognak a Históriak emlékezni rólunk, mint a Celtákról vagy a sarmatákról, hogy azok is éltek valaha”¹⁸ – Csokonai tolla alatt kel majd új életre,¹⁹ egy másik hasonlata („mint füstlőgő métses... úgy aluszik el magában nyelvünk s azért minden emlékezetünk”)²⁰ Révai Miklóst ragadta meg s írta le ő is a képet, bevezetvén Bessenyei György 1790-ben általa kiadott *Jámbor szándékát*.²¹ De másoknál is olvashatjuk a herderi jóslat elhangzása előtt a szorongás mondatait. Decsy Sámuel nagy hatású és széles körben ismert *Pannóniai Fénix*-ben éppen úgy, mint – például – a Magyar Kurir 1790. március 30-i számában, egy névtelen levelező tollából: „Ah! melly átok volna, ha meg gondolom, régi Nemzetünknek annak nyelvével el enyészni.”

¹⁶ Herder „jóslatá”-nak értelmezéséhez 1. Pukánszky Béla: *Herder intelme a magyarsághoz*. EPhK, 1921. 35–39. és 83–90.; Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv történetéhez*. Budapest, 1926. Bevezetés; Dümmerth Dezső: *Herder jóslata és forrásai*. Filológiai Közlöny, 1963. 181–183.

¹⁷ Az Orpheus első négy közleménye a nemzethalál lehetőségével való számotvetés gondolati keretében áll. Kazinczy közli a veszélyt felemlető s ellene tenni akaró báró, Prónay László hozzá intézett írását, ezt megelőzően pedig Pálffy kancellárnak Péczeli Józsefhez intézett s a prédikátor Henriade-fordítását magasztaló francia nyelvű levelét. hogy „azok, akik csüggedni kezdenek, vegyenek vigasztalást”. Mivel e félelem szavait elsősorban Péczeli szólaltatta meg, Kazinczynak a komáromi prédikátorhoz 1789. október 23-án kelt levele (Kaz. Lev. I. 522.) félreérthetlenné teszi a szerkesztői megfontolást: „Érti az úr miért tettem ezt [ti. Helvetius írását a tudományok terjesztéséről] és a Pálffy és Prónay levelét elől...”

¹⁸ Mindenes Gyűjtemény, II. 63.

¹⁹ „...míg mi szunnyadozunk. elenyészik a magyar nyelv minden díszével... a jövendő századokban úgy fogják a magyar nyelvet megtalálni, mint ennek a mi századunknak közepe táján, az ez előtt ezer esztendőökkel virágzott kelták nyelvét...” Ismeretlenek, 1796 táján. L. Gulyás József: *Csokonai ismeretlen levelei*. ItK, 1936. 468–474.

²⁰ Mindenes Gyűjtemény, II. 153.

²¹ „A haza káros álmából mintegy felébredvén... már igen is halaványan csillámló mécsre lángnevelő olaját oly készséggel önti...” A bevezetés címe: *Révai Miklós a Hadi Történeteket író érdemes Társaságnak boldogságot*.

A nyelv és a nemzet sorsának azonosítása aligha tekinthető új felismerésnek, de az is valószínűnek látszik, hogy nem tartozik a közhelyek közé.²² A magyar megnyilatkozásokat ebben a kontextusban kell majd elhelyezni. A kérdéskör kidolgozása külön feladat, de benyomásunk szerint a nemzet és a nyelv azonosításának tézise a XVIII. századvég magyar szellemi életében másképpen és így előbb merült fel, mint a németben. Mindenképpen bizonyos, hogy a különböző nemzeti változatokat a kis nemzetek esetében sem lehet egy kaptafára húzni. A magyar felvilágosodás eszméinek történetében viszont új elem, hiszen Bessenyei György és íróbarátai számára – a jelek szerint – nem volt érvényben: a nyelv kérdése (utaltunk rá) a programírásokban alapvető kérdés ugyan, de lényegében csak a tudományok és a közboldogság összefüggésében bír jelentőséggel. Jellemző, hogy Bessenyei a *Magyarságban* elvileg számot vet azzal a lehetőséggel is, hogy a nemzet esetleg más nyelven lesz tudós, de ezt az ötletet láthatóan csak azért veti fel, hogy érzékeltesse képtelenségét: egy „egész Nemzet” – a jobbágyokat is beleértve – soha nem tanulhat meg más nyelvet. „Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek, és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni.” Ennek megfelelően semmiféle szerepet nem játszik a nemzeti nyelv akkor, amikor felmerül előtte is a nemzet végső veszésének a lehetősége. A géberitákról írott vers *A Holmiban* (XX. Rész, *Bessenyei György és a lelke*, Első Beszéd, 149–155.) jól mutatja, hogy számára egy nemzet bukása nem a nyelv elenyészésében, hanem a hatalom elvesztésében, vagyis: a birtok, az ország területének elvesztésében áll. A szörnyű sors számára nem a nemzet szétszóródása és beolvadása a többi nemzetbe, hanem a szolgai állapotba való süllyedése – őt (mint majd Berzsenyit) Athénas és Róma sorsa rendíti meg, és nem (mint a nyolcvanas évek íróit) a keltaké, voltaképpen nem egy nemzet eltűnése, hanem egy *birodalom* dőlése; kora nemességét is a rabsággal fenyegeti, és nem az enyészettel.²³ A rabság állapotához – erre figyelmeztet a géberiták sorsa – erkölcsi és kulturális hanyatlás vezet, s a hetvenes évek nemesi írói éppen ettől félnek, ennek jeleit figyelik szorongva Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám, amikor a gazdagodásban ott érzik a törvényszerűen bekövetkező morális szétesést s nyomában a rabságot. Bessenyei ebből a

²² Az utóbbi időben mutatta ki és dokumentálta Tullio De Mauro *Storia linguistica dell' Italia unita* (Bari, 1970, első kiadása: 1963) című könyvében, hogy hosszú, az antikvitásig visszanyúló története van. Lásd az *Il primato dell' italiano I. Lingua e nazionalità in Italia* című fejezetét és a *Documenti e questioni* című részt, főleg az 1–12. Appendixeket. Előtte erre a kérdésre – s erre is ő mutat rá az idézett fejezetjegyzeteiben – a kérdés nemzetközi szakirodalmában (például Albert Dauzat: *L'Europe linguistique*. Paris, 1940; F. Chabod: *L'idea di nazione*. Bari, 1961) az a meggyőződés uralkodott, hogy az eszme először a német romantika idején merült fel. De Mauro korrekciója azonban csak arra irányul, hogy igazolja a filológiai tényt: nem a XVIII. század végének és a XIX. század elejének német írói találták fel a nyelv és nemzet összetartozásának tézisének, de ő is hangsúlyozza, hogy ez az önmagában banálisnak látszó eszme igazi jelentőséghez valóban a XVIII–XIX. század fordulóján jutott, amikor „in tutto intero l'Occidente il principio di nazionalità divenne lo stimolatore dominante della vita politica”. L. De Mauro i. m. 9.

²³ Bessenyei számára ebben az igen fontos összefüggésben a nemzetfogalom tartalma elsősorban a *regnum* s így felfogása a jellegzetes nemesi felfogáson belül helyezkedik el. Vö. Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. In: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1984. 191–279.

gondolati körből – az „egész Nemzet”-et átfogó és a közboldogságot célként kitűző programja segítségével – ki tud lépni: gondolatait nem a „hívságok”-tól való félelem, hanem a materiális gazdagságot és az erkölcsi emelkedést egyaránt biztosító „tudományok” sorsa foglalkoztatja. Szállóigévé vált mondata – „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenén soha” – szinte önmagában is jelzi, hogy számára a nyelv nem a nemzet pusztá léte, hanem a tudós és boldog, tehát: a magasrendű lét szempontjából bír jelentőséggel. A nemzeti hanyatlás fel-felrémelő lehetősége ezért az ő gondolkodásában nem a nyelv sorsával, hanem a gazdagságot, erkölcsi szilárdságot s ugyanakkor az „egész Nemzet” érdekelttségét biztosító „tudományok” sorsával van összekapcsolva.

A nyolcvanas évek írói ily módon abban térnek el Bessenyeitől és a hetvenes évek nemesi irodalmától, hogy a nyelvet a nemzeti lét zálogaként, lényegében egyedüli ismérveként kezelik, s immár fenyegetettnek is érzik a nyelv s vele a nemzet létét.

Ez a felfogás – utaltunk rá – nem új gondolat az európai művelődés történetében, de újnak tekinthető a XVIII. század magyar (s vélhetően nem csak magyar) szellemi életében. Az igazán fontos kérdés azonban számunkra nyilván nem az, hogy honnan származik, hanem az, hogy mi a tartalma, magyarán: milyen érdekek szolgálatában áll? A lehetséges válaszhoz akkor juthatunk közelebb, ha számot vetünk egy olyan mozzanattal, amely első pillantásra is mély és bensőséges kapcsolatban van a nyelvkérdéssel. Láttuk: míg Bessenyei programjának középpontjában a *közjó* fogalma áll, a nyolcvanas évek értelmiségének törekvéseiben viszont – hamar feltűnik – a nemzeti *dicsőség*. A nyelv ugyanis a kor íróinak felfogása szerint csak a nemzet pusztá létének jelzésére alkalmas, de nem (vagy csak kevésbé) alkalmas a nemzeti lét minőségének a jelzésére. A kívánatos minőséget a nemzeti nyelven írott irodalom magas színvonala, nemzetközi elfogadása és sikere mutatja meg. A nemzeti nyelv jelentősége tehát kiemelkedően fontos, hiszen vele a nemzeti létet védjük, de érvényesíteni önmagában nemigen lehet. A ritka vélekedések közé tartozik Decsy Sámuelé, aki a magyar nyelv elterjedésében annyira bíz, hogy elképzelhetőnek tartja még a francia diplomáciai nyelv kiszorítását is.²⁴ Az általános felfogás szerint azonban a nemzeti nyelv csak a klasszikus értelemben felfogott *litterae* (az irodalom és a tudományok) által kaphat időben és térben egyaránt kiterjedt, tehát szilárd és erőteljes életet. Az olvasóban valóban könnyen alakul ki az a benyomás, hogy az 1780-as évek írói számára az irodalom elsősorban a nemzeti dicsőség ügye – a más országok literatúrájához mért sikeresség az, amely most a magyar irodalom szószólói előtt mint távlati, de megkerülhetetlen cél lebeg. A legerőteljesebb szó ebben a vonatkozásban talán Péczeli Józsefé volt, aki Mindenes Gyűjtemény című folyóiratában 1789 szeptemberétől kezdve állandóan sürgeti az olyan magyar munkákat, amelyeket „más idegen nemzetek is megszeretvén, magukévá kívánnak tenni.”²⁵ De – nála valamivel korábban – ugyanez a cél vonul végig a kassai Magyar Museum Batsányi János által írott *Bé-vezetésén* is: a nyolcvanas évek legtehetségesebb magyar költőjének 1788 elején készült szövege éppen abban

²⁴ Decsy Sámuel: *Poraiból megélemedett Féniksz*. Buda, 1790. 155. A nyelv önértékét hasonlóan fogta fel Horváth Ádám is („mert Nemzeti nyelvünket tökéletesen tudni, minden szembe tűnő haszon nélkül is elmulthatatlanul meg-kivártató dolog, s egy valóságos Ditsőség”) *Holmijának* II. kötetében, Győr, 1793. 225.

²⁵ Mindenes Gyűjtemény, I. 123.

különbözik a rivális szerkesztőtárs, az ifjú Kazinczy Ferenc által fogalmazott korábbi változattól, hogy a nemzeti irodalmat a nemzeti lét minőségének a jelzéseként fogja fel s állítja így előtérbe. Ha végigolvassuk írását, szinte állandóan szemünkbe ötlenek a jellegzetes szavak („magasság”, „tökéletesség”, „fény”), amelyek önmagukban is arra a pozícióra utalnak, ahová az európai nemzeteket eljuttatta a literatúra: csak így, csak az irodalom által „mentek... a szomszéd nemzetek arra a *magasságra*, ahol most őket *tündökleni* látjuk” – zárja le gondolatmenetét. Ez az óhaj (több változatban megfogalmazva) ott szól Decsy Sámuel nagy hatású röpiratában, s hogy a meggyőződés – a magyar irodalom szolgálata voltaképpen a „nemzeti dicsőség” szolgálata – milyen széles körben volt elterjedve, jól érzékelteti. hogy Csokonai ifjúkori barátja, Kováts Sámuel is azzal a tudattal írja verselményeit, hogy íme, „a’ félre eső Zugolyákban is iparkodunk a’ Nemzet’ ditsőségét emelni.”²⁶ S a szegény bicskei rektor öntudatában élő meggyőződést osztja a pesti szalonok ifjú bálványa, az 1790-es évek elejének egyik legnagyobb magyar tehetsége, Kármán József is. Szerinte – pedig ő nagyon is sokat tudott az irodalom belső természetéről és lényegi feladatairól – azért (is) kell eredeti munkákat írni, mert ezek „gyarapítják a tudományokat, tsinosítják a nemzetet és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába”.

A nyolcvanas években előtérbe kerülő felfogás, amely az irodalom *elé* a nemzet reprezentálását tűzi ki célul, a nemesi ideológia megnyilatkozásának látszik, csak éppen a rendi felvilágosodás első nemzedékének szószólójaként fellépő Bessenyei higgadt és távlatos elképzelésével szemben az utódok azzal, hogy az irodalomra elsősorban a nemzeti dicsőség elérését bízzák, mintha a közben kibontakozó nemesi ellenállás nacionalizmusának célkitűzéseit és szövegeit visszhangoznák az irodalom berkeiben.

Ha azonban szélesebb körben is széttekintünk, akkor olyan mozzanatok tűnnek elénk, amelyek kételyt ébresztenek e kézenfekvő és tetszetős magyarázattal szemben.

Óvatosságra int bennünket az a más összefüggésben már említett körülmény, hogy 1780 után az írók túlnyomó része a társadalom alsóbb rétegeiből származott értelmiségi volt s éppen e nem nemesi literátorok képviselték a fentebb (s korántsem a teljesség igényével) idézett tételket. A származás azonban ebben az esetben sem sokat jelent, az igazán lényeges az, hogy – ha meglepőnek tűnik is – ennek az álláspontnak a képviselője az ő részükről *a* természetes magatartás: érdekeiket, a magyar etnikumhoz tartozó, vagyontalan írástudók érdekeit igen célszerűen kifejező elgondolásról van szó. Ez igen gyorsan belátható, ha az 1780-as években fellépő írók felfogását a nemesi politika nemzeti vonatkozásával szembesítjük. Már szóltunk róla, hogy e politika számára a II. Józseffel való konfrontáció során megnőtt a jelentősége a nemzeti jeleknek, elsősorban és mindenekelőtt a koronának, a zászlónak, az öltözetnek és – noha ebben a sorban számára csak alkalmi és másodlagos szerepjutott – óhatatlanul növekedett a jelentősége a nemzeti nyelvnek is. Az írók reagálásából kiderül, hogy a nemzeti jelvények az ő számukra is fontosak voltak (jelentékeny szerzők köszöntik például a hazatérő koronát), értékelésük azonban gyökeresen tér el a nemesi politika értékelésétől: a kor irodalmában a

²⁶ Idézi Péterffy Ida: *Kováts Sámuel, prédikátor és literátor, 1770–1830*. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv, 10. Székesfehérvár 1976. 152.

nemzeti jeleknek alapvetően más rangsora jelenik meg. Az 1790-ben oly képtelenül nagy jelentőségűvé emelkedett nemzeti öltözet meglehetősen a háttérbe szorul, a nemzeti nyelv kérdése pedig minden mást a háttérbe szorít. A nyelv ugyanis – láttuk – az ő interpretációjukban nemcsak a nemzet legfontosabb jeleként mutatkozott meg, de feltárult a nemzeti léttel való viszonyának korrelatív jellege is: a nyelv elenyészése éppoly természetszerűleg jelzi a nemzet halálát, ahogyan a fejlődő és gyarapodó nyelv (ami túlnyomórészt a sikeres, más nemzetek által is elismert irodalom révén nyilatkozik meg) a nemzet virágzását. A nyelv léte és a nemzet élete között így megteremtett kapcsolat alapvető eleme azonban nyilván nem az, ami jelöl, tehát a nyelv, hanem a jelölt, vagyis a nemzet, s a nemzet tartalma ebben az összefüggésben határozottan rajzolódik elő: az egy nyelven beszélők közösségét jelenti és semmi mást. Mivel tudjuk, hogy a nemesség – ha jobbra hallgatólagosan is, de – önmagát tekintette a nemzetnek a XVIII. század végén is, akár őrizni akarta ezt az állapotot (mint konzervatív nemesi többség), akár csökkenteni a társadalmi szakadékot mint a reformok lehetőségét a hetvenes évek óta kereső rendi felvilágosodás, az „egy a nyelv, egy a nemzet” oly sok változatban megfogalmazott tézise – noha nem nyíltan és kihívó módon, de azért – egyértelműen mást mond, mint a rendi elképzelés. Ha a nemzet kizárólagos jele a nyelv, akkor a nemzethez való tartozásnak sem lehet más és érvényes kritériuma. A helyzet lényege tehát abban van, hogy az ellenálló nemesség társadalmi és politikai súlya nagy jelentőséget kölcsönzött a nemzeti jeleknek *általában*, az írók viszont újfajta s a nemességétől gyökeresen eltérő *sorrendet* állapítottak meg e jelek között és tették nyilvánossá, a nyilvánosság előtt pedig vitathatatlanná. Ők a nemzetnek azt a jelét tartják a legfontosabbnak, amely az egész nemzetnek, az alacsonyabb néposztályokat is magában foglaló nemzetnek a jele: a nemzeti nyelvet. Azt azonban minden félreértés elkerülése érdekében külön is hangsúlyozni kell, hogy itt nem lehet egymástól tisztán és élesen elkülönülő frontokról beszélni. 1790 körül a nemesség bizonyos képviselői közül természetesen jó néhányan tartják már fontosnak a nemzeti nyelv ügyét (s számuk az idővel egyre nő), de az értelmiség számára jelentősége van a nemzet egyéb jeleinek is. Rájnis József konfliktusok vállalására is kész, hogy reverendáját magyaros díszítéssel láthassa el, a nemzeti viseletért oly elvakultan küzdő Gvadányi József úgyszintén figyelmezteti az 1790-ben összeülő diétát a magyar nyelv ügyének fontosságára. Mégis, a hangsúlyok nemcsak eltérőek, de egy-egy életmű távlatába állítva *még* élesebben és tisztábban rajzolódnak elénk.²⁷ Az írók és a nemesi ellenállás közötti egyezés így csak látszat szerint, a felszínen mutatkozik egyezésnek, voltaképpen arról van szó, hogy az írástudók éppen az egyezés

²⁷ Az értelmiség részéről kemény kritikai hangok is megszólalnak. Decsy Sámuel *A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája* című művében (Bétsben, MDCCXCII.) így ír: „Minthogy már a’ Sz. Korona őrizetére ki állott magyar nemesség nemcsak hazafiúi indulattya, hanem fényes köntösei által is meg akarta magát másoktól különböztetni, minden keresményét fel áldozta e végre... Ennyiben mind önnön magoknak, mind hazájoknak sokat ártottak.” Böven idézhetnénk a különféle megnyilatkozásokat, a legegységesebb és a legélesebb talán Péczeli József véleménye, aki nyíltan és sokoldalúan határolja el magát a nemesi mentalitástól és célkitűzésektől: „Nem abban áll a’ Nemzet ditsősége, hogy házainkon számok ne légyenek, földeink meg ne méretessenek, a nemesség szabadon nyúlászhasson sat. hanem abban, hogy a’ mi nyelvünk legyen a maga hazájában az első, s a’ mi Literaturánkat ne csak ismerjék, hanem betsüljék is az idegen Nemzetek.” Mindenés Gyűjtemény, IV. 47.

látszatát kihasználva tudják képviselni egy egységesen felfogott nemzet eszméjét s ezzel saját érdekeiket. Az ellenálló nemesség nemzeti törekvéseihez kapcsolódva, de e nemzeti törekvéseket átértelmezve voltaképpen a rendi Magyarország ideológiai alapjait támadják.

Éppen olyan fontos azonban hangsúlyozni, hogy nincs éles támadásról szó, mint azt, hogy a különbség élesen és félreismerhetetlenül rajzolódik elő.

Hogy az írók által képviselt elképzelések mennyire eltérnek bármilyen nemesi felfogástól, a legvilágosabban érzékeltetheti az a különbség, amely a nyolcvanas évek nyelvi mozgalma és Bessenyei György álláspontja között megfigyelhető. A szembesítést lehetővé teszi, hogy – láttuk – a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt „tudományok” ügye a hetvenes években vezető szerepet játszó nemesi irodalmárnak a gondolatvilágában is kulcsfontosságú tényezővé vált az évtized végére. Az általa kidolgozott program érvelési módjának – a cél a közboldogság, a boldogság eléréséhez eszköz a tudomány, a tudomány kulcsa viszont a nyelv, a „számosabb rész” nyelve –, e sokat idézett gondolatmenetnek a lényege ugyanis nemcsak abban van, amit kimond, de abban is, amit elhallgat. A nemzeti nyelv fogalmát ő az emberek boldogságához rendeli s voltaképpen kiszakítja a nemzet határozmányai közül, s az így nem a nemzet közösségéhez való tartozás alapjaként, hanem e közösség boldogságának az alapjaként mutatkozik meg. Bessenyei ugyan „egész nemzetben” is gondolkodott már és megteremtette az elméleti lehetőséget a nemesség és a „paraszti község” között a mobilitás számára, felfogása azonban ezzel együtt, pontosabban: éppen így helyezkedik el a nemesi ideológia keretei között, hiszen arról nincs szó, hogy meg akarná szüntetni a társadalom rendi tagoltságát. Elgondolásának nyilvánvaló célja a nemesség és az alsóbb néposztályok közötti távolság (s így a feszültség) csökkentése. A „tudományok” művelésében való kiválóság megteremti a társadalmi előrelépés lehetőségét a „porban heverő jó elmék” számára, de a tudományok terjedése emeli is az általános boldogság – s ezzel nyilván az általános nyugalom – szintjét. Mivel a tudományok művelése és terjesztése egyaránt csak a közös nyelvet beszélők körében, azaz: a nemzet keretei között valósítható meg, nála így, a tudományok szempontjából van a nyelv kulcspozícióban. A hetvenes évek filozófusa és a nyolcvanas évek írói között meglévő különbség tehát tisztán rajzolódik elénk: Bessenyei számára különleges szerephez jut a nemzeti *művelődés* – programjában a boldogság áll a középpontban, a nemzet ehhez természetes keretül, a nemzeti nyelv pedig kézenfekvő eszközként szolgál –, utódai számára viszont a *nemzeti* művelődés került az előtérbe, az ő mozgalmuk tétje (pontosabban: egyik tétje) ugyanis a nemzet fogalmának kitágítása a nyelv ügyével való összekapcsolása révén.

A nyelvkérdés előtérbe állításával tehát az 1780-as években fellépő s lényegében kizárólag a társadalom alsóbb néposztályaiból származó írók egy nyelvi alapon elgondolt, egységesítő, tehát a rendi felfogással ellentétes nemzetfogalomnak szereznek érvényt. Láttuk viszont, hogy a nyelv ügye nálunk nem önmagában áll, hiszen a küzdelem tétje nem lehet csupán a nemzeti lét megőrzése, küzdeni kell a magasrendű lét eléréséért is, és a nyelv önmagában erre nem alkalmas: nemzeti dicsőség elérése a nemzeti nyelven művelt irodalom („tudományok”) elé tűzhető ki célként. S habár így a heroikus eszményekhez hagyományosan vonzó nemesi mentalitás számára kedves értéket jelölnek meg, ez – ha alaposabban szemügyre vesszük a helyzetet – voltaképpen mellékes körülmény, az igazán döntő mozzanat itt maga a megválasztott terep, az

tehát, hogy ezt a reprezentációs feladatot a nemzetnek a irodalom területén kell megvalósítania. Így ugyanis nyilvánvaló, hogy a nemzet elé a dicsőség elérésének *célját* kitűzve olyan *feladatot* jelölnek meg, amelyet csak ők, az írástudók képesek megoldani. Amikor tehát az értelmiség az irodalom területére helyezi át a legfontosabb célt – gyakran idézve a világtörténelmi példákat: minden jelentős nemzet ezt az utat járta –, akkor a nemzet fiai között a meglévő társadalmi hierarchiától eltérő tagolódás jogosultságát sugalmazza. Ha a nemzetnek a „tudományok” terepén kell erőit felvonultatnia, akkor azokra vár különleges szerep és ennek megfelelő erkölcsi súly, akiknek e feladat betöltéséhez megfelelő képzettségük és tehetségük van. Ez az elgondolás eltér a tradicionális nemesi érdekektől s meglehetősen nyíltan fejezi ki az értelmiség önérvényesítő törekvéseit. Alapvetően különbözik a rendi felvilágosodás Bessenyei által kidolgozott programjától is, hiszen ott a „tudományok”-nak teljesen más célja van: csak a közboldogság szintjének emeléséről van szó, de nincs (igazán hangsúlyosan nincs) a nemzeti dicsőség reprezentációjáról. A *Jámbor szándék*ban például a magyar nyelven művelt tudomány esetleges külföldi sikere is elsősorban üzleti-pénzügyi sikerként mutatkozik meg. Ez a különbség onnan származik, hogy a két elgondolás eltérő ideológiai célok szolgálatában áll: Bessenyei a közboldogság növelésével a társadalmon belül meglévő feszültség csökkentésére törekszik, utódai viszont – a csak általuk, csak az írók által elérhető cél, az irodalom terepén elérhető nemzeti dicsőség céljának kitűzésével – önnön szerepük jelentőségét akarják emelni a társadalmi hierarchiában. Ez természetesen, bár egyáltalán nem drasztikus módon, de óhatatlanul a rivalizálás szellemét vezeti be a társadalom életébe, és így éppen a feszültséget növeli. Noha az elgondolások különbsége szembeötlő, egy lényeges vonatkozásban azonban megfeleléssel találkozunk közöttük, s alighanem itt van az eredete annak, hogy Bessenyei alakja miért nőtt oly nagygyá a nemcsak eltérő ideológiai alapokon álló, de általában más irodalmi mintákat is követő utódok tekintetében. A nyolcvanas évek írói olyan értékrendért küzdenek, amelynek keretében érvényesülhetnek érdemeik s amely értékrend független mindenfajta előjogtól. Bessenyei sem tud más módot a közjó szempontjából oly döntő „tudományok” kifejlesztésére és elterjesztésére, mint lehetővé tenni a „kicsinyek” számára a vetélkedést, azaz: megnyitni a „porban heverő jó elmék” számára a társadalmi érvényesülés útját. Többször is kifejtett eszméje – ahogyan régen a „kard” volt, az ő korában már a „penna” a nemesedés legfőbb eszköze – voltaképpen az alacsony sorból származó irodalmár-utódok legfontosabb *célját* fogalmazza meg a közjó elérésének *módjaként*.

A nyolcvanas évek értelmiségének nyelvi-irodalmi mozgalma így egyszerre és szétválaszthatatlanul tükröz plebejus és értelmiségi érdekeket: a nyelvért vívott küzdelem a nemesség feudális nemzetfogalmával szemben egy nyelvi alapon elgondolt, tehát egységesítő nemzetfogalmat állít szembe, a nemzeti irodalom ügye viszont a nemzet fiainak újfajta, a születés adta előjogoktól és vagyontól független, a képzettség és a tehetség alapján elgondolható rangsorát állítja előtérbe.

A nyolcvanas években fellépő írók nyelvi-irodalmi mozgalmának antif feudális ideológiai tartalma ily módon tisztán megmutatkozik, fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a fogalmi síkon oly nyilvánvaló szembenállás a valóságos életben ugyan gyökeresen eltérő tendenciaként, de nem konfliktusként jelentkezett. Voltaképpen innen visszatekintve lehet értelmezni a

mozgalom előzményeit, azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a századközép laicizálódó egyházi értelmisége tett egyrészt a magyar nyelv térnyerése, másrészt pedig a nemzeti nyelven művelt irodalomban való új eljárások (elsősorban az újfajta verselési módok bevezetése) érdekében. Általuk kezdődött el a nyolcvanas években tetőpontra jutó nyelvi-irodalmi mozgalom. Az *egyházi* értelmiség e törekvések folyamatában alakul át *egyházi értelmiséggé*, és talán könnyen belátható, hogy ezekben az ifjú klerikusokban ugyanolyan öntudat, egy újfajta hazafiság új típusú öntudata munkál már, mint amit a nyolcvanas évek íróinál tapasztalunk – noha arról nincs szó, hogy minden tehetséges egyházi ember az önérvényesítésnek azt a módját választotta volna, illetve hogy csak a tehetségek választották ezt az utat.²⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy valamiféle *nyíltan* antifeudális célzatú küzdelemről nemcsak az ő esetükben, de az utódok esetében sem volt szó, annak ellenére, hogy a nyolcvanas évektől kezdve az értelmiség részéről már időnként erőteljes kritikai hangok is megszólalnak. Egyrészt azért nem, mert a nemesség láthatóan nem tudott védekezni az ellen, hogy az írók újfajta, a társadalom alsóbb régióiból érkezett értelmiségiek érdekeinek megfelelő rangsort állapítsanak meg és tegyenek nyilvánossá a nemzeti jelek között, másrészt viszont azért, mert nem is volt szüksége védekezésre: a nemesség a társadalom életében olyannyira hegemon helyzetben volt, hogy a literátorok önérvényesítő nyelvi-irodalmi mozgalma nem emelkedhetett a nyílt és közvetlen támadás szintjére. Így az értelmiség a saját érdekei szerint értelmezte át (előbb) az udvarral egyre inkább feszült viszonyba kerülő, majd (II. József uralkodása alatt) nyíltan is ellenálló nemesség nemzeti céljait, hiszen eljárásukkal szemben a nemesség oly nyilvánvaló túlerejének sem korábban, sem később nem volt megfelelő ideológiai és bölcséleti védelme; maga a túlerő azonban lehetetlenné tette, hogy az értelmiség a valóságban is azt a szerepet játssza ebben a viszonyban, mint ami érdekei és céljai szerint volt: az ellenfél szerepét. Ennek a helyzetnek eredményeképpen a nyolcvanas évekre egy különös, feszültséggel terhes, de a kulturális élet szempontjából igen termékenynek bizonyuló együttélés jött létre, szimbiózis, amelyben a túlnyomórészt a társadalom alsóbb rétegeiből származó irodalmárok nyelvi-irodalmi mozgalma olyan eredeti energiával rendelkezett, amely idegen volt az ellenálló nemesség mozgalmától. A nemzeti nyelv és irodalom a nemzet fiai közötti egyenlőségnek és ugyanakkor a valóságos érdemek igazságos elbírálásának a birodalmaként mutatkozott meg. Érte dolgozva az értelmiség saját értékének és jelentőségének a tudatát élhette át. Mivel azonban a nemzeti nyelv (s vele az irodalom) ügyét gyakorlatilag nem lehetett leválasztani azokról a nemzeti jelekről, amelyek a nemesség saját jelei voltak, a nemesi politika egyszerűen nem különíthette el magától azt a mozgalmat, amely voltaképpen az ő nemzeti törekvéseit vitte tovább és formálta át plebejus és értelmiségi célokat szolgáló nemzeti

²⁸ És – mint más fejezetben utaltunk rá – nem feltétlenül csak a progresszió hívei. Sartori Bernátnak vagy Bertalanffy Pálnak a nyolcvanas években is van egy, ráadásul igen különös folytatója: Szaitz Leó Mária, a híres-hírhedt hitvédő, az „Aufklärungs-Fantastá”-k ellen kíméletlenül csatázó szervita. Ő leghíresebb munkájának azt a címet adta, hogy: *Igaz magyar* (az első kötet 1785-ben jelent meg) és ugyanakkor a nyelvkerésnek is támogatója. Ez azonban nyilván csak azt bizonyítja, hogy a hagyományos hitvédelem *már* célszerűnek tartja, ha küzdelmét hozzá kapcsolja a nyelvi-irodalmi mozgalomhoz.

törekvésekké. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvi-irodalmi mozgalom a maga szolgálatába tudta állítani azt a lendületet is, amellyel a nemesi ellenállás rendelkezett.

Kíséreljük meg tehát összefoglalni az elmondottakat és egyben megadni a magunk válaszát a fejezet elején feltett kérdésre.

Láttuk: ahhoz, hogy a XVIII. század közepe tájától kezdve a korabeli Magyarországon oly nagy jelentőségűvé vált a magyar nyelv ügye, a gazdasági fejlődésben nem találhatjuk meg az elégséges alapot. Ez a fejlődés távolról sem volt olyan mértékű és olyan jellegű, hogy igényelte volna a gyors nyelvi standardizálást. De nem szolgál kellő magyarázattal a korábbi nyugalmi állapot megtöréséhez a politikai élet alakulása sem. A magyar nemesi politika egyik fő változata számára sem merült fel a nyelvkérdés különösebb indulatokat kiváltó problémaként: furcsa módon még a nyolcvanas években, a józsefi reformokkal, közöttük a hírhedt nyelvrendelettel szemben kibontakozó nemesi ellenállással sem következik be áttörés.

A nyelvkérdés történetében bekövetkező fordulat hátterének felderítéséhez abból a megfigyelésből indultunk ki, hogy a nyelv ügye különböző módokon ugyan, de egyaránt kapcsolatban van az irodalom (= tudományok) problémájával: a róla való beszéd egy tágabb értelemben felfogott irodalomról való beszéd *is*. A nyelv és irodalom kapcsolatának négy változata rajzolódott ki előttünk: megmutatkozott a nyelv mint az irodalom művelése szempontjából lényeges *adottságok* terepe, mint a tudományok terjesztésének *eszköze*, megjelent a nyelv mint a nemzet létezését egyedül bizonyító *jel*, amely azonban az irodalom területén kaphat szilárd és időben is kiterjedt életet, s végül előtűnt a nyelv mint az irodalomnak az adott pillanatban készületlen, de a fejlesztés, az alakíthatóság számára nyitott *közege*. Jól kitetszett, hogy e változatok nem köthetők kizárólag egy-egy időszakhoz, de egy-egy időszakhoz köthető valamely változat hangsúlyos jelenléte. Talán az is egyértelművé vált, hogy a változatok képviselői szociológiai szempontból is behatárolhatók. A magyar nyelv adottságait leginkább feltáró és reflexiókkal bőven kíséző verstani forrongás a laicizálódó egyházi értelmiség köréből indult el, a nyelvnek mint a „tudományok”-at közvetítő eszköznek a beállítása a felvilágosult nemesség első nemzedékének, személy szerint Bessenyei Györgynek az elgondolásaihoz kapcsolódik, végül a nyelvről mint a nemzeti lét jeléről (s a nemzeti lét minőségét jelző irodalomról) való elképzelést a század utolsó két évtizedének irodalmi életében vezető szerepet játszó, laicizálódott és túlnyomórészt a társadalom alsóbb régióiból származó, de mindenképpen értelmiségi pályát folytató irodalmárok képviselik. A különböző változatokat tehát két társadalmi tényező szólaltatja meg: a művelt nemesség és az értelmiség, amely – mint ismeretes – a kor kívánalmainak és iskolarendszerének megfelelően túlnyomórészt humán képzettséggel bíró értelmiség volt. A nyelvkérdés mindig az irodalom (= tudomány) művelésének valamely vonatkozásával együtt felmerülő kérdés, amelynek azonban nemcsak egymástól eltérő változatai vannak, de az eltérő változatok képviselői szociológiai szempontból is meghatározhatók. Ez lehetővé teszi, hogy a nyelvre vonatkozó felfogások eltéréseiben meglássuk az érdekek eltéréseit és így az eltérő ideologikumot is.

Az érdekeknek ez a dialógusa abban a történelmi pillanatban indul, amikor a magyar nemesség és az udvar között – a század ötvenes éveitől kezdve – fokozatosan feszültség bontakozik ki. Az egyre több korszerű, felvilágosult vonást mutató kormányzati politikára ez a

nemesség kétféle módon válaszolt: egyrészt a hagyományos pozíciók védelmével, az ún. nemesi ellenállással, másrészt a felvilágosult rendiségnek ugyancsak nemesi érdekeket kifejező, de a felvilágosult monarchia céljaival részben már párhuzamosan futó, ezért egyezkedésre, kompromisszumra és így esetleg együttműködésre is kész változatainak kidolgozásával. Az 1770-es évek előtti időszakban az egyházi értelmiség a hazai nemesség felé való tájékozódásra kényszerül, hiszen a bécsi udvar szekularizációs törekvései a negyvenes évek végétől jól érzékelhetők, és az udvari politikával egyre elégedetlenebb nemesek nemzeti öntudatára kapcsolja rá a maga önérvényesítő szándékait. Nem csak magukra vállalják a nemesi nemzet kulturális érdekeinek képviselését, de a megnyilvánulásaikban kifejezésre jutó öntudat elég egyértelműen sugallja: ők éppen itt, tehát a saját területükön, a nemzeti nyelven művelt szakmájukban, az irodalomban (s a vele kapcsolatos eljárások ismeretében) látják a nemzeti törekvések legautentikusabb válfaját. E tézisre a nemesség a maga választát csak a hetvenes években dolgozza ki Bessenyei Györgynek a hetvenes évek végén készült programírásai révén. E program nyíltan és többször kifejtett társadalompolitikai dimenzióval bír. Bessenyei a szűkös, a nemzetet a nemességgel azonosító nemzetfogalom kitérítésére törekszik, és erre a nemzeti nyelvű művelődés a legalkalmasabb terep. Igaz, a nyelv nála még nem a nemzethez való tartozás határozómánya, hanem a közjó elérésének az eszköze. De programírásaiban megjelenik már az „egész nemzet” („egy nemzet egészen”) fogalma, s ez teremt lehetőséget arra, hogy többször is megfogalmazza a reményt: a „penna” (= a tudás) új nemessége váltja fel a „kard” (= vitézség) régi s korszerűtlen nemességét. Bessenyei programja – utaltunk rá – nemesi érdekeket fejez ki, csak már távlatos érdekeket, s ennek szolgálatában áll ez a csere is: a „kicsinyek” vetélkedése révén a nemesi nemzet erősödik és közben (hiszen a műveltség terjedése a közjó szintjét emeli) stabilizálódik a társadalom rendje. A „penna” új nemességének a jelöltjei az 1780-as évek irodalmában és szokatlanul hangos publicisztikájában már jelentkeznek is. Ennek a sok plebejus elemet magába ölelő s immár laicizálódott értelmiségnek a válaszából az derül ki, hogy számukra a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom ügye óriási jelentőséggel bír. A nemzeti nyelv és irodalom kérdésének az 1780-as és 1790-es évek irodalmában megmutatkozó drámai kezelésével ez az értelmiség folytatja ugyan a laicizálódó egyházi értelmiség hagyományát, de elsősorban mégis a Bessenyei-féle programra, a hetvenes évek felvilágosult rendiségének felfogására – azt is mondhatnánk: ajánlatára – válaszol. A nyelv számukra a nemzethez való tartozás kritériuma lesz, a nemzeti nyelven művelt irodalom példátlan jelentőségének hangoztatásával pedig az írástudók, azaz: a saját jelentőségükre mutatnak rá a nemzet életében. A nyolcvanas és kilencvenes évek magyar irodalmában megjelenő nyelvkérdés s azok a nézetek, amelyek a nemzeti irodalom státusával kapcsolatban hangzanak el, láthatóan az ország magyar etnikumához tartozó alacsonyabb néposztályainak értelmiségi interpretációiban megjelenő érdekeit fogalmazzák meg. Péczeli József, Batsányi János, Révai Miklós, Dayka Gábor, Versegly Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Kármán József és mások megnyilatkozásai semmiképpen nem tévesztendő össze a közben már kibontakozott nemesi ellenállás politikájának megnyilatkozásaival, amelyekben ha felmerül egyáltalán a nyelvkérdés, az a nemesi nemzet saját jelei, a korona, a zászló és az öltözet mögött merül fel, s csak az udvarral való küzdelem tétjeként.

A felvilágosult rendiség első nemzedékének és a nyolcvanas években fellépő értelmiségnek törekvéseiből azonban kiderül, hogy ha a motiváció eltérő is, a két fél voltaképpen azonos irányba tart. Az értelmiség számára a nemzeti nyelvű irodalomművelés saját jelentősége bizonyításának senki által komolyan kétségbe nem vonható terepeként tűnik fel, a felvilágosult nemesség gondolkodásában pedig azért kerül a hagyományos katonai erények helyére a „penna” forгатásában megmutatkozó tehetség és szakértelem, mert a magyarul írott és terjesztett tudományoknak döntő szerepük van a társadalom stabilitása szempontjából. Ennek a két, egymástól tisztán elkülönülő elképzelésnek közös előfeltevése, hogy a nemességgel azonosított nemzetfogalom diszkrétan, de egyértelműen a háttérbe szorul, és helyére hallgatólagosan, de más lehetőséget kizárva olyan nemzetfogalom lép, amelynek nincs más határozománya, mint a nyelv. Ez a helyzet magyarázza, hogy a kor kulturális életében a nyelvkérdés és az irodalom ügye oly könnyen tűnik át egymásba, de főként azt, hogy – hiszen mind a két álláspontnak döntő eleme – a nemzeti nyelv ügye olyan tartósan marad ott a kor gondolkodásának előterében.

Úgy véljük tehát, hogy, ebben a XVIII. század közepe táján meginduló dialógusban van az eredete annak a folyamatnak, amely a magyar nyelv előtérbe állításával végérvényesen megbontotta azt a nyugalmi állapotot, amely a század első felében a soknemzetiségű Magyarország kultúráját jellemezte. Ezt a békés korszakot a romantikus ihletésű irodalomtörténet hajlamos volt egyszerűen „nemzetietlen” időszaknak tekinteni, amelyben szunnyadtak a magyarság szellemi energiái. Ma már másképpen, sokkal összetettebbnek és dinamikusnak látjuk ezt a fél évszázadot, s kétségtelen, hogy érzékenyebben figyelünk fel a nemzeti művelődés kibontakozásának a visszaján meghúzódó jelenségekre is, hiszen e nyelvi-irodalmi mozgalomnak nem volt védelme önnön (tegyük hozzá: egyáltalán nem túl gyakori) nacionalista túlzásaival szemben, noha ő maga nem tekinthető a szó mai értelmében véve nacionalista jelenségnek. Az irodalom által megszerezhető nemzeti dicsőséghez szükséges a többi művelt nemzet: a dicsőség tartalma éppen az ő elismerésük. Ebben a folyamatban semmiféle hely nem jut a más nemzeteket lebecsülő magatartás számára: a korban megjelenő nacionalista tendenciáknak más forrásuk van.

Minden jel arra utal, hogy a nemzeti nyelvnek és a nemzeti nyelven művelt irodalomnak az önállósulása a feudális ideológia bomlásából származó folyamata volt a XVIII. századi magyar történelemnek, és eredetileg, tulajdonképpen és voltaképpen mindvégig őrzött célja szerint nem irányult más nemzetiségek ellen. E bomlásnak nyilván számos nemzeti változata lehetséges. A magyar példa egyértelműen mutatja, hogy a nemzeti nyelv kérdése a nemesség megváltozott helyzete által kínákozó lehetőségét megragadó értelmiség, láttuk: túlnyomórészt a társadalom alacsonyabb rétegeiből származó értelmiség és a rendiség hagyományos nemzetfogalmának kitágítására kényszerülő nemesi felvilágosodás aspirációinak találkozási pontja volt, egyértelműen belső fejlemény tehát, belpolitikai téttel bíró ügy.

Ennek a helyzetnek egyik különleges, a nyolcvanas évekre teljesen kibontakozó vetülete – az ellenálló nemesség, illetve a nemesi ellenállás *politikai* lendülete támogat egy olyan mozgalmat, amely a rendi *ideológiával* ellentétes tendenciák hordozója – változó intenzitással ugyan, de lényegében az egész korszakra érvényes és különleges jelentősége van a magyar irodalom sorsa szempontjából. A két (s eredendően ellentétes) törekvés egy irányba való hatásának tulajdonítható, hogy a nemzeti nyelv és irodalom presztízse a század utolsó évtizedeiben

rendkívül erőteljesen megnövekszik. E presztízsnövekedésnek több szembeötlő ténye van. Nyilván a nemzeti nyelv most felismert jelentőségével függ össze, hogy ezekre az évtizedekre esik a magyar nyelv tudomány megalapozása és első aranykora, hogy ez a korszak az első és döntő fázis a modern irodalmi nyelv egységesülésének folyamatában.²⁹ Az irodalomművelés státusának látványos emelkedése tükröződik az írás (és a publikálás) vonzerejének igen széles körű terjedésében – talán soha nem volt ennyi grafomán a magyar irodalom történetében! – éppen úgy, mint az indulatokban, amelyeket az írással kapcsolatos mesterségbeli kérdések tudnak ébreszteni, de abban is, hogy most tárja fel önnön múltját a saját jelentőségére ébredő nemzeti literatúra. A XIX. század elejére jórészt ismertté válik a magyar irodalom történetének ma ismert „törzsanyaga”.³⁰ Gyorsan szemünkbe ötlük, hogy e különleges politikai-ideológiai helyzetből eredő presztízsnövekedés egy egyenlőtlenség létrejöttén át érvényesült: elsősorban az írói öntudat megerősödésében nyilvánkozik meg, mintegy az irodalom világának belső fejleményeként, de – bár ezen a területen is dinamikus változásokról lehet beszélni – nincs szó arról, hogy hasonló mértékben változott volna az irodalomnak a társadalomban elfoglalt helyzete is. Ennek az egyenlőtlenségnek egyik fontos fejleménye, hogy éppen most, a nekilendült fejlődés folyamatában jóval élesebb fény vetül a magyar társadalom művelődési viszonyainak elmaradottságára, mint korábban.

Ez a fény jelentős részben két nagy tehetség indulásának kísérő jelensége volt. A kilencvenes években fellépő Csokonai Vitéz Mihály és Kármán József első munkáiban egyaránt fontos szerepet játszik a hazai kulturális állapotok kritikája. Fontos azonban látnunk, hogy a kritikát nem a romló helyzet miatti elkeseredés váltja ki, ellenkezőleg: megnövekedett öntudat teszi lehetővé a határozott véleménynyilvánítást egy éppen javuló, bár az elvárhatótól természetesen messze elmaradó helyzettel szemben.

A megnövekedett literátori öntudat tükröződik a magas normában, amelyet a hazai állapotokkal szembeállítanak, de abban is, hogy a keserű és éles hangú bírálatok mögött erőteljesen jelen van a magyar irodalom hatóerejére (és így sorsára is) vonatkozó bizakodás. Mert Csokonai látteleéhez, az 1793-ban keletkezett *A méla Tempefői vagy az is bolond aki poétává lesz Magyarországon* című színdarab által nyújtott „szatirikus körkép”-hez – mint már utaltunk rá – hozzá kell számítani a számításba vett közönséget, a kor embereit, akik a szerző reménye szerint majd beülnek az előadásra s ott jól szórakoznak, azt a reményt tehát, hogy létezik azok tábora, akik kinevetik Tökkolopit, Sertepertit és Koppóházit, akik bizakodnak Fegyverneki megváltozásában, de akiknek a szíve elsősorban természetesen Tempefőiért és Rozáliáért dobog, és velük: a magyar irodalomért. Csokonai – tudjuk – e színdarabját nem fejezte be, és ez a mű értelmezése szempontjából különösen fontos tény arról árulkodik, hogy a költő, aki tudja, hogy *valóban* rá lesz szorulva a mecénási jóindulatra, *már* nem tesz közzé ilyen darabot, aki viszont elkezdte, az nem látta ugyan rózsásnak a helyzetét, de *még* láthatóan másfajta, éppen ama jól szórakozó közönség által biztosított poétai státusban reménykedett. Még

²⁹ L. Benkő Loránd *i. m.* tanulságait.

³⁰ Vö. Margócsy István: *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében.* ItK, 1984. 291–308.

erőteljesebb figyelmeztetés figyelhető meg *A nemzet tsinosodása* című tanulmányát író Kármán elemzésében. Ő nem is abban bizik, hogy a közönség az irodalom pártjára áll, nála maga az irodalom mutatkozik döntő, a helyzet megváltoztatására képes tényezőként. Hiszen ha a jelenlegi, „versecskékből” és „tolmácsolás”-ból álló literatúránk a saját „környülállásainkat” ábrázoló, eredeti munkákat nyújt a közönségnek, ha „pepécselés” helyett a „nyomos tudományok”-kal foglalkoznak az írók, azaz: ha felébresztjük az olvasói érdekeltséget, akkor felderülhet a „tudományok” számára oly zord hazai „klíma”.

A két zseniális fiatalember kritikai indulatában tehát nem a sanyarú művelődési viszonyok leleplezésére irányuló bátorság a figyelemre méltó, hanem az, ami e bátorság alapja és intellektuális fedezete. A nemzet fogalmába a század utolsó évtizedeire olyannyira beépült az irodalom (vagy amit annak gondoltak a kor emberei), hogy az írók már-már azonosnak vélhették a kettőt. Ha azonban a nemzetet kultúrája teszi igazán nemzetté, akkor érthető, ha e kultúra művelőiben megfogant és egyre erősebben élt a sejtélem, hogy tollukat bírván, addig nem ismert természetű tulajdon, sőt hatalom felett rendelkeznek.

A XVIII. század második felében egy új közösség-szervező elv került előtérbe, a nyelvi közösségként felfogott nemzeté. Ez nemcsak a nemzetről kialakult korábbi fogalmakat homályosította el, de óhatatlanul szembetalálkozik a múltból átörökölt legfontosabb közösség-szervező elvvel, a barokk világ méhében fogant tradicionális vallással is. E találkozás éles fényt vet arra, hogy a hagyomány ereje mennyire meggyengült, de ugyanakkor ebben a fényben a most születő új problematikus vonásait is megpillanthatjuk.

Irodalom és filozófia

(Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában)

A magyar felvilágosodás első nemzedékének, Bessenyei Györgynek és író barátainak fellépésével az 1770-es években az elvilágiasodás szelleme tört be a magyar irodalomba: a luxus apológiájának gondolköre (Orczy Lőrinc), az ember testi meghatározottságának tézise (Bessenyei György) és a Báróczi Sándor által képviselt új szerelemtan a korszak, az európai felvilágosodás korának is az igazán radikális megnyilvánulásai közé tartoznak. Itt azonban az ember evilági mivoltáról szóló és a klasszikus felvilágosodás gondolatkinéséből eredő eszmék olyan személyiségek lelkében találtak táptalajra, akiket még szorosan ölelt körül a késő barokk világ. A művelt nemesség e viszonylag szűk körében úgy jutnak érvényre a jellegzetes gondolatok, hogy közben a hagyományos világkép alapvető pontokra is érvényben marad. Ez az alapja annak, hogy a magyar felvilágosodás első lépéseit nem jellemzi a hagyományos eszmevilágot közvetlenül támadó kritikai lendület, hogy az új világnézeti igényeknek hangot adó új eszmék mélyen befolyásolják ugyan hazai befogadóikat, akiknek szellemi arculatát alapvető módon formálják át, ennek ellenére megfelelő, azaz: szisztematikus filozófiai védelemben nem részesülnek általuk. Ennek következménye, hogy az evilági élet vonzerejével szemben a hagyományos vallásoknak a túlvilágra vonatkozó ígéretei időnként ugyan teljesen háttérbe szorulnak, a földi horizontok nagymérvű, néha viharos növekedése mégsem hozza magával azt, hogy a tradicionális hit kétségbevonása filozófiai módszerességgel is megtörténjen. A világi igények lázadását megfelelő bölcséleti alapok kialakítására tett erőfeszítés csak ritkán kíséri, ritkán, de akkor annál kényszerítőbb erővel, mert e feladatra voltaképpen egyedül a fiatal Bessenyei vállalkozik, s ő egész életére e feladat foglya is marad. Az 1770-es évek felvilágosult nemesi irodalma által elfogadott új értékek és eszmék védtelenül kerültek tehát szembe a hagyomány meggyökeresedett értékrendjével s egy metafizikai alapzatú igazolást kívánták volna, de többnyire csak ennek az igazolásnak a hiányát szenvedték.

1780 körül azonban ez a nemzedék kiesik a magyar irodalom életének folyamatából. Már szóltunk róla, hogy az új évtizeddel nemzedékváltás következik be irodalmunkban. Most azt mutatjuk be, hogy a hetvenes évek után fellépő írók gondolkodói helyzete elődeikétől gyökeresen eltérő képet mutat.

Előzetes pillantás az 1780 utáni helyzetre

A barokk világ napja immár valóban végleg leáldozóban van, hiszen a kor két nagy politikai ereje, nemcsak az 1780-ban trónra lépő és új egyházpolitikát megtestesítő II. József, hanem a magyar nemességnek is jelentős, mindenesetre hangadó része kritikusan, de legalábbis

közömbösen viszonyul a régi típusú egyháziasság megnyilvánulásaihoz.³¹ A helyzetnek ugyanakkor lényeges eleme, hogy hamarosan éles ellentétek támadnak a császár és a magyar rendek között, és így – írástudókra az egymás által kölcsönösen sakkban tartott ellenfeleknek egyaránt szüksége volt – az értelmiség számára meglehetősen tág mozgástér nyílt. Ez a (természetesen azért viszonylagos) szabadság bölcséleti vonatkozásban is értendő, hiszen az elmondottakból következik, hogy a hivatalos, az egyházi és oktatási intézmények által szentesített filozófia hatása meggyengül, s bár természetesen szilárd eleme marad a kor tudatvilágának, sőt bizonyos pillanatokban igen nagy erővel szólal meg a hitvédelmi irodalom szava is, a kulturális életre már csak kevésbé gyakorol közvetlen befolyást, a most születő és élő magyar irodalommal pedig különösen szegényes a kapcsolata. Az egyházak szellemi hatalma az értelmiség és a művelt nemesség számára egyre inkább távoli kulisszává dermed, amely előtt már meglehetősen rendetlenül és színesen nyüzsög az élet. E nyugtalan mozgalmasságnak feltűnő jellemzője maga a laicizálódás, amely (főleg az irodalom világában) látványosnak mondható. Még az olyan szerzők munkásságában is háttérbe szorulnak a vallásos értékek, akiknél semmiféle szakítás, de még csak zajosabb konfliktus sem igen következik be a hagyományos világképpel és intézményi keretekkel. A századvég íróinak nem lebecsülhető hányada volt pap, de – például – az ún. „klasszikus triász” tagjainak vagy Dugonics Andrásnak, Virág Benedeknek, Fábchich Józsefnek az írásai anélkül veszítik el vallásos jellegüket, hogy a szóban forgó szerzők hite megrendült volna, sőt annak is viszonylag kevés jele van, hogy komolyabb ellentétbe kerültek volna egyházukkal. A hagyományos értékek szabályozó erejének csökkenése azonban – persze – nyílt feszültségeket is napfényre hoz. Így mindenképpen feltűnő, hogy az 1780 utáni esztendőkből megsokasodnak azok az esetek, amikor a kötöttségeket különösen nehezen viselő fiatalok szembekerülnek az iskolával vagy az egyházi intézményekkel. Az írói pályára lépők közül filozófiai nézete miatt távozik a debreceni kollégiumból Horváth Ádám, Fazekas Mihály is megszökik az iskolából, hogy katonának álljon, de magának a kollégiumi fegyelmet egyébként is nehezen viselő, ráadásul a magyar köztársasági mozgalommal rokonszenvező Csokonai Vitéz Mihálynak is el kell hagynia annyira szeretett alma materét 1795-ben. S nincs ez másként a másik nagy felekezet táborában sem. A kor katolicizmusának egyik centrumában, Egerben, ebben az ekkortájt kiépülő városban különösen éles ellentétek robbannak ki az előjárók és a diákok között, s a mozgolódásban komoly szerepe van Dayka Gábornak, aki 1790 táján már a kor egyik ismert költőjének számít. Hasonló jellegű lázadás zajlott le Pozsonyban, ahol a

³¹ L. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. Különösen 380–403. A művelt nemesség magatartásának e tekintetben jellemző dokumentuma lehet a szakirodalomban a „nemesi ellenállás ideológiája”-ként is emlegetett Decsy Sámuel *A' magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak története...* (Bétsben, MDCCXCII) című terjedelmes műve. A szerző egyik fő törekvése, hogy a nemzet legfontosabb jelvényét, a koronát elválassa a vallásos eredettől és tartalmaktól. A mű e vonatkozásaira éles fényt vet Katona Istvánnak, a jeles jezsuita történésznek a vitairata, amelyet 1793-ban már közzé is tett *A' magyar szent koronáról doct. Décsy Sámuelről írott Történetének meg-rostálása* címmel. „Azt pedig méltán sajnálom – írja a bevezetésben –, hogy a Korona mellől sokszor el-állván, a hitemhez tartozó dolgokat oly gyűlöletes és gyalázatos szókkal illeti, hogy azok a' tudatlanok elméjekben nagy botrányozást és tántorgást okozhatnának...”

fiatalság a megyegyűlés iskolájukat érintő retrográd személyi döntése ellen tiltakozott. A lista távrolról sem teljes, hiszen nem említettük e történet alighanem legizgalmasabb fejezetét, amely a fiatal Verseghy Ferenc hányattatásairól szól, vagy Benyák Bernát 1794-ben kirobbant és lezajlott ügyét, amelynek főszereplője már nem fiatal ugyan, de amelynek színtere egy iskola, ahol ugyancsak a vaskalaposság és a felszabadult mentalitás ütközött össze.³²

Feszültségek parázslanak tehát az intézmények régi vágású vezetői és (elsősorban, de nem kizárólag) a fiatalok között. Abból azonban, hogy a nyolcvanas évek értelmisége már másképpen viszonyul a világnézeti hagyományhoz, mint az előző évtized művelt nemesei, akiket oly szorosán fogott még körül a barokk világ, elsősorban mégsem a látványos nézeteltérések sokasodása következik. Mert ha az 1780 utáni időszak – túlnyomórészt nem nemesi származású és értelmiségi foglalkozású szerzők által művelt – irodalma filozófiai szempontból tágabb térben is lélegzik, mint a hetvenes évek költőié, nem tapasztaljuk, hogy különösebb hajlam lett volna a régi típusú világnézet elleni rohamra. Ha az irodalom világa felől nézzük a fejleményeket, akkor arról sem beszélhetünk, hogy a hagyományos világnézet és a felvilágosodás élesebb változatai közötti küzdelem került volna az érdeklődés előterébe. Ennek látszólag ellentmond, hogy a kor publicisztikájában (de irodalmában is) erőteljes szólalom az antiklerikális tematika s általában is jelentékenynek tetszik az érdeklődés a szabad szellemű irodalom iránt.³³ A kor legjobb szerzőit nemcsak a „babona fertelmes oltári”-nak remélt dölte tölti el örömmel, de néhányukat mélyen befolyásolják materialista vagy a materializmussal szoros rokonságban lévő eszmék is. Mindez igaz, s nem mondhatjuk, hogy csak a felszín igazsága lenne, mégis: a korabeli irodalomnak inkább csak kísérő mozzanatát, nem pedig az egész folyamatot alakító feltételt kell benne látnunk. A figyelmesebb körültekintés arra vezet rá bennünket, hogy az elvilágiasodás 1780 után jelentkező s már széleskörű, lényegében az irodalom egészét átfogó tendenciájának nem volt különösebb küzdelemre szüksége ahhoz, hogy érvényre jusson. A hagyomány részéről vele szemben nem nyilvánult meg ellenállás és főképpen nem hatékony ellenállás. Innen van, hogy e változott jellegű laicizálódás tényei némiképpen eltakart tények, nincs körülöttük észrevehető csatazaj. Az átmenetnek ezt a feltűnő zajtalanságát az magyarázza, hogy a hagyománnyal való szakítás nem jelentett szakítást magával a vallásos meggyőződéssel. Az elvilágiasodás nem a hittel szemben, hanem a hit átalakításával és helyzetének megváltoztatásával következett be, voltaképpen nem is önmagában a laicizálódásnak az előrehaladása a figyelemre méltó, hanem a laicizálódásnak az *iránya*. A metafizikai kérdések pedig azért veszítik el dinamikájukat, mert sokkal izgalmasabb és jelentősebb kérdések érkeznek az emberi világ felől.

³² Horváth Ádámra l. Hegyi Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám*. Debrecen, 1939. és *Kaz. Lev.* I. 353.; Dayka Gáborra l. Kabdebó Lóránt: *Dayka Gábor költői pályája*. Miskolc, 1968.; Verseghy Ferencre l. Császár Elemér: *Verseghy Ferenc élete és művei*. Budapest, 1903. 85-110, és SzauderJózsef: *Verseghy pályakezde-se*. In. *A romantika útján*. Budapest, 1961. 50-89.; Benyák Bernátra l. Vadász Géza: *A Benyák-ügy*. ItK, 1984. 649-665.; Az iskolai nyugtalanságokra l. Marczali Henrik: *Az 1790-91-diki országgyűlés*. Budapest, 1907.I. 320-323.

³³ Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, é. n. 65-99, és Kosáry Domokos *i. m. i. h.*

A tradicionális vallásosság erővesztése

Péczei József (1750–1792)

Arra vonatkozóan, hogy a hagyományos vallások által sugallt hagyományos gondolkodásmód mennyire meggyengült, a legjobb tanúbizonyság talán az 1780-as évek leglátványosabb írókarrierje, amelynek súlyát csak növeli, hogy itt a karrier szót természetesen erkölcsi értelemben kell vennünk. Egy művelt és érzékeny protestáns prédikátornak sikerült rátalálnia azokra a művekre, amelyek szalonképes módon, de (éppen ezért) nagyon hatásosan fejezték ki – s ugyanakkor erősítették is meg – a kor gondolkodásának ezt az irányultságát. S bár nem volt különösebb hajlama a szakszerű filozofálásra, ebben az értelemben Péczei József mégis a kor gondolkodástörténetének középpontjában álló szereplőként lép elénk.

Péczei Putnokon született, édesapja ott volt protestáns lelkész.³⁴ A kiváló képességű fiú a debreceni kollégiumban végezte tanulmányait. 1778-ban indult el peregrinációs útjára, öt évet töltött el Németországban, Svájcban és Hollandiában. Hazatérte után – ha lehet így mondani – beleveti magát az itthoni kulturális életbe. Egymás után jelennek meg kötetei (rövid élete során több mint huszonöt kiadvány került ki a tolla alól), részt vesz a verstani vitákban, 1789-ben folyóiratot indít *Mindenes Gyűjtemény* címmel, belekezd egy tudós társaság létrehozásába, tevékenyen politizál, de főképpen – fordít. Kétségtelenül a kor egyik főszereplője, akinek lázasan tevékenykedő alakja gyakran tűnik elénk a kor kulturális életének tarka forgatagában. A jelek arra utalnak, hogy ő volt az 1780-as évek legismertebb és legtiszteltebb, majdhogynem osztatlan tekintélynek örvendő írója. Ez az elismertség annál inkább figyelemre méltó, mert nem támogatta társadalmi rang, mint a kor szent öregjeit, Orczy Lőrincet vagy Ráday Gedeont, de tudjuk, hogy a nemesi származás még Bessenyei György tekintélyéhez is jelentősen járult hozzá. Az ifjú Csokonai közvetlenül Péczei halála után Nagy Sámuelhez írott versében mintegy összefoglalja a közvélemény ítéletét: „Hajdan első renddel ége / A homály közt Péczei / Ő elalva, neki vége / Mégis a nép tiszteli...” E közvéleménynek valóban számos, közvetlenül is megmutató tényével találkozunk, hiszen íróársak szólnak róla nagy elismeréssel, keresik – mint Gvadányi József – barátságát,³⁵ folyóiratok és hírlapok levelezői ünneplik, úgyhogy a késői kor kortárs emlékezője, a *Pályám emlékezetét* író s a munkáit „képzeltetlen sietséggel” készítő prédikátort nemigen kedvelő Kazinczy Ferenc is elismeri, hogy a „legnagyobb fényben Péczei ragyoga köztünk.”³⁶ Ennek a magyar irodalom történetében addig alighanem példátlan sikernek anatómiájáról természetesen csak közelítőleges ismereteink lehetnek. Az elismerő véleményeket kísérő utalások azonban határozottan Péczei fordításait állítják előtérbe, a komáromi író tekintélyének forrását főként bennük kell tehát keresnünk.

³⁴ A Péczei József-re vonatkozó fejtegetésekhez általában I. Bíró Ferenc: *Péczei József*. ItK, 1965. 405–452. és 557–584.

³⁵ Gróf Gvadányi József levelei Péczei Józsefhez. In: Széchy Károly: *Gróf Gvadányi József 1725–1801*. Budapest, 1894. 288–309.

³⁶ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kiadta Abafi Lajos. Budapest, 1879. 102.

E fordítások két, egymástól több szempontból is jól elkülöníthető csoportja közül az elsőbe Voltaire művei tartoznak. Péczeli József a ferney-i patriarcha négy színművét (Zayre, Mérope, Tancrede, Alzire) adja vissza magyarul, a legsikeresebb Voltaire tolmácsolása azonban az *Henriade* című eposzból készült, amely rövid időn belül két kiadást is megért (1786, 1792). A Péczeliről alkotott elismerő vélemények túlnyomó részben a „Henriás”-sal vannak összefüggésben. Az ünneplők között ott találjuk még gróf Pálffy Károly kancellárt is, aki francia nyelvű levélben dicsérte a felvilágosodás magyarul megszólaló eposzát, ami olyan jelentős, a kortársak szemében annyira szokatlan esemény volt, hogy Kazinczy jónak látta Orpheus című folyóiratának élén közzétenni e levelet. A fordítások másik csoportja az ún. angol „temetőiskola” szerzőinek munkáiból került ki: James Hervey *Sirhalmi és elmékedései* (1790) mellett Péczeli Edward Young Európa-szerzte népszerű művét, az *Éjszakai gondolatok* című terjedelmes gondolati költeményt adja vissza magyar prózában. Elsősorban ez utóbbi mű, a *Yung Éjtszakai és egyéb munkái* című kétkötetes kiadvány aratott nagy sikert. Bízást tekinthető a századvég legnagyobb hatású szövegei egyikének: 1787 után 1795-ben is megjelent (közben publikálta a maga fordítását Nalácz József is), s hatása Csokonai Vitéz Mihálytól Molnár Borbáláig széles körben mutatható ki a kor irodalmában.³⁷ A hatás azonban – mint erre majd más összefüggésben kitérünk – ennél jóval szélesebb körű volt. Péczeli József fordításai tehát két, egymástól nemcsak elkülönülő, de gyökeresen ellentétes ízlésvilágból származnak, úgyhogy Voltaire „klasszicizáló” munkái és a „preromantikus” angol szerzők választása szinte azonnal arra irányítja a figyelmet, ami e művekben közös lehet, az eszmetörténeti vonatkozásokra. S itt valóban rátalálhatunk arra a mozzanatra, amely összekapcsolja ezeket az olyannyira eltérőnek tetsző műveket s így módon motiválhatta Péczeli választásait.

A Péczeli által lefordított Voltaire-művek a tolerancia szolgálatában készültek. A vallási türelem, a másfajta vallásos meggyőződés jogosultságának az elismerése és az érte vívott küzdelem természetesen tételezi fel saját hitbeli meggyőződésünk viszonylagosságának az elismerését is. Vagyis: a vallásos érzület – és az azt támogató bármely eszmevilág – jelentőségét alárendeli annak a minden embert megillető szabadságnak, hogy a számára leginkább elfogadható hit vallója legyen. Ezzel voltaképpen elismertük, hogy a vallás ügye az egyes embert megillető jogok körébe tartozik. Innen könnyű belátni (hiszen a történelem ontja a példákat), hogy borzalmakhoz vezet, ha nem az élet – a magunk és embertársaink élete – felől közelítünk hozzá. Talán nem is szükséges külön hangsúlyozni, hogy a tolerancia eszméjének nem a vallásos érzület meggyöngyülése a lényeges vonása, sokkal inkább ennek az érzületnek az átalakulása: elsősorban az öntudat szabadságának princípiumát fejezi ki, és így egy új vallásos energia

³⁷ Fest Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Budapest, 1917. 82–88.

megnyilvánulását lehet vagy talán kell is benne látnunk.³⁸ Ezt Péczeli József példája mindenesetre igazolja, hiszen ő mélyen vallásos ember volt, semmiféle nyoma nincs annak, hogy megérintette volna bármiféle kétely. Ez a vallásosság azonban kétségkívül új típusú vallásosság, a filozófia testvére, amelyet immár az ész irányít s arra szolgál, hogy széppé tegye az életet. Az eposznak a XVI. századvég francia vallásháborúit befejező nagy uralkodó, IV. Henrik a hőse, s arra vonatkozóan, hogy a magyar fordító számára nem is annyira szépirodalmi alkotásként, mint inkább példázatos történetként volt fontos Voltaire műve, talán egy apró mozzanat is rávilágít. A fordítás alcíme – „IV. Henrik francia király életének némely része” – a műben elbeszélte események tanulságaira hívja fel a figyelmet s nem pedig arra, hogy ezek az események egy nagy lélegzetű epikus kompozíció keretei között foglalnak helyet. A sikerhez bizonyosan hozzájárult az a körülmény, hogy a magyar Henriás a hagyomány nyelvén, Gyöngyösi István stílusjellegzetességeiből bőven merítve szólalt meg,³⁹ de ezzel együtt is egyértelmű: e mű sikerével elsősorban a tolerancia eszméje aratott sikert az 1780-as évek Magyarországon. Ezzel az eszmével a vallás mintegy leszáll az emberek közé s csak akkor lehet helye itt, ha széppé teszi, humanizálja életüket.

Míg Voltaire műveiben a tolerancia és a fanatizmus az emberek világában üdvözítenek vagy pusztítanak, Péczeli József fordításainak másik csoportjában éppen fordított helyzettel találkozunk: itt nem elsőrendűen a valláshoz való viszonyt (s csak így magát a vallást), hanem eleve magát a vallásos gondolatvilágot alakítja át az emberi világ nézőpontja. Az Edward Young *Éjszakai gondolataiban* és James Hervey *Sirhalmaiban* töprengő „én” meditációi révén olyan vallásos világgép és nézetrendszer épül fel, amelynek legfontosabb jellemzője, hogy evilági sugalmakat közvetít.

A magyarul megszólaló *Éjszakák (I–II., 1787.)* és *Sirhalmok* gondolatvilága egyaránt két, egymásra épülő, mondhatni egymást kiegészítő bár látszólag ellentétes következtetéseket implikáló tételre épül. Mind a két állítás az Isten és az ember viszonyára vonatkozik, csak éppen e viszony más-más oldalát hozzák előtérbe. Az egyik a Teremtő jóságára világít rá, az ember egyértelműen a teremtés középpontja, a természetnek a művek leíró részeiben feltáruló szépsége,

³⁸ A felvilágosodás vallásellenességének eredeti forrása meggyőződésünk szerint elsőrendűen a vallásnak mint tradicionális közösség-szervező elvnek az elutasításából táplálkozik. Ezen az alapon a kor természetesen sok esetlegességet produkált. Megszívlelendő Ernst Cassirer figyelmeztetése, aki így ír klasszikus monográfiájában: „Und doch ist es unzulänglich und fragwürdig, wenn man, auf Grund derartiger Erklärungen ihrer Vorkämpfer und Wortführer, die Aufklärung als eine in ihrer Grundgesetze irreligiöse und glaubensfeindliche Epoche betrachtet. Denn eine solche Betrachtung läuft Gefahr, gerade ihre höchsten positiven Leistungen zu verkennen. Die Skepsis als solche ist zu solchen Leistungen unfähig. Die stärksten gedanklichen Impulse der Aufklärung und ihre eigentliche geistige Kraft sind nicht in ihrer Abkehr vom Glauben begründet, sondern in dem neuen Ideal der Gläubigkeit, das sie aufstellt, und in der neuen Form der Religion, die sie in sich verkörpert.” Ernst Cassirer: *Die Philosophie der Aufklärung*. Tübingen, 1973. 178–262. Die Idee der Religion című fejezet. Az *Henriade* szempontunkból való értelmezését I. René Pomeau: *La Religion de Voltaire*. Paris, 1969. 102–105.

³⁹ Némedi Lajos: *Adalékok a XVIII. század magyar stílustörténetéhez (Péczeli és Szilágyi Henriade-fordítása)*. Debrecen, 1936; Bíró Ferenc: *Péczeli József*. ItK, 1965. 405–407.

rendje és – főként – célszerűsége az ő számára létrehozott szépség, rend és célszerűség. A másik tétel viszont az Isten hatalmának nagyságát hangsúlyozza: az embernek ebben az összefüggésben a végtelen univerzum megalkotójához viszonyított kicsinysége és esendősége mutatkozik meg. Az Istenhez képest maga az univerzum is törekény: a magyarul megszólaló szövegekben viszonylag gyakran találkozunk a világegyetemet fenyegető katasztrófa képeivel. Young és Hervey mögött egyaránt az univerzum newtoni modellje van jelen,⁴⁰ amelynek szüksége van az Isten jobbító-korrigáló kezének munkájára, s végül is mi gyarló emberek valóban nem tudhatjuk, hogy e *martus emendatrix* tulajdonosa mikor szünteti be ezt a tevékenységét. E kettős nézőpont – az ember a természet *középpontja* és az ember *porszem* az Isten hatalma előtt – természetes következménye, hogy az elmékedések is kettős és egymással nem éppen egyező logikai pályán futnak. Így például (egyfelől) az idő nagy érték, hiszen lehetővé teszi, hogy élni tudjunk a számunkra teremtett természet javaival s egyáltalán: életünkkel, ugyanakkor (másfelől) mégsem az, hiszen mit számít az ezen a világon számunkra kimért életidő az örökkévalósághoz és az *odaát* ránk váró másik élethez viszonyítva.⁴¹ E következtelenségek azonban valóban csak a felszín következtelenségei és onnan származnak, hogy a fordítások az Isten és az ember között lehetséges viszonyoknak csak e két vonatkozását hangsúlyozzák. Valószínű, hogy ez a több szinten is megmutatkozó kettősség, e két vonatkozás együttes jelenléte teremtette meg a lehetőséget a *Sírhalmok*, de elsősorban az *Éjszakák* többféle értelmezéséhez. Az interpretációk között meglepő is akad. Mint más összefüggésben utaltunk rá: volt író a századvégen, Gvadányi József, aki a XVII. századi spanyol misztikus, Alphonse Sarasa *Ars semper gaudendi* című s a korban

⁴⁰ Edward Young műve (*Night Thoughts on Life, Death and Immortality*, 1744.) és a newtoni világkép kapcsolatával csak Jack Lindsay *Edward Young and the Concept of Space* című s nem igazán elmélyült tanulmánya foglalkozik (Life and Letters, 1947. 110–124.). Egyébként ez a sajátosság, amely az ún. fiziko-teológiai irányhoz kapcsolja nemcsak Young, de James Hervey művét (*Meditations Among the Tombs*, 1745–1747.) is. E kapcsolatrol azonban nem tud a legújabb szakirodalom, l. David Nokes és Janet Barron által készített *An Annotated Critical Bibliography of Augustan Poetry* (Harvester Wheatsheaf, 1989.) vonatkozó hivatkozásait, vagy Forster Harolt monográfiáját: *Edward Young: The Poet of the Night Thoughts*, 1685–1765. Alburg, 1987. Nem vetett számot vele a Newton hatását kutató eszmetörténet sem. Vö. Paolo Casini: *Newton e la coscienza europea*. Bologna, 1983. Úgy látszik, hogy a magyar recepciót feltáró Szauder József (*Az Estve és Az Álom keletkezése*. In: *Az Estve és Az Álom*. Budapest, 1971. 220–269.) nemzetközi szempontból is figyelemre méltó összefüggésekre derített fényt. Az ő kutatásait Vörös Imre folytatta. (*Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest, 1991. 54–64.)

⁴¹ Íme néhány jellemző s logikai szinten egymással igencsak ellenkező felszólítást kifejező mondat a Péczeli-féle *Yung Éjszakái*... első kiadásából: „Egeknek ajándéki a földön a’ próbák, élj a’ jelen-valónak, ’s ne biztasd magad a’ következendővel...” (I. 25.), „Mikor ifjak vagyunk, bátran aluszunk a’ jelen-valónak szárnyain, eszünkbe sem jut a’ következendő, ’s így élvén azt gondoljuk, hogy bölcsebbek vagyunk a’ mi Atyáinknál. Harmintz esztendő korában kezd gyanakodni az ember, hogy talán balgatagul él...” (I. 31.), Híjjába-való ember! a’ ki azt merend reményleni, hogy van boldogság e földön, hát nem tudod-é, hogy azt ez a’ nyomorult ’s háládatlan föld meg-nem teremtheti?” (I. 98.), „Oh ember gyönyörködtesd magadat szüntelen! ezt kiáltja nékünk a’ természet... Az ő adakozó keze szüntelen tölti nékünk a gyönyörűségnek poharát, és nyújtja a’ Teremtő nevében.” (II. 25.)

magyarul is olvasható művéhez hasonlítva dicsérte Péczeli „Jung”-ját.⁴² A sikerben azonban nyilván nem a különleges, hanem a standard, a szövegek által közvetlenül vezérelt értelmezések játszották a fő szerepet, így például szinte bizonyos, hogy a jóságos és hatalmas Istennek a művekből is előrajzolódó arcára szívesen tekintettek a hagyományos vallásosság hívei. A prédikátor e fordításai feltehetően jól működtek a hitvédelem szolgálatában is, hiszen az „anglus” szerzők mintegy rehabilitálták a providencia fogalmát s polemikus álláspontot képviseltek a felvilágosodás eszméinek világában oly kitüntetett helyet elfoglaló deista áramlattal szemben. A deizmus képviselői szerint tudvalevőleg az ember egyáltalán nem középpontja a teremtésnek, sőt még kitüntetett hely sem jut benne számára. Az Isten csak a nagy egészét irányítja törvényeivel és így szükségképpen közömbös az individuum sorsa iránt. Ezzel a jellegzetes, a leginkább következetesen Alexander Pope és Voltaire által képviselt⁴³ és már Magyarországon is ismert felfogással szemben Young és Hervey valóban megerősítették a gondviselő Isten helyzetét a kor gondolkodásában. Ez a vallásos meggyőződéssel mélyen összefüggő problematika azonban jól észrevehetően magában foglal egy ideológiai vonatkozást is.

A szokványosnak tetsző tézisek – az Isten jóságos és az Isten hatalmas – ugyanis minden valószínűség szerint különleges jelentést kaptak a századvégnek túlnyomórészt a társadalom alsóbb régióiból származó értelmisége számára, főleg azt olvasták ki belőle, hogy mi, a hatalmas és jóságos Isten előtt *egyformán* parányi teremtmények *egyformán* jogosultak vagyunk az általa és számunkra teremtett természet javaira. A kor egyéb tendenciáit is figyelembe véve – elsősorban talán a *vera nobilitas* humanista eszméjének újraerősödésének a jelei ötlenek a szemünkbe – mindenképpen azt lehet valószínűsíteni, hogy Péczeli József fordításainak sikerében az ideológiailag egyébként is kedvező pozícióban lévő értelmiségek aspirációi játszottak szerepet. A fordításokban a vallásos gondolat olyan artikulációjával találkozunk, amely erőteljesen sugallta az emberek közötti egyenlőség némileg általánosságban maradó, de annál hatásosabb, hiszen szabadon interpretálható gondolatát. Ez a sugallat – fontos hangsúlyozni – nem volt kihívó és főleg nem botránys, hiszen konvencionális nyelven, a vallással összefüggő kérdések nyelvén szólalt meg, s hatását csak növelte, hogy nem nélkülözte a költői szépségeket sem: Szauder József mutatta ki,⁴⁴ hogy Csokonai milyen sok elemet kölcsönzött innen költői „picturá”-jához. Péczeli József munkásságának más vonatkozásai csak megerősíthetik ezt az értelmezést: a nyelvkérdésben vívott s rendkívül indulatos küzdelmét (többször is utaltunk rá) éppen úgy az egységes, rendek szerint nem tagolt nemzet eszméje vezérli, mint ahogy egy citoyen elfojtott öntudata tör fel egy-egy pillanatra a francia forradalom eseményeivel kapcsolatos némely utalásában.⁴⁵

Így tehát a komáromi prédikátor fordításainak két, stílustörténeti szempontból olyan élesen elütő csoportja egyaránt abba az eszmetörténeti folyamatba tartozik, amelyben elhalványulnak a

⁴² Széchy Károly *i. m.* 296.

⁴³ Jean Ehrard: *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*. Chambéry, 1963. 609–656. „Nature humaine et nature des choses” című fejezet.

⁴⁴ L. Szauder József: *Az Estve és Az Álom*. Budapest, 1971. 220–269.

⁴⁵ L. Mindenes Gyűjtemény, III. 253. vagy IV. 6–7. Kommentár: Eckhardt Sándor *i. m.* 109.

vallásos metafizika távlatai s megnövekszik az ember saját világának horizontja. E művek azt mutatják, hogy a magyar irodalomban folytatódik a laicizálódásnak az a tendenciája, amely az 1770-es években már nagyon is erőteljesen érvényesült és drámai pillanatokhoz is elvezetett, csak éppen ez a folytatás nélkülözi a látványos megnyilatkozásokat, nem a tradícióval való nyílt szakítás alakjában jelentkezik. Amennyit veszít azonban drámaiságban, annyit nyer hatékonyságban, hiszen egyértelműen sikeres, széles körben elfogadott, sőt ünnepezt írások jelzik és egyben erősítik ezt a feltartóztatatlannak látszó folyamatot. A Voltaire-művek és az angol „temetőiskola” produkciói között a kapcsolat ebből a szempontból kifejezetten szerves kapcsolatnak tekinthető: a nagy francia az evilági élet értékét viszi diadalra a hit fanatikusaival szemben, az angoloknál pedig magukat a vallásos képzeteket formálják át az emberi világ értékei.

Érdeklődés az antropológia iránt

Péczei József fordításainak sikere arra utal tehát, hogy a századvég a vallásos gondolkodás mély átalakulásának az ideje volt a művelt magyar emberek körében: a szóban forgó művek mintegy azt jelezték, hogy Bessenyei évtizedének mély, de szűk körű, heves, de meg is riadó világnézeti-morális lázadásait egy hasonlíthatatlanul szélesebb körű folyamat váltotta fel. E folyamat alapját a hagyományos vallások filozófiai kisugárzásának erővesztése képezte, következménye viszont az volt, hogy különböző módon ugyan, de egyaránt csökkent az emberről való *a priori* tudás jelentősége a tapasztalat által nyújtott ismeretekkel szemben. A kor íróinak gondolkodásában a metafizikai (bármiféle metafizika) jelentősége elhalványul egy növekvő antropológiai érdeklődés fényében.⁴⁶ Az ember a kor irodalmában egyre kevésbé az Isten teremtményeként vagy a természet részeként lép elénk, de egyre inkább a maga társadalmi meghatározottságaival és lehetőségeivel. Szókratész nevét nem sokszor írták le a századvégen, mégis mintha az ő tanácsa formálná a kor mentalitását: ismerjük meg önmagunkat, a természetet pedig bizzuk az istenekre. E folyamat természetesen nemcsak lassú, de nem is egyenes vonalú folyamat volt, hiszen például éppen ebben az időben s éppen a legjelentősebb tehetségeknél növekszik meg a materialista típusú eszmék jelentősége. Ez a Kármán József és Csokonai Vitéz Mihály életpályáján bekövetkező fejlemény azonban időleges epizódnak bizonyul s azt is tanúsítja, hogy az emberlét sajátos (= nem levezethető) mivoltának kérdése a kor tudattörténetének mennyire erőteljesen felmerülő kérdése volt, hiszen még a más irányú és kivételes intellektuális erővel kialakított meggyőződést is képes volt befolyásolni.

⁴⁶ Az antropológia szót abban az értelemben használjuk, mint George Gusdorf a *Dieu, la nature, l'homme au siècle des lumières* (Paris, 1972) című művének IV. fejezetében. Íme egy, szempontunkból fontos megállapítás: „L'antropologie scientifique ne peut apparaître que lorsque l'être humain cesse d'être aperçu à travers sa condition de créature de Dieu, dernier-né du Créateur, avec lequel il entretient des rapports privilégiés d'enfant gâté...” „Avant l'antropologie, l'homme était saisi dans sa spiritualité, dont le corps constituait un support occasionnel, dans la perspective anthropologique, l'être humain est perçu comme une réalité unitaire...” (358).

Először a lélektan iránt megmutatkozó s akár felfokozottnak is tekinthető figyelem ötlük a szemünkbe. Voltaképpen az a jelenség – a lélek – válik most a vizsgálat, de talán úgy is mondhatjuk: kérdés tárgyává, amellyel korábban csak betartandó követelményeket állítottak szembe s amelynek eredetére és sorsára vonatkozóan oly biztos tudással szolgáltak a vallások a kor emberei számára. Elvontan nézve szinte meglepő, hogy a Bécsben megjelenő Hadi és Más Nevezetes Történetek című s inkább a nemesi ellenállással szimpatizáló újság szerkesztőinek egyik első dolga pályázatot hirdetni egy magyar nyelvű pszichológia írására. Az 1789 januárjában megjelent felhívás nyilván nem oka, hanem jele annak, hogy az ember belső világa iránti érdeklődés megnövekedett, hiszen a pályázaton részt vevő Horváth Ádámnak és a pályázat nyertesének, Bárány Péternek munkája mellett jó néhány tény utal erre. Így például rögtön a szemünkbe ötlük, hogy már a kiírás előtt elkészült és 1789-ben meg is jelent az első idevágó szakmunka, Rácz Sámuelnek, a kor legnevesebb orvosának *A pszichológiának rövid summája* című könyve, s Rácz Sámuelről tudjuk, hogy a magyar írók barátja volt. Ugyancsak 1790 körül látott napvilágot – két kiadásban is – J. Campe pszichológiája; „egy hazafi”, azaz: Kármán József szerkesztőtársa, Pajor Gáspár 1793-ban Moses Mendelssohn *Phädon oder über die Unsterblichkeit der Seele...* című művét, az erdélyi Csernátoni W. Sámuel pedig K. F. Flögel munkáját fordítja le és jelenteti meg 1795-ben, *Az emberi értelemnek természeti története* címmel. A pályázat kiírásában a kor embereinek érdeklődését pontosan érzékelő újságírók tájékozottsága működött tehát közre, s a beérkezett munkák közül Horváth Ádámé (*Pszichológia, az az a lélekről való tudomány*) 1792-ben megjelent, a pályázat első díját elhódító Bárány Péteré viszont – valószínűleg a cenzúra akadékoskodása miatt – nem. A mű a legutóbbi évekig lappangott és így nem gyakorolhatott hatást a magyar kulturális életre. Ez azért is sajnálatos, mert Bárány Immanuel Kant, ahogy ő jellemezte: a „jelenvaló világ legnagyobb bölcselkedője” szellemében dolgozott.⁴⁷ A Gyárfás Ágnes által nemrégiben megtalált tanulmány⁴⁸ elemzése nyilván a magyar lélektani kutatások történetének illetékességi körébe tartozik, Széchényi Ferenc ifjú titkárának a königsbergi filozófusra való hivatkozása nemcsak figyelemre méltó, de talányos is. Ismeretes, hogy Kant 1772-től kezdve tartott antropológiai tárgyú előadásokat, van olyan vélemény, hogy ő választotta el a pszichológiát a metafizikától és teremtette meg a lehetőséget, hogy empirikus tudománnyá váljék. Az 1798-ban publikált *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* azonban nem fogható fel a szó modern értelmében vett lélektani műnek.⁴⁹ A hazai érdeklődés, sőt a témával való elmélyült foglalkozás jeleit sorolhatnánk tovább, így a fontos dokumentumok közé tartozik Csokonai Vitéz Mihály barátjának, Nagy Sámuelnek Kazinczyhoz 1794. február 14-én írott levele,⁵⁰ amely nemcsak egy igen színvonalas eszmélkedést örökít meg, de valószínűsíti: a levélíró tudása aligha egy fiatalember magányos érdeklődésének gyümölcse

⁴⁷ Hermann Imre: *Tanulmányok u lélektan történetéhez*. In: *Pszichológiai tanulmányok*, 9. Budapest, 1966. 685–697. és Gyárfás Ágnes: *Bárány Péter leírása a léleknek rendkívül való állapotáról*. Borsodi Szemle, 1987. I. 68–75.

⁴⁸ Gyárfás Ágnes: *Az első magyar bölcséleti mű és története*. Budapest, 1990.

⁴⁹ A probléma megvilágítását I. F.-L. Mueller: *Histoire de la psychologie*, I–II. Paris, 1976. 4. I. 307–312.

⁵⁰ Kaz. Lev. II. 331–338.

volt csupán. Egyébként magát a címzettet, Kazinczyt is mélyen foglalkoztatta a lélek problémája, halhatatlanságáról már a nyolcvanas évek végén élénk eszmecsere-t folytatott Horváth Ádámmal. Ennek az érdeklődésnek távolról sem egyetlen dokumentuma az Orpheusban megjelent *Jegyzések*,⁵¹ amelyben ő kételyét fejezi ki a halhatatlanság filozófiai bizonyíthatóságát illetően.⁵² Annak az izgalomnak, amelyet e problémakör ébresztett, a legjelentősebb hozzáadékaival Csokonai életművében találkozunk majd.

Ami tehát korábban a filozófián belül elhelyezkedő téma volt, most – legalábbis formálisan – kilép ebből a körből. A lélek körül a filozófia elhalványulása nem jelenti azt, hogy a *de anima* stúdiuma elméletileg és módszertanilag önállósult volna, azt azonban mindenképpen jelenti, hogy a figyelem elsősorban reá, tehát a lélekre irányul, s csak kevéssé a bölcséleti háttérre. Ez akkor is lényeges fordulat, ha a lélekről való meditációk többnyire a megszokott metafizikai fogalmak terepére fordulnak vissza, hiszen már kérdések hangzanak fel ott, ahol korábban *csak* vitathatatlan tudás létezett. Ebből a szempontból különös figyelemre tarthat számot Édes Gergelynek *A természet könyve* című, több ezer sorból álló verses elmélkedése (1790). A mű kiinduló helyzete az, hogy a házitanítóskodó költő alvó kis tanítványa mellett virrasztva töpreng el az emberi test felépítésének titkain. Ez a „kis világ” éppen olyan csodálatosnak tűnik fel számára, mint „ama nagy egész Világ”. A verses meditációk középpontjában a test és lélek viszonya áll, s habár a nagy erudícióról tanúskodó elmélkedések során bizonyos és egyáltalán nem ritka pillanatokban a „test” a lélekhez való viszonyában komoly, már-már meghatározó szerephez jut, a munka (megírásának vagy fordításának) igazi jelentősége mégsem a szenzualista elemek elfogadásában van. Az igazán figyelemreméltó a gondolatok iránya: a költő a tapasztalati – vagy annak vélt – tények felől közelít a filozófiai igazságokhoz, amelyek természetesen számára is nagyon fontosak. Ily módon ugyanis az élettani funkciókkal (például a vérkeringéssel és az emésztéssel) vagy a lélek működésével kapcsolatos kérdések („Miben áll a Lélek s test eggyesedése?”) megelőzik azokat a kérdéseket, ahol a hit az illetékes. Ez természetesen nem mond ellent annak, hogy Édes Gergely – mint azt már a mű teljes címe is egyértelművé teszi – hívő lélek volt. Ez a többnyire nehézkes, bár olykor igazi költészetté is emelkedő bizarr versezet tekinthető irodalmunkban az első antropológiai költeménynek.

A tolerancia eszméjének hazai sikere a századvég művelt magyarjainak a körében voltaképpen azt jelezte, hogy a vallásnak már az életet kell szolgálnia. Ezzel a vallásos gondolkodás nem gyengült, ellenkezőleg: új energiát kapott. Megváltozott azonban az életnek és a vallásnak a viszonya, s e változás nyomán olyan kérdések merülnek fel, amelyekre a korábbi tanítások ugyan nem veszítették el érvényességüket, de el kellett viselniök, hogy ama kérdések *előbb* elhangozzanak. Szemlátomást csökken az emberről való *a priori* tudás jelentősége s akár szenvedélyesnek is ítéltető érdeklődés mutatkozik meg az emberlét sajátzerű, azaz: valamely magasabbrendűnek gondolt ismeretből nem levezethető mivoltát illetően. A lélektan iránt megnövekedett érdeklődés tényei mellett Édes Gergely mintegy tízezer soros költeménye a kor

⁵¹ L. a folyóirat első kötetét, 190–202.

⁵² Kazinczy megnyilatkozásainak számbavételét és értelmezését I. Mezei Márta: *Kazinczy világnézeti problémái*. ItK, 1987–1988. 237–270.

antropológiai érdeklődésének nemcsak figyelemre méltó, de jellegzetes dokumentuma is. Az ő töprengései sem cáfolták a hit állításait, a lényeges s a kor tendenciájával egyező fordulat itt abban van, hogy gondolatai már nem *onnan* indulnak el – még ha *azokra* is futnak rá. Csak igen kevesen vitatják, hogy a lélek halhatatlan, az igazi érdeklődést az a kérdés váltja ki, hogy hogyan működik. Az emberlét saját szerű kérdései iránt megnövekedett érdeklődés alapja vélhetően a hagyományos metafizikai tudás elhalványulása volt. A hagyományos hit pozícióit azonban – ellentétben a hetvenes évekkel – nem a természet, hanem a többi ember felől érkező sugallatok teszik kétségessé. Ebben a viszonylatban a természet hatalma (amelynek pedig Édes Gergely szerint is „kell áldozni”) ugyancsak elhalványul – a biológiai lényként felfogott ember kérdéseit egyszerűen magukba ölelik és elhallgattatják az emberi közösség felől érkező kérdések. Van olyan pillanat, amikor az embernek mint természeti lénynek az ember volta is kétségessé válik. A kor egyik izgalmas dokumentuma arról tanúskodik, hogy a magyar irodalomban is felmerül ez a század második felének európai közgondolkodását is mélyen foglalkoztató probléma.⁵³ Kazinczy Ferenc rövid életű folyóiratának, az Orpheusnak 1790. évi kötetében jelentette meg Frónius Mihály *Egy Erdélyben Brassó körül 1781-ben talált vadembernek leírása* című dolgozatát.⁵⁴ Ez a tanulmány a társadalmon kívül, természeti környezetben felnőtt gyermekek által felvetett problémavilághoz szolgált szemléletesen és körültekintően leírt példával, amely Michael Wagner, a neves hungarus tudós révén gyorsan bekerült az európai szakirodalomba is. A természeti környezetbe került s ott felnőtt kisgyerekek esetei élesen világítottak rá egy sor kérdésre, de főképpen arra: voltaképpen mi az ember önmagában, embertársai nélkül?

Új isten érkezése?

A Frónius Mihály-féle tanulmány mögött rejlő kérdések azonban a kor magyar kulturális életében nem ébresztettek igazán tartós izgalmat, s ez tulajdonképpen érthető, hiszen itthon Rousseau fikciója a természetes emberről és a civilizáció ártalmairól sem talált különösebb visszhangra. Feltehetően ebben nemcsak az játszott közre, hogy a művelődés mind a nemesi felvilágosodás, mind az értelmiség számára túlságosan is komoly téttel bírt ahhoz, hogysem el tudtak volna merülni hátrányainak vizsgálatába.⁵⁵ Frónius tanulmányának és az általa feltáruuló problémavilágnak visszhangtalanságára – úgy véljük – az 1780 utáni eszmetörténeti helyzetben található meg a magyarázat. A lélektan iránt oly látványosan megnövekedett érdeklődésben az emberlét – doktrínából nem levezethető – kérdései iránt megnövekedett figyelem tükröződik, s ha esetleg az lehetett a benyomásunk, hogy itt csak a kiindulópont változott meg (a gondolatok a

⁵³ Lucien Maïson: *Les enfants sauvages. Mythe et réalité*. Paris, 1964. A magyar szakirodalomból: Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest, 1991. 182–190.; Köpeczi Béla: *A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában*. In: *Magyarok és franciák*. Budapest, 1985. 403–418.

⁵⁴ Vértés O. András: *Egy XVIII. századi magyar lélektani dolgozat. Frónius Mihály értekezése a brassói vademberről*. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1960. 50–59.

⁵⁵ Ferenc Bíró: *Voltaire et Rousseau en Hongrie à l'époque des Lumières*. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Actes du Quatrième Colloque de Mátrafüred. Budapest, 1978. 23–30.

tapasztalati tények felől indulnak el, de a vallásos világnézet tradicionális fogalmi körébe érkeznek meg), ha jobban körütekintünk, jól előtűnik: megváltozott maga a közeg is, ahol a kérdések felmerültek. Nemcsak a hagyományos metafizika vesztette el korábbi státusát – erre világított rá Péczeli József fordításainak sikere –, de nincs igazán tartós és széleskörű hatása a másik oldal felől érkező kommentároknak sem. Ember voltunk kérdéseire nemcsak az Isten, de a természet felől elinduló töprengések sem jutnak el megnyugtató magyarázathoz, már ha innen egyáltalán indulnak el töprengések. Éppen ezért meglepőnek tetszhet, hogy a hazai antropológiai érdeklődés – ellentétben a nyugati, főleg a francia felvilágosodásban megfigyelhető tendenciákkal⁵⁶ – nem fordult különösebb izgalommal az egzotikus népek felé, a Péczeli József által szerkesztett Mindenés Gyűjteménynek vagy Kármán Urániájának egy-két publikációja jelenlegi ismereteink szerint csak az általános tendenciát erősítő kivétel szerepét játssza.⁵⁷ Nem jelentett igazi kihívást a századvég magyar írói számára a reveláció eszméje és a civilizálatlan népek hitvilága közötti viszony sem. Amennyiben érdeklődést tapasztalunk, annak elsősorban politikai motivációja tűnik elő, mint azt Raynal abbé magyarországi fortunájának rövid, de izgalmas története tanúsítja.⁵⁸ Az a körülmény, hogy az emberléttel kapcsolatos kérdések nem ébresztenek különösebb figyelmet az emberi közösségek változatos birodalma, az emberi természet képlékenységét és sokszínűségét bizonyító etnikai differenciák iránt, azért meglepő, mert a közösség, a kor nyelvén szólva, a „társaság” éppen ebben az időben kap minden eddiginél nagyobb jelentőséget és energiát. Most jelenik meg új fényben az a fogalom, amely sem politikai, sem kulturális vonatkozásban nem volt új: a nemzet.

A nemzet fogalma – mint az imént és más összefüggésben láttuk – a századközép tájától igen erőteljesen van jelen a magyar szellemi életben, 1780 után azonban jelentősége nem csupán megnövekszik, de jelentése meg is változik. Igaz, túlságosan kötődött az aktualitásokhoz (elsősorban a nyelvhez és az irodalomhoz), elsősorban ideológiai szempontból volt jelentősége. Ez magyarázza, hogy – noha nagyon is sokat beszéltek róla – nem vált tárgyilagos és általános felismerésekhez eljutni kívánó reflexiók tárgyává. Ennek ellenére: mélyen befolyásolja a kor beszédmódját. Ha abszolút értelemben nem vált is a végső értékek foglalatává, gyakorlatilag jó néhány szerző számára azzá vált. Mintha megindította volna a harcot, hogy az emberi cselekedetek végső magyarázó elvévé emelkedjék. Ebből a szempontból különösen jellemző a „magyarok istene” kifejezés XVIII. század végi története, amely éles fényt vet arra, hogy az emberek világának oly jellegzetes fogalma, a nemzet eszméje nemcsak behatol, de mennyire

⁵⁶ L. Michèle Duchet: *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*. Paris, 1971.

⁵⁷ Az Uránia több folytatáson át közölte a *Nemzeteknek szokásai házasodáskor* című ismertetéssel azonos tárgyú a Mindenés Gyűjtemény I. kötetében ugyancsak több részletből álló *Golkonda, Arrakán, Siám, Korea Országokban való házasodás Módja* című írás.

⁵⁸ L. Olga Penke: *La fortune de l'Histoire des deux Indes au XVIIIe siècle en Hongrie*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Romanica, t. VIII. Szeged, 1985. 1–34.

könnyen hatol be a vallásos gondolkodás területére s nyit rést e látszólag szilárd építményen.⁵⁹ Ez a teológiai szempontból első pillantásra is kétes kifejezés – hiszen vele vagy egy nemzet sajátítja ki a kereszténység egyetemes Istenét, vagy külön istent farag a maga számára – nemcsak hogy nem számított blaszfémianak az 1780-as évek második felében, de egyenesen a legkifinomultabb veszélyérzetű és legizgágább hitvédő, Szaitz Leó Mária írja le *Igaz Magyar* című műve (1785) első kötetének *Elöl Járó Beszédében*, majd – a 74. lapon – óvatosan és áttételesen ugyan, de bizonyítja, hogy az Isten szót nem csupán *in sensu stricto et theologico* lehet használni, hanem *in sensu inproprio is*. A buzgó szervita láthatóan azért siet mentesíteni e kifejezést a teológusi oldalról érkező esetleges vádak alól, mert az ő vértolulások hitvédelmének immár szerves része a nemzet fogalma, azaz: az „igaz Magyarok” nála csak a római katolikusok osztályán belül foglalhatnak helyet. Igaz, stratégiája úgy is értelmezhető, hogy a hitvédelem rendeli a maga szolgálatára a nemzeti érzést. Az azonban mindenképpen elgondolkodtató, hogy a szerző az eretnekeket már nem elsősorban a kárhozattal fenyegeti. E hagyományos érv az ő beállításában a háttérbe szorul egy profán követelmény mögött: az igazi kárhozat az igaz magyarságtól való eltávolítás. Szaitz gondolkodásában nyilván a változott közvélemény hatása tükröződik. A nemzet fogalma az őt környező világban már olyan értékkel bír, hogy felhasználásáról nem szívesen mondana le az „Aufklärungsfantastá”-k szenvedélyes ostromozója. Az lehet a benyomásunk, hogy az egri orátor ily módon viszont tragikai vétséget követ el, hiszen a védelem megerősítésére felhasznált eszköz azt homályosítja el, aminek védelmére fel kívánta használni: a vallásos gondolatvilág tisztaságát és öntörvényű rendjét. Szempontunkból az igazán fontos azonban az, hogy az igen éles szemű s már-már paranoid érzékenységu hitvédő – aki egy egri kispap, Dayka Gábor egyetlen prédikációjában hatvan(!) eretnek tételre bukkant⁶⁰ – egyáltalán nem érez veszélyt: a nemzet fogalma számára már a hagyományos vallás értékei között foglal helyet.

A veszély azonban aligha vitatható s éppen ezért kell jelentős körülménynek tartanunk, hogy a kifejezés villámgyors karriert fut be, és semmilyen jel nem utal rá, hogy terjedése a kor embereinek vallásos érzékenységét különösebben sértette volna. Ez nyilván azért van így, mert ez az érzékenység merőben újfajta érzékenység volt. A „magyarok istene” további sorsára nézve

⁵⁹ A fogalom korábbi előfordulásaira és a vele kapcsolatos egyéb kérdésekre l. Péter László: *A „magyarok Istene.”* In: *Mindörökké Szeged.* Budapest, 1997. 137–144. Imre Mihály folyamatban lévő kutatásaiból tudni, hogy a „magyarok Istene” kifejezés a XVII. század protestáns prédikátorainál (Czeglédi István, Tolnai F. István, Tolnai Miklós, Báthori Mihály) is előfordul. A jelek azonban arra utalnak, hogy a barokk kor szerzői teljesen más összefüggésben használták a fogalmat, mint ahogy azt a XVIII. század végén megfigyelhetjük. Itt – mint arról az e szempontból kulcspozícióban lévő mű. Dugonics András *Etelka című* regénye egyértelműen tanúskodik – a nemzet tekinthető meghatározó mozzanatként: a honfoglaló és pogány magyarság nevezi így meg istenét. Az előző század prédikátorainál a „magyarok Istene” viszont teljesen a keresztény vallás univerzumán belül helyezkedik el. Általa az isteni gondviselés iránti felfokozott igény, a magyarságnak az Istenbe vetett kollektív reménye kap elvontan, teológiai szempontból ugyan vitatható, de a korban senki által nem vitatott és igen hatásos kifejezést.

⁶⁰ Dayka életrajza Bodnár Antaltól. In: *Dayka Gáborköltményei.* (Nemzeti Könyvtár, XI.) Budapest, 1880. 129.

lényeges momentum, hogy kitüntetett szerephez jut Dugonics András 1786 táján készült s a honfoglaló magyarokról szóló, nagy sikerű (három kiadást megért) regényében, az *Etelkában*. Itt a pogány magyarok hitvilágának központi szereplőjeként lép a színre. A regény elején a magyarok ünnepélyesen megnevezik istenüket, és éppen a hősnő, az „igen ritka Magyar kisaszony” találja ki ezt az elnevezést. Voltaképpen nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy volt kapcsolat Szaitz Leó Mária fejtegetése és az újkori magyar irodalom első hazai könyvsikere között. Dugonics csak jóval később, az *Etelkában* elkezdett történetet továbbszövő *Jolánka* című, 1803-ban közzétett regényének első kötetében beszél részletesen a kifejezés eredetéről, és itt (a 95. lapon) nem az *Igaz Magyar*t hozza szóba, hanem arról ír, hogy a „magyarok istene” kifejezés a „régii hagyományokbul” származik s a „Magyarok”-nál gyakran szerepel olyan szólásokban, amelyeket ő szintén a régi hagyományok közvetlen leszármazottainak tekint. „Még mostanában is (ugyan-csak azokbul a’ régi hagyományokbul) fen-forognak a’ Magyaroknál azok a’ mondások, melyekkel régi Eleink leg-örömestebb éltek, úgy mint ezek: „Él még a’ Magyarok Istene.” Azután ez is: „Meg-tanítalak a’ Magyarok Istenére.” Még pedig ez is: „meg emlegettetem veled a’ Magyarok Istenét.” Végtere ez is: „Verjen-meg a’ Magyarok Istene.” És még több efélék, melyeket elő-hozni nem szükség.” Dugonics tehát a „régii hagyományok”-ra hivatkozik, ami – közvetten – arra utal, hogy a kifejezésnek szinte pillanatok alatt enyésznek el teológiai szempontból veszélyes vonásai. Mert ha a szólás régisége esetleg kétségbe vonható is, az, hogy a század végén széles körben elterjedt kifejezésről van szó, természetesen nem. Végül is nem zárható ki teljesen, hogy Szaitz gondolatmenete csak a *placetet* tette rá arra, ami már *volt*. A valószínűbb azonban mégis az, hogy nem maga a kifejezés, csak a diszpozíció létezett szélesebb körben. A századvég irodalmában ugyanis az *Igaz Magyar* első kötetének megjelenése (1785) előtt nem, utána viszont nagyon gyakran: szinte minden jelentősebb szerzőnél találkozunk vele. Leírja – hogy csak néhány nevet említsünk – nemcsak a vallásos gondolkodástól távol álló Batsányi János vagy Csokonai Vitéz Mihály, de a mélyen hívő Virág Benedek vagy Fábchich József is.⁶¹ Egyébként Dugonics utoljára említett műve, a *Jolánka* ebből a szempontból ugyancsak figyelemre méltó: a regényben – amely a honfoglaló magyaroknak a kereszténységgel való első találkozásakor játszódik – a „magyarok istene” egészen képtelen módon keveredik össze a kereszténység Istenével, s előfordul, hogy még a hittérítő remete számára is a „magyarok istene” az igazi Isten. Dugonics András mindenképpen főszerepet játszik e kifejezés Petőfi Sándorig tartó történetében, s ez azért figyelemre méltó, mert (hogy visszatérjünk a gondolatmenet elejére) e „kegyes Oskola-béli Szerzetes Pap” mélyen vallásos lelkében találkozott össze a vallás és a nemzet, s vált egyazon metafizikai tartomány részévé. Dugonics katolicizmusának őszinteségéhez és mélységéhez nem férhet kétség.

⁶¹ A „magyarok istene” kifejezés előfordulására valóban rengeteg példa idézhető, íme – mutatóban – néhány hely: Csokonai Vitéz Mihály: *A’ Bagoly és a’ Kótsag*; Batsányi János: *Tekintetes nemes Abaúji vármegye örömmünepére*; Fazekas Mihály: *Pasquillus in Wolfgangum Ibrányi*; Virág Benedek; *Kaz. Lev. II. 55.*

A nemzet színeváltozása

A nemzet fogalma tehát nem egyszerűen teret nyert, hanem – ha lehet így mondani – teret is váltott, hiszen a fejlemény, amelyről szóltunk, maga is a kor filozófiai gondolkodásának szintjén lezajló fejlemény volt. A „magyarok istene” látványos térhódítása azt jelzi, hogy egy világi princípium nemcsak áttörte a hagyományos vallásosság bástyáit, de be is rendezkedett e falakon belül. E princípium ereje (úgy véljük) a kor ideológiai életéből származott, hiszen – mint korábban láttuk – ezeknek az évtizedeknek az irodalmában jelen lévő nemzetfogalom leglényegesebb határozománya az, hogy rendek szerint nem tagolt, egységes és oszthatatlan, önálló létezőként különül el a többi nemzetől. Ennek az elkülönülésnek az alapja a nyelvben van. A nemzet az egy nyelven beszélők közösségét jelenti és semmi mást, e nemzet minőségét pedig az ezen a nyelven művelt „tudományok” mutatják meg. Ez a nemzetfelfogás jól észrevehető módon a társadalom alacsonyabb néposztályainak köréből származó értelmiség számára volt most, a XVIII. század végén jelentőségteljes gondolat s egyelőre még kevésbé a kor nemessége számára, amely egy sok nemzetiséget magában foglaló királyság vezető ereje volt s mint politikai testület láthatóan tartózkodott az egyensúly megbontásától. Igaz, a nemesi politika általános tendenciája és az egyes nemesek magatartása között ebből a szempontból már lényeges eltérések figyelhetők meg – 1790 körül egy később kibontakozó fordulat szórványos, de fontos jelei érzékelhetők –, mégis: az alaphelyzet változatlanul tekinthető. A nemzeti nyelv még a nemesi ellenállás számára sem szolgált elsőrendű nemzeti jelként, s bár a rendi felvilágosodás második, az 1780-as évek végén színre lépő nemzedékének az volt a fő dolga, hogy csökkentse a magyar társadalmat átható szakadékot, nem hangsúlyozta különösebben a nemzet kulturális egységét, a nyelv kérdését vagy a nemzeti irodalom ügyét pedig legfeljebb érintette. Ez érthető: ez a kérdéskör az adott pillanatban a mindennapi élet, a közjog és a gazdaság terepén megmutatkozó s gyakorlati feladatokról terelte volna el inkább a figyelmet. A nemességhez nem tartozó irodalmárok számára pedig – erről is szóltunk – éppen így nyílt lehetőség arra, hogy önnön jelentőségükre világítsanak rá a nemzet életében. Fontos hangsúlyozni: a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalomról természetesen nem csak azért szóltak, hogy saját jelentőségükről szóljanak. A többség számára a nyelv és a „tudományok” kivételes jelentősége a nemzet életében olyan mély és alapvető felismerés volt, hogy nem riadtak vissza érte az áldozatoktól sem. Az így felfogott nemzet érdeke gyakran fordította őket szembe közvetlen, személyes érdekeikkel, olyannyira, hogy a kor néhány írójának a halála – nagy szó, de igazolni lehet – lényegében hősi halál volt.⁶²

A nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalomról azonban nem lehet beszélni a nemzet általában vett jelentőségének elismerése nélkül, pontosabban: a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom jelentősége megteremti a nemzet eszméjének önmagában vett

⁶² Számunkra elsősorban talán Péczeli József és Révai Miklós életrajzából tűnik ki, hogy idő előtti halálukhoz hozzájárult a betegen is rendkívüli intenzitással végzett munka. Péczelire l. Takáts Sándor: *Péczeli József*. (Nemzeti Könyvtár, XXXIX.) Budapest, 1887. Révai Miklós megrendítő kései leveleiből íme egy mondat: „A Jó Isten csak anyi időt engedjen már, hogy kiadhassam munkámat. Az után örömet meg halok.” L. Csúry Bálint: *Révai Miklós levele Aranka Györgyhöz*. ItK, 1935. 311.

jelentőségét. Végül is ez lehet a magyarázata annak, hogy a nemzet fogalma nem marad meg a kor ideológiai életének színterén, hanem átlép a filozófia területére is. Igen valószínű, hogy ez a fejlemény – amelynek a „magyarok istene” kifejezés elterjedése csak az egyik eleme – nem jött volna létre a kor gondolkodásában a hagyományos metafizika erővesztése és az antropológiai érdeklődés erősödése nélkül. Az előbbivel mintegy létrejött a hely egy új abszolútum számára, az utóbbi pedig éppen itt pillanthatta meg kérdéseire a választ. A nemzet fogalmának a vallásos tudatvilág területére való betörése a századvég magyar szellemi életének egyik legfontosabb eseménye s főleg azért, mert alapvetően befolyásolja a laicizálódás jellegét. Nem csupán arról van ugyanis szó, hogy egy merőben evilági princípium hatol be a hit körletébe, hanem arról is, hogy e princípium hódító útja során ugyancsak átalakul, éppen a meghódított környezet hat vissza rá, s maga is vallásos vonásokat ölt. A nemzet fogalma a századvég magyar irodalmában gyakran az emberi életet vezérlő végső értéként lép elének, s mögötte elhalványulnak a filozófia klasszikus kérdései.

Valószínűnek látszik, hogy a nemzet ideájának önmagában vett jelentősége korlátozta a kor művelt magyarjainak bölcséleti érzékenységét, de ugyanakkor éppen ez a jelentőség teremtette meg a lehetőséget arra, hogy a magyar irodalomban is megjelenjenek olyan eszmék, amelyek mély összefüggésben vannak annak a gondolkodónak a nézeteivel, aki a XVIII. század második felének egyik legnagyobb hatású bölcselője volt. Meglehetősen ismert tény, hogy Johann Gottfried Herder – mert róla van szó – nemcsak a magyar, de általában a kelet- és közép-európai népek kulturális életére is nagy hatással volt.⁶³ A magyar tapasztalatok azonban arra intenek bennünket, hogy különös figyelemmel legyünk a herderi gondolatok iránt való fogékonyság alapjaira. Képtelen történetfelfogáshoz vezet, ha nem innen, hanem közvetlenül azon eszmékből akarnánk levezetni a változásokat. A rendelkezésünkre álló tények inkább úgy mutatják, hogy Herder oly jellegzetes tételei és formulái inkább *már* a magyar kulturális életben kialakult vonzalmak, szándékok és törekvések artikulálásában játszottak fontos szerepet, s nem pedig ezek létrejöttében. Innen van, hogy – mint látni fogjuk – a herderi eszmék átszövik ugyan a magyar irodalomban megjelenő, s gyakran uralkodóvá váló nemzeti tematikát, a különbségek legalább annyira figyelemreméltóak, mint az azonosságok: olyan motívumokról van szó, amelyek ugyan nyilvánvalóan kapcsolatban vannak Herder gondolataival, de amelyek mégsem vezethetők le közvetlen módon Herder gondolataiból.⁶⁴ Így nem lehet Herder gondolatvilágától függetlenül szemlélni a „magyarok istene” fogalmát sem, noha ezt a hazai kutatás nem hozta összefüggésbe Herder hatásával. Igaz, a gondolat csirája megjelenik már a hazai nemesség körében jól ismert Montesquieu-nél is,⁶⁵ magának a kifejezésnek az elméleti alapja azonban Herder műveiben

⁶³ Legutóbb Rathmann János foglalkozott Herder magyarországi recepciójával *Herder eszméi – a historizmus útján* című monográfiájában (Budapest, 1983). Itt megtalálható a kérdés teljes bibliográfiája. Ennek a munkának a kritikájaként készült el Fried István *Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában* (Ethnographia, 1985. 351–359.) című tanulmánya, amely sokoldalúan foglalja össze a problémakört.

⁶⁴ Ez a fő hibája Holm Sundhausen *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationalbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* című monográfiájának (München 1973).

⁶⁵ *De l'Esprit des Lois*. Livre XXIV. Ch. 26.

található meg. Mint ismeretes, számára – elsősorban korai időszakában – a nemzetek spirituális önállósága és eredetisége különleges jelentőséggel bírt, olyannyira, hogy az általános értékek érvényessége bizonyos pillanatokban teljesen el is halványul a történelemben, ott az értékek rendjének pluralitása uralkodik. Ezt annyira következetesen képviseli, hogy felfogása szerint az egyes népeknek nem csupán saját irodalmukhoz van joguk, de saját valláshoz is. Először az 1769-es franciaországi út során ébredt reflexióit tartalmazó *Reisejournal*­jában fejti ki, hogy a vallásokat a népek természeti produktumaiként kell felfogni, ezért egyformán szükségesek és tiszteletre méltóak.⁶⁶ A tézis jelen van más munkáiban is. Amikor tehát Szaitz Leó, a buzgó hitvédő mintegy kiengedi az Isten fogalmát a teológia hirtelen szűkösnek bizonyuló épületéből, s utána Dugonics András, a piarista lelkész a honfoglaló magyarok számára külön istent talál ki, aki – némi túlzással – mindenütt jelenlévő lesz a kor irodalmában, akkor nincs szó ugyan Herder valamely szövegének pontos átvételéről, de nyilvánvalóan a herderi eszmevilággal rokon fejleményről kell beszélnünk a magyar irodalom történetében. A hazai kutatás – mint az imént utaltunk rá – a „magyarok istene” kifejezés megjelenését és elterjedését nem hozta kapcsolatba Herder nézeteivel, de a viszony természete hasonló azokban az esetekben is, amelyekben jellegzetesen herderi inspiráció nyomait látta meg a magyar eszmetörténet. Így Herder egyik korai felismerésének gyakorlati megvalósítását lehet látnunk Dugonics András 1788-ban megjelent *Etelka* című regényének egy másik vonatkozásában is. Amikor e regényben a honfoglaló magyarok az író szülővárosának, Szeged egyszerű embereinek a nyelvén szólalnak meg, akkor ebben az eljárásban nem nehéz a *Fragmente über die neueste Literatur* (1767) ama jellegzetes gondolatának a lenyomatára ismernünk, amely szerint a nyelv és a nemzet gondolkodásmódja (Denkart) között szoros kapcsolat van, az nem csupán a gondolatok kifejezésének és közlésének az eszköze (Werkzeug), hanem e gondolatok tartalma (Inhalt) is, hiszen a nyelv kincsházként (Schatzkammer) gyűjti magába és tárolja a nemzet történelmi tapasztalatait.⁶⁷ S bár Dugonics teoretikusként nem értelmezi ezt a gondolatot sem, mégis, a regény egészéből kiderül, hogy saját világának részévé, pontosabban: saját ideológiai aspirációinak eszközévé tette. Így már közvetlen módon nincs köze Herder bölcselétéhez. Nem egészen ez a helyzet azzal a herderi gondolattal, amely szorosan összefügg az iméntivel, s amely a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom szoros kapcsolatára vonatkozik. A nemzeti múltnak ugyanis nemcsak a nyelv a megőrzője, hanem az irodalom is, sőt a beszéd eredetileg maga is költészet volt („Zuerst war die Sprache immer Dichtung”). A népköltészet ily módon a nemzeti jelleg legfontosabb hordozója. A század utolsó évtizedeinek magyar irodalmában jelen vannak olyan megnyilatkozások, amelyek összefüggése egyértelműnek látszik e herderi felismeréssel. Ráth Mátyásnak és Révai Miklósnak 1782-es felhívását a régi magyar énekek gyűjtésére joggal

⁶⁶ L. a Suphan-féle *Sämtliche Werke* (Berlin, 1877–1899) IV. kötetében, 472. Hasonló gondolat bukkan fel még az 1785-ben megjelent *Auch eine Philosophische Geschichte* című műben. Itt Herder a régi pogány németiség kultúrájának az eltűntét panaszolja. (XIII. 247.)

⁶⁷ Herder nyelvfilozófiai nézeteinek teljességre törő és mégis tömör összefoglalása Hanna Weber *Herders Sprachphilosophie* című monográfiája. Első kiadás: Berlin, 1939.

kapcsolja össze a szakirodalom Herder törekvéseivel,⁶⁸ még ha vannak is tanulságos eltérések a magyar interpretáció és a német gondolkodó felfogása között. De nyilván ide kell számítani Csokonainak a jelenkori népköltészet és a nemzeti múlt közötti viszonyra vonatkozó nézeteit, noha az ő kezében – mint Szauder József szellemes okfejtéssel valószínűsítette – egyáltalán nem biztos, hogy megfordultak a vonatkozó Herder-szövegek.⁶⁹ Jól ismerte viszont a népit a régi és hiteles magyarral azonosító Dugonics Andrást és az *Etelka* című regényt, s egyáltalán nem könnyű – de talán nem is érdemes – eldönteni, hogy vajon melyik inspiráció játszott közre abban, hogy (mint látni fogjuk) időnként oly nagy erővel ébredjen fel benne a vágy a nemzeti költő többféleképpen is értelmezhető szerepe iránt. Az a körülmény, hogy a századvégen nagyon is figyelemreméltó érdeklődés tapasztalható a nem klasszikus (például nordikus, keleti, héber) irodalmak iránt, teljesen párhuzamos a német bölcselet által képviselt felfogással, de ha szerepet játszott is a figyelem felébresztésében, a figyelem maga nem vezethető le az ő hatásából. Így például igen tanulságos, hogy a Bibliában meglévő, sajtószertű költői minőségről Földi János közvetlenül Robert Lowth *De sacra poesi Hebraeorum* című alapművét (1753) felhasználva értekezett, noha Herder 1782–1783-ban (*Vom Geist der Ebraischen Poesie*) ugyancsak közzétette a maga, Lowth eredményeit felhasználó munkáját.⁷⁰

A homogén, hiszen elsősorban kulturális tényei által meghatározott nemzet fogalmának előtérbe állítása a XVIII. század végén nálunk megegyezett a társadalom alacsonyabb rétegeiből származó és értelmiségi pályán működő literátorok érdekeivel: a kultúrát, sőt, az irodalmat előtérbe állító herderi nemzetfogalom eleve az ő jelentőségükre világít rá a nemzet életében. S bár így e nemzetfogalom támogatta törekvéseiket, néhány, s nagyon is fontos szempontból azonban mégsem felelt meg számukra. A legfontosabb magának a nemzeti nyelvnek a státusa volt. A magyar írók felfogása éppen a nyelv vonatkozásában tér el feltűnő módon Herderétől, akinél a mi irodalmáraink számára olyan fontos külső, a nyelvnek a nemzet létét reprezentáló beállítását legfeljebb magától értendő, de természetlen előfeltevés volt s természetes módon szorult háttérbe a belső, a nemzet életével összefüggő vonatkozások mögött. Már Horváth János is utalt rá: a herderi eszmékkel a legközvetlenebbül érintkező Ráth Mátyás és Révai Miklós is éppen ebben, a „nyelvnek szentelt különösebb figyelem” tekintetében térnek el példaadójuktól,⁷¹ de hát ha visszagondolunk az elmondottakra, a nyelvi-irodalmi mozgalom egésze ugyancsak ezt az eltérést igazolja.

⁶⁸ Pukánszky Béla: *Herder és a népies irány.* Budapest, 1918.; Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig.* Budapest, 1927. 49–58.; Fenyő István: *A magyar irodalom republikájáért.* Budapest, 1976.; Weber Antal: *A népiesség jellege és változatai a XVIII–XIX. századi magyar irodalomban.* In: *Irodalmi irányok, távlatból.* Budapest, 1974. 197–238.; Fried István *i. m.*

⁶⁹ Szauder József: *Csokonai poétikája.* In: *Az éj és a csillagok.* Budapest, 1980. 339–367. Újabb és másféle álláspontot képviselő tanulmány: Szilágyi Ferenc: *A Nationalcharakter s értelmezése Csokonainál. (A költő Herder-élményéhez).* In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében.* Budapest–Wien, 1989. I. 248–255.

⁷⁰ Horváth Iván: *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földitől Aranyig).* ItK, 1972. 290–305.

⁷¹ Horváth János *i. m.* 51.

Hitvédők, hitetlenek, kantiánusok

Az elmondottak alapján megkockáztatható az állítás: a századvégen – az irodalom felől tekintve – a laicizálódás nemcsak előrehalad, de lényegében befejeződik: a magyar irodalom sorsa a század utolsó harmadától világi alapokon alakul tovább. A vallásos tematika még azoknál a szerzőknél is háttérbe szorul, akik valamilyen módon kapcsolatban maradtak az egyházi keretekkel, általában annak sincs nyoma, hogy hitük megrendült volna. A változás mögött a barokk hagyomány erővesztése áll, a tradicionális vallásosság veszíti el végleg dinamikáját s adja át helyét egy új típusú, az étellel belső összefüggésben lévő, mintegy azt szolgáló, de a korábnál természetesen nem kevésbé hiteles – hitelesen vallásos – érzületnek. Habár erőteljesen szólnak kritikai hangok s néha konfliktusoknak is tanúi lehetünk, mégis, ez a gyökeresnek ítélt fordulat lényegében zajtalanul megy végbe. Két következménye van. Az egyik: az antropológiai érdeklődés növekedése. A hagyományos vallásosság gondolkörében mozogva az elmélet az a kérdés foglalkoztatta, hogy mit kell cselekednünk, s most (e gondolkör elhalványulván) előtérbe kerül egy másik, merőben új dimenziókat feltáró kérdés: kik vagyunk? A kérdés, ha nagy erővel merül is fel, elég hamar elveszíti ezt az erőt, hiszen túlságosan is gyorsan érkezik rá a meggyőzőnek tetsző válasz: a haza fiai vagyunk. A tradíció vallása igen jól működő közösség-szervező erő volt, a laicizálódással e funkciója alaposan meggyengült, s ez magyarázza a másik következményt, azt tehát, hogy a vallás mellé, sőt, az irodalom felől tekintve elébe is lép egy új közösség-szervező elv, az emberi életet irányító értékeknek egy új birodalma, a nemzet. Számottevő konfliktussal nem találkozunk egyik esetben sem: az emberlét sajátosságairól való elmélkedések – bár nem onnan indulnak, de – gyakran érkeznek vissza a vallásos gondolatok körébe, a nemzet eszméje pedig nemcsak nem támadja közvetlenül a vallást, de felmerül az a lehetőség is, hogy közvetlenül a hitvédelem szolgálatába állítható, amint azt Szaitz Leó Mária megkísérelte. Ez azonban csalóka lehetőségnek bizonyult: a vallás és a nemzet – még ha békésen elférnek is egymás mellett – két külön világ. Hiába jelöljük már ki, melyik vallás kebelében élnek az „igaz magyarok” s hiába működik a nemzet iránti indulat a vallásos érzület alakzatai szerint, egymásra vissza nem vezethetők. Az antropológiai érdeklődésnek és a nemzetnek mint az emberi törekvéseket vezérlő értékek foglatának megjelenése a tudatvilág mély, viszonylag széles körű, a magyar irodalom élete szempontjából pedig kardinális jelentőségű átalakulásáról tanúskodik.

A barokk világ napja valóban végképpen leáldozott ugyan, arról azonban nincs szó, hogy a hagyomány emberei ne lennének nagyon is éberek. A századvég irodalmi életében jelen van és erőteljesen hangozik a hitvédelem szólama, helyzete és szerepe azonban különösen alakul. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a hazai hitvédelem első s egyben legjelentősebb alakjának, Csapodi Lajosnak a helyzete általában is jellemző helyzet – ő tudniillik 1769 és 1772 között megjelent munkáival nem a hazai kulturális élethez kapcsolódik. Csapodi és utódai az európai hitvédelem magyarországi részlegét alkották és nem a hit magyarországi helyzetéből indultak ki.⁷² Ez voltaképpen természetesnek tekinthető, hiszen az itthon megindult majd felgyorsult

⁷² L. Brunner Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*. Pannonhalma, 1930.

folyamatok a hivatalos hitvédelem számára olyannyira rejtettek vagy inkább áttételesek voltak, hogy feltehetően nem is igen vették észre őket, vagy ha igen, szükségtelennek érezték a válaszadást. Így azt mondhatjuk, hogy a hit védőinek felkészültségéhez, indulataik őszinteségéhez és erejéhez ugyan aligha férhet kétség, munkájuk eredménye mégis kétesnek látszik. A jóval korábbi, a klasszikus felvilágosodás antiklerikális, ateista-materialista törekvései elleni harc jegyében tulajdonképpen elvétik az irányt: azok a gondolatok csak szűk körben hatottak itthon, a másik eszmevilág, ahol az igazi és tartós fordulat lezajlott, számukra rejtve maradt. Megfigyelhető, hogy ők a teológián vagy a teológiával érintkező eszmék világán belül érezték otthon magukat, ezen a körön kívül lépve mintha gyakran lennének tanácstalanok. Szaitz Leó Mária érzékenyen figyel fel – például – a Dayka Gábor prédikációjában fellelhető kétes mozzanatokra, de rosszállás nélkül idézi Bessenyei *A Holmiját*,⁷³ arról nem is beszélve, hogy a „magyarok istene” kifejezés legalizálásával jelentős szerepet játszott abban, hogy a nemzet fogalma új, a hagyományos értékrendet alapvetően megváltoztató státushoz jutott.

De másról is szó van. Nem zárható ki ugyanis, hogy néha éppen a hitvédelem jegyében fogant munkák hívják fel a figyelmet azokra az eszmékre, amelyekkel vitatkoznak. Sőt, van egy még fontosabbnak tetsző s ugyancsak jól dokumentálható fejlemény: a hatékony érvelés érdekében kénytelenek alkalmazkodni az ellenfelekhez és így olyan új álláspontok képviseléséhez is eljutnak, amelyek már nem tekinthetők a tradicionális vallásosság megnyilvánulásainak. Ebből a szempontból érdekes, hogy – mint a századvég két, reprezentatívnek tekinthető hitvédelmi kiadványa mutatja – a hagyománytól egészen ellentétes módokon is el lehetett vagy inkább: el kellett már térni. Bielek László Bécsben, 1800-ban jelentette meg (1796-os latin előzmény után) *Arany gondolatok a' mostani szabad gondolkodásnak módja ellen* című munkáját s benne elfogadja, hogy kétféle tudomány létezik. „Az Isten e' világot a' világ böltseinek vetéldkedésére hagyta...”, itt, a „világi tudományokban szárnyára eresztheti az ember a' maga eszét, szabadon koholhat systémákat”, amire példaként nemcsak „Carthesius”-t és Newtont idézi, de a szabadgondolkodó hírében álló „Gassende”-et (= Gassendi) is. A tételhez szigorúan hozzáfűzi ugyan, hogy „A' Religio dolgában nem így vagyon” (mindez a 168. lapon), a világi tudósoknak megadott szabadságot azonban ez a megszorítás természetesen nem érvényteleníti, hiszen azt más helyén is konfirmálja. Így a 118. lapon arról ír, hogy „A' Keresztény Religio különböz a' világ böltességének igazságától.” A különbség alapját abban látja, hogy „ennek tulajdon bírója az emberi elme, amannak pedig úgymint az érzékenynek, az embernek érzékenységei” – e vélemény feltehetően rousseau-i reminiscencia. A vallást ily módon mintegy kivonja az értelem felügyelete alól, de vajon nem fosztja így meg egyben legerősebb védelmétől is? A kérdésre egyáltalán nem egyszerű a válasz, de bizonyos, hogy erről a védelemről nem volt hajlandó lemondani Louis Racine, akinek az 1740-es években írott *De la Religion* című terjedelmes tanítókölteménye az 1790-es évek Magyarországon két fordítóra is talált. A műnek és hazai fogadtatásának elemzését Padányi Klára végezte el. Tanulmánya⁷⁴ alapján megállapíthatjuk,

⁷³ *Igaz Magyar...* Buda, 1785. I. 184.

⁷⁴ Padányi Klára: *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szaunder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 177–200.

hogy a nevezetes munka gondolati tendenciája éppen ellentétes azzal, amit Bielek László *Arany gondolatai* képviselnek. A nagy drámaköltő unokájának művében – mint Jean Ehrard megállapítja róla – „mielőtt átengedné a teret a kinyilatkoztatásnak, az értelem hatékonyan bizonyítja Isten létezését.”⁷⁵ Az „értelem” – voltaképpen az 1740-es évekbeli Franciaország gondolati érdeklődésének és színvonalának – követése olyan előfeltevések elfogadásához vezet, amelyek nélkül e korban már nem lehetséges hatékonyan művelni a hitvédelmet s amelyek következtében e védelem olyan alapokra helyezkedik, amelyet immár az ellenfél, a felvilágosodás ír elő számára. A művet ily módon bizonyos kettősség jellemzi, s a két fordító, a katolikus Szentgyörgyi Gellérd és a protestáns Háló Kovács József munkája között megfigyelhető eltérések éppen e kettősség mentén helyezkednek el. Szentgyörgyi tolmácsolása inkább a hagyomány világát idézi, Háló Kovácsé (aki Csokonai tehetségének egyik első felfedezője volt) a nagy lendülettel indult, de a kilencvenes években már egyre rosszabb közérzettel élő értelmiség beállítottságát, aki azonban még őrzi hajdani vonzalmi emlékét. De minden eltérésen túl közösek abban, hogy – mint Padányi Klára írja – „igényes, gondolatilag színvonalas, valóságos információkat tartalmazó” műveket hoztak létre, amelyek szolgálták ugyan a hitvédelmet, az érzékeny és tájékozódni kívánó olvasók szemét azonban inkább olyan, a hit világával összefüggő, de alapvetően filozófiai karakterű kérdésekre nyitották rá, mint például az erkölcsi természettörvény léte vagy nemléte.

A hitvédelem frontjai mindazonáltal némileg ziláltnak tetszenek, s a vonatkozó munkákból igazán nem olvasható ki egy összefüggő ellenség-kép: van, aki csak a hagyományos felvilágosodás ateista-deista gondolkodóit támadja s van, aki teológiai árnyalatokért is „megkorpázza” saját hitbéli ellenfeleit. Ebből a szempontból nézve Szentgyörgyi Gellérdet és – például – Alexovits Vazult igen-igen nagy távolság választja el egymástól, s „hivatalos”-nak természetesen egyikőjük álláspontja sem nevezhető. Furcsa módon a hivatalos – intézményi alapú – hitvédelem fő ellenfelei már egyre kevésbé a szó hagyományos értelmében vett szabadgondolkodók, úgy látszik, hogy akinek a tanait elsősorban tiltják (s akinek a tanai – legalábbis egy ideig – egyre inkább terjednek): Immanuel Kant. A Helytartótanács 1795 júniusában kiadott szigorú rendelete megtiltotta a katolikus iskolákban a kanti filozófia tanítását, a tiltáshoz valamivel később, de sokkal élesebben azután a protestánsok is csatlakoznak. *A Kánt szerént való Filozófiának Rostálgatása Levelekbenn* című, 1801-ben Debrecenben megjelent vitairat formálisan nem volt ugyan hivatalos állásfoglalás, gyakorlatilag azonban annak tekinthető, s híven tükrözte az új erőre kapott ortodoxia nézeteit. Kant „első magyar követőiről” Horkai László írt úttörő tanulmányt,⁷⁶ amelynek érdeme nem csupán az első magyar kantiánusok (Márton István, Sárvári Pál, Lengyel László) bemutatása, hanem az általános légkör érzékeltetése is. Számos peregrinus jött haza Kant filozófiájának ismerőjeként a német egyetemekről, de a königsbergi bölcselelő filozófiája már hazai forrásokból is terjedt. Erre egyebek mellett a már

⁷⁵ „...avant de céder le pas à la Révélation, la raison démontre efficacement l'existence de Dieu.” Jean Ehrard: *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*. I–II. Paris, 1963. I. 435.

⁷⁶ Horkai László: *Kant első magyar követői*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 201–228.

említett Bárány Péter esete is jó példa lehet: ő nem járt külföldi akadémiákon, díjnyertes pályázatáról szólva mégis a kor általa legnagyobbnak tekintett filozófusára hivatkozik, még 1790 előtt.⁷⁷ A kanti bölcselet éppen azért volt az egyházak számára veszedelmes, mert távol van attól, hogy hitetlenségre buzdítson, közvetett módon viszont alapvetően szemben áll a dogmatikus teológiai gondolkodással: a transzcendentális eszmék (amelyek között ott van az Isten eszméje is) antinomikus szerkezetére vonatkozó fejtegetések riasztó hatása szinte kézzel fogható. De talán még nagyobb baj volt, hogy nyomában a vallás dolgait illetően mindent újra kellett volna gondolni, és az eredmény a megszokott és bevált intézmények világa felől több mint kétesnek ígérkezett.

A hivatalos hitvédelem így az 1790-es években szakszerűbb, de főleg érzékenyebb volt, mint azoké, akik egyénileg vállalkoztak a hit védelmére, hiszen ők vagy nem a megfelelő ellenféllel hadakoztak, vagy csapdába estek: az előnyösebb pozíciók biztosítása érdekében a tradicionális vallásosság zárt rendjét megbontó problémavilágot tárták fel és tették átélhetővé. Innen nézve is azt látjuk tehát, hogy a századvég magyar irodalma tágabb bölcseleti térben lélegzett, mint a megelőző évtizedek magyar irodalma, a tágasság megteremtéséhez azonban ő maga is jelentős mértékben járult hozzá. Itt különleges szerepet játszottak Péczeli József fordításai: a magyar Voltaire és a magyar Young voltaképpen stabilizálta e bölcseleti tér tágasságát. Nem „cáfolták” a vallás tételeit, hanem egy másféleképpen felfogott vallásosságot máshogy helyeztek el a világ rendjében. Ha innen tekintünk rá a korabeli magyar irodalom legjelentősebb alkotóira, akkor azt látjuk, hogy az általuk művelt irodalomnak alapvető vonása a filozófiai érzékenység, tájékozódásuknak azonban mégsem elsősorban a szakszerűen felfogott filozófia, hanem a szabadságvágy volt a vezérlője, a szabadságot pedig a maguk egyéni módján fogták fel. A századvég magyar irodalmában a legnagyobb tehetségek intellektuális arculata egymástól meglehetősen eltérő képet mutat, de a hagyományos világkép elleni s nagyon is erőteljes lázadás nyomait szinte mindegyikőjükénél megtaláljuk, mint ahogy megtaláljuk a szélsőségektől való visszalépés, az újragondolás, az új s békésebb utak keresésének a jeleit is, amely utak egyébként termékenyebbnak bizonyultak. A változatok közül csak két példára utalunk. Csokonai Vitéz Mihály világnézetének s egyben költői programjának alapja 1794 táján egy inkább poétai, mint szakszerű, mindazonáltal következetes és részleteiben is kidolgozott materialista rendszer,⁷⁸ Kármán József pedig ugyanebben az időben egy kéziratban maradt filozófiai írásának (*Das philosophische Testament*) tanulsága szerint rendkívül szélsőséges, bizvást La Mettrie tradíciójához kapcsolható nézeteket vallott az emberi lélekről.⁷⁹ E nézetek elfogadása mögött mind a két szerzőnél nyilván a hagyomány elleni lázadás gesztusa működik, e lázadást azonban gyorsabban vagy lassabban, de követik majd az elbizonytalanodás, a kétely és az új irányba való tájékozódás jelei. Kármán főműve, a *Fanni hagyományai* e nyugtalansággal hozható összefüggésbe,⁸⁰ Csokonainak pedig egész 1795 utáni időszaka jórészt az eredeti élettervvel, a

⁷⁷ Gyárfás Ágnes *i. m.*

⁷⁸ Bíró Ferenc: *Csokonai programja*. ItK, 1989. 351–369.

⁷⁹ Gálos Rezső: *Kánnán József*. Budapest, 1954. 19–23.

⁸⁰ Bíró Ferenc: *A Fanni hagyományai értelmezéséhez*. ItK, 1975. 467–474.

„vidám természetű poéta” programjával és annak bölcséleti alapjaival való számvetés jegyében zajlik. E két zseniális fiatalember esete példázza a legvilágosabban, hogy a magyar századvég nemcsak a tradicionális módra vallásos, de mindennemű metafizikai gondolkodás erővesztésének az időszaka volt, s ez erőteljesen befolyásolta a most születő irodalom legjobb teljesítményeit. A bölcséletileg rendkívül érzékeny Csokonai gondolkodói útja ebből a szempontból különösen tanulságos, hiszen ő a boldogság költőjének szerepétől az élet költőjének szerepéig jut el. A *Halotti versek* jelentősége éppen ennek az antropológiai fordulatnak a megtételében van. Az első pillantásra talán jellemzőnek, de nem túl jelentősnek vélhető két sorban – „Sem több, sem kevesebb, csak ember lehetek / Sem barom, sem angyal lenni nem szeretek” – a nagy vers első két részének gondolati vívmányát foglalja össze.⁸¹ Mivel a teremtőről szólva bebizonyította, hogy róla gondolkodva nem lehet semmiféle megnyugtató tudáshoz jutni, így nagy mértékben függetlenné is válik tőle, de ugyanakkor – szabad és teremtőképes lelkének birtokában – nem lehet redukció áldozata sem, nem a természet része és nincs törvényeinek alávetve, mint az állatok és plánták.

A nyelvkérdés tárgyalása során láttuk, hogy a XVIII. század végére megszületett egy újfajta nemzetfogalom, az, amelyet elsőrendűen kulturális tényei – nyelve és irodalma – határoznak meg. A kor bölcséleti tendenciáira vetett futólagos pillantás megerősítette, hogy e nemzetfogalom igencsak kétarcú képződményként működik. Egyfelől meglehetősen feltűnő emancipatorikus funkciója. Ha a nemzethez való tartozásnak nincs más s érvényes kritériuma, mint a nyelv, akkor történelmi értelemben véget ér a nemzet rendi felfogásának az időszaka, ha pedig a nyelv a „tudományok” révén kaphat csak kiterjedt, tartós s ugyanakkor a köz javát is szolgáló életet, akkor e nemzetfogalommal egy újfajta értékrend is megszületett a haza fiai között: nyilván azokra vár különleges szerep, akik képzettségük és tehetségük folytán képesek is a „tudományok” művelésére. A kulturális tényei által meghatározott nemzet fogalmának azonban előtűntek korlátozó mozzanatai is. A nemzeti nyelv és nemzeti irodalom ügyéből túlságosan is könnyen vonható ki a „nemzeti”, amely azután új abszolútumként viselkedik, az egyént minden további nélkül rendeli a maga szolgálatára. Nem véletlen, hogy ez a nemzetfogalom oly könnyen és természetesen olvad össze a kor embereinek tudatában a tradicionális vallásosság képzetvilágával. Akár innen, akár amonnan tűnik elénk, bizonyos, hogy a kor ideológiai életének egyik kivételes jelentőséggel bíró tényezőjeként mutatkozik meg, amely nemcsak állandó hivatkozási alap, de önálló létező is. Érthető, ha úgy látszik: *a feléje* fordul tekintetek nagyon is érdeklődő tekintetek, és egyre inkább *mögé* is akarnak látni. Amikor azonban a nemzet újfajta felfogása mögül egy újfajta nemzeti múlt körvonalai bontakoznak elő, akkor sokkal inkább arról van szó, hogy e fogalomban benne rejlő ideologikum elsősorban így, a hazai történelem interpretációja által tud erőteljesebben megnyilatkozni.

⁸¹ Szauder József: „*Rémítő s vidító kétségek*”. („A lélek halhatatlansága” I. részéről: műhelytanulmány). In: *Az éj és a csillagok*. Budapest, 1980. 293–317.; Bíró Ferenc: *A lélek halhatatlansága isten fogalmáról*. ItK, 1983. 259–267.; Debreczeni Attila: „*Sem több, sem kevesebb, csak ember lehetek*”. (Pope Essay on Man-je Csokonai világgép-szintézisében). It, 1990. 279–303.; Debreczeni Attila *Csokonai, az újrakezdések költője* című monográfiájában (Debrecen, 1993) részletesen is foglalkozik e fordulat előzményeivel (197–228.).

Az írók történelme

Idézzük fel egy pillanatra azt a kiindulópontot, amire az eddig elmondottak épülnek. Az újkori magyar irodalom voltaképpen akkor kezdődik, amikor a XVIII. század közepe táján megjelenik a színen az a nemesi elit, amely egyre inkább a saját szemével nézi a világot s nekilát az igényeinek leginkább megfelelő kultúra kialakításának, valamint megjelenik a laicizálódó (= a világiakat befolyásolni kívánó, ezért a világiak igényeihez alkalmazkodni kényszerülő) egyházi értelmiség. Mint az eddigiekben volt alkalmunk látni, itt sok vonatkozásban igen eltérő arculatú szereplőkről van szó, akiket egy rejtett vagy inkább áttételes küzdelem kapcsol össze. Az értelmiség kulturális felkészültségét kiaknázva törekszik önnön jelentőségét bizonyítani a társadalom életében, a nemesség pedig – éppen fordítva – a társadalomban elfoglalt előnyös helyzetét használja fel arra, hogy a művelődés területén is biztosítsa a maga számára a befolyást és így az önállóságot. De talán már jól látszik: ennél többről is szó volt. Ez a küzdelem – láttuk – úgy kapcsolta össze a vetélkedő feleket, hogy különböző módokon ugyan, de egy irányba, a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom irányába terelte őket, amely e folyamat eredményeként jut azután egészen kivételes jelentőséghez. A nemzeti nyelven művelt irodalom így módon több és más lett, mint az általában vett irodalom, következésképpen az ezen a téren megszerzett vezető szerep is hasonlíthatatlanul több, mintha tényleg csak az irodalomról lett volna szó.

Ezért is feltűnő, hogy e furcsa küzdelem megindulásakor, a század közepe táján sem a *történelmi* osztály legműveltebb képviselői, a saját kultúrájuk kialakítására törekvő nemesi írók számára, sem a *nemzeti* nyelven való írást célul kitűző egyházi értelmiség számára nincs különösebb jelentősége a nemzeti történelemnek.

Az egyházi értelmiségnek éppen az a része nem törődik a hazai históriával, amely 1750 körül ha még nem is Magyarországról, de már Magyarországnak, azaz: magyarul kezd írni, amelynek képviselői nemcsak a magyar nyelv fontosságát hangsúlyozzák a nemzet életében, de – például – azt is, hogy ez a nyelv mennyire alkalmas „tudományok” művelésére. A nemzeti nyelven megszólaló klerikusoknak a nemzeti történelem iránti közönye – ráadásul – eltér az egyház(ak)on belüli kulturális törekvések sztenderdjétől is, hiszen a művelt és a tudományokkal foglalkozó egyháziak számára a történelem a század folyamán általában véve igen nagy jelentőséggel bírt. A XVIII. század első felében már igen jelentős, az egyetemes magyar kultúra nagy értékei közé tartozó történettudományi teljesítményeket hoztak létre,¹ ekkor bontakozott ki körükben egy viszonylag gazdag latin nyelvű verses epika is, amely előszeretettel fordult a történelmi témák, elsőrendűen a honfoglalás eseményei felé,² de igen sok tény bizonyítja, hogy az iskolai

¹ L. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig* (Szerkesztette Klaniczay Tibor. Budapest, 1964) vonatkozó fejezetei. Az egész fejezethez a legfontosabb előzmény: Mezei Márta: *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, 1964.

² Szörényi László: *A jezsuiták és a honfoglalási epika fordulata*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 567–645.

színjátszók is igen gyakran léptek fel a nemzeti múlt valamely hősének szerepében.³ Nagyjából a századközep laicizálódó egyházi értelmiségének irodalmával párhuzamosan kezdi meg munkásságát az ún. jezsuita történész iskola legnagyobb alakja: Pray György első történetírói publikációit az 1760-as években teszi közzé, s nyomában számos jeles historikus indul el pályáján. Ezek a történészek vitathatatlanul jelentékeny kulturális értékek létrehozói, viszont – s ez annak ellenére így van, hogy Pray György adta ki a *Halotti beszédet*⁴ – nem sokat törődtek a magyar nyelvvel és nem izgatták őket a magyarul való írás problémái sem. Az egyházi értelmiség e megosztottsága mögött az udvar egyre erősebb szekularizációs törekvéseire adott eltérő válaszokat, azaz: eltérő politikai aspirációkat sejtethetünk. A magyar nyelv felé forduló szerzők elsősorban a nemességgel keresik a kapcsolatot, a jezsuita történészek viszont meg akarták őrizni azt, amin már egyre több repedés mutatkozott: az udvar és a magyar nemesség békés viszonyát. Ez a megosztottság fennállt már a korábbi időben is, hiszen a század első felének eposzírói politikai szempontból távolról sem voltak egységesek. Ugyanaz a történelmi matéria hol Habsburg-hűségben fogant feldolgozás, hol nemesi-rendi érdekek szerint való interpretáció szolgálatában állt. A helyzet a századközep tájára mégis megváltozott. A magyar nyelv jelentőségét hangoztató klerikusok nem egyszerűen a nemesi politika érdekében fogtak tollat: ők a nemesi nemzet kulturális képviselőit vállalkoztak, s ez merőben más viszonyt jelent. Mivel ők a művelődésben látták meg a nemzeti törekvések legautentikusabb válfaját, e képviselővel voltaképpen saját jelentőségüket emelik ki a nemzet életében. Ez azonban természetesen csak a viszony természetére vonatkozó distinkció, de nem vonja kétségbe magának a viszonynak a fönnállását: ha ennek az egyházi értelmiségnek politikailag általában lojális emberek voltak is a tagjai, ideológiai szempontból már nem voltak azok. Képviselőik egyértelműen az udvar ellenében és a hazai nemesség mellett foglaltak állást, még ha ez a már emlegetett vetélkedés melletti állásfoglalás volt is. Pray György és történészársainak nagy teljesítményei mögött viszont az ideológiai ihlet éppen az udvar és a nemesség közötti feszültség kizárása volt. Nem egyszerűen udvarhú emberek voltak a saját érdekeit képviselő nemesség ellenében, hanem arra törekedtek, hogy ne kelljen választani a két hatalom között, sőt ne is álljon elő olyan helyzet, hogy e választás kényszerűséggé váljék. A jezsuita történetírás azonban nem csak műfaji szempontból különbözött a század első felének – egyébként ugyancsak jezsuita szerzők által művelt – eposzirodalmától. Míg ezt az irodalmat megosztotta a nemesi vagy udvarhú szimpátia (Schez Péter *Metamorphosis Hungariae* és Répszeli László *Hunnias* című művei ebből a szempontból gyökeresen ellentétes nézeteket képviselnek),⁵ addig a történészek olyan szemlélettel közeledtek a nemzeti történelem felé, amelyben nemcsak az uralkodó és az udvar ellentétei homályosultak el, de mindenfajta belső ellentét is. Ezért került munkásságuk előterébe a fennmaradt dokumentumok gyűjtése és kiadása, ezért játszott oly nagy szerepet náluk

³ Pintér Márta Zuzsanna: *Le théâtre des jésuites dans le royaume de Hongrie*. Neohelikon, 1991. 296–316. Szempontunkból különösen a *Répartition des pièces selon la langue et les sujets* című fejezetben foglaltak (312–315.) fontosak.

⁴ *Dissertatio historico-critica de sacra destera divi S. Stephani primi Hungariae regis*. Bécs, 1771.

⁵ Szörényi László *i. m.*

az egyháztörténet, de ezért is azonosította főművében, az *Annales regum Hungariae* (Bécs, 1763–1770) című ötkötetes, a magyar történelmet a XVI. század közepéig tárgyaló hatalmas opusban Pray György is az ország történetét a királyok történetével.⁶ Jellemző, hogy az általa feldolgozott időkorban megjelenik ugyan a reformáció a magyar történelemben, ő azonban a vallási küzdelmekről alig-alig ejt szót.⁷ Erőfeszítéseiket az udvar honorálta, hiszen ezek a tudósok általában karriert csináltak. Pray György például rögtön a jezsuita rend feloszlása (1773) után *historiographus regius* lesz Mária Terézia jóvoltából s nagyváradi kanonokként fejezte be életét. Hasonló pályáiv a nemesi orientációt vállaló klerikusoknál nemigen fordul elő. Lehet, hogy a történelem esetlegessége, de valószínűbb, hogy mégsem az: a magyarul írni kezdő egyházi értelmiség első s egyben legnagyobb alakja ugyancsak jezsuita volt, ám ő a rohongi szegényház igazgatójaként halt meg, noha Faludi Ferenc – mert róla van szó – a tekintélyt illetően a kor művelt katolikusainak körében nyilván nem maradt el Pray György vagy Katona István mögött.

Faludi Ferenc és követői, a magyarul írni kezdő egyházi értelmiség tagjai számára a nemzeti történelem láthatóan nem szolgált témával, s ez voltaképpen érthető. Ők a laikusok számára alkalmas, hiszen evilági életük szerencsés alakítása szempontjából hasznos s ugyanakkor a klasszikus tradíció által hitelesített erkölcsi tanítások iránt érdeklődtek, emellett pedig egyre inkább a nemzeti nyelvvel és a nemzeti nyelven való írás lehetőségeivel és problémáival foglalkoztak. Velük indul el a nemzet fogalmának az az átalakulása, amelybe egyre inkább beépül és egyre fontosabb szerepet játszik a művelődés, elsősorban az irodalom. E laicizálódó egyházi értelmiség számára – hacsak nem a saját szakmájuk történetéről volt szó – a nemzeti történelem néma volt. Itt természetesen arra a nemzeti történelemre kell gondolni, amelyet ők egyáltalán ismerhettek s amely a század első felének tudós irodalmából, szépirodalmi alkotásaiból és az iskolai színjátások darabjaiból állt össze főbb vonásaiban meglehetősen egységes képpé. S a századközep táján fellépő nemesi írók magatartása elsősorban éppen abban közös a magyarul írni kezdő klerikusokéval, hogy ők is elfordultak ettől a víziótól, sőt, az lehet a benyomásunk, hogy ez a nemzeti történelem rájuk talán még inkább ellenséges értékek foglalataként tekintett. Az e történelemből előlépő ősök viselkedése ugyanis – akár udvari, akár rendi célokat szolgáló művek lapjain találtak velük – meglehetősen egységes volt: a *pietas* szolgálatába állított *fortitudo* vezérelte őket.⁸ Ez ugyan korszerű elemekkel dúsított, de a leglényegesebb vonatkozásban egyértelműen a barokk tradíciót őrző ideologikus kép volt, s a kegyesség szolgálatába állított vitézség példáit ontották az elmúlt századok. Érthető, ha ezek a példák nem sokat mondtak az evilági „szerentsés” életnek az egyháziassággal konform szabályait kereső klerikusok számára, akik nem a vitézi erényeket, hanem a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt „tudományok” jelentőségét igyekeztek hangsúlyozni, hiszen ezzel saját

⁶ Hóman Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Budapest, 1920. 26–27.

⁷ Vö. Flegler Sándor: *A magyar történetírás története*. Budapest, 1877; Lischerong Gáspár: *Pray György*. Budapest, 1937. 59–60.

⁸ L. Batsányi János *Összes Művei*. II. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1960. 420–434. (*A Magyaroknak vitézsége* című írás jegyzetanyaga.)

jelentőségüket hangsúlyozták. De különösen idegen, sőt ellenséges volt ez a kép a századközép művelt magyar nemessége számára. Nekik (ha nem fogalmazták is meg kihívó nyíltsággal) a tudományok már fontosabbak voltak a vitézségnél, a kegyes ideálokat pedig alaposan elhomályosították az érzékiséget sem nélkülöző evilági örömök képzetei. Haller László vagy Lázár János, Mészáros Ignác vagy Amadé László, Teleki József vagy Kónyi János igen eltérő érdeklődéssel, műveltséggel és temperamentummal rendelkeztek ugyan, de érthető, ha az így feltáruló magyar történelem számukra meglehetősen érdektelen volt.

Ebben a tekintetben is a felvilágosodás áttörése hoz változást. Az 1770-es évek nemesi íróinak már más a történelemhez való viszonya, noha ez a változás egyáltalán nem hirtelen következett be s távolról sem volt egynemű folyamat. Így nincs nyoma annak, hogy Orczy Lőrincet különösebben foglalkoztatta volna a magyar múlt, a luxus magyar apologétáját – még ha visszahátrál is a radikális értelmezéstől – elsősorban a jelen gazdasági viszonyai érdeklik s innen nézve nem sok izgalmat jelentettek neki a régi magyar századok. A hozzá legközelebb álló „társ”, Barcsay Ábrahám figyelme már kiterjed a történelemre, de érdeklődése jórészt egy fejlődéstörténeti séma átvételében és alkalmazásában merül ki. Feltehetően Montesquieu-től származik az a nézete, hogy egy nép hanyatlásának első lépcsőfoka a gazdasági virágzás: a jólét puhaságot szül, a puhaság az erkölcsök megromlásához vezet, ez viszont elfonnyasztja az erőt, s így végül is a nemzet nem tud majd ellenállni az elmaradottabb, tehát erkölcsösebb, tehát erősebb népek támadásainak.⁹ Ezt a római történelemre épülő elgondolást Barcsay azonban nem történészként, hanem politikusként alkalmazza – így ijesztgeti a hívságok árjába elmerült Bécset –, de szembe kell vele néznie ideológusként is, hiszen ha ez a törvényszerűség minden népet fenyeget, fenyegeti a magyarságot is, márpedig ő máskor nagyon is szenvedélyesen kívánja nemzete növekedését és gazdagodását. Ez a kívánság olyan erős, hogy van pillanat, amikor elégedetlen a magyarság földrajzi elhelyezkedésével. Úgy véli, a honfoglaló ősöknek tovább kellett volna menniök még nyugat felé s akkor számukra is megnyílt volna a tér a kereskedelemre és a gazdagodásra.

Barcsay ellentmondásba forduló töprengései azt a dilemmát teszik láthatóvá, amely a „két nagyságos elme”, tehát nemcsak az ő, hanem Orczy Lőrinc gondolkodását is megosztotta. E dilemmák horizontján megjelent ugyan a történelem, de az aktualitások, amelyek előhívták, alig-alig világítottak be az évszázadok sötétjébe. Ebből a szempontból hasonló a helyzet Báróczi Sándorral. Ő La Calprenède tízkötetes regényét, a *Cassandre*-ot azért fordítja le, mert annak hősei „szkíták”, azaz: a „mi régi eleink véréből származottak”, s az egész történet bizonyosság arra, hogy a „régii időbennis nem volt a' Magyar Nemzet oly durva, hogy jeles tselekedei, a leg pompásabb és leg pallérozottabb kényes Nemzeteknekis például ne lehetett volna.”¹⁰ Ez a múltidézés – ha egyáltalán annak tekinthető – teljesen idomul egy nemesi galantéria világához. Ismeretes, hogy az ifjú hős, Orondates szerelmi ügyekből kifolyólag az ellenség oldalán harcol egy ideig (ami voltaképpen a hazaárulás egy meglehetősen tiszta esete), de szó sincs arról, hogy ezért ő kiesne a fordító és az olvasók kegyeiből.

⁹ L. Jean Ehrard *i. m.* Ch. XII. *Nature et progrès. 3. Peut-on arrêter l'Histoire? 776–779.*

¹⁰ *Kassandra, melyet frantziából fordított Báróczi Sándor.* Bécs, 1774. *Elöl járó beszéd, 2.*

A nemzeti történelem színpadának függőnye a rendi felvilágosodás első nemzedékének szerzői közül elsőként Bessenyei György számára nyílik jobban szét.

Az 1770-es években készült írásai gyakran foglalkoznak a nemzeti történelemmel, de – akár elmélkedésről van szó, akár szépirodalmi alkotásról – nyilvánvaló, hogy nem mint történész, hanem mint ideológus fordul a hazai história felé. Annak, hogy a századközép tájától megélnékül nemesi irodalomban ő az első, akit tárgyszerűen is foglalkoztat a magyar múlt, az alapját igen összetett gondolatvilágában találhatjuk meg. A jelek arra utalnak, hogy Bessenyeivel jelentkezik először az a nemesi öntudat, amely nem egyszerűen tágitani akarja – más eszmevilág ellenében – a maga mentális terét, hanem hozzákezd ahhoz, hogy saját teret építsen ki magának. Ennek az volt a szemléleti előfeltétele, hogy az induló Bessenyei vállalta azokat az eszményeket és azt az ideológiát, amelyről az óvatos, a világi tudományokhoz és a világi örömhöz vonzódó, de azért a későbarokk világ értékrendjével szemben a konfliktusokat kerülő elődök inkább hallgattak *már*. Ebből a szempontból különösen tanulságos egyik első színműve, a *Buda tragédiája*, amelyről biztosan tudható, hogy 1771-ben készen volt.¹¹ Ez a hun történelmet megidéző munka nem tartozik a XVIII. századi magyar irodalom igazán jeles teljesítményei közé, viszont jelentős, mert az igen informatív művek közé tartozik: Bessenyei itt ugyanis meglehetősen nyíltan vállalja a nemesi ideológiát. A tragédiában a viszály szítója, a gonosz és ravasz udvari tanácsos, Alus – akinek neve vélhetően az aulus (= udvari) szóval van összefüggésben – paraszti származású, és a korai változat lábjegyzeteiben az ifjú szerző olyan éles különbséget állít fel a nemesek és parasztok között, amelynek nemigen találni párját a korabeli jobb irodalomban. Még Ányos Pál II. József ellen írott verses pamfletje, a *Kalapos király* is távol van ettől az indulatos és nyílt beszédétől. Az itt deklarált szakadékot a nyomtatásban megjelent változat szelidíti ugyan, de nem szünteti meg, arról nem is beszélve, hogy Bessenyei egy évtized múlva nem mond igazán mást a közjog nyelvén sem. Az 1778 körül elkészült *Törvénynek útja* Bessenyei fontos művei közé tartozik – a szuverenitás rousseau-i fogalmát itt sajátítja ki a nemesség számára éppen úgy, mint ahogy a királyi hatalom ellenében itt vindikálja a törvényhozó hatalmat a nemességnek –, de a „föld népe” számára nem ismer el közjogi értelemben sem szabadságot. Ebben a vonatkozásban a rendi felvilágosodás első nagy alakja nemcsak Werbőczy szellemében szólal meg, de mint Kulcsár Péter bebizonyította, ténylegesen fel is használta a *Tripartitum* szerzőjének munkáját.¹²

Ugyanakkor – másfelől – ez az öntudatos ifjú nemes az udvar lépéseit gyanakodva, sőt ellenségesen néző író barátaival ellentétben nem kevésbé nyíltan konformista, aki a jószándékúnak látott királyi hatalommal a kompromisszum lehetőségeit keresi. Másik két tragédiája éppen egy ilyen kompromisszum lehetetlenségét panaszolja. Úgy tetszik: ő éppen ezért érzi olyan mélyen át Hunyadi László „tragédiáját”: a törökverő hős ugyancsak hős fiát az udvari intrikák áldozataként mutatja be és sirattatja el, halála a „gonosz, hitető tanácsosok” hatalmát

¹¹ L. Bessenyei György *Összes Művei. Színművek*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1990. A vonatkozó jegyzetek: 28–41.

¹² L. Bessenyei György *Összes Művei. Társadalombölcseleti írások, 1771–1778*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992. A vonatkozó jegyzetek: 64–71.

bizonyítja s e hatalom leleplezésével ő voltaképpen a jó szándékú uralkodó és a jó szándékú alattvaló találkozásának lehetetlenségéről szól. Ez – ne feledjük: a munka bevezetésében félreérthetetlenül azonosítja magát darabja hőisével – igencsak egyértelmű beszéd, a mű nyilván aktuális és személyes panaszokat szólaltat meg.¹³ Vagyis: Bessenyei nyíltan vállalja a nemesi ideológiát, de – ugyanakkor – életproblémáinak egy része onnan származik, hogy szeretne közel-férkőzni a királyi hatalomhoz. Ismeretes, hogy személyes kapcsolatai révén valóban sikerült Mária Terézia figyelmét magára vonnia – az *Ágis tragédiáját* a királynőnek ajánlhatta.¹⁴ A pályán elinduló Bessenyei helyzete ebből a szempontból különös helyzet s alapvetően tér el nemesi író barátaitól: igen közel áll a királyi udvarhoz, viszont nemcsak társainál, de a századközép nemesi irodalmárainál is nyersebb egyértelműséggel szólaltatja meg rendi jellegű társadalomszemléletét. A század második felében kevesen deklarálták és igazolták olyan nyíltan azt a szakadékot, amely a nemesség és a nem nemesek között tátongott, mint a rendi felvilágosodás első és sok szempontból legjelentősebb alakja.

A pályakezdő Bessenyei, aki öntudatos magyar nemesként kereste a kompromisszum lehetőségét az udvarral, igazi politikus volt, aki alakítani akarta maga körül a világot. Mivel azonban helyzete és feladata igen komplikált (aligha talált volna segítséget a korabeli politikai irodalomban), mélyen átélt (személyes sorsát illető) s ugyanakkor kényes volt, hiszen az udvar és a hazai nemesség aktuális viszonyát érintette, természetesen tekinthetjük, hogy olyan szépirodalmi művekre bízta üzenetét, amelyek cselekménye a múltban játszódik. Az induló Bessenyei szituációja ily módon szinte megkövetelte a történelem megidézését – így sokat elmondhatott s ugyanakkor mégsem kellett nyíltan beszélnie. A történelmet tehát a politikus fedezi fel, a politikusi érzékenység éppen úgy a múltban – először a nemzeti múltban – pillanthatta meg elgondolásainak baljós lehetőségeit, mint ahogy itt egy uralkodó viselt dolgait is kritikailag vehette szemügyre, ahogy azt a Mátyásról szóló eposzban tette. A Hunyadi-eposz és a *Hunyadi László tragédiája* igen nagy valószínűséggel a pályakezdés éve, 1772 előtt elkészültek, s az is nagyon valószínű, hogy az eposz a későbbi produktum. A hőssel való lírai azonosulást kifejező tragédiával szemben ez a tárgyilagosnak látszó verses elbeszélés jól mutat rá, hogy Bessenyei múltidézésének elsősorban politikai motivációja volt ugyan, de a múltat megidézve nem csak a politikus beszélt. A műben vannak ugyan eposzi kellékek, igazából azonban mégsem eposz, sokkal inkább reflexiókkal bőven kísért verses elbeszélés Mátyás királyról. Bessenyei az ifjú uralkodó viselt dolgait idézi fel, Heltai Gáspár alapján, de teljesen egyéni módon: ő egy nagy uralkodó életének hibás, sőt bűnös epizódjánál állapodik meg a legszívesebben, a csehek ellen indított háborúnál, s éppen ott hagyja abba a történetet, ahol pedig a dicsőséges harcot beszélhetné el, Szabács viadalát. A kritikai kiadásnak a Hunyadi-eposzhoz írott tanulmányában állapítja meg Kulcsár Péter,¹⁵ hogy a Bessenyei által bemutatott Mátyás-kép mögött voltaképpen

¹³ *Bessenyei György Összes Művei. Színművek.* Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1990. A vonatkozó jegyzet 11–27.

¹⁴ Csóka J. Lajos: *Bessenyei és a bécsi udvar.* Pannonhalma, 1936.

¹⁵ *Bessenyei György Összes Művei. Társadalombölcseleti írások. 1771–1778.* Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992. A vonatkozó jegyzetek: 20–35.

az első időszak Bessenyeijének filozófiai tudása áll – a verses krónika és az 1772 előtt elkészült értekező versek (elsősorban *A lélekrül*) radikális tapasztalata az emberről, akit immár nem az ész fénye vezet, hanem arra van ítélve, hogy ösztönei rabjaként tétovázva keresse az igazságot.

A pályakezdő Bessenyei írásában a történelem felé tehát a politikus fordul érdeklődéssel, a politizálás filozófiai alapja pedig az emberről való új tudás, az a bölcsesség, amelynek lényege a szenzualista ismeretelmélet érvényének kiterjesztése az emberről való felfogásra általában véve. Azaz: nemcsak ismereteink származnak érzékeinkből, de érzékeink irányítják viselkedésünket is. Erről a legnyíltabban a kéziratban maradt Mátyás-eposz beszél, de ez a tapasztalat van jelen – különböző módokon – a tragédiákban, ahol a politikus filozófusi problémáiról is szól s e problémákhoz ugyancsak a történelem nyújt számára ábrázolási lehetőséget. A tragédiák egyaránt a jó szándékú alattvaló és a rossz tanácsosoktól körülvevett uralkodó viszonyát, összetalálkozásuk lehetőségeit vizsgálják, illetve lehetetlenségét panaszolják, noha egészen eltérő módon teszik ezt. A személyes ambíciók sorsát panaszló *Hunyadi László tragédiája* kezdetlegesen és érzelmesen, 1772 végén az *Ágis tragédiája* viszont már a reformokra törekvő nemes és a hatalmát féltő uralkodó konfliktusát állítja előtérbe. Túlzásúfolt, esztétikai szempontból sikertelen alkotás ez, de problémavilága rendkívül gazdag, még dramaturgiai hibáinak is jelentése van. Jellemző viszont, hogy Bessenyei az öt leginkább foglalkoztató kérdésekről a legteltesebben már nem a magyar történelem valamely epizódját felhasználva tud beszélni, hanem spártai díszletek között, spártai hősokeket megszólaltatva.

A pályakezdő Bessenyei előtt így és ezért nyílt szét a függöny a magyar történelem eseményei előtt, de azután egy időre össze is zárult. Történelmi témák felé majd csak az évtized vége táján fordul, s minden jel arra utal, hogy akkor is a jelen értelmezése kívánja meg a történelem távlatait.

Mint ismeretes, Bessenyei az 1770-es évek második felében dolgozta ki kulturális programját, amely erőteljes társadalompolitikai dimenzióval bír. Nem mintha a társadalomról vallott közjogi nézetei közben nagyot változtak volna. Gondolkodása a rendiség keretei között marad (utaltunk rá: 1778 táján keletkezett a *Törvénynek útja* című műve, s benne a „föld népe” számára nem tud szabadságot), mégis, e felfogáson belül alapvető átalakulás következett be. A „paraszti község” és a nemesség közötti szakadékot – nemcsak Werbőczy szellemében, de ténylegesen követve is a *Tripartitum* téziseit – természetesnek, sőt, Istentől származónak mondja, viszont a nemesség csak igaz érdemeken alapulhat, s ezek az érdemek az ő korában már mások, mint a korábbi századokban. Régen a vitézség alapján váltak ki az alacsony sors homályából a nemesi családok, most, az 1770-es években viszont a tudományok terepén kell bizonyítani a kiválóságot. Hajdan tehát a kard, ma viszont a penna ereje tehet vagy kellene hogy tegyen valakit nemessé. Mivel a tudományok terjedése az egyedüli módja a közjő terjedésének, ezért szükséges, hogy az új érdemeket a tudományok terepén lehessen szerezni. Ezek nyomán folyvást cserélődhet a nemesi kar, vagyis: az érdemes atyák érdemtelen leszármazottai így süllyedhetnek le a jobbágyi állapotba, a „porban heverő jó elmék” pedig így emelkedhetnek fel a nemesi karba. Ez az utópisztikusnak tetsző s több változatban kifejtett gondolatmenet a század egyik legnagyobb hatású és igen komoly gyakorlati következményekkel járó elgondolása lesz – az írók ezután néha valóban a penna nemeseinek tekintik magukat –, szempontunkból azonban azért lényeges, mert

ez a koncepció nemcsak lehetővé teszi a magyar történelem új szemléletét, hanem igazolásképpen igényli is azt. A kard nemességének régi és a penna nemességének új világa kölcsönösen igazolja egymást, nem kell szégyenkezünk a múlt vad, „részeg” magyar történelme miatt. Akkor az volt a természetes, mára viszont alapvetően változott meg a helyzet. Így és ezért kezd bele Bessenyei *A magyar nemzetnek szokásairul, erköltseirül, uralkodásának módjairul, törvényeirül, és nevezetesebb viselt dolgairul* című művébe, amely nem túl gazdag forrásbázisra alapozva, de nagyon is céltudatosan idézi fel a magyar nemesség történetét,¹⁶ amelynek éppen az a lényege, hogy a nemzet rendjét akkor – az akkori idők körülményeinek megfelelően – a természet rendje szülte meg, mint ahogy ma is arra lenne szükség. A nemzetnek „változva” kell követnie célját, hogy sikeres legyen, az új idők kívánalmainak kell eleget tennie.

Ez a történelmi mű ily módon tételesen is a programirásokhoz kapcsolódik. A művelődési program igazolása egyértelműen a jelen szempontjából, sőt, a jelen érdekében írott történelem, s értéke ebben, nem pedig a szakszerűségben rejlik. Bessenyei nemcsak nem von be új forrásokat a régi magyar századok ismertetésébe, de a meglévőket is töredékesen használja fel. Az esszé azonban éppen így lehet eredeti: *saját* mondanivalója szolgálatába állítja a régi magyar századok eseményeit. Ez a magyar történelemnek nemesi szempontból való megidézése, Bessenyei a thèse nobiliaire híve¹⁷ s hogy mennyire az, arról az ugyanebben az időkörben keletkezett írása, a *Hunyadi János élete* tanúskodik.¹⁸ Míg a *Magyar nemzetnek szokásairul...*-t a cenzúra nem engedte megjelenni, ez az életrajz megjelent s benne élesen jut kifejezésre Bessenyeinek a nemesség és a fejedelmi hatalom viszonyára vonatkozó véleménye. Olyan hős életét mondja el, aki mellett eltörpül az éppen uralkodó király. Hunyadi nagyságában nagyon is hangsúlyos elem, hogy ő nem a fejedelmi hatalom képviselője.

Bessenyei György történelmi tárgyú írásainak jelentősebb része kéziratban maradt, s ha van is adat, hogy ismerték és felhasználták őket – mint Batsányi János a Hunyadi-életrajzot – az esetleges idézetek alapvető nézeteltérésekre világítanak rá. Bessenyei erőteljesen nemesi szempontú történelemlátása bármennyire is korszerű és egy újfajta gondolkodásmódot megalapozó koncepció alátámasztására szolgált, önmagában véve nem volt folytatható és nem is folytatta senki.

A magyar felvilágosodás első nemzedékének írói közül Ányos Pál volt az, akinek írásaiban olyan történelemszemlélet körvonalai rajzolódnak elő, amelynek lesz jövője, ha talán nem is feltétlenül *őt* folytatták az utódok, de jó néhányan éppen *azt* folytatták, amit ő kezdett el.

¹⁶ Bessenyei György *Összes Művei. Társadalombölcseleti írások, 1771–1778*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992. A vonatkozó jegyzetek: 72–86.

¹⁷ A thèse nobiliaire–thèse royale problémakörére l. Kosáry Domokos: *A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben*. Történelmi Szemle, 1974. 436–446.; Penke Olga: *A francia felvilágosodás filozofikus világtörténeteinek sajátosságai és hatásuk Magyarországon a XVIII. században*. Kandidátusi értekezés (1989). Kézirat.

¹⁸ A szöveget l. Bessenyei György *Összes Művei. Társadalombölcseleti írások, 1771–1778*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992. 292–333. A vonatkozó irodalomból: Mezei Márta: *Ein vergessenes Bessenyei-Buch: Leben und Taten des János Hunyadi*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominata. Sectio Philologica. Budapest, 1960. 125–132.

Róla szólva utaltunk sajátos eszmetörténeti helyzetére, amelynek lényeges eleme volt a mély és kételyek nélküli hit, valamint az „érzékenység”: a világ dolgaihoz való s nagyon is erőteljes vonzalom együttléte. E helyzetnek természetes folyománya, hogy Ányost – feltétlen hite ellenére – egyáltalán nem vigasztalta meg a világi dolgok esendősége miatt a túlvilág reménysége.¹⁹ Költészetében ezért is jelenik meg két, egymástól élesen eltérő tematikai vonulat, verseiben a szenvedélyes örömvágy megnyilatkozásai azonban nemcsak a mulandóság miatt való panaszokkal váltakoznak: Ányosnál viszonylag korán megjelenik e konfliktus eredeti és meglepő megoldásának az esélye.

Sok jel utal rá, hogy Ányos Pál nagy jelentőséget tulajdonít a nemzeti történelemnek, önmagát gyakran és szívesen jellemzi úgy, mint aki „nyögve énekel” őseinkről, mint aki sírva „dől le” borostyános temetőhelyeiken. Éppen ezért feltűnő, hogy ennek az érdeklődésnek nincs igazi termése, a nemzeti történelem számára lényegében nem szolgál anyaggal költői tevékenységéhez. Ez a furcsaság – a láthatóan erős, sőt szenvedélyes érdeklődés nem talál poétai tárgyat a múltban – magát az érdeklődést jellemzi. Látszólag ellentmond ennek az állításnak, hogy Ányos érdeklődése szívesen állapodik meg a nemzeti történelem tragikus eseményeinél, sőt érdeklődését a nemzeti múltból semmi más nem ragadja meg, mint ezek a tragikus események. Mint Mezei Márta megfigyelte: „Hőseinél az áldozatvállalás, a hősi halál dicsőségét hangsúlyozza...” s ez olyannyira igaz, hogy még Hunyadi Jánossal kapcsolatban is Várna és Rigómező emléke merül fel, és nem a nagy győzelmeké.²⁰ A fiatal költő múltba forduló tekintetét valójában azonban semmi más nem fogja meg, mint a hazáért történt életáldozat *ténye*. Ő a „nagy temetők” (= a vesztett csaták színhelyei) körül időz szívesen. Csakhogy a tragikus csaták és gyászos ütközetek nála nem válnak a tanulságok forrásává, s nemcsak elbeszélő vagy éppen leíró kedvét nem ébresztik fel, de teoretikus hajlamait sem. Nincs értékelhető nyoma, hogy a hajdani hősök halála a nemesség legitimációját szolgálta volna. Még a hősök virtusainak példaszerűségét sem hangsúlyozza, nem mondhatjuk, hogy mintegy buzdításként idézné a hajdani vitézek életmegvető bátorságát. Ányost a nemzeti múltban csak a hősi halál, s nem a hősi élet érdekli, s e halálnak számára sem erkölcsi, sem gondolati tanulsága nincs. Úgy tetszik, mintha e múltszemlélet költői hozadéka semmi más nem lenne, mint egy poétai gesztus, egy hatásos jelenet, amelyben szívesen írja le önmagát: „Könyékre dőlve” az ősök „tziprusokkal” árnyékozott sírján „könyveket gördít” tetemükre vagy éppen búsongó tekintetét sétáltatja a múlt itt maradt helyszínein, a budai bérceken vagy a rákosi síkság fölött.

Őseink Ányos költészetében oly gyakran megidézett halálának nem sok köze van az ősök életéhez, és így azt kell megállapítanunk, hogy voltaképpen olyan történelemszemléletről van szó, amelynek magához a történelemhez mint eseménysorhoz sincs köze, de éppen ez az elvontság mutatja meg azt, hogy a nemzeti történelem fölé hajló költő mozdulata (s éppen *maga* a mozdulat) milyen bensőséges kapcsolatban van az érzékeny költőnek a helyzetével. E költő számára a földi dolgok sorsa a végleges, „örökség” nélküli elmúlás volt, a halál a „külső dolgok”

¹⁹ Erről s a következőkről részletesebben l. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*. Budapest, 1976. 180–217.

²⁰ Mezei Márta *i. m.* 30.

s a hozzájuk oly szorosan vonzódo emberi érzékenység számára jelent meg az élet végleges, reménytelen lezárulásaként. A nemzet történelme Ányosnak viszont éppen azt – s *csak* azt – mutatja meg, hogy a világi dolgok és a hozzájuk kapcsolódó élet nem múlnak el „örökség nélkül”: ha egy nemzet keretei között szemléli őket, akkor a hősök halála számára a nemzeti utókor emlékezete örökségként szolgál. Ányos műtszemléletének elvont jellege éppen erre világít rá. E szemlélet a nemzet történelmében nem lát meg költői témákat, a múltba forduló költőnek láthatóan magának az *emlékezésnek* a gesztusa a fontos, az emlékező alakja, amelyet jellegzetes dekoráció vesz körül. Az emlékező tudatából mindent kiszorít a múlt hőseinek halála, amely semmi más, csak történet és tanulságok nélküli pusztaság, amely halálnak csak egyetlen, de annál lényegesebb vonása van: a hazáért hozott életáldozat, s így elszenvedője méltó rá, hogy a késői kor hazafiai megőrizték emlékét. A hazáért hozott életáldozat ily módon metafizikai esemény, de itt egy *evilági* metafizikáról van szó.

A nemzeti történelem jelentősége tehát úgy nőtt meg, hogy közben anyaga mintegy elpárolgott. Ebből a történelemből az lesz a fontos, *amiben* helyet foglal és *ami* megőrzi, a nemzet emlékezete. Ez az emlékezet személyes jellegű és érzelmileg telített viszonyban van a múlttal, hiszen feltételezi az emlékező (poétikus díszletek között elhelyezett) alakját s rajta keresztül a kapcsolatot a jelenkor és a holt hősök között. Ez az emlékezet – kizárólag a hazáért haltak emlékezete, soha nem feledkezhet meg róluk, hiszen éppen általuk él. A temetőben „nyögő” unokák „szívében” fel van írva a hajdani hősök „ditső neve”, a jelenkori nemzet fiai hálásan őrzik emléküket, s így a most élő és a holt hazafiak egy valóság feletti, spirituális haza tagjaivá lépnek elő. Ha a költő korábban valami jelentékeny esemény történik, akkor megrendül és ekhózik az ősök lelkének árnyékbirodalma, mintha Zrínyi árnya is kiemelkedne török csontokkal borított sírjából, Mohács bús térségéről pedig Budára sietnek a lelkek. A halál – a világi élet halála – ily módon tehát nem zárja le jóvátehetetlenül és véglegesen a földi dolgok életét, megszületik egy transzcendens haza fogalma, amely fölött meglepő módon jól érzi magát a hagyományos Isten képzele is. S talán itt, Ányos költészetének e részlegében érkezik el az a pillanat, amikor a vallásos motívumokat elkezd magához vonzani a nemzet fogalma. Bár a „magyarok istene” kifejezést nem írja le (a „scythák istenét”-t azonban már megidézi), de ebből a szempontból különösen fontosnak kell tartanunk azt a poétai ötletet, amelyre a *Gróff Zrínyi Miklós* című verse épül. Itt arról beszél, hogy majd az utolsó ítélet előtt, amikor ama „trombita rettentő hangja”-ra feltámadnak a halottak, akkor a magyarok első teendője az lesz, hogy Zrínyihez rohannak: „Elődbe sietünk s ölelünk tégedet / Megháláljuk akkor nemes esetedet.” A kép enyhén szólva is bizarr: vajon mivel hálálhatnák meg a magyarok Zrínyi „esetét” – *ott?* Egy dolog azonban bizonyos: a nemzeti összetartozás tudata érvényben van a túlvilágon is, sőt, az ítélő Isten előtt sem veszít erejéből.

A nemzeti történelem emlékezetet hoz létre és *ennek* az emlékezetnek Ányos az első költője. Ebben az emlékezetben születik meg egy halálon túli, még a keresztény képzetek világába is behatoló, spirituális haza fogalma, egy bizonyos nemzeti transzcendencia, amely biztosítja esendő egyéni életünknek egy *evilági* halhatatlanság esélyét. A mindenkor élt hazafiak emlékezetében élő haza pedig elsősorban a költészet által létezik, a nemzeti történelemről szóló poézis ennek az emlékezetnek a legfőbb megjelenési módja. Ez a felismerés húzódik meg Ányos

költészetének háttérében, s bár ő nem formulázza meg, de világosan felismerte ezt Batsányi János. Ányos 1784-ben hunyt el, s a nyolcvanas években föllépő nagy költői tehetség, Batsányi őt tekintette elődjének, életművét tanítványi áhítattal gondozta s 1798-ban igényes és tanulságos kiadványban jelentette meg. Batsányinak az ányosi tradícióhoz való viszonyáról költészetével kapcsolatban lesz alkalmunk szólni, itt csak arra utalunk, hogy Batsányi elődje költészetét elsősorban ebből a szempontból értelmezte. Ő volt az, aki a fiatalon elhunyt pálosban nem az érzékenység poétáját látta meg, hanem azt a költőt, aki a poézist a nemzet emlékezetének a közegeként fogja fel, pontosabban: akinek verseiben benne van és erőteljesen működik ez a felfogás akkor is, ha fogalmi síkon nem nyilvánul meg. Ez olyan költői szerepet feltételez, amelynek mintája Batsányi tekintetében Osszián volt (furcsállja is, hogy Ányos nem ismerte).²¹ Az ő költői pályája éppen e szerep ígézetében indul, igaz, meglepően gyorsan ki is lép ebből a szerepből. Teleki Józsefhez 1788-ban írott levelének vonatkozó mondatában – „Bárdussa akartam lenni a magyar nemzetnek” – nemcsak a vallomás a figyelemre méltó, hanem a szándék múlt időbe való helyezése is. A huszonöt éves ifjú, aki még alig írt néhány költeményt, már le is tett arról a tervről, amelynek jegyében pályája indult. S itt éppen ez utóbbi körülmény a tanulságos, arra utal, hogy Batsányi, aki – jó néhány körülmény erre enged következtetni – ragyogó ösztönnel ismerte fel a lehetőségeket, igen korán megérezte e szerep problematikus voltát.

Batsányi számára Ányos Pál követendő előd, folytatandó tradíció, költői mintakép volt, de az összetartozás nagyon is erőteljes és tisztán látható megnyilatkozásai mögött látnunk kell az igen jelentős különbségeket is. Ányos az 1770-es évek nemzedékéhez tartozott, Bessenyei György íróbarátaikörébe, egyike azoknak a fiatal nemeseknek, akik a legbátrabban tépték fel a későbarokk világ burkát, de viselniök is kellett lázadásuk következményeit. Az ősök életáldozatára emlékező poéta szerepe költészetében úgy merült fel, mint egy mély világnézeti krízisből való kitérés lehetősége, amely azonban – mint róla szólva láttuk – nem tudott megállapodni világának horizontján, noha a költői szerephez tartozó gesztusok, kellékek és díszletek erről természetesen önmagukban nem árulkodnak. Batsányi viszont az 1780 után fellépő s alacsony sorból származó írók egyike, azok közé tartozik, akik számára már nemcsak a nemzeti nyelv, a nemzeti nyelven művelt irodalom, de maga a nemzet, sőt, a nemzeti történelem is merőben más módon mutatkozott meg, mint a magyar felvilágosodás első s rendi szemléletű nemzedéke számára. Közülük – Ányost nem számítva – egyedül Bessenyei tudott valamit kezdeni a magyar múlttal, 1780 után azonban nem ő, hanem az Ányos Pál által megtalált költői szerep vált folytathatóvá, bár (mint utaltunk rá) nemcsak őt folytatták s nem is csak úgy idézték meg a magyar történelmet, ahogyan ő elkezdte.

²¹ Róla írva fontosnak tartja megállapítani, hogy „Úgy látszik, hogy Ossziánt nem ismerte” (I. *Batsányi János Összes Művei*. II. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1960. 121.). E megjegyzés arra vet fényt, hogy Batsányi szerint ismernie kellett volna – Ányos természetesen Ossziánon kívül sok költőt nem ismert még –, a kelta bárd és a fiatalon meghalt pálos Batsányi képzeletbeli Pantheon-jában nyilván valahol egymás szomszédságában foglaltak helyet.

Az 1780-as évektől kezdve a magyar írók érdeklődése látványosan megnövekszik a magyar történelem iránt, s kialakul egy furcsa, meglehetősen heterogén, többféle műfajban is megjelenő s mindeddig rendszeresen fel nem dolgozott történeti tárgyú irodalom. Ez kétségkívül az írók és nem a tudósok történelme. A korábbi időszakhoz képest feltűnően megerősödő érdeklődésről bizonyosnak látszik, hogy nem egyféle forrásból ered, nincs – például – arról szó, hogy csak Ányos tradíciója folytatódna. A szövegekből azonban (még ha távolról sem a teljesség igényével idézzük fel őket) néhány átfogó vonás jól előrajzolódik. Ezeknek bemutatásával megkísérelhetünk egy lehetséges választ adni arra a kérdésre, hogy 1780 után miért fordultak a magyar írók viszonylag gyakran a hazai történelem felé.

Főként mégis az tűnik fel, ami a legközelebb áll az Ányos által képviselt történelemidézéshez, ahhoz, amely a Zrínyi-versben megjelent: a vallás közösségszervező ereje végleg elveszíti egyeduralmát, és mellé (de sok esetben már elé is) odalép a nemzeté. Ez a század utolsó két évtizedének gondolkodástörténetét általában is jellemző vonás volt. Szóltunk arról is, hogy a magyar irodalom laicizálódása most megerősödik, de ennek legfontosabb jele nem az, hogy megerősödik az antiklerikális tematika, hanem az, hogy megváltozik a laicizálódás iránya. A vallással kapcsolatos kérdések azért halványulnak el a lelkekben, mert az igazán izgalmas kérdések az emberi világ felől érkeznek. Csokonai még a lélek halhatatlanságát illetően is az addig élt „négy milliárd” ember véleményét, s nem az Istenről való spekulációkat követve jut el az őt megnyugtató megoldáshoz. Az emberi világ a kor emberei számára azonban jórészt a nemzet alakjában jelentkezett, amelyet immár főként kulturális tényei – nyelve és irodalma – határoznak meg, amivel e nemzetfogalom világi jellege is erős hangsúlyt kap. A kor írói számára a nemzethez való tartozás ténye fontosabb dolog lesz, mint az, hogy melyik egyháznak vagyunk a tagjai. A nemzet fogalma így tágul ki egy időben létező hazává, egy spirituális nemzetté, amelynek tagjai a mindenkor élt hazafiak, akik az utódok emlékezetében élnek s ez az emlékezet az irodalomban tárgyiasul. A nemzet jelentőségének megnövekedésére jellemző, hogy a hagyomány emberei között is vannak olyanok, akik megkísérlik felhasználni. A fanatikus hitvédő, Szaitz Leó Mária *Igaz Magyar* című művében, amelynek első kötete 1785-ben jelent meg, nemcsak az „Aufklärungsfantasták”-kal vitázik, de kísérletet tesz arra is, hogy a nemzet fogalmát a hitvédelem szolgálatába állítsa. Az igaz magyar – bizonygatja – nem lehet más, csak jó katolikus. Ez a beállítás azonban a születése pillanatában is elszigetelt megnyilvánulás volt, a kor irodalmának tanulsága szerint már nem a vallásos buzgóság, hanem a haza érdekében végzett áldozatos tevékenység tesz bennünket jó hazafivá, érdemeink révén emelkedhetünk azok közé, akiknek emlékét a nemzet megőrzi. Az érdemek így nem a túlvilágon, hanem a nemzet keretei között nyerik el jutalmukat. Figyelemre méltó pillanatok akkor következnek be, amikor szembekerül egymással a vallás és a nemzet igazsága. Ebben az esetben a kor emberei már hajlamosak az utóbbi mellé állni – az égboltot egyre inkább a nemzeti érzület rendezi be. Erre vonatkozóan nemcsak az a körülmény a jellemző, hogy ha nem is ebben az időkorban született meg, de most élt a legelevenebben a „magyarok istene” kifejezés, de néhány olyan konfliktus is, amelyekről könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy csak most jöhettek létre. Van, aki éppen a nemzeti történelmet akarja – legalábbis néhány, de a hagyomány szempontjából kulcsfontosságú vonatkozásban – szekularizálni. Decsy Sámuel a nemzeti múlt legfontosabb

jelvényének, a koronának történetéről írva azon van, hogy eltávolítsa körüle a vallásos képzeteket s ezt olyan nyers egyértelműséggel teszi, hogy kihívja vele a nagynevű jezsuita történész, Katona István kemény, de meglehetősen erőtlen kritikáját.²² Decsy valószínűleg nem sokat törődött e bírálattal s tehette: Bécsben orvosként önálló egzisztenciát épített ki. Egy másik szerző, Szekér Joákim életében²³ viszont az egyháziasság és a nemzet konfliktusa vezetett gyökeres fordulathoz.

Szekér Joákim a *Magyarok eredete a' régi és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt* című, 1791-ben megjelent kétkötetes munkájában már – ahogy Beöthy Zsolt írja²⁴ – a „nemzet ügyét néha elébe helyezi a vallás ügyének”, ami azt jelenti, hogy (például) a Szentszék, nevezetesen: VIII. Bonifác és V. Kelemen bizonyos, a korabeli magyarságot megregulálni kívánó lépéseit kritizálja s határozottan a magyar érdekek oldalára áll. Véleményét elméletileg is alátámasztja: „Én a' szentséges Római széknek, a' kinek holtomig igaz tisztelője vagyok, ítélője sem vagyok, sem lenni nem akarok, azt még-is minden józan látású emberrel meg-kell esmernem, hogy az *Excommunicálásra* való hatalom nem a' jelen való jóknak, hanem a' Hitnek, igaz erköltsnek, és az Anyaszentegyház tiszta hagyományának védelmére adatott Kezekben az Isten titkai Sáfárinak. Valóban, ezen Krisztustúl vett hatalom igen meg-vettetik, és nagyon el-veszti a' betsüit az emberek előtt, midőn olly dolgokra-is kiterjesztetik, a'mellyekre Krisztustúl se nem adatott, se ki nem terjesztetett.”²⁵ Megnyilatkozása nyilván nem elszigetelt megnyilatkozás volt. Ez magyarázza, hogy a derék ferencest, aki pedig (mint művének címlapjára is ráírja) a „szentséges Theológiának tanítója, és ugyan ezen szentebb Tudománynak Baccalaureusa” – eretnkséggel vádolták meg. Az ellene irányuló támadások miatt 1794-ben el is hagyta a rendet, a ciszterciekhez lépett át. Nyugalmat azonban ott sem talál, úgyhogy végül tábori pap lesz s mint ilyen, jelen van a marengói ütközetben, meg is írja róla emlékeit. Szekér Joákim nem bizonytalanodott el hitében, hiszen élete végéig az egyházi pályán maradt. Egyházával való konfliktusa a jelek szerint – végső soron – onnan származott, hogy a magyar történelmet a nemzeti érdekek és nem a katolicizmus értelmezése alapján ítélte meg. Emiatt azonban büntudatot láthatóan nem érzett. Noha a nemzeti történelemről érkező munkák a XVIII. század végén általában már laikus munkák és a szerzők mentalitása vélhetően nem különbözött Szekér Joákim mentalitásától, a nyílt konfliktust azonban nemcsak elkerülik, de még a lehetőségét is kiiktatják. A nemzet fölé immár a *saját* égboltja borul, s a hagyományos Istennek – ha megfelelő formában történik a dolog – már tulajdonképpen nincs ellene kifogása. Nem arról van szó, hogy a történelemszemlélet laicizálódik, sokkal inkább arról, hogy a laicizálódás egyik terepe a nemzeti történelem, s nem csupán azért, mert bár ott is fenyeget, de azért ott fenyeget a legkevésbé a tradícióval való összeütközés, hanem – főleg – azért, mert a nemzet fogalmának

²² L. Decsy Sámuel: *A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája...* Bétsben, MDCCXCII. és Katona István: *A' magyar szent koronáról doct. Decsy Sámueliől írott Históriának megrostálása...* 1793.

²³ Czapáry László: *Szekér Joákim élete és művei*. Székesfehérvár, 1888.

²⁴ Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a magyar irodalomban*. I–II. Budapest, 1886–1887. 186.

²⁵ Szekér Joákim *i. m.* II. 2–3.

státusa megváltozott a közvéleményben. A nemzet mint közösségszervező elv egyértelműen megerősödött, sőt fölébe is nőtt a vallásos érzület erejének, főleg az irodalom világában. E folyamat a XIX. század elejére lényegében véget is ér, s ennek csak egyik jele, hogy Virág Benedek 1807-től készülő *Magyar Századok* című monumentális vállalkozását már nem éri vád, pedig a nemzet profán fogalma itt homályosítja el végképp a vallásos vonatkozásokat.²⁶

Az irodalomból élénk táruló nemzeti történelem a XVIII. század végén már világi jelleggel bír tehát, ami azt jelenti, hogy ha viszonylag ritkán kerül is szembe a vallásos értékvilággal, de azért már határozottan elkülönül tőle. Ez a függetlenség már jelen volt az 1770-es évek szerzőinek történelemlátásában is – Ányos Pálnál éppen egy evilági transzcendencia igénye szülte meg a nemzeti történelmet –, van azonban az 1780 után föllépő szerzők művei között egy olyan munka, amelyben szinte tetten érhetjük a hagyománytól való elszakadás mozdulatát. Ez Batsányi János első nyomtatásban megjelent műve, a *Magyaroknak vitézsége* című értekezés. Mint a kritikai kiadás készítői, Keresztury Dezső és Tarnai Andor kiderítették, az ifjú poéta egy 1740-es években keletkezett írás, Gasó István *Bellica Hungarorum Fortitudo* című műve alapján készítette el kiadványát, s a jezsuita szerző eredeti szövegét modern – elsősorban Bessenyei György néhány írásából származó – részletekkel dúsította fel.²⁷ A lényeg azonban nem a kölcsönzésekben áll, hanem abban, amit a kölcsönzések is szolgálnak. Az eredeti műben még érintetlen a késő barokk világ értelmiségének beállítottsága, a nemzeti múltból a vitézséggel társult kegyesség példáit tárja kora, az örökösödési háború idejének hazai olvasói elé, Batsányinál viszont az igazi hazafias érdemeket már csak a hadi érdemek jelentik, számára „feleslegesek... azok a Mária-tiszteletet hirdető, kegyességet bemutató vonások, amelyekkel Gasó díszítette fel a hazai történet hőseit”,²⁸ noha – természetesen – a *pietas* színei egyszerűen csak elhalványulnak a magyar szövegben, s nem indul ellenük semmilyen látványos támadás. De talán még fontosabb vonása Batsányi művének, hogy itt voltaképpen csak látszat szerint van szó a nemesi erények apológiájáról – a magyarság vitézi múltjának alakjai itt az *igazi* érdemek megtestesítői, ők a *vera nobilitas* értelmében is nemesek, s ezt a fordító mind az Orczy Istvánhoz írott ajánlásában, mind magában a szövegben – például Kinizsi Pálról szólva – hangsúlyozza. Azzal, hogy a haza védelmében tanúsított vitézséget elismerjük nemes cselekedetnek, nem egyszerűen a nemesi ideológiának kedvezünk, hanem elismerjük, hogy a nagy tettek jutalmazásra méltók, s itt a tettek nagyságán van a hangsúly, nem pedig azon, hogy miben is nyilvánulnak meg a nagy tettek. A nemzet fiai között az érdemek tesznek különbséget, de a valódi és a bizonyított érdemek, amelyekkel a haza bármely gyermeke büszkélkedhet.

A nemzet profán fogalom tehát, ami azt jelenti, hogy saját értékvilága van, s ha a kor irodalmát ebből a szempontból olvassuk, akkor fokozatosan élénk rajzolódnak ennek a világnak

²⁶ Mezei Márta: *Virág Benedek és a Magyar Századok*. Utószó Virág Benedek: *Magyar Századok* (Budapest, 1983.) című válogatáshoz, 409–433.

²⁷ *Batsányi János Összes Művei* II. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1960. A vonatkozó jegyzetanyag: 420–437. Újabb adatok: Szauder József: *Bessenyei és a fiatal Batsányi*. In: *Az Estve és Az álom*. Budapest, 1970. 123–135.

²⁸ L. a Batsányi kritikai kiadás idézett kötetének vonatkozó jegyzetanyagát.

főbb jellemzői. A nemzeti történelemnek most megjelenő interpretációi elsősorban arra világítanak rá, hogy a nemzet egyszerre egységes és hierarchizált. A valódi érdemek alapján bárki kiválhat a nemzet fia közül, de ennek az a feltétele, hogy a nemzetet az egység jellemezze, azaz: elvileg és jogilag egyenlők legyenek a haza gyermekei. Az 1780 utáni két évtizedben a magyar irodalomban túlnyomórészt a társadalom alacsonyabb régióiból származó és értelmiségi foglalkozásból élő írók játszották a fő szerepet. A századvég történelemidézésének az imént idézett általános jellegzetessége nyilván az ő aspirációikat tükrözi. Ezek az aspirációk azonban készíthetnek a nemzeti történelemtől való elfordulásra is. Ha az értelmiség általában készségesen el ismerte is, hogy hajdan a vitézség volt az igazi érdem, azért szívesebben hangsúlyozta: ma már a tudományok terepén kell megnyilvánulnia a személyes kiválóságnak. Ez a Bessenyei György által belátott, igen hatásosan kifejtett és rendszerbe foglalt tétel elsősorban a jelenkorra irányítja a figyelmet: azt fontos bizonyítani, hogy *ma* milyen fontos szerepet játszanak a nemzeti nyelven művelt tudományok a nemzet életében, s nem azt, hogy *régen* milyen nagy jelentősége volt a kardforgatásban való kiválóságnak, noha az ebbéli érdemeket általában és elvileg nem vonják kétségbe a magyar írók. De azért akadt egy irodalmár, Verseghy Ferenc, aki a jelen tudományossága érdekében igen kemény következetességgel tagadta meg a nemzet hősi múltjának minden érdemét. Először s a legélesebben talán az 1790-ben kiadott, *A magyar hazának anyai szózatya* című terjedelmes versében fejt ki álláspontját. A megszemélyesített haza itt éppen a nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban s éppen „az ország’ napjára készülő Magyarokhoz” szól. Számára a régi magyar századok csak a kesergés századai voltak – „Még mikor Őseitek, kik nékem az életet adták, / szép Európának Népeit agyba-verék, / s ellenem ingerlén a’ szomszéd Nemzetek’ ijját, / a’ romlást majd-nem gyenge fejemre hozák...” – írja, s a versben egy pillanatra sem enyhül a követelőző szigor a „dühödő Mars” unokáival (= a magyar nemességgel) szemben s Pallas gyermekei (= a hazai tudósok) érdekében. Verseghy tekintete előtt – s e vonatkozásban lényeges változás később sem következik be nála – a múlt magyar századaira szomorú homály borul. Az első magyar köztársasági mozgalom majdani halálraítélte e nézetével meglehetősen magányosan áll a korban, hiszen a régi vitézség világa ha (mint szólunk még róla) vet is fel komoly problémákat az írók számára, meglehetősen sok lehetőséggel is kecsegtet: az *igazi* érdemek a múltban is *személyes* érdemek voltak, arról nem is beszélve, hogy a hajdani hősök tetteit igazán maradandó érvénnyel csak ők, az írástudók képesek műveikben megörökíteni. Ez azonban – végül is – elvont lehetőség marad, s elsősorban azért, mert a kor szerzői nem költőkként, hanem ideológusokként fordultak a magyar történelem felé. A hazai múlt eseményeit felidézvén erős érvekre talál az a meggyőződés, amely a haza fiai között az egyenlőséget hangsúlyozza. E tézis igen nagy jelentőséggel bírt a századvég írói számára, s talán ez volt az a szempont, amely elsősorban vezette múltba forduló tekintetüket, voltaképpen ennek nyomán válnak ki a századvég irodalma számára a nemzeti történelem preferált témái is.

Az eredet kérdése

Az egyik problémakör, amely a kor íróit foglalkoztatta, a nemzet eredetének a kérdése volt. Erre vonatkozóan koherens és eleven hagyomány élt a művelt emberek tudatában, a Kézai Simon által kidolgozott és terjesztett hun–magyar rokonság gondolata.²⁹ Ez nemcsak az írói pályán elinduló Bessenyei György számára volt – mint a *Buda tragédiája* mutatta – természetes és kézenfekvő tudás, de Csokonai Vitéz Mihály számára is. Ő éppen a nemzeti költő szerepét próbálgatva árulja el, hogy számára a haza nagy uralkodóinak arcképcsarnokában az első helyet Attila foglalja el, amely arcképcsarnok egyébként II. Józseffel fejeződik be.³⁰ Ezt a megelőző időszakok magyar irodalmában is folyamatosan élő, nemcsak Zrínyi Miklósnál, de a XVIII. század első felének jezsuita költőinél is fontos szerepet játszó elgondolást éppen a magyar felvilágosodás korának hajnalán zavarta meg Sajnovics János 1770-ben megjelent műve, a *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*. Ez a tanulmány a magyar és a lapp nyelv azonosságát „demonstrálva” teljesen más ősokeket állított a magyar nemzeti történelem élére, mint Attila hunjai.

Sajnovics műve – mint ismeretes – a hazai nyelvészeti kutatások egyik legfontosabb fejezete, határárkó a magyar nyelv finnugor eredetének tisztázása felé vezető úton. A *Demonstratio* maga egyébként nem közvetlenül nyelvészeti célú kutatómunka eredményeként született meg.³¹ A jezsuita Sajnovics János Hell Miksa társaságában csillagászati megfigyelések céljából utazott 1768-ban a messze északi tájra, de a szakirodalomból – elsősorban Zsirai Miklós összefoglalásából – azt is tudjuk, hogy a kérdés már vagy egy évszázada ott kísértett a kor tudományosságában. De jelen van a vaskos latin nyelvű opus mögött is. A „nordikus” kultúrák iránti érdeklődés már 1770 előtt erőteljesnek mondható az európai művelődésben, s a kísértés ott lebegett az expedíció körül is.³² Ez azonban – habár teljesen nem zárható ki – aligha Sajnovics érdeme, aki fogékony és elfogulatlan tudós volt, de nem valószínű, hogy érzékeny lett volna a XVIII. századközép európai művelődéstörténetében bekövetkező fordulatra: az adatok szerint Hell Miksa birtokában voltak a megfelelő ismeretek. Ennek azonban – végül is – számunkra nincs jelentősége. Az igazán fontos az, hogy Sajnovics készítette el a művet, amely azáltal vált irodalomtörténeti érdekűvé, hogy először ténylegesen ott, a magyar írók körében hatott. Erről a hatásról megoszlanak a vélemények. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a *Demonstratio* hazai és külföldi fogadtatása drámai módon különbözött egymástól: míg az európai tudományosság elismeréssel fogadta a magyar jezsuita eredményeit, addig itthon ellenséges hangulat és értetlenség vette körül. Az egykorú magyar közvélemény előkelőbb rokonokat kívánt, mint a

²⁹ L. Szűcs Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai*. In: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1984. 2. 413–556.

³⁰ L. az 1798-ban keletkezett, *A haza templomának örömnapja* című költeményét.

³¹ Zsirai Miklós: *A modern nyelvtudomány úttörői*. I. Sajnovics János. Budapest, 1952. A kérdéskör egészére I. Mezei Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, 1958. 42–60.

³² Összefoglalóan I. Szauder József: *A lappon éneke „A lélek halhatatlansága”-ban és az „Edda”* In: *Az éj és a csillagok*. Budapest, 1980. 318–338.

„halzsíros atyafiság”. E beállítás szerint Sajnovics a támadások miatt hagyott fel végleg nyelvészeti stúdiumaival, hiszen a számára európai hírnevet hozó munka megalkotása után ő elsősorban valóban csillagászzal foglalkozott.³³ Ezt a tetszetős, de meglehetősen irodalmias felfogást új adatok birtokában és a korábban is ismert adatok felülvizsgálatával az elmúlt évtizedekben ingatta meg a hazai tudománytörténeti kutatás.³⁴ A bíráló részletei aligha tartoznak ide, de ide tartozik a fogadtatás kérdése, amelynek színtere – mint utaltunk rá – elsősorban a korabeli magyar irodalom volt.

A mellőzött és ezért elhallgatott Sajnovics romantikus képzetek szerint kialakított képét ugyanis nemcsak a hazai nyelvtudomány történetének Éder Zoltán által feltárt tényei, de a korabeli irodalom és a korabeli történettudomány tényei is kétségessé teszik.³⁵ Így rögtön feltűnik, hogy Sajnovics felfedezését az itthoni tudományos világ elismeréssel fogadta. A Hell-féle kutatócsoporttal kezdetektől fogva kapcsolatban volt például Pray György, a korabeli történettudomány akkor már legtekintélyesebbnek számító alakja, aki 1775-ben megjelent *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum...* című művében éppen Sajnovics eredményeinek hatására korrigálta korábbi álláspontját. Mielőtt azonban a kedvező fogadtatásnak további s az irodalom világából előbukkanó adataira utalnánk, előbb az opponenseket kell látnunk, hiszen Sajnovics tézisének valóban voltak tekintélyes ellenfelei. Az elutasítók a rendi felvilágosodás írói közül kerültek ki: Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Kazinczy Ferenc vagy az idős Bessenyei György egyáltalán nem rokonszenveztek az északi rokonság eszméjével. Az ő elszórt, de igen éles kritikai megnyilvánulásaiak jelentősége nem az volt, hogy befolyásolták a közvéleményt (sokáig kéziratban maradt költemények mellékes utalásairól van jobbra szó), hanem az, hogy minden valószínűség szerint egy szélesebb közvéleménynek adtak hangot. E közvélemény érveit tagoltan, részletesen és a nyilvánosság előtt nem fejtette ki senki. Egyetlen szerző van, aki ezzel kapcsolatban szabatosan okolta meg álláspontját, s az ő vélekedésében – noha kétségtelenül a felvilágosodás képviselőjeként szól ekkor is – jól előtűnnek a nemesi ideológia körvonalai. Ez a szerző az idős Bessenyei György volt. Ő már bakonszegi magányában írta a *Magyarországnak törvényes állása* című munkáját, amelyben viszonylag részletesen szól a „Lappon”-okkal való rokonság eszméje iránt táplált ellenszenvéről. A részlet is azért érdekes, mert igen nagy valószínűséggel az 1770-es években megfogant nézetét fejt ki, olyan elgondolást, amelyben sejtetőleg voltak közös elemek barátai – Orczy és Barcsay – elutasító gesztusának motívumaival. „Egy író vélekedet úgy – írja – mintha a Magyar Nemzet Lappóniából származot volna ez okon, mivel tanáltatik nyelveken olyan szó, mely magyarban is azt teszi, a mit ez jelent. De ilyen kitsiny oknál fogva oly nagytekintetű dolgot helyébül ki venni és más fundamentumra állatni nem lehet”. Bessenyei álláspontja szerint tudniillik „Nem a szavakat kel nézni, hanem az erköltsi tulajdonságokat”. Ezt tekintve a „Scythá”

³³ L. Zsirai *i. m.*

³⁴ L. Éder Zoltán: *Újabb szempontok a „Demonstratio” hazai fogadtatásimák kérdéséhez* (Beiträge zur IV. Internationalen Finnougristen Kongress). Napoli, é. n.

³⁵ Ezekre jórészt Éder Zoltán is hivatkozik. L. még: Vásáry István: *Az őstörténész Pray*. ItK, 1979. 287–292.

és a „Lappon” között óriási szakadék tátong.³⁶ A vitéz hunokkal, Attila „győzedelmet, vitézséget, ditsőségre való vágyódást, uralkodásra elégséges okosságot” felmutató népével szemben a „Lappon” nemcsak küllemében csúf, de erköcseiben is. Ez a „föld alatt lakó vakondok Nemzet” irtózik a verekedéstől, „soha sem is hadakozik”. Bessenyei a lapponokról való tudását Joseph Vaisette 1755-ben megjelent négykötetes világföldrajzából merítette, de az északi népekről köztudomásúlag Voltaire-nek sem volt jobb véleménye³⁷ – úgyhogy az idősödő író itt nemzete hírnevét igyekszik védeni. Mindez nincs ellentétben a felvilágosodás álláspontjával, a gondolatmenet ugyanis a tudományokkal való foglalkozás problémájára fut ki. A hajdani vitézséget most a tudományok terepén kellene bizonyítani, hiszen „Meg van mondva, hogy idegen nyelveken, míg a magáét fel nem emeli, egy Nemzet sem lesz tanult e Világon...”, azaz: Bessenyei a nemzet eredetéről vallott s a korszerű tudományosságtól távol eső álláspontját éppen kulturális programjának kései alátámasztása érdekében fejti ki.

A nyelv mint a nemzetet nemzetté tevő jel Bessenyei számára gyakorlatilag nem létezik (a „lappon” és a magyar között meglévő nyelvi rokonságot „kitsiny ok”-nak nevezi), miközben újra felbukkan a program alaptézise: a kései munka e részlete valóban az 1770-es éveket idézi, azt a kort, amikor Bessenyei barátai is leírták méltatlankodó verssoraikat ama „Tsillagász” állítása ellen. Az elfogultság nyilvánvaló, fontos azonban észrevennünk, hogy az ideologikus indulat valóban nem retrográd álláspontot szolgál: itt éppen azok a szerzők tartják fontosnak a vitéz elődöket (s így azt az eredetmagyarázatot, amely az „erköltsök” rokonságát fontosabbnak tartja, mint a nyelvtudomány által verifikálható tényeket), akik – másfelől – éppen a tudományok jelentőségét ismerik el saját korukban: ahogy régen a kard, ma, a XVIII. században a penna forgatásában mutatkozó kiválóság adja a nemzet erejét. Ez a felvilágosult nemesség álláspontja, de könnyen belátható, hogy – már ami a vitézi ősokeket illeti – általában a nemesség álláspontja is jelen van benne. Sajnovics műve ezt a szélesebb körben létező felfogást sértette meg. A „lappon” rokonság felfedezésével és bemutatásával a nemzet már nem – vagy nemcsak – mint hódító, harcban és harc által élő, tehát vitézi, vagyis *erkölcsi* tulajdonságai által jellemezhető embercsoport lép elénk, hanem mint amit elsősorban nyelvének közössége jellemez, azaz: összetartozásának *nyelvi* vonatkozásai tűnnek elő élesen. S éppen ez volt az az alap, amelyre a finnugor rokonság tézisének kedvező fogadtatása épült. Az ellenzők ugyanis távolról sem uralták a kor szellemi életének egészét, sőt, ha az irodalom nyilvánossága, a nyomtatásban is megjelenő irodalom felől figyeljük a kérdés sorsát, akkor egyenesen az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy a század utolsó két évtizedében táboruk különösen szűk körre szorult vissza.

Ennek bizonyossága Dugonics András *Etelka* című regénye. E mára már olvashatatlan prózai monstrum az újkori magyar irodalom első nagy könyvsikere volt, az 1788-as első kiadást 1791-ben már követte is a második, s ezzel a mű karrierje távolról sem zárult le. Más vonatkozásban részletesebben kell majd róla szólnunk, most csak annyit jegyezzünk meg, hogy sikere nem valamiféle olcsó siker volt, a kor legjobb elméi alkottak róla elismerő véleményt Hajnóczy

³⁶ *Bessenyei György Összes Művei. Prózai munkák, 1802–1804.* Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kókay György. Budapest, 1986. 231–235.

³⁷ Penke Olga: *Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása.* ItK, 1991. 25–41.

Józseftől Csokonai Vitéz Mihályig. Számunkra azonban most az a fontos, hogy a regény sikere egyúttal azt is jelzi: az északi rokonság eszméjét elfogadták az 1790 körüli évek művelt magyarjai. A regény egyik főszereplője, a daliás Etele ugyanis nem más, mint karéliei rokonaink királyfia, aki végül (erről szól a regény cselekménye) elnyeri a szép hősnő, Etelka kezét. Vagyis: a boldog befejezés nem más, mint a magyar erényeket megtestesítő hősnő és az északi rokonság királyfiának násza. Akit a „lapon” rokonság bőszített, annak aligha tetszett ez a megoldás, a regénynek viszont – mint utaltunk rá – feltűnő sikere volt, s ez azt jelzi, hogy a XVIII. századvégi olvasó elfogadta a magyarság finnugor eredetéről szóló tanítást, vagy legalábbis jóindulatú közönnyel vette tudomásul, hiszen nem zavarta meg a mű élvezetében. E rokonság eszméje ugyanis nemcsak a cselekménybe burkolva jelenik meg, hanem teoretikus nyíltsággal is: Dugonics regényének második kiadásában, egy terjedelmes lábjegyzetben értekezik róla, hivatkozva természetesen magára Sajnovicsra is.³⁸ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a regényben – sem a cselekményben, sem az értekező jegyzetben – a magyarság eredetére vonatkozó új felfogás nem áll ellentétben a hun–avar–magyar rokonság gondolatával, ellenkezőleg, annak a részét képezi. Az integrálásnak ezt a szándékát tartalmazta már a *Demonstratio* is,³⁹ de magát a műveletet – utaltunk rá – Pray György végezte el tudományos alapossággal, Dugonics pedig a nemzeti mitológia szintjén is összekapcsolta a kettőt. Csaba királyfi két gyermeke – így szól a történet – szembekerültek egymással, útjaik szétváltak s Attila hunjainak leszármazottai így, az észak felé indult Ed révén kerültek a hideg tájakra. Ezt a szálát a regény cselekményének előtörténeteként Dugonics részletesen kidolgozta, s nyomában mások⁴⁰ – így például Perecsényi Nagy László is – felhasználták mára már ugyancsak olvashatatlan epikus kompozíciók kialakítására.

Dugonics tehát nem fordul radikálisan szembe a hagyományos eredetmagyarázattal, sőt, azon van, hogy az új elképzelést törés nélkül illessze hozzá a tradícióhoz. Mégis: gyökeresen más felfogást képvisel, mint a „Tsilagász” előkelő ellenfelei. Az egyeztető szándék ugyanis semmit nem változtat azon, hogy az erkölcsiséget előtérbe állító s éppen ezért a magyarság eredetét csak a vitéz hunok körében elgondolni képes nemesi nézettel szemben az ő eredetfelfogása a nyelvi közösség tényére épít, pontosan arra, amit Bessenyei „kitsiny ok”-nak nevez. Ez azonban egyáltalán nem zárja ki, hogy az ősök között ne legyenek ott a vitéz hunok is, sőt, ez a vitéz *nép* hozzájárul ahhoz, hogy egy óriási *haza*, egy szinte az egész Ázsiát magába ölelő Magna Hungaria körvonalai rajzolódjanak ki az ámuló utódok tekintete előtt.⁴¹ A nemesség

³⁸ L. *Etelka* I. könyve III. szakasza, 270–273. Utaljunk rá, hogy Dugonics András egyik tisztelőjéhez, Jármay Pálhoz írott levele arról tanúskodik, hogy itt szó sincs valami esetlegességről – Sajnovics felismerésének elfogadása részéről átgondolt lépés volt. L. Prónay Antal: *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903. 129–130. A gesztus értelmezéséhez l. még Szauder József: *Dugonics emlékezete*. In: *Az estve és Az álom*. Budapest, 1970. 140–142.

³⁹ L. Joannis Sajnovics S. J.: *Demonstratio...* (Anno MDCCLXX Tymaviae) ajánlásának (*Ad Regiam Scientiarum Societatem*) XIII–XIV. lapjait.

⁴⁰ L. Mezei Márta *i. m.* 47–51.

⁴¹ Baróti Dezső: *Dugonics András és a barokk regény*. Szeged, 1934. 56–59.

álláspontjával szemben – amelyet éppen a felvilágosult rendiség első nemzedékének legjobb szellemei fogalmaztak meg – így olyan nézet kapott hangot, amely már nem nemesi érdekeket tükröz. A magyarság hajdan nem egyszerűen vitéz volt, de létszámát tekintve is hatalmas, óriási nép. Ez a felfogás úgy szorítja háttérbe a nemesség elitista szemléletét, hogy rögtön kárpótolja is a nemzeti öntudatot egy képzeletbeli birodalom kiterjedésével.

Dugonics regényének aktuálpolitikai célzásai a korabeli olvasók előtt jórészt eltakarták, hogy a mű voltaképpen nem rendi célok szolgálatában áll, s hogy ez így van, arra vonatkozóan az egyik bizonyosság éppen a regényben kifejezésre jutó újfajta eredetfelfogás. A regény sikeréhez azonban bizonyosan szükség volt arra, hogy a nemesi olvasóközönség érzékenysége ebben a kérdésben már – most, 1790 körül – ne működjék a régi módon. Arról, hogy az eredetkérdést maga Dugonics is kényes kérdésnek vélhette, árulkodik, hogy teoretikus nyíltsággal róla csak műve második kiadásában szól. Ez a tény úgy is értelmezhető, hogy csak a regény elsőpró sikere után tette fogalmilag is láthatóvá meggyőződését, amelyről nyilván ő is tudta, hogy a tradicionális nemesi ideológiával ellentétes implikációkat tartalmaz. A helyzet azonban közben lényegesen változott: a vitézi őshöz már – furcsa módon – a felvilágosult rendiségnek inkább azok a képviselői ragaszkodtak, akik számára a „tudományok”-nak különleges jelentősége volt, a nemesi ellenállás ideológiai érzékenységét pedig jelentősen tompította a jozefinizmussal vívott politikai küzdelem. Sajnovics nyelvtudományi eredményei mögött a magyarság eredetére vonatkozóan olyan vízió rejtőzködött, amely ellentétben állt a nemesi ideológiával. A *Demonstratio* abba a nagy eszmetörténeti vonulatba illeszkedik, amely a nemzet (s így a nemzethez való tartozás) legfőbb határozmányának a közös nyelvet tekinti. Ezt a kortársak közül Dugonics András fogta fel a leggyorsabban és fejezte ki kora igényeinek megfelelően. Regényében (mint látni fogjuk) egy sor motívum erősíti meg ezt az értelmezést. De nem volt, pontosabban: nem maradt egyedül. Sajnovics eredményeinek tanulságait az *Etelka* szerzőjéhez hasonló módon fogta fel az 1800 körüli évek legnagyobb költői tekintélye, Virág Benedek is. A tabáni otthon legendás szegénységében élő „szent öreg” a Kazinczy-kor egyik legtiszteltebb személyisége lesz s ő, a dunántúli jobbágyfamilia származéka 1804-ben megjelent, *Magyar poéták, kik római mértékben írtak, 1540–1780* című kiadványában ír elogiumot a *Demonstratio* szerzőjéről. Megállapítja róla, hogy „Tele vagyon a legtisztább hazafisággal...” (131.) s főleg azért, mert bebizonyította: milyen hatalmas területeken beszéltek hajdan magyarul!

A jelek tehát arra utalnak, hogy a finnugor eredet gondolatában a nyelvével azonosított nemzetfogalom leginkább fanatikus (a délibábos gondolkodástól sem mentes) hívei látták meg a pozitív vonásokat, Sajnovics ellenfelei az irodalom világában viszont jobbra a rendi felfogás hívei voltak, akik a nemzetről elitista módon gondolkodtak. Ők hajdan a kard vitézeiben látták, saját korukban pedig a penna bajnokaiban szerették volna látni a nemzet irányító erejét.

A honfoglalás

A kor irodalmában a nemzeti történelem korszakai közül a nemzet eredete után a honfoglalás is kiemelkedő szerephez jut, bár míg az eredet kérdése megosztotta az írókat, itt először éppen az érdeklődés intenzitása szerint tűnnek elő a megosztottság jelei. A művelt olvasók, a tudományok

művelői és a költők között ebből a szempontból egyaránt lényeges különbségek vannak.⁴² Az olvasók érdeklődését tanúsítja, hogy a Georg Schwandtner által 1746-ban megjelentetett s a magyar krónikairódalom alapműveit tartalmazó kiadványnak (*Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini... cum amplissima praefatione Matthiae Beli...*) első kötetében napvilágot látott Anonymus *Gesta Hungarorum*, s a háromkötetes edícióból elsősorban e közlemény ébresztette a legnagyobb érdeklődést – 1746 és 1772 között hét (!) kiadása volt, 1790-ben pedig magyar fordítása is megjelent. A történettudomány korabeli művelői számára viszont a honfoglalás nem vált külön a magyarság eredetének témakörétől, számukra az előtörténet volt az igazán fontos.

Úgy tetszik, hogy az írók érdeklődése független volt a történészek, de független az olvasók érdeklődésétől is, miközben ők maguk meglehetősen megosztottak voltak. A felvilágosult rendiség első nemzedéke számára a honfoglalás aktusa nem volt igazán izgalmas téma. Barcsay Ábrahám egyik versében – utaltunk rá – még azt is szóvá teszi, hogy a dolog nem sikerült valami jól, az ősök nem megfelelő területet hódítottak meg, hiszen itt, a tengerektől távol el vagyunk zárva a hajózástól s így az igazán hatékony kereskedelem lehetőségétől. Érdektelenségüknek azonban inkább az volt az oka, hogy itt csak a vitézség világa tárult fel, s ők már Mars koszorújánál többre becsülték Pallas adományait. Ez éppen úgy jellemző Bessenyeire, mint Barcsayra és Orczy Lőrincre, de jellemző Ányos Pálra is, noha az ő II. József, a „kalapos király” elleni polémiájában a honfoglaló magyarok kiontott vére azért hivatkozási alap. Bessenyei az 1770-es évek vége felé készült, de a cenzúra miatt kéziratban maradt *A magyar nemzetnek szokásairul...* írott történelmi esszéjében nem sok ügyet vet a honfoglalás eseményeire. Késői, a bihari magányban készült munkájában, a *Magyarországnak törvényes állása* című értekezésben ez az esemény elméleti problémaként tér vissza, az erőszak által szentesített jog problémájaként. A hetvenes években a maga számára ezt a kérdést – a múltra vonatkozóan – meg tudta oldani a természetre való hivatkozással (a régi, vad világban a kard még lehetett a jog forrása), de ez a vélemény nyilván nem nyugtatta őt meg 1800 körül, amikor a napóleoni háborúk rendezték át Európa térképét, vagyis újra a győztes fegyverek birtokosai diktálták a jogot a nemzetek között.⁴³

A honfoglalás témája az irodalomban főleg 1780 után merül fel, s az inspiráció elsősorban irodalmi természetű volt: vélhetően olyan lehetőséget láttak benne, amely – siker esetén – szerzője számára nagyobb eséllyel biztosítja a halhatatlanságot, mint ha másról írt volna. A témára tehát – úgy látszik – az irodalmi becsvágy irányítja a figyelmet, de a becsvágy működésének megvolt az előfeltétele: a nemzet jelentősége megnövekedett. A nemzet elsősorban mint közösség-szervező elv került előtérbe, s ez nemcsak hazai fejlemény. Ez áll a háttérben annak a fordulathoz, amely a századközep táján köszönt be a kor európai művelődésében. Lassan véget ér az antikvitás egyeduralma s megerősödik a másfajta kultúrák iránti érdeklődés. A „nordikus”-t éppen úgy most fedezik fel, mint az „orientalis”-t vagy a Biblia sajtószertű költői minőségét. A leglátványosabb változások közé tartozik, hogy Homérosz mellé most lép oda

⁴² A kérdéskörrel általában l. Mezei Márta *i. m.* 42–60.

⁴³ *Bessenyei György Összes Művei. Prózai munkák, 1802–1804.* Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kókay György. Budapest, 1986. 258.

Osszián, a ködös észak hőseinek énekese. Ennek az erőteljes, lényegében minden európai irodalomra kiható s az antikvitásról kialakított képet is módosító átalakulásnak egyik következményeként növekedett meg a nemzeti tematika jelentősége, s vajon egy nemzet életében nem a honalapítás a legnagyobb pillanatok egyike? A kísértés tehát nagy, s számos jele van, hogy ez a kísértés jelen volt a századvég magyar irodalmárainak körében. De ugyanezek a tények arról is tanúskodnak, hogy a kísértés kísértés maradt. A honfoglalás – bármennyire hálás téma is s bármennyire sok lehetőséget kínál is a költői erudíció és fantázia számára – inkább csak próbálkozásokat eredményezett, de maradandó eredményeket nem. A század első felének jezsuitái által oly nagy lendülettel művelt eposzirodalom a század második felében nem talál folytatásra: a műfaj, átváltva a magyar nyelv közegébe, válságba jutott.

Ha számba vesszük azokat az erőfeszítéseket, amelyeket e kor írói a magyar nyelvű honfoglalási eposz megalkotására fordítottak, akkor (azon túl, hogy *már* vannak ilyen kísérletek) először valóban az tűnik fel, hogy viszonylag kevés szerző vállalkozik ugyan a feladatra, s bár szenvedélyesen, nagy intenzitással foglalkoznak a tervvel s végzik el az előkészületeket, e lendületnek meglepően szegényes termése van, pedig nemcsak nagy, de igen termékeny tehetségek is vannak a megkísértett szerzők között. Az első helyen – az időrend okán is – Ráday Gedeont kell említeni, aki ugyan nem tartozott a nagy s főleg nem a termékeny poéták közé, de (mint szólunk még róla) ő volt nemcsak a magyar XVIII. század, de a magyar irodalom legnagyobb kísérletezőinek egyike is. Őt – ha költői természetét közelebről is szemügyre vesszük, könnyen alakul ki bennünk ez a benyomás – az olvasáson kívül az irodalomban más nem is érdekelte, mint a próba, az új dolgok elkezdése. A szakirodalom szerint az 1750-es években írta azt a művét, amelyet majd az *Árpádról írandó bajnoki ének kezdete, mely még fels. József császár gyermekségében íratott és a német s francia szorosabb vers-mérték szeréit szabattatott* címen tesz közzé,⁴⁴ s amely – megkockáztatható az állítás – eleve töredéknek készült, hiszen mentegetőzéssel kezdi, arra kéri az „Austriai Ház legdrágább, legszebb fényé”-t, a „magyar nemzet reményé”-t, a kis Józsefet, hogy „Ne bánd, ne bánd, hogy most pennám Árpádról ír”, majd lesz idő, amikor – ráadásul „készültebb versekkel” – József virtusait fogja megénekelni. A vállalkozásba tehát szinte büntudattal kezd bele, az Árpádról szóló ének bevezetésében így kerül sor a gyermek II. József várható nagy tetteinek anticipációjára, csakhogy ezek a nagy tettek nem is annyira a hősiesség mezején valósulnak majd meg, mint inkább a tudományok felvirágoztatásában, a „hasznos kézi mív” és a kereskedés meggyökereztetésében és felnövelésében. Innen már nehéz is lenne Árpád bajnoki harcaihoz visszatérni. De éppen ez mutatja meg annak a gravitációs térnek a létezését, amely fogságában tartja a századvég későbbi kísérletezőit is, s nem engedi múzsájukat igazán és erejük teljében visszatérni a honfoglaló magyarok világába. A honfoglalási eposz megírása ugyan nyilvánvalóan irodalmi feladat, írói becsvágy tárgya, csakhogy róla írva azoknak kellene a vitézi kort dicsérniök, akik a magyarság érdekében való igazi munkálkodást már a nemzeti nyelven művelt tudományokban látják. Ha elvontan ismerik is a régi magyarok hőstetteit, lemerülni mégsem tudnak abba a világba, amely

⁴⁴ A *Magyar Muzsa* 1787. 215. Új kiadása: *Ráday Gedeon gróf összes művei*. Kiadta és bevezetéssel ellátta Váczy János. Budapest, 1898. 54–56.

Mars és nem az Ars világa volt s amely annyira ellentmondott értékrendjüknek és legmélyebb vonzalmaiknak. A nemzet *ott* még a vitézi tettek nemzete, számukra viszont annak a nemzetnek van jelentősége, amelynek már lényegében kizárólag a közös nyelv és az ezen a nyelven művelt irodalom a határozója. Ez a helyzet munkál ott – úgy látszik – az ifjú Batsányi próbálkozásainak hátterében is. Ő már 1788-ban arról ír, hogy – idéztük – „bárdussa” akart lenni a magyar nemzetnek, s ha korán eltávolodott is a nagyralátó tervektől, véglegesen azért mégsem távolodott el. 1795 tájáról tőle is fennmaradt egy töredék, tíz sor, amely Voltaire *Henriade*-ja nyomán készült s amely nyilvánvalóan egy honfoglalási eposz kezdete.⁴⁵ Virág Benedeknek azt írja 1796-ban, hogy ez – tudniillik egy „epikum” írása a „Magyarok kijöveteléről” – volt az „én poétai életemnek tzelja s azt Kufsteinben nagyobb részint el is készítettem, de tsak fejben: többé elő ne hozd.”⁴⁶ Az enigmatikus, ám láthatóan morózus közlés Virág Benedek tolmácsolásában maradt ránk, de semmi okunk hitelességében kételkedni. Ez egy kudarc bevallása, a kudarc azonban benne van az imént emlegetett töredékében is. Az *Ama ditső magyar...* kezdetű tíz sor végén a poéta ugyanis olyan ponthoz ért, amely folytathatalan volt a XVIII. századvég művelt magyarja számára – a honfoglalás (derül ki igen gyorsan) olyan pillanat volt a nemzet életében, amely szembefordította a magyarságot a művelt világgal, sőt, a „Magyarok országa” éppen e művelt világ „romlásra épült”. Megpróbálkozott e feladattal 1802-ben a levél írója, Virág Benedek is, huszonnégy sornál tovább azonban ő sem jutott. A Kazinczynak elküldött töredékkel kapcsolatban fő gondja a megsemmisítés lesz: „Inkább kevés jó, mintsem sok rossz hirdesse valaha éltünket” – írja,⁴⁷ s az önkritika jogos. Erőtlen és semmitmondó sorokat tudott csak írni arról a témáról, amelynek jelentőségéről kevesen voltak nála jobban meggyőződve a kortársak közül. A hajdani vitézek világa azonban számára is teljesen idegen világ volt.

A legnagyobb erőfeszítést egy honfoglalási eposz írására az a költő tette, aki a leghetesebb és a leginkább becsvágyó magyar poéták közül való, akinek hajlamai azonban a leginkább ellentétesek voltak a régi magyar vitézek értékvilágával. Csokonai Vitéz Mihályt 1800 után mélyen és intenzíven foglalkoztatta ez a terv. Elképzelését *Rövid kritikai rajzolatja egy nagy Magyar Epopéiának, melynek neve: Árpád vagy a Magyarok megtelepedése* címmel két íves terjedelemben külön meg is kívánta jelentetni abból a célból, hogy „addig, míg egész erővel belé nem foghatok, a hazabéli Tudósok javának ingyen megküldeném s előle való Opiniójokat, tanácsadásokat, tudósításokat és segedelmeket megnyerhetném”. Ezen a munkán ő „holtig” kívánna dolgozni és – mint a hozzá közel álló életrajzírótól, Domby Mártontól tudni – nagy utazásokat is tervezett, el akart jutni Lengyelországba s azon túl is, „Kijov”-ig.⁴⁸ A nagy lendülettel kezdett és szélesen megalapozni kívánt műből csak a tervezet készült el. Kazinczy

⁴⁵ *Batsányi János Összes Művei* I. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1953. 77. Voltaire *Henriade*-jával való párhuzamhoz l. Bíró Ferenc: *Péczei József*. ItK, 1965. 558–559.

⁴⁶ Idézi Szalay Gyula: *Virág Benedek élete és művei*. Figyelő 1888. 210–211.

⁴⁷ L. Szalay Gyula *i. m.* 211.

⁴⁸ Összefoglaló tanulmány a kérdésről: Szilágyi Ferenc: *Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól*. In: *Csokonai művei nyomában*. Budapest, 1981. 621–667.

nagy vihart kavart lesújtó véleményét nyilván erre a valóban bizarr plánusra vonatkozóan alakította ki. Ennek és az „Első könyv“ elkészült ötvenegy sorának ismeretében be kell látnunk: az a rendkívüli szellemi kapacitás és becsvágy, amely itt működésbe lépett, nem olyan világ felé térítette őt, amelyben műzsája otthonosan mozgott volna. Csokonai Vitéz Mihály az egynemű érzelmek és az összetett gondolatok nagy poétája volt, akinek útja a boldogság énekesének szerepétől az élet költőjének szerepe felé vezetett, de aki láthatóan nem érezte jól magát soha a vad „hérosok“ társaságában, a roppant becsvágy által szított rendkívüli akarat ellenére sem. Az elkészült és a nagy költő keze nyomát magán viselő részletben tetten érhetjük, miként oltja ki egymást a becsvágy és a vonzalom, szinte sorról sorra nyomon követhető, hogy a napfényben fürdő kellemelek hogyan takarják el előle végképp a „megavult emlékezet”-nek a múlt holdas éjszakájából előtűnő árnyait.

Csokonai ismerte és felhasználta azt a művet, amely a XVIII. század végén úgy vállalkozott a honfoglaló magyarság világának megidézésére, hogy nem maradt töredékben, viszont az egykorú nagy siker ellenére nemcsak az esztétikai értéktől maradt távol, de távol van attól is, hogy a mai olvasó számára egyáltalán olvasható legyen. Dugonics Andrásnak *Etelka* című regényével – mert erről van szó – sikerült megkerülnie azt a csapdát, amelybe sorra beleestek a nála hasonlíthatatlanul nagyobb tehetségek: ő úgy idézi meg a honfoglaló magyarok világát, hogy Mars és Minerva nem kerülnek szembe egymással. Ez azért sikerült neki, mert művéből mindkettőjüket száműzi, a honfoglaló vitézek ténylegesen mint vitézek nincsenek jelen a cselekményben, ugyanakkor a nemzet legfőbb jele itt is a nyelv ugyan, de nem a művelt emberek által használt és az irodalomban inkarnálódó nemzeti nyelv, hanem az, amit a nép beszélt *akkor* és beszél még ma, a szerző korában is. Dugonics történelemlátását regényének műfaji sajátosságain át lehet megközelíteni (ő voltaképpen nem a honfoglalásról, hanem a honfoglaló magyarság társadalmáról szól, a műben ezért a leírás fontosabb, mint a cselekmény), tehát ott, a korabeli regény történetéről szólva kell majd vele foglalkoznunk. Most csak annyit jegyezzünk meg, hogy a nép által megőrzött régi magyarság eszméje mélyen megragadta Csokonai érdeklődését is. Ez azonban egy hőseposz elkészítéséhez másodlagos felismerés volt, s ha egyéb vonatkozásban sokat jelentett is számára, az eposziró gondjain nem tudott segíteni.

A „visszavonás”

A preferált történeti témák közül az eredet kérdése – láttuk – a nemzet *nyelvi* alapon álló egységére világított rá az *erkölcsi* princípium (= a vitézi virtus) helyett, s ez a hősi erényekre alapozott *natio hungarica*, vagyis a nemességgel azonosított nemzetfogalom háttérbe szorításához járult hozzá a nyelvi közösségként felfogott nemzet ellenében. A honfoglalási eposz megírására tett kísérletek a nemzeti irodalom jelentőségének növelését célozták, hiszen egy ilyen, a nemzet életének sorsdöntő eseményét ábrázoló művel a magyarság azon nemzetek sorába lépne, akik rendelkeznek hasonló tárgyú és örök érvényű alkotással. A kudarcokban viszont az a tény tükröződik, hogy olyan világot – a vitézség világát – kellene ünnepelniük, amely világ alapvetően ellentétes az íróknak a tudományokat előtérbe állító értékrendjével. A témák kiválasztásában ily módon jól érzékelhető a nem nemes származású, literátus értelmiség

intenciója. E témákkal a rendileg nem tagolt, egységes, csak a nyelve által meghatározott nemzet eszméje s ugyanakkor az általuk, az írástudók által művelt irodalom jelentősége növekszik meg. A kor történeti tárgyú irodalmában van azonban egy olyan eszmekör is, amely nem áttételesen, hanem közvetlen módon állítja a nemzet fogalmát az értelmiség ideológiájának szolgálatába.

A „visszavonás” (= széthúzás, viszálykodás) nemcsak a XVIII. század végén merül fel, ellenkezőleg, gyakran felmerülő téma volt a régebbi magyar irodalomban is.⁴⁹ Megjelenése a hitviták idejére nyúlik vissza; éppen úgy fontos szerepet játszik a *Szigeti veszedelem* koncepciójában, mint ahogy találkozunk majd vele a *Hymnus* egyik s nagy hatású motívumaként is. A felvilágosodás kori irodalmunkban való – igaz, nem túl gyakori – előfordulását a legáltalánosabb módon úgy jellemezhetjük, hogy most lesz először olyan probléma foglalatja, amely túlságosan is súlyos ahhoz, hogy nyíltan is megmutatkozzék. A „visszavonás” XVIII. század végi interpretációjában voltaképpen a nemzet rendi megosztottságának a kérdése rejlik benne. Ez több s bár kevésbé éles, az alapproblémát azonban egyértelműen kifejezésre juttató feldolgozásban jelenik meg úgy, hogy a különféle értelmezések más és más vonatkozást állítanak élesebben előtérbe. Elsőként talán arra kell felfigyelnünk, hogy a „visszavonás” elveszíti absztrakt jellegét. Immár nem arról esik szó, hogy ez a magyarság általános hibája lenne, ellenkezőleg, itt valamilyen konkrét megjelenését teszik a vizsgálat, pontosabban: a kritika tárgyává. Így felmerül a vallás vonatkozásában. Batsányi János *Szentjóni Szabó László-hoz* írott nagyszabású költeményében hatásos eszme-futtatás olvasható azok ellen, akik a hazafiak megítélésénél a vallási hovatartozást is figyelembe veszik. Az ő ritkán megnyilatkozó, de igen éles antiklerikalizmusának ez a magja, de nyugodtan állíthatjuk, hogy a tolerancia eszméjének a kor irodalmában oly nagy hangsúllyal megjelenő megfogalmazásai eleve tartalmazzák ezt a nemzettel kapcsolatos vonatkozást is. Az az emberjogi követelmény, hogy mindenkinek joga van a maga vallását gyakorolni, magában foglalja az elvet: a hazafiak között sem lehet vallási alapon semmiféle különbséget tenni. Innen azonban nem nyílik ablak a történelemre, igényli viszont a történelem dimenzióját a másik vetület. A viszálykodás szítói és így a nemzet egységének igazi megbontói ugyanis nem a vakbuzgók (ők inkább – ahogy Batsányi fogalmaz – a „setétség szemtelenül csevegő vak terjesztői”), hanem a nemzetnek azok a tagjai, akik a maguk önös szempontjait elébe helyezik a közérdeknek s ezzel katasztrófába sodorhatják a nemzetet. E bűnt csak azok tudják elkövetni, akiknek hatalmuk is van hozzá, az ország legtehetősebb és legelőkelőbb emberei. El is követték gyakran a múltban. Ezt a tanulságot mutatják meg a nagy csatavesztések, elsősorban és mindenekelőtt Mohács. Ezt a témát a legerőteljesebben ugyancsak Batsányi János emelte a köztudatba, s különböző, egyidejű és kései megnyilatkozásaiból az is világossá válik, hogy számára – noha gyakran nemcsak óvatosan, de áttételesen is fogalmaz – a nemzet „egysége” végső soron a feudális szisztéma elleni jelszó, a „visszavonás” pedig e szisztémának könnyen adódó, mondhatni természetes, hiszen a nemesség sorából támadó, baljós lehetősége. Így lesz Batsányi számára a nemzeti történelem legfontosabb epizódja Mohács. A

⁴⁹ L. Mezei Márta *i. m.* 61–75.

nagy csatavesztés felidézése ezekben az években azonban nemcsak nála,⁵⁰ de lényegében minden interpretációban magában hordozza a rendi Magyarország elleni támadás lehetőségét.

E támadások egyike váratlan helyről érkezik és olyan műben olvasható, amely – a megformálást illetően – a korabeli magyar irodalomnak inkább provinciális termékei közé tartozik. Etédi Sós Márton *Magyar gyász vagy-is Második Lajos magyar királynak a' mohátsi mezőn történt veszedelme* című elbeszélő költeménye 1792-ben jelent meg s a többnyire nehézkes és tudóskodó Gyöngyösi-versek eredeti elemekkel átszőtt értelmezését nyújtja a hazai história 1526 körüli eseményeinek. Főleg a szerző társadalomszemlélete lepheti meg a mai olvasót. Etédi Sós Mártonról nem sokat tudunk, a Pest megyei Bugyi község jegyzőjeként jobbára alkalmi verseket írt és tett közzé az ország nagyjait ünnepeendő. Legjelentősebb műve vitathatatlanul a *Magyar gyász*, ebben pedig a leginkább figyelemre méltó az a vízió a magyar nemzetről, amelyet nem is olyan nehéz kiolvasni a nyakatekert, bár időnként költői erőt sem nélkülöző sorok közül. Itt nincs szó nemesekről és jobbágyokról – a magyar nemzet hajdan a maga egészében volt nemes, hiszen ő „másoknak soha nem adózott” (101.), ellenkezőleg, „Sok idegen népek” adóztak nekünk. A helyzet Mátyás halála után változott meg s elsősorban a belső viszályok miatt. Ekkor „ellensége lett testvér testvérének”, a haza gyermekei egymás jószágát rabolták, a legfőbb baj azonban onnan származott, hogy idegenek érkeztek s ők „bírtak hamisan jószágot”. Így azonban nem is az egyenletlenség, hanem az egyenlőtlen világ állt elő: „Jövevény az ösöt idegennek vallta / Egynek tékozlását sok ezer koplalta / A' mit Ország gyűjtött, azt kevés fel-falta, / Fáradt méhek' mézét tunya here nyalta.” (12 I.). A „visszavonás” alapjai meglepőek: az „Egy”, szemben a „sok ezer”-rel, a „kevés”, szemben az „Ország”-gal, a „tunya here” pedig a „fáradt méhek”-kel. Ezt a beállítást a hazai harmadik rend indulata sugallta. Etédi Sós Márton nemcsak meglehetősen nyílt szavakkal tiltakozik az ország megosztottsága ellen, de felfogása szerint mintha a nemes és jobbágy közötti különbség eredetileg nem is jellemezte volna a magyar nemzetet.

Ez a társadalomkép *A magyar nemzetről közönségesen* címmel ellátott részben, mindjárt a bevezetés után kap helyet, de fő elemei végigkísérik az elbeszélést, a mohácsi vést megelőző áldatlan huzavona pedig már a megosztottságból következő viszálykodás jeleneteit mutatja. A továbbiakban azután előbukkan és erőteljes szerepet játszik az a motívum, amely ennek a problémakörnek a XVIII. század végi magyar interpretációiban mindig is benne bujkál, az a nézet, hogy a nemzeti király szerepe – a széthúzásra hajlamos nemességgel szemben – a nemzeti egység jelképe és biztosítója. A „visszavonás” problémájában ily módon két s egymással ellentétes irányú felfogás lehetősége rejlik. Az egyik felfogás rejtett, s ha ott élt is a nem nemesi származású írástudók lelkében, tiszta alakban viszonylag ritkán bukkan elő tolluk alól. Ez a hazafiak közötti egyenlőség problémája. A „visszavonás” a nemzet egységét zavarja meg, de ez az egység magában foglalja az egyenlőséget is, egy olyan ország vízióját, amelyben egyenlő a

⁵⁰ Vélhetően Batsányi biztatására kezd foglalkozni a Mohács-témával Szentjóni Szabó László is. A *Töredéke a mohácsi veszedelem elő adásának* nem ígért ugyan „kiváló művészi alkotást”, de jelzi, hogy a fiatal poéta Batsányival azonos gondolati körben mozog. In: *Szentjóni Szabó László költeményei*. Életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva kiadta Gálos Rezső. Budapest, 1911. 134–135.

haza minden gyermeke.⁵¹ A másik, nyíltabban és gyakrabban napfényre kerülő elgondolás viszont a problémakör kapcsán éppen a királyi hatalom jelentőségére mutat rá a nemzet életében. Ha az „egyenetlenség” forrása (mint a történelem, elsősorban a mohácsi csatavesztés tanúsítja) általában a nemesi gőg és önzés, akkor ennek ellensúlya a nemzet egységét pusztító létével is jelképező nemzeti király lehet. A két beállítás valóban ellentétes, hiszen az előbbi mögött végső soron köztársasági eszmények rajzolódnak ki, az utóbbiról viszont nem lehetne leválasztani az „Isten kegyelméből” uralkodó király státusának igazolását sem. Az ellentét mégiscsak elvontan az. A kor *politikai* viszonyai megteremtik annak a lehetőségét, hogy a formálisan oly különböző *ideológiai* nézetek egyszerre legyenek elfogadhatók az írók – s éppen a legjelentősebb írók – számára: a királysági megnyilatkozások nem zárják ki olyan tézisek megfogalmazását, amelyek republikánus távlatokba illeszthetők. A lelkes jozefinista, Péczeli József Henriade-fordítása egy jó fejedeleme apológiája, de vannak olyan súlyos kitételei, amelyek arról tanúskodnak, hogy azonosulni tud a francia forradalom első szakaszával,⁵² Batsányi János nevezetes versében pedig a természet kéri a hív jobbágyok „felszentelt hóhéri”-nak vérének, másutt (így például a *Serkentő válasz* című költeményében) viszont feltűnő rokonszenvvel ír a nemzeti egységet reprezentáló nemzeti királyokról, még ha jelentéktelen uralkodókról van is szó.

⁵¹ Ez Batsányi nézete, álláspontját nyíltan és egyértelműen is megfogalmazza. Az *Üssön akármikor...* kezdetű, 1792-ben keletkezett s befejezetlenül maradt versében (l. *Batsányi János Összes Művei*. I. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1953. 58.) a „haza minden gyermekei” közötti hajdani és ideális viszonyt jól azonosíthatóan Rousseau *Contrat social*-jának tanulságai ismeretében gondolja el.

⁵² L. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, é. n. 109.

MŰFAJOK

A hazai regényirodalom első ötven éve

A XVIII. század második felében addig soha nem látott mennyiségben ömlik be a magyar nyelv közegébe az, amit hagyományos irodalomtörténeti műszóval szépprózai elbeszélésnek neveznek,¹ s amelyben mind mennyiségi, mind minőségi szempontból, de az olvasókra tett hatás szempontjából is a regények foglalják el az első helyet.² A magyar regény története voltaképpen ekkor kezdődik el, s az új műfaj nem lopózkodva és félénken, hanem – mondhatni – diadalmenetben érkezik: ha a magyar írók nem hódítják is meg az új műfajt, annál inkább meghódítja az új műfaj az olvasókat. Már az első évtizedekben jó néhány, több kiadást megért sikerkönyv jelenik meg, a század végére pedig végképp stabilizálódik a helyzete. 1798-ban *Rózsa Szin Gyűjtemény* címmel sorozat indul, ami az intézményesülés egy fajtája s egyértelműen jelzi, hogy az olvasás szenvedélyére (legalábbis a remények szerint) már hosszú távú vállalkozást is lehet építeni.³ De vajon helyénvaló-e itt a regény szó használata? A kérdést már régebben feltették s jó okkal. A magunk részéről úgy véljük, aligha lenne termékeny dolog elmélyedni e terminus tisztázásában.⁴ A műfaj történeti nézőpont ebben az esetben csak elterelné a figyelmet arról a – végső soron remélhetőleg műfaj történeti szempontból is gyümölcsözőbb – kérdéstről, amely így szól: miért tudott a regény éppen most és ilyen nagy erővel betörni s véglegesen teret nyerni a magyar irodalomban?

A regényirodalom látványos sikerei önmagukban is kételyt ébreszthetnek bennünk az irodalmi köztudatban meglehetősen mélyen beivódott meggyőződéssel szemben, amely szerint az új műfaj a hagyomány védelmezőinek heves támadásai ellenében tudott csak meghonosodni hazai

¹ Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. (1526–1744)*. Budapest, 1886. *II. (1774–1788)*. Budapest, 1887.

² György Lajos: *A magyar regény előzményei*. Budapest, 1941 és Wéber Antal: *A magyar regény kezdetei*. Budapest, 1959.

³ L. György Lajos *i. m.* 78–79. Fűskúti Landerer Mihály igen becsvágyó vállalkozása nagy lendülettel indult, de 1805-re – 10 mű kiadása után – megszűnt. A kiadó azonban 1805-ben új sorozatot indított: a *Téli és Nyári Könyvtár* 1813-ig élt. A kiadástörténet már több kezdeményezést is regisztrál a XIX. század első évtizedétől, ami azt jelenti, hogy az intézményesülés valóban megtörtént.

⁴ A műfaj – mint látni fogjuk – annyira bizonytalan körvonalakkal rendelkezett a kortársak gyakorlatában és eszmélkedésében egyaránt s oly könnyen összemosódott regénynek ma már nem tekinthető produktumokkal, hogy az elnevezés valóban vitatható. Mégis: a név – ahogy György Lajos írja (*i. m.* 3.) – tényleg „mellesleges”. A XVIII. századi magyar fejlemények vizsgálatánál a pontos megnevezések nem is nagyon lehetségesek, de nem is igazán termékenyek. Nyugati minták alapján készült egyes változatok esetében azonban sikeres lehet az erőfeszítés. L. May István: *A magyar heroikus regény*. Budapest, 1983. 7–60.

földön.⁵ Igaz, az ellenzők között ott találjuk a korabeli kulturális élet olyan íróit is, akik nemcsak a kor kiemelkedő személyiségei, de bizonyos szempontból éppen a legnagyobb tekintélyei voltak. Jelentőségüket csak növelte, hogy egymástól meglehetősen eltérő kulturális környezetre volt befolyásuk. Katolikus részről a kor egyházi értelmiségének legnagyobb alakja, Faludi Ferenc figyelmeztet éles szavakkal a „Romantzia-írók” kártékonyására („Hatalmas *arsenicum*-méreg lakik ezekben a könyvekben, már sok lelket ölt meg...”),⁶ de a felvilágosult rendiség első nemzedékének egyik vezéregyénisége, Orczy Lőrinc is emlékezetesen emelte fel óvó szavát a „románsok falkájá”-nak támadása ellen.⁷ A korszerű katolikus művelődés és a modern eszmények felé tájékozódó nemesség képviselőjéhez csatlakoztak a protestánsok is, az ő oldalukról egy fordításban, mégpedig a teológiai szempontból igen előremutató nézeteket valló Frédéric Ostervald egyik, magyarra viszonylag korán lefordított művében olvashatták a kor hazai olvasói az elutasítás mondatait.⁸ E kritikáknak szembeötlő vonása, hogy a tiltakozás nem irodalmi természetű megfontolásokon alapul. Míg a nyugati, főleg a francia és német irodalomban a regényekkel kapcsolatban a fő probléma az volt, hogy nem illeszkedtek a megszokott és bevált műfaji rendbe⁹ és így a kritikusok nemigen tudtak mit kezdeni velük (sokáig úgy tekintettek rájuk, mint az eposz elfajult változatára), nálunk a kritikai hangot erkölcsi aggodalmak szították, attól félték, hogy a regények terjedésével az erkölcstelenség terjed. Nem világos ugyan, hogy az opponálók számára miért nem csak a bármilyen formában megjelenő erkölcstelenség és miért éppen a bármilyen tartalmú, csak éppen prózában írott és fiktív történetek számítottak veszélyesnek, de – végül is – ez a nyugtalanság tényleg nem volt alaptalan. Az alábbiakban talán felsejlik majd e veszélyérzet felébredésének legalábbis egy lehetséges magyarázata. Annak ellenére, hogy a tiltakozók nyilván nemcsak önmagukat képviselték, mégis állíthatjuk: nem a kor általános ellenérzésének adtak hangot, a közhangulat a regények szempontjából egyáltalán nem volt kedvezőtlen, s nem sok jel utal arra sem, hogy az egyébként nagy tekintélyű bírálók szavának bármilyen fogamatja lett volna. Igaz: az egyházak kezén lévő nagyobb tipográfiai nem nyomtattak ki regényeket, de így még feltűnőbb, hogy e

⁵ Ez a magyar irodalomtörténet-írás egyik nagy közhelye. A legigényesebb s adatokban a leginkább gazdag e tekintetben is György Lajos *i. m.* 59–71. L. még: Trócsányi Zoltán: *Miért nem jelentek meg a szépirodalmi művek Magyarországon a XVIII. században?* Magyar Könyvszemle, 1938. 375–378. és *A szépirodalom üldözése.* Magyar Könyvszemle, 1943. 413–435. A műfajt illető támadások megfelelő értelmezéséhez jó kiindulópontot nyújt Szajbély Mihály: *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában* című tanulmányának (ItK, 1982. 1–14.) a következő megállapítása: a közönség körében való kedvező fogadtatást „bizonyítja indirekt módon azoknak a támadásoknak a hevessege, amelyek az »erkölcsromboló románokat« a vallásos morál oldaláról érték.”

⁶ *Istenes jószág, és szerentsés bóldog életre oktatótt Nemes Asszony.* VII. Köz-beszéd, (3). In: *Faludi Ferenc prózai művei.* I–II. Sajtó alá rendezte Vörös Imre. Budapest, 1991. 172.

⁷ *Szalai gróf Barkótzai Ferentz esztergami érsek Úrnak.* In: *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől...* Pozsony, 1787. 8.

⁸ Vörös Imre: *Fejezetek a XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből.* Budapest, 1988. 30.

⁹ L. Szajbély Mihály *i. m.* 1–3.

műhelyek magatartásának mennyire nem volt iránymutató jellege. A többi nyomdász ugyanis annál buzgóbban dolgozott. Annak, hogy a tiltakozók szavára – bár nagyon is tisztelt személyiségekről volt szó – voltaképpen senki nem figyelt oda, egészen elképesztő jelével is találkozhatunk. Sándor István, a kor egyik népszerű érzelmes regényének a fordítója műve előszavában – tehát egy regény előszavában! – hívja fel a figyelmet Faludi Ferenc erkölcsstani műveire.¹⁰ Ez szinte érthetetlen gesztus, hiszen (egyrészt) azok egyáltalán nem tartoznak az ő fordítása által képviselt műfaji körbe, másrészt viszont éppen ezeknek az erkölcsstani műveknek egyikében olvasható annak a műfajnak hazai földön az egyik legélesebb elutasítása, amelyet az ő fordítása képvisel. Mintha gúnyolódna a derék literátor, pedig nyilván csak a prózában írott legszebb magyar munkákra akarta ráirányítani az olvasók figyelmét s egyben tiszteletét kifejezni a századközép általa legjobbnak tartott magyar prózaírója iránt. Szinte bizonyos, hogy nem is tudott az általa dicsért szerzőnek a „romantzia könyvek” ellen írott kemény és terjedelmes támadásáról, vagyis: olyan alaposan azért nem ismerte a dicsért szerző műveit. De általában véve sem találjuk sok nyomát annak, hogy azok, akik rászabadították a „románsok falkáját” az irodalomra, szükségét érezték volna a védekezésnek: előszavaikban buzgón ajánlják, de – a mindenfajta munkánál előforduló szerénykedő formulákat leszámítva – nem mentegetik portékájukat.¹¹ Természetesen az ajánlások is közhelyeket vonultatnak fel a virtuosus életre való neveléstől a magyar nyelv ügyének szolgálatáig, a figyelemre méltó azonban éppen az, hogy a szerzők úgy érzik: ezek a szép szövegek itt is felvonultathatók. Nincs jele a tiltott terepen járók szorongásának, de még annak sem, hogy valami nem ajánlott dolgot cselekszenek. Ha van valami, amitől a fordítók tartanak, az olvasói érdektelenség, és nem az, hogy tevékenységüket gyanakvón figyelik éber tekintetek.

Az erénytanok és a regények

Az a körülmény, hogy ha volt is ellenzéke a regényirodalomnak, a szerzők – a fordítók – láthatóan nem feszélyezték magukat, önmagában azonban csak megkönnyítette a regények útját a magyar olvasókhoz, de természetesen nem magyarázza meg térhódításukat: azért, mert valami nem tilos, nem biztos, hogy szükség is van rá. Az elbeszélés szellemének elszabadulása a kor kulturális életének (ha lehet így fogalmazni) természetes fejleménye volt, a regényt az itt bekövetkező változások hívták életre.

¹⁰ G***-né nevezetű Svédi Grófnának rendes Történeti... Pozsony és Kassa, 1778. Az Elöl járó beszédben Faludi Ferencet (s mellette Molnár Jánost) említi a dicséretet érdemlő magyar írók között, noha megjegyzi, hogy Faludi művei „ortázó Erköltsi könyvek” (= erkölcsstani munkák) s nem történetírói teljesítmények. Ez arra is fényt vet, hogy az ő számára erősebb volt egy közös vonás, nevezetesen: Faludi is magyar *próza* műveket írt. A fordítást egyébként Bessenyei György keményen megdorgálja *A Holmiban* (Béts. 1779. XVII. Rész. *A ki fordított magyar svédi grófné.* 336–341.), szóvá teszi a Faludira való hivatkozást is, de nem teszi szóvá a műfaji differenciát.

¹¹ Idéz belőlük Szajbély Mihály *i. m.* A legdöntőbb érv egyébként általában a nemzeti nyelv ügye volt – erre világít rá Wéber Antal *i. m.* 23–24.

Más összefüggésben már utaltunk a XVIII. századi magyar irodalom történetének arra a felfogásunk szerint alapvető fordulatra, hogy a századközép táján az egyházi értelmiség orientációja megváltozik: a hazai nemesség felé fordul, s úgy igyekszik őrizni befolyását, hogy a vallásos művelődésnek azokat a vonatkozásait állítja előtérbe, amelyek a világiak számára is érdekesek és – főleg – hasznosak. Így és ezért esik olyan sok szó az erkölcs kérdéséről. Az ekkor kibontakozó erkölcsstani irodalom azt igyekszik megmutatni a világi olvasóknak, hogy az üdvözüléshez szükséges erkölcsi normák egyúttal alkalmas szabályokként működnek a lehetséges evilági boldogság szempontjából is. Mivel profán olvasókhhoz szóltak, a meggyőzéshez nem volt elegendő a hitre való hivatkozás, a vonatkozó tételt bizonyítani is kellett az értelem számára. Ez kényszeríti ki az előföltévést, nevezetesen hogy az embert „okos állatság”-nak fogják fel, márpedig ha az embert az „okosság”, sőt a „józan okosság” jellemzi elsősorban, akkor a bizonyítás nemcsak lehetséges, de kötelező is. A bizonyításnak pedig a leginkább kézenfekvő módja a szóban forgó regula hatékonyságának bemutatása volt. Így nyílik meg a tér a példák előtt. Esetek, megtörtént vagy fiktív történetek igazolják, hogy valóban szerencsésen alakul az élete annak, aki betartja e normákat (vagy követi a szabályokat), s pórul jár az, aki nem veszi figyelembe őket. A történet ily módon mint a keresztényi erkölcs evilági hasznának bizonyítási terepe jelenik meg. Taxony János *Némely ritka és válogatott történeteitől* (1740–1743) kezdve számos példa tanúsítja, hogy az elbeszélés mint példázat nemcsak jelen van, de változatosan van jelen a kor irodalmában.¹² Természetesen aligha állíthatja bárki, hogy csak az így illusztrált életigazságoknak lett volna hitelük, hiszen az olvasók (ha talán nem is úgy, mint korábban) hívő emberek voltak, azt pedig különösen nem, hogy a példázatos történet valami merőben új fejlemény lett volna az egyháziak által művelt irodalomban. A tények ennek éppen az ellenkezőjét mutatják: a példázatos történet, az exemplum hagyománya a kereszténység irodalmának kezdeteihez nyúlik vissza, a barokk kor pedig egyenesen e tradíció virágzásának az ideje volt.¹³

A példázat céljából elbeszélte történet azonban legfeljebb elősegíthette a prózáirói elbeszélés meggyökeresedését a XVIII. század második felének magyar irodalmában, de a szorosabb értelemben vett regényműfaj meghonosodásához nem járult hozzá. Az újkori regény hazai térhódításához ugyanis nem az elmélkedés háttérbe szorulásán s így a történet példázat jellegének elhalványulásán át vezet az út, éppen ellenkezőleg, a meghatározó mozzanat annak az új típusú életbölcseességnek a megjelenése volt, amely látszólag ugyan alig különbözött a régítől, ténylegesen azonban nagyon is fontos eltéréseket rejtett magában. A változatlanak tetsző tanítások mögött az üdvösség ígérete kezd elhalványulni, a kor embereit elsősorban a világ dolgai között való eligazodás izgatja már. A mai olvasóban az a benyomás alakulhat ki, hogy e bölcseességnek leglényegesebb sajátossága éppen az, hogy nem példázatként (tehát mintegy az

¹² L. e munka *A barokk és felvilágosodás között* című fejezetét. A gazdag szakirodalomból I. különösen Turóczy-Trostler József: *A mese felfedezése és a magyar mese*. In: *Kegyességre serkentő, szíveket vidámító, elméket mulattató Históriaik...* Gyoma, 1939. 55–98.

¹³ L. Tüskés Gábor nemzetközi kitekintésű tanulmányát: *Az exemplum a 16-17. század katolikus áhítati irodalmában*. ItK, 1992. 133–151.

elmékedéshez hozzárendelve) igényelte a történetet, hanem keretként, olyan történetként, amelyen *belül* kaphat teret csak az elmékedés. Ez nyilvánvalóan más viszonyt jelent. Így nem a tanítás mellé idézzük meg bizonyításképpen a „valóságot”, hanem fordítva: a „valóság” igényli a reflexiót és adja is meg egyben annak távlatait. Ha figyelmesen körültekintünk azon művek körében, amelyeket György Lajos kiváló monográfiája óta a „magyar regény kezdetei”-hez sorol az irodalomtörténet, akkor nemcsak arról győződhetünk meg, hogy az elmékedés és a fikció (általában: a történet) nagyon is erőteljesen *együtt* van jelen a kor regényirodalmában, de arról is, hogy nem a példázatos történet fordul elő gyakrabban, hanem a fiktív *történet* keretében megszólaló elmékedés. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a keretként szolgáló fikció igen sok és egymástól igen eltérő változatokban jelenhet meg. Az egyik végletnek kétségkívül a Robert Dodsley-féle *The Economy of human Life* tekinthető, amelynek – mint másutt szoltunk róla – négy fordítója is akadt, s amelyben a keret szinte csak jelzés. Itt egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstanról van szó, s a „történet” csak annyi, hogy a szóban forgó mű kéziratára Tibetben találtak rá. Ez szinte elhanyagolható mozzanatnak látszik – a magyar fordítók többnyire el is hanyagolták: nem beszéltek róla –, valójában azonban mégsem az. Az elmékedés státusa már ezzel a jelzéssel is gyökeresen megváltozott, hiszen nem közvetlenül a vallás igazságaihoz kapcsolódó meditációkról van szó, hanem *egy* bizonyos elmékedésről. A fikció szerint Tibetben talált írást közölt a kis kötet és a benne megszólaló bölcsesség a tibeti emberek gondolkodását felidézve mutatja be: a vallás lényegéről, az erkölcsről szinte mindenütt egyképpen gondolkodnak a földön. Nem lenne nehéz összeállítani a kor kiadványaiból egy olyan listát, amely ennek a szerkezetnek e legegyszerűbb, valóban csak jelzésszerű változatától a fiktív keretek összetettebb variációit mutatja be, nehéz lenne azonban megjelölni azt a határt, amelyen innen a keret még csak ürügy az elmékedésre és amelyen túl már önálló életre kel. A *** *Fő Hadi Vezérnének halálos ágyában Gyermekéhez tett Utolsó Tanításai* (1781), vagy a *Hallónak boldog estvéje* (1788) talán inkább az előbbi változathoz állnak közel, míg – mondjuk – a *Procurator Simon és Vinkler a’ más Világont* (1791), vagy a *Második Juliust* (1785) már éppen úgy nehéz lenne ebből a szempontból besorolni, mint Joachim Heinrich Campe magyarul megszólaló Robinsont-történetét, az *Iffabbik Robinsont* (1787) vagy Mészáros Ignác fordítását, a *Montier asszonyinak a’ maga leányával el-férjezett *** Mark-grófnéval közölt tanulságos igen jeles és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas leveleit* (1793), de ebből a szempontból zavarba jönnénk a „magyar Pancsatantra származékok” elhelyezésével is. Legfeljebb az a biztos, hogy e művekben a keret jelentősége vitathatatlanul megnövekedett s többnyire már nemcsak alkalomnak tekinthető ahhoz, hogy megszólaljanak az életbölcsesség megfelelő tanácsai. Nem állíthatjuk viszont, hogy e fél évszázad magyarul megszólaló regényirodalma a fiktív keret megelevenedésének és gazdagodásának a folyamatát adná ki, hiszen idézett példáink inkább a későbbi évtizedekből valók, az első nagy regénysikereket viszont éppen a fikció erőteljes jelenléte jellemzi. Az első regényfordítás – amely a legnagyobb siker is maradt a fél évszázad folyamán –, a *Telemakus bujdosásinak történeti* (1755) ebből a szempontból éppen úgy jellemző példa,¹⁴ mint Marmontel nevezetes *Bélisair*-je, amely az 1770-

¹⁴ Vörös Imre *i. m.* 70–91.

es években alighanem a legnépszerűbb regény volt a művelt magyar emberek körében, öt fordítója is akadt, s az egyik (igaz, kéziratban maradt) fordítás latinul szólaltatta meg a kortárs francia szerző művét.¹⁵ E regényekben a fikció keret ugyan az elmélkedésekhez, de teljesen önálló élete van. A fikciós keret és az azon belül helyet foglaló elmélkedés viszonyának alakulása tehát nem ad ki valamiféle fokozatosságot, „fejlődés”-t. Ebből viszont arra kell következtetnünk, hogy a magyarra fordított első regények és a laicizálódó erkölcsanak világa között szoros kapcsolat van: a fikciót az elvilágiasodó életbölcesség igényli maga *köré*. Mindent figyelembe véve talán nem szükséges túlságosan nagy merészség annak kimondásához, hogy a XVIII. század második felének magyar irodalmában a regények funkcionálisan a laikus erkölcsanak helyére lépnek, őket szorítják le az irodalmi élet színpadról, s ezt csak azért tehetik meg, mert átveszik szerepüket.¹⁶ Az elmélkedés – az elvilágiasodó életbölcesség – és a fikció között ily módon tehát nemcsak kapcsolat, hanem kölcsönös feltételezettség van: a fikciós keretet maga az elmélkedés igényli.

A hazai regényirodalom újkori története az elmondottak szerint tehát – végső soron – a laicizálódó egyházi értelmiség köreiben kialakult erkölcsanak közegéből indul el hódító útjára, azt azonban látnunk kell, hogy a tér, ahová kilép, már elsősorban a világiak kívánalmi által alakított tér volt. A most megszólaló művekben olyan bölcességgel találkozunk, amely ugyan általában távol van attól, hogy a hitet támadta volna, e művek világában azonban az események emberek között zajlanak le, ami itt, e kötetek lapjain történik, arra közvetlen befolyása a vallásos gondolatvilágnak többnyire már nincs. A világnézeti hagyomány érintetlen maradt ugyan, de ennek az volt az ára, hogy eltávolodott az emberek mindennapjainak ügyes-bajos dolgaitól. Ennek ellenére az olvasók olyan történeteket kapnak, amelyekben a világ eseményeiről úgy van szó, hogy azok ennek a világnak az eseményei maradnak s nem lényegtelenednek el az isteni akarat állandó sugárzásában. Az előkelő emberek világias aspirációi teoretikus nyíltsággal csak valamivel később, a hetvenes években szólaltak meg, s akkor is egy viszonylag szűk kör problémáiként, viszont addig, de tulajdonképpen később is a regény volt a legalkalmasabb mód arra, hogy a nemesség saját világát, a hozzá leginkább közel álló életeszményeket, magatartásmintákat és emberi minőségeket vagy társadalmi berendezkedésre vonatkozó elgondolásokat megjelenítse, s egyúttal arra is, hogy megmutassa s önmagát is megerősítse: ez a profán világ nemcsak erkölcsös világ, de a lényegét illetően nincs ellentét közötté és ama moralitás között, amely a templomok szószékéről hangzik. A szépprózai elbeszélés – s benne a

¹⁵ Szauder József: *Marmontel en Hongrie*. In: *J. F. Marmontel*. (Études réunies par Jean Ehrard.) Clermond-Ferrand, 1970. 299–312. és Vörös Imre *i. m.* 90–91.

¹⁶ A XVIII. századi magyar regényirodalom ebben különbözik a nyugat-európai nemzetek kulturális életében a XVII. század óta virágzó regényirodalomban érvényesülő tendenciáktól, igaz, ennek alapján egy összehasonlító vizsgálat egyezéseket is ki tud majd mutatni. A francia változatra l. George May-nek a francia regény XVIII. században bekövetkező fordulatáról szóló *Le dilemme du roman au XVIIIe siècle*. Étude sur les rapports du roman et de la critique. (1715–1761. Yale et Paris, 1963), a német változatra pedig Werner Fink *Providenz und Kontingenz*. Untersuchungen zur Schicksalssemantik im deutschen und europäischen Roman des 17. und 18. Jahrhunderts című monográfiáját (I–II. Tübingen, 1988.)

regény – előretörésében tehát egy olyan világiasság nyilatkozik meg, amely inkább csak tematikus értelemben az, a világnézeti alapokat illetően – legalábbis a felszínen – nem tűnnek elő lényeges különbségek. Erre vonatkozóan éppen az első s a kor viszonyaihoz mérten nagyon is jelentősnek ítékelhető regénysiker, Fénelon abbé *Les aventures de Télémaque* című művének hazai fortunája szolgál a legjobb bizonyossággal. A fordító, gróf Haller László olyan mélyen vallásos fiatalember volt, hogy ha nincs szigorú szülői tiltás, akkor szerzetesnek ment volna. Munkájához nemcsak az eredeti francia szöveget használta, hanem a hazai jezsuiták által itthon már jól ismert s oktatómunkájukban hasznosított Trautwein-féle latin verziót is. Azaz: egyházi körökben már kedvelt művet tett maga elé, korai halála után pedig az egri püspök, Barkóczy Ferenc vállalkozik a munka megjelentetésére. Vörös Imre arra is felhívja a figyelmet, hogy Fénelon regényét nemcsak katolikus körökben fogadták oly kedvezően. Zoltán József fordításának 1783-ban megjelent első kiadása egyértelmű bizonyossággal szolgál arra vonatkozóan, hogy az erdélyi reformátusok nem érezték idegennek e művet a „pedagógiai célzatú protestáns kegyességi irodalomtól” sem: a Telemakussal – írja a kiadó – „megtanulja az ember a’ valláshoz megszeghetetlenül való ragaszkodást” is.¹⁷

A regény tehát a barokk művelődés felfeslő burkából tűnik elő, s születésének első pillanatai jól mutatják kapcsolatát mind a laicizálódó egyházi értelmiség irodalmával, mind a saját világának berendezésére törekvő nemesi művelődéssel. Igényelték ugyan az „életből” vett példákat is az erkölcstani nézetek hatékonyságának igazolására, de a regények hazai megjelenése és elterjedése szempontjából fontosabb, hogy a világiak is éppen itt, a fikció világában pillanthatták meg saját eszményeiket, amelyek másról szóltak ugyan, mint a keresztényi életelvek, de nem voltak ellentétben velük. Ily módon a magyar regényirodalom történetének első fél évszázada sokkal inkább összefüggésben van a századközép táján kibontakozó erkölcstani irodalommal, mint a magyar regény történetének későbbi fejezeteivel. A műfaj legfontosabb szerepe a magyar művelődésben most az, hogy az erénytanok helyébe lép s fokozatosan kiszorítja őket.

A regények hazai megjelenésének az volt tehát a feltétele, hogy lényeges fordulat következék be az erkölcstről való gondolkodásban. Az új műfaj feltűnte és viharosnak tekinthető elterjedése arra utal, hogy a tradicionális vallások emberei már nem szolgáltattak elegendő szellemi energiát sem a társadalom stabil berendezésére, sem pedig a boldog élet elérésére vonatkozó elgondolásokhoz, annak ellenére, hogy eszméiket a világiak igényeinek messzemenő figyelembevételével fogalmazták meg. Ez nem jelenti azt, hogy megváltozott volna a vallásos gondolatvilág helyzetének szilárdsága, jelenti viszont, hogy leszűkülte az érvényességi köre: ezért jelentkezik egyre erőteljesebb igény a hagyományos világnézettel nem ellenkező, de annál tágasabb eszmei horizontokat megvilágító eszmények iránt. Míg tehát a laicizálódó erkölcstani irodalom azt bizonyítja, hogy az üdvösséges élet eléréséhez szükséges normák alkalmasak rá, hogy a lehetséges evilági boldogság eléréséhez megfelelő életvezetési szabályokként is felhasználjuk őket, a regények megjelenése új helyzetet tükröz: az evilági élet – akár az egyén, akár a közösség vonatkozásában elgondolt evilági élet – olyan eszméi vagy eszményei kerülnek

¹⁷ Vörös Imre *i. m.* 86.

most előtérbe, amelyeknek lényeges kritériumuk, hogy ne legyenek ellentétben a vallás igazságaival, viszont el kell fogadnunk, hogy már más igazságokról, és nem a vallás igazságairól van szó.¹⁸ A tradíció érvényessége így nem vagy szinte alig csorbult, háttérbe szorult viszont közvetlen életirányító szerepe, s ez teljesen érthető: a kor embereinek gondolkodásában egy egész sor olyan kérdés merült fel, amelyekre a vallásos gondolatvilágban nem találhattak választ. E fordulat vonja maga után a történet helyének megváltozását: a hagyományos vallási irodalomban megjelenő elbeszélés a tanított erény igazságát bizonyítja mint példázat, a regények világában viszont a történet önálló életre kel, s ez szolgálhat – szolgálhat – minél több alkalmat arra, hogy megismerkedjünk az elfogadásra méltó ideákkal és a követésre méltó ideálokkal, hiszen ezek az ideák és ezek az ideálok már kizárólag ezen a világon mutatják meg érvényességüket. A történet azonban többnyire nem szabadulhat meg az életbölcsessel való közvetlen együttlét terhétől, csak éppen azzal, hogy ő vonja magára az olvasók figyelmét, elvileg olyan eszméket is szolgálhatna már, amelyek tagadják a régi világ alapjait. Ebben az értelemben Faludi Ferenc és Orczy Lőrinc nyugtalansága – a hagyományhoz erősen kapcsolódó, de az új eszmények irányába is nyitott férfiak nyugtalansága – elvileg megalapozott volt ugyan, a műfaj hazai történetének első fél évszázada a gyakorlatban mégsem igazolta ezt a nyugtalanságot. Itt talán elég arra utalni, hogy a XVIII. század legjelentősebb „romantizmus könyvei” – a *Kándid* kivételével (1793) – ezekben az évtizedekben nem jelentek meg magyarul.¹⁹

Ennek vélhető magyarázatára csak később térhetünk ki, most azt kell ismételtelen leszögezni, hogy a XVIII. század második felében a magyar kulturális élet nemhogy gátolta volna, ellenkezőleg, kedvezett a regény megjelenésének és elterjedésének. Az elmondottak alapján azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az új műfaj hazai megjelenésében – paradox módon – nem a születés, hanem az átalakulás mozzanata a figyelemre méltó, hiszen a magyar regény hazai történetének első időszakában az új műfajt azok az igények hívják elő s telítik energiával, amelyek a kor erénytani irodalmának kialakulásában és formálódásában működtek közre. Arra az erkölcsi irodalomra, amely mintákat akar *adni* a helyes (= az evilági boldogsághoz és a túlvilági üdvözüléshez egyaránt hozzásegítő) életvitel kialakításához, természetes módon épül rá az óhaj, amely mintákat akar *kapni* a helyes életvitelhez, noha másfajta mintákat – az előző esetben a hagyomány akarja korszerű alakban megőrizni befolyását, a másikkban viszont új igények szólalnak meg.

¹⁸ Például arra vonatkozóan, hogy a szerelem, ez a nagyon is evilági érzelm milyen – mondhatni – természetes módon nyer teret, jó példaként szolgálhat, hogy az igazán felszabadult szellemű Báróczi Sándornak az 1770-es években még indokolnia kellett a szerelmi tematikát (l. Bíró Ferenc: *A legérzékenyebb nemzedék*. ItK, 1978. 16–31.), negyedszázaddal később, K. Boér Sándor *Barkláj Argenissének* 1792-ben megjelent fordításához *Kedves Nemzetem!* megszólítással kezdődő bevezetőjében így írhat: „Hogy pedig e’ könyvnek szerelmes voltát mentegessem, szükségesnek nem tartom: mert ki ki tudja azt, hogy a’ költött történetek szeretettel vagynak telí...” A szerelemről való elbeszélés már természetes dolognak számít.

¹⁹ L. Wéber Antal *i. m.* 35.

A regény önmeghatározása

A regényirodalomnak az erénytanokkal való funkcionális rokonsága – tehát egy bizonyos fajta folyamatosság – magyarázza a műfaj gyors térhódítását, azt tehát, hogy néhány évtized alatt tekintélyes mennyiségű regény érkezik el a magyar közönséghez, hogy viszonylag sok és igen jól képzett írástudó publikál e nembe tartozó műveket, de azt is, hogy a szerzők, pontosabban a fordítók nemigen tesznek erőfeszítéseket rá, hogy elgondolkodjanak: mivel is állnak szemben, noha – elvontan – tudniok kellett volna, hogy amit művelnek, új dolog a hazai „tudományok” világában. A korban a regényről való beszéd egyetlen helye a művek előszava volt, s e beszédnek legfeltűnőbb vonása, hogy a más vonatkozásban igen tájékozott és alapos szerzők meglehetősen felszínes és következetlen tudásáról tanúskodik.²⁰ A fogalmak egészen képtelen keveredésének lehetünk tanúi, a meghatározások – vagy inkább: elhatárolások – tarka-barka egyveleget alkotnak. Bod Péter például a fikciót nem különbözteti meg a nem fikciótól, de nem különbözteti meg a verses elbeszélést a prózában írottól sem. A már említett Sándor István számára viszont mindegy, hogy milyen (fiktív vagy nem fiktív) történetről van szó, maga a történet a lényeges, ő ugyanis az erkölcsstani irodalommal szembeállítva határozza meg a műfajt, de nem érzi szükségét az elhatárolásnak a történeti munkáktól, s ő sem tartja fontosnak, hogy az elbeszélés versben van-e írva vagy nem. Volt vélemény a korban, amely az *Aeneist* is regénynek tartotta. A leginkább elterjedt, bár azért közkeletűnek nem tekinthető felfogás az volt, hogy a román „költött” és nem valóságos eseményeket beszél el. Kónyi János ezért nevezi Zrínyi-átdolgozását „hadi román”-nak, de Gvadányi is „igaz történet”-ként állítja szembe Rontó Pálját a „költött románok”-kal,²¹ az viszont nem zavarja őket, hogy verses műveket neveznek „román”-nak. A két szerző magatartása más vonatkozásban is bizváást általánosítható. Ha volt is ellenkező nézet, a verses és a nem verses forma közötti megkülönböztetést nemigen érezték lényegesnek. Úgy látszik: az igazi határ mintha nem itt, de nem is az elmélkedés és az elbeszélés (= a történet), mint inkább a fikció és a „valóság” között húzódott volna. Ez arra vet fényt, hogy az elbeszélést elsősorban a vele összekapcsolt elmélkedéssel együtt fogták fel s innen tekintve került némileg előtérbe a történet jellege: az „igaz” történet elvileg ugyan hitelesebb keretet adhat – a bölcsességet így az „élet” igazolja –, azt viszont, hogy mennyire hatásos lehet a fiktív történet, a világirodalom megannyi epikus – noha versben írott – remekműve igazolja.

A hazai regényirodalom megjelenése szoros összefüggésben van tehát a késő barokk évtizedeinek erkölcsstani irodalmában bekövetkezett változásokkal – az új műfaj megjelenése felfogható egy (elvontan és formálisan merőben eltérő) régi átalakulásaként. Olyan fejlemény

²⁰ Az idézett példák jelentős részét I. Szajbély Mihály *i. m.*

²¹ „Azért ne is tartsa az érdemes olvasó is ezen munkát költeményes románnak, mert valósággal megtörténtek az abban foglalt dolgok...” L. Gvadányi József: *Rontó Pálnak, egy magyar lovas katonának...* (Pozsony és Komárom, 1793) ajánlásában. De lényegében nincs olyan variáció, amelyre ne találhatnánk idézetet. Fejér Antal Argenis-fordítását (*Barklajus János' Argenisse...* Eger, 1792) özvegye adta ki s *A' Kegyes olvasóhoz* írott ajánlásban azt olvashatjuk, hogy e művet minden nemzet szereti és „annak gyönyörködtető költeményeit és minden Rendekre alkalmaztatott oktatásait csak nem valóságot Történet és Törvény gyanánt bé vették...” noha – hangsúlyozza – az „Egész könyv merő költemény és Mese.”

tehát, amelyben a jelek szerint fontosabb – legalábbis a kulturális életben betöltött szerepére nézve fontosabb –, hogy folytatja a régit, mint az, hogy új. Ez magyarázza a magyar regényirodalom első fél évszázadának főbb jellemzőit, amelyekről az eddigiekben szóltunk s most megkísérelhetjük az összefoglalást. A hagyományos felfogással ellentétben a regényeket tehát nem fogadta ellenséges kulturális klíma, ha voltak is nagy tekintélyű opponensek, az adatok szélesebb köre arról győzhet meg bennünket, hogy a fő kérdés nem az ellenséges fogadtatás volt, hanem az az esély, hogy az illető mű semmilyen fogadtatásban nem részesül, közöny fogadja. A magyarul megszólaló regényeket a cenzorok sem nézték különösebben rossz szemmel (elvégre a művek megjelentek), s nem kellett szembenézniök a konzervatív kritikusok régi s más műfajokból álló irodalom alapján kialakított normáival. Ilyen kritikusok nem léteztek, mivel nem léteztek kritikusok sem. Ezért van, hogy senki nem készítette arra a regények fordítóit, később: szerzőit, hogy igazolják műfajukat. A regényről alkotott reflexiók bizonytalanságaiban azonban nemcsak e kihívás elmaradása volt a ludas, hanem inkább az, hogy igazából nem érezték át: itt valami merőben új jelenség tűnt volna fel a hazai irodalomban, mint ahogy funkcionálisan nem is volt új jelenségről szó, az erénytanok olvadtak át regénnyé. A regényirodalom meggyökeresedésében leginkább talán az olvasók másfajta irodalomhoz szokott érzékenysége lehetett volna a fő akadály, de hát a műfaj gyors és könnyű rohammal tört be a magyar irodalomba és igen látványosan hódította meg a magyar olvasók érdeklődését. A korszakhatárként felfogható *Rózsa Szín Gyűjtemény* megindulásáig (1798) György Lajos mintegy százharminc művel vet számot, s közöttük jó néhány olyan regénnyel találkozunk, amelyek a szó mai értelmében véve is bestsellerként foghatók fel: a *Telemakus bujdosásinak történeti* éppen úgy, mint a *Kartigám*, az *Etelka* éppen úgy, mint a *Belizárius*. A műfaj meghódította tehát a hazai közönséget, viszont az írók nem hódították meg a műfajt, néhány – bár annál súlyosabb – kivételtől eltekintve fordításokról van szó, amely munkák Faludi Ferenc erénytanaihoz hasonlóan Magyarországnak, de nem Magyarországról szólnak. A jelek szerint az írók nem kívántak különösebben eredeti szerzők lenni, s az olvasók sem igényelték a hazai történeteket. Ha vannak is adatok, hogy szívesen vették a magyar vonatkozásokat, nem követelték meg őket. A kedvező fogadtatásnak semmiképpen nem volt feltétele, hogy hazai történetről legyen szó. Erre egyébként éppen az első s igazán nemzeti tárgyú regény esete világít rá a legélesebben: Dugonics András műve, az *Etelka* jelentős sikert aratott, de nincs nyoma annak, hogy a szerzők ezt látva nagyobb számban törekedtek volna eredeti magyar románok írására. Az viszont bizonyosra vehető, hogy az írók (fordítók) és az olvasók nem feltétlenül ugyanazt keresték és értékelték a fordításra kiválasztott és magyarul megszólaló művekben. A szerzők, ha nem is kizárólag, de többnyire azért ideologikus célzattal ragadtak pennát, az olvasók viszont általában, ha nem is minden esetben, a történetet keresték és értékelték. A könnyebb természetesen a szerzői-fordítói célzat megragadása, s ebből a szempontból rátekintve e fél évszázadnyi idő termésére, jól megkülönböztethető a műveknek egy mennyiségileg jelentős s ugyanakkor jellegzetes csoportja.

Az előkelők világa a regényekben: legitimáció és normaállítás

Ha az új műfaj itthoni termőtalaja a laicizálódó erkölcsstani gondolkodás volt, akkor ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy a világiak, főleg a nemesség kívánalmi szerint alakul a hazai regényirodalom e korszakának termése. Ez láthatóvá válik, ha belelapozunk a most születő regényfordításokba. Akár az életbölcesség, akár a fiktív keretek felől nézzük a kor regénytermését, az eredmény ugyanaz: a magyarul megszólaló művek túlnyomó része az előkelők világának teszi részesévé olvasóját, beavatottá és érdekeltté is. Az olvasók által kedvelt művek azonban azok, amelyekben a fiktív keret önálló életre kel: e többnyire meglehetősen terjedelmes munkák lapjain olyan eszmények, életvezetési és viselkedési minták, olyan virtusokkal bíró hősök lépnek az olvasók elé, hogy az így feltáruló világ öntudattal és magabiztossággal töltötte el a jólétben élő, igényes és művelt, a saját világát intellektuálisan is egyre teljesebben berendezni kívánó nemességet. Utaltunk rá: a nemzeti elem megjelenésére fel kell figyelniünk, hiszen (például) Báróczi Sándor *La Calprenède Cassandre* című, tízkötetes „regényfolyamának” általa alaposan megkurtított átültetésekor sem mulasztja el felhívni az olvasók figyelmét: e történetben őseinket, a szkitákat látjuk s meggyőződhetünk, hogy „a régi időkben is nem volt a Magyar Nemzet oly durva, hogy jeles tselekedetei, a’ leg pompásabb és pallérozottabb kényes Nemzeteknek is például ne lehetett volna.”²² Ez az érzékenység nem esetleges – még Kartigám kisasszonyról is megtudjuk a mű végén, hogy voltaképpen nem is török, hanem magyar –, mégsem állíthatjuk, hogy az egész termés alakulása szempontjából lényegesebb szerepet játszott volna. A magyar regényirodalom első fél évszázadának e részlegében nem a magyar nemesség szempontja a fontos, hanem általában a nemességé. A nemesség itt egyúttal mindig kiválóságot jelent, kiválóságot több vonatkozásban is. A regények hősei vitézek, szépek és bölcsék, attól függően, hogy melyik nemhez tartoznak és milyen életkorban vannak, de általában függetlenül nemzeti hovatartozásuktól. E művek viszonylag jelentős hányada a barokk korból származik, s bár a nemzetközi és a hazai regénytörténeti kutatások távolról sem sorolják őket egyazon kategóriába, a magyar irodalomban játszott szerepükhöz a műfaji eltérések nem nyújtanak lényegesebb információkat. A szerelem, a hősi tettek és az államvezetés területén megnyilatkozó erények, virtusok és bölcsesség (ha az arányokban természetesen lényeges eltérés figyelhető is meg) voltaképpen minden, e csoportba tartozó fordításban jelen van. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a kor regénytermésének ez a mennyiségileg legjelentősebbnek ítélt részlege egyazon világra, az előkelők világára nyit ablakot, csak éppen más és más tájai tárulnak fel ennek a világnak. A leginkább sikeresnek az olyan művek tűnnek, amelyekben a magánélet dimenziói a közéleti távlatokba olvadnak bele – az ún. államregényekben megszólaló bölcsesség, a heroikus románok főszereplőinek hősiessége és előkelősége, a gáláns regényekben fellépő hősök erkölcsi és eleganciája ha nem is egyaránt, de valamilyen módon mindig egytípusú társadalom életét mutatják be.²³ A György Lajos által

²² Báróczi Sándor: *Kassandra...* Bétsben, 1774. Elöl-járó beszéd, 2.

²³ Ebből a szempontból a legfontosabb mozzanatokra May István idézett monográfiája meggyőzően világít rá.

felállított bibliográfiának mintegy százharminc tétele közül jelentős rész ide tartozik, s ez önmagában is jelzi: a sikeres művek nem azok, amelyekben a bölcsesség önmagában szólal meg, hanem ahol a bölcsesség megnyilatkozását lehetővé tevő fiktív keret önálló történetként kel életre. A kor legemlékezetesebb olvasmányai ebből a körből kerülnek ki, a már említett *Telemakus*, *Belisárius*, *Kartigám* vagy *Kassáandra*, az ő népszerűségük vonja be most a magyar nyelv közegébe az ókor egyetlen államregényét, a *Küropédeiát*, s bizonyos, hogy ezeknek az évtizedeknek legtöbbet olvasott művei közé tartozott a skót John Barclay *Argenise*, amely ugyan csak 1792-ben szólalt meg magyarul (igaz, akkor rögtön két változatban is), viszont az eredeti mű tudvalévőleg latinul készült, ami a kor művelt magyarjai számára éppen – vagy majdnem – olyan alkalmas nyelv volt, mint a magyar.

Ezeknek a regényeknek közös eleme tehát, hogy az előkelő emberek világát mutatják be, de ezt a legkülönbözőbb módokon teszik: ahány szöveg, annyi változat. A politika és a szerelem aránya szerint éppen úgy eltérnek egymástól, mint a fikció és az elmélkedő részek aránya szerint. E műveket azonban – vélhetően – távolról sem csak a nemesség apológiájaként olvasták a kor emberei. Igen gyakran nemcsak nemesekkel, hanem uralkodókkal ismerkedtek meg a művek lapjain, s így gyakran kielégülhetett az a rokonszenv is, amelyet a társadalom alsóbb régióiban élők éreztek a biztonságot és rendet nyújtó fejedelem iránt. Amikor viszont nemesekről szóló történeteket olvastak, akkor ott *igazi* nemesekről volt szó, a lapokról nemes voltukat minden pillanatban és minden vonatkozásban bizonyítani képes hősök léptek eléjük, *a vera nobilitas* mintái, olyan emberi minőségek hordozói, amelyekhez viszonyítva halvány árnyéknak bizonyult a mindennapok világának nemessége. Arra vonatkozóan, hogy az előkelők világára ablakot nyitó regényekben más és nemcsak nemesi aspirációk szerint lapozgattak a XVIII. század második felének magyar olvasói, meglehetősen jó, hiszen beszédes tanúnk van: az első magyar regénysiker. Ez Dugonics András 1788-ban megjelent *Etelka* című műve, amely az első nagyra értékelendő kísérlet arra, hogy miután a műfaj meghódította az olvasókat, az írók is hódítsák meg a műfajt. Bár az eredmény mára már elég nehezen olvasható szöveg lett, mégis, Dugonics a századvégi magyar irodalom egyik legizgalmasabb és legtanulságosabb irodalmi vállalkozását hozta létre.

Dugonics András (1740–1818), az *Etelka* szerzője

A szegedi születésű piarista apja kereskedelemmel is foglalkozó iparosember volt.²⁴ A tehetséges és ambíciózus fiú 1756-ban lépett be a rendbe s ott végül is mint a matematika professzora találta meg a helyét. 1774-ben kapja meg Nagyszombatban katedráját, 1777-től, az egyetem áthelyezése után pedig Pesten tanítja a „tudakosság”-ot 1808-ban történt nyugalomba vonulásáig. A magyar művelődés történetébe azonban nem a matematika tudósaként írta be a nevét. 1783-ban elkészült tankönyvéről a tudománytörténészek véleménye megoszlik,²⁵ az viszont bizonyos, hogy sokat tett szakmája nyelvének megteremtéséért: sikeres, a gyakorlatban

²⁴ Dugonics András életére l. Prónay Antal: *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903.

²⁵ Egyértelműen elmarasztaló viszont róla a véleménye a legmodernebb értékelés szerzőjének, Kosáry Domokosnak. L. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 627–628.

megmaradt szavak (egyenlet, hasáb, gömb, rendszer, hajlat, köb stb.) dicsérik nyelvalakító tehetségét.²⁶

Energiáinak túlnyomó részét azonban – már kora ifjúságától kezdve – az irodalom kötötte le. Ő is egyike volt azoknak a klerikusoknak, akik számára a nemzet elsősorban kultúrájában inkarnálódik, s akik így az irodalom művelésében önnön jelentőségük tudatát élhették át. Az első deákosokkal egyidős, ő is szenvedélyesen érdeklődött a klasszikusok nyelve és irodalma iránt (latinul regényt is írt), de arányérzékét nemigen tanult az antik mesterektől: tollából zabolátlanul áradt a szöveg. Dugonics igazi grafomán volt, számos műfajban, több nyelven és folyamatosan termelte mára már elfeledett és feltámaszthatatlan műveit. Szinte áttekinthetetlenül bő irodalmi hagyatéka arra enged következtetni, hogy leginkább két műfaj vonzotta: a regény és a színmű. Ez utóbbi tevékenységére más összefüggésben utalunk, itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy Dugonics András azoknak az egyházi férfiaknak körébe tartozott, akik a most letűnő iskolai színjátszásban szerzett jártasságukat – szerzőként – sikerrel használták fel a hazai színháztörténet új korszakában is. A kilencvenes évek hivatásos aktorainak úgyszólván házi szerzője volt. Dugonics András első és egyben legnagyobb sikerét azonban egy regénnyel aratta, az 1788-ban megjelent *Etelka, egy igen ritka Magyar Kis-Aszszonv Világosváratt, Árpád és Zoltán fejedelem ideikben* című művével, amelynek másfél évtized alatt három kiadása jelent meg. A negyvennyolc éves piarista sikere nem olcsó siker volt. Magasztaló kritikát írt a könyvről a kor egyik legműveltebb magyar irodalmára, a Voltaire- és Young-fordító komáromi pap, Péczeli József. Csokonai Vitéz Mihály pedig nemcsak szép verssel köszöntötte a szerzőt, de bizonyítható, hogy lényeges inspirációkat kapott tőle. Ekkor – 1790 körül – Kazinczy Ferenc életében is volt pillanat, amikor dicsérni tudta a máskor „káromkodva” olvasott regényt, s aligha tekinthető véletlennek, hogy Hajnóczy József 1790-es alkotmánytervezetének (*Ratio propondeum legem*) második, a nemzeti nyelvről szóló függelékében éppen Dugonics András nevével kezdi azon írók névsorát, akik bizonyították, hogy a magyar nyelv alkalmas az irodalom művelésére.²⁷ Viszont: talán nincs más mű irodalmunk történetében, amelynek megítélésében oly drasztikusan különbözne egymástól a kortársak és az utókor véleménye. A regény népszerűsége ugyanis meglehetősen gyorsan elenyészett. Toldy Ferenctől Szerb Antalra át az 1960-as években megjelent akadémiai irodalomtörténetig alig-alig kapott elismerő szót, s ez érthető. Az *Etelka* nemcsak ma olvashatatlan mű, de minden valószínűség szerint az volt már a XIX. század első felében is. A kortársak és az utókor véleményének eltérését nyilván nem abból lehet megmagyarázni, hogy – mondjuk – Szerb Antal kifinomultabb érzékenységgel rendelkezett, mint Csokonai Vitéz Mihály, inkább abból, hogy a kortársak másfajta érzékenységgel olvasták a regényt, mint az utókor. Az elmúlt másfél évszázad olvasói már nem arra figyeltek, pontosabban: már nem voltak képesek arra figyelni, amire ők, a kortársak.

²⁶ L. Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története.* Budapest, 1929.

²⁷ Az *Etelka* fogadtatására vonatkozó adatokat I. Prónay Antal *i. m.* 113–137.; Baróti Dezső: *Dugonics András és a barokk regény.* Szeged, 1934.; Szauder József: *Dugonics emlékezete.* In: *Az Estve és Az álom.* Budapest, 1970. 136–155.; Bíró Ferenc: *Péczeli József.* ItK, 1965. 415.; *A magyar jakobinusok iratai.* Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. I. Budapest, 1957. 86.

A rendelkezésre álló adatok birtokában megkísérelhetjük a hajdani olvasat megkonstruálását, amelyben egyébként nagy valószínűséggel nem a cselekmény játszotta a fő szerepet. A regény meséjére csak azért kell egy futó pillantást vetnünk, mert természetesen az is szerepet játszott benne. A regényben elbeszélte történet a honfoglalás idején játszódik, az „el-üszögült” erkölcsű Árpád, majd (a honfoglaló fejedelem halála után) Zoltán udvarában, s főként szerelmi intrika mozgatja szálait. A tét az, hogy hogyan nyeri el Gyula vezér leányának, Etelkának a kezét egy titokzatos jövevény, a daliás és vitéz ifjú, Etele. Etelkáról a regény vége felé megtudjuk, hogy Árpád vezér leánya. De nem akarja Etele sem; a mű második negyedének eleje táján lovásza elszólja magát s kiderül: ő a „karjeli” (= karéliei) királyfi. A két fiatal boldogsága elé számos akadály tornyosul. A bajok végső eredete az, hogy északi rokonaink ifjú uralkodójára szemet vetett Huba vezér leánya, Világos is, aki Róka, a gonosz és idegen tanácsos segítségével mindent elkövet, hogy Etelka elől elorozza a daliás bajnokot. Róka intrikáit leleplezik, el is nyeri méltó büntetését, de a hepiendőtől távol vagyunk, hiszen Gyula váratlanul (de nem teljesen érthetetlenül) Zalánfihoz, a meghódolt bolgároknak a magyarok között tartózkodó fiatal uralkodójához kényszeríti leányát. Különböző viszontagságok után Etelka és Etele mégiscsak beveznek a házasság, pontosabban, mivel még akkor nem voltak házak – a „sátorosság” boldog révébe. Ez a nem túlságosan eredeti, a kor regényirodalmának sablonjaiból építkező cselekményváz *önmagában* semmit nem árul el abból, hogy a regény miért olvashatatlan mű ma és miért volt olyan nagy siker a maga korában. Az egykorú siker és a mai kudarc forrása (úgy véljük) közös, s abban található meg, *ahogyan* Dugonics elbeszéli ezt a történetet.

Ez az állítás – azért kellett valamikor, amiért ma nincs rá szükség – nyilván magyarázatra szorul. A magyarázatot a regény vázlatos elemzésével is megközelíthetjük.

Az *Etelka* szövegének leginkább feltűnő vonása, hogy igen sok benne a lábjegyzet – a textusnak viszonylag jelentékeny hányadát teszi ki a lap aljára, apró betűkkel szedett apparátus. Ezek a jegyzetek számos történelmi, nyelvészeti és néprajzi ismeretet közölnek – a korban a honfoglaló magyarságról rendelkezésre álló tudásanyagot a szerző nagy erudícióval, igen alaposan aknázza ki. A jegyzetapparátus nem volt ritka a kor szépirodalmi műveiben, ritka volt viszont a kor regényirodalmában, olyannyira, hogy le is szögezhetjük: Dugonics e vonatkozásban gyökeresen eltér attól a hagyománytól, amelyet a regényfordítók az őt megelőző évtizedekben kialakítottak. A regénynek ez a vonása azt jelenti, hogy az író megteremti rá a lehetőséget, hogy kapcsolat jöjjön létre a szövegben közölt fikció és a jegyzetekben tált tényanyag között. Így meglehetősen egyedi szöveg-képződmény alakult ki – egy fikcióval egyesített történelmi munka, illetve történelmi tényekkel hitelesített regény született meg egyszerre, s az már az olvasón múlik, hogy mit is lát benne. Úgy gondoljuk: a kortársak képesek voltak a két elem együttes olvasására, náluk az adatok a fikció közegében élni kezdtek, a fikció pedig – a tényekkel érintkezve – a valódiság, a hiteles, az igazi élet ígézetét ébresztette fel. A mai olvasók számára ez a lehetőség tovatűnt, olyannyira, hogy számunkra a két komponens nem hogy egyesülni lenne képes, de inkább érvényteleníti egymást. Ez a mű nem vagy alig-alig regény, és természetesen nem is történelmi munka.

A kérdés, ami most felmerül, a következő: mi kondicionálta a korabeli olvasókat arra, hogy – velünk ellentétben – képesek legyenek a szövegnek e szintetikus olvasására? A legáltalánosabban

megfogalmazva úgy felelhetünk, hogy volt a regénynek olyan, a kor olvasóit szenvedélyesen érdeklő közlendője, amelyet önmagában sem a korabeli epika, sem a történetírás nem tudott elmondani. A regénynek igazából ez a „kulcsa”,²⁸ ezt kell megkeresnünk, hogy az Etelka egykorú sikerére magyarázatot találjunk. A kereséshez a kiindulópontot a regény témája kínálja. A munka a nemzeti történelem első időszakáról szól, a honfoglalás idejének magyarjait állítja a korabeli olvasók elé, s minden jel arra utal, ez a téma elementáris erővel kapcsolta magához a XVIII. századvég magyarjainak érdeklődését. Más összefüggésben már szóltunk róla, hogy a század utolsó két évtizedében a hit helyzete alapvetően megváltozott a művelt emberek körében, intézményes ereje gyengült, erősödött viszont bensőségessége és személyessége. Ha a világ dolgainak magyarázatára már nem vagy egyre kevésbé is alkalmas, egyre teljesebben elégíti ki lelki szükségleteket. Ennek folyományaként csökken a vallásos érzés közösség-szervező ereje, s egyre erőteljesebben jelentkezik egy új erő: a nemzeti érzület. A kor emberei – főként az írástudók – már elsősorban a haza fiaiként határozták meg magukat, s ha a valláshoz való tartozás egyébként nagy jelentőséggel bírt továbbra is, ebből a szempontból bizonyosan elhalványult jelentősége. A nemzetről mint a vallások helyére lépő közösség-szervező tényezőről a XVIII. századvég magyarjainak alighanem Dugonics András mondta el a legtöbbet a maga kevert, fikciót és adatokat egyaránt felvonultató és egymásba játszó módszerével. A regény leglényegesebb, a kompozíció kialakulásában meghatározó szerepet játszó eleme a nemzetről nyújtott kép, csak éppen ez a kép igen rosszul illeszkedik a regény műfaji keretei közé. Az utókor olvasói e gyöngeségen akadnak fel minduntalan a szöveget olvasván, a kortársakat viszont elsőrendűen az érdekelte, ami számukra fontos és így izgalmas volt. A szövegnek ők maguk kölcsönözték azt, amit mi hiányolunk belőle: az evokatív erőt. Véltetően könnyen túltették magukat a műnek azon a nem igazán regényszerű sajátosságán, hogy itt a dolgok egymás után következése helyett az egymásmellettség kerül előtérbe, vagyis a rendező elv nem a *történet*, hanem az *állapot*. Ez jól megmutatkozik, ha összevetjük a szövegnek azokat a részeit, amelyekben előremozdul a cselekmény, azokkal, amelyekben a leírások uralkodnak. A különbség nagyon is feltűnő az utóbbiak javára.²⁹ Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a cselekmény csak azért lép előre, hogy létrejöjjön egy újabb állapot. Dugonics mintha nem szeretne mesélni, szívesebben tér ki és részletez, ha pedig végképp megkerülhetetlenül folytatni kell valahogy a történetet, akkor úgy siet, mintha minél hamarabb túl akarna esni rajta.

Az *Etelkában* az elbeszélés két eleme, a deskripció (amelybe beletartozik a helyzetek leírása is) és a cselekmény³⁰ között megbomlott tehát a kívánatos összhang. Az utókor olvasói ezt a zavart viselték és viselik rosszul, s ez nem bántotta a kortársakat. Számukra a leírásokban rejlett a

²⁸ Dugonics András megírta regényének a „kulcsát”, azt, hogy milyen aktuálpolitikai célzásokat rejtett el szövegében. Böven idézi a regény kedvező fogadtatására vonatkozó adatokat is. *Dugonics András feljegyzései*. Sajtó alá rendezte ifj. Szinnyei József. Budapest, 1883.

²⁹ E sajátosságnak stílárius lenyomata a mellérendelés uralkodó szerepe a szövegben. L. Zsigmond Ferenc: *Dugonics stílusa*. Debrecen, 1936.

³⁰ Tzvetan Todorov: *Les deux principes du récit*. In: *La notion de littérature et autres essais*. Paris, 1987. 47–65.

mű igazi tétje, mi viszont átélni már nem, legfeljebb valószínűsíteni tudjuk, hogy *ez* volt a tét. A regény deskriptív részei – amelyeket egyszerre hitelesít és dúsít fel a bőséges jegyzetanyag – a honfoglaló magyarság világát idézik fel, a nemzeti történelem e kivételes jelentőséggel bíró korszakát. Ha igyekszünk elfogulatlanul olvasni a szöveget, jól kitetszik, hogy az elbeszélés menetének elképesztő nehézkessége jórészt az ezzel a funkcióval, csak ily módon egyáltalán nem az epika szolgálatában álló funkcióval rendelkező leírások származéka. A leírás jeleníti meg a nemzeti történelmet, de rögtön hozzá kell tenni, hogy a hagyományostól eltérő, ha lehet így mondani: *másik* történelmet jelenít meg. Dugonics Andrásnak ugyanis *saját* s a magyar történelmi hagyománytól eltérő víziója volt erről a történelemről. Az *Etelka* a honfoglaló magyarok világát idézi meg tehát, de ami a történelmi hagyományban (utaltunk rá más összefüggésben: Anonymus *Gestáját* sokszor adták ki a század második felében) és a romantika látomásaiban véres harcok sorozata volt,³¹ illetve lesz, az Dugonics tekintete előtt egészen más módon merül fel a múlt homályából. E fordulatban az első pillantásra semmi különös nincs. Azzal, hogy Dugonics művében a hajdani magyarok életét a fejedelmi udvarba és a magánemberi szférába helyezi át, voltaképpen a kor regényeinek az eljárását követi, csatajelenetek azokban is inkább csak elbeszélésekben fordulnak elő, ahogy itt is – például – Uszubu vezér Csokonai által is idézett, tréfás beszámolóban tájékoztatja a betegeskedő Árpádot Szvatopluk elzavarásának körülményeiről. Elég gyorsan kialakulhat azonban az olvasóban az a benyomás, hogy ebben az esetben nem egyszerűen a műfajból következő sajátosságról van szó, a vitézi világ távol tartása a mű szerkezetének lényeges vonása, s a szerző hallgatólagosan, de erőteljesen érvényesülő értékrendjéből következik. A tulajdonképpeni cselekmény – *Etelka* színre lépése – a „Márssal társalkodó kemény Magyarok” távollétében veszi kezdetét, ők ugyanis helytelenítik Árpád viselkedését s a világosai tartózkodást, ami utat nyit a történetnek. Az itt lezajló ünnep tehát a precízen felsorolt vezérek és hadnagyok távollétében zajlik le és a legyőzött ellenség jelenlétében, hiszen ott látjuk a bolgár Zalánfit, Mojmirt, Szvatopluk gyermekét, de itt sétálnak Árpád kertjében a „komor kunok” is. A mű előterében nem maga a harc és a győzelem van már, gondolhatjuk, hanem a győzelem eredményeinek stabilizálása. Zalánfit vélhetően ezért akarják beházasítani a magyarság körébe: Árpád örülne, ha *Etelkát* venné feleségül, Gyula, *Etelka* apja is jó szemmel nézi e „sátorosság” tervét s később hozzá is erőlteti lányát a bolgár királyfihoz.

A honfoglaló vitézek tehát ténylegesen nincsenek jelen a regény világában, de – tegyük hozzá – velük eltávozott a kaland és az izgalom is. Az *Etelka* szerzője azonban nem is kedveli az izgalmakat: láthatóan tartózkodik a feszült helyzetek létrehozásától, de ha már nem tudja megkerülni, akkor minél hamarabb igyekszik feloldani őket. Jellemző, hogy amikor *Etele* – véletlenül – belepottyan a Dunába (a 326. lapon), akkor az olvasó számára gyorsan kiderül, hogy ezt az epizódot csak azért iktatta közbe, hogy utána annál bensőségesebb legyen az idill a két szerelmes között, amit egyébként más helyen is látható örömmel és meleg színekkel tud ábrázolni. De talán pontosabb, ha azt mondjuk: Dugonics számára közömbös a cselekmény izgalmas volta, igazából nem is érdekli. Jellemző, hogy drámai – vagy annak vélt – pillanatokban

³¹ Anonymus legfőbb törekvése ugyanis a „magyar oligarcha családok őseinek bemutatása és kiemelése volt.” L. *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. 82.

kell lenéznünk a lap aljára, hogy elolvassunk egy hosszabb történeti magyarázatot vagy szövejtést. A mai olvasó számára ez elképesztő közöny, Szerb Antal nyilván elsősorban ezért írta róla rosszmájú szellemességgel, hogy „csodálatosan tehetségtelen” volt. Dugonics olyan író, akinek a történetmondás határozottan a terhére van, ő csak azért mesél el történetet, mert az szükséges a számára igazán érdekes és fontos dolgok elmondásához. Ezek az igazán érdekes és fontos dolgok – a régi magyarság magánélete, lelkivilága, ünnepei, szokásai, az a mód, ahogyan beszélnek, s az, hogy milyen emberi tulajdonságokat tiszteltek – elsősorban a leírást igényelték vagy olyan cselekményt, amely a leírás szolgálatában áll, alkalmakat teremt a deskripcióhoz. A regény a honfoglalás kora beli magyar nemzetről szól és nem a nemzet honfoglalásáról.

Az *Etelkának* valójában ez a lényege. Ha nehézkes és naiv módon is, de a mű a múltbeli nemzet életét idézi fel, s ha eltekintünk attól, hogy a mű milyen mértékben tudja vagy nem tudja kielégíteni a kívánalmakat, amelyeket egy epikus művel szemben állít a mai olvasó, meglepetéssel vehetjük észre, hogy e nemzetről milyen sokoldalú és strukturált képet ad. Nyilván nem véletlen, hogy a regény első részében (amikor tulajdonképpen nem történik semmi), legfontosabb dolga a hagyományos közösségszervező elv – *a vallás* – hozzáidomítása a regény világához. Így és itt születik újjá a „magyarok istene”, s ez a kifejezés – mint más vonatkozásban szövegeztünk róla – a kortársak körében gyorsan elterjedt, szinte nincs olyan jelentősebb szerző a századvégen, akinek szövegeiben ne fordulna elő. Ez valóban kivételes eszmetörténeti pillanat, annak vagyunk tanúi, hogy a nemzet fogalma milyen könnyen hatol be a tradicionális vallások által látszólag oly szilárdan ellenőrzött tartományba. A nemzet fölé boruló égbolt átrendezése után újragondolja a nemzet legtávolabbi múltjára vonatkozó elképzeléseket is. A regényben meglepően erős hangsúllyal és a hagyománytól igencsak eltérő módon lép elő a nemzet *eredetének* a kérdése. Dugonics ugyan nem tagadja meg a hun–avar–magyar rokonságról a köztudatban nagyon is elevenen élő teóriát, de határozottan a háttérbe szorítja: a férfi hős, Etele a karéliaiak királyfia, s a boldog befejezés nem lesz más, mint *Etelkának*, a magyar erények megtestesítőjének és északi rokonaink uralkodójának násza. Ez a felfogás – amely a rendiség álláspontjával szemben a Sajnovics által „demonstrált” finnugor nyelvrokonság (egyáltalán: rokonság) tényére nagy hangsúlyt helyez³² – önmagában is egy új típusú magyarságrépre utal, hiszen ezzel a honfoglalás hagyományos – katonai–nemesi – legitimációs jellegét a háttérbe szorítva nyelvi alapokra helyezi át a honfoglaló nemzet meghatározó mozzanatait. Ezt megerősíti, sőt hangsúlyossá teszi az a kép, amelyet a regény a honfoglaló magyarság *társadalmi* rendjéről ad. Ebben a vonatkozásban az *Etelka* első, 1788-ban megjelent szövegét készítő Dugonics megnyilatkozásai egyértelműek, s erre az egyértelműségre éppen az hívja fel a figyelmet, hogy később főként ebben a vonatkozásban korrigálja regényét. Az 1805-ös, utolsó kiadás címlapja ezeket a korrekciókat különösen éles fénybe állítja, hiszen a szerző maga mondja ki: ez a szöveg a végső és a hiteles szöveg. Ezek szerint az egykorú magyarság társadalmi hierarchizált, de rendek szerint nem tagolt; a mű a nemesség és a jobbágyság közötti társadalmi

³² L. *Etelka* I. könyvének III. szakasza. 270–273., de csak a második kiadásban! Vö. Prónay *i. m.* 129–130. és Halász Ignác: *Sajnovics hatása a magyar költészetre*. Budapesti Szemle, 1980. 92–124., továbbá e munkának *Az írók történelme* című fejezetében a megfelelő vonatkozásokat.

szakadékat teljesen egybemossa. Dugonics felfogásában – ellentétben például Bessenyei György éppen tíz évvel korábban írott, a *Törvénynek útja* című értekezésével – semmiféle közjogi alapját nem látjuk a nemes–nem-nemes közötti különbség megtételének. A szerző véleménye szerint ez a XVIII. század végi magyar társadalmat is alapvetően megosztó differencia csak egyszerű munkamegosztás volt a régi magyarok között: a nemesek a katonáskodó magyarok voltak, a jobbágyok pedig azok a magyarok, akik a harcolók élelméről gondoskodtak, általában véve tehát azok, akik „karddal nem dolgoztak”. Ezért van – jegyzi meg egyik lábjegyzetében –, hogy II. András királyunk az ország nagyjait (barones regni) is jobbágyoknak (iobbagiones) nevezte.³³ Igaz ugyan, hogy „Mind ezekből ki tetszik, hogy Magyar Eleinknél azok tartattak leg-nagyobb böcsületben, kik Vitéztek”, de éppen így, a jog helyett egyszerűen a megbecsülésre hivatkozva fokozza le a nemes–jobbágy viszony eredetét egyszerű munkamegosztáson és a vélhetően erre épülő szokáson alapuló különbséggé. Ez nem is lehet másképpen, hiszen – mint a „Polgári dolgokban okoskodó Tudósok tartják” – legalább ötször annyi lehetett a nép, mint a katonaság.³⁴ Vagyis: nemigen lehet arról szó (már e számszerűség okán sem), hogy a nemzet a katonáskodó nemesekkel lenne azonos.³⁵ A régi magyar társadalom hierarchizált, de homogén, rendek szerint nem tagolt – tehát nem nemesi – víziójára utal szemléletének az a sajátossága is, hogy társadalmi rang a regény világában igazából *csak* a fejedelmi rang. Ha hőseit fel akarja magasztalni – írja Baróti Dezső – „minden esetben azt deríti ki róluk, hogy fejedelmi családból származnak”.³⁶ Igazán előkelő csak királyi sarj lehet, ezen túl elhomályosulnak a különbségek. Így Etelkát – amíg meg nem tudjuk róla, hogy Árpád leánya – középszerű sorban lévőnek mondja, hiszen apja, Gyula csak harmadik méltóságban van a fejedelem és a vezérek után s csak tízezer embernek parancsol.

De erre utalnak a regény világának más elemei is, mindenekelőtt – s talán ez a legfeltűnőbb – a *nyelve*, az a tény, hogy a régi magyarok beszédét saját korának és szülőföldjének népnyelvi fordulataival adja vissza. A régi és tősgyökeresen magyar az ő számára a népivel azonos, hősei

³³ Dugonics műve három kiadásában változtatásokat eszközölt, s éppen itt van az egyik olyan hely, ahol a legbeszédesebben módosított a szövegen. Vö. az 1788-as kiadás II. könyvének II. szakaszának harmadik részében (119–120.) és az 1805-ös kiadásban ugyanitt, de a 150. lapon található lábjegyzeteket! A legfontosabb eltérés a jobbágy szó etimológiájában van: 1788-ban a „jobb adgy” kifejezésből magyarázta – a harcolni induló, tehát „karddal dolgozó” magyarok mondták ezt az otthonmaradottaknak: ők vállalják az ellenséggel való küzdelmet, a „karddal nem dolgozó” pedig ezért adjanak nekik élelmet. 1805-ben új elem lép be – a *barones regei*-t jelentő *iobbagiones* eredete immár a „jobb agy”-ból való származás: „Jobb-adgy név alatt a’ sültt Parasztokat ércse. A’ Jobb-ágyi név alatt Országunk nagyjairúl gondolkozzék, az az a’ Nemesekrül” – figyelmezteti az olvasót. Az igazi tanulsága ennek az eltérésnek (s ami ennek holdudvarába tartozik még) az, hogy az első, 1788-as változatnak nagyon is komoly jelentése volt.

³⁴ *Etelka* I. könyv, IV. szakasz. 249.

³⁵ Az *Etelka* kiadásait May István vetette össze egy körültekintő tanulmányban (*Az Etelka három kiadása*. Szegedi Könyvtári Műhely, 1985. 140–143.). Az általunk idézett részt éppen nem említi ugyan, de megállapítja, hogy „Erősebb hangsúlyt kap a 2–3. kiadásban a feudális szemlélet”, s idéz bizonyosságul egy másik, ugyancsak fontos részletet a harmadik kiadásból (142.).

³⁶ Baróti Dezső *i. m.* 35.

bizonyos pillanatokban folyamatosan képesek szólásokban és közmondásokban beszélni. Fontos azonban hozzátenni, hogy a regény a régi magyar világot nem csupán az ő korának népi – pontosabban: szegedi – beszédmódjának segítségével idézi fel, de szülővárosának kulturális örökségét, színhelyeit, szokásait, folklóriját általában is a „túlzás bőségével” és a történetmondásnak gyakran az elemi normáival sem törődve dolgozza bele szövegébe.³⁷ Ez nem feltétlenül valamiféle lokálpatriotizmus jele, inkább arról lehet szó, hogy számára ezek az elemek álltak rendelkezésre ahhoz, hogy a honfoglaló magyarság világát kora egyszerű embereinek világa felől idézze fel. Más összefüggésben utaltunk rá, hogy a régi és népi azonosításában – éppen úgy, mint a nemzet saját istenének elfogadásában – inkább közvetve, mint közvetlenül, de a nagy hatású német gondolkodó, Johann Gottfried Herder hatása van jelen. A regény deskriptív részeit eszmetörténeti szempontból jól azonosítható elvek vezérlik,³⁸ ami ugyan egyáltalán nem emeli a regény esztétikai színvonalát, de segít megérteni, miért volt oly vonzó és újszerű a kortársak számára a tabló, amit Dugonics regénye nyújtott a régi magyarokról. A kultúrája által meghatározott nemzet fogalma nem feudális nemzetfogalom, a regényben a magyarságnak olyan képével találkozottak a kor olvasói, amely elsősorban és mindenekelőtt a nyelvi közösség alapján, tehát kulturális alapokon állt – olyan közösség víziójával, amelyen belül a hierarchia megfelelt a valóságos érdemeknek, amelyek ebben a korban szükségképpen és érthetően hadi érdemek voltak.

Az egykorú vonzerő, amely mára az esztétikai gyengeségek fő forrása lett, koncentrált alakban jelentkezik a regény hősnőjének megformálásában. Etelka az ideális magyar erények megtestesülése, és nagyon is feltűnő, hogy az író képtelen élő alakot gyúrni belőle, s feltehetően éppen azért, mert ez az „igen ritka magyar kis asszony” semmi másból nem áll, mint jellegzetes – vagy annak vélt – magyar erényekből. Etelka úgy testesíti meg a magyarság ideális típusát, hogy benne három elem van együtt. Az egyik az érzékenység, ami azt jelenti: olyan kifinomult idegrendszerrel rendelkezik, hogy egy-egy erőteljesebb lelki hatásra elájul, illetve megbetegszik. Etelka azonban nemcsak finomlelkű hölgy, de *ugyanakkor* igazi, tűzrőlpattant magyar leányzó is, akinek igen jól forog a nyelve: harcias és nyílt, a szegedi népnyelv zamatos, időnként a káromkodás határát súroló kifejezéseivel teletűzdelt beszéde az utókor olvasóját a halaskofákra emlékezteti. Az érzékeny kifinomultság és a bőbeszédű temperamentum mellett van azonban egy harmadik tulajdonsága is – *ő ugyanakkor* fennkölt és hideg, lépéseit kiszámító és mások lépéseivel számoló dáma is, aki ily módon az udvari emberek jellegzetes erényeivel ugyancsak el van látva, legfőképpen azzal, hogy „Tudta az észnek birtokában tartani a bé fogott nyelvet” – olvashatjuk az első kiadás 27. lapján. Ez a három jellemvonás csak oly módon van összefüggésben egymással, hogy Etelka a nép körében felnőtt fejedelmi sarj, de az ábrázolás szintjén egyáltalán nincs közöttük kapcsolat. Etelka voltaképpen egy kedves bábu, akit a szerző

³⁷ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig*. Budapest, 1927. 35–42.; Kordé Imre: *A XVIII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában*. Szeged, 1961.; Szörényi László: *A szegedi irodalom története*. I. 1720–1848. I. *Piarista írók*. (Kézirat).

³⁸ L. e munka *Irodalom és filozófia* című fejezetét.

hol ebbe, hol abba a ruhába öltöztet, ő maga azonban az életnek szinte semmilyen jelét nem mutatja.

A regény esztétikai gyengeségei azonban – ha jobban belegondolunk – arra világítanak rá, hogy Dugonics András e művében a korabeli regényirodalom sztenderdjétől bátran eltérő, éppen nem hagyományörző, ellenkezőleg, a hagyománnyal szakító s különféle hatáselemekkel kísérletező író volt, aki (ráadásul) meg tudta ragadni, sőt el tudta bűvölni kortársait. A magyar irodalom történetének nagy esetlegességei közé tartozik, hogy ezt a már-már a zsenialitás határán járó ösztönt nem vezérelték az elbeszélés minimális normái sem. Nem azért, mert művében az állapotrajz és nem a cselekmény játssza a főszerepet, hanem azért, mert a kettő *itt* igen rosszul viseli egymást, s Dugonics nem volt képes összebékítésükre.

A köznapi emberek világa a regényekben: az érzelmesség

A kor regényirodalmában feltűnik néhány olyan mű is, amelyeket a régebbi szakirodalom „családi és érzelgős románok”-nak nevez, s bár ez az elnevezés nem tűnik igazán szerencsésnek, jogosultsága mindenképpen van.³⁹ Azokkal a regényekkel ellentétben, amelyek egész népek sorsát befolyásoló eseményeket és az ezekben az eseményekben szerepet játszó hősök sorsát mutatták be, itt olyan történetekben merülhettek el a kor olvasói, amelyek nem lépték át a polgári világ mindennapjainak körét. Ezek a regények érzelmes – megható – történeteket beszéltek el, s ha csak futólagos pillantást is vetünk a kor termésére, rögtön megállapíthatjuk, hogy jóval kisebb számban vették őket munkába a kor fordítói, mint más típusokat. Ráadásul arra utalnak a jelek, hogy nem is volt különösebb sikerük – Christian Fürchtegott Gellert híres regényét (*Leben der schwedischen Gräfin von G**** Leipzig, 1747) először 1772-ben Tordai Sámuel református lelkész, 1778-ban pedig Sándor István fordította le, feltehetően azért is, mert nem volt tudomása elődje munkájáról. A Johann Martin Müller által írott *Siegwart. Eine Klostersgeschichte* pedig 1787-ben jelent meg Barczafalvi Szabó Dávid fordításában, s ez az az eset, amikor a visszhangtalanság egyben a sikertelenség jelzéseként fogható fel. Barczafalvi ugyanis vad szóújító volt s mint ilyen, a Magyar Hirmondó szerkesztőjeként országos méretű vihart sikerült kavarnia. A Ráth Mátyás által alapított újság néhány év alatt jelentős olvasótáborra tett szert, s míg az előfizetők hevesen reagáltak a lap irányítását 1784-ben átvevő Barczafalvi neologizmusokkal teletűzdelt újságírói nyelvezetére,⁴⁰ sehogyan sem reagáltak a nyelvileg nem kevésbé vad *Szigvárt klastromi történeti* szövegére, s feltehetően azért, mert kézbe sem nagyon vették. Az íróársak is magukban füstölögték csak, mint Kazinczy, aki „felhevült bosszankodással” olvasta a magyarul megszólaló művet (el kell telnie néhány évtizednek, hogy méltányolja Barczafalvi merészségeit).⁴¹ A mű eredetije egyébként a kor egyik nagy bestsellere volt. A hazai olvasóközönség érdeklődése a jelek szerint ezekben az első évtizedekben még jórészt az állam, a heroikus és a gáláns regények felé fordult, s csak jóval csekélyebb érdeklődés mutatkozott a magánélet világát ábrázoló érzelmes regények iránt. Érdekes és elgondolkodtató

³⁹ György Lajos *i. m.* 166–195.

⁴⁰ L. Tolnai Vilmos *i. m.* Barczafalvi Szabó Dávidról szóló fejezetét.

⁴¹ Kazinczy Ferenc Barczafalviról I. *Pályám emlékezete*. Budapest, 1879. 103–104.

viszont, hogy a kor legtehetségesebb írói – az olvasóközönség érdeklődésével ellentétben – főként az érzelmes regény felé fordultak figyelemmel. Így az első magyar regény, amelyet remekműnek minősíthetünk, ebben a nemben született meg: Kármán József *Fanni hagyományai* című munkája, amely a magyarországi érzelmes irodalom egyik reprezentatív alkotása is. De az ifjú Kazinczy Ferenc egyik első, a kor művelt embereinek körében népszerűnek tekinthető s mindenképpen a figyelemre méltó munkák közé tartozó műve ugyancsak az érzelmes regények családjába tartozik.

Kazinczy Ferenc és *Bácsmegyeyje*

Az 1800 utáni két évtized irodalmi vezére – mint köztudott – komoly szerepet játszott már az 1780-as évek irodalmi életében is. Munkásságát természetesen a maga egészében, kibontakozása felől célszerű szemügyre venni, a regény korabeli történetéről azonban nem adhatunk képet az ő tevékenységének figyelembevételével. Már ekkor, II. József évtizedében az irodalmi élet egyik legszínesebb egyénisége, energikus és céltudatos irodalmár, fiatalon is vitathatatlan tekintély. Szerkesztőként, prózáíróként és – 1790 körül – költőként egyaránt a kor élvonalában van. A Bessenyei utáni időben ő a felvilágosult rendiségnek szinte az egyetlen képviselője, aki pontosan érzékeli az irodalmi kultúrájával azonosított nemzet fogalmában rejlő lehetőségeket, s azon van, hogy ez az irodalmi kultúra a nemesség ízlésvilágához és műveltségéhez közel fekvő, a keveseknek (a kiválasztottaknak) szóló, arisztokratikus, *tehát* a nemesség igényeinek nemcsak megfelelő, hanem (elsősorban) általuk ellenőrizhető irodalmiság is legyen.

Kazinczynak az irodalmi pályán tett első lépései között kitüntetett hely jut a *Bácsmegyey gyötrelmei* című regénynek, amelyet 1789-ben adott ki, azt azonban nem tudni, hogy mikor írta. Toldy Ferenc szerint már 1784 előtt készen volt, s ez a feltételezés – ha egyáltalán az – nem zárható ki.⁴² Az ifjú Kazinczy szívesen érlelte műveit, Gessner-fordítását 1785-től 1788-ig őrizte, s csak ekkor, három év elteltével engedte napvilágra jönni. A *Bácsmegyey* fordítás – Kazinczy úgy mondja, hogy ő tulajdonképpen a *Werther* szerette volna lefordítani, de nem jutott hozzá példányhoz és így esett választása az *Adolf's gesammelte Briefe* című Werther-utánzatra, amelyet névtelenül jelentetett meg 1778-ban szerzője, Albrecht Christoph Kayser. Ez azonban inkább csak misztifikáció, annak ellenére, hogy tudjuk, később valóban belekezdett Goethe regényének fordításába.⁴³ Bár módszeresen még senki nem vetette össze Kazinczy magyarítását az eredetivel, Heinrich Gusztáv és Szauder József megfigyelései⁴⁴ nyomán feltételezhető, hogy Kazinczy egy vonatkozásban meglehetősen szabadon kezelte a német szöveget. Ezt aligha tehetné volna meg a Wertherrel. A korszak egyik legnépszerűbb s ugyanakkor gazdagon strukturált, igen összetett művének fordítására igen, de magyarítására s ezzel: szabad felhasználására nyilván nem vállalkozhatott. A fordítás keletkezése az ifjú szerző kassai hivatalnokoskodásának idejére esik, s

⁴² Új kiadása: *Bácsmegyeynek gyötrelmei*. Németből átdolgozta Kazinczy Ferenc. Bevezetéssel és jegyzetekkel Heinrich Gusztávótól. Budapest, 1878.

⁴³ Gergye László: *Kazinczy Ferenc kiadatlan Werther-fordítása*. ItK, 1994. 411–419.

⁴⁴ Heinrich Gusztáv *i. m.* bevezető tanulmánya. Szauder József: *A kassai „Érzelmei iskolája.”* In: *A romantika útján*. Budapest, 1961. 90–114.

Szauder József emlékezetes tanulmányban összefüggést mutatott ki az író akkori érzelmi élete és a regényadaptáció keletkezése között: az egyszerre több leányzóba is szerelmes fiatalember és regényének hőse egyaránt felfokozott érzelmi életet él, s a magyar szöveg vélhetően tele van többé-kevésbé rejtett összefüggésekre vonatkozó célzásokkal. A mű nyelve is sokat merített az akkori és ottani társasági nyelvből. Szauder József megfigyelései mindmáig érvényesek, ha azonban újragondoljuk a regény és a szerző életének viszonyát, akkor kínálkozik néhány kiegészítés. A mű és az élet kapcsolatában ugyanis nemcsak a megfelelések tűnnek fel, hanem egy meglehetősen erőteljes eltérés is, nevezetesen: míg az ifjú Kazinczyt egyszerre több ifjú hölgy is elbűvölte, a regény hőse számára csak egyetlen nő létezik, sőt rajta kívül lényegében semmi sem számít. A regény voltaképpen az *így* felfokozott szerelmi szenvedély pusztító hatásáról szól, Bácsmegyey Nincsi iránti szerelme az értelem által nem befolyásolható, vak szükségyszerűséggel érvényesülő, lényegében természeti folyamat. A regény szövegében sűrűn fordulnak elő a hősből dülő szenvedély jellemzésére ebből az asszociációs körből származó metaforák (hajó, folyam, plánta stb.), de hasonló minősítést foglal magában a „gépely” kifejezés is, sőt, ez voltaképpen egészen direkt módon utal arra, hogy az ember nem más, mint masina. Vagyis: a regény annak az élettapasztatnak a foglalatja, hogy reménytelenül ki vagyunk szolgáltatva indulatainknak és semmiféle erkölcsi igényesség nem menthet meg bennünket attól az eshetőségtől, hogy rabul ejt bennünket egy végzetes szenvedély. Egy ilyen elementáris, a természet vak és ellenállhatatlan erejével érvényesülő szerelmi tűz ragadja magával Bácsmegyeyt, ez határozza meg életvitelét s ez – a kedves hiánya – vezet el végül is halálához. A fiatal Kazinczyt e műve az 1770-es évek nemesi íróinak világával rokonítja. A regény cselekményének háttérben olyan filozófiai előfeltevések húzódnak, amelyekkel először Bessenyei Györgynél és író barátainál találkozhattunk a magyar irodalomban. Ezt hozta napfényre maga Bessenyei a „testi ember”-ről kialakított koncepciójával majd „spinozista” szisztémájával, ezek ihlették Báróczi Sándor ifjú barátainak fordításait, sőt, vélhetően hasonló eszmék „keltették” ki a „láncokból” Kazinczy legkedvesebb barátjának, Dayka Gábornak gondolkodását is, éppen a *Bácsmegyey* megjelenésének éve –1789 – körüli időben. Ezek a megfontolások a szenzualista filozófiának antropológiai konzekvenciáira épültek, mindez azonban – mint utaltunk rá – élettapasztat is volt. A hagyományos erkölcs elleni lázadásnak itt mutatkoztak meg a negatív vonatkozásai: a szerelem, a szerelmi szenvedély rehabilitációja egyúttal ellenőrizhetetlen, a természet hatalmával érvényesülő erők szabadjára engedését is jelentette. Ezek a fiatalemberek szorongva, de nyílt tekintettel és következetesen néztek szembe ezzel a helyzettel.

Elfogulatlanul nézett szembe Kazinczy Ferenc is. A regény világa és a Szauder József által leírt „kassai érzelmek iskolája”, vagyis : Kazinczy egyszerre több leány körül való „lebdesése” így talán nem is a rokonságot mutatja a szerző és hőse között, hanem inkább az ellentétet. A regény hőse *egy* leányba szerelmes végzetesen és reménytelenül, a regény írója viszont *több* ifjú hölgynek is csapja egyszerre a szelet. Végül is teljesen nem zárható ki az sem, hogy a csapongó ifjú magatartásában volt valami tudatosság, hogy tehát a Bácsmegyeyre leselkedő veszélyeket ő, a vélhetően igen érzéki természetű fiatalember úgy kerülte el, hogy nem egy leányt, hanem – ha lehet így mondani – a szerelmet választotta, ami kevésbé veszélyesnek s ugyanakkor jóval

kellemeesebbnek tűnt. Ez olyannyira szembeötlő vonása volt a fiatal Kazinczynak, hogy öccse így jellemezte őt: az lett volna a szerencsés, „ha a világnak abban a részében született volna, amelybe több feleséget tartani szokás...”⁴⁵

Lehetséges tehát, hogy az irodalom segített az írónak, az író azonban – végül is – nem tudott segíteni művén. Abból a körülményből, hogy az elementáris szenvedély egy magas erkölcsi érzékkel bíró – még az önfeláldozásra is kész – fiatalembert sodor magával, Kazinczy magyartását a Wertherrel rokonítja, az ő megoldása azonban igencsak távol esik Goethe megoldásának tökélyétől: az erkölcsiség és a szenvedély itt éppen hogy hitelteleníti egymást, hiszen ha a hős erkölcsi megfontolásokból vállalja a szenvedés elviselését, akkor a szerelmi szenvedély szenvedéssé alakul át, az az erkölcsi kiválóság pedig, amely csak a bánat vállalásában tud megnyilatkozni, nélkülözi a lélektani hitelt. Ezt az érzelmes művek bizonyos típusaira leselkedő veszélyt nemcsak el tudta kerülni egy másik magyar érzelmes regény szerzője, Kármán József, de az ő regénye a század magyar regényirodalmának legkiválóbb teljesítményeként értékelhető.

A regényíró Kármán József (1769–1796)

A felvidéki Losoncon született, művelt és jó összeköttetésekkel rendelkező protestáns lelkészfamília gyermekeként.⁴⁶ A család nemzedékekre visszamenően a Rádayak pártfogását élvezte. A nagyapa, András tanácsára küldte a familia Ráday Gedeont az Odera menti Frankfurtba az 1730-as évek elején, de az unoka, József is profitál még ebből a kapcsolatból. A kalapos király évtizede a karrier lehetőségét is megnyitotta a nagy tehetségű ifjú előtt, talán ez a magyarázata, hogy ő a családi tradícióval ellentétben jogi pályára készült. Utalnak rá jelek, hogy életének korai időszaka vad és szenvedélyes időszak volt, az előnyös küllemű fiatalembert életvitelében és gondolkodásában egyaránt a konvenciókkal való szakítás jellemezte. A pesti és bécsi tanulóévek után az életbe kilépő Kármánt azonban már korlátozott lehetőségek fogadták, s habár életéről viszonylag sok adat áll a rendelkezésre, mégis kevés ahhoz, hogy tisztán lássuk elképzeléseit. Mindenesetre az a tény, hogy az első magyar színtársulat körül – az ifjabb Ráday Gedeon mellett – adminisztratív teendőket lát el, *már* sokkal inkább a várakozás állapotaként és nem egy jó kilátásokkal kecsegtető életúton megtett első lépésként értékelhető. Valószínűnek látszik, hogy az irodalmi pálya felé az egyéb lehetőségek beszűkülése terelte. Erre több jel is utal, így – egyebek között – az, hogy folyóiratának, az Urániának megindulásakor bőkezű mecénása *van*, viszont *nincs* az ifjú szerkesztő körül csapat, segítője – vagy inkább társa – egy literátus hajlamú orvostanhallgató, Pajor Gáspár, a másik közreműködőt, Schédius Lajost inkább alkalmoszerű kapcsolat fűzte az orgánumhoz.⁴⁷ Egyébként úgy látszik, hogy Kármán József volt az utolsó a XVIII. századvég jelentős irodalmárai közül, aki – mint például Révai Miklós vagy Csokonai Vitéz Mihály – bízott abban, hogy a „tudományok” művelésére egzisztenciát lehet

⁴⁵ Idézi Szauder József *i. m.* 100.

⁴⁶ Kármán József életére l. Gálos Rezső: *Kármán József*. Budapest, 1954. Az életrajzával kapcsolatos legendákra Szilágyi Márton: *Kármán József XIX. századi újralfedezése*. RK 1993. 248–255.

⁴⁷ L. Szilágyi Márton *i. m.* 252.

építeni, legalábbis erről árulkodik az a mód, ahogyan ő a nemzeti nyelven művelt irodalomról gondolkodik. Meglehetősen gyorsan csalódnia kell, a bőkezű mecénás visszavonul, s Kármán életének válságos pillanatában, de intellektuális érlelődésének tetőpontján tisztázatlan körülmények között meghal szülővárosában.

Mert ha az irodalmi pálya választása számára egzisztenciális szempontból kényszerű lépésnek látszik is, maga az irodalom, egyáltalán a szellemi tevékenység Kármán József rövid életét rendkívül intenzíven végigkísérő tevékenység volt. Az Uránia, amelynek anyagát túlnyomórészt maga írta, illetve fordította, ingadozó színvonalú ugyan, de mindig izgalmas, legmagasabb szintje pedig a századvégi magyar irodalom legmagasabb szintje. Ezt csak olyan fiatalember érthette el, aki mélyen benne élt kora szellemi életében. Erről elég határozottan tanúskodik az Uránia *Bevezetése* és *A nemzet tsinosodása* című programírás. Ezek a tanulmányok az 1780-as évek nyelvi-irodalmi mozgalmának talán a leginkább eredeti és leginkább távlatos összegzéseként és továbbgondolásaként értékelhetők. Kármán ugyanis úgy folytat, hogy ugyanakkor tagad is, ő a nyelvkérdést háttérbe szorítja és az eredeti művek írását állítja előtérbe. Az eredetiség középpontba állítása a nyelvi-irodalmi mozgalom ideológiai céljának – az írástudók (az értelmiség) önérvényesítésének – következetes, de legfőképpen igen bátor végiggondolásából származik. Az első értékelhető jele annak, hogy az író (vagy tudós) – szerzőként – vállalni meri a függő viszonyt olvasóközönségével. Az irodalomról való gondolkodás legjelentősebb dokumentumai közé tartoznak ezek a megnyilatkozások, s nem csak az irodalom hatóerejébe vetett bizalom megnövekedésének bizonyítékaiként lehet olvasni őket. Kármán József vonta le a leginkább radikális következtetéseket az 1780-as évek értelmiségének mozgalma által előhívott eszmékből, az irodalom itt maga veszi kezébe sorsát és szembe is néz ennek következményeivel. Ezek közül kétségkívül az eredetiség a legfontosabb mozzanat, hiszen ezzel válik egyértelművé, hogy ő nem a nemzet távlati érdekeire visszavezetett (tehát ideologikus) nyelv- és irodalomfogalomból indul ki, hanem olyan irodalomfogalomból, amely nemcsak a nemzeti lét minőségének reprezentációja, hanem amelynek legitimációját már elsősorban maguk az olvasók adják meg. Ez magyarázza azt az igen komoly erkölcsi és gondolkodói bátorságot feltételező lépést, hogy ő nyíltan ki is mondja a nemzeti nyelv státusának megváltozását: a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv útjai itt különválnak egy történelmi pillanatra, az irodalomnak önmagában, saját értékeire alapozva kell megállnia olvasói tekintete előtt, és nem támaszkodhat a nemzeti nyelv ügyének mankójára.

Ez azonban a kor kritikátörténetére vonatkozó problémavilág, számunkra annyiban lényeges, hogy ő az az irodalmár, aki nemcsak kijelenti, hogy eredeti, saját „környülállásainkat” ábrázoló művek ébreszthetik csak fel az olvasók érdeklődését, de ír is eredeti művet, vagyis: teóriáját megvalósítja a gyakorlatban is. *A Fanni hagyományai* az Uránia utolsó kötetében jelent meg. Egyebet nemigen lehet tudni keletkezésének külső körülményeiről: nincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy mikor készült, s forrásait – ha voltak – eddig nem találta meg a filológia.⁴⁸ Keretes történet, a fikció szerint a kisregény férfinőse, T-ai József küldi el a szerkesztőknek

⁴⁸ Gálos Rezső *i. m.* 70–86. és Szilágyi Márton: „*Elhervadott a szeretet édes melege alatt.*” (A Fanni hagyományai értelmezéséhez.) ItK, 1993. 69–77.

elhalt kedvese „hagyományai”-t, azaz: naplóját és leveleit. A kísérőlevél annyira hitelesnek tűnt, hogy a múlt században sokan és sokáig valóságosnak fogadták el Fanni történetét. A kisregénynek és szerzőjének utóélete egyébként meglehetősen mostohán alakult, fél évszázadig alig emlegették őket, Toldy Ferencnek az 1840-es években lényegében fel kellett fedeznie Kármánt és életművét. Ezután viszont megindult a tanulmányok és a regényes értelmezések áradata: a fiatalon és titokzatos körülmények között elhunyt nagy tehetség és titokzatos művének ugyancsak fiatalon elhunyt hősnője szinte állandóan foglalkoztatta az utókor kutatóinak és íróinak fantáziáját. A magunk részéről a rejtélyt főként a létrehozott műben látjuk. Az alábbiakban – egy lehetséges s a korábbiaktól eltérő olvasatot nyújtva – megkíséreljük bizonyítani a szöveg kivételes kvalitásait, arra azonban nem tudunk válaszolni, hogy számottevő hazai előzmények nélkül miképpen volt lehetséges e mű megalkotása.

A napló első lapjait író leányt az „érzések Zűrzarvarja” jellemzi, amely részben a végletes vonzalmak és hangulatok váltakozásában, részben pedig az ellentétes lélekállapotok szimultaneitásában mutatkozik meg. A jelenetek és a reflexiók nagyrészt ennek az egyik végletből a másikba csapó vagy a végleteket együtt átélő hangoltságnak a megnyilatkozásai. Fanni éppen úgy élvezi a természet és a magány örömeit, ahogy menekülne az egyforma (a természet közelségében és magányban telő) hétköznapok elől, az emberi nemről mizantróp véleményeket hangoztat, de ugyanolyan szabatosan elmélkedik arról is, hogy mennyire „Szükséges az Embernek az Ember”, vágyik az idilli és szeretetteli életre, de néha már csak a halál vigasztalhatná meg őt. Mindezek kíséretéeként a szöveget át s átszövik a sajátos, „kevert” lélekállapot jelenlétére utaló oxymoronok: Fanni „édesen szenved”, („Melánkóliája” is „édes”), állapotában időnként a „Meny’ Gyönyörűségei” a „Kinok’ Helye’ Gyötrelmeivel” olvadnak egybe. E végletesség és kevertség mindazonáltal sokkal inkább nyugtalanság, semmint zűrzarvar, az ellentéteknek ezen a szinten világosan kivehető iránya van: Fanni a szeretetet keresi és a „szeretlenség” őt körülvevő világa elől menekül. Igazi bizonytalanságot úgy és olyan mértékben mutat az ábrázolás, ahogyan a világra vonatkozó, általános reflexiók felől magához a hősnőhöz közeledünk. Feltűnően bizonytalanokká válnak ítéletei közvetlen környezetével kapcsolatban akkor, amikor azokat önmagával kell összefüggésbe hoznia. Az egyik pillanatban például panaszkodik a „Gyereksége” Társainál” tett látogatás „Módos, de hideg”, hivalkodó és feszélyezett légköre miatt (VI.), e kritika érvényességét viszont szinte a következő pillanatban (VII.) elhangzó korrekció és önkritika rontja le: a magukat kedveltetni tudó barátnőikkel szemben ő – be kell látnia – kedvetlen, komor s nyilván nemcsak azért, mert a természet „visszás Indulatokat” öntött belé, hanem azért is, mert az ő áldatlan helyzetében csak „butává” vagy „szomorúvá” válik az ember. Az első ítélet tehát kétségessé válik azáltal, hogy kiderül magának a kritikus nézőpontjának a bizonytalansága. Fanni valóban éppen önmagáról nem tud semmi bizonyosat: a látszólag – de csak látszólag – iránytalan érzelmi csapongások és vonzalomváltások hátterében megmutatkozik az önismeret hiánya, illetve az önismeretre való, deklarált, tételesen is megformulázott képtelenség: „Megfoghatatlan magának is az Ember.”

Az egyik végletből a másikba csapó vagy a végleteket összeolvasztó hangoltsággal s ugyanakkor az ennek alapjaként, de következményeként is felfogható önismerethiánnyal jellemzett magatartás azonban egyáltalán nem végleges sajátja Fanninak, egy bizonyosfajta

fejlődés új fázisa világosan megfigyelhető, hiszen azt sem kevésbé hangsúlyosan deklarálja a hősnő. A fordulatot az hozza meg, hogy feltűnik a regényben egy új szereplő, báró L-né, összeismerkednek, s kapcsolatuk folyamatában fokozatosan letisztul az érzések zűrzavarja, eltűnnek a szélsőséges hangulatok és vonzalomváltások, s a leány, aki eddig titok volt önmagának, egyszerre nem győzi hangsúlyozni: végre ismeri önmagát! „magamot -is, ki magammal eggyező nem voltam, magamat – ezt a’ nagy Mesét. magamnak felfejteni nem tudtam, jobban esmérem, jobban megfogom” – írja a XVIII. részben. A szintén jellegzetes mondatokat tartalmazó XIX. fejezet után a XX. teljes egészében az önmagára való eszmélés bemutatásának a szolgálatában áll: „Vágyódásaimnak sok érthetetlen Mozgásait láttam felébredni. Sok homályos Erzésimet, egyszerre mint a’ Semmiségből előmbé toppanni...” Egy „keskeny és magános Völgy’ Lakosa”-ként jellemzi önmagát, aki először lép fel a lakhelyét kerítő nagy hegy tetejére s először vet hunyorgó, bizonytalan pillantást a „Messzeség Homályába’ beborított” vidékre: már nem gátolja a szűk völgy homálya, most a „nagy Véghetlenség, és Zűrzavar” nyílt meg előtte. Maga magának – úgy tetszik – nem titok, a világ, az eddig számára nem is létező világ nyílt meg előtte s vált egyúttal titokzatossá, ez azonban vonzó és hívogató ismeretlenség.

Ezen a ponton a regényben külső események kerülnek előtérbe (Fanni közvetlenül ezután ismerkedik össze T-aival), de ekkorra már tudjuk, hogy mi volt a tartalma e metamorfózisnak, mi az, *amit* a hősnő önmagában megismer s ami átalakítja az első lapokat író leány magatartását.

Fanni és báró L-né sokat beszélgetnek, s a leányra a két gyermekkel özvegyen maradt, szegény sorsú hölgy élettörténetéből a szerelmi boldogság emlékei teszik a legnagyobb hatást. E beszélgetések során, a most szerzett ismeretek birtokában alakul át Fanni. Az önismeret letisztulása s ennek nyomán az érzelmi kiegyensúlyozottság onnan származik, hogy immár meg tudja fogalmazni azt a korábban homályos érzésként kavargó *hiányt*, amely megzavarta lelkét, a szerelem hiányát, az indulatét, amelyet (mint a XIX. részben írja) „magamnak ki fejteni nem tudtam, érzettem, hogy bennem lakik”. Így és ezért alakul át Fanni – az első részben leírt érzelmes megnyilatkozások tehát (végső soron) egy, a szerelemre érett tizenhat éves fiatal nő érzelmi zűrzavarának megnyilatkozásai voltak, vagyis: a regény első harmadának *szeretetre* vágyó s a szeretetlenségtől szenvedő Fannija valójában inkább a *szerelemre* vágyott. A kiegyensúlyozottság eléréséhez elég volt – legalábbis egy időre elég volt – a pusztá tudás, a képesség a hiány megfogalmazására. Ezt a cezúrát (mint utaltunk rá) többször s igen szabatosan vonja meg, a XVIII. részben például arról beszél, hogy „Újj világ, újj titokszin” nyílt meg szemei előtt s amennyire rosszul érezte magát a „tűrhetetlen” régiben, annyira jól érzi magát ebben az újban, s ez azért érdekes, mert ez az „Újj világ” úgy tárult fel s került szembe az eddig létezővel, hogy közben környezete, a számára valóban létező világ, a „szeretetlenség” világa természetesen nem változott semmit, csak ő változott meg azáltal, hogy tudomást szerzett a szerelem létezéséről. A változás mélyreható és hatással van a hősnő viselkedésére általában is. Ezért fontos a regénynek ezen a pontján felhívni a figyelmet egy jellemző, a megváltozott Fanni lélekállapotát erőteljesen dokumentáló mozzanatra. A XXI. részben Fanni egy átbeszélggett s megvilágosító éjszaka után csak reggel indul haza. Szomorú tájon halad át, hiszen „A’ Dér lepusztította a’ Vetemények’ és a’ Virágok’ Leveleit, szomorú feketével vonta bé lemartt Áldozatja-it...” Ö

azonban csak a friss levegőre figyel, úgy érzi, „Vidámságot szivott be minden lehellet”. „Vig Ortzával” érkezik haza s egyáltalán nem izgatja a korábban rettegett atya pirongatása sem.

Báró L-né alakjának a regény kompozíciójában elfoglalt helye és funkciója – egyfelől – ebben ragadható meg, boldogtalan élete kapcsolja magához a nyugtalan, de főleg szeretetre vágyó Fannit, másfelől pedig élettörténetének boldog időszaka, elmúlt házasesetének örömei tudatosítják Fanniban a „páros” életre való vágyat s így egyben azt a hiányt, amely addig homályosan kavargott a lelkében. A vágy a boldogságnak erre a lehetőségére olyan erős, e boldogság számára olyan vonzó, hogy hajlandó szerencsétlen, tragikus sorsú barátnőjét is boldognak mondani azért, mert „tapasztalta a’ Bóldogságot”, s önmagát azért boldogtalannak, mert a „jó Napokrúl” – nyilvánvalóan ilyen, tehát szerelemben töltött „jó Napokrúl” – még nem tudhat semmit (XV). Vagyis: egy elmúlt, soha vissza nem térő, már csak emlékként élő szerelmi boldogság is többet ér számára, mint az, amit tizenhat éves önmagának a jövő ígérhet. Ezzel az elszólással Fanni nem saját helyzetét értékeli, eddigi lamentáló stílusától eltérő módon sorsának reménytelensége szóba sem jön. Csupán a vágy szava szól s nem is szólhat más – Fanni tekintete előtt most nyiladozik ama „Újj világ”, magatartása éppen most alakul olyan gyökeresen át. Ez a megjegyzés általában is jellemző Fanninak barátnőjéhez való viszonyára. Ő a szomorú sorsú bárónő élettörténetéből és tanításaiból *csak* azt hallja meg, amit szerelemre vágyó énje meg akar hallani, minden más elnémul. Pedig báró L-né élettörténete bőven szolgál tanulással s ezt ő buzgón továbbítja is Fanninak. Erre azért kell különösen felfigyelnünk, mert báró L-né élete – ami a külső eseményeket illeti – tulajdonképpen egyetlen tanulságot példáz, azt, hogy a csak érzelmekre épülő, de az anyagi feltételeket nélkülöző házasságnak milyen szomorú következményei lehetnek: Károlyának – s vele együtt saját magának – történetében a szegénység tesz tönkre egy olyan házasságot, amely pedig nagy szenvedélyre épült. Az epizód mintha bizonyos megalapozottságot kölcsönözne a regény világában a zord atya T-aival kapcsolatban elhangzó fő kifogásának is („Hol van a’ Jószága?”). Az pedig természetes, hogy báró L-né – akiben Fanni „Tanítóné”-ját látja – életbölcssége harmonizál sorsának kézenfekvő tanulságaival: a szerelem szépségeit és hatalmát festegetve is megfontolt szerelemre buzdítja a leányt. Báró L-né valóban neveli Fannit, sőt, ténylegesen ő az egyetlen, aki hozzájárul nevelődéséhez, pontosabban: hozzájárulhatna, de a tanulságoknak (az életnek és az életbölcességnek) a regény kompozíciójában különös módon nem Fanni tényleges nevelődése szempontjából van jelentősége. Ezek a tanulságok sokkal inkább háttérként és így kontrasztként szolgálnak a tanítvány további viselkedéséhez. Fanni élete a folytatásban ugyanis a kézenfekvő intelmek ellenére, azokból mit sem hasznosítva halad tovább, s ez annál inkább feltűnő, mert e háttér felvázolása után rögtön van alkalmunk látni Fanni egészen más módon viselkedését. A T-aival való báli megismerkedés jellemzően mutatja, hogy Fannira hogyan is hatottak a bölcs tanácsok: ő T-ait *meglátva* lesz szerelmes a fiatalemberbe (XXV.), s az első, a naplóba beírt (beírásra érdemesnek tartott) szóváltásuk egyben a *búcsúzás* szóváltása is. Azt pedig, hogy egyáltalán ki ez a fiatalember (például: mi a neve!), *mástól* tudja meg. Első találkozásuknak és szerelmük fellobbanásának így semmiféle intellektuális kísérlete nincs, de nincs köze semmiféle „okosság”-hoz sem, Fanni „Tanítóné”-jától tanult bölcességéből csak az maradt eleven, ami a szerelem szépségeiről és örömeiről szólt, azt viszont, hogy okosan kell vele bánnunk, teljesen

elfelejtette. Így tehát a szeretetre vágyó fiatal lány szemét báró L-né nyitotta fel a szerelem hatalmára, de igyekezett arra is figyelmeztetni, hogy okosan kell bánnunk e legyőzhetetlen érzelemmel (sorsa önmagában is erről szól). Fanni viszont mindebből csak azt tanulta meg, hogy a szerelem hiányzik neki. Az életpasztalet látványosan marad a háttérben, s éppen így, az *így* megfestett háttér előtt vetül éles fény arra, hogy a leányt teljesen vakon, az okosság minden fegyverzete nélkül sodorja el feltámadó szenvedélye, „édes Indúlatá”.

Éppen ezzel függ össze, hogy az önelemzés motívuma egy időre el is tűnik a regényben az események sodrása mögött s csak akkor bukkan fel újra, amikor a már szerelemben esett Fanni megérkezik a T-aival együtt töltendő vendégeskedésre, s barátnőjének levelekben számol be a történetéről, azaz a T-aival való végleges egymásra találásuk folyamatáról. Az önelemzés így végigkíséri az elbeszélést s két, világosan elkülöníthető részre oszlik. Az első részben a szerelem intellektuális felfedezése alakítja át a leány magatartását, deklarálja, hogy ismeri önmagát, számára véget ért az „érzések Zűrzavarjá”-nak időszaka, az új, a XXXIX. résszel kezdődő fázisban viszont (a már szerelmes Fanni tudatában) váratlanul megfordul a tendencia s odáig megy majd, hogy újra elhangzik a kijelentés önmagunk megismerésének lehetetlenségéről.

Az új helyzetben elkezdett önvizsgálatot annak megfogalmazása vezeti be, amelyet közben is láthattunk viselkedésében. Fanni ráébred, hogy nem tud alakoskodni s különösképpen nem szerelmesével szemben, ehhez az „Indúlatok’ Szélvészé”-ben nincs ereje, képtelen így arra a „szemességre” is, amelyre barátnője közben lezajlott találkozásukkor figyelmeztette. Indulatait nem csupán eltitkolni nem tudja, de uralkodni sem tud felettük, a nyílt feltárulkozásban sem az okos megfontoltság, egyedül a szemérem akadályozza meg. Egyébként a szerelmes indulat és a szemérem ütközésében születnek újra egy pillanatra a szív „ellenkező Érzései” is (XLI.). Az első csók után azután máris bejelenti az újabb változást: „Változhat é annyit vallyon olly kevés Idő alatt az Ember, mint én változtam?” (XLII). Ez a változás valóban *újabb* változás, hiszen éppen ahhoz az „új” Fannihoz képest az, akit báró L-né ismer: „Ha engem’ most látnál, nem a’ vagyok, a’ ki voltam”, s az egyik legfontosabb kísérő mozzanata az ismét megjelenő önismerethiány: „Magam, magamat nem esmértem”, kicsit később, általánosabb érvénnyel: „nem esmérjük mi a’ magunk Szívét!” Fanni így kétszer változik az elbeszélés során, s látszólag ugyanoda érkezik, ahonnan elindult: nem ismeri önmagát. Az Önelemzés kiindulópontjának és végpontjának ez az egybeesése azonban csak látszólagos, a csaknem azonos mondatok valójában gyökeresen eltérő helyzetek jelzésére szolgálnak. Ennek egyik legfeltűnőbb jele, hogy az újonnan bekövetkező önismeret-képtelenséget egyáltalán nem kísérik végletes hangulatváltozások s a külvilág benyomásaitól szinte nem is függő, csapongó ítéletek, az „Érzések Zűrzavara”: Fanni most egyértelműen boldog, lelke egyneműsödött s áttetszővé vált. De arról, hogy az első harmad ön-nemismerése és a végső ön-nemismerés nem ismétlődés, hanem egy bizonyos *folymat* végpontra érkezése s így végeredmény, arról igazán az árulkodik, amiben ő meghatározza az okot: „Azok az Érzések, azok a’ leírhatatlan Érzések, mellyek benne, a szívében minden Orapertzen teremnek, – sejdíteni sem mertem volna, hogy azok benne lehetnek... Mint a’ szép Arany a Földrögben, eltakarva, befojtva, öszveelegyítve, úgy feküdtek, azok addig benne...” Ahogy tehát az első fázis tetőpontján Fanni ama völgy „lakossa”-ként a végtelent látta feltárulni maga *előtt*, úgy látja most (szerelmi boldogsága csúcán) a végtelent feltárulni *önmagában*,

szívéből újabb s újabb érzések „zúdulnak” „Rajjal” elő („kifejtődnek Zürzavarjokból”) s ő természetesen nem tudja, hiszen eddig sem tudta, mi rejlik még ott *bent*, egész lényét ez a belső, kifürkészhetetlen valóság, a szív uralja. Az ellentéteknek ez a párhuzama nem a napló első harmadának Fannijával, hanem az önmagára eszmélő, a homályból kilépő Fanni alakjával alkot rímet. A regény kompozíciójában a végső ön-nemismerés bejelentése így Fanni intellektuális életének végpontja, ahova nem csupán eljuthatott, hanem ahova – úgy tetszik – a regény érdekében el is kellett jutnia. Ettől kezdve ugyanis ez a motívum eltűnik az elbeszélés szövetéből, nem azért, mert nincs rá tovább szükség, hanem azért, mert nincs folytatására lehetőség: a „nem esmérjük mi a’ magunk Szívét” belátása ugyanis nem más, mint az észnek (az „okosság”-nak, a „szemesség”-nek) a szív érzéseivel szemben megmutatkozó teljes tehetetlenségének belátása. Az „édes Indulátá”-nak „szélvésze” által elsodort, a szív érzéseinek annyira kiszolgáltatott boldog lány itt intellektusa tehetetlenségét konstatálja.

Fannitól azonban hamarosan elszakítják kedvesét (Kármán eközben bizalmasát, báró L-nét is eltávolítja mellőle), az egyedül maradt leányt egy „forró hideg” gyorsan ágyának dönti és halála sem késlekedik soká. Természetes, irodalmi analógiák egész sora által kialakított olvasói reflex – s ugyanakkor hagyományos magyarázat –, hogy a hősnő pusztulásának okát a szeretetlenségnek a szerelmeseket elválasztó világában lássuk s abban, hogy a hősnő ellenállásra képtelen e világ által ráért szenvedésekkel szemben. E magyarázat felől nézve T-ai alakja legalábbis rejtélyesnek látszik: úgy sző szerelmes viszonyt Fannival, hogy a kettejük között lévő társadalmi és vagyoni különbségek közben még csak eszébe sem jutnak, viselkedése felelőtlen, passzív és így együtt: férfiatlan. Ugyanakkor (tegyük hozzá) mintha erkölcsi érzékével sem lenne minden rendben, hiszen az Uránia szerzőihez írott s a „hagyományokat” kísérő levélben egy szót sem ejt saját szerepéről, nyoma sincs annak, hogy lelkiismeretfurdalás gyötörmé, pedig Fannit – ezek szerint – végső soron mégiscsak miatta pusztította el a szeretetlenség világa. De a hőssel, illetve (hiszen a keret az ő fikciója) a szerzővel szemben még komolyabb erkölcsi kifogás is szóba hozható, hiszen maga T-ai még csak nem is az embertelenül rideg környezetet látja közvetlenül vétkesnek kedvese halálában, hanem éppen a „szeretetet”, azt a szenvedélyt, amelyet ő ébresztett és táplált felelőtlenül. Idézett levelének egyik mondata erre vonatkozóan félreérthetetlen utalást tartalmaz: „A fátum minket egymástól elszakasztott. Ezt egyedül el nem viselhette, ő kit a szeretetlenség hidege meg nem emésztett, elhervadt a szeretet édes melege alatt.” Az utalás valóban egyértelmű és – úgy véljük – a közlésben az egész mű értelmezésének a kulcsa rejlik. Fanni eszerint nem az őt körülvevő társadalmi-emberi viszonyok áldozata, aki ellenállóképtelen volt a környezet okozta szenvedésekkel szemben – a levél egyébként nem győzi hangsúlyozni „heroismus”-át –, Fanni magával a szenvedéllyel szemben ellenállóképtelen, ahogy (valóban) a regény eddig követett, utolsó harmadáig sem a környezet erkölcsi pressziójával szemben megmutatkozó *gyengesége* állt az ábrázolás előterében, hanem szenzibilitásának egyre nyíltabban megmutatkozó *ereje*. Halála ezek szerint a T-ai által felébresztett szenvedéllyel van közvetlen összefüggésben, a furcsán viselkedő T-aival, akinek erkölcsi érzéketlenségét természetesen a szerző számlájára kell írunk.

T-ait (s vele Kármánt) azonban éppen az a tény mentesíti, amelyet az idézett mondatban oly nyíltan bevallanak.

Mert a szerelmi szenvedélyt ugyan T-ai ébreszti fel, de ez a szenvedély – bármennyire is közrejátszik kialakulásában – semmiképpen nem azonosítható Fanni érzékenységgel, tehát azzal a móddal, *ahogyan ő* erre a szenvedélyre reagál s amelynek végeredményét önismereti útja végén láthattuk. A szenzibilitás ugyanis Fanni személyiségének eleve meglévő, mondhatni szubsztanciális eleme: a napló első és utolsó lapjait író leánynak csak helyzete és önismerete különbözik, *amit* végül felismer önmagában, az kezdettől fogva adottsága volt, adottság, amelyen a felismerés sem változtat semmit. Ennek az érzékenységnek a talaján alakul olyanná, *úgy* „elemi erejűvé”⁴⁹ a szerelmi szenvedély, hogy annak kielégületlenül maradt „édes melege” végül valóban elpusztíthatja őt. De hogyan alakíthatja így a szerelmi érzést Fanni érzékenysége? Ez az érzékenység ugyan csak Fanni önismereti útja végén válik igazán láthatóvá, pontosabban: definiálhatóvá, itt diadalmaskodik nyíltan az „édes Indulat” szélvész a lélek erői felett, csak hogy ugyanez az érzékenység mindvégig jelen van Fanniban. Az indulatok mindvégig korlátozzák a hősnő intellektuális erőit, s e korlátozottság járul hozzá *közvetlenül* a tragikus kifejléhez, a kifejlet tragikumához. A kifejlet (Fanni halála) ugyanis csak így léphet ki az esetlegességek köréből, azaz: csak így lehet ténylegesen tragikus.

Ez a korlátozottság részben abban mutatkozik meg, hogy Fanniban (Fanni számára) már kezdettől fogva hiányzik mindenfajta készség, amely egy előrelátó okosság kifejlődéséhez vezetne. A hősnő *csak* a jelenvalóban él, az időnek az a horizontja, amelyben életét elgondolja, minimális, az esélyek, a fenyegetések vagy remények számbavételére gondolatvilágában igen kevés, gyakorlatilag semmilyen tér nem jut. Már az első lapokon leírt szélsőséges hangulat- és vonzalomváltozások mutatják, hogy hangoltsága mennyire az adott, az *egy* pillanattól, a pillanat érzéseitől függ, de nem „számol” lehetőségeivel még akkor sem, amikor pedig már nyilvánvalóan *várakozik*. Emlékszünk: teljesen lezárt sorsú barátnőjét is boldognak mondja azért, mert ő már ismeri a szerelem boldogságát, s tizenhat éves önmagát boldogtalannak, mert még nem: itt a türelmetlen vágy ereje borít homályba minden távlatot és szünteti meg Fanni számára az időt. De ő a barátnő életének példájából s oktatásaiból sem azt jegyzi meg, ami hosszabb távra szól; szerelmi fellángolásának nem látjuk semmiféle intellektuális kísérő mozzanatát. Ő T-ai látványába lesz szerelmes és szó sincs arról, hogy a fiatalember teljes személyisége, tehát erkölcsi és szellemi értékei is hozzájárultak volna tüze, „édes Indulata” első és máris továbbfokozhatatlan erejű fellobbanásához. A T-aihoz való kapcsolatában azután mindvégig ugyanez a magatartás jellemzi, mindig a pillanat érzései diktálják viselkedését, s ezen nem tud – még átmenetileg, egészen rövid távon sem – uralkodni: a pillanatnyi indulat mindig legyőzi benne az akart „szemesség”-et. Alkatának ez a jellegzetessége érvényesül a legdöntőbb időpontban is. Fanninak ugyanis nincs saját szerelmi szenvedélyéhez és szerelmének sorsához intellektuális-mérlegelő viszonya a búcsúzáskor sem, a jelenvaló nyomasztó szuggesztíója kiszorít minden más lehetőséget és reagálást, a jövő horizontján sem remények, sem lehetőségek nem derengenek fel. Számára ugyanis *nincs jövő*: az elválás *tragikus pillanata* rögtön az egész *élet* tragikus fordulataként jelenik meg. Pedig T-ai nincs *annnyira* reménytelen helyzetben, a

⁴⁹ L. Weber Antal: *A magyar szentimentalizmus sajátosságai*. In: *Irodalmi irányok, távlatból*. Budapest, 1974. 91.

reménytelenséget nem is annyira a regénybeli tények, mint inkább Fanni minden jó lehetőséget, a jövőbeli esélynek még a kísértését is elhárító perspektívája sugallja nekünk: az ő, tehát T-ai nézőpontjából tekintve ha nem is gyökeresen, de elég feltűnően változik a kép.

Mert igaz ugyan, hogy neki most nincs „jószága” és így „rendes Állapota” s még (ahogy Fanni mondja) „messze van Elrendelésétül”, de azért vannak jelek, amelyek jócskán enyhítik e kedvezőtlen státust. Hiszen aligha lehet egyszerű polgárfiú, ha az apja „kapitány” s ha őt is meghívják Fanniék házához – a családban három lány van s ott egyértelmű sikert arat, aligha lehet annyira szegény a famíliája, ha a fiatalember hónapokig csak társasági életet él és itt láthatóan semmi hátrányos megkülönböztetésben nincs része, sőt valóban nem lehet annyira „alacsony” származék, ha a tervbe vett házassághoz az ő apja engedélyét is meg kell nyerni. Ugyanakkor Fanni apja sem annyira elzárkózó és mord, ha a fiatalok szerelmének tudomásulvétele után is engedélyt ad arra, hogy két hétig továbbra is együtt maradjanak. Vagyis: a helyzet nyilván nem rózsás a fiatalok számára, de nem is teljesen és véglegesen reménytelen. Elvégre az a bizonyos „Elrendelés” mégiscsak létezik, T-ai előtt mégiscsak van valamilyen életterv, jövőjére vonatkozó elképzelés, amelynek betöltését fontosnak tartja maga is. Elválásukat szükségszerűségnek tartja, okként a személytelen „fátum”-ot említi s nem az atyai zsarnokságot, amelyet pedig más összefüggésben bőven szidalmaz. A regény (Fannin kívüli) világában egyébként – báró L-né története félreérthetetlenül sugallja – általában véve is van jelentősége az élet anyagi alapjainak. Mindez természetesen nemcsak T-ai megítélése szempontjából fontos, de fontos ebből a szempontból is: ő valójában normálisan és természetesen viselkedik, minden jel arra utal, hogy a visszatérés szándékával s nem örökre hagyja el Fannit. Teljesen érthető hát, ha a „hagyományok”-at kísérő levelében csak Fanni magasztalása és a bánat szavai szólnak, de nem szólal meg a lelkiismeretfurdalás. Ebben a történetben, különösen pedig a történet végkifejletében magának Fanninak a viselkedése a rendkívüli. Az ő részéről ugyanis egy mégoly perspektívtalan jövő is legfeljebb egy öngyilkosságot tenne érthetővé, de nem tenné okszerűvé a *természetes* és *gyors* halált a személyiség egészen sajátos diszpozíciója nélkül.

Ez a diszpozíció pedig Fanni szélsőséges érzékenysége. Ez nem engedi meg, hogy a szomorú jelenvalót – de bármilyen jelenvalót – a jövő elgondolható esélyeinek perspektívájából szemlélje, a *most* szomorúságára így, innen nem érkezik semmiféle enyhülés, intellektusa tehetetlen az azonnal kielégülni kívánó érzelmekkel szemben: nemcsak a remény lehetőségeinek fürkészésére képtelen, de még a remény kísértéseire sem reagál. Az elválás szükségképpen borítja árnyékba az egész életet.

Ez az érzékenység azonban nem csupán a reményt teszi lehetetlenné, hanem lehetlenné teszi Fanni számára a felejtést is.

A szerelmesek elválása után azt látjuk, hogy Fanni tehetetlen a tovatűnt boldog pillanatok emlékeivel szemben, a búcsúzás utáni jelenvaló felett a lezárult (s végleg lezártnak tudott) boldogság hiánya uralkodik, az „édes Képzetek” ellenfényében kibíráhatatlanul sivár az élet. A magára maradt Fanni főként, mondhatni kizárólag elmúlt boldogságának képeivel viaskodik, naplója tele van annak a meddő, haszontalan küzdelemnek a jelzéseivel, amelyet ő a felejtésért folytat. A környezet üldözésének motívumai Fanni nagyon is befelé forduló attitűdjének tükrében háttérbe szorulnak, jellemző, hogy az L. részben a dörgőszavú, kegyetlen anya szidalmaira

milyen hangsúlyosan *nem* reagál: minden reakció pusztán azon „édes Képzetek” eltávolítására vonatkozik. Ezek – írja – csak azért jelennek meg oly „bájos Szin”-ben, hogy szívét „emésszék”. Az emberi környezet durvasága szinte csak azért nyilatkozik meg, hogy feltűnővé váljék, Fanni mennyire nem *arra* figyel. A LII. részben szintén csak arról panaszkodik, hogy „Nem találok ötet sohol...”, az LIII. részben pedig már kifejezetten ellenségesen kezeli az emlékezés kényszerét, „dühös Indulat”-nak nevezi s még a „szánakozó Isten” sem tud számára enyhületet nyújtani, hiszen ima közben is „közbelép az ő [t.i. T-ai] Ábrázolja és elragadja, tsak magának, egyedül tsak magának minden Érzésimet...” Az LIV. részben azután újra feltűnik a „Kimilletlen anya” alakja, aki szidalmaival „tódítja” keserveit, de ez valóban csak *tódítása* és nem *okozása* a keserveknek, hiszen Fanni ténylegesen a „Szerelem betege” s már tudja, hogy annak a „Halottja” is lesz: „Ez a’ gyenge Kéz a’ Szerelem, a’ Koporsóhoz vezet s megszabadít Kínzásaitoktól...” Fanni itt mintegy szó szerint igazolja T-ai kísérőlevelének idézett megjegyzését, a szerző hősnője halálának okáról itt is, ott is (a kommentárban és a szövegben) egyformán nyilatkozik.

Csak e fontos és félreérthetetlen meghatározás után következik annak a „Szégyenvallás”-nak az epizódja, amelyben a társadalmi környezet nemcsak feltételként, hanem okszerűen is hozzájárul ahhoz, hogy Fanni „még kevés, hátralévő” erőit lerontsa. Fontos azonban, hogy ez a jelenet nem Fanni állandó környezetében, hanem egy eddig nem szerepelt, új környezetben, a „város”-ban, mondhatni a nagyvilágban zajlik le. E kiemelés keretében azután a konfrontáció is más szintre kerül, részben azért, mert a támadás nemcsak Fannit éri (kiderül, hogy az ő rossz híre árt testvéreinek, jó hírüknek, szerencsájuknak), ugyanakkor a hősnő erkölcsiségét itt hangsúlyozottan egy konzervatív keresztényi erkölcs nézőpontjából kritizálják meg. S bár a „hagyományokban” található reminiscenciákról és idézetekről az utóbbi években meglepően sokat derített ki a kutatás,⁵⁰ utaljunk arra, hogy itt is idézetről beszélhetünk, Fanni – a szerző – ugyanis a halálról csak így, L-né ellenében („ki olly hires Ájzatosságárúl”) idézheti Lessinget. A mondat („Nem, nem az a rettentő Váz ez, mint a’ hogy ötet nekünk festik, Egy szép és kedves Ifjú, a’ ki barátságosan által vezet innen, a’ Keservek közzül a’ Nyugodalomra”) látnivalóan a német klasszika egyik fontos művének, a Goethére, de – mint Szauder József kimutatta – Kazinczyra is hatást gyakorló *Wie die Alten den Tod gebildet* alap gondolatát tartalmazza.⁵¹ Mindenesetre ez az LV. rész kiemelt epizód Fanni tragikus történetében, arra világít rá, hogy a leány számára a külvilág sem nyújthat támaszt, be van zárva a maga kisvilágába. Sorsa valóban itt is teljesedik be: nem a környezet üldözésének eredményeként, hanem az érzékenység, a felejtési nem tudás „dühös Indulata”-ként jelentkező érzékenység eredményeként. Állandó környezetében Fanni – mint eddig – továbbra is a „haszontalan Vágyódások”-tól szenved. A „Tündérképektől elámitott Szív” nyög benne (LVI.), az utolsó fejezeteket bevezető, egészen rövid LX. rész is változatlanul a felejtési nem tudás kényszerét panaszolja és semmi mást: „Elfelejteni... Lehet é elfelejteni?... Miért nem tudok én elfelejteni?”

⁵⁰ Konkrét eredményeket I. Fried István: *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban*. In: *Hagyomány és ismeretközlés*. Szerkesztette Kovács Anna. Salgótarján, 1988. 71–79.

⁵¹ Szauder József: *Veteris vestigia flammae*. In: *Az Estve és Az álom*. Budapest, 1971. 388–389.

Fanni tehát érzékeny (azaz: indulatai, érzelmei uralkodnak okossága felett), s éppen az érzékenység teszi lehetetlenné számára a menekülés két lehetőségének, a *reménykedés* és a *felejtés* képességének birtoklását. Az elválás fájdalma így – a reményre való képesség nélkül – eleve megsokszorozott fájdalom volt, amelyet azután nem csökkenthetett – a felejtésre való képesség hiányában – az idő, intenzitása a továbbiakban is állandó marad, s ez végül felőrli, okszerűen örli fel a személyiség erőit. Az érzékenység az ő esetében végzetszerűen vezet el a halálhoz, Fanni tehát érzékenysége, azaz: alkotának, tehát: a természetnek az áldozata, alakja és sorsa éppen azért érdekes, mert egy bizonyosfajta *végzet* ereje sodorja a halálba. Ez az egyszerű és bájos, hétköznapiak tetsző vidéki nemeslány voltaképpen a természet rendkívüli szülötte, csodálatos, de ugyanakkor torz lény is, hiszen lelki élete – minden kedvessége ellenére – redukált lelki élet. Van benne valami *vegetatív* vonás, úgy, olyan védtelenül és olyan szükségszerűséggel „hervad el” (T-ai kifejezése!), mint egy szép növény, amelyet megfosztottak táptalajától. Azoknak a virágoknak a sorsa éri el, amelyekről a T-ai által a XL. részben oly érzelmesen felolvasott Gessner-részletekben esik szó, de – s ugyancsak aligha teljesen véletlenül – ugyanebből az asszociációs körből kölcsönzi maga Fanni is a kifejezéseket saját, közelgő elmúlásának jellemzésére (LXI).

Összegezve az elmondottakat: Kármán hősnőjének még nem annyira a társadalomhoz, hanem elsősorban a természethez van köze, az „érzékeny ember” egyik megtestesülése az európai irodalomban. Werther rokona, noha arról nem beszélhetünk, hogy Kármán szövegének kialakításakor lényeges elemeket merített volna Goethe regényéből, bár a mű szövege alapján bizonyítható: Kármán olvasta a Werthert.⁵² A művet nem az egyébként is (Wéber Antal kifejezéseit használva) „óvatosan” és „háttérben” szerepeltetett társadalomkritikája,⁵³ hanem az érzékenységnek a hősnőben megtestesített s elsőrendűen filozófiai problémája felől célszerű megközelíteni.

S itt legalábbis utalni kell arra, hogy ez a kérdés a szerző tisztán elméleti jellegű problémája is volt. Félreismerhetetlen jelek utalnak arra, hogy az érzékenység, vagyis: az ember szenzualista, sőt materialista felfogásának problémája mélyen foglalkoztatta Kármánt, az ő „hagyományai”-ban a jellegzetes eszmék elsajátításának a dokumentumaival éppen úgy találkozunk, mint a meghaladás érdekében folytatott gondolkodói küzdelemnek a jelzéseivel. Feltehető, hogy az elsajátítás – a hagyomány elleni lázadás – gesztusai a korábbiak, az az agresszív, a tradicionális erkölcs elleni támadás hevületében még a cinizmustól sem mentes hang, amely (például) a *Das philosophische Testamentben* szólal meg, amelyben, akár maga írta, akár másolta, akár (ami a legvalószínűbb) olvasmányemlékei alapján állította össze, a tétel, hogy az ember végtelenül érzéki, indulatainak és ösztöneinek alávetett lény, éles és egyértelmű kifejtést kap. „Az ember tulajdonképpen oly kevésbé szellem vagy lélek, hogy minden idők mindentudó pszichológjain csak szánakoznunk kell. Bárhol látjuk működését, mindenütt az érzékiség működik” – írja szinte La Mettrie tónusában, s e redukciós szemlélettel szervesen függ össze a boldogságnak egy

⁵² Heinrich Gusztáv: „*Fanni hagyományai*” eredetéről. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1881. 193–204.; Nemes Béla: *Goethe Wertherje és Kármán Fannija*. Havi Szemle, 1901. 5–6. és 25–27.

⁵³ Wéber Antal *i. m.* 96.

cinikus felfogása (akkor megállapodott az ember, ha „érzékei eltompultak a fájdalom és a bánat iránt, ha minden megörvendezteti s semmi sem keseríti, ha mindig élvez és a lehető legkevesebbet gondolkodik”) s az is, hogy úgy látja: sorsunk felett a vak esetlegesség uralkodik (az „ember arra van teremtve, hogy mint a vak pusztá véletlenülre tapogasson az élet sötétjén keresztül”). A „világban élés mesterségé”-nek titka sem tartalmaz semmiféle erkölcsi megfontolást, a színlelés a fontos csupán: „Őszinteség és nyíltszívűség a legbiztosabb ismertető jelei az emberi életben való újoncnak.”⁵⁴

A filozófiai végrendelet azonban – címe ellenére – a fiatal író csak *egy* s feltehetően korai lázadó pillanatának termékeként s korántsem végleges álláspontként fogható fel, hiszen más írásai – mint például a *Reflexionen zur praktischen Philosophie* című vázlat – láthatóan e végletes gondolkodásmód meghaladásának a jegyében készültek, bár elég nehéz pozícióból (hiszen az értelem pusztán a „szokás”-sal szeresheti meg az uralmat az akarat felett), de mégis az „értelmes akarat” létét és esélyeit akarja bizonyítani a „gyorsabban és elevenen ható” érzékiekkel szemben, amelyek bennünk az állatokkal közösek. Azaz: az embernek saját szenzibilitásától való függősége érvényben marad, de már küszködik vele, *vele* küszködik – mintha csak Fanni számára keresné az esélyeket. A *Reflexionent* kísérő és egy C–y betűjelű ismeretlen baráthoz szóló levélből is kitetszik,⁵⁵ hogy mennyire foglalkoztatta a téma, a felsejlő ellentmondás (a vázlatot azért veti papírra, hogy önmaga számára is tisztázza a kérdést, írja, de ugyanitt írja azt is, hogy ez a jegyzet csak egy részletesebb áttekintés kivonata) éppen úgy árulkodik a gondolkodói bizonytalanságról, mint arról, hogy mi körül forognak a gondolatok. E levél is érzékelteti a problémakör Kármán számára érvényes súlyát, s azt, hogy Kármán, mint Gálos Rezső kutatásaiból tudjuk: a szenzualizmus kései osztrák követőinek műveit jól ismerő Kármán⁵⁶ éppen úgy elfogad lényeges konzekvenciákat, mint ahogy szeretné meghaladni is őket. S bár a logikusan felmerülő kérdésre – hogy tudniillik ez a gondolkodói helyzet milyen mértékben volt jelen a rövid életpálya egészén – adatok hiányában nem lehet válaszolni, a *Fanni hagyományai* létrejöttében (az elmondottak alapján) nyilván joggal mutathatunk rá e sajátos gondolkodói helyzet ihlető hatására, hiszen a regény tükrözi ezt a szituációt. Az indulatok szélvészében vergődő Fanni kétségkívül ideális jelenség a durva, érzéketlen emberi környezettel szemben, szenvedélyének intenzitása és tisztasága szinte ragyog a „szeretlenség” világának sötét háttére előtt. Mindebben Kármán lázadásának a motivációját sejthetjük meg. Ugyanakkor érzékenysége védtelenné és kiszolgáltatottá teszi őt, a személyiséget életképtelenségre kártható korlátozottságként mutatkozik meg. Ily módon a kisregényben egy ideál *távolításának* a gesztusát látjuk, mély nyugtalanságot az emberről kialakított és láthatóan nagyon is eleven vízió miatt. Kármánnak a hősnő érzékenységéhez való viszonya tehát nem egynemű, hanem két ellentétes álláspontot egyesítő viszony: a meggyőződés éppen úgy benne munkál, mint az elementáris erővel feltámadó szorongás e meggyőződés konzekvenciái miatt. A regény eszmetörténeti háttérében ugyanazt a gondolkodói nyugtalanságot érzékelhetjük, amelyek

⁵⁴ A szöveget Abafi Lajos tette közzé: *Kármán József összes művei*. I–II. Budapest, 1879–1880.

⁵⁵ Gálos Rezső *i. m. Függelékében*, 151.

⁵⁶ Gálos Rezső *i. m.* 18.

változatai a fiatal Bessenyeitől a *Bácsmegyei* író Kazinczyig ha nem is nagyon gyakran, de annál emlékezetesebben bukkannak fel a század utolsó évtizedeinek legnagyobb tehetségeinél.

A magyar regényirodalom első ötven évének történetéről nyújtott vázlatos áttekintést lezárva talán megkockáztatható az a tanulság, hogy ez az időszak a szó szoros értelmében véve nem tekinthető a XIX. századi magyar regény fejlődéstörténeti előzményének. A műfaj hódító útja *most* egyrészt egy olyan nagy és zajos sikerbe fut bele, amely nagyon is pillanathoz kötött siker volt: Dugonics András regényét az irodalmi köztudat szinte rögtön elfelejti – az *Etelka* a magyar regény további útjára semmiféle szempontból semmiféle hatást nem gyakorolt. Másrészt, az új másik állomása egy bölcséleti nyugtalanságból született s tökéletes lélektani érzékkel megalkotott kisregény, a remekműnek minősíthető *Fanni hagyományai*. De a regény hősnőjének halvány arca éppen olyan gyorsan elmosódik már a közvetlen utókor tudatában is, mint *Etelka* pirosposztag orcája, Toldy Ferencnek őt és szerzőjét újra fel kell majd fedeznie az 1840-es években. A következő évszázad magyar regényirodalma inkább csak történeteket kapott a kortól, „valóságot”, hogy a század nyelvén szóljunk: a „hirhedett kalandor”, Trenk Frigyes élete éppen úgy ekkori história, mint Jelky András bajai szabólegény története, Ráby Mátyás éppen úgy ennek a kornak a hőse volt, mint Benyovszky Móric. A magyar regény első ötven évének igazi jelentősége a magyar művelődés folyamatában talán elsősorban az, hogy olvasókat teremtett, s ebben a tekintetben viszont lehet, hogy az egyik legnagyobb fordulatot hozta létre a hazai kultúra történetében.

Színművek – színház nélkül

Szingazdag alkonyat: az iskolai színjátszás utolsó évtizedei

A XVIII. század második fele a magyar színház történetében intervallum: a régi Magyarország kulturális életében oly nagy szerepet játszó iskolai színjátszás ezekben az évtizedekben zárul le, az első hivatásos „aktorok” pedig most, az időszak vége felé lépnek először a világot jelentő deszkákra. Első pillantásra úgy tetszik, hogy az iskolai színjátszás alkonya külső okok, elsősorban a katolikus oktatásügyet kézben tartó szerzetesrendek feloszlata miatt érkezett el. Ebből a szempontból különösen fontosnak látszik az első nagy esemény, a jezsuita rend működésének véget vető pápai rendelkezés, hiszen a színházi produkcióknak több mint felét az 1773-ban megszüntetett nagy múltú szervezet iskoláiban hozták létre. A szerzetesrendek sorsának alakulása azonban csak felgyorsította a folyamatot, amely más alapokról indult el. A kor igényeinek változásait már egy merőben más elvek szerint működő színjátszás tudta csak követni, s hogy ez így van, arra vonatkozóan e kor iskolai színjátszása maga szolgál elég feltűnő bizonyságokkal.

A modern színháztörténet felfogása szerint a dráma elsősorban nem olvasásra szánt irodalmi mű, hanem olyan alkotás, amely „csak a színpadon teljesedik ki, amelynek nélkülözhetetlen eleme a látvány, a színész ajkáról hallható beszéd, a szöveget kiegészítő és a néző szeme előtt

lefolyó akció, valamint a jelen lévő közönség.”¹ A színjátékot ezért „komplex jelenség”-ként célszerű felfogni, amelynek az irodalomtörténet csak egy vonatkozását – a szöveget – vizsgálhatja, a témakör egésze azonban alaposan túlnyúlik e tudományág illetékességi körén. Itt valóban mellőzhetetlen a színháztudománynak az *egész* előadással foglalkozó metodológiája. S ha igaz is, hogy az irodalomtörténet érdeklődése csak a szövegekre irányulhat, ám ebben az időszakban és éppen az iskolai színjátszást illetően a szövegek – nem is az egyes szövegek külön, hanem a szövegek együtt – lényeges és jól megragadható tanulságokkal szolgálnak. Az alábbiakban ezért kísérletet teszünk arra, hogy az elmúlt években kibontakozó hazai kutatások eredményeire támaszkodva röviden összefoglaljuk az irodalomtörténet felől és az irodalomtörténet számára kínáló tanulságokat. Az *innen* elénk táruló tények nyomán az a benyomás alakulhat ki, hogy az iskolai színjátszás magyarországi történetének az utolsó fejezete nem a sorvadás jegyében telik, ellenkezőleg, talán éppen most éli két évszázados életének legszínesebb, legmozgalmasabb és leggazdagabb időszakát. Mielőtt sorra vennénk ezzel kapcsolatban néhány szembeötlő s a mi szempontunkból különösen fontos mozzanatot, meg kell jegyezni, hogy a színes, mozgalmas és gazdag forgatag *egy* szempontból valóban hanyatlást jelent, tudniillik e kései virágzás egyúttal távolodás is az iskolai színjátszás eredeti rendeltetésétől. Mert a játék szelleme ugyan mindig is jelen volt ezekben az alkalmi teátrumokban, a produkciók azonban az iskolai munka céljait és érdekeit szolgálták, a vallási-erkölcsi nevelést, a latin nyelv minél jobb elsajátítását, a nagyobb közönség előtt való biztos fellépés és beszédképesség fejlesztését. Az iskolai színjáték előadása során a produkció létrehozói, a szereplők és a közönség a tradicionális értékvilág közegében találkoztak össze. A siker nyilván mindig fontos volt, de a sikerért nem kellett lelépni a hagyomány biztos alapzatáról: *azt* kellett jól prezentálni, s a közönség készségesen fogadta el a teljesítményt. A XVIII. század közepe táján bekövetkező fejlemények e hagyományos helyzetet változtatták meg. A játék már nemcsak az iskola szellemiségének kisugárzása lesz, de benne egyre erőteljesebben jelennek meg az újfajta közönségigény kielégítésére tett erőfeszítések legkülönfélébb elemei. Nyilván nem merőben új és főleg nem minden előzmény nélküli fordulatról van szó, de bizonyos, hogy a XVIII. század közepe ebből a szempontból valóban alapvető változásoknak az ideje volt. Varga Imre az iskolai színjátszás „funkcióváltásá”-ról beszél a szóban forgó időszakban.² A magunk részéről az iskolai színjátszás elmúlásának igazi okát éppen ebben a funkcióváltásban véljük megpillantani. Egyre több olyan mozzanat bukkan fel, amely arra utal, hogy az *iskolák* falai által határolt tér egyre szűkebbnek bizonyul az itt zajló *színjátszás* számára. A játék szelleme maga rombolja le a valóságos és képzeletbeli falakat, s ha azzal a becsvágygal lép ki a közönség elé, hogy meghódítsa, azt csak azért teheti, mert már egyre jobban figyel e közönség várakozására. A fordulat alapja e figyelem megnövekedése volt.

¹ Staud Géza, Kilián István, Varga Imre: *A hazai iskoladramák feltárása*. Magyar Könyvszemle. 1990. Az iskoladrama-kutatásnak az elmúlt évtizedekben Hopp Lajos adott új lendületet. L. Lajos Hopp: *Théâtre et société dans la Monarchie féodale*. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et Orientale*. Budapest, 1975. 121–131.

² Varga Imre: *Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban*. Magyar Könyvszemle, 1992. 1–12.

A változások egyik s talán a leginkább szembeötlő mozzanata a magyar nyelv térnyerése. Ez lényegében megegyezik azzal a tendenciával, amely általában is jellemezte a századközép klerikusainak működését. Más összefüggésben láttuk, hogy az egyházi értelmiség tevékenységében, irodalomművelésében és propagandájában egyaránt ugyancsak ez idő tájt kerül előtérbe a magyar nyelv. Magyar nyelvű előadásokat a különböző rendek iskoláiban természetesen régóta játszottak, de a korábbi szórványos előfordulások után most ugrásszerű változásról beszélhetünk. A helyzet jellemzésére csak egy példát idézünk. Ismeretes, hogy Magyarországon a katolikus oktatásban a jezsuiták játszották a vezető szerepet, a közép és felsőfokú tanintézeteknek több mint a fele az ő irányításuk alatt működött. Ennek volt köszönhető, hogy a jezsuiták minden más rendnél nagyobb szerepet vállaltak az iskolai előadások rendezésében is: megbízható kalkuláció szerint mintegy nyolcezer – vagy annál is több – előadással számolnak a téma kutatói.³ Az ő működésükből kiolvasható tendenciák ezért sokatmondóak az általános helyzetre vonatkozóan is. Juharos Ferenc még 1933-ban közzétett kismonográfiájában⁴ összegyűjtötte – egyebek között – azoknak a jezsuita iskoladramáknak a listáját, amelyek teljes szövegükben maradtak fenn. E lista azóta nyilván bővült, de bizonyosan elégséges ahhoz, hogy számszerűségeiből következtetéseket vonhassunk le. Míg Juharos felsorolásában az 1711 és 1750 közötti időből tizennégy magyar nyelvű darab címét jegyezhet fel, az 1750 és 1773 között eltelt szűk negyedszázadból mintegy ötvenet regisztrálhatott, vagyis: most hozzávetőleg fele annyi idő alatt több mint háromszor annyi színmű készült magyar nyelven, mint korábban. A kép egyértelműségét csak erősíti, hogy más rendek tudvalevőleg előbb is jártak az elmagyarosodás folyamatában. A piaristák iskoláiban – mint a rendtartomány történetéből tudni⁵ – már 1757-től kötelező volt a magyar nyelv oktatása, s ennek természetes módon voltak következményei színjátszásukban is. A pálosoknál pedig ekkor már – mint Bayer József megállapíthatta⁶ – „a magyar nyelvű iskolai játék képezte a többséget”, s azt is tudjuk, hogy a protestánsoknál a XVIII. század utolsó évtizedeiben az anyanyelv használata lényegében kizárólagos volt.⁷

A század közepe tájától kibontakozó másik fejlemény a repertoár alapos átalakulása: a korábban uralkodó bibliai témák és a szentek életének eseményei fokozatosan a háttérbe szorulnak. Már főként az antikvitás profán hősei léptek a közönség elé. Ez a vonzalom is belejátszik abba, hogy egyre gyakoribb az a mozdulat, amellyel a játékok szervezői modern és világi szerzők darabjai után nyúlnak. Pintér Márta a jezsuita színjátszásról írott tanulmányában⁸

³ Kilián István: *A minorita színjáték a XVIII. században*. Budapest, 1992. 175.

⁴ Juharos Ferenc: *A magyarországi jezsuita iskoladramák története*. Szeged, 1933.

⁵ Balanyi György, Bíró Imre, Bíró Vencel, Tomek Vince: *A magyar piarista rendtartomány története*. Budapest, 1943. 100.

⁶ Bayer József: *A magyar drámai irodalom története. A legrégebb nyomokon 1867-ig*. I–II. Budapest, 1897. I. 65.

⁷ Varga Imre: *A protestáns iskolai színjátszás Magyarországon. (1534–1800)*. Doktori tézisek, kézirat. *A kezdet és vég. Magyar nyelvűség* című fejezet; Demeter Júlia: „Egy játék néző hely e világ pusztája...” (A magyar vígjáték XVIII. századi történetéhez). Kandidátusi értekezés, kézirat.

⁸ Pintér Márta Zsuzsanna: *Le théâtre des jésuites dans le royaume de Hongrie*. Neohelikon, 1991. 296–316.

Kolozsvár példáját idézi, ahol 1581 és 1771 között 221 előadást rendeztek, ebből 90 esik az 1750 és 1771 közötti két évtizedre, s a bibliai témáknak viszonylag már kis százaléka szolgálja csak az előadásokat. Hasonló megállapításra jutott a kutatás⁹ a piaristák vonatkozásában is. A legnépszerűbb modern szerző alighanem Pietro Metastasio volt, s ebben – vélhetően – nemcsak műveinek minősége és karaktere játszott közre, hanem az a tény is, hogy ő 1730-tól kezdve egészen 1782-ben bekövetkezett haláláig a bécsi udvar „poeta cesareo”-jaként működött, olyan világi auktorként, aki a szó legszorosabb értelmében udvarképes volt. Zambra Alajos nagyszabású tanulmányban követte nyomon a Metastasio-darabok sorsát a hazai iskolák színpadain.¹⁰ Kimutatta, hogy „a XVIII. század második felében az iskoladramákat szerkesztő magyar páterek Metastasio huszonhat melodramája közül tizenháromat fordítottak le”, ugyanakkor nemcsak fordításszövegekre bukkant rá, hanem számos előadás tényét is sikerült regisztrálnia. A legjelentősebb változást kétségtelenül az jelentette, hogy a nézők egyre gyakrabban tapsolhattak vígjátékok előadásának is: a XVIII. század legsikeresebb színjátékszövegei hazai földön a vígjátékok köréből kerültek ki. Most, ezekben az évtizedekben az iskolák színpadain át lép be először a magyar művelődés világába Molière is: „Az ország legnyugatibb szélétől Körmöcbányán át egész Nagyenyedig, úgyszólván egy időben, kimutatható közrehatás nélkül indulnak meg az első Molière-fordítások” – írja Bayer József.¹¹ Az ő eredményeit utóbb Gragger Róbert egészítette ki,¹² s kutatásai nyomán valószínűnek látszik, hogy már 1759-ben volt Nagyváradon Molière-előadás, de a *Fennhéjázó és a maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága* című játékot 1769-ben Egerben bizonyosan bemutatták. Gragger Róbert kutatásai derítettek fényt arra, hogy az egyik legsikeresebb iskolai színjátékszerző, Illei János népszerű vígjátékának, a *Tornyos Péternek* a forrása szintén a XVII. századi nagy francia életműve – az 1789-ben nyomtatásban is megjelent magyar színjáték a *Bourgeois gentilhomme* cselekményén alapul¹³ –, de a ma *Az úrhatnám polgár* címen ismert mű volt az imént említett *Fennhéjázó...* forrása is. Ugyancsak Molière-t aknáztta ki Simai Kristóf, a századközép másik jelentékeny hazai színműírója: az 1775-ben megjelent *Mesterséges ravaszság* című komédiája a *Les fourberies de Scapin*ből kölcsönzi tárgyát. A hatás régóta ismert tényeit ezzel távolról sem merítettük ki, ráadásul az azóta eltelt időben a kutatás egyre több adatra bukkant. Legújabbban Varga Imre más összefüggésben már idézett tanulmánya¹⁴ foglalta össze és egészítette ki lényeges adatokkal Molière hazai fortunájára vonatkozó tudásunkat. Molière-t megelőzi az időben egy másik francia klasszikus: Corneille (Makó Pál már 1752-ben latinra fordítja a *Nicomède*-et), de feltehetően őt is megelőzte egy olyan profán szerző, aki – egyéb művei révén – már több is volt, mint egyszerűen profán szerző. Alszeghy Zsoltné fedezte fel azt

⁹ Demeter Júlia *i. m.* 9.

¹⁰ Zambra Alajos: *Metastasio „Poeta Cesareo” és a magyarországi iskoladramája a XVIII. század második felében.* EPhK, 1919. 1–72.

¹¹ Bayer József: *A XVIII. század Molière fordításai.* ItK, 1895. 282–293.

¹² Gragger Róbert: *Molière első nyomai a magyar irodalomban.* ItK, 1908. 147–166.

¹³ Gragger Róbert: *Illei János Tornyos Péterének forrása.* Budapest, 1908.

¹⁴ Varga Imre: *Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban.* Magyar Könyvszemle, 1992. 1–12.

a meglepő tény, hogy Voltaire-nek két színművét is latinra fordították a jezsuita atyák.¹⁵ A *Mors Caesaris* – tehát a *La mort de César* – szövegét az ún. Badakovics-gyűjtemény őrizte meg, amelyből számos Metastasio-darab is előbukkant. Máshonnan került elő a *Catilina vel Roma servata* (*Rome sauvée ou Catiline*), ami arra utal, hogy a konzervatív katolikus körökben nem igazán népszerű (bár a jezsuitákkal jó kapcsolatban lévő) francia felbukkanása e színházi világban több volt, mint esetlegesség, s ez akkor is így van, ha a művek előadásáról nem maradt fenn adat.

A magyar nyelv térnyerése és a repertoár bővülése – de talán pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk: nyitottá vagy nyitottabbá válása – elsősorban azt jelzi, hogy az iskolai színjátékok szervezői alkalmazkodnak közönségük igényeihez. E közönség ugyanis már nem egyszerűen csak világiakból áll (túlnyomórészt mindig is azokból állt), hanem olyan világiakból, akiknek érdeklődését, ízlését és érzékenységét egyre inkább világi mivoltuk határozza meg. Az innen feltáruuló helyzet (a lényegét illetően) azonos azzal, amelyről más összefüggésben már szóltunk. Itt is – mint a századközép klerikus irodalmárainál általában – a laikus mentalitáshoz való alkalmazkodásról van szó. Ennek része volt a magyar nyelv előtérbe kerülése, de ennek a része volt irodalmi tevékenységük irányváltása is. Ez az értelmiség a változó világban akarta (maga is változva) őrizni intellektuális befolyását. Ezért alkalmazkodik a világiak valódi vagy vélt igényeihez. E folyamattal azonban újtára indul egy olyan tendencia is, amely mintha nem lenne kapcsolatban a laicizálódással, amely azonban mégis az iskolai színjátszás átalakulásának egyik legfontosabb fejleményeként értelmezendő. Az iskolai színjátszás korábbi századaiban a gyakorlat sajátossága volt, hogy a szövegeket meglehetősen elfogulatlanul használták. „...csere és kölcsönzés útján megszerezték a már előadott darabokat s ezeket növendékeik képességei szerint részben teljesen átdolgozták, részben pedig ízlésük szerint és céljaik szemmel tartásával itt-ott módosították.” A jezsuitákról állapítja meg ezt Zambra Alajos,¹⁶ de megállapításainak nyugodtan tulajdoníthatunk általános érvényt. A szövegeket szabadon használták, integritásuk őrzése vélhetően fel sem merült, hiszen a cél maga az előadás volt. Éppen ezért nehezen vitatható a téma kutatóinak az az álláspontja, hogy az iskolai színjátszás történetét nem a szó klasszikus értelmében vett irodalomtörténet, hanem a színháztörténet módszereivel kell vizsgálni. Magának a szövegnek lényegében nem volt önálló élete, az előadás állt a középpontban. Természetesen a drámaszöveg mindig is az előadást szolgálja, de vannak fokozatok, s lehet, hogy talán soha nem szolgálta *annyira*, mint ebben a színházi kultúrában: most fel is oldódik e szolgálatban, a *mű* mintegy eltűnik az *előadás* mögött. Ennek a helyzetnek logikus következménye, hogy eltűnik a szerző is. A színdarab státusa meghatározza azoknak a státusát, akik előállítják a *ludus theatralis* alapjául szolgáló szöveget. Szó sincs esetlegességről: az előadások emlékét rögzítő Historia Domusokban igen ritkán írták le – ha egyáltalán leírták – a nevüket,¹⁷ s ebben a színházi világban

¹⁵ Alszeghy Zsoltné Tési Edit: *Voltaire egykorú magyarországi iskolai színpadon*. ItK, 1979. 571–577.

¹⁶ Zambra Alajosi *i. m.* 8.

¹⁷ „Il est rare de trouver dans ces *Histoires* le nom de l’auteur et du metteur en scène, et comme il y avait un grand nombre de pièces qui portaient le même titre ou traitaient du même sujet, il est à peu près impossible d’identifier les auteurs...” Pintér Márta Zsuzsanna *i. m.*

ez volt a természetes viselkedés. Névtelen alkotók alakították a szövegeket céljaiknak megfelelően, amely szövegek – ráadásul – már eleve alakítottak voltak, hiszen a játékok szervezőinek egyik legeredendőbb mozdulata például az ún. expurgáció volt: az iskolák színpadaira nemcsak szerelmi történet nem kerülhetett, de a női szerepektől általában is meg kellett „tisztítani” az eredeti (többnyire klasszikus) műveket. A szövegek rögzítéséhez semmilyen érdek nem fűződött, feleslegesnek tűnt megjelentetésük is. Jellemző, hogy a sokat publikáló s vélhetően nagy írói öntudattal bíró Faludi Ferenc sem tette közzé két színdarabját, a *Constantinus Prophyrogenitust* és a *Caesar Egyiptus földjént*.¹⁸ Éppen ezért kell jelentős eseménynek tartani, amikor azok a klerikusok, akik korábban túlnyomórészt háttérben maradván, a névtelenség homályába burkolózva végezték munkájukat, előlépnek a háttérből, a homályból, és azt a szöveget, amely korábban az előadás szolgálatában szabadon alakítható materiaként állt a rendelkezésükre, nyomtatásban is megjelentetik. Ez egyet jelent azzal, hogy rögzítik egy olyan állapotában, amely számukra a leginkább megfelelt, amelyet a legjobbnak tartottak. A nyilvánosságra kilépés gesztusa az elmondottak szellemében talán a leglényegesebb átalakulásról ad hírt, azt jelzi, hogy megváltozóban van a szövegek státusa, de megváltozóban van így a szerzők státusa is. Először egyébként a szerzők előtérbe kerülése tűnik a szemünkbe: a XVIII. század közepétől egész sora lép elének azoknak a klerikusoknak, akikről már biztosan tudható, hogy – többnyire íróként – komoly szerepet játszottak az iskolák előadásain. A pálosok közül Oswald Zsigmond, Táncz Menyhért, T. Grindl Károly és Verseggy Ferenc neve vált szélesebb körben is ismertté, noha csak Verseggy publikált közülük. Náluk is ismertebbek voltak a piaristák: Dugonics András, Pállya István, Simai Kristóf, Endrődy János mellett meg kell említeni Benyák Bernátot vagy Kátsor Keresztélyt – ez utóbbi a modern klasszikusok felé való nyitásban szerzett érdemeket.¹⁹ Az elmúlt évek kutatásai ebben a vonatkozásban számos új tény hoztak a napfényre. Varga Imre az ekeli rektor, a protestáns Bökönyi János tevékenységére hívta fel a figyelmet,²⁰ Demeter Júlia pedig az ugyancsak protestáns Nagy György jelentőségét hangsúlyozza s véli úgy, hogy „ránk maradt két darabja a 18. század Csokonaii legérdekesebb, legegényibb drámaíróját sejteti.”²¹ Az iskolai színjátszás megelőző évszázadaiban – utaltunk rá – a jezsuiták játszották a fő szerepet, s úgy látszik, hogy az új idők új szellemét is ők érzik meg a leghamarabb: az első nyomtatásban megjelent színművek jezsuita szerzők nevéhez kapcsolódnak. Tudomásunk szerint először Kunits Ferenc *Szedecziás* című színműve (Kassa, 1753) és Kozma Ferenc Xavér *Jekoniása* (Győr, 1754.) jelent meg nyomtatásban a századközép hazai klerikusainak színművei közül. Jezsuita volt a kor legjelentősebbnek ítélt drámaszerzője is, Illei János, ő azonban csak viszonylag későn, 1767-ben teszi közzé három színművet tartalmazó kötetét, melyek „kettejét ennen maga szerzette, harmadikát pedig Metastasiusból fordította”. Azzal, hogy a század közepétől egyre többen lépnek ki a névtelenségből (= nevükhöz meghatározott szöveget kapcsolnak), kilépnek a hagyomány világából is: nem egyszerűen csak

¹⁸ Staud Géza: *Faludi Ferenc és az iskolai színjátszás*. ItK, 1981. 305–312.

¹⁹ Nagy Péter: *A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon*. Budapest, 1943. 3.

²⁰ Varga Imre: *A protestáns iskolai színjátszás Magyarországon (1534–1800)*. Doktori tézisek, kéziratban.

²¹ Demeter Júlia *i. m.*, a *Kitekintés: egy új típusú színjáték felé* című fejezet.

egy rend iskolájának produkcióját szolgáló klerikusok, de fontos lépést tettek a szó modern értelmében felfogott *szerző* státusának irányába is.

Az iskolai színjátszásban a XVIII. század közepe táján meginduló változások ily módon paradoxnak tetsző helyzethez vezetnek: magának a tradíciónak a gazdagodása az, amely elvezet e tradíció erővesztéséhez. Ez azonban csak látszat szerint paradoxon. A gazdagodás itt az eredeti funkciótól való távolodás jele, a játék már nem csak az oktatást és a nevelést szolgálja. Egyre fontosabb a közönség, tegyük rögtön hozzá: az iskolák által képviselt szellemiségtől erősen távolodó közönség igényeinek kielégítésére való törekvés. Varga Imre így foglalja össze ezt a tendenciát: „A 18. század második felében az emberek nem igényelték, hogy a színjáték csak oktasson, példát mutasson hősi önfeláldozásra Istenért, az egyházért, a királyért, a hazáért vagy más magasztos eszméért. Valami mást kívántak. Ezt évtizedekre visszanyúló érvénnyel is jól kifejezte az 1790-ben Pozsonyban eljátszott, nyomtatásban is napvilágot látott *A tisztségre vágyódók* előszava, amikor ezt mondja: »ezen játékban a mulatságot, mintsem az oktatást, mellynek a játékoknak tzeljének kellene lennie, kerestük.«²² A magasztos eszmék ugyan hamarosan visszatérnek, de már más alapokon: majd a hivatásos színjátszók állítják őket újra a közönség (az immár fizető közönség) elé. Mindezt figyelembe véve talán elfogadhatóbb a fejezet elején leírt feltételezés: az iskolai színjátszás lehangolásának nem a szerzetesrendek feloszlása volt az igazi oka. Az adminisztratív intézkedések csak meggyorsítottak és drámaivá tettek egy olyan folyamatot, amely a modern színházi világ, a hivatásosok teátruma felé vezetett. A XVIII. század második felében az elhaló régi és a születő új között nincs lényeges távolság, hiszen figyelemre méltó pontokon érintkeznek is egymással. Volt iskola, amelynek keretei között az iskolai színjátszás természetes módon fejlődött át a világi – hivatásos – színjátszásba: Vita Zsigmond írta meg a nagyenyedi diákok „Theátrális Társaságá”-nak az 1790-es években lezajlott történetét,²³ amely egy iskola falai között kialakult nem iskolai színjátszásnak alighanem a legegységertelműbb esete a században. Hasonló irányú, bár némileg eltérő jellegű tendencia színhelye volt Pozsony is: az itteni „nevendék papok”-nak a tevékenysége alapvetően több és más volt már, mint ami az iskolai színjátszásban részt vevő diákoké. 1790-ben Fejér György kezdeményezésére itt is „egybeállott” egy színtársulat²⁴ Az 1792-ben meginduló hivatásos magyar színészet résztvevői között pedig – szerzőként – ott találjuk azokat az egyházi értelmiséghez tartozó írástudókat, akik az iskolai színjátszásban tanulták meg e mesterség fogásait.

A nemesség képzeletbeli színháza és az Ágis tragédiája

Az egyházi értelmiség a maga intézményein belül alakította át úgy a színházi gyakorlatot, hogy egyre szűkebbnek bizonyult az intézmények által körülhatárolt tér. Az *iskolai* jelleg halványulásával egyre színesebb és gazdagabb lett a *játék*. A szórakoztatás előtérbe kerülése nyilván a közönség – a profán közönség – érdekében történt. E profán közönség előkelő és

²² Varga Imre: *Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban*. ItK, 1992. 3.

²³ Vita Zsigmond: *Magyar színészet Enyeden*. Erdélyi Múzeum, 1940. 53–57.

²⁴ Bayer József *i. m.* 85.

befolyásos részének, a művelt nemességnek az igényeit megfogalmazó írók viszont bizonyára szívesen foglalták el díszhelyeiket egy-egy előadáson s fogadták örömmel a sikerült produkciókat, az itt feltáruuló színházi világ mégsem igazán az ő világuk volt már. Ezt onnan gondolhatjuk, hogy a kor nemesi íróinak a színművekhez való viszonya eltérő igényekről tanúskodik.

Már ha egyáltalán tanúskodik igényekről. A kor önállósuló nemesi kultúrájának ugyanis az egyik feltűnő vonása, hogy a színművek meglehetősen esetlegesen fordulnak elő benne, s nem könnyű észrevenni bennük valamilyen közös elemet. A jelek arra utalnak, hogy nem a műfaj, hanem az önállósulást segítő általános tendencia a fontos számukra, olyan művekről legyen tehát szó, amelyek az előkelők világába vezetnek bennünket, amelyek az előkelők világának erkölceit és problémáit egyaránt megmutatják. Ennek a jegyében keletkezett a más összefüggésben már szóba hozott Teleki Ádám 1773-ban megjelent Cid-fordítása, de ezt a célt szolgálta Zechenter Antal is, a színház igazi szerelmese, aki igen pontos ízléssel válogatott a rendelkezésre álló színművek között: Corneille-t (*A' Horatziusok és Kuriatziusok...* Pozsony, 1781), Racine-t (*Fedra és Hypolitus...* Pozsony, 1775) és Voltaire-t (*A' hitető Mahomet...* Pozsony, é. n. és *Geklen Adelaida...* Bécs, 1772) fordított, s ez a felsorolás egyáltalán nem teljes. Vannak adatok, amelyek arra utalnak, hogy többet dolgozott, mint amennyit publikált. Fordított komédiákat is, ám ő csak tragédiákat jelentetett meg.²⁵ Zechenter Antalról keveset tudunk: „a' Fő Haditanátsnak tiszte”-ként Prágában és Bécsben működött, s Bessenyei baráti köréhez tartozó²⁶ nemesember volt. A *Gekten Adelaida* címlapjára úgy írja nevét, hogy „de Zechenter Antal” (!). ami nemcsak a francia kultúra iránti tiszteletről, de némiképpen mániás franciarajongásról is árulkodik. Valóban jó ízlésű színházba járó úr volt (végül is a legjobb szerzőket válogatta ki), de gyenge író: nyelvilag igénytelen szövegeit meglepő gyorsasággal lepte be a jótékony feledés pora. Fordításai mögött mindazonáltal ott kell éreznünk a kor nemességének az önálló kultúra megteremtésére irányuló vágyát. Működésében ez a fontos, s nem pedig az, hogy nem volt erős nyelvi tehetséggel megáldott író. Ez inkább csak esetlegesség, de az esetlegesség valamiképpen mindig ott lebeg az 1770-es évek körül tevékenykedő nemesi íróknak a színművekhez való viszonya felett. Kónyi János olyan eltérő ízlésbeli tartományokból válogatja fordításait (*Orpheus és Euridice...* 1774, *Ábel halála...* 1775, *Gróf Valtron...* 1782), hogy elképzelhető: nem is maga válogatott, hanem megrendelésre dolgozott. A szerény és visszahúzódó strázsamester számára nyilván elégtételül szolgált, hogy hivatásos (bár német anyanyelvű) színészek által előadott első magyar előadás darabja éppen az általa fordított Gróf Valtron volt.²⁷ A munka egyébként hosszú ideig műsoron maradt a hivatásos magyar színészet működésének megindulása után is. Ugyancsak az esetlegesség körébe utalható az a tény, hogy a Báróczi Sándor fiatal barátai által annyira kedvelt érzelmes történetek – a gróf Comminge és Eufémia története – a legkülönbözőbb műfaji változatokban megszólaltak, így színművekként is.

²⁵ BayerJózsef *i. m.* 105–106.

²⁶ *A' hitető Mahomet* elé Bessenyei írt *Tudósítást* az éppen Itáliában tartózkodó szerző helyett.

²⁷ Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből.* 1770–1830. Budapest, 1935. 13.

Éppen ezért kell meglepőnek és elgondolkodtatónak tartanunk, hogy az írói pályán elinduló Bessenyei György milyen természetes mozdulattal fordul a színművek felé. Pályakezdésének első néhány évében három színművet alkot: színmű, az *Ágis tragédiája* számít hagyományosan a felvilágosodás kori magyar irodalom nyitányának is. Ezt a műfaji preferenciát a korabeli magyar irodalom általános orientációja nem indokolja. Bessenyei választásait – úgy tetszik – elsősorban helyzetének sajátzerűségeivel hozhatjuk összefüggésbe. A testőrség életkörülményeiből tudjuk, hogy a színházlátogatás gyakori volt a körükben – szinte hozzátartozott a szolgálathoz.²⁸ Természetesnek tekinthető, hogy a fiatal testőr irodalmi ambíciói számára a színműírás az egyik kínálkozó lehetőség volt. Ugyanakkor az őt legmélyebben foglalkoztató kérdések megfogalmazása számára is a színmű látszik a leginkább adekvát megnyilatkozási módnak: itt a politikus – a politikusi ambíciókat tápláló – Bessenyei beszél. Ha jobban belegondolunk, a politikus Bessenyei voltaképpen tragédiái²⁹ hőseinek maszkja mögül tudja a legteljesebben kifejezni elképzeléseit és szorongásait: így voltaképpen mindent (vagy legalábbis nagyon sokat) elmondhatott anélkül, hogy nyíltan kellett volna szólnia. A nyílt beszéd ugyanis nem volt lehetséges számára. Más összefüggésben már utaltunk rá: helyzete különleges helyzet volt, hiszen pályakezdése idején öntudatos (elfogultságoktól sem mentes) nemesi politikusként kereste a megegyezés lehetőségeit Mária Terézia kormányzásával.

E politikusi magatartásnak az anatómiáját és a hozzá kapcsolódó elképzeléseknek szinte enciklopédikus teljességét legnevezetesebb műve, az *Ágis tragédiája* nyújtja. Részben ezért, részben pedig a magyar irodalom történetében hagyományosan elfoglalt különleges helye miatt e darabbal részletesen is foglalkoznunk kell. Nem remekmű világába lépünk be, de bizonyos, hogy a magyar felvilágosodás egyik legfontosabb szövegéről próbálunk meg egy lehetséges interpretációt nyújtani.

Amikor a játék elkezdődik, már javában tart a küzdelem az ifjú spártai hercegek, Ágis és Kleombrotés, valamint az agg király, Leonidás között. A kezdés pillanatában e harc mintha nyugvópontjához érkezett volna, a felek megegyezésre jutottak a tanácsházban: a megromlott közviszonyokat megjavítandó vissza fogják állítani „Lykurgus törvényé”-t, a régi és igazságos rendet. Ám ez a megegyezés egyáltalán nem hozza meg a békét, sőt valójában ezzel érkezett kritikus pontjához a két tábor közötti ellentét.

Az első jelenetek párbeszédeiből kiderül, hogy Leonidás és gyanakvó tanácsosa, Amfáres számára ez az egyezés az ellenfél, a király hatalmát fenyegető ifjak igazi sikere, s most már tényleg veszélyeztetve látják helyzetüket, de Ágisék is tudják: igazán csak most hívták ki Leonidás haragját, hiszen törekvéseivel nyíltan szembeszegülve értek el eredményt. Olyan megegyezésről van tehát szó, amely nemhogy elaltatná, ellenkezőleg, mozgósítja az indulatokat, az első jelenetek során a színpadot a gyanakvás és a félelem légköre üli meg. Az ellenfelek máris azon töprengenek, hogyan biztosíthatnák helyzetüket, s meg is teszik az elvakult, most már erkölcstelen ellenlépéseket is. Leonidás a tanácsbeli főemberek lepénzelésére készül, Ágis pedig

²⁸ Gálos Rezső: *Bessenyei György életrajza*. Budapest, 1951. 30–35.

²⁹ A szövegeket l. *Bessenyei György Összes Művei. Színművek*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1992. A továbbiakban: *Színművek*.

helyesli, amikor társa, a későbbi áruló, Agézilaus a „hazug papok” segítségét készül igénybe venni.

A nehézkes alexandrinusok sem rejthetik el, milyen kitűnő a tragédia exozicija: a feszültséggel terhes szituáció éles körvonalakkal bontakozik ki előttünk. Egyre nyilvánvalóbb ugyanis, hogy nem jogi vitáról van szó, az inkább csak ürügy. A király nem a törvénytől, hanem az ifjaktól félti hatalmát, és Ágis is arról beszél, hogy Leonidás „örök uraságra” törekszik „köztük”, s jól érzékelhető, hogy kétséges, vajon ezt a fenyegetést Lükurgosz újjáéledő szelleme önmagában meg tudná szüntetni. Az ellenségeskedésnek s a kölesönös félelemnek valójában mélyebben fekvő oka van – Ágis első s talányosnak tetsző mondatait Leonidás hatalmi ambícióiról, arról, hogy ki akarja sajátítani „törvényeiket,” egész sor utalás világítja meg az Első Játék utolsó, nyíltan beszélő, szikrázó dialógusáig. Lükurgoszénál általánosabb érvényű törvények csapnak itt össze: a fiatal hercegek és a király konfliktusának igazi mozgató rugója abban az eltérő felfogásban található, amelyet a szemben álló felek a királyságról, a fejedelmi hatalom jellegéről és céljáról tudnak s vallanak. Az ifjú lázadók szerint a hatalom a népen nyugszik, az uralkodó tevékenységének a célja nem lehet más, mint a nép javának szolgálata, Leonidás szerint viszont a királyi hatalom leglényegesebb vonása az, hogy az *Istentől* származik, a fejedelem mintegy az ő földi képviselője. Ágis feleségével, Agiáriszal vitatkozva világosan határozza meg álláspontját: „A’trónust, *Jupiter* maga védelmezi,/ Törvényét, hatalmát egyedül intézi”³⁰ s Agiáris ellenvetésére élesen replikázik: „Mitsoda? – község az talám, melly védelmez?/ Az Istenek tartják egy Király’ hatalmát,/ S nem a’ makats néptől kóldúlja óltalmát.” Agézilaus, a későbbi áruló, amikor még Agisékkal tart, így vélekedik: „Egy hatalom tudod tsak Községekben áll...”³¹ Leonidás oldalán viszont így beszél: „Istenink szólnak Királyunkban mindég / Ezeknek trónusán fénylik, ’s dörög az Ég/ Első eszközök ők *Jupiter* kezébe...”³² A másik tábor vélekedése ezzel a felfogással gyökeresen szemben áll. Agiáris magával a királlyal vitatkozva mondja ki: „Nagy Király, a’ trónus népeken támadott, / Melly maga le-omlik, ha töve el-bomlott.”³³ Kleombrotésnek szavaiban már a játék kezdetén ott bujkál a fenyegetés is: „Királyunknak hazánk sebét kell érezni / Trónusát így lehet híven védelmezni”, s felesége, Leonidás leánya, Telónis is innen, lentől, a nép felől látja jogszerűen sérthetőnek a királyi hatalmat: „Egy nagy Királyságot úgy kell meg érteni, / Hogy kitsiny dolgokkal lehet ma sérteni.”³⁴ Ez a vélemény azután elhangzik Leonidás táborában is, a király mellett álló s hamarosan az újabb s megalapozottabbnak tetsző egyezséget létrehozó tanácsos, Demokares ilyen mondatokkal győzi meg az uralkodót: „Ez a’ szegény község, vér’ verejtékével / Tartja Világunkat, gazdag értékével.”³⁵

³⁰ *Színművek*, 31

³¹ *Színművek*, 300

³² *Színművek*, 332.

³³ *Színművek*, 217.

³⁴ *Színművek*, 315–316.

³⁵ *Színművek*, 319.

A tragédiában szemben álló felek cselekedeteinek irányát kezdetben ezek az elvek szabályozzák: Ágisék a nép ügyét karolják fel, Leonidás pedig mindenekelőtt hatalma sérthetlenségét szeretné biztosítani, s ennek leghatásosabb módja az, ha mindenki elismeri e hatalom Istentől eredő voltát.

E két felfogás a tragédia cselekményének kezdetén élesen szemben áll ugyan, egy vonatkozásban azonban közősek egymással: mind a két esetben egyformán monarchista elgondolásról van szó. Leonidás véleménye mögött a hagyományos, régi típusú monarchia doktrínája van jelen, azé, amely az Istentől származott abszolút uralom eszméjén alapul –tudjuk, hogy a francia abszolutizmus hivatalos politikai elmélete még a XVIII. században is ez volt –, a hercegeknek s híveiknek véleménye pedig az új típusú, felvilágosult monarchia céljait tükrözi: az uralkodás a nép jólétéért van, a fejedelem a „közjó” szolgáloja. S hogyha a kort, a viszonyokat tekintjük, amelyben megszületett a tragédia, akkor a nép, a „szegény község” ügyét felkaroló s ezért a királlyal „trutzoló” ifjak magatartása nem tűnik *annyira* lázadónak: törekvéseik jól rimelnek Mária Terézia abszolutizmusának általános tendenciáival, amelynek ideológiájába már igen erőteljesen beépültek új gondolati elemek is. Amikor Kleombrotés azt mondja: „Az Égnek, ’s trónusnak ros magyarázatja / Kínja közt népünket, gyakran el-altatja”,³⁶ akkor nagyon is az udvar nyelvén beszél, ő és Ágis mintha Bessenyei királynőjének küldöttei lennének Leonidás merőben másfajta birodalmában. A hercegek szavaiban – „Természet, igazság, a szegénység kiált / Mely törvényivel tsak egy istent talált” – a szegénység sóhaja jogos, természettől s Istentől jogossá tett sóhaj, csak hogy nem vallott mást annak az államnak az uralkodónője sem, amelyben a tragédia fiatal szerzője élt és akinek ezt a munkáját ajánlhatta.

A hősök lázadása *így* nem jelenti a szerző lázadását, nincs itt másról szó, mint a „közjó”-ról, ama bizonyos „allgemeine Wohlfahrt”-ről, amelyet a század közepe táján már Európa több monarchiája tartott ott ideológiája eszköztárában, nem vetve ki onnan azért az „Isten kegyelméből” való uralkodás magyarázatát sem. Mi több: az ifjak kiállása nemcsak elméletileg, de aktuálisan is konformista mozzanatot rejt magában, hiszen tudjuk, hogy „gazdagink”-kal éppen Mária Terézia jobbágyvédő politikai lépései kerültek szembe. Az urbárium utáni esztendőkből vagyunk, s az 1767-ben kiadott rendeletet még Bessenyei költő barátja, Barcsay Ábrahám is „hazája veszéseként” siratta meg a radvánszki kastélyban, egy átmulatott éjszakán. Márpedig a tragédiabeli „Lykurgos törvénye” is – egyik lehetséges értelmezés szerint bizonyosan – nyilván egy teréziánus jobbágyrendelet az antik Spártában, és sokkal inkább a mi „gazdagink”, nem pedig Leonidás ellen irányul, ahogy a másik értelem, a vagyonegyenlőség gondolata sem csak azért bukkan fel, mert Bessenyei híven követte a plutarkhoszi forrást: benne van ennek a meglepő motívumnak az átvételében a felvilágosult monarchiával szimpatizáló kisnemesi reformer indulata, a főnemeseket fenyegető hangsúlya is. Éppen Bessenyei egyik bécsi pártfogója, Kollár Ádám Ferenc volt az, akinek röpirata ellen néhány évvel korábban felzúdultak

³⁶ *Színművek*, 327.

az országgyűlésező nemesek s joggal, hiszen az nemcsak az egyházi birtokok megadóztatásának lehetőségét kezdte firtatni, de a közteherviselés gondolatát is felvetette.³⁷

Az ellentétnek tehát, amellyel indul a tragédia, valódi tartalma, hogy a lázongók a fiatal szerző korának monarchista programját képviselik: egy fiktív, régi típusú, retrográd uralkodó ellen szónokolva fejezik ki egyetértésüket a darab írójának életét keretező monarchia iránt. Fontos megemlíteni, hogy a királyi hatalom e két, egymással megütköző felfogása megjelenik Bessenyeinek talán ekkortájt keletkezett versében, *A királyságrul* című rövid értekező költeményében is.³⁸ Az ősi, anarchikus állapotok után, amikor „A’ természet hartzra vitt törvényeivel”, az ember végre „pereit meg-unta” s urat választott, hogy „több ragadozást magán ne tehessen”. Ennek a régi királyságnak az volt a jellemző vonása, amit Leonidás és Agézilaus tud a fejedelmi hatalomról: a „felsőség édig ment osztán fényével”, ahol vélt istenével tanácskozik s azt kiáltja, hogy ő „Jupiter véribül támadt”, s természetesen tőle származtatja törvényeit is. A fordulat akkor következik be, amikor az addig csak az istenekkel társalkodó királyi hatalom végre „alá eresztvén törvényit, / Halandó éltének bővité ösvényit”. A költeményben itt új rész kezdődik, megtudjuk, hogy az istenekre hivatkozó királyság csak a „régisomorú” időkre volt jellemző, „földi Istenink” ma már a közjóra figyelnek s azért bánkódnak, mert – hiszen az „igazságot el-rejtik” előlük – csak nehezen tudják ellátni feladatukat. Leonidás a tragédia Első Játékában azokat az elveket vallja, amelyek a „régisomorú idők” királyait jellemezték, ellentétben azzal az uralkodóval, akinek a tragédia ajánlása szól, Mária Teréziával, az ő trónusának alját, a kor nyelvén szólva, elborították a jobbágyok segélykérő levelei.

Az *Ágis tragédiája* tehát úgy kezdődik, mint egy lojális nemes politikai irata, azzal a furcsa s csöppet sem lényegtelen különbséggel, hogy itt azért mégiscsak egy lázadás leírása fejezi ki az egyetértést.

A tragédiának ez a konfliktusa viszonylag gyorsan megoldódik, a király – mivel a kedvelt tanácsos, Demokares is az új elgondolások figyelembevételével ad tanácsot – hamar, már a Második Játék elején elfogadja, ha nem is a gondolkodásmódot, de azt, hogy új normák szerint célszerű uralkodnia: ő is „alá ereszté törvényit”, elfogadja, hogy figyelembe kell vennie a „nép” igényeit. Az érdekes azonban az, hogy a feszültség továbbra sem csökken közötté és a közjó ifjú hívei között. Bessenyei az ellentét látható okának megszűnésével, pontosabban: elhalványulásával sem nyugszik bele, hogy véget érjen a hercegek és a király közötti konfliktusos viszony, sőt, mindent elkövet, hogy eleven maradjon. Ennek a magyarázata láthatóan az, hogy az uralkodásról vallott nézetek alapvető eltérései egy gyors lefutású és strukturálatlan konfliktust hordoznak csupán, a szerzőnek viszont sok, noha nem drámai természetű mondanivalója van még, sőt, a figyelmes olvasónak gyorsan kialakulhat az a benyomása, hogy éppen azért írta meg darabját, hogy ezeket is elmondhassa. Az *Ágis*

³⁷ Kollár Ádám Ferencről l. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 292–296.

³⁸ Bessenyei György: *Költemények*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Gergye László. Budapest, 1991. 205–208. A vers a *Bessenyei György Társasága* című kis antológiában jelent meg, 1777-ben, a *Futó darabok* elnevezésű kis ciklusban, keletkezésére vonatkozóan azonban semmi biztosat nem tudni. l. 58.

tragédiájának igen fontos – mert jelentéssel bíró – szerkezeti gyengeségei Bessenyeinek éppen ebből az igyekezetéből következnek: a cselekmény több ízben is nyugvópontra jutna, de ő rögtön közbelép, nem hagyja kihunyni a feszültséget, és mesterkéltnél, külsődleges fordulatok közbeiktatásával újra és újra élesíti az ellentétet a király és az ifjú hercegek között. Időnként lendít egyet a leállni készülő cselekményen.

Három ilyen mozzanatra figyelhetünk fel az *Ágis* szerkezetében.

Az első a Harmadik Játék elején következik be akkor, amikor (úgy tetszik: végleg) kibékülnek a szemben álló felek. A kibékülés jelenetei után a király mindenkit elküld, a bölcs Demokrest is, akit pedig csak az imént nevezett hálás szívvel legjobb tanácsosának, s most, a végleg elnyert nyugalomért – amely elsősorban az ő munkája – különösen hálásnak kellene lennie iránta. Ott tartja viszont azt a szereplőt, aki közben lejáratta magát, akiről már tudja, hogy kettős játékot játszott, hogy „színelő”: az áruló Agézialust. Beszélgetésük során Leonidás mindent elhisz neki s nemcsak békét köt vele, de szövetséget is, sőt, olyan őszintén senkinek sem tárja fel a lelkét a darab folyamán, mint éppen ennek a gonosz embernek. A király e lépésének nincs motiváltsága, hacsak nem a hercegekkel való végső leszámolás mindezidáig rejtegetett terve, de ilyen tervről a későbbiekben sem esik szó: Leonidás továbbra is – s meglehetősen gyakran – csak a békéért és a nyugalomért fohászkodik majd a cselekmény során. De ha lenne is ilyen terv, miért éppen Agézilaus, az imént leleplezett áruló kellene hozzá? Elég nyilvánvaló: Bessenyei maga nyúlt bele a cselekmény logikus, csak éppen a megnyugvás felé vezető menetébe s ő maga kényszerítette az uralkodót erre a furcsa, nemcsak nem ésszerű, de ami itt egyedül számít, a darab világán belül motiválatlanul hagyott lépésre. De hamarosan újabb pontokon is beavatkozik a szerző az eseményekbe. Az Ágiséről beszélgető Agézilaus és Leonidás szavait a hallgatózó két feleség félreérti: az eldöntött halálos ítélet hírével rohannak el, noha nem volt szó erről. Leonidás szerint meg kell kérni a két herceget, hogy hozzá, a királyhoz „hajtsák bús szíveket”, s hogyha nem tudják „hivéseket fel-éleszteni”, csak akkor nem lesz más mód, mint az ifjú hősök „el-vesztése”. Egyelőre tehát tárgyalások lennének napirenden, Telónis azonban férjéért, Kleombrotésért aggódva máris meg akarja ölni apját, Leonidást, aki egyébként – mintegy akaratlanul is bizonyítva, hogy a feleségek tényleg félreértették szavait – jószívűségének tudatában toppan be hozzájuk és értetlenül bámulja lánya kezében a kést, miután Agiáris elrántotta a döfés elől. Majd e jelenet után mind a hárman, Leonidás, Telónis és Agiáris elvonulnak, hogy – mint a király mondja – „Értekezzünk együtt történeteinkről / Beszéljünk tanátssal, Nagy isteneinkről.” Nyilván természetes lenne, hogy e beszélgetés során éppen leánya, Telónis tettének okai iránt faggatózna a megdöbben és kétségbeesett apa (mi másról lehetne most beszélni?), s hogy tisztázzák: nem volt szó halálos ítéletről. Ez a beszélgetés azonban nem következik be, a következő felvonásban Telónis és Agiáris tényként értekeznek az erősen feltételes módba helyezett eshetőségről: nincs nyoma, hogy bármit is értekeztek volna „történeteikről.” Annak sem, hogy e beszélgetés során a király döntött volna, immár véglegesen, de annak sem, hogy igyekezett volna megnyugtanni leányát.

Bessenyei számára láthatóan nem a motiváció egyértelművé tétele volt a fontos, hanem magának a feszültségnek az ébrentartása. Erre – úgy látszik – ennek a darabnak szüksége van, hiszen nem sokkal később, a Negyedik Játék hatodik jelenésében ugyancsak az ifjú szerzőnek

kell közbelépnie és kiéleznie a helyzetet. Ebben a jelenetben a hercegek és a király vitája éppen a megnyugvás felé halad, amikor váratlanul hírt hoznak: a nép Újra kizúdult a „Széles piatz”-okra³⁹ s követeli „Likurgus’ törvényit”. Az adóslevelek elégetését azonban éppen az imént, a Harmadik Játék elején hirdették ki, s nincs jele annak, hogy késedelmet szenvedne az ügy, Kleombrotés pedig a Negyedik Játék második jelenésében éppen azért érkezett Ágishoz, hogy vele örvendezzék „e’ bóldog hazába”, hiszen az adóslevelek máris „öszve-égettettek”.⁴⁰ Nem lehet tudni, hogy miért, s miért éppen *most* történik ez a „kizúdulás.” Vagyis hogy lehet: Bessenyei mesterségesen tartja elevenen a feszültséget s nyugtalanul védekezik a többször is felmerülő fenyegetés ellen, hogy esetleg kibékülnek a hercegek és a király.

De vajon miért békétlenkedik Bessenyei az általa létrehívott világban benne rejlő drámaiatlanság ellen, miért állítja egymással szembe erőszakkal is hőseit, akiket pedig Leonidásnak a Második Játék elején történt megtérése után inkább egymás mellé kényszerítene a történet belső logikája? Az *Ágis tragédiájának* ez a sajátja egyben a mű egyik legkomolyabb fogyatékosága, mégis, részben éppen e hibával vannak összefonódva a tragédia nagyon súlyos gondolati-erkölcsi értékei is. Úgy tetszik, hogy a feszültség mesterséges felszításának egyik oka mintha egy sejtelen lenne, mintha Bessenyei azt szeretné érzékeltetni, hogy a politikai ellentétek elhalványulása után is marad valami eredendően rossz az udvari világban, valami, ami tovább mérgezi a légkört s ami valamiképpen mégis újra s újra szembe kell hogy állítsa egymással a jó útra térni kívánó fejedelmet és a jó alattvalókat is. Ez pedig formálisan nem más, mint az a motívum, amely már két korábbi drámai művének, a *Hunyadi László tragédiájának* és a *Buda tragédiájának* is ihlető problémája volt: a színlelés, a titkolózás, az „ál-ortza”. A barokk kor „udvari emberé”-nek magatartás-kultúrája, mondhatni viselkedés-művészete Bessenyei számára az udvari világban található legfőbb rossz. A cselekmény az olvasó számára mintha azért is fordulna a sok kísértés ellenére a tragikus befejezés irányába, mert a gyanakvást, a másik fél színlelésétől való félelmet nem szüntetheti meg igazából semmiféle egyezség. A bizalmatlanság oka itt azonban – szemben az előző két tragédiával – nem egy rossz tanácsos intrikájában, hanem magában a helyzetben van. Az itteni rossz tanácsos, Agézilaus, nem játszik érdemleges szerepet, ha Bessenyei nem mozgósítaná őt Leonidás révén, akkor kénytelen lenne némán statisztálni. De még így, kívülről mozgatva sincs hatással az eseményekre, a cselekmény igazán Telónis és Agiáris félreértése nyomán lendül át az első holtpontra. Ugyanakkor az olvasó állandóan érzi, hogy a hőseket már csak a közjó tevékeny és bátor szolgálata is gyanússá teszi. A monarchiának, még ha a fejedelem vállalja is a közjó célkitűzését, a legfontosabb érdeke mégiscsak az, hogy az alattvalók *engedelmesek* legyenek. A közboldogság minden válfajánál fontosabb a király sérthetlensége és biztonsága. A tevékenység és az engedelmisség ebben a világban egymással szemben álló fogalmak, az ország javáért való alattvalói aktivitás a fejedelem számára (főleg, ha az az ő elgondolásai ellen nyilatkozott meg egy ideig) bizalmatlanságot és félelmet szül. Ebben az „ál-ortzás” világban nem tudja, mi irányul ő ellene, s mi a köz javáért. A tragédia egyik végső, jól sikerült s igazán drámai jelenete jól mutatja e problematika jelenlétét a mű világában. Az

³⁹ *Színművek*, 369.

⁴⁰ *Színművek*, 356.

Ötödik Játék második jelenésében Leonidás arra kényszeríti a hercegeket, hogy *egész* korábbi tevékenységüket tagadják meg, a vele való szembenállást éppen úgy, mint annak célját, s amikor erre nem hajlandók, akkor következik a szomorú befejezés: számúzi Kleombrotest, Ágisra pedig halál vár.

Úgy tetszik, hogy ezt a bujkáló feszültséget az író mélyen átélte ugyan, de ábrázolni ténylegesen nem tudta, ő minduntalan a másfajta, heves, nyílt, nyers összecsapások területére kénytelen átjátszani ezt a konfliktust, amely pedig természete szerint éppen hogy nem nyílt, hanem rejtett, hiszen a szemben álló felek gyanakvásaiból, félelmeiből s fojtott indulataiból táplálkozik. Voltaképpen csak a végső pillanatban, a döntés előtti kifejtetben bukkan elő igazán a tevékeny alattvaló és a hatalmát óvó király ellentéte, odáig pedig – legalábbis az első pillantásra úgy látszik – csak a feszültséget érző, okát tudó, de kifejezéséhez a megfelelő formát nem találó író mesterkedései által jut el a cselekmény.

Valójában mégsem erről van szó, pontosabban: nemcsak erről van szó. Az alattvalói tevékenység és engedelmesség közötti feszültség benne van ugyan a darabban, de a tragédia mégsem erre épül: a feszültség több ízben való újraélesztése elsősorban olyan jelenetek megszületéséhez szolgál alkalomként, amelyeknek másféle rendeltetésük van. Bessenyei egyfelől azt igyekszik bemutatni, hogy a király mennyit szenved, az ábrázolás jól kivehető célzata, hogy lássuk Leonidás kiszolgáltatott helyzetét, az ifjak esetében viszont egyáltalán nem az tűnik lényeges vonásnak, hogy ők áldozatok csupán.

Az *Ágis tragédiájának* egyik legfontosabb vonása, hogy hősei a „természet, igazság, isten” nevében a „közjó”-ért cselekszenek, ám e cselekvés (amelynek programja egybeesik annak az uralkodónak aktuális céljaival, akihez a mű ajánlása szól) már a kezdet pillanatától egy királyi hatalommal *szemben* nyilvánul meg. S az olvasóban elég hamar kialakul a benyomás: a szerző számára a szembenállás elvont vagy annak látszó gesztusa legalább olyan fontos, mint a program. Úgy látszik, hogy itt kell keresni az el-ellankadó feszültség kiélezésének másik s tulajdonképpen igazi, általánosabb érvénnyel bíró motivációját: a fiatal szerző láthatóan erősen vonzódik hőseinek gögös, büszke, heroikus lelkületéhez s igyekszik alkalmakat teremteni nekik, hogy elszánt, vitézi magatartásukat bemutathassák, hogy így elárulják egyúttal azt is, mennyire nem „udvari emberek.” Színpada ezért, ilyen alkalmak megteremtése érdekében válik a harsányabb, nyíltabb összeütközések terévé az udvari világ lélektanának ábrázolása helyett. Hőseit „vitézi büszkeség”, „nagy szív” jellemzi, s ha néha – ritkán – érzékenykednek is (szigorúan egymás között), ezek a jelenetek csak indulataik erősségére világítanak rá s ugyanakkor lehetőséget szolgáltatnak arra, hogy – mint Kleombrotest a Negyedik Játék negyedik jelenésében – az eszményi magatartásról tartsanak szónoklatokat („Egy Vitézhez soha nem illik rémülés...”). Itt még a nők is hősi lelkek és nagy elhatározásokra képesek. Telónis az apját, a királyt döfné le, ha Agiáris nem rántaná el töre elől, s ez nem kevésbé nagy lélekre vall. Neki inkább ellensége Leonidás. Ágis a Negyedik Játék harmadik jelenésében vitézi módon fogadja halálos ítéletének híret, s bár a negyedikben kesereg egy kicsit miatta, hiszen szerelmétől fosztja meg a halál, de tüstént legyőzi „gyengeségét”: „Parantsolj véremmel”, mondja Kleombrotestnek. Az ötödik jelenésben azután már ismét hetykén replikázik a még mindig békülékeny Leonidásnak. S itt, amikor okos lépés lenne a feszültség elaltatása – egy „udvari ember” nyilván

pontosan tudná, mi a teendő –, itt ő azt harsogja, hogy „nagyon kell még *Spártán*” szánakoznia, s az erőviszonyokkal nem sokat törődve jelenti ki magabiztosan: „Én voltam Hazámért Király! ellenséged,/ De azért nem félthed már tölem életed”.⁴¹ Az Ötödik Játékban, amikor Leonidás választás elé állítja őket, mindketten, Kleombrotés is, ő is az igazán hősi lelkekhez illően bizonyítják következetességüket. Ágis a „ditsó halált” választja, azzal törődik csak, hogy „hire ne vesszen vitézi nevétől”, s valóban egy lázadó nemes göggyével kiált rá gyilkosaira: „Vesztett mérgetekbe nyalhatjátok vérem,/ De el-nem törлитеk soha ditsőségem”.⁴² Utolsó szavaiban a megbánás kifejezését szokták látni csak, pedig az egész viselkedésének visszatekintő jellemzéseként is felfogható: „megvetette a trónust halandóságába!”

Bessenyei hősei tehát hangsúlyozott nemesi göggyel, heroizmussal, a becsület és a hírnév értékeit védve, egy királyi hatalom ellen küzdenek, a „közjóért”, a társadalomnak a XVIII. századi monarchiák által elfogadott legfőbb céljáért.

A tragédia kulturális jelentőségét éppen ebben a furcsa, képtelennek tetsző kettősségben kell látnunk. Hősies kísérlet ez a mű arra, hogy egyesítsen két olyan tendenciát, amely ebben a korban élesen szemben állt egymással, ezért azután reménytelen is. Önmagában véve hőseinek egyik törekvését sem tekinthetjük „polgári” jellegűnek, hiszen a „közjó” fogalmát mélyen átítatja az, hogy az „abszolút monarchia igazolására szánt elmélet és gyakorlat” a forrása,⁴³ hőseinek programos vitézsége pedig kimutatható szálakkal a „hanyatló, rendi oppozíció” eszményeivel mutat mély rokonságot.⁴⁴ De éppen e diszparát elemek egyesítésére tett erőfeszítésben munkál ott a nemzet legfontosabb problémájának egyik lehetséges megoldása, pontosabban: e megoldás sejtelve. A függetlenség és a „közjó” egymástól elválaszthatatlan követelményként merül fel. Talán ez is belejátszott abba, hogy a XIX. század legnagyobb irodalomtörténésze, Toldy Ferenc innen, ettől a mütől számítja majd a magyar irodalom új korának kezdetét. A romantika legérzékenyebb tudósa felfogja a hajdani testőrtiszt üzenetét, amely azonban – úgy tetszik – a maga korában senkihez sem szól. Hiszen a heroikus eszmények iránt vonzódo nemességet aligha izgatta még igazán a „szegény község” ügye, a „közjó” gondját pedig a legkevésbé sem önzetlenül ugyan, de mégiscsak vállaló monarchiának pedig az egyén szuverenitását, a személyes függetlenség szellemét s ezzel nemcsak az önálló véleményalkotáshoz való jogot, de az ellenállás jogát is fenntartó heroizmusra igazán nem volt szüksége belpolitikai céljai megvalósításához.

De Bessenyei másképpen értékelt. A darabban leírt események azt bizonyítják, hogy a „közjó” valódi érdeke s a félrevezethető s gyakran félre is vezetett királyi hatalom szándéka nem feltétlenül egyezik: a király – Leonidás panasolja – nem láthat „veséket”, nem tudhatja, mi az igaz szív, s mi a hamisság által diktált tanács. A „közjó” igazi ismerői lehetnek az alattvalók is, sőt – s ezt ugyancsak Leonidás sorsa példázza – a hatalomnak, hogy biztosan ülhessen trónusán, elvileg szüksége is lenne erre a képviselőre. S ezt nem csupán Leonidás, az „ál-ortzás” udvari világ által körülvevett uralkodó gyakori szomorúsága, tanácstalansága mutatja, hanem a

⁴¹ *Színművek*, 367.

⁴² *Színművek*, 381.

⁴³ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Budapest, 1965. 30–31.

⁴⁴ Baróti Dezső: *Ágis tragédiája*. In: *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*. Budapest, 1962. 15–22.

tragédiának Mária Teréziához írott ajánlása is. Ez – bizonyos helyein – meglepően kemény szöveg. BÉTS alatt fekvő Nemzeteknek, leg-fájdalmasab sebeiket okozza talám az, hogy a’ Királyi-páltza, mellytől vezéreltetnek, belső részeikbe mindenkor nem hathat. E’ páltzának az igazságtól kellene vezéreltetni: Már pedig, semmi az halandók’ szájokba, olly hírtelen nem olvad, mint az igazság...”⁴⁵ A „kellene” kitétel elképesztően hat, voltaképpen Mária Teréziának hatalma – e jószándékú hatalom – gyengeségét hányja a szemére, amelynek így szüksége lenne az alattvalói segítségre: a közjó igazi érdeke megismerhetetlen nélküle. Az ajánlás nyíltan mondja azt, amit képletesen és a költészet remélt erejével a mű. A közjóhoz s egyben a trónus nyugalmához egyfajta alku vezethetne el, magának a monarchiának lenne az érdeke a hatalomnak valamilyen megosztása, s Agisék mintha a törvényhozó hatalom igénylői lennének.

Bessenyei tehát darabjában egy szövetséget ajánl fel, ám e szövetség alapja nem az alattvalói hűség, hanem a közjónak tevékeny, bátor, még magával a királyi hatalommal szemben való fellépés jogát is igénylő szolgálata. A művet ez a meglepő, ravasznak tetsző, de inkább naiv s ugyanakkor rendkívüli erkölcsi komolyságú javaslat ihleti, ez alakítja a mű felépítését, szerkezetének legjellegzetesebb vonásait, bár látnivaló, hogy kifejezetten politikai és nem drámai természetű eszme. Bessenyei e művében folytatja azt a problematikát, amelyet előző két tragédiájában kezdett el feldolgozni,⁴⁶ de a jószándékú alattvalók és a fejedelmi hatalom közötti viszony változatait fürkésző színművek közül ez az utolsó mutatja be a legkonkrétabban az ifjú szerző elgondolásait. Ezt némiképpen magyarázzák a biográfia tényei. Bessenyeinek közben – mint róla szólva láttuk – alaposan megváltozott a helyzete: kapcsolatot találván a hatalom belső köreihez, feltehetően úgy gondolta, hogy birtokába jutott valóságos politikai lehetőségeknek is. E remény bizonyos mértékig jogosult volt, hiszen az Ágis megjelenése után nem sokkal, 1773 elején már ő a hazai protestánsok bécsi ügyvivője, s hitsorsosai főként jó személyes kapcsolataiban bízhattak. Nyilván nem volt titok a királynő iránta tanúsított személyes jóindulata sem. A tragédia ily módon egy politikai szertartás keretei közé illesztve értelmezhető. E szertartás legfontosabb szereplője az a személy, aki az ajánlást elfogadva mintegy tudomásul veszi a mű üzenetét, a címzett, Mária Terézia. De ezt a szertartást voltaképpen a hazai protestáns, de nemcsak a protestáns nemességnek celebrálta a még optimista fiatal szerző.

Bessenyeinek a tragédiában előadott politikai javaslatáról ki kellett hogy derüljön: a reménytelenség jegyében fogant, hiszen (például) hol volt az a királyi hatalom, amely a bármilyen sokat is emlegetett közjó igazi érdekeinek megállapítását független szellemű, bátor szívű, halálra is kész „vitézek” jóváhagyásától hagyta volna függővé tenni, de hol voltak maguk a nemes vitézek? Hogy Bessenyei, a rohanó tempóban dolgozó Bessenyei feltehetően tragédiájának írása közben élte át politikusi reményeinek reménytelenségét, a munka egyik, s a folytatást illetően nagyon is fontos rétegében mutatkozik meg. E szöveg egyik legfeltűnőbb vonása a reflexiók áradó bősége, a mű kétezer sorából több mint háromszázban az istenekről és a természetről van szó. A fiatal hősök sorsa a filozófusi hajlandóságú író számára óhatatlanul is az ember sorsaként jelenik meg s bölcséleti kérdésekkel fonódik össze. Az *Ágis tragédiájának* ezek

⁴⁵ *Színművek*, 295.

⁴⁶ L. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest, 1976. 96–131.

a részletei nincsenek szerves kapcsolatban a mű politikai természetű problematikájával: Bessenyei az egy-egy helyzet által kínált alkalmakat megragadva maga lép alakjai helyébe és maga filozofál. Szóltunk róla: Bessenyei mögött e tragédia írásának idején már jelentékeny és izgalmas gondolkodói múlt áll, s láttuk azt is, hogy dilemmáinak középpontjában az ember és a Teremtő viszonyának a kérdése feszült. A deizmus egyik alapműve, az „anglus” Alexander Pope *Essay on man*-je különösen nagy élménye volt, hiszen választ talált benne az őt már jóval korábban foglalkoztató kérdésekre. A tragédiában megszólaló filozófiai eszmélkedések ezt a szólamot folytatják tovább, itt azonban éppen arra figyelhetünk fel, hogy megrendül az *Embernek próbájában* leírt és akkor oly szilárdnak mutatkozó világkép. Ez a megrendülés vezet el a filozófus Bessenyei nézeteinek átmeneti radikalizálódásához. E gondolkodói fordulat nyílt bejelentésére a *Ágis tragédiájához* csatolt utójátékban, az *Agiáris keserve* című toldalékban jutunk el, itt eltűnnek az „istenek” s felmerül a természet isten voltának a tézise: „Hatalmas természet, isten voltod hogy áll?”

A fordítói mozgalom⁴⁷

A hetvenes évek nemesi irodalmárai úgy fordultak tehát a színművek felé, hogy reményük sem igen volt az általuk írott vagy fordított darabok bemutatására. De annak sincs sok nyoma, hogy különösebben szorgalmazták volna egy olyan hazai színház létesítését, amelyben műveik színre kerülhettek volna: az írók számára a nyelv és a „tudományok” ügyét ápoló akadémia létesítése a XVIII. század második felében mintha sokkal fontosabb lett volna, mint egy nemzeti teátrum létrehívása. A nemzeti színház ügyében az első és sokáig egyetlen, szisztematikusnak tekinthető elképzelést német nyelven, *Entwurf zu einen (!) ungarischen Nationaltheater címmel* egy bizonyos Frenkel nevű s magyarul bizonyára nem is igazán tudó hadfi adta ki.⁴⁸ Az ő érvei egyébként a század közepe tájától élő s az 1780-as évtizedben kibontakozó nyelvi-irodalmi mozgalomban használatos gondolatkészlettel mutatnak rokonságot, nem pedig a Bessenyei által kidolgozott kulturális program eszméinek a rendjéhez illeszkednek. Ez a lelkes röpirat azonban mégis arra a nagy különbségre vet fényt, amely az íróknak a színház iránt való igényük esetlegessége és a színművek iránti érdeklődésük ereje között állt fenn. A megfogalmazott igények ugyanis szórványosak s inkább alkalmakhoz kapcsolódnak, színdarabok viszont nagyon is gyakran kerülnek az írók asztalára. A hetvenes években elkezdődött folyamat nem áll meg, sőt, a fordításoknak olyan áradata indul el, hogy a korszakkal foglalkozó színháztörténész, Kerényi Ferenc „fordítói mozgalom”-ról beszél s joggal. Ennek a helyzetnek természetes következménye az, amit Bayer József úgy formuláz, hogy „nálunk előbb jelenik meg a dráma, mint a színház” ebben a korszakban.⁴⁹

Ezt a drámatermést szisztematikusán még nem mérte fel senki: Bayer József klasszikus értékű munkája módszerességben nem éri (s a maga korában nyilvánvalóan nem is érthette) el azt a

⁴⁷ A kifejezés Kerényi Ferentől való. L. *A régi magyar színpadon. 1790–1849.* Budapest, 1981.

⁴⁸ Új kiadásban – Staud Géza bevezetőjével – a Magyar Színházi Intézet jelentette meg 1987-ben.

⁴⁹ Bayer József: *A magyar drámairodalom története.* A legrégebbi nyomokon 1876-ig. I–II. Budapest, 1897. Az idézet helye: I. 112

szintet, amit később György Lajos a magyar regényirodalom első évtizedeinek feltárásában megtudott valósítani. E „mozgalom”-ról így inkább csak benyomásainkat vethetjük papírra, s az első benyomás éppen az lehet, hogy míg a hetvenes évek írói esetében meglehetősen szűkösnek, de legalábbis felmérhetőnek tetszik az a motivációs mező, amely a választásokat kondicionálta, a későbbiekben már nem. Legalábbis most nem látszik annak: az írók választásainak elgondolható háttere kitágul, a szándékoknak és terveknek olyan sokfélesége sejlik fel előttünk, amelynek rendszerezésére e pillanatban, de legalábbis e fejezet keretében aligha lehet vállalkozni. Az e műfajhoz tartozó kiadványokban is felbukkanó nyelvkérdés nyilván elhanyagolható tényező: a nemzeti nyelv ügyében szót emelő értelmiség számára (meggyőződhattünk róla) az irodalom volt a fontos általában, s nem pedig annak valamely speciális válfaja. Nem zárhatjuk ki viszont azt a lehetőséget, hogy a színművek iránti érdeklődés megnövekedésébe belejátszhattak a kornak általában az irodalom iránt támasztott igényei. Így mintha a fordítók érdeklődését a század második felének magyar olvasóit meghódító regények egy lényeges s bizvást közösnek tekinthető hiányossága is felébreszthette volna. A kor magyar nyelven megszólaló regényei – mint más összefüggésben megkíséreltük valószínűsíteni – a századközépen virágzó erénytanokkal vannak funkcionális rokonságban: azok folytatásának tekinthetők. Bennük is a történet és az elmélkedés (vagy az elmélkedés és a történet) uralkodik, s nem állíthatjuk, hogy a fejlődés útja egyenes vonalban haladna a történet előtérbe kerülése felé. E közös szerkezeti vonásnak lényeges következménye, hogy a szereplők nem rendelkeznek önálló élettel. Nem egymáshoz való kapcsolatuknak van jelentősége, sokkal inkább annak, hogy milyen ügyet vagy eszmét szolgálnak, vagy éppen annak, hogy milyen tanulság vonható le sorsukból. A színművek viszont nem egyszerűen történetet nyújtottak, hanem olyan helyzeteket, amelyek a szereplők egymáshoz való viszonyulásából épülnek fel. Így a kor regényei és színművei között mintha komplementer kapcsolat lenne, mintha a kettő együtt inkább ki tudta volna elégíteni az időszak művelt magyarjainak a fikciós műfajokkal szemben most bontakozó igényeit. Mindenképpen elgondolkodtatóak a két műfaj együtt kezelésének olyan apró, de *egyébként* nehezen magyarázható jelei, mint – például – az, hogy Dugonics András *Jeles történetek* címmel adja ki színművei egy csoportját.⁵⁰ Dugonicsról nemcsak azt tudjuk, hogy ő alkotta meg a kor legnagyobb hazai regénysikerét, de azt is, hogy az iskolai színjátszás gyakorlatán nevelődött, sőt, sokat és sikerrel dolgozott a hivatásosok számára is. Ennek ellenére, számára a színmű és a történet között nincs, de legalábbis nem érdekes a különbség: „történetei” valóban történetek, bennük az elbeszélés vált át időnként dialógusba. S ez másoknál is megfigyelhető, így éppen a letehetségesebb és a színház iránt szenvedélyesen érdeklődő fiatalok közé tartozó Fejér György vagy Soós Márton is *olvasásra* való „édesítés” céljából nyújtják át a közönségnek színdarabokat tartalmazó kiadványaikat.⁵¹ Kerényi Ferenc hívja fel a figyelmet egy olyan jelenségre, amely általában is jellemzi a kor színműirodalmának helyzetét. Nevezetesen: az első magyar

⁵⁰ *Jeles történetek mellyeket a' magyar alkalmaztatott Dugonics András királyi oktató.* Pesten, 1794. I–II.

⁵¹ A szó Fejér György *Az öreg fősvény című* darabjának bevezetéséből való (Pozsony, 1790). Soós Márton *Magyar Pénélope című* vígjátékát (Pesten, 1791.) ugyancsak olvasásra szánja. L. Bayer *i. m.* 123.

hivatásosok által játszott darabokat fontosnak látták nyomtatásban is közzétenni.⁵² Természetesnek tekinthető, hogy a kor színpadi szerzői vagy inkább fordítói jórészt olyan műveket vettek munkába, amelyek megfeleltek egyéb, aktuális vagy távlati aspirációiknak. Ha csak egy futó pillantást vetünk a kor olyan, egymástól meglehetősen eltérő arculatú fordítóinak műhelyébe, mint Kovács Ferenc, a pápai mérnök, Péczeli József, a komáromi prédikátor vagy a fiatal Kazinczy Ferenc, akkor buzgalmuk mögött nyilván ott kell látnunk a mély és személyes érdekeltséget: Voltaire, Lessing, Goethe vagy Shakespeare művei olyan világot idéztek meg, amelyet ők sajátjukénak érezhettek. Ez az érdekeltség vélhetően mélyebben inspirálta a kor fordítóit, mint az a bizonytalan cél, hogy munkáik előadásán majdan részt vehessenek. Tevékenységüket egy virtuális közönség várakozásának jeleként lehet talán a leginkább értelmezni. Mindenesetre a fordítók tevékenysége is hozzájárul ahhoz, hogy amikor az 1790-es évek elején megindul, 1792-vel pedig folyamatossá is válik a hivatásos magyar színjátszás, akkor a magyarul rendelkezésre álló szövegek viszonylag gazdag műsor kialakítására nyújtottak lehetőséget.

1790 táján a fordítói mozgalom legjellegzetesebb produktumait már érezhetően befolyásolta a hivatásos magyar színészet léte vagy várható léte: a játszhatóság az olvasóknak készült kiadványokban is jól érzékelhető szempont volt. Az ilyen kiadványok ekkor már elsősorban sorozatok voltak, így Endrődy János négykötetes vállalkozása, a *Magyar Játékszín* (1792–1793), amely tizennégy olyan drámaszöveget tartalmazott, amelyek kivétel nélkül szerepelni is fognak majd az első magyar aktorok produkciói között. Kolozsvárott is jelent meg egy hasonló kiadvány, az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény*, Pest-Budán pedig sorozat indult *Budai Magyar Teátrum* címmel – Verseghy Ferenc Aiszküloosz-fordítása jelent meg itt és a kor egyik legsikerültebb hazai drámája, Szentjóni Szabó László *Mátyás király vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma* című műve, amit még németre is lefordítottak. Mindennek ellenére: a fordítói mozgalom által nyújtott lehetőségek – annak ellenére, hogy az első hivatásos aktorok színpadáról egyáltalán nem hiányoztak az általuk készített munkák – inkább csak lehetőségek maradtak. A fordítók az irodalom világa felől érkeztek a színművekhez, Kelemen László és társulata viszont gyorsan és nagyon is jól érzékelték a közönség igényeit, ami azt is jelentette, hogy felismerték: az irodalom és a színház világában nem feltétlenül ugyanaz számít érdekesnek, sőt, értékesnek sem. A színpad sajtószertű követelményei gyorsan érvényesültek, s az első magyar hivatásosok színjátszása végül is maga formálta repertoárját. A közönség várakozásához való alkalmazkodás kényszere látványosan mutatkozott meg – egyebek között – abban, amit a magyar színháztörténet első nagy korszakának monográfusa, Kerényi Ferenc a „tragédia-program kudarca”-ként ír le alapvető munkájában,⁵³ de erről tanúskodik az első hivatásos színjátszók egész műsorpolitikájának alakulása is.⁵⁴ Az a körülmény, hogy a repertoár alakításában közreműködött a kor néhány ismert írója, mint például Dugonics András, az események lényegén nem változtat:

⁵² Kerényi Ferenc: *A színmű és színház a XVIII. század második felében*. Fejezet egy külföldiek számára tervezett magyar irodalomtörténetből. Kézirat.

⁵³ Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon*. Budapest, 1981. 28–42.

⁵⁴ Kerényi Ferenc *i. m.* I. fejezet: *Színjátékirodalmunk az 1790-es években*.

a kor színháza szinte első lépéseitől kezdve a maga önálló útját járta. Ennél azonban több is történt: a két út, az irodalom és a színház útja eltérő irányba is vezetett a XVIII. század végének Magyarországon. Ha a fordítói mozgalom produkcióit úgy célszerű felfogni, mint amelyek az íróknak – mint virtuális közönségnek – a várakozását fejezik ki, azt azért látnunk kell, hogy ők többnyire kivételesen művelt és érzékeny férfiak voltak, akiknek igényei egyáltalán nem azonosíthatók minden további nélkül a publikum igényeivel. Ennek a következményeit konstatálhatjuk a kor legnagyobb költői tehetségének a színházhoz való viszonyában is. Csokonai Vitéz Mihálynak kivételes érzéke volt ugyan az irodalmi hatáskeltés fogásai iránt, ennek ellenére a színház iránti szenvedélye nem sok sikert hozott számára.

A színműíró Csokonai

A debreceni kollégiumban nem folyt iskolai színjátszás. Az 1561-i hitvallás megtiltotta a protestáns iskoláknak, és a megreformált egyház más oktatási intézményeivel ellentétben a kollégium vezetői meg is tartották a hajdani fogadalmat. A kollégium falai között élő Csokonai Vitéz Mihálynak így – még ha esetleg részt vett is a debreceni piaristák egy-egy előadásán – sok tapasztalata nem lehetett a színházról, legalábbis a színház nem volt mindennapos és életközeli tapasztalatának a tárgya. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a színművekből ne kaphatott volna lényeges inspirációkat. Ennek számos jelével találkozunk majd. Ha színházi élménye kevés is lehetett, mégis, a kortársak emlékei szerint nagyon sok érzéke volt a teatralitás iránt s szenvedélyesen szeretett szerepelni. Nem csak Dombó Márton jegyzi fel, hogy az órákon és később is milyen mély átéléssel, „nagy elevenség”-gel, „tűz”-zel, sőt „aktori tehetség”-gel tudta előadni az irodalmi művek hőseinek „minden indulatit, magokviselését, cselekedetét”.⁵⁵ Ez a teatralitás iránti szenvedélyes hajlam tör fel belőle utolsó nagy szereplése alkalmával is: a *Halotti verseket* 1804 tavaszán, Nagyváradon, gróf Rhédey Lajosné temetésén előadó Vitéz egyik legnagyobb költői és gondolkodói teljesítményét bemutatva azonban aktorként életében feltehetően először, de bizonyosan utoljára tényleg megbukott. Erre azonban a maga helyén kell utalnunk. A kor legnagyobb magyar költőjét a színművek világa felé ugyanis aligha személyiségének ez a jellemvonása vonzotta, sőt e motívum inkább elhanyagolható tényezőnek látszik.

Ismeretes, hogy Csokonai Vitéz Mihály gazdag életművének viszonylag tekintélyes hányadát teszik ki a színművek, amelyek jó része fordítás volt.⁵⁶ A kritikai kiadásban két kötetet töltenek meg azok a munkák, amelyekben Tháliának áldozott. Ifjúságából nagyon is eleven emlékként maradt meg benne, hogy – mint *Az ember, a poézis első tárgya* című, 1801-ben keletkezett

⁵⁵ Dombó Márton: *Csokonai élete és kortársak emlékezése Csokonairól*. Sajtó alá rendezte Vargha Balázs. Budapest, 1955. 39.

⁵⁶ *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Színművek*. I–II. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Pukánszky Kádár Jolán. Budapest, 1978. A továbbiakban: *Színművek* I. vagy II. A felhasznált szakirodalomból: Pukánszky Kádár Jolán: *A drámairó Csokonai*. Budapest, 1956.; Szauder József: *Tempefői satirikus kórképe a játékos magyar világról*. In: *Az Estve és Az Álom*. Budapest, 1971. 199–219.; Bécsy Tamás: *A drámaelmélet és a dramaturgia Csokonai műveiben*. Budapest, 1980.

versében írja –, e „múzsza rózsanyakán” mily édes „enyelegni”. Csokonai azonban a magyar költészetnek volt nagy alakja, és nem a hazai drámaköltésnek. Életművének legértékesebb része semmiképpen nem ezekben a Pukánszky Kádár Jolán által oly nagy erudícióval sajtó alá rendezett kötetekben keresendő. A színművek írása irodalmi tevékenységének csak kiegészítő területe volt, de vitathatatlanul fontos, a költő világának belső övezeteiben helyet foglaló terület. Érthető, ha a magyar tudományosságot a színműíró Csokonai mindig is foglalkoztatta. Ennek az érdeklődésnek az alapja az, hogy itt olyan információk rejlenek, amelyek egy zseniális poéta műhelyébe ha nem is közvetlenebbül, de más szemszögből engednek bepillantani. Az első benyomások is arról árulkodnak, hogy Csokonait különböző motívumok vezették Thália nyomába. E motívumok között nem könnyen található közös elem.

Feltűnő, hogy életművének e részlegéhez a műveire egyébként nagy gondot fordító költő nem egyformán viszonyult: főleg olaszból készült fordításainak kiadására nem törekedett, sőt, a töredékben maradtak befejezésére sem, viszont számon tartotta és lajstromozta őket. A *Tempefőit* nem fejezte ugyan be, de autográfját megőrizte s ugyancsak szerepeltette művei listáján, ellentétben a befejezett *Gersonnal*, *Culturával* és *Karnyónéval*, amelyekkel egyáltalán nem törődött. E művek szövegét csak másolatok őrizték meg. A költőnek és tisztelőinek az értékelése e tekintetben alaposan megoszlott, a szerző által feledésre ítélt, alkalmi darabjait ők őrizték meg. Egy mű van, amelynek esetében Csokonai engedményt tett e vélhetően nem is olyan szűkkörű közízlésnek. Ez a *Gerson*, amelyet 1800 után vesz vissza számon tartott munkái sorába, s valószínűsíthető, hogy valóban tanítványi ragaszkodás készítette rá.

A költőnek e munkáihoz való viszonyában e munkáknak az életműben elfoglalt helye tükröződik. Csokonai színműtermésének jelentősebb hányadát fordítások teszik ki, olyan művek, amelyek túlnyomó részét – mint utaltunk rá – olaszból fordította s még 1795 előtt. E darabok a tanulóévek terméséhez tartoznak, de nem azért, mert Csokonai 1790 óta tanult olaszul. E fordítások jelentősége már nem az, hogy általuk az ifjú poéta számára az olasz nyelv titkai tárultak fel, hanem az, hogy olyan művek világába lépett, amelyekben otthon érezte magát a költői pályán elinduló fiatalember, s amelyek meg is erősítették választott poétai útja hitelességében és termékenységében. De ennél többről is szó van. Csokonai az olasz nyelvvel nem egyszerűen egy másik nyelvet tanult meg, hanem (mint Koltay-Kastner Jenő és Szauder József tanulmányai egyaránt bizonyítják)⁵⁷ saját költői nyelvének kialakításához éppen innen kapott lényeges impulzusokat. Ám ha e művekkel a költő *igazi* közegébe is lépett, rögtön feltűnik: mégsem a *saját* közegébe. Mindenképpen fel kell figyelni arra, hogy Metastasio, Tasso vagy Guarini műveit csak fordítja, de nem utánozza őket. Ez a színpadi világ a pályakezdő költő számára volt vonzó világ, a lefordított műveket a maga költői irányát tudatosan alakító poéta választja ki: e fordítások a „vidám természetű poéta” világának részét képezik. A hozzájuk való viszonyának természetéről mi sem árulkodik inkább, mint e viszony alakulása. Csokonai figyelmét egyre inkább a lírai betétek kötik le. Ez a Szauder József vizsgálatai nyomán feltáruuló sajátosság valószínűsíti, hogy e műveknél az eredeti motiváció elsőrendűen a lírikus és nem a

⁵⁷ Kastner Jenő: *Csokonai lírája és az olasz költők*. ItK, 1922. 1–17. és Szauder József: *Csokonai és Metastasio*. In *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Budapest, 1963. 388–434.

színházi szerző becsvágya volt. Ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy az írói pályára készülő Csokonait ne érdekelte volna mélyen a színház világa, s főképpen hogy ne gondolt volna folyamatosan készülő színművei hasznosítására. Ismeretes, hogy milyen szívósan kereste a kapcsolatot az 1792 óta rendszeresen játszó hivatásos pesti magyar színjátszókkal. 1793 májusában már az ötödik levelét írta hozzájuk, s bizonyosra vehető, hogy a felajánlott tizenhat „komédiák” között ott voltak ezek a fordításai is. Lehet, hogy Kelemen László társulata éppen azért nem reagált a debreceni ifjú ajánlatára, mert elsősorban ezek voltak ott. E művekkel az első hivatásos magyar színészek ugyanis nem sokra mentek volna. Nem csak nagy készületet igénylő darabok voltak, de olyanok is, amelyek már – Kerényi Ferenc kutatásainak fényében biztosan állítható⁵⁸ – nem vonzották a kilencvenes évek pesti közönségét.

A pályakezdő Csokonai Vitéz Mihály színművek iránti érdeklődésének a motivációja azonban nem csupán a lírikus számára otthonos világba való belépés lehetősége volt, s nem is pusztán a színpadi szerző dicsőségének (és jövedelmének) ígérete. Az 1793-ban már készülöben lévő (ámbár befejezetlenül maradt) *A' méla Tempefői az az: az is bolond aki poétává lesz Magyarországon* című komédia mögött másfajta, noha a költői és a szerzői érdekeltséggel mélyen összefüggő motiváció sejthető meg. Csokonainak ez a műve az 1780-as évek értelmiségének nyelvi-irodalmi küzdelméhez kapcsolódik, e küzdelem némileg kései, de éppen ezért nagyon is beszédes dokumentuma. Más összefüggésben utaltunk rá, hogy e nemzedék küzdelmének eredményeképpen a magyar nyelv és a magyar nyelven művelt irodalom – erkölcsi és ideológiai terepen egyaránt – csatát nyert. 1790 táján aligha talált volna bárki hatásos érveket a hazai kulturális közéletben a nemzeti nyelv jelentősége ellen. Mindennek azonban lényeges közjogi következménye nem volt, sőt, arról sem beszélhetünk, hogy a magyar irodalom e győzelem eredményeként sokkal kedvezőbb életfeltételekhez jutott volna a társadalom életében. A helyzet eredményeképpen egy különös feszültség hatotta át a hazai kulturális életet: a nemzeti irodalom jelentőségét nyíltan és komolyan senki nem vonja kétségbe, a nemzeti nyelvű „tudományok” művelőinek sorsa mégis mostoha maradt. A megnövekedett magabiztosság következtében ráadásul minden korábbinál élesebb fény vetül a kedvezőtlen állapotokra. Ezeket az állapotokat a legélesebb fénybe talán éppen a *Tempefői* állítja. A darab cselekménye ismert: egy Tempefői álnéven, inkognitóban élő s a magyar poézist szenvedélyesen művelő ifjú gróf a véletlenek szerencsétlen összejátszása következtében pénzzavarba kerül, nem tudja kifizetni imént megjelent munkájáért a nyomdászamlát Betriegernek, az Ausztriából jött kiadónak. Segítségért fordul hát az ő és szerelmese, Rozália ismerősi köréhez. A darab tényleges cselekménye az így szerzett tapasztalatokról szól. A mű igazi hőse nem a távlatilag voltaképpen teljes biztonságban lévő Tempefői, hanem a magyar nyelven komoly irodalmat művelők lehetőségei, vagyis: a magyar irodalom sorsa. Ebből származnak a darab leglényegesebb jellegzetességei, innen van – például –, hogy a szereplők szinte csak egyetlen dimenzióban léteznek, szinte komikus, ahogy a szerző (a lélektani hitellel nem sokat törődve) *minden* lehetőséget megragad, hogy az irodalom ügyére fordítsa a szereplők beszédét. Innen származnak az alapvető viszonylatok: Tempefői köré a pártfogóknak és a „tudományok barátságatlanjai”-nak

⁵⁸ Kerényi Ferenc *i. m.* 15–91.

talán nem sokkal népesebb, de jóval harsányabb színekkel bemutatott és sokkal inkább életteli, de legalábbis mulatságosabb képviselői lépnek.

Ám innen következik az is, hogy a darab szereplőinek nemcsak Tempefői ügyében kell állást foglalniuk. A központi cselekmény körül mellékepeződök sora zajlik, amelyek úgy forognak egy téma körül, hogy azzal ugyancsak a nemzeti irodalom ügyét állítják előtérbe. Ez a téma: az idő eltöltésének a módja. A szereplők világa ebben a vonatkozásban is megoszlik, sőt, a két tábor – ha közvetett módon is, de – talán itt áll a legélesebben szemben egymással. Az egyik oldal a divatról szóló könyveket, a kártyát, a vadászatot, a nép meséjét, Csikorgó rossz verseit, a játékokat (a „Nationalspiel”-t, társasjátékokat) vagy a cigányzenét kedveli, a másik fél pedig az igazi irodalmat. A színmű feltűnően azért agitál, hogy az elfogadott és kedvellett időtöltések közé (de inkább helyükbe) kerüljön oda az igényes költészet is. Ennek az irodalomnak igen szabatos meghatározását állíthatjuk össze a darab szövegében található utalásokból, s nemcsak azért, mert konkrét műveket és íróneveket is megemlítenek a szereplők – lényegében kizárólag a nyolcvanas évek nemzedékének a fiatal Csokonaihoz közel álló reprezentánsairól esik szó –, hanem azért, mert ténylegesen, fogalmilag is leírja a szöveg az igazi irodalom leglényegesebb vonatkozásait. Egyaránt fontos az egyes ember számára (kiszakít bennünket a hétköznapiokból és áttemel az eszményeknek egy szebb világába), de fontos az egész nemzet számára is. Itt két szempont kerül elő, s mind a kettő a nyolcvanas évek értelmiségének ideológiai érvkészletéből való, vagy azzal van szoros összefüggésben. Egyfelől: az irodalom a nemzet emlékezetének letéteményese, a jeles hazafiak jeles tettei *csak* az irodalom által győzhetik le az időt, *csak* a halhatatlan művekben nyerhetik el az örök életet maguk is. Ez a funkció közvetlenül kapcsolódik az alaphelyzethez, hiszen Tempefői szóban forgó műve éppen Fegyverneki egyik vitéz ősenek állít örök emléket. A másik motívumot gyakrabban emlegetik, elvontabb, de jellegzetesebb is: az irodalom a nemzeti lét minőségét reprezentálja, ügye tehát a nemzeti dicsőség ügye. Tempefői sokat idézett monológja („Az Urak Udvaraiba Divízióként koslatnak a Jobbágyok zsírjával hízott kopók... A’ tanúltak éhen fáradoznak a Nemzet ditsősége mellett...”) ⁵⁹ mellé egész sor kijelentést idézhetnénk még, amelyek kevésbé éles formában ugyan, ám ennek az alapeszmének (hogy tudniillik a nemzeti irodalom sorsa egybe van kapcsolva a nemzeti dicsőség sorsával) a variációit fogalmazzák meg.

A *Tempefői* azonban nemcsak az egyik összefoglalása az 1780-as évek túlnyomórészt nem nemesi származású irodalmárai mozgalmának, de nyíltan meg is fogalmazza e mozgalom egyik kardinális, ám inkább csak rejtetten működő, ott és akkor igazán nem hangsúlyozott elemét. Úgy fogalmazhatunk, hogy a *Tempefői* színpadán verbális szinten ugyan, de egy pillanatra nyílttá és közvetlenné válik az értelmiség ideológiai háborúja. Ha a darab pozitív szereplői számára a nemzeti irodalom ügye a nemzeti dicsőség ügyévé lényegül át, akkor e nézet és az ellentábor nem kevésbé gyakran és harsányan hangoztatott felfogása között az ellentét nagyon is élesnek mondható. Ők ugyanis a nemzeti irodalmat nemcsak „haszontalan”, de „alávaló” dolognak is állítják be, amelynek kedvelése és művelése „nem illik” az úri nemhez. A könyveket itt a

⁵⁹ *Színművek*, I. 52.

„paraszt világ firkálja”,⁶⁰ Tempefői maga egy „rusticus, alávaló gusztusú emberecske”,⁶¹ az irodalom a nemesi ranghoz nem illő „alatsónság” vagy éppen „parasztság”,⁶² Koppóházi ereiben természetesen „nemesebb vér folyik” annál, hogysen Tempefői művéhez hasonló könyvekre költené pénzét.⁶³ Talán ez magyarázza, hogy a szereplők a neves magyar írók között Kazinczy Ferencet említik. A nemesi származású írók emlegetése vélhetően a műnek ezt az egységes tendenciáját zavarta volna meg.

De milyen műről is van voltaképpen szó? A *Tempefői* műfajának meghatározásában Csokonai meglepően bizonytalan volt: egyszer „Comoedia formába öntött satyricum Roman”-nak, máskor „Nemzeti játék formába öntött Satyrának” nevezi, ami azt sejteti, hogy e mű esztétikai karakterénél számára fontosabb volt propagandisztikus éle, a mű maradandóságánál a közvetlen hatás lehetősége.⁶⁴

Tudjuk jól, hogy e darab mint műalkotás nem tartozik Vitéz kiemelkedő teljesítményei közé, hatása viszont valóban erőteljes volt és maradt, alcíme („Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon”) szállóigévé vált az elmúlt két évszázad folyamán. Ez a hatás erőteljesen befolyásolta értelmezését is: az utókor elsősorban az éles kritikát, a „szatirikus körképet” látta benne. Csokonai színműve azonban – mint más összefüggésben már utaltunk rá – a látszat ellenére sem csak erről, sőt elsősorban nem erről szól. A nyelvkérdéssel kapcsolatban láttuk s az imént is utaltunk rá, hogy a nyolcvanas évek nemzedéke a magyar nyelv és a magyar nyelven művelt irodalom ügyében erkölcsi és ideológiai vonatkozásban megnyerte a maga ütközetét. Ennek azonban nemcsak lényeges és közvetlen közjogi következménye nem volt, de arról sem beszélhetünk, hogy a hazai irodalom művelői e győzelem következtében jobb pozíciókhoz jutottak volna a társadalom életében. Így egy igen feszült helyzet állt elő: a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom jelentőségét a nyilvánosság előtt senki nem vonja kétségbe, az írók és az irodalom sorsa viszont változatlanul mostoha. Az ifjú Csokonai e színművének igazi tartalma voltaképpen ez a feszültség: a darabot a feltáruuló lehetőségek és a lehetőségek előtt tornyosuló akadályok konfliktusa tölti meg izgalommal. Tévedés tehát arra gondolni, hogy itt csak egy panaszkodó-pesszimista műről lenne szó, a *Tempefőiben* (mint arra már Szauder József is utalt)⁶⁵ az önálló írói egzisztencia lehetősége merül fel, s bár ez a lehetőség elbukik, nagyon is fontos, hogy ez a lehetőség bukik el. A lényeges ugyanis éppen az, hogy egyáltalán felmerülhetett ez az esély, erre tudniillik sem alkalom, sem példa nem volt még a magyar művelődés előző századai során. A fiatal debreceni poéta szatírájában nem elég tehát csak a

⁶⁰ *Színművek*, I. 17.

⁶¹ *Színművek*, I. 17.

⁶² *Színművek*, I. 26.

⁶³ *Színművek*, I. 51.

⁶⁴ A *Tempefői* műfaji problémáihoz l. Pukánszkyne *i. m.* 6. Érdekes, hogy a darab másolói (l. *Színművek*, I. 259.) általában „Nemes nemzeti játék”-ként határozták meg, ami arra utal, hogy ők a darabban fontosabbnak látták az igazi hazafiság körül zajló áttételes vitát, mint az utókor értelmezői.

⁶⁵ Ő elemzésében az „írói szándék”-ot a „költői függetlenség lehetőségeinek” kikémlelésében látta, *i. m.* 203.

szatírát látni, de látnunk kell azt is, *ami* lehetővé tette, magát az írói öntudatot, amely immár új követelményekkel lép fel a hazai világgal szemben s *megengedheti* magának ezt a keserűen fölényes pillantást. Tudja vagy inkább sejtí, hogy *most*, az 1790-es évek elején *még* viszonylag sokan vannak, akik az ő oldalán állnak és kinevetik a darabnak azon szereplőit, akiket ő ki akar nevetetni: a darab értelmezéséhez bizonyosan számításba kell venni az ifjú szerző által számításba vett közönséget.

A költői pályára való készülést segítő fordítások és az ideologikus küzdelem jegyében fogant *Tempefői* után Csokonai következő színműveivel oda kényszerül, ahol mint darabíró eddig nem működött: az iskola falai közé. A *Gerson*, a *Cultura* és a *Karnyóné* iskolai előadásra készültek. Az elsőt még Debrecenben, 1795 elején, az utóbbi kettőt Csurgón, 1799-ben írta. A műfaj eredeti rendeltetéséhez e műveknek azonban csak annyi közük van, hogy iskolában, diákok számára készítette őket szerzőjük, s a diákok elő is adták e darabokat. Fontosabbnak látszik az a kapcsolat, amely közöttük és a *Tempefői* között van. E befejezetlenül hagyott (de mindvégig számon tartott) darabban Csokonai a kornak az irodalom ügyein túlmutató irodalmi küzdelmeihez szól hozzá, amely küzdelem az írói pályára készülő fiatalembernek természetesen a legszemélyesebb ügye is volt. Az értelmezések általában ezzel a személyes érdekeltséggel hozzák összefüggésbe *Tempefői* időnként megnyilatkozó s a darabbéli helyzetéből igazán nem származtatható világfájdalmát. Noha különféle módokon, de a személyes elem belejátszik a későbbi színjátékokba is. Ezen túl azonban ezek a sietősen készült s szerzőjük által feledésre ítélt művek főleg szórakoztatni akarnak, a színi hatás elérése érdekében felhasznált eszközök – mint arra Pukánszky Kádár Jolán kutatásai fényt derítettek – a bécsi népszínművek világával rokonítják e darabokat, főként a *Karnyónét*, legkevésbé viszont a még Debrecenben keletkezett *Gerson*. Ez a rövid, két felvonásból álló játék Csokonainak a tanítványok és barátok által legkedveltebb (s a legtöbbet másolt) munkái közé tartozik, ő maga viszont – utaltunk rá – sokáig nem törődött vele. A sikerhez vélhetően nemcsak az ügyesen, de főleg azért mégiscsak (cigányos, zsidós stb.) beszédmódjukkal jellemzett, karakteres szereplők, s nem is csak egy udvarház a némileg lassú cselekménytől függetlenül is hiteles és otthonos hangulatának megteremtése járult hozzá, hanem Gersonnak a figurája is. Ennek a Franciaországból érkezett s titokzatos ifjúnak az alakja, aki világfájdalmába és okosságába bezárkózva hideg fölényrel néz környezetére, vélhetően nemcsak új jelenség volt a diákok számára, de vonzó magatartást is képviselt. Igen valószínű, hogy a szereplővel a bohózat háttéréből a rosszkedvű, életútjának legnagyobb és legkedvezőtlenebb fordulata előtt álló Vitéz maga lép elének, s ezt bizonyára így érezték a darabot kedvelő kortársak is. Ez a rosszkedv tehát nem a költő szorongásainak is hangot adó *Tempefői* mélabúja már. Mind a kettőtől elüt viszont az a komorság, amely a *Karnyóné* színpadát üli meg. Ez a mű nemcsak a két csurgói darab közül emelkedik ki, de – mint darab – sikerültebbnek ítéltető Csokonai többi drámaírói teljesítményénél is.

Az özvegy Karnyóné 's két Szeleburdiak vígjátéki, sőt, bohózati elemekből épül, s ezek az elemek sokáig elrejtették, hogy – mint Bécsy Tamás elemzése meggyőzően kimutatja – e mű egy „vígjáték mögé rejtett, félelmetesen hazug világot” állít elének:⁶⁶ a színpadon a „félrement”

⁶⁶ Bécsy Tamás *i. m.* 92.

szenvedély, az önzés, a hazugság, a korlátoltság különböző változatai örvénylenek. A darab középponti szereplője Karnyóné figurája, ennek az öreg nőnek a férfiéhsége és vagyona mozgatja a mozgalmas cselekményt, amelyben a fordulatok egymást követik. Csokonai soha nem mutat olyan kiváló dramaturgiai képességeket, mint e munka első s nagyobbik felében. Ez a világ úgy romlott, hogy önnön megsemmisítése felé halad, a csalók egymást is becsapják s így tudomásul kell venniük önnön becsapottságukat, amely nem marad következmények nélkül. A Karnyóné pénzére pályázó két „Szeleburdiak”, Tiptop és Lipitloty küzdelmének előbb maga az özvegy esik áldozatul: megtudja az igazságot s öngyilkosságot akar elkövetni, a félrevezetett Lipitloty pedig lelővi Tiptopot, majd a fegyvert maga ellen fordítja. Ennek a kifejtetnek a gyorsaságát lassítja egy retardáló mozzanat. Megjelenik s nagy belépőt produkál Kuruzs, a vándorpoéta és ezermester. Ennek a szereplőnek a mű cselekményéhez – a késleltetésen túl – valóban nincs köze, de joggal állapítja meg Bécsy Tamás,⁶⁷ hogy éppen ez világít rá arra a különleges szerepre, amelyet a darab egészében mégiscsak elfoglal: e szereplővel Csokonai saját költői státusával rokon státusban lévő alakot állít elé. A darab így kap személyes élt, s a költő éppen ezzel adott ennek az 1799. szeptember 1-jén bemutatott előadásnak – nem csak a darabnak, hanem az ott és akkor lezajló előadásnak – különleges, áttételes, és egyáltalán nem könnyen megfejthető jelentést. A cselekményt belső logikája a tragikus kifejtet felé viszi, a szerző azonban nem tragédiát készít, s éppen innen származnak a mű megoldatlanságai, amelyek közül a legsúlyosabb kétségkívül az, ahogyan Lipitloty gyilkossági és öngyilkossági kísérlete lezajlik, ez erőltetett és hiteltelen ötleten épül. A *Karnyóné* azonban hibáival együtt is jelentős mű, a groteszk hazai történetében talán az első nagy állomás. A személyes mozzanatoknak és a konkrét előadás üzenetének megfejtéséhez keveset tudunk. Úgy sejtjük, hogy Vitéz a maga áttételes okosságával a *Cultura* előadásán elhangzó Rákóczi-nóta miatt őt megdorgáló Festetich gróffal gúnyolódik, persze inkább csak a saját szórakozására. A rendelkezésre álló tények alapján viszont egyértelműnek látszik, hogy olyan költő írta, aki mind az eredeti életervét, mind egzisztenciáját, de politikai aspirációit tekintve is egyaránt élete mélypontján volt. A darab a színműíró Csokonainak nemcsak a legsikerültebb, de a leginkább rosszkedvű műve is. A legszemélyesebb és legszomorúbb vonást vélhetően magának Karnyónénak az alakjában rejtette el. A szerelmi boldogság utáni vágy és a szerelmi boldogság elérésének a lehetősége közötti ellentét a költőt mélyen foglalkoztató téma volt, de általában – mint a *Dorottya* esetében – humorosan oldotta fel ezt az ellentétet: e kontrasztal inkább az idő kihasználására buzdított. Karnyóné alakjában nincs szó igazán humorról s nincs szó feloldásról sem. A szerelmi szenvedély itt nemcsak reménytelenül lobog, de az már maga a személyiséget pusztító reménytelenség.

⁶⁷ I. m. 98.

A költészet története

A XVIII. század második fele a magyar költészet történetében igen jelentős átalakulások időszaka. Szembeötlő változás következik be – egyfelől – a költészet művelőinek a költői formakészlethez való viszonyában: a korábbi, túlnyomórészt hagyománykövető versírás helyett most előtérbe kerül az a költői gyakorlat, amelyben immár döntő szerepet játszik a verstani újítás.¹ De megváltozik – másfelől – a költészetnek a társadalomban elfoglalt helye is: a magyar nyelvű poézis sokkal szélesebb körben válik a mindennapi (elsősorban a vidéki) élet részévé, mint bármikor addigi története folyamán.² A két tendenciának vannak ugyan találkozási pontjai, mégis jól, sőt élesen elkülönülő folyamatokról van szó, amelyek már eredetükben is eltérnek egymástól. Az első főleg magasan kvalifikált értelmiségi-tudós körökből indul ki és megsejthető politikai-ideológiai háttere, a másodikat viszont egy viszonylag erőteljes civilizációs fejlődés hozta létre, megteremtője és közönsége a mezővárosi és falusi értelmiségből, valamint a nemesi udvarházak lakóiból verbuválódik, és így művelődéstörténeti vonatkozásai tűnnek elő erőteljesen. Ugyanakkor kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy az irodalomnak ebben a lenti világában megfigyelhető alapvető változások az irodalomnak a művelődés felsőbb régióiban bekövetkezett presztíznövekedésével is összefüggenek. Az 1780-as években azután egyre több olyan költő jelenik meg a magyar irodalom színpadán, akiket első pillantásra csak az a negatívum kapcsol össze, hogy nem tartoznak egyik csoporthoz sem. Nem versújítók, de elfogulatlanul veszik birtokukba a versújítás eredményeit. Ők már erőiket művek létrehozására összpontosító alkotók, ami természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy jelentős életművek létrehozói is. De nem bandukolnak – hogy Arany János kifejezéseit idézzük³ – a „népszerű köznapiság” költészetének „poros országútján” sem, számukra a költészet nem játék és nem is az ünnepek szolgálata, noha nem idegen tőlük a játékoság és az alkalmak szolgálata sem. Ebben az összefüggésben költészetük önelvű költészetként fogható fel. Ennek természetesen nem mond ellent, hogy ihletüket vezérli a magán- és közélet konfliktusai iránti érzékenység is, de jobbra talán mégis a közéleté: maradandó művek létrejöttét kondicionálják a szociális és politikai élet feszültségei.

A kor költészete ily módon tehát három nagy fejezetre tagolódik: az első (Négyesy László kifejezését kölcsönözve) a versújítás eredményeit tárgyalja, a második a mindennapokat

¹ A „versújítás” szót tudomásunk szerint Négyesy László írta le először *A mértékes magyar verselés története* című művében (Budapest, 1892.). E fejezethez l. még Orosz László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*. Budapest, 1980 és Kecskés András: *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*. Budapest, 1991.

² A korszak általános jellemzéséhez l. Mezei Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Budapest, 1980; Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Budapest, 1982.; Szegedy-Maszák Mihály: *A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században*. In: *Világkép és stílus*. Budapest, 1980. 37–74., Lukácsy Sándor: *Gvadányi József*. In: *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerkesztette Pándi Pál. Budapest, 1965. 105–113.

³ L. Arany János: *Irányok* (1861–1862) című tanulmányának II. részét.

szolgáló, de már a szélesebb nyilvánosságra is kilépő poézis világát igyekszik feltárni, a harmadik pedig azokról a költőkről kísérel meg portrékat adni, akik már autonóm személyiségeknek tekinthetők, noha egyáltalán nem szükségszerű, hogy feltétlenül és minden esetben jelentősebb poéták legyenek, mint akiknek ihlete főleg verstani ihlet volt, vagy akik az Arany János emlegette országúton poroszkáltak.

A VERSÚJÍTÁS

A XVIII. század közepső évtizedeitől veszi kezdetét a felvilágosodás kori magyar irodalom egyik legfontosabb, az egyetemes magyar költészet szempontjából döntő kihatású eseménye, az a folyamat, amelyet versújításnak nevezhetünk. Ennek során alakul ki az a verselési formakészlet, amely mindmáig a magyar költészet alapjául szolgál.

Nem mintha az előző századokban nem jött volna létre gazdagnak tekinthető formakincs. Orosz László hívja fel a figyelmet arra a szempontunkból tanulságos tényre, hogy – például – csak a *Szíveket újító bokréta* című, XVIII. század eleji énekgyűjteményben húsz sorfajtat lehet összeszámolni s ezek összekapcsolása révén természetesen még több strófaszervezetet lehetett előállítani.⁴ Mégis, verstani szempontból ez a gazdag hagyomány csak *egy* hagyomány volt, a hangsúlyos és rimes, azaz, az ún. „magyaros” verselés hagyománya. Ez a XVIII. század közepén a magyar poéták rendelkezésére álló tradíció egyszerre volt túlságosan díszes (bokorrímet igényelt például az elbeszélő versben), de ugyanakkor túlságosan egynemű is, hiszen a verset csak a rím és az ütem tehetette verssé. A helyzet nyilván többféle szempontból is ébreszthetett elégedetlenséget, mégis: téves lenne a XVIII. század második felében meginduló és lezajló verstani átalakulást a barokk verselési hagyomány elleni lázadásból levezetni. Mert igaz ugyan, hogy ezt a folyamatot – különösen az 1780-as években – rendkívül indulatos viták kísérik, de jellemző módon ezek a pennaháborúk túlnyomórészt nem az újítók és a hagyomány védői között, hanem az újítók táborán belül zajló küzdelmek voltak. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy a különféle újítási tendenciák vetélkedtek volna e polémiák során. Olyan költőt egyébként, aki csak a hagyomány védelmére vállalkozott volna, igen keveset találunk. A magyar verselési kultúra hirtelen bekövetkező és nagymérvű gazdagodásának a háttérében részben a nemesi művelődés megerősödését és átalakulását, részben – s elsősorban – a nemzeti nyelvű irodalom ama presztízsnövekedését találhatjuk meg, amelyről más összefüggésben már szövegtünk. Ennek az alapja az, hogy az egyházi, tehát túlnyomórészt humán képzettségű értelmiség a bécsi udvar egyre több felvilágosult vonást mutató politikájától távolodva a hazai nemesség felé fordul s humanista alapokra épülő képzettsége birtokában úgy véli, hogy a nemesi nemzet pozícióinak és öntudatának erősítésében a nemzeti nyelvű irodalomnak döntő szerephez kell jutnia. Ez az ő érdekük volt, így világhíthattak rá saját jelentőségükre a nemzet életében. Mivel azonban az egyházi értelmiség irodalmi kultúrája eredetileg nem anyanyelvű kultúra volt, a nemzeti irodalom presztízsnövekedésének természetes velejárójaként mutatkozott, hogy a másnyelvű – elsősorban a latin – művelődés közegében elsajátított irodalmi eljárásokat és formákat

⁴ Orosz László *i. m.* 5–7.

igyekezzenek meghonosítani a magyar nyelv számukra oly nagy jelentőséghez jutott és most feltáruló világában. Ez a folyamat kezdetben lassú volt és a változatlanul tovább élő hagyomány keretei között bontakozott ki, de korai megnyilvánulásai már az 1750-es évtized lezárulása körüli időkből fennmaradtak; a ma ismert első, teoretikus igényű felszólalás 1760-ból maradt ránk. Az 1770-es évtizedben már folyik az intenzív munka a dolgozószobákban, az 1780-as évek elejére pedig a mozgalom teljes mértékben kibontakozik s az akkori irodalmi élet középpontjába kerül. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a kor magyar költőinek egy része számára a versírásra való ösztönzést – az ihletet – éppen a magyar nyelvű verselés előtt most és így megnyíló lehetőségek nyújtották. E helyzetnek természetes folyománya, hogy a költészet története a XVIII. század második felének Magyarországon ebben a körben nem az egyes költők törekvéseinek és teljesítményeinek, hanem az általában vett költészetnek a története: az utókor figyelmét nem is annyira az egyéni életművek keltik fel, mint inkább az a lendület, amellyel a költők – érdemes kismesterek – a költészettel foglalkoznak. Verstani újításait és teoretikus megnyilatkozásait nem is lehet különválasztani költői gyakorlatuk lényegétől. A versben való megszólalásnak gyakran fontosabb volt a verstani, mint a költői tétje, s ezt talán mindennél jobban mutatja, hogy kritikai tevékenységüknek sem volt más szempontja még. A kritika ekkor a másik költőtől származó verstani gyakorlat és elmélet kritikája volt, de éppen ezért mélyebben érintette a szerzőket, mint ha csak egy-egy művüket illető bírálatról lett volna szó. Így nem az egyes művek érvényessége, hanem az egész költői tevékenységet vezérlő törekvések érvényessége csorbult vagy éppen vált kétségessé. A kor iskolarendszerének s jelentős részben kulturális életének a nyelve a XVIII. század második felének nyitányakor változatlanul a latin volt. A literátus emberek – az iskolai gyakorlatnak megfelelően – általában előbb kezdtek el a klasszikusok nyelvén verselni, s a század közepén még egyáltalán nem volt biztos, hogy (amennyiben megmaradnak ambícióik) magyarul is írnak majd verset. Érthető hát, ha a magyar nyelv és irodalom presztízsnövekedésének e kezdeti, de egyre lendületesebb időszakában – Faludi Ferenc egy ideig még elszigetelt kezdeménye mellett – az első és legtermészetesebb mozdulatok a klasszikus verselés áthozatalára irányultak. Ez volt talán a legnagyobb hatású újítás, hiszen együtt járt a magyar nyelv egyik, már korábban is ismert, de az előző századokban feledésbe merült tulajdonságának újrafelfedezésével.

1. Az antik verselési hagyomány meghonosítása

Voltaire úgy látta az epikus költészetről írott tanulmányában, hogy a hajdani görög verselés harmóniáját egyetlen későbbi nyelv sem képes utolérni. A magyar felvilágosodás jelentős költője, a száműzetésben élő Batsányi János 1828-ban visszaemlékezvén fiatalkorának, a XVIII. századvég magyar irodalmának eseményeire, idézi a nagy francia véleményét s nyomban hozzáteszi: ezek szerint Voltaire nem ismerte a magyar nyelvet, amely ugyancsak kiválóan alkalmas időmértékes versek írására.⁵ A tüzes nemzeti érzésű poéta azt is megjegyzi még, hogy a magyaron és a görögön kívül csak a latin és a szanszkrit rendelkezik ezzel az adottsággal.

⁵ Kecskés András *i. m.* 127.

Ez a felismerés – utaltunk rá – nem volt új felismerés: Sylvester János már 1541-ben leírta, hogy „in linguam Hungariam versus omnis generis scribere post Graecam et Romanam” lehet s példaverseket is írt bizonyosságul.⁶ Utána jó néhányan tettek ugyan még próbát az elkövetkezendő évszázadokban, ez a vékonyan csörgedező hagyomány azonban halott hagyomány maradt. Az igény, hogy ezen a módon is készüljenek magyar versek, ténylegesen csak a felvilágosodás korának hajnalán ébredt fel. A századforduló utáni években a legfiatalabb, de bizonyos szempontból a legérettebb deák költő, Virág Benedek összeállította 1804-ben megjelentet majd egy kis antológiát a *Magyar poétákról, kik római mértékre írtak* 1540-től 1780-ig magyar verseket. E gyűjtemény leginkább figyelemre méltó vonása számunkra az, hogy a szerző milyen alaposan ismeri saját korának túlnyomórészt kéziratban maradt termését is. A fordulatot egyébként az 1760-as évhez kapcsolja – ettől kezdve egyszerre több deák mód szerint verselő poéta jelentkezik a magyar irodalomban. Virág elsőnek (feltehetően a személyes ismeretség okán) Kalmár Györgyöt említi, aki neki és „Tanítótársainak is valamely magyar versből álló munkát” mutatott és „igyekezett bennünket arra felgerjeszteni, a’ mi akkor ritkaság vala”. Ők, a fiatalabbak akkor még azonban inkább csak – ahogy írja – „ásítózánk beszédire”. Másokat is említt ebből az időből, úgy tudja, hogy Ráday Gedeon 1764-ben kezdte Zrínyi Miklós eposzát „magyar hexameterekre” fordítani. Az antikós verselést 1760 körül kezdő poéták közül utójára, de a legnagyobb tisztelettel Molnár Jánost mutatja be. Az események valóban 1760-tól gyorsulnak fel s a kiindulópont valóban Molnár János nevéhez kapcsolható. Ekkor látott napvilágot annak a többkötetes, vegyes tartalmú munkájának az első könyve, amelynek bevezetője tekinthető a klasszikus mértékben írott magyar verselés programnyilatkozatának.⁷ A jezsuita szerző a kádenciás verselés egész Európában elterjedt divatjával szembefordulva szónokias kérdéssel fordul honfitársaihoz: „hát soha nem szabad a mi nyelvünkön másféle verset írni?” Érvelésének saját időmértékes versfordításainak közbeiktatásával ad erős nyomatékot. Nem sokkal Molnár János felhívása után a protestáns értelmiség irodalomművelési gyakorlatában is napvilágot látott ez az igény (Losontzi István),⁸ Kalmár György, a külön nyelvész és még inkább külön költő 1770-ben megjelent *Prodromus idiomatis scythico-magorico-chuno-avarici* című latin-magyar nyelvű munkájában pedig már tényként értekezik arról, hogy kétféle magyar verselés létezik. Művének a versmértékekről (*De metro*) szóló fejezete egyenrangú lehetőségként ismertette a rímes-ütemes, illetve klasszikus mértékek szerint való verselési módokat. Noha Kalmár György a kétféle magyar verselésről nem csak mint elvi lehetőségről beszélt már, hiszen kiadványában terjedelmes hexameterben írott verszetet tett közzé,⁹ mégis, csak munkájának megjelenése után, a hetvenes években kezdődött el a tényleges,

⁶ Balázs János: *Sylvester János és kora*. Budapest, 1958. 294–296. és Kecskés András *i. m.* 127.

⁷ Molnár János: *A régi jeles épületekről*. Nagyszombat, 1760. *Bé-vezető levél*.

⁸ Kecskés András *i. m.* 130.

⁹ Ez a nevezetes *Summa*, amelyről Weöres Sándor írt figyelemébresztő észrevételeket antológiájában. *L. Három veréb hat szemmel*. I–II. Budapest, 1982. 11. 124–140.

hamarosan a közfigyelem érdeklődését is felkeltő versírás „deák mód” szerint.¹⁰ A három személyiség közül, akik e mozgalomban meghatározó szerepet játszottak, ketten voltak jezsuiták, s egyáltalán nem zárható ki a feltételezés, hogy a rend feloszlását kísérő nyugtalanság és elbizonytalanodás is közrejátszott annak az érdeklődésnek a növekedésében, amellyel az egyházi értelmiség klasszikus és neolatin auktorokon nevelkedett írástudói a nemzeti nyelvű irodalom felé fordultak. Elsőként e három literátor közül

Baróti Szabó Dávidot (1739–1819)

kell említeni, hiszen az ő nevéhez fűződik az első olyan nyomtatásban megjelent verseskötet, amely kizárólag klasszikus mértékben írott költeményekből áll. *Az új mértékre vett külömb-külobb verseknek három könyvek* 1777-ben, Kassán látott napvilágot.

Baróti Szabó Erdélyben született, elszegényedett nemesi família gyermekeként, akit külső körülményei és belső hajlamai egyaránt az egyházi pálya felé vonzottak. A jezsuita rend tagjaként az ország számos városában tanított, 1777-ben került Kassára, ahol több mint húsz éven át végezte tanári munkáját. 1799-ben vonult nyugalomba, élete hátralévő két évtizedét az őt már régóta tisztelő Pyber család birtokán, Virten töltötte. Munkásságának mennyiségileg legjelentősebb részét fordításai teszik ki. Nem csak klasszikus szerzők műveit (Vergilius *Aeneisét*) fordította latinból, hanem modern költők munkáit is, így Milton *Elveszett paradicsomát* vagy a francia Jacques Vanière *Paraszti majorságát*. A magyar költészet történetébe azonban elsősorban a nevezetes, 1777-ben megjelent kötettel s későbbi versesköteteivel írta be a nevét. Általában alkalmi, egymással különösebb kapcsolatban nem lévő témák megverselője. Rá is mondhatjuk, hogy inkább verstani izgalom készítette írásra s csak kevéssé saját mondanivalók feszültsége, de azért a megverselt témák kiadják érdeklődésének fő irányát. E témavilág központi eleme onnan ered, ahonnan maga az újmódi verselésre való készítés, a szándékból, hogy a magyar nyelven művelt költészet és a magyarul író költő nagyobb jelentőséghez jusson a nemzet életében. Érdekes, hogy míg a felvilágosult rendiség első nemzedékének filozófusa, Bessenyei már egyértelműen a „penna” nemessége mellett foglal állást a hetvenes évek végén készült programírásaiban, a szegény sorsú papköltő számára ugyanebben az időben a célszerű stratégiának inkább az egyeztetés látszik: a „toll” és a „kard” által szerzett érdemek számára egyformán fontos érdemek. Verseiben folyamatosan szerepel a nemzeti nyelv ügye. Már 1777-ben, *A magyar ifjúsághoz*¹¹ címzett versében megszólal minden lényeges elemével az a tematika, amelyet azután a nyolcvanas évek irodalmárai oly nagy hangerővel hirdetnek majd. Íme:

¹⁰ Modern szövegkiadás (életrajzokkal): *Deákos költők* I. Kiadja Császár Elemér. Első kötet: *Rájnis, Baróti Szabó, Révai versei*. Budapest, 1914. Az idézetek túlnyomórészt innen valók. A továbbiakban: DK. A vonatkozó szakirodalomból kiemelendő Arany János 1864-ben keletkezett tanulmánya (*Baróti Szabó Dávid*), Csaplár Benedek: *Az irodalmi irányok kölcsönös hatása*. Figyelő, 1884. 122–140. és 198–214.; Balassa József: *A prozódiai harc Szabó Dávid, Rájnis és Révai között*. EPhK, 1886. 26–51.; Keresztury Dezső–Tarnai Andor: *Batsányi és Baróti Szabó*. It, 1952. 69–93.; Rónay György: *Baróti Szabó Dávid*. It, 1955. 304–326. továbbá Négyesy László *i. m.*, Orosz László *i. m.*, Kecskés András *i. m.*

¹¹ DK 85.

veszélyeztetve van a magyar nyelv élete („egy szép nemzetnek béklye, veszni siet”), a veszély ellen – miként a történelem nagy nemzetei – az irodalom művelésével, („szép versek” írásával) védekezhetünk. Ha nem serken fel „mély álmából” az ifjúság, elvész a haza nyelve, s ha „az kihál, tud meg örökre kihalsz”. A nyelv ügye azonban sem itt, sem a későbbiek során nem áll szemben a „kard” birtokosainak érdekeivel. Verseik egész sorában, *A budai universitas felszenteléséről* írott ódától (1778) a Ráday Gedeont ünneplő költeményen (1788) át a magyar nemes ideális alakját lefestő *Képig* (1793)¹² szerepelnek együtt az írástudók számára fontos ügyek azokkal, amelyek elsősorban a nemesi ellenállás számára voltak fontos ügyek. A kor nevesebb irodalmárai közül alighanem ő az egyetlen, akinél a nyelvkérdés és a nemesi előjogokat biztosító törvény egyazon kérdéskör mozzanataként bukkan elő.

Baróti Szabó Dávid ily módon mintegy középpontba áll a nemesi ellenállás politikai törekvései és az 1780-as évtized értelmiségének áttételesen, de azért mégis erőteljesen és félreérthetetlenül fogalmazó s igencsak hangos csapata között: ők (mint volt róla szó) a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom ügyének képviselőivel egy újfajta nemzetfogalomnak és a nemzet fiai között egy újfajta értékrendnek igyekeztek érvényt szerezni. Ennek a magatartásnak ekkortájt az ő esetében már konkrét motivációja is lehetett – Baróti Szabó Dávidban nem annyira az értelmiség magabiztossága, mint inkább az egyház némileg megingott presztízsét féltő papnak az öntudata működik. Maga ugyan nem hozza összefüggésbe versírói tevékenységének elkezdését a Jézus-társaság 1773-as feloszlásával, de azért feltűnő, hogy éppen ekkortájt, az elbizonytalanodásnak a klerikusokra telepedő légkörében kezdi el költői működését, életének harmincötödik éve felé. „Lirikusnak elég későn”, jegyzi meg s joggal Négyesy László. Ez magyarázhatja, hogy az idősödő poéta a nemzeti nyelv és irodalom ügyének lelkes híve volt ugyan, de amikor választásra kerül a sor, akkor gyorsan kiderül, hogy rá a nyelvi-irodalmi mozgalomban benne rejlő és a társadalom alsóbb néposztályaiból származó értelmiség aspirációit kifejező sugallatoknak nincs igazi hatása. Ez magyarázza különleges helyét a kor kulturális életében. Együtt alapítja ugyan 1787-ben Kazinczy Ferencsel és Batsányi Jánossal a kor talán legszínvonalasabb folyóiratát, a kassai Magyar Museumot s a két radikális fiatalemberrel mindvégig jó barátságban marad, de nagyon is nyilvánvaló, hogy *egyébként* szakadék tátong közöttük. A fiatalabb társakat – hogy az ő, más összefüggésben leírt kifejezéseit idézzük – igencsak megmetyeljezi majd nemsokára a „jakobinus maszlag”, s már egy jó ideje nem tartózkodtak a „gonosz könyvek olvasásától” sem és inkább ama bölcsessel rokonszenveztek bizony ők is, akik a „természetet” és a „bolond ész”-t imádták.¹³ Ezek a hangok azonban inkább csak az 1790-es években erősödtek fel verseiben s akkor is inkább csak riadt és ideges kitételek maradtak. Igaz, hogy legismertebb, minden magyar költészeti antológiában szereplő verse, az *Egy ledőlt diófához* című allegória egy újabb és meggyőző elemzés szerint felvilágosodásellenes költemény,¹⁴ semmiképpen nem mondhatjuk, hogy tüzes konzervatív lenne. Inkább az egyeztetők közé tartozik, aki éppen úgy barátjának szeretné tudni Batsányi Jánost, mint Alexovits Vazult, s aki inkább félti a fiatalokat a

¹² 12 DK 86., 111–113., 140–142.

¹³ Az idézett kifejezések a *Pyber Benedek úrhoz* című versből valók. DK 147–149.

¹⁴ DK 128–130. L. Tözsér Árpád: *Egy diófa és környéke*. Irodalmi Szemle, 1984. 35–50.

veszedelmes új eszméktől, semmint ismerné ezeket az új eszméket és ellenük harcolna. A világnézeti-politikai kérdések számára láthatóan másodlagosak voltak az irodalom mámora mellett, s ez a mámor a nyelv mámora volt. Az ő költészetét tápláló ihlet – utaltunk rá – végső soron ugyancsak verstani ihlet volt, de a deákosok közül ő tekinthető a legkevésbé tudós verselőnek, aki újításaival nem törekedett regulák felfedezésére. Ha valamire tudatosan törekedett, az inkább valami ellenkező dolog volt: a megszokottól, a szabályostól való távolodásra. A nevezetes 1777-es kötet nem tartalmaz ugyan jelentős verseket („Ha az Új mértékre vett verseket mai szemmel lapozzuk, igen alanti vélemény támad bennünk Szabó Dávid költészete iránt. Jobbára alkalmiak, nemigen emelkedve felül az alkalmosságán...” – írja róla szóló tanulmányában Arany János), de a banális témák megverselőjének van egy olyan vonása, amelyet ha nem is „javall”, de „csodál” a róla értekező nagy költő-utód, s ez: a merészség. Baróti Szabó Dávid első verseskönyve „teljes a legszokatlanabb szócserékkel”.¹⁵ Arany utal rá, hogy inverziókkal a nem deákos verselők is éltek ugyan, de ami náluk kivétel volt, az itt szabállyá válik. A magyar költészet történetében példa nélküli, hogy valaki rendszeressé tegye a latinban megszokott, de a magyar versézők számára „addig hallatlan” szórendeket. Az Arany János által kiszemelgetett sorok (például: „Estefelé *leveled második* éri kezem”) mellé igen sokat idézhetnénk még. S habár általuk – végül is – szinte soha nem jön létre valami igazi költői minőség, azért nyilvánvaló: *ami* itt működik, nagyon is szükséges az igaz költészethez, a kifejezés rendkívüli erejének, a szokatlanságnak és az eredetiségnek az igénye. A konvencionális témák megverselője tehát nemcsak a verstornák tekintetében, de a nyelvi megformálást illetően sem konvencionális. Nem volt ugyan művésze a nyelvnek, de mégis: egészen kivételes módon volt otthon a nyelvben. A vakmerő inverziók létrehozásához nemcsak merészség kellett, de a mérés öröme és így a játékosság is. A nyelvi kompetenciában való boldog elmerülésnek egy sajátos, a magyar irodalomban egyedül, de igen magas szintű megnyilvánulása kisdéd szótára, amelyben ritka magyar szavakat szed hosszan az ábécé sorrendjébe, ír belőlük hexametereket és látja el őket magyarázatokkal.¹⁶ Egy kissé szimbolikus vállalkozás ez, hiszen Baróti Szabó merészsége, a hagyománnyal való szakítás itt meglehetősen öncélú, nemcsak a születő műnek nincs alárendelve, de bizonytalan és ködös az az újszerűség is, ami felé törekszik. Mégis: ez a szédület, a semmibe kilépők bátorsága ma is hatással van az olvasóra.

Révai Miklós (1750–1807)

A második deákos kötet szerzőjét Baróti Szabó Dávidtól nemcsak alaposan eltérő temperamentum jellemezte, de más volt az irodalomhoz való viszonyuk is. Életpályájuk pedig szinte gyökeresen eltérő módon alakult.¹⁷ Az idősebb, kiegyensúlyozott életvitelű, visszahúzódo,

¹⁵ Baróti Szabó Dávid inverzióinak értelmezéséhez Arany János idézett tanulmánya mellett I. Barta János: *Baróti Szabó Dávid és a romanticizmus*. It, 1943. 153–169.

¹⁶ *Kisdéd Szó-tár, mely A' ritkább Magyar szókat az A.B.C. rendi szerént emlékeztető versekben előadja...* Kassán, 1784. L. Gáldi László: *A magyar szótáriróladom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, 1957.

¹⁷ Révai Miklós életéről I. Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete*. Budapest, 1881. I–IV.

egész életében szívósan, de kényelmes tempóban dolgozó jezsuita poétával szemben ez a fiatal piarista nyughatatlan, lázasan tevékeny és tevékenységét különféle területek között váltogató szellem. Ő is azon klerikusok – feltehetően népes – táborába tartozott, akik a XVIII. század második felében nem érezték jól magukat a hivatással járó életmód keretei között.¹⁸ Nyíltan erről láthatóan nem szívesen beszél, levelezésében azért jó néhány alkalommal kendőzetlenül szól róla, de talán csak egyszer-kétszer igazán indulatosan.¹⁹ Szegény családban született – apja Nagyszentmiklóson volt csizmadia –, s a jelek arra utalnak, hogy az egyházi pályát inkább csak kényszerűségből választotta. Későbbi elégtelenségének és panaszainak az alapja azonban nem világnézeti jellegűnek tetszik: Révai vallásos meggyőződése modernizálódott ugyan, de nincs nyoma annak, hogy hite megrendült volna, az jozefinista szimpátiái és világias ambíciói mögött is érintetlen maradt. Őt – jó néhány kortársával ellentétben – nem gyötörték kételyek, konfliktusa nem önmagával, hanem némely előljárójának szüklátókörűségével támadt.

Arra vonatkozóan, hogy elégtelensége főleg az egyházi regulák által körülzárt életkör szüklösségével volt összefüggésben, az irodalomhoz való viszonyának bizonyos elemei is elég határozottan utalnak. A biztos megélhetést jelentő tanári állás elhagyása (1781) igazán nem tűnik meglepőnek. A poézis és a „tudományok” művelése már korán, a hetvenes évek végétől vonzotta, ahol egy „tsinos”, szabad és derűs világ nyílt meg számára, ahol művelt emberek társaságába vezettek utak, s ugyanakkor olyan terepre, amelyen tevékenykedve becsvágyát is kielégíthette. Ha levelezését olvassuk, akkor hamar kialakul bennünk az a meggyőződés, hogy Révai Miklós az 1780-as évek értelmiségének egyik legizgalmasabb alakja, aki – tevékenysége alapján másra nemigen következtethetünk – biztos volt benne, hogy miként régen a kard, az ő korában a toll vitézeinek az ideje érkezett el. Ezzel is összefüggésben van, hogy az ő irodalomművelése egy lázas és sokoldalú tevékenység része – mint deákos költő lép a színre, majd újságíróként tevékenykedik, köznépi dalok gyűjtését indítja el, tankönyveket kompilál, könyvsorozatot tervez, erőfeszítéseket tesz egy tudós társaság megalapítására s fokozatosan bontakozik ki nyelvészeti érdeklődése – legjelentősebb teljesítményeit majd (mint egyetemi

¹⁸ L. levelét Teleki Sámuelhez 1790. pünkösdi hó 27. Itt arról a félelemről beszél, hogy esetleg vissza kell mennie egy szüklősebb egyházi életkörbe: „Vissza kell mennem a’ kalastromba, a’ kétségbe esésnek falai közé, hol ifjúságomnak leg szebb virágját el fonnyasztotta a’ szabadabb elméken kegyetlenkedő hatalom...” Benda Kálmán: *Révai Miklós ismeretlen levele 1790-ből*. ItK, 1954. 76–77.

¹⁹ Vö. Szilágyi István: *Révai Miklós levelei báró Orczy Lőrincchez*. Figyelő. 1882. 370–390. Orczy Lőrincchez 1787. május 1-jén írott levelében („A győri papságot néhány Loyolista igen felingerelte ellenem”) vagy egy későbbi levélben, amelyet ugyancsak Orczynak. 1788. március 23-án írt („A papok, kivált a jezsuiták és a jezsuita kovásztól megvastagodott többi sereg, mintegy vesztetre esküdtek...”) találhatók utalások konfliktusaira. Ezek azonban nem többek, mint szokásos feszültségek az intézményi keretek között. Sokkal mélyebb és lényegibb, ugyanakkor rejtettebb nézeteltérésekről szól 1797. december 27-én, Széchényi Ferenchez intézett levelében: „Sok képtelen üldözés zavarta életemet, hogy magával tehetetlen fiatal koromban, természetem hajlandósága ellen, színes ámtásokra szerzetbe állottam...” L. Valjavec Frigyes: *Révai Miklós levelei Széchényi Ferenchez*. ItK, 1934. 185–190. Arra vonatkozóan, hogy hite mennyire érintetlen maradt, ugyancsak levelezéséből szerezhetünk információkat, így például arra a beszámolójára utalhatunk, amelyben egy istentisztelethez való zenészi hozzájárulásával büszkélkedik.

tanár) nyelvtudósként hozza létre a XIX. század első éveiben. Életstratégiájának kialakítása mögött a nemzeti nyelv és irodalom jelentőségében való feltétlen hit áll. Elképesztő aktivitásának az alapját nyilván az a bizonyosság adja, hogy vitathatatlan értéket szolgál. Ez a meggyőződés – szóltunk róla – az 1780-as évtized értelmiségének általában is vallott meggyőződése volt, de azért Révai Miklóssal bizonyára kevesen osztottak abban a bizalomban, hogy a hazafiak túlnyomó többsége (elsősorban a tehetős emberek) hasonlóan gondolkodnak vagy hamarosan így fognak gondolkodni. Ezért keresi itt az érvényesülés útját, ezért véli úgy, hogy itt olyan utat talált, amely számára nemcsak *honort* ígér, hanem – reményei szerint – *lucrumot* is: az irodalom ügyével a hazát szolgálja, de egyben meg tudja oldani egzisztenciális gondjait is.²⁰ Az 1780-as évek második felében kibontakozó kiadói vállalkozásaiban talán ez a figyelemre méltó: pártfogóitól (Széchényi Ferenc, Orczy Lőrinc, Károlyi Antal, Szili János) nem támogatást, hanem csak kölcsönöket kér, s bizonyos benne, hogy ha a magyar emberek meglátják kiadványait, örömezt áldoznak rájuk. Bizalmának mértékéről legfőképpen csalódásának mértéke árulkodik majd: későbbi levelezésében számos megrendítő kitételrel találkozunk.²¹

Ez a vállalkozó szellemű (s később a nemzeti irodalom műveléséből anyagi hasznot is remélő) literátor adja ki tehát a második deákos kötetet. Az elmondottakból nyilván láthatóvá vált, hogy ő nemcsak eltérő karakter, mint Baróti Szabó Dávid, de az irodalomhoz is egészen más a viszonya. Más a viszonya a deákos verseléshez is. Míg Baróti Szabó keményen küzd a másfajta verselés ellen, addig Révaitól távol áll minden hasonló elfogultság. Számára az irodalom általában kínálta a szabadabb élet és a remélt erkölcsi és anyagi érvényesülés útját. Bármiféle korlátozás nyilván ezt az utat tette volna kevésbé járhatóvá. Ő – például – miután közzétette nevezetes kötetét (*A magyar alagyáknak első könyvek*. Nagykároly, 1778.), nem sokkal később, már 1782-ben felhívást tesz közzé köznépi dalok gyűjtésére, de e Ráth Mátyással közösen írott és herderi inspirációt tükröző szövegben²² nemcsak a herderi inspiráció az érdekes, hanem az is, hogy éppen az egyik első deákos poéta teszi azt közzé. A klasszikusok módján való verselés újszerűsége számára egyáltalán nem szorítja háttérbe a tradicionális verselést. Ebben minden valószínűség szerint az is közrejátszhatott, hogy az általa képviselt irodalmiságnak szerves (bizonyos pillanataiban pedig egyenesen legfontosabb) része a dalköltészet iránti vonzalom. A „klasszikus triász” egyik tagja, a régebbi magyar szövegek kiadására vállalkozó irodalmár így a *Szerelem nyájaskodásai* címmel dalkötetet tervez, s úgy gondolja, hogy „inkább vagyok én a Természettől ilyenekre elkészítve, mint egyebekre”.²³ A második deákos kötet szerzője tehát nem elfogult deákos, sőt úgy látszik, éppen csak rálép ennek az új verselési módnak az útjára, de nagyon messze azért nem merészkedik be e tartományba. Az „alagya” szó eredetileg elégiát

²⁰ Csaplár Benedek: *Révai Miklós Győrött*. Figyelő, 1882. Levele Paintner Mihályhoz 1786. február 5-én. (378.)

²¹ L. például 1804. december 19-én kelt levelét Péteri Takács Józsefhez. Récsey Viktor: *Révai Miklós néhány újabb levele*. ItK, 1899. 324–335.

²² Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*. Budapest, 1927. 49–55.

²³ Idézi Gálos Rezső: *Adatok a magyar műdal keletkezéséhez. 2. Révai Miklós Énekeinek forrásaihoz*. ItK, 1933. 96–100.

jelent, Révainál azonban a klasszikus elégiák verselési módját, a disztichont. Az ő kötete nem is áll másból, mint disztichonokban írott versekből. Mint a címből sejteni lehet, a folytatásban is csak disztichonokat tett volna közzé. Ezeket egyébként később *Révai Miklós' elegyes versei és néhány apróbb kötetlen írásai...* című kötetében (Pozsony, 1787.) publikálta is. Ez a kiadvány (amelyhez „függelékül” hozzátett „másoknak némelyly hozzá íratott” darabját valamint „néhány régiséget”) összesen három kötet alagyt tartalmaz az *Énekeken és az Áldozat* című színművén kívül.

Révai tehát az egyedüli a három deákos közül, aki egyetlen klasszikus verselési módot használ csak, s ha végigolvassuk a kis kötetet, akkor érthetővé válik ez a sajátosság. Verseinek világa ugyanis meglehetősen egynemű, műfajilag is: az „alagyt” jószerivel csak episztolákból állnak, az episztoláknak pedig főleg literátus hajlamú barátok a címzettjei. E költemények tehát elsőrendűen az irodalmi vagy tudományos természetű kapcsolatkeresés és kapcsolattartás dokumentumai. E kapcsolatok alapja ugyanis lényegében minden esetben a nemzeti nyelven írott tudományok ügye, s nem pedig (mint az 1770-es évek nemesi íróinál) erkölcsi-filozófiai problémák. Az első kötetét közzétevő Révainál azonban nemcsak a kortárs nemesi irodalmat átható dilemmák nem merülnek fel, de általában vett világnézeti kérdések sem. Mint utaltunk rá, ő minden konfliktusa ellenére hívő katolikus volt és az is maradt. Ebből a szempontból jellemző az a verse, amely nem jelenhetett ugyan már meg az első alagyt kötetben, de amely ebben az időkorban keletkezett, s amelyet akkor írt, *Mikor Bessenyei György a' római egyház' vallására állott.*²⁴ E költemény örömet fejez ki, hogy a tekintélyes író társ katolizált, akinek tehát – úgy gondolja – eloszlottak kétségei, s nem kell őt „a' régi pogányság / Álmodozásának furtsa meséji”, vagyis a vallásos tudatvilág szempontjából több mint kétséges bölcséleti tanok foglyaként látnia. Jegyezzük meg, hogy a pályakezdő Révai politikai szempontból sem volt lázadó, az udvar törekvéseihez a jelek szerint nemcsak jozefinista szimpátiái viszik majd közel. Az egyik, már az 1778-as kötetben is közzétett alagytja ezzel az egyáltalán nem kurucos óhajjal fejeződik be: „Austria! terjeszszed határaidat, általad Isten / Jobbra szerentsésvén népeit egybe szedi”.²⁵ E meglehetősen zárt, azt is mondhatnánk: stabilizált világ középpontjában azonban az irodalom áll. Révai Miklósnak már első kötete is jelzi későbbi útját, nevezetesen: számára a nemzeti irodalom művelése teremti meg a lehetőséget arra, hogy úgy távolodjék el – ami az életcél és a tevékenységi kört illeti – az egyház körletétől, hogy közben vallásos érzülete semmiféle sebet ne kapjon. A nemzeti irodalom szolgálata teszi lehetővé, hogy egyházi férfiúhoz nem igazán illő becsvágyát kielégítse. „Azonbann vonzott ugyan a' ditsőség is, kivált az első időkbenn” – írja 1787-ből visszatekintve,²⁶ a nemzeti irodalom ügyét szolgálva úgy léphet át egy merőben világi életkörbe s alakulhat át sokoldalú, de az egyháziassággal lényegében semmilyen kapcsolatban nem lévő irodalmárrá, hogy lelkében nem ébrednek olyan konfliktusok, mint például a fiatalabb pályatárs, Dayka Gábor lelkében ébrednek majd. S ha tevékenységét néhány felettese nem nézte is jó szemmel, de azért a jelek szerint mindig talált támogatókra is.

²⁴ L. *Révai Miklós' elegyes versei...* második kötetében a VI. számú költemény. DK 226–229.

²⁵ *A szebb tudományoknak innepes örömnappjára* című vers zárószöve. DK 218–220.

²⁶ L. a *Révai Miklós elegyes verseinek* (Pozsony, 1787) a *Jámbor Olvasóhoz* írott ajánlásában.

A magyar alagyáknak az első könyvek így egyoldalú ugyan, de éppen az egyoldalúságban erőteljes: az irodalom – a nemzeti nyelvű irodalom – mindent elhomályosító, ugyanakkor semmivel sem rivalizáló s mégis közömbös fogalomként lép elénk a kötet verseiben. Ez a poéta – világi poéta, miért is sértene meg ő hitet és hagyományt azzal, hogy biztos benne: Múzsájával „koszoru”-ra tesz szert, vagy ha az a meggyőződése: „Mindeneget megemészti az idő” ugyan, de „A’ versek’ s észszel kevert nevek élnek örökké.”²⁷ Mindez azt is jelenti, hogy számára a nemzeti irodalom általában fontos, nem pedig csak egyes vonatkozásai miatt. Talán ezzel függ össze, hogy ő csak disztichonokkal tölti meg első kötetét, s nem merül el (nincs nyoma, hogy igazán elmerült volna) más antik sorfajták vagy strófászerkezetek magyar nyelven való megszólaltatásának oly vonzó örvényébe. Az új módon való verselés az ő esetében a nemzeti irodalom általános ügyéhez kapcsolódó és más irodalmi célokat is kitűző irodalmár *egyik* tevékenysége, s éppen ezért nem bír olyan kizárólagos jelentőséggel, mint a másik két deákos számára bírt: nem véletlen, hogy a polémia éppen öközöttük robban ki. Révai még verstani elmélkedésekkel sem kíséri kötetét, noha (hamar kiderül)²⁸ az irodalomra vonatkozó nézeteket illetően neki volt a legátfogóbb és a leginkább korszerű műveltsége a triász tagjai közül. Igaz, az ő verseiben – ellentétben Baróti Szabó Dávid költeményeivel – nincsenek vad inverziók, és nem próbál ki (mint Rájnis József) minden antik sorfajtát. Az egyenletes és színvonalas, csevegő modorban tartott alagyákból úgy látszik, hogy szerzőjüket nem sarkallja a társaiéhoz hasonló verstani ihlet. Valójában azonban őt is nagyon mélyen foglalkoztatták e kérdések. Van egy megnyilatkozása, amely szinte elképeszti a késői kor olvasóját, hiszen belőle kiderül, hogy egy s a költői minőség szempontjából nem igazán jelentős változtatás – a *h* hang tényleges mássalhangzóként való felfogása – számára alapvető változtatást hozott a költői minőség szempontjából: „ki mondhatatlan” – írja versei 1787-es gyűjteményének bevezetőjében – „ezen vélekedésben lett változásom... mi nagy változást tett verseimben is”. Ez természetesen így van, de a megállapítás csak verstani szempontból igaz.

Rájnis József (1741–1812)

Kőszegi polgárcsalád szülötte, anyanyelve német volt, magyarul csak serdülő korában tanult meg.²⁹ 1757-ben lépett a jezsuita rendbe s rögtön ezután négy évet töltött külföldön. 1760-ban, Loebenben írja az első magyar nyelvű időmértékes versét, egy neolatin költő, Sanazzaro Velencét dicsőítő kis költeményét tette át magyar hexameterekbe. Hazatérte után – rendtársaihoz hasonlóan – ő is tanított, az ország számos városában fordult meg. Végül is Győrben telepedett le, meglehetősen szegényes körülmények között élt. Anyagi helyzete csak 1800 táján fordult valamivel kedvezőbbre, 1809-ben pedig a szerencse is rámosolygott: Festetich György a keszthelyi Helikon igazgatójává nevezte ki. Az ő pályáját is végigkísérték a konfliktusok, de ezek nem a választott hivatás és a hajlam közötti ellentétből származtak, hanem temperamentumából.

²⁷ L. i. m. 38.

²⁸ Csaplár Benedek: *Révai nézetei a verselésről*. Figyelő. 1884. 28–44. és Kecskés András i. m. 137–138.

²⁹ Rájnis életrajzára I. Hénap Tamás: *Kőszegi Rájnis József*. Veszprém, 1887.; Ágh Lajos Norbert: *Kőszegi Rájnis József élete és munkái*. Budapest, 1890.; Császár Elemér id. kiadás 21–33.

Rájnis nemcsak rendkívül indulatos személyiség volt, de öntelt és különc is. Győrött például azzal vonta magára a város polgárainak neheztelését, hogy nem fogadta köszönésüket: túlságosan sokan ismerték és túlságosan sok üdvözlést kellett volna viszonzoznia.³⁰

Ő készítette el az első deákos verseskötetét: a *Magyar Helikonra vezérlő kalauz* anyaga már 1773-ban együtt állt, az Elöl-járó beszédet ebben az évben, „Szatmáratt” írta, de a horatiusi *nonum prematur in annum* tanácsnak megfelelően csak 1781-ben tette közzé. Így az elsőnek elkészült deákos kötet jelent meg utoljára. A klasszikus triász tagjai között fellobbanó indulatot azonban alighanem tévedés lenne az elsőség feletti rivalizálásra visszavezetni. Nemcsak Baróti Szabó ajánlotta fel Rájnisnak 1774-ben a közös fellépést, de kötetének bevezetőjében Rájnis is felsorolja majd, kik írtak – tudomása szerint – öt megelőzően antik mértékben magyar verseket. Nemcsak tudták tehát, hogy nem az elsőek ezen a téren a magyar irodalomban, de fontosnak is tartották, hogy ezt mások is tudják, vagyis: tradíciót teremtsenek törekvéseik számára. A deákos verselők gondolkodásában a klasszikus módra való versírás jelentősége – a jelek szerint – nem abban volt, hogy ők olyasmit fedeztek fel, ami korábban nem létezett, hanem abban, hogy ők legyenek azok, akik megalapozzák és kidolgozzák ennek a verselésnek a szabályait a magyar nyelv közegében. Nem a felfedezők, hanem a törvényadók szerepében kell őket látnunk, mint ahogy – úgy tetszik – ők is annak tartották magukat. Az öntudat foka és jellege azonban a három poétánál meglehetősen eltérő volt. Az elméletileg legérzékenyebb és a leginkább korszerű műveltséggel rendelkező Révai Miklóst a deákos költés inkább csak mint a magyar irodalom egyik lehetősége érdekelte, Baróti Szabó Dávid számára a verselés öröme némileg könnyebbnek mutatta a felmerülő kérdéseket, mint amilyenek azok voltak – a legalaposabb és a legegyszerűbb ebből a szempontból Rájnis József volt. Hármójuk közül talán őreá a jellemző leginkább az, amit verstani ihletnek nevezünk. Erre utalnak költői pályájának az adatai is: mintegy ötven verset írt s abból is huszat 1773-ban vagy valamivel korábban. Múzsája láthatóan a verselő tudóst látogatta előszeretettel, ami természetesen nem jelenti azt, hogy verseit is mindig csak mint verselő tudós írta volna: jó néhány pillanatában igazi poéta volt ő is. Az azonban bizonyos, hogy az ő kötetére jellemző a leginkább, hogy valóban a magyar deákos verselést – a mindenkori magyar deákos verselést – megalapozó kötetként készült. Ezt már a pázmányi reminiscenciát sugalló cím is jelzi – a *vezérlőszó* egyébként ki is hívta kortársai rosszallását, ahogyan valóban benne is rejlik a szerző igazi intenciója: az általa megadott példák és megszabott regulák nélkül nincs út a Magyar Helikonra.³¹ Az önteltségbe, sőt gögbe át-áttűnő fölényérzet ötlük a szemébe már a kötetet éppen csak fellapozó olvasónak is. A magabiztos phaedrusi mottó – *Illiteratum plausum non desiderio* – után az Elöl-járó-beszéd ugyancsak a tudós göggyével hessegeti el az illetékteleneket: „Félre! félre tudatlanok! félre ti-is félszeg Magyarok! térjete-kí az utból! ne-is kérdezkedjete: honnan? vagy, hová? – gyömbért viszek: nem néktek való.” Könyve a „Hazának diszei”-nek, a „tudós Magyarok”-nak van címezve a „tudatlan Község”-gel szemben, csak ők, a művelt hazafiak tudják, hogy „nem mind jó, a’ mi régi: nem mind rossz az, a’ mi szokatlan”, de hozzáteszi azért rögtön, hogy „nem újság” a

³⁰ Gálos Rezső: *Rájnis József*. Győri Szemle, 1941. 100–107.

³¹ Csaplár Benedek: *Az irodalmi irányok kölcsönös hatása*. Figyelő, 1884. 122–140.

magyaroknál ez a verselés. Idézi is az elődöket Vilmányi Libézt Mihálytól Kalmár Györgyig. E kötet létrehívója és szervezője valóban az „igaz Vers-szerzés” ügye, s nem maga a költészet, olyannyira nem, hogy tulajdonképpen nem is igazi verseskötetet tartunk a kezünkben: az eredeti könyvnek csak mintegy negyedét teszik ki a versek, s e huszonhét költemény főként – példa. A címetek mindig megelőzi a poéta közlése: milyen mértéket követve készítette az adott költeményt, hogy tehát – például – „Szaffó’ rendi-szerént” vagy „Anakreon’ rendi szerént” mennek a versek, esetleg a „Hatos jambus mértékét” követte vagy éppen „Alagyát” írt ő is. A költeményeket egy *Meg-szerzés* című rész követi, itt olyan példákat idéz, „A’ mellyből észrevehetni, hogy a’ Magyarok a’ köz-beszédben-is mindenféle versekkel élnek”, azaz: a magyar szólások és közmondások is antik sorfajtaikat követve alakultak ki. Az állítás misztifikáció, hiszen – mint Négyesy László utal rá³² – a poéta „gyakran igazít” példáin, ha azok „nem akarnak mértékbe találni”. A hatvanhét példát követi a kötet Második könyve, amely a Regulákat tartalmazza. E regulákról a kötet megjelenése után felparázsló ún. prozódiai harc ismertetésével kapcsolatban érdemes szólni, amely harc egyébként már e kötettel kezdetét veszi. A *Kalauz*ba bele van kötve egy újabb „Meg-szerzés”, amelyben Rájnis könyvnyi terjedelemben – mintegy kilencven lapon – Ráth Mátyásnak a pozsonyi Magyar Hirmondóban közzétett ismertetésére³³ reflektál, sok ingerültséggel, nem kímélve költőtársai érzékenységét.

Bár az Elöl-járó beszédben azt mondja, hogy „Ur a’ poéta, a’ versek az ő szolgálói”, az állítás itt csak akkor állja meg a helyét, ha a poétán tudós poétát értünk. Rájnis költői tevékenysége ugyanis – mint utaltunk rá – a klasszikus verselést megalapozni kívánó tudós tevékenysége, a versek így elsősorban példák, s mint példák szolgálják a költőt. Másképpen nem: ha nem is alkalmi, de meglehetősen alkalmi szerű költészetéről van szó, a megverselt témák között nehéz felfedezni költői személyiség jelenlétére utaló kohéziós erőt. Dicséri a szép magyar ruhás leányt lefestő „képíró”, ünnepli előljáróit, barátját versírásra biztatja, szól a veszedelmes könyvek ellen, ír a Szent Jobbról³⁴ és így tovább, láthatóan a verstan tudósa keresi a témákat, s nem a témák készítetik megszólalásra a költőt. Pedig – mint különféle megnyilatkozásaiból megállapítható – megvolt a saját problémavilága, amelynek ugyanúgy feltűnő az 1780-as években színre lépő értelmiség irodalmáraival való rokonsága, mint Baróti Szabó Dávid esetében volt. Az ő számára is kitüntetett jelentőséggel bír a nemzeti nyelv és irodalom ügye, viszont nála ennek szolgálatában minden nemzeti jel felértékelődik. Rájnis tekintete előtt kivált a viselet az, amely különleges jelentőséghez jut, verseiben is, de életében is. Mint ismeretes, az 1780-as évek második felében azért küzdött előljáróival, hogy reverendáját magyaros motívumokkal díszíthesse.³⁵ Arra vonatkozóan egyébként, hogy a nemzeti nyelv és irodalom ügye ekkortájt elsősorban a társadalom alacsonyabb néposztályaiból származó értelmiség ügye volt, Rájnis József életműve közvetlen tanulsággal is szolgál, hiszen nála időnként nyíltan megszólal a

³² Négyesy *i. m.* 90.

³³ Magyar Hirmondó, 1781. szeptember 1. 537–542.

³⁴ *Egy jeles képíróhoz...* DK 42-44., *Az ártalmas könyv-írókról.* DK 40–41., *Szent István királynak jobb kezéről.* DK 39.

³⁵ L. Gálos *i. m.*

polgárfi hangja is. *A vargafiakhoz* című versénél³⁶ is jellegzetesebb megnyilatkozás ebből a szempontból az *Egy kérkedékeny nemeshez* című epigramma,³⁷ amelyben olyan tézis kap hangot („Tudnivaló, nem volt eleink közt semmi különbség”), amely Batsányi Jánossal és Csokonai Vitéz Mihállyal rokonítja a jezsuita költőt. Ez a tömör és indulatos kis költemény egyébként Rájnis igen jó versei közé tartozik, egyike azoknak, amelyek tanúsítják, hogy a verstani ihlet (természetesen) egyáltalán nem zárta ki jelentékeny költői erő fel-felvillanását a kifejezetten példaként készített versekben sem. Így *Pásztori dalának*³⁸ Euripidészig visszavezethető, de hozzá bizonyosan neolatin elődök által továbbított trochaikus strófái a költői mesterség rejtett fogásainak ismeretéről is tanúskodnak, s igen magas színvonalon idéznek meg egy bukolikus világot.³⁹ Ismeretes, hogy néhány oly jellegzetesnek tudott szószerkezet („süvöltő vipera fajzat”, „szomorú teletésre dől”) nála is előfordul, igen valószínű, hogy Berzsenyi kifejezéskincsének kialakításához az ő költészete is szolgált építőanyaggal.

A prozódiai harc

Már utaltunk rá, nincs különösebb jele annak, amit természetesnek tekinthetnénk, nevezetesen hogy az első deákosok között az elsőség miatt indult volna meg az irodalomtörténeti hagyományban prozódiai harcnak nevezett s hosszú éveken át elhúzódó irodalmi háborúság. Ez a motívum csak Ráth Mátyás 1781-ben, a pozsonyi Magyar Hirmondóban megjelent s már idézett bírálatában merült fel egy villanásnyi időre.⁴⁰ A gesztusok is feltűnőek. Baróti Szabó együtt kívánna fellépni Rájniszal, de az 1774-ben megtett ajánlat után nem siet munkája közzétételével, mint ahogy nem siet Rájnis sem: a horatiusi ars poetica mégoly szenvedélyes és dogmatikus hívői is nyilván csak ritkán tartották magukat a megelőző századokban a kilenc éves várakozás elvéhez. Megsértésével Rájnis nem követett volna el égbekiáltó vétséget s ugyanakkor megszerezhetette volna – ha ez lett volna a tét – az elsőséget. A tét azonban nem ez volt, sőt, ha a klasszikus triász jellegzetes megnyilatkozásait tekintjük, akkor – úgy tetszik – ők éppen arra törekedtek, hogy újításuk minél kevésbé tűnjék újnak s minél inkább kapcsolódják hazai hagyományhoz, ne legyen annyira „szokatlan”. Minden jel arra utal, hogy a legitimitás számukra fontosabb volt, mint az elsőség kérdése. A legitimitáció vágya több vonatkozásban is megnyilvánul. Rájnis József – említettük – műve *Elöl-járó beszédében* felsorolja azokat a poétákat, akik *már* írtak nyelvünkön deákos módon magyar verseket, de hasonló célzat lehet a *Meg-szerzés* bizonykodása mögött is, nevezetesen, hogy a magyar „közbeszédet” is gyakorta vezérlik a klasszikus mértékek. De a legitimitáció utáni vágyról tanúskodik az is, hogy a

³⁶ DK 55–56.

³⁷ DK 47.

³⁸ DK 46–47.

³⁹ Waldapfel Imre: *A latin versművészet utolsó korszakából*. EPhK, 1933. 105–111. (Rájnis József „Pásztori dal”-ához.)

⁴⁰ A prozódiai harchoz l. Balassa József *i. m.*; Négyesy László *i. m.*; Orosz László *i. m.* 12–31.; Kecskés András *i. m.* 130–145. A vita anyagát közli Szalai Anna *Pennaháborúk*. Nyelvi és irodalmi viták. (Budapest, 1980) című antológiájában. 9–204. *A prozódiai harc*.

„klasszikus triász” kötetekben tulajdonképpen – ami a megverselt matériát illeti – semmiféle új nincs. Révai Miklós alagyákba írja bele azokat a megfontolásokat, amelyeket az irodalom, különösképpen a magyar nyelvű irodalom jelentőségéről tud, s ezeket közli (biztatásul, de táborszervezési céllal is) barátaival, Baróti Szabó Dávid olyannyira banális-hétköznapi modorban ajánlja fel Rájnisnak az együttműködést, hogy elképzelhető: ez már túlzásnak tűnt a mogorva költőtársnak, s talán ez is belejátszott visszautasításába. Ha a pongyola bizalmasságot talán nem is kedvelte, a hétköznapias vaskosságoktól ő sem riadt vissza. A módizókat például így jellemzi: „Láss’ d az eszem- ’s iszom-, és aluszom-szarom-huddozom embert / Melly kényes! mint tölti hasát sok Frantzia módra / Készült étekkel...” – írja kötetének 35. lapján. A klasszikus verselési mód, amelyen hamarosan elsősorban az emelt, ünnepélyes költői dikció szólal meg, az első képviselőknél még nagyon is feltűnően keresi a mindennapi tematikához, a megszokotthoz való visszakapcsolódás szálait, mintha ily módon is csökkenteni kívánná „szokatlan” jellegét s természetesnek óhajtana látszani.

Mіндеbben tehát a legitimációra való törekvést sejtjük – az újítók mintha azt akarnák bizonyítani, hogy verselési módjuk nem jelent olyan nagy szakadást a magyar költészet életében. A legitimáció *vágya* azonban – úgy véljük – éppen azért olyan erős, mert nem kevésbé erős a distinkció *tudata*, törekvéseik újszerűségének elhomályosításával az első deákos költők voltaképpen az általuk művelt verselés új voltánál sokkal lényegesebb sajátosságát igyekeznek – szinte észrevétlenül – beemelni a hazai irodalmi közgondolkodásba: ez az „igaz Verselés” s ez szólal meg általuk végre megfelelő módon a magyar nyelvű irodalomban. Ők nem az eddig megszokott verselési mód *mellé* akarnak egy újat áttemelni a magyar nyelv közegébe, hanem a megszokott *helyett* hozzák – immár véglegesen – azt, ami eddig sem volt hagyomány nélkül a magyar irodalomban, s ami a magyar nyelv természetének sajátja. Átaluk érkezett el a magyar irodalom ahhoz a verselési gyakorlathoz, amely eddig csak a klasszikus költészet tulajdona volt, s amely – tudjuk – meghódította a világot s fénye évszázadok óta világít. Ez a magatartás Baróti Szabó Dávid és Rájnis József megnyilatkozásaiból következtethető ki. Ők a hagyományos verselési móddal szemben óvatosan ugyan, de egyértelműen elutasító magatartást tanúsítanak. Ez jellemzi majd az 1790-es évek végétől Virág Benedek magatartását, az ő álláspontja azonban már nyers és egyértelműen elutasító lesz a „bordás” versekkel szemben. A magyar irodalmat a deákosságra redukáló s minden mást háttérbe szorítani kívánó szemlélet a deákosokat jellemezte ugyan, de – utaltunk erre is – nem minden deákost. Az első nemzedékből Révai Miklós a nagy kivétel: ő a szó szoros értelmében *minden* lehetőséget megragadott, hogy a tágas és vonzó irodalmi pályán működhessen, s az „alagyák” írása csak egyike volt a lehetőségeknek. Míg Révai Miklós tevékenységi teret kívánt biztosítani magának, két társa, Rájnis és Baróti Szabó nem törekedtek önálló irodalmi pályára, számukra az irodalomnak nem volt tétje egzisztenciális vagy életmódbeli szempontból, viszont annál nagyobb volt az *erkölcsi* tét: ha most kezdődik az igazi irodalom korszaka a magyar irodalomban, akkor az az ő mintaadásuk nyomán kezdődik majd el. Úgy véljük, hogy ebben a közös élményben gyökerezik az ellentét, innen lángolt fel elementáris indulatoktól fűtött küzdelmük.

A prozódiai harc egyik, a mai olvasó számára feltűnő jellemzője az indulatok hevességének és a vita lefolyásának a tartama közötti ellentét. Arra gondolhatnánk, hogy az indulat és a ráérős,

mondhatni kényelmes tempó nem igazán fér össze. A polémia szinte minden fázisa lassan bontakozik ki: a Baróti Szabó Dávid és Rájnis József közötti viszony megromlásának idejétől (1774) a nézeteltérés utolsó vagy annak tekinthető megnyilvánulásáig (1789) tizenöt év telt el. Egyetlen olyan pillanat van, amikor a vita menete felgyorsul, igaz, akkor annyira, hogy nem is lehet pontosan követni az eseményeket: Ráth Mátyás a pozsonyi Magyar Hirmondóban, 1781. szeptember 1-jén megjelent bírálatára Rájnis már az ugyancsak 1781-es dátummal megjelent s magában a megbírált(!) kötetben válaszol. Feltehetően korrektúra nyomán készült a bírálat, s a krúdában lévő példányokhoz tette hozzá a gyorsan megírt választ a szerző. *A' Magyar Helikonra vezérlő Kalauzhoz tartozó Meg-szerzés* terjedelmes és ingerült ríposzt a Hirmondó-beli bírálatra, amelyről meg kell jegyezni, hogy valóban fanyalgó írás volt, a másik két deákos kötetéről közölt meleg hangú méltatásokkal ellentétben. Baróti Szabó Dávid viszont biztosan több mint egy évig dolgozott a *Ki nyertes hangmérséklésben* című válaszában, hiszen az csak 1783-ban került nyomdába, ahol azután elveszett, s végül csak 1787-ben került ki a sajtó alól, azaz: csaknem négy (!) évre volt szükség egy indulatos és a szerzőt mélyen foglalkoztató tárgyról szóló tanulmány újraírására. De maga Rájnis is csak két év múlva, 1789-ben, Magyar Virgiliusához csatolva közölte rendkívül goromba hangú *Sisakos, kardos, paizsos mentő-írását*. A pennaháború tehát heves, de felettébb lassú küzdelem volt, s ez annál inkább feltűnő, mert a korban egy vitairatot akár néhány hét alatt ki lehetett nyomtatni. E furcsaságra egy magyarázat kínálkozik: a felek vélhetően a történelem előtt, s nem pedig koruk nyilvánossága előtt akartak igazságot perükben, nem kortársaikat akarták maguk mellé állítani, hanem a mindenkori magyar irodalom híveit.

Talán ez magyarázza a prozódiai harcnak azt a régóta ismert, mégis meglepő sajátosságát is, hogy a vitázó felek között alapvető kérdésekben nem voltak olyan lényeges eltérések,⁴¹ csak éppen az, amiben egyetértettek, nem látszik a porfelhőtől, amely a másodlagos, de többféleképpen értelmezhető problémák körül támadt csetepaté miatt szállt fel a csataterről. Az örökkévalóság előtt azonban minden kérdés lényeges kérdés. A közös alap lényegében adva volt a latin metrika által, amelyet nagyon jól lehet alkalmazni a magyar nyelvre: a rövid és hosszú szótagokat nem is lehet másképpen megkülönböztetni, mint ahogy Ők is tették, s mint ahogy azok ma is olvashatók a verstani alapismereteket közlő művekben. Hosszú szótag az, amelyben hosszú magánhangzó van vagy amelyet két mássalhangzó zár le, a többi pedig rövid. Vannak azonban határesetek s ezekre most rendkívül éles fény vetült. Így – mivel nem alakult ki még az egységes irodalmi köznyelv – a nyelvjárási különbségek sokkal erőteljesebben voltak jelen az írók nyelvhasználatában, s bőségesen voltak olyan szavak, képzők vagy ragok, amelyeket az ország különböző tájain eltérő módon ejtettek. Sokkal kisebb mértékben osztotta meg a feleket a latin prozodiához való viszony. A klasszikus metrika bizonyos sajátosságait illetően az ellenfelek közül Baróti Szabó Dávid állt közelebb a latin utánzásához, de gyökeres eltérés voltaképpen csak az ún. *elísio* kérdésében volt. Baróti Szabó átvette a latin verselésnek azt a szokását, hogy amikor a mondatban egy szó mássalhangzóra végződik, a következő pedig azzal kezdődik, „kivethető”

⁴¹ L. Balassa József *i. m.* és Négyesy László *i. m.*

az egyik magánhangzó. Ugyancsak ő volt az, aki (első kötetében) szabadon élt a magyarban ritka és szokatlan, a latinban azonban megszokott szórendváltásokkal, az ún. *inverziókkal*.

Az indulatok elszabadulásának az alapja a törvényhozók vetélkedése volt, de természetesen belejátszottak személyes mozzanatok is. Ezek eredete Rájnis Kalauzának néhány, Bod Péterre,⁴² de különösen Kalmár Györgyre utaló kitételében keresendő. Láthatóan azért írt a kötetről meglehetősen hűvösen a Hirmondó, a rossz légkört azután tovább rontotta a kőszegi poéta igencsak ingerlékeny természete: a pennaháború hangja néha a hajdani hitviták légkörét idézte. Meg kell jegyezni, hogy a polémiának nem volt egzisztenciális vonatkozása, bár – mint már utaltunk rá – nem véletlen, hogy magának a deákos verselésnek az újrafelfedezése most, az egyházi értelmiség laicizálódásának az évtizedeiben kezdődött el, ahogy nyilván az sem teljesen véletlen, hogy éppen az 1773-as év, tehát a jezsuita rend feloszlatásának ideje táján gyorsul fel. Az összefüggés feltűnő, de aligha játszott benne szerepet a létbizonytalanság. Az első deákos poéták igen képzett emberek voltak, s oktatóként igen nagy szükség volt rájuk: Baróti Szabó Dávidnak és Rájnis Józsefnek biztos állása volt, Révai Miklós ugyan állandóan változtatta tevékenységének színtereit, de a szinte állandó mozgásra őt inkább az új s új lehetőségek készítették, és nem a szükség kényszerítette. De ha lettek volna is komoly anyagi gondjaik, vagy ha a létbizonytalanság fenyegette volna őket, mennyiben jelenthetett ebben megoldást az újfajta verselésben való jártasság? Bizonyosnak látszik: ha hasonló indulatokkal lefolytatott vita elképzelhető is a barokk hőskorában vagy máskor, hasonló *tárgyú* nem, s vélhetően itt van a helyzet kulcsa: a küzdelem tárgya volt a fontos, és nem (például) Rájnis Józsefnek a betegség határát súroló ingerlékenysége. Ennek az irodalmi háborúskodásnak tehát mégsem csak intellektuális és erkölesi tétje a figyelemre méltó. Ha *klerikusok* folytatnak a becsületsértésbe át-átcsapó, durva vitát a nemzeti *irodalom* dolgai körül, akkor ez elsősorban nyilván arról árulkodik, hogy a nemzeti irodalom jelentősége erőteljesen megnövekedett, a vallásos eszményeké pedig – anélkül, hogy különösebb támadásoknak lett volna kitéve – lényegesen csökkent a nemzet életében. A prozódiai harc azt jelzi tehát, hogy a *világi* kulturális javak ez idő tájt már olyan jelentőséghez jutottak, amellyel addig inkább csak a nem világi kulturális javak bírtak, ugyanakkor pedig a *nemzeti* kulturális javak ahhoz a jelentőséghez közelítettek, amellyel addig a *nem* kulturális javak rendelkeztek a nemzet – a nemesség – életében. Rájnisnak a *Kalauz Elöl-járó beszédét* kezdő magabiztos, sőt, kihívóan öntelt mondatai („Félre! félre tudatlanok!...”) a magyar világot tudós és tudatlan hemiszfériumra osztják, s bennük a tudósok magabiztossága nyilatkozik meg általában véve. Olyan (vélt) új hatalom birtokosa szól itt, amely hatalom egyaránt eltér a társadalom gazdasági és eddigi kulturális hatalmától. A versújítás megindulása és a nyomában támadt csetepaté az egyik és igencsak erőteljes bizonyosság arra nézve, hogy a nemzeti nyelven művelt irodalom – anélkül, hogy közvetlen módon sértene érdekeket – mind a vallásos, mind a nemesi tudatvilággal szemben teret nyert, s olyan hatalmi tényezővé kezdett válni, amelyet nem lehetett ugyan közvetlen módon átváltani gazdasági vagy politikai előnyökre,

⁴² Rájnis *Faludi Ferenchez* című versében igen élesen reagál Bod Péter („Ama szapora-szavú, kevés-savú Péter”) *Magyar Athenasának* arra a – másutt már említett – furcsaságára, hogy nem tud Faludi létezéséről. L. Császár Elemér: *Faludi Ferenc Bod Péter és Rájnis József megvilágításában*. EPhK, 1899. 716–720.

de amely magában rejti a nemzetben belüli hatalmi viszonyok átrendezésének távlati lehetőségét. Hiszen ki merné elvitatni a nemzet nyelvén művelt irodalom jelentőségét, s ki vonná kétségbe azoknak a hazafiaknak a kiválóságát, akik e terepen vitézkednek?

2. Az ún. „magyaros” verselés átalakulása

a) A „négyesrímű”-től a magyar alexandrinusig

A deákos költők tehát – Révai Miklós kivételével – mindenfajta rímes verselést elutasítottak, ha elismerték is egyes poéták (Gyöngyösi István, de elsősorban Faludi Ferenc) érdemeit, nemigen volt kétségük afelől, hogy a deák mód szerint való költés az „igaz Verselés”. Éppen azért, mert általában utasították el a rímes versek hagyományát, nem is kerültek konfliktusba e hagyománnyal, ők – mint láttuk – egymás között vívták harcaikat. A hagyományvédők és az újítók között tényleges küzdelemre tulajdonképpen az ún. „négyesrímű” verseléssel kapcsolatban került sor. De gyorsan feltűnik, hogy az ízlés szempontjából alig-alig van különbség a két fél között, ahogy a deákosok esetében, itt is testvérek ellenségeskednek.

A verses elbeszélés és elmélkedés a barokk kor irodalmában igen elterjedt volt, s ennek volt megszokott, mondhatni „természetes” versformája a tizenkét szótagos, felező hangsúlyos sorokból álló s négy rímelő sort magában foglaló strófa.⁴³ Ezt a versszakot a XVII. század legnépszerűbb költője, Gyöngyösi István után „Gyöngyösi-verselés”-nek is nevezték. Gyöngyösi művei a XVIII. században is népszerűek maradtak és korántsem csak a hagyomány emberei körében. Bessenyei György is úgy vélekedett a hetvenes évek végén, hogy „Miólta a Magyar szó ember nyelveken forog, a mi izünkig olly Poéta benne mint *Gyöngyösi* nem vólt”. Mégis, ő volt az első, aki ugyanott, ahol az iménti mondatot leírta, *A Holmi* című esszékötetének (Béts, 1779) XXXIII. Részében, a *Gyöngyösi vagy a magyar verselésről* szóló cikkelyben először intéz támadást e verselési mód ellen. „Ezek a négyes vers sarkak, *Cadentiak* mint látod, több Poétákat meg szorongattak, mivel sokszor nem őket hozzák a dolgok után, hanem nekik áldozzák fel azokat. Sokan a *cadentiakat* tsinállyák ki elébb, azután szablyák azokhoz a dolgot, akar merrül hordassanak egymásra.”⁴⁴ A négyes rím kényszere bőbeszédűsége kényszeríti a poétát, s ez alól Gyöngyösi sem volt kivétel, de gyakran teszi erőltetetté az egyébként kiváló Lázár Jánost is. Egyedül „Báro Ortzi” a kivétel, „ki e négy vers sarkalásának szabad, ’s minden erőltetés nélkül való nemes módjával mindnyájunkat meg haladot”.⁴⁵ A páros rímű verselés úttörője Gróf Teleki Ádám, aki 1773-ban Corneille Cidjé tette közzé, s habár vannak hibái, ezek „igen el felejthető” hibák: „e magyar munkát soha ő előtte maga nemébe, magyarság meg nem haladta...”⁴⁶ Bessenyei írása nem okozott különösebb izgalmat, sőt, hatása sem nagyon volt. Ő maga kezdettől fogva páros rímű tizenkettősökben írta verseit, költő barátai viszont inkább ragaszkodtak a

⁴³ A kérdéskörre l. Orosz László *i. m.* 32–41.; Rónay György: *A felező tizenkettős Gyöngyösitől Csokonaiig*. It, 1957. 140–162.; Bíró Ferenc: *Péczeli József*1. ItK, 1965. 405–432.

⁴⁴ Bessenyei György: *A Holmi*. Béts, 1779. 294.

⁴⁵ Bessenyei György *i. m.* 295.

⁴⁶ Bessenyei György *i. m.* 296.

hagyományhoz. A Gyöngyösi-vers egyeduralma a hetvenes évek költőinek gyakorlatában – miközben a jelek szerint oda sem figyelnek a deákosok erőfeszítéseire – különösebb konfliktusok nélkül halványul el. A Báróczi Sándor körül csoportosuló fiatal testőrök fordításában a négyes rímet a páros rím váltja fel, s ez a körülmény is megerősíti a feltételezést: a hagyomány erejének csökkenése ezen a területen a francia irodalom népszerűségének a század közepe óta fokozatosan megfigyelhető növekedésével van összefüggésben. Míg a deákos verselés a laicizálódó egyházi értelmiség köreiből terjedt, a francia irodalom térhódítása s ezzel a francia mód szerint való (vagy arra a leginkább hasonlító) verselés térhódítása az önálló nemesi művelődés jellemző, noha nem kizárólagos vonása. Orczy (például) négyes rímbe fordítja Voltaire-t, Bessenyei ugyancsak francia inspirációt tükröző verses értekezéseit már a kezdet kezdetén páros rímű tizenkettősökben írta. A franciából fordított színműirodalom – Teleki Ádám Cidje, Zechenter Antal Racine- és Voltaire-átültetése nemcsak a francia irodalom hatásának erősödéséről tanúskodnak, de óhatatlanul népszerűsítették a franciás verselési módot is. Mindenesetre bizonyos, hogy a hetvenes évek franciás modorban író magyar nemesi nem érezték szükségét, hogy látványosan is szakítsanak az általuk tisztelt Gyöngyösi-verselés hagyományával, de miért is lett volna erre szükség? Ez magyarázza, hogy Bessenyei kritikai észrevételei visszhang nélkül maradtak – a „négysarkú” versek között szinte észrevétlenül jelentek meg a párosríműek, s e verseket nem fogadta semmiféle tiltakozás.

A franciás modorban író verselők részéről a lázadás az 1780-as évek második felében következett be. Péczeli József, a svájci és hollandiai peregrinációjáról 1783-ban hazatért református pap első nyomtatásban megjelent munkája, Voltaire *Zaire*-jének magyar fordítása elé készített előszavában intézett támadást Gyöngyösi verselési hagyománya ellen. Befolyásos és tájékozott barátai – így elsősorban gróf Teleki József, a magyar protestánsok világi feje – lebeszéltek e bevezetés megjelentetéséről. „Gyöngyösiért talám sokan kardot rántanának” – írta velős rövidséggel Varjas János, a debreceni professzor, Péczeli apósa, s a komáromi prédikátor nem akarta magára haragítani a közvéleményt: a fordítás végül is bevezető tanulmány nélkül jelent meg.⁴⁷ A kérdés azonban nem hagyta nyugodni, s néhány évvel később mégiscsak kilépett vele a nyilvánosság elé, igaz, nem Gyöngyösi életműve, hanem csak verselési módja ellen intézi támadását úgy, hogy (a későbbi visszaemlékezés árulkodik a korábbi visszavonás lehetséges motivációjáról) az „senki kisebbitésére ne szolgáljon”. Péczeli a négysarkú vers elleni hadjáratát összekapcsolja a kor másik versformája, a leoninus elleni támadással, amelyet ezeknek az évtizedeknek ún. mesterkedő poézise kedvelt, s amely a megrímelt időmértékes versek körébe tartozik, ott is kell majd róla szólnunk. Péczeli kritikai észrevételeit 1786-ban, a Magyar Hirmondóban teszi közzé.⁴⁸ Érvelésének kiindulópontja az, hogy „Ilyen verseket soha nem írt

⁴⁷ Bíró Ferenc *i. m.* 405–407.

⁴⁸ A Péczeli-féle Hirmondó-beli cikk (1786. január 11. 22–24.) nyomán élénk vita bontakozott ki. Ehhez l. Rónay György *i. m.*; Földi János: *A versírásról.* (Közléteszi a budapesti Kölcsey Ferenc gimnázium 1961/62. évi IV./b. osztályának munkaközössége. Szerkesztette Ádám Révész Gabriella.) Budapest, 1962.; *Batsányi János Összes Művei.* I. *Versek.* Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1951. 279–281.

semmiféle Nemzet, mert ez a jó Izlésnek és a Poézisnek természetével ellenkezik”. A támadás a Gyöngyösi-hagyomány ellen tehát áttételes, de rendkívül kemény, hiszen a leoninussal veszi egy kalap alá a hazai barokknak még a XVIII. században is igen népszerű poétáját, illetve annak verselési technikáját. Péczeli indulata két forrásból származik: ezek a „fűl”-nek tetszeni kívánó verselési módok lebéklyózzák az értelmet („Az ilyen versekben többnyire csak a szókban, nem pedig a gondolatokban van a szépség”), de megkötözik ugyanakkor a poézis teremtő erejét (ami „teremt ott is, ahol semmi nints”), a poéta mindenható képzeletét (amely a „világot egy perzentés alatt öszve járja”) s egyáltalán, korlátozzák a poéta hatalmát, aki „némi-nemüképpen ura a természetnek”. Péczeli József tanulmányában a barokk tradíció ellen mind az eszmék, mind egy új poétai státus nevében lázad, s bár figyelemre méltó, hogy a gondolat és a teremtő erő *együtt* küzd a túlbonyolított forma nyúge ellen,⁴⁹ az is jól látható, hogy Péczeli értelmezésében a költői minőség lényegében független nemcsak a nyelvi megformálástól, de magától a nyelv közegétől is. Erről nyíltan és több változatban is megfogalmazott álláspontja árulkodik: „az igazi poézisnek pedig szépnek kell lenni, akármeltyik nyelvre fordítottassék, mert a fordításban megmaradnak a felséges gondolatok, csak a szónak a hangja vész el...⁵⁰

A forgalmas Duna-parti kereskedővárosban, Komáromban letelepedett prédikátornak a Gyöngyösi-féle verselés ellen intézett támadása azért is érdekes, mert fordítói gyakorlatában őt ettől függetlenül mélyen befolyásolta a XVII. századi poéta nyelve. 1786-ban jelent meg és – mint más összefüggésben utaltunk rá – aratott igen széles körben nagy sikert Voltaire *Henriade*-jából készített fordítása, márpedig e fordítás nyelve – szövegpárhuzamokkal egyértelműen kimutatható – a magyar barokk nagy hatású költőjének köszönheti a legtöbbet, s meglepő, hogy Voltaire eposza – a felvilágosodás hősköltevénye! – milyen jól illeszthető bele ebbe a stiláris hagyományba.⁵¹ Abban, hogy Péczeli József a magyar XVIII. századvég legsikeresebb irodalmárai közé tartozik, bizonyosan közrejátszott az a körülmény, hogy az új vallásos energiákat közvetítő fordításai nyelvileg nagyon is szorosan folytatták a hagyományos magyar poézist. Amikor Péczeli a voltaire-i eszmevilágot az oly kedves és megszokott tradíció nyelvén szólaltatta meg, nemcsak csatát nyert, de meghódította azokat is, akik verstani téren élesen szemben álltak – vagy szemben kellett volna állniok – vele. Horváth Ádám azonnal és hevesen reagált Péczeli Hirmondóbeli verstani kritikájára, de nagy híve volt a magyarul megszólaltatott „Henriás”-nak, s így volt ezzel mindenki, aki részt vett ebben a meglepően széles körű

⁴⁹ Péczeli szóban forgó cikkében foglalt gondolatok értelmezéséhez l. Szegedy-Maszák Mihály: *Csokonai: A magánossághoz*. In: *Világkép és stílus*. Budapest, 1980. 75–95.; Szauder József: *Csokonai poétikájához*. In: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Budapest, 1980. 339–367.; Paul van Tieghem: *Le préromantisme*. (Paris, 1924) című művének *La réaction contre la poésie classique*-ről szóló fejezete. Péczeli gondolatmenetének kialakításában bizonyára közrejátszottak a századelő francia irodalmában a rím körül kibontakozott csatározások is. L. Philipe van Tieghem: *Les grandes doctrines littéraires en France*. Paris, 1974. *Combats autour de la poésie* című fejezet.

⁵⁰ Minden Gyűjtemény, 1789. II. 53.

⁵¹ L. Tóth Emőke: *Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom*. Szeged, 1933; Némédi Lajos: *Adalék a XVIII. század magyar stílustörténetéhez*. (Péczeli és Szilágyi Henriade-fordítása). Debrecen, 1938; Bíró Ferenc *i. m.* 406–408.

polémiában. A bécsi Magyar Muzsa árkusain Földi János szól hozzá a kérdéshez, majd ő és Horváth Ádám levelezésükben folytatják a diskurzust, de levelezésbe kezd e témáról Horváth Ádámmal a pápai mérnök, Kováts Ferenc is. Kassán a Magyar Muséum ifjú szerkesztője, Batsányi fejti ki véleményét, híres Nótáriusának ajánlásában pedig Gvadányi József foglal állást, s a vitatkozó irodalmárok névsorát távolról sem merítettük ki.⁵² Azt, hogy e vitával végleg megtört a verstani hagyomány hatalma, éppen e hagyomány legszigorúbb védőjének, Gvadányi Józsefnek a magatartása árulja el. Az öreg gróf Péczeli József nagy tisztelői közé tartozott, s habár ő a tradíciót az élet minden területén igyekezett védelmezni, azért bölcsen engedményeket is tett ott, ahol az engedmény valami lényegesebb érintetlenül hagyásához járult hozzá. *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című, nagy sikerű munkájának (1790) nem kevésbé nevezetes Előljáró beszédében éppen a négysarkú verselést védve mondja ki jelmondatát: *Omnis mutatio periculosa*, de érveléséből világosan kiderül, hogy ez a harc már csak utóvédharc, s ha nem is minden szó nélkül, de itt már engedni lehet. A „négysarkuaknak folyása már kiszáradott, mint Temesvár körül a posványosság” – idézi az „új poéták” állítását, akikre úgy tekint, mint Caesar tekintett Brutusra, s legerősebb érve ellenük változatlanul Gyöngyösi István költészete. Hozzá hasonló magyar költőt még nem szült magyar anya, s ő csak négysarkú verseket írt. Ám már el kell ismernie neki is: „Vagynak szép munkák kétsoros versekkel is, megvallom, valamint t. Péczeli József úr magyar *Henriása*, mert ezen munka arany munka és minden ditséretre méltó”, vagyis: pontosan azt a szerzőt dicséri, aki egyedül támadta teoretikusan is az ő kedves verselési módját, s *nagyon* dicséri: „igaz és szépen folyó magyarságáért, válogatott gondolatokért, tökéletes poesisi reguláknak megtartásáért Gyöngyösi István munkái mellett első helyet érdemel” Voltaire eposzának magyar fordítója. Igaz, szebb s főleg: „méltóságosabb” lett volna műve, ha négysoros versekkel készült volna, e fenntartás sem takarhatja el: a hagyomány bástyáit már szétrombolta az újfajta verselés divatja. Ez az öreg generális verselésében is érezteti hatását: Rontó Páljának kalandjait ő maga is páros rímekbe szedve mondja el, sőt, a nótárius történetének folytatását is, ami azért figyelemre méltó, mert éppen ez a műve szól a legerőteljesebben a változások ellen. A Gyöngyösi-vers uralma ezzel véget ért. Amikor Batsányi János 1790-ben négysarkú strófában ír jelentős költeményt (*Busongás*, II. rész), akkor jól látható, itt már nem a hagyomány követéséről, hanem a hagyomány tudatos alkalmazásáról kell beszélni. A barokk epika és elmélkedő vers szívós életű strófájának az ideje lejárt, s nem mentheti meg az sem, hogy a századvégen kezdik felfedezni a magyar barokk költészet legnagyobb alkotását, a *Szigeti veszedelmet*; Ráday Gedeon és Kazinczy Ferenc azonban verselése ellenére tartják nagy költőnek Zrínyi Miklóst.

A páros rímű tizenkettős viszont végleg gyökeret vert a magyar költészetben. Nemcsak a felvilágosodás legnagyobb magyar költője, Csokonai Vitéz Mihály írta így nagy verseinek egy részét, de a belőle alkotott strófák Arany János és Petőfi Sándor költészetében is fontos szerepet játszanak majd.

⁵² A vita részleteire l. Rónay György *i. m.*

b) Az énekelt versek átalakulása

A Gyöngyösi-verselés végső soron a francia irodalom megnövekedett presztízisének hatására alakul át páros rímű tizenkettőssé: a klasszikus század nagy műveinek és a felvilágosodás verses alkotásainak befolyása az átalakulás kezdeti fázisaiban lényegében mindig jól látható. A négysarkú vers a hagyományban azonban az elbeszélés és az elmélkedés versformája volt, s így távolról sem merítette ki a hagyományos verselés körét. Különálló s mennyiségileg nagyon is jelentős ágát alkották a „magyaros”, tehát ugyancsak a rímes-ütemes verselés körébe tartozó tradíciónak a lírai mondanivalók kifejezésére felhasznált strófák, amelyek igen változatosak s ugyanakkor igen bonyolultak is voltak. Itt – ha nem is kizárólag, de az esetek túlnyomó részében – énekelt versekről van szó, amelyeket dallamokra írtak. Nem állíthatjuk, hogy a barokk énekköltészetnek ez a hagyománya a XVIII. század közepére teljesen a háttérbe szorult volna, de ekkortájt alakul lényegesen át s lép be az énekek költésébe egy olyan tendencia, amely merőben más utakra tereli a versszerzésnek ezt az ágát.

A barokk énekköltészet átalakítását Amadé László kezdte meg. A korábbi, többnyire tíz-tizenöt szótagos sorokból épült énekes strófák uralmát az ő költészete szakítja meg: rafinált és mégis kecses, bonyolult, de azért könnyed strófászerkezetekből álló versei igen népszerűek voltak, sokan utánozták őket.⁵³ Mégis, az Amadé-vers csak a század középső évtizedeiben aratta diadalait, a távolabbi jövő alakulása szempontjából nem rendelkezett igazi energiával. A század második felében figyelhető meg a – Horváth János terminusát használva – „nemzeti versidom” érvényesülése a költészetben, ami voltaképpen a népköltészet jellegzetességeinek érvényesülését jelenti. Nem egyértelmű és nem közvetlen hatásra kell gondolnunk. Amikor Ráth Mátyás és Révai Miklós 1782-ben herderi inspirációra és osztrák példák nyomán felhívást tesznek közzé a „köznépi” énekek gyűjtésére, akkor napfényre akarják hozni azt az orálisan élő poézist, amely a „köznép” költészete ugyan, de nem feltétlenül a népé. Horváth János joggal jegyzi meg, hogy sem Ráth Mátyás, „sem pedig (még kevésbé) Révai Miklós nem szorítják az irodalom alatti köznépre a »Volkslied«, a »köz-ének« fészket...”, amit jól jelez, hogy a népi és a régi számukra is egymásba tűnő fogalmak. Őt – tudniillik Révait – „általában az eredeti magyar versköltészeti hagyomány érdekli, s mint abba szintén beletartozó, érdekli *egyebek közt*, de nem kizárólagosan, sem elsősorban. a csak szóban élő profán »köz-ének«, mind a műveltebb társaságoké, mind a népé.” A népdalt korántsem tűzi ki még a magyaros dalköltészet mintájául, de költői nyelve és világi jellege miatt szívesen látja a műköltészet támogatói közt.⁵⁴ Éppen ezért bírt számára különleges jelentőséggel a magyar költészeti hagyományban Faludi Ferenc és ezért szorult nála háttérbe Amadé Lászlónak ebben az időkorban még sokkal szélesebb körben élő öröksége. Ez egyúttal a kor tendenciája is volt: a század középső évtizedeitől Faludi fellép a magyar költészet színpadára, s az általa megkezdett tendenciák egyre erősödnek, Amadé hatása pedig gyengülni kezd. E fordulat alapja vélhetően a népköltészethez való viszony aligha tudatos megváltozásával

⁵³ Amadé László verseléséről l. *Várkonyi báró Amadé László versei*. Összegyűjtötte, bevezette és jegyzetekkel kísérte Négyesy László. Budapest, 1892.; Tözsér Árpád: *A rokokó vers mozdulatai*. ItK, 1980. 409–327.

⁵⁴ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluiditől Petőfiig*. Budapest, 1927. 49–55.

hozható összefüggésbe. Az „irodalmi népiesség” mozgalmát Horváth János éppen Faludi Ferenc költői működésétől indítja el, s ha nem is lehet arról beszélni (mint ahogy Horváth János sem arról beszél), hogy most egy „népies” irodalmi irány indult el, az azonban nem vitatható, hogy a magyar énekszerzés más karakterű volt előtte, mint utána.

Faludi Ferenc költői gyakorlata ugyanis a látszólagos hasonlóság ellenére is erőteljesen eltér az Amadé által művelt poézistól, s az idő Faludi szövetségese: az előbbi korszerűsítette és felfrissítette a barokk énekkvess hagyományát, az utóbbival viszont új folyamat indult el. Faludi – szölkünk róla – éveket töltött Rómában, s Carpato Dindimeio néven tagjai sorába választotta az Árkádia társaság is. Feltehetően itt, az itáliai irodalmi körökben dívó bukolikus irodalmiság példái ösztönözték magyarul kibontakozó költői tevékenységét. Igaz, irodalmi mintái nincsenek pontosan tisztázva, az eddigi kutatások eredményei azonban valószínűvé teszik: nem volt a szó mai értelmében vett eredeti költő ő sem: témái kivétel nélkül kölcsönözött témák. A legteljesebb mértékig eredeti volt viszont a legfontosabb vonatkozásban, a nyelvi megformálás szintjén, az olasz áriáktól vagy francia sanzonoktól kapott lírai ötleteket kivételes tehetséggel alakította magyar költeményekké.⁵⁵ Eredetiségének egyik eleme az, hogy verseiben az idegen dallamokat követő strófaképletek világos, éles és szabatos, a magyaros vers ütemezését követő sorokból épülnek fel. A magyar népdalok ritmizálásához ennyire közel álló sorokat előtte senki nem írt. A kecses és könnyed, de főképpen egynemű európai énekkvess áthasonítása együtt járt tehát nála egy, a magyar népköltészetre emlékeztető s feltehetően közvetlenül a népdalok hatásával magyarízható ütemezés kialakításával: az európai minták követésével *együtt* követte az addig homályban maradó hazai népköltészeti hagyományt is. A népköltészet e lényeges elemének beemelése a műköltészet világába aligha véletlen fejlemény, hiszen Faludi – mint a verseit kiadó és igen jól informált Révai Miklós írja – eljárta a „köz nép és a tseléd közé”, hogy tanulmányozza a „tulajdonabb magyar szó ejtéseket”.⁵⁶ A moralista Faludi (látuk) élesen szembeállította egymással az „úri”-t és a „paraszti”-t, a költő azonban – minden jel erre utal – nem habozott eltanulni bizonyos elemeket a paraszti nyelv kifejezőskincséből és a nép költészetének jellegzetességeiből. Eklogáinak pásztorai – hiába van vergíliusi nevük s hiába panaszojkák a hazai jezsuiták rossz közérzetét –, magyar pásztorok, akik „telekes boeskor”-t viselnek, ételük pedig lencse szalonnabőrrel. Az ilyenfajta mozzanatok aligha tartoznak a poétai lelemények közé, itt nyilván a századközépen élő hazai parasztlak életformájának ismeretét tételezhetjük fel. Valószínű, hogy e találkozások alkalmával leste el a magyar népdalok jellegzetes ritmikáját is.

Faludi teremtette meg a négy hetes sorból álló, páros rímű strófát, s nála bukkan fel az olasz-német eredetű, a nyolcas-hetes sor kétszeri váltakozásával, keresztrímmel képzett versszak, amely az elkövetkezendő évtizedek kedvelt „magyaros” versformája lett. Kedvelt, de távolról sem uralkodó: Faludi újításai természetesen nem szorították ki az énekkelt strófák hagyományos

⁵⁵ Faludi költészetének forrásaihoz l. Koltay-Kastner Jenő: *Faludi Ferenc olasz versformái*. ItK, 1924. 19–27.; Turóczy-Trostler József: *Az első magyar szonett* (Faludi és a gálans költészet). Budapest, 1928; Gálos Rezső: *Faludi Ferenc Cupido-ja*. RK 1932. 312–313.; Szauder József: *Faludi Ferenc és Itália*. In: *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Budapest, 1963. 363–387.

⁵⁶ Faludi Ferenc *Kölkteményes maradványai*. Győr, 1786. 87.

változatait. Inkább arról beszélhetünk, hogy most olyan új tárháza nyílt meg a magyar verselési formakultúrának, amelyről korábban nem is tudtak a költők. Ezzel megnyílt az út a dalszerű poézis számára a leginkább adekvát verselési mód felé. Faludinak ez az orientációja független a Herder nevéhez kapcsolódó eszméktől, hiszen nála a „nemzeti”-nek még nincs önálló értéke, verselésének e sajátosságában elég határozottan a XVIII. század első felében virágzó bukolikus költészet egyik s eredeti változatát kell látnunk. Olyan költészetről van szó, amely az árkádiai poézisből származik. Faludi költeményei csak 1787-ben jelentek meg nyomtatásban, de hatásuk már jóval korábban kimutatható (Verseghy Ferenc a hetvenes évek elején Faludi követőjének számít),⁵⁷ s bizonyosan nagy szerepük volt a népies dalköltészet terjedésében, a népköltészet iránt felébredő érdeklődésben és így abban is, hogy a magyar nemzeti jelleg határozmányai közé viszonylag gyorsan és nagy erővel vonul be a nép, vagyis: a jobbágyok által beszélt nyelv és az általuk alkotott művészet, abban tehát, hogy – mint Dugonics András vagy Csokonai Vitéz Mihály – a tősgyökeresen magyart már a nép beszédében és költészetében találják meg.

3. Az ún. „nyugat-európai” verselés

Az 1780-as évek második felében az irodalomra – pontosabban: a költészetre – vonatkozó reflexiók minden korábrinál jelentősebb szerephez jutnak a kulturális életben. A deákosok vitája – láttuk – most kap új lendületet: 1787-ben jelenik meg Baróti Szabó Dávidnak már évek óta készen lévő *Ki a nyertes hangmérséklésben* című vitairata, s Rájnis József is viszonylag gyorsan készíti el rá 1789-re már ki is nyomtatott, a vitatott kérdések körét kiterjesztő válaszát. 1786-ban veszi kezdetét Péczeli József és Horváth Ádám között az a polémia, amely a leoninusok, de főként a négysarkú versek ügyében a kor számos literátorát készíteti arra, hogy kifejtse saját álláspontját. A szóba kerülő problémák köre itt is kitágul, talán túlságosan sok irányba is. Ha a központ, ahonnan a kérdések felmerülnek, a verstan világa is, a felmerülő kérdések már jóval túlmutatnak rajta. Már nemcsak a verselési technikák egymáshoz való kapcsolata tölti meg dinamikával a vitát: a csak kirekesztő és elutasító magatartás a háttérbe szorul, s felmerül magának a verselésnek a költői minőséghez, a műfajokhoz, a zenéhez vagy a beszédhez való viszonya is. A nézeteltérések azután előhívják a klasszikus irodalmi tradíciónak és a modern kor irodalmának összehasonlítását s a közöttük való választás problémáját: ha a századvég magyar irodalmában nem ismétlődik is meg a „régiek és újak” vitája, de bizonyosnak látszik: ez a feszültség is áthatja a kor irodalmi életét⁵⁸ Ennek egyik folyománya, hogy szembesülnek egymással a fordítás kérdésében elfoglalt álláspontok: a klasszikus tradíción alapuló imitációs eljárás most szorul végleg háttérbe a hű fordítás modern igénye mögött.⁵⁹ Amihez nyúlnak, mindenütt nézeteltérések tárulnak fel s mögöttük újabb problémák rajzanak elő. Az 1790-es évek körüli időkből a magyar irodalmi közgondolkodás a forrongás állapotában van, az irodalmi életet nyílt és rejtett (= nem a nyilvánosság előtt zajló) nézeteltérések szövik át.

⁵⁷ Szauder József: *Verseghy pályakezdése*. In: *A romantika útján*. Budapest, 1981. 50–81.

⁵⁸ Szajbély Mihály: *„Régiek és újak” vitája a XVIII. század második felének magyar irodalmában*. ItK, 1985. 330–342.

⁵⁹ Tarnai Andor: *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*. ItK, 1959. 67–83.

E nézeteltérések feltárása és elemzése természetesen csak egy kritikátörténeti stúdium tárgya lehet. Mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy ez az időszak az irodalomról való szakszerű eszmélkedés jelentős időszakai közé tartozik a magyar irodalom történetében, mint ahogy az is bizonyosnak látszik, hogy ami most a viták előterébe kerül, annak egy része innen, a gyakorlat terepéről, pontosabban: a verselési technikák terepéről indul útnak. Annak az alapját, hogy a kor emberei az irodalom mégoly apró és technikai jellegű kérdéseire számunkra ma már átélhetetlen szenvedéllyel viszonyultak, a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom presztízsének példátlan megnövekedésében kell látnunk. Az indulatok ilyen hőfokon aligha támadtak volna fel, ha a szereplők nem érzik úgy: rendkívül komoly a tét. Az eddigiek során több vonatkozásban is szóltunk arról, hogy ez a helyzet már a század közepe tája óta létezik: az 1750-es évektől jól látható, hogy az értelmiség különböző módokon, de arra törekszik, hogy magára vállalja a (nemesi) nemzet kulturális érdekeinek képviselőjét, amivel természetesen saját jelentőségére világít rá és saját jelentőségét éli át a nemzet életében. A XVIII. század második felén végigvonuló, de korántsem egyenletes ritmusban érvényesülő tendenciáról van szó. Időről-időre felerősödik, s ebben az értelmiség helyzetében bekövetkezett változásokra kell gyanakodnunk. Így a deákosoknak az 1770-es években erőre kapó s a nyilvánosságra kilépő törekvései mögött minden valószínűség szerint ott munkál az a bizonytalanság, amelyet a jezsuita rend feloszlata, a kormányzat szekularizációs törekvései (így a Ratio Educationis kidolgozása) ébresztett az egyházi értelmiség köreiben. Az 1780-as évek második felének új lendületét viszont inkább a megnyíló lehetőségek kínálták: az értelmiség egy erősödő nemesi ellenállás politikai mozgalmához kapcsolhatta a nemzeti művelődésnek a nemesi érdekektől (bármiféle nemesi érdektől) ekkor még eltérő ügyét. Meg kell jegyezni, hogy – már a nyelvkérdésről szólva utaltunk rá – a napi politika szintjén nincs éles szembenállás a nemességgel, de az ideológia síkján az eltérés szembeötlő. Ez magyarázza, hogy a nemzeti nyelv és irodalom ügyét szenvedélyesen védő irodalmárok nagyon is gyakran tartoztak a jozefinisták táborába – a protestáns Péczeli József éppen úgy lelkes híve volt a császárnak, mint a katolikus Révai Miklós, s a sort természetesen távolról sem merítettük ki.

A versújítás harmadik fejezete ezzel az új helyzettel hozható összefüggésbe. Az oly nagy jövő előtt álló nyugat-európai verselés⁶⁰ ügyét az irodalomtörténeti hagyomány Ráday Gedeon nevével kapcsolja össze. II. Rákóczi Ferenc kancellárjának az 1730-as években Frankfurtban tanuló fia írja – német mintát követve – az első trochaikus lejtésű rímes verset, a *Tavaszi estvét*. Úgy látszik, hogy a versújításban játszott szerepének a köztudatban élő képe Kazinczy Ferenc későbbi és saját irodalmi harcait támogató interpretációján alapul⁶¹ – a rendelkezésre álló tények ettől némileg eltérő képet sugallnak. Kazinczy szerint ezt az új verselési módot Ráday vezette be, s két tanítványa volt, az egyik Földi János (aki Csokonai számára közvetítette a bölcs öreg

⁶⁰ A nyugat-európai verselés meghonosodásához az általános tudnivalókat l. Orosz László *i. m.* 42–80., Kecskés András *i. m.* 169–187.

⁶¹ L. Kazinczy Ferenc: *Gróf Ráday Gedeon, az első*. In: *Magyar Pantheon*. Életrajzok és életrajzi jegyzetek. Budapest, é. n. 1–19. Ugyanitt: *A Rádayak*. 20–25.

verstani eredményeit), a másik pedig ő, aki viszont Dayka Gábor irányába játszotta ugyanezt a szerepet. Elég egyértelmű, hogy így

Ráday Gedeon (1713–1792)

áll ennek a versújítási iránynak az élén. Az idős poéta valójában csak ekkor, tehát a nyolcvanas évek második felében s már a nyolcvanadik éve felé közeledő férfiként lép ki az irodalmi nyilvánosság színe elé, ekkor jelennek meg versei a Magyar Muzsában, a kassai Magyar Museumban, az Orpheusban s a Helikoni virágokban, nem sok, szám szerint mintegy tizenöt.⁶² Jelentősége egy szempontból bizonyosan egyedülálló: a XVIII. század végén ő az egyetlen, nagy múltú történelmi familiából származó arisztokrata, aki bensőséges kapcsolatban van a művelt értelmiség által képviselt irodalmisággal. Ez olyannyira feltűnő jelenség, hogy a csaknem egy évszázaddal később róla értekező Arany János is jónak látja, hogy tanulmányát a főuraknak a nemzeti irodalomban játszott szerepéről szóló fejtegetésekkel kezdje. Nem zárható ki, hogy Kazinczy Ferenc számára is főleg a Ráday alakjában rejlő jelképi erő volt a fontos: íme egy gazdag és előkelő úr, aki rangját, anyagi lehetőségeit és idejének jelentős részét a nemzeti művelődés ügyének szenteli, akinek – ugyanakkor – nincs köze a konzervatív irodalmisághoz, ellenkezőleg: az újítók közé tartozik, sőt bizonyos szempontból valóban ő az újító.

A Ráday Gedeonról az irodalmi köztudatban élő képet tehát Kazinczy Ferenc alakította ki, s mivel az adatok igen hézagosan maradtak fenn, nehéz is átlépni a széphalmi vezér nyilván nem egészen elfogulatlan ítéletén. Ráday voltaképpen az 1770-es évek előtt önállósuló és erőre kapó nemesi irodalom körébe tartozik, ő is a világot saját szemével látó és saját ízlése szerint berendezni kívánó előkelő irodalmár, aki mértékkel politizál, ízlése ugyan profán, de távol áll attól, hogy szelleme is az lenne. Magányos kedvelője az irodalomnak s ebből a szempontból egyedül van még a magányos nemesi írók között is, hiszen míg társait általában körülvette egy közönségként működő, szűkebb társadalmi környezet, őt – erre utalnak a jelek – nem. Az a mód, ahogyan művelte az irodalmat, nem is nagyon igényelt semmiféle közönséget, némi túlzással azt mondhatjuk, hogy ő elsősorban olvasó volt s csak azután író. Írásainak jelentős része úgy is felfogható, mint olvasás során kapott vagy támadt ötleteinek megvalósítása. Hosszú életéhez képest nagyon keveset írt, de ha tollat fogott, akkor szinte kivétel nélkül valami újszerű, addig nem volt – általában formai – ötlettel állt elő. Önálló mondanivalók nemigen kívánczoltak ki belőle, a másképpen mondás izgalmát foglalkoztatta, s ez (a dolog természetéből következően) ritkán ébredhetett csak benne. A már említett *Tavaszi estve* a német mód szerint való verselésben tett első magyar próba volt, de nincs okunk kétségbe vonni annak a Kazinczy által lejegyzett s magától Rádaytól származó információnak a hitelességét sem, hogy ő már az 1740-es évek előtt „bátorkodott” „görög schémákat” áthozni a magyar nyelvbe. 1750 táján kezdte el a *Szigeti veszedelmet* hexameterbe átdolgozni. Az 1760-as évek végén azokat a hexametereket készítette

⁶² Ráday verseinek kiadása: *Ráday Gedeon gróf összes versei*. Kiadta és bevezetéssel ellátta Váczy János. Budapest, 1898. A vonatkozó szakirodalomból Arany János tanulmánya mellett fontos Vas Margit *Ráday Gedeon élete és munkássága* (Budapest, 1932) című monográfiája és Rónay György tanulmánya: *Ráday Gedeon*. It, 1962. 41–61.

el, amelyek péczeli kastélyának egyik szobáját díszítő falfestmények alá kerültek. Ezeket Kazinczy még látta és lejegyezte, mielőtt egy nagy tűzvészben elpusztultak volna. De poétai kísérletei korántsem csak metrikai jellegű kísérletei voltak. Feltehetően benne merült fel először egy honfoglalási eposz terve, de az ő Árpádja nem a klasszikus eposzok versformájában szólalt meg, hanem jambusi sorokból álló stanzákban. Az elkészült öt strófa meg is jelenik majd a Magyar Muzsában. A hozzá csatolt jegyzet szerint a bajnoki ének még „Fel. József császár gyermekségében iratott és a német és francia szorosabb versmérték szerint szabotott.” Arany János e versekkel azonos színvonalúnak ítélte a *Szigeti veszedelem* egyik epizódjából készült átköltést, a *Török ifjú énekét*. Szerinte Ráday itt már (feltehetően 1750 körül) meglehetősen biztonságosan mozog az új verselési technikában, s így azok a jambusai, amelyek a „kínos tapogatózás bélyegét viselik”, nagy valószínűséggel még korábban keletkeztek. A versek dőcögése azonban nem zavarta az öreg gróft, mint ahogy nem zavarta a nyolcvanas évek legigényesebb szerkesztőjét, az ifjú Kazinczy Ferencet sem, amikor közzé tette őket az Orpheus második kötetében.

Az igen csekély terjedelmű életmű tanulsága szerint tehát Ráday Gedeon nem egyszerűen kísérletező kedvű költő volt, de általában éppen a kísérletezés vágya adta kezébe a tollat, némi túlzással szólva: ha nem jutott eszébe valami addig nem létező megoldás, nem is írt. Ezért próbálkozott olyan verselési módokkal, amelyekkel mások még nem próbálkoztak a magyar irodalomban, ezért kísérletezik ő először – tudomásunk szerint – honfoglalási eposz írásával. A század közepe táján új erőre kapó nemesi művelődésnek Ráday Gedeon az az alakja, akit – a többiekkel ellentétben – az irodalmi kifejezőmód problémái izgatnak elsősorban. Mások ének a hagyománnyal, ő pedig – ha nem is teoretikus nyíltsággal, de – szakít vele. A mentális tér tágítása számára a másfajta kifejezésért vívott küzdelemként jelenik meg. Ebből a szempontból kétségkívül ő a legigényesebb társai közül, de a Bessenyei évtizede előtti időszak nemesi irodalmárait oly jellemző magány talán senki életművének nem ártott annyit, mint az övének: a közönség hiánya termékenyítő kihívásoktól fosztotta meg. A nyilvánosságra akkor lép ki, amikor a fiatalok között fellángoló viták rávilágítanak kezdeményezéseinek jelentőségére. Feltehetően ez az alapja annak, hogy a gazdag arisztokrata pártfogóként is jelen van a nyolcvanas évek irodalmi életében, támogatja a kassai Magyar Museumot, Verseghy Ferenc és Földi János egyaránt szoros kapcsolatban volt vele. Ekkorra azonban már eljárt fölötte az idő, az elméleti alapossággal töprengő fiatalok tisztelték ösztönös kísérleteit s méltányolták jóindulatát, de halála után elég gyorsan kiderült: a tapintat jó adag ellenérzést fedett el. Földi János 1793. augusztus 12-én Kazinczyhoz írott levele erőteljesen világít rá a közöttük megvolt mély nézeteltérésekre.⁶³ E levél megírása vet véget a Földi János és Kazinczy közötti barátságnak, Kazinczy számára túlságosan is sokat jelentett az öreg gróf ahhoz, hogy ezt a lázadó hangot tolerálni tudta volna. A támadás érdemi részét nem is vette igazán komolyan, legalábbis a Rádayról szóló és később keletkezett írásaiban szót sem ejt róluk – de úgy látszik, hogy itt igazából nem is a verselés kérdései voltak a

⁶³ Kaz. Lev. H. 304–308. „Ugyan hogy méritek ti a Syllabákat?... Az öreg Gróf Rádaynak eltűrtük azt életében, mert öreg, mert Báró, mert Gróf volt, 's kívántuk, hogy dolgozzon, a' mit tud.... de érdemel e a' hiba követőket?...” (306)

fontosak. Ezekben az írásokban Kazinczy viszonylag keveset ír idős barátja irodalmi tevékenységéről, hogy annál élettelibben rajzolja meg emberi alakját, s tette ezt úgy, hogy tudta: Ráday kéziratait a família megsemmisítette, művek tehát alig-alig maradtak az utókorra. Az utód nyilván biztos volt benne, hogy így is, ennek ellenére is a magyar irodalom egyik halhatatlan alakjáról beszél, akinek a halhatatlanságát nem a művek alapozzák meg, hanem egy új verselési mód bevezetése biztosítja majd, a nyugat-európai verselés meghonosítása, amelyet sokáig valóban Ráday-nemnek is neveztek az utódok. Utaltunk már a Kazinczy által megkonstruált leszármazási sémára, amely szerint Rádaynak két tanítványa volt: Földi János (tőle Csokonai tanult) s maga Kazinczy, aki viszont Dayka Gábornak adta tovább a rimes időmértékes verselés titkait. Ez a séma azonban valóban Kazinczy konstrukciója, hiszen tudjuk, hogy Földi János Rádaytól függetlenül s már a nyolcvanas évek elején elkészítette rimes anapsztusait, maga Dayka pedig Verseglyt nevezi meg példaképének az új verselési módban.⁶⁴ A Kazinczy által kialakított és egyneműsített képnek az adatok több ponton is ellentmondanak tehát, az azonban bizonyos, hogy az idős arisztokrata társadalmi tekintélye sokat jelentett az új kezdemények legitimációja szempontjából, arról nem is beszélve, hogy az ő, nem a klasszikusokból kiinduló, hanem a modern nyugat-európai irodalmak példáit követő verselési ösztöne – hibáival együtt és elméleti érdeklődés nélkül is – valóban a magyar verselési kultúra legnagyobb jövő előtt álló hagyományát segítette megalapozni.

Kazinczy azzal, hogy túlértékelt, pontosabban: a maga küzdelmeinek támaszaként idézte meg Ráday alakját s interpretálta a versújításban játszott szerepét, némiképpen el is terelte a figyelmet arról, hogy 1790 körül ez az öreg gróf az irodalmi élet egyik legizgalmasabb szereplője volt. Műveltsége és elfogulatlansága biztatást és erkölcsi támaszt adott a fiatalabbaknak s ezt azért is tehetette, mert inkább az irodalom világa fölött, nem pedig az irodalom világában élt.

Az ún. nyugat-európai verselés – s egyáltalán: a hazai verstani kultúra – történetében fontosabb szerepet játszott az a férfi, akinek Kazinczy csak másodlagos szerepet juttat.

Földi János (1755–1801)

Nagyszalontán született, apja tehetős szűrszabó mester volt. A fiú azonban korán árvaságra, s ezzel szegénységre jutott.⁶⁵ Szinte elképzelhetetlen nehézségek közepette, rendkívüli akaratőről téve tanúbizonyságot végzi tanulmányait Szalontán, Debrecenben, majd Pesten. Harmincharmadik életévében jár, amikor 1788 novemberében kézhez kapja orvosi diplomáját.

⁶⁴ L. Dayka levelét Vitéz Imrénének 1791. június 11-én. In: *Dayka Gábor költeményei*. Kiadja Abafi Lajos. Budapest, 1880. 109.

⁶⁵ A Földi Jánosra vonatkozó szakirodalom legfontosabb munkái: *Földi János költeményei*. Kiadta és bevezetéssel ellátta Mixich Lajos. Budapest, 1910.; *Földi János: A' versírásról*. Bevezetéssel, utószóval, jegyzetekkel, magyarázatokkal, szógyűjteménnyel közzéteszi a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961-62. évi IV./b. osztályának munkaközössége. Szerkesztette Ádám Révész Gabriella. Budapest, 1962. Életrajzát I. Mixich Lajos id. kiadásának bevezetőjében. Életművéről modern értelmezés: Horváth János: *Csokonai. Csokonai költő-barátai, Földi és Fazekas*. Budapest, 1936.; Julow Viktor: *Doktor Földi János*. Alföld, 1964. 262–267.

1790-ben feleségül veszi a nagy hírű debreceni orvos, Veszprémi István leányát, Juliskát, s valószínűleg apósának is szerepe van abban, hogy 1791 végétől (ahogy egyik kiadványának címlapján áll majd) a „Szabad Hajdu Városok Kerületének rendes Orvosa” lesz. Székhelye a Debrecenhez közel fekvő Hadháza volt.

Földi a századvég magyar értelmiségének egyik karakteres személyisége. Polihisztor: tekintélyes orvos, de szenvedélyes kutatója a biológiának, a zoológiáról (az „állatok országá”-ról) készült s Linnét követő rendszerezése magyar viszonyok között komoly tudományos teljesítményként értékelendő. A nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom is elsősorban tudósként foglalkoztatta: ő lett a nyertese annak a pályázatnak, amelyet a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői egy magyar grammatika írására hirdettek meg, bár a bíráló bizottság végül jobbnak látta, ha a beérkezett művekből állít össze egy nyelvtant, amely *Debreceni Grammatika* címmel vált nevezetessé a nyelvújítási harcok idején. Földi irodalmi pályájának az ívét követve az lehet a benyomásunk, hogy jobbára az irodalomművelés gyakorlati kérdései érdekelték: problémaérzékenysége és analízáló képessége meghaladták költői tehetségét, bár a ránk maradt mintegy harminc költeménye között van néhány maradandó mű. Verseinek mintegy fele fordítás, de másik felének túlnyomó része sem tekinthető igazán személyes jellegű költészetnek. Voltaképpen két olyan verse van, amelynek ő a lírai hőse. Az egyik a Veszprémi Juliskával való eljegyzése alkalmára készült *Enyim Juliska* című s a megtalált szerelem örömét kifejező, ujjongó ének, a másik pedig *Az én sirhalmom* című elégia, amely visszafogottságában is megrendítő panasz egy boldogtalannak érzett és ideje előtt lezáruló élet végén. Lírai arcképe aligha vázolható fel, költeményeit inkább alkalmakra írta vagy túlságosan is általános témát versel meg bennük. Az utóbbiak közé tartozik az *Idegen szépség* vagy az *Egy kevély Széphez* című verse, bár lehet, hogy bennük állítólag túlságosan is kacér feleségét dorgálja.⁶⁶ A fordított szerzők között az *aurea mediocritas* Horatiusa (*Licinius*hoz) éppen úgy ott szerepel, mint a hazai fordítók körében kevésbé népszerű Catullus: az *Éljünk Lesbia*... izzó szenvedélyét az apró termetű és beteges hajdúhadházi orvos szólaltatta meg először magyarul. A szerelem mindenestre fontos téma volt számára. Viszonylag sok időt töltött el Anacreón társaságában, láthatóan vonzotta az a lírai személyiség, amely az örömök utáni vágy erejének, de az örömeire való csábítás korlátozott lehetőségének feszültségében él. A szerelem a tárgya legerjedelmesebb versének, a *Rénáld Adorján Galatéája* című „alagya”-sorozatnak is.

A versek megerősítik azt a benyomást, hogy Földi nem volt igazi költői tehetség, de kivételes érzékenységgel rendelkezett a költői minőség iránt. Irodalmi tevékenységét elsősorban e minőség kutatása ihlette, s versei talán olyan pillanatokban születtek, amikor úgy vélte: megtalált valamit. Ezért érzi úgy az utókor olvasója, hogy versek írására is főleg poétikai-verstani problémák késztették. Első ránk maradt költeménye egy rímes anapsztusokban készült alkalmi vers, s

⁶⁶ Veszprémi Juliskáról ezt a képet Mixich Lajos alapozta meg említett életrajzában, Juhász Géza nevezetes tanulmánya (*Csokonai Rozáliája*. In: *Csokonai-tanulmányok*. Budapest, 1977. 218–256.) pedig megerősítette. Új adatok fényében Nagy Sándor vont a Juhász Géza által kialakított hipotézist (vö. *Földi János házassága*. Egy tudományos misztifikáció természetrajza és Csokonai állítólagos szerelme. Alföld, 1973. 146–157.).

egyáltalán nem zárható ki, hogy a deákos kötetek megjelenése után maga jött rá erre a verselési lehetőségre. A nyilvánosságot nem kereste különösebben, első jelentkezése az irodalmi életben a Péczeli József és Horváth Ádám között 1786-ban, a Magyar Hirmondó árkusain kibontakozó vitához kapcsolódik:⁶⁷ a négyverses versek és a leoninusok körül kibontakozó s hamar széles körűvé váló eszmecsere az ő hozzászólása ad új irányt. Nem lenyenesni akarja a torz hajtásokat (mint Péczeli) s nem védeni a megszokottat (mint Horváth Ádám), hanem – e nézeteltérést mintegy ürügyként felhasználva – bemutatja egy új verselési mód, a rímes-időmértékes verselés lehetőségeit. E lehetőségek fényében még a leoninus is megszépül előtte, legalábbis – még most – nem jut eszébe elítélni.

A szakirodalomban régi vita az elsőség kérdése: vajon Ráday vagy Földi tekinthető irodalmunkban e nagy jövő előtt álló verselési mód meghonosítójának? Kétségtelen, hogy Ráday Gedeon bizonyíthatóan előbb írt e nemben, mint a nála jóval fiatalabb Földi János, s habár nem zárható ki, hogy kéziratban maradt kísérleteinek híre eljutott Földihez, de nem is bizonyítható. Valószínűbbnek látszik, hogy a szalontai iparos gyermeke nem az öreg gróf nyomdokain haladva kezdte el a maga kísérleteit. Az igazolhatatlan állítások feletti töprengéseknél célravezetőbbnek látszik egy futó pillantást vetni a két költő verstani nézeteire, innen ugyanis meglehetősen jól előtűnik, hogy ha azonos irányban munkálkodtak is, elég lényeges különbségek vannak közöttük. Sőt, a különbségek lényegesebbek, mint ami a deákosokat szembeállította egymással. Természetesen nem zárható ki, hogy Földi előtt is ott lebegett a nyugat-európai verselés példája, ő azonban a mértéket nem a német vagy a francia, hanem a görög és a latin nyelvű poézis alapján, azaz: lényegében a hazai deákosokat követve fogta fel, míg Ráday egyértelműen német minta nyomán haladt.⁶⁸ Talán nem is kell hangsúlyozni, hogy igen lényeges eltéréstől van szó, s érthető, ha Földi 1793-ban (Ráday halála után) meglehetősen nyersen mondja ki, amit korábban – a békesség kedvéért – nem akart kimondani. Ez a már idézett, 1793. augusztus 12-én, Kazinczyhoz írott levél mély, mondhatni elementáris nézeteltéréstől ad hírt, s korántsem valamiféle vetélkedő indulat szólal meg benne csupán.

A rímes-mértékes verselési technika deákos megközelítése magyarázza azt a már említett tényt, hogy Földi első megnyilatkozásaiban még nem ítéli el a leoninust, a versírásról szóló tanulmányában – amely grammatikájának zárófejezete volt – azonban már számára is az „ízlés romlása”-nak jele az, ahogyan a középkor költői egybeházasították a hangmértéket és a kádenciákat. Ez a leoninus, azaz: a megrímelt hexameter és pentameter elutasítását jelenti. Földi tehát gyorsan jóvátette engedékenységét ebben az egyáltalán nem jelentéktelen kérdésben (amelyben a tartózkodó Ráday Gedeon rögtön harcias álláspontot foglalt el),⁶⁹ de maga az engedékenység mégis árukkodó. Földi kísérletező kedvű költő volt, s ebben semmiféle előítélet nem vezette. A leoninus elutasítása közhelyes poétikai gesztusnak számított a XVIII. század végén, hiszen már Scaliger, minden poétikák legfőbb forrása is „vitosus leoninus”-ról beszélt.⁷⁰

⁶⁷ L. *A' Versírásról* című kötet idézett kiadásának jegyzetanyagát.

⁶⁸ L. Orosz László *i. m.* 44–57.; Kecskés András *i. m.* 173–174.

⁶⁹ L. Orosz László *i. m.* 36–39.; Kecskés András *i. m.* 154–157.

⁷⁰ L. Kecskés András *i. m.* 154.

Azt azonban, hogy Földi János milyen szenvedélyesen és milyen érzékenyen kereste a költői kifejezés erejének lehetőségeit, az a tanulmánya mutatja a legjobban, amelyben kilép a hagyományos verstan dimenziói közül, s a versbéli szép megszokott pillérei (ritmus, mérték, rím) helyett a verseket alkotó mondatok sajátosságai ébresztik fel figyelmét.

4. A szabadvers megalapozása a magyar irodalomban

Földi János 1792 végén, a Magyar Hirmondóban tette közzé az *Elmélkedés a' Sidó Vers írásról* című értekezését. Ez a tanulmány Robert Lowth 1753-ban megjelent *De sacra poesi Hebraeorum* című műve nyomán készült és kivételes jelentőségére Horváth Iván hívta fel a figyelmet. Az alábbiakban az ő, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben* (Földitől Aranyig) címmel, 1972-ben publikált tanulmánya⁷¹ nyomán vetünk egy futó pillantást Földi János verstani eszmélkedésének e különálló s a magyar verselméletben új fejezetet nyitó dokumentumára. Horváth Iván kimutatja, hogy Földinek ez a publikációja az európai művelődés történetében az elsők közé tartozik, amely felismerte Robert Lowth tanulmányának kivételes fontosságát, nem sokkal előzi meg Herder sem. Földi tanulmányának a magyar költészet története szempontjából pedig az a különleges jelentősége, hogy „a szabadvers eszméjét veti fel nálunk először, s mindjárt (sikeres) kísérletet is tesz megvalósítására”. Az angol püspök a héber költészet sajátosságát a párhuzamban (paralellismus membrorum) találja meg, ami azonban a költői beszédet általában is jellemző sajátoságként tűnik fel. Földi János azon kevesek közé tartozik a XVIII. században, aki a Bibliában feltáruló költői minőséget összefüggésben látja a „Poezisnak belső valóságá”-val, vagy „természeté”-vel, s ez a magyar nyelvben éppen úgy érvényesül, mint a latinban. Ezzel a verselés szintaktikai alapjaira irányul a figyelem, s bár még nem történtek konkrét vizsgálatok, valószínű, hogy nemcsak a magyar verselméleti gondolkodásnak kezdődött el egy új fejezete, de ez a szempont befolyásolta a századvég legjelentősebb költőinek – elsősorban Csokonainak – költői gyakorlatát is.

A KÖLTÉSZET A MINDENNAPOKBAN

A század középső harmadától egyre jobban kibontakozó civilizációs fejlődés természetes velejárója volt, hogy az irodalomnak – amelyen ebben az összefüggésben szinte kizárólag verses irodalmat kell érteni – egyre növekedett a szerepe a mindennapi életben. Arról a „tudákosan moralizáló vagy rusztikusan dévaj, populáris költészetről” van szó, amely – mint Lukácsy Sándor írja – eredetileg „falusi papok, kántorok, iskolamesterek pennájából folyt”, s amelyet gyakran egy-egy kisebb közösség ünnepeinek alkalmai vagy éppen szórakozási igényei hívtak életre.⁷² Szóltak versek a születés- vagy névnapokon, disznótoron vagy farsangi mulatságon, költemény kísérte a lakodalmi ebédet éppen úgy, mint a gyászszertartást, versbe kívánczoltak a furcsa vagy tréfás aktualitások, de tollat ragadtak olyan örök témák megverselése céljából is, mint például az

⁷¹ ItK, 1972. 290–305.

⁷² Lukácsy Sándor: *Gvadányi József*. In: *A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig*. Szerkesztette Pándi Pál. Budapest, 1965. 105–114.

asszonyok csúfolása. E népszerű költészet egyik külön ága s a művelők számára a minták egyik forrása a kollégiumok diákköltészete volt. Arany János *Irányok* című tanulmánya (amelyben a nagy költő meglehetősen mogorván szól a „Csokonai előtt és után” „zsibongó” verselők hosszú soráról, akik a „népszerű köznapiság széles, poros országútján haladtak”) egyenesen a „poeta classisok” napi és heti „gyakorlataiból” vezeti le ennek a „művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedő csoport”-nak a tevékenységét (1861). Napjaink felfedező kedvű költő-olvasói, Csanádi Imre és Weöres Sándor ítélete eltér Arany Jánosnak e – mint Bán Imre és Julow Viktor valószínűsítették⁷³ – főleg a petőfieskedők ellen vívott küzdelem által motivált, elutasító álláspontjától, s mi inkább az ő elfogulatlanabb (bár korántsem kritika nélküli) véleményükhöz csatlakozunk.⁷⁴ Így – első lépésként – mai ismereteink szerint úgy látszik, hogy e populáris költészet a kollégiumok világától valamivel távolabb, a vidéki nemesek és értelmiségiek életéhez pedig közelebb helyezkedik el.⁷⁵ Ennek jeleként fogható fel az a már említett körülmény, hogy e költészet szerepe a mindennapok életében a gazdasági helyzet javulásával növekedett, olyannyira, hogy a század utolsó évtizedeiben történetének új időszaka érkezett el. E növekedés alapját bizonyosan a megrendelők életmódjában találhatjuk fel, a nemesek jól és bőségben éltek, életük azonban elzárt élet volt. Viszonylag kevés lehetőségük nyílt arra, hogy a világ tágabb köreivel kapcsolatba kerülve magasabb szintre emeljék termelésüket s ezzel együtt életmódjukban új igények jelenjenek meg. Erre a napóleoni háborúk konjunktúrájáig kell várni. Ugyanakkor a nemesség körében – utalnak rá jelek – egyre erősödött a reprezentáció és a szórakozás igénye. Életvitelüket (amelynek nyugalmát sokáig alig-alig zavarta meg komolyabban bármi, II. József reformtörekvései sem okoztak túl nagy riadalmat a magyar provincián) az egyhangúság uralta, s ezt az egyhangúságot szívesen tették változatosabbá ünnepekkel és mulatságokkal. Az irodalom – mint az ünnepek és a mulatságok része – így jutott jelentős, a korábbinál jóval jelentősebb szerephez. A feltételek egyéb vonatkozásban is megvoltak hozzá: a humaniorákat középpontba állító oktatási rendszer készségeket adott és fogékonyságot teremtett meg, ugyanakkor a távoli, de azért korántsem annyira távol bontakozó közéletben a nemzeti nyelven művelt irodalomnak egyre növekedett a presztízse. Mindennek következtében a most létrejövő verstermés differenciálódik s ugyanakkor át is alakul.

Ez a provinciális irodalom általában véve nem különíthető el nemesi és értelmiségi szárnyra, hiszen szociológiai szempontból egyébként sem volt nagy távolság a nemesség és a verselő értelmiség között. Az előbbi (többnyire) nem volt annyira gazdag, az utóbbi pedig gyakran volt elszegényedett nemesi famíliák származéka. Sőt nem ritka eset, hogy tollat ragadnak maguk a

⁷³ Bán Imre–Julow Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1964. 7.

⁷⁴ *A magyar valóság versei*. Válogatta és szerkesztette Csanádi Imre. I–II. Budapest, 1966; Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Budapest, 1982.

⁷⁵ A „vidéki irodalom” fogalmáról I. *Az irodalom életmódja 1780 után* című fejezetet. Ha a fővárossal szembeállított „vidék” szónak ebben a korban nem volt is még igazán értelme, de már mindenképpen értelmesebb látszik a városokkal szemben a mezővárosok, falvak és udvarházak együttesét összefoglaló vidékről beszélni.

kúriák lakói is, az pedig szinte természetes, hogy gyakran lépnek fel mecénási szerepben. Ennek vagy ennek is köszönhető, hogy a szórakoztató vagy az ünnepek fényét emelő poéta nemcsak a kéziratoságból lép ki, hanem a névtelenségből is. A népszerű költészetet egyre iskolázottabb elmék művelik egyre magasabb szinten és egyre nagyobb öntudattal. A nyolcvanas években már több, nem nagy formátumú, de karakteres és érdekes figurája lép elének ennek a vidéki poézisnek, amely máris meglehetősen tarka képet mutat. Politikai és világnézeti szempontból (amennyire ezt meg lehet állapítani) általában a közömbösség jellemzi ugyan őket, de a tabló innen nézve sem egyöntetű. Ott látjuk a radikális nézetektől megérintett Mátyási Józsefet éppen úgy, mint a világnézeti nyitottságot kivételes befogadóképességgel, de igencsak letisztulatlan változatban képviselő Horváth Ádámot vagy a kor nemesi konzervativizmusának egyik legkövetkezetesebb és legeredetibb álláspontját kidolgozó és megtestesítő Gvadányi Józsefet. A tarkaságot azonban jórészt egymással rokon helyzetben élő szerzők alkotásának eltérései hozzák létre, s mielőtt végigjártatnánk tekintetünket a köztudatban már alig-alig élő költők változatos arcképcsarnokán, előbb arról kell szólni, hogy ennek a „zsibongó” csapatnak jelentősebb személyiségei nemcsak szociológiai szempontból tartoznak együvé, hanem az általuk művelt költészet néhány átfogó jellemvonása miatt is.

A század utolsó évtizedeire kibontakozó népszerű költészet a késő barokk populáris poézis eleven hagyományából nő ki, de a hagyománytól való távolodás egyre erőteljesebbnek látszik. A közönsége sem teljesen azonos már azzal, ami a barokk kor alkalmi költőjét körülvette, megváltozik a vidéki udvarházak lakói által igényelt két fő feladat, az ünnepek szolgálatának és a szórakoztatásnak a jellege is, elhalványulnak régi műfajok, s újak kerülnek előtérbe. A legfontosabb azonban a költő státusának megváltozása. Ha nem is túl gyakran, de előfordul, hogy a szerző nem alkalmi versifikátorként lép elének, aki egyszerűen teljesíti az őt körülvevő közösség óhajait: a verses szolgálatban megnyilatkozó ügyességének híre kel, s a sikerek, amelyeket szűkebb környezetében arat, már szélesebb körben is sikeressé tehetik. Azzal, hogy művei nyomtatásban is megjelennek, szélesebb nyilvánosság elé is ki tud már lépni, megdő az esély, hogy kilépjen a névtelenség homályából, hogy tehát az ország más részeiben is ismerjék, esetleg elismerjék. Van rá példa, hogy a századvég populáris költője országos viszonylatban is népszerű, sőt ünnepelt szerzőnek számít. A sikerek, amelyeket akár (s többnyire természetesen ez fordul elő) szűkebb körben, akár – ami ritkább, de azért korántsem annyira ritka eset – a szélesebb nyilvánosság előtt arat, felébreszti a költői becsvágyat is. S bár általában nem mond le arról, hogy megszokott közösségéhez tartozzék, egyáltalán nem számítanak fehér hollónak a nagyratató megnyilatkozások sem, az óhaj, hogy Múzsája által „neme el-hiresedjen” (Fábián Julianna),⁷⁶ a másik szerző viszont úgy tartja, hogy „az én alacsony sorsom keservei a’ jövendő Századok’ fiainál ditsőségemre fognak szolgálni annyival inkább, mivel elvetettebb állapotban irogatám...” (Édes Gergely).⁷⁷ Egyáltalán nem feltűnő, ha a mottók között ott olvassuk azt az ovidiusi

⁷⁶ *Verses levelezés, a melyet folytatott gróf Gvadányi József magyar lovas generális nemes Bédi János élete párjával...* Pozsony, 1798. 40.

⁷⁷ *Édes Gergely keservei és nyájaskodásai.* Vátzon 1803. Előszók.

szentenciát, hogy „Örökké való hír, név, melyet a’ Poeták Versei szereznek” (Csizi István),⁷⁸ s vannak, akik egészen természetes módon számolnak a „végetlen időkig” tartó költői hírnévvel (Molnár Borbála).⁷⁹

A megnövekedett öntudattal függ össze, hogy az életművek szerkezetében is jelen van egy különös megosztottság: a szerzőket közvetlenül körülvevő közösség igényeit kielégítő munkák mellett feltűnnek a nagy lélegzetű, nyilvánvalóan a költői öröklét biztosítása céljából létrehozott alkotások is. Születik nagyívű epikus kompozíció (Etédi Soós Márton *Magyar gyásza*), az emberi szervezet működésének leírására vállalkozó antropológiai költemény (Édes Gergely tízezer soros *Természet könyve* című alkotása), klasszikus, tehát vergiliusi és modern, azaz voltaire-i inspirációkból egyaránt táplálkozó eposz (Horváth Ádám *Hunniása*) vagy a léleknek a világban tett roppant utazásának leírása, Göböl Gáspártól. A költők tevékenységének meghatározó vonása azonban változatlanul a közösség – valamilyen közösség – kiszolgálásának a szempontja volt. A becsvágy nem feltétlenül kísértett meg mindenkit, de lényegében mindenki szolgálta költői képességeivel (vagy buzgalmával) az őt körülvevő emberi környezetet, az elismerést is innen várták elsősorban. Ez a – nem a közönségre, hanem a közösségre tekintő – költői mentalitás több vonatkozásban és gyakran megnyilatkozik, a műfajválasztásban éppen úgy, mint a költői beszédnek abban a jellegzetességében, amelyet már Arany János megtalált, amikor e költői csoporttal kapcsolatban leírta a „mesterkedő” jelzöt, de amelyről részletesebben Mezei Márta szólt a kor költészettörténetéről írt monográfiájának a *Mesterkedő költők* című fejezetében.⁸⁰ A műfajok rendjét alapvetően a két fő feladat, a szórakoztatás (ének, verses játék, tréfa, poétai bravúroskodás, humoros esetek versbe foglalása, episztola stb.) és az ünnepek szolgálata (alkalmi óda, a különféle szertartásoknak megfelelő verses elmélkedés stb.) alakította. A költészetre vonatkozó reflexiók összegyűjtése és elemzése külön feladat, annyit azonban a legszembeötlőbb megnyilvánulások alapján is megjegyezhetünk, hogy lényegében minden közhely fölvonul itt, ami éppen alkalmasnak kínálkozik. A concetto apológiájával éppen úgy találkozunk, mint a korlátlan költői szabadság igencsak meglepő dicséretével, hiszen itt semmiféle ars poetica reguláit el nem fogadó poétai öntudatról esik szó: „A költőt még soha senki azon szabadságban, mellyel gondolatit önnön érzése szerint festi, bár a’ közértelemtől ’s vélekedéstől valamennyire eltávozna is, senki megkötni nem kívánta...” – írja Édes Gergely.⁸¹ De jelen vannak – Mezei Márta meggyőző példákat idéz – a klasszicista poétikai szólamok,⁸² amelyek a költészet eszközjellegét hangsúlyozzák. Bár itt is érhetnek bennünket meglepetések: ki gondolta volna, hogy Kármán József nevezetes eredetiség-programjának kulcspozícióban lévő gondolataira rá lehet bukanni Göböl Gáspárnál is? Ez utóbbi, Szajbély Mihály által felfedezett párhuzam (ami igen

⁷⁸ Csizi István főstrázsamesternek nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását tárgyazó verses levelezései... Pozsony, 1787.

⁷⁹ Molnár Borbála munkáji. Első darab. Második nyomtatás. Pozsonyban és Pesten, 1794. L. a thuriki Thuránszky László úrnak írott ajánló vers.

⁸⁰ Mezei Márta: *Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt*. Budapest, 1974. 126–155.

⁸¹ Édes Gergely *i. m. i. h.*

⁸² Mezei Márta *i. m.* 39–53.

nagy valószínűséggel valóban közös forráson alapul)⁸³ vagy a korábban említett nézetek együttesen arra utalnak, hogy ezek a teljesen heterogén elméleti megfontolások olyan céloknak vannak alárendelve, amelyek egymástól alig-alig különböznek: az olvasók (vagy a hallgatók) figyelmét mindenáron megragadni kívánó, s ha lehet: a közönség bámulatát is megnyerni óhajtó költői mentalitás nyilatkozik meg. A korlátokat nem ismerő költői szabadságot vagy az elmés ötleteket középpontba állító poétikai nézetek – ha jobban belegondolunk – ugyanazt a célt szolgálják, nevezetesen hogy ne legyenek akadályok a közönség elkápráztatására törekvő poéta előtt, illetve hogy maga az elkápráztatás is természetes célkitűzése lehessen a költészet művelésének.⁸⁴ Természetesen a költői produkció minősége független a vallott poétikai nézetektől. Meg kell jegyeznünk, hogy Arany János ítélete szigorú és egyoldalú ugyan, de – végül is – egy s lényeges szempontból természetesen igaza van, hiszen nincsen arról szó, hogy nagy költészet született volna. Mégis: aligha vitatható, hogy e költők működése az eddigieknél jóval nagyobb figyelemre érdemes. Fontos látni, hogy a költészet Magyarországon talán soha nem volt olyan közel a közönséghez, s talán soha nem itatta át úgy a mindennapi életet, mint e költők tevékenysége révén, mint ahogy fontos látni azt is, hogy ha e kismesterek csak ritkán hoztak ugyan létre komoly esztétikai értéket, de azért általában igényes és jó minőségű szövegeket hoztak létre. Erről győzhetnek meg bennünket Csanádi Imre és Weöres Sándor antológiái. Szórakoztató irodalom volt ez – írja Weöres antológiájáról szólva Kenyeres Zoltán –, de a szónak nem abban az értelmében, hogy „kikapcsolta volna a figyelem lámpáit”, ellenkezőleg, „Nehéz ritmusképleteik, bonyolult rímelésük, szövevényes mondatszerkezeteik révén a nyelv anyagszerű alakíthatóságához szoktatták olvasóikat...”⁸⁵

Az általános képet az egyéni változatok nyomán igyekeztünk felvázolni, de természetes, hogy az egyéni változatok valamilyen vonatkozásban el is térnek az általános képtől. Így

Gyöngyössi János (1741–1818)

életművének megvan az a különossége, hogy a költői becsvágy erőteljes működéséről tanúskodik,⁸⁶ ezt a költőt nagy vállalkozások mégsem kísértették meg – munkássága az

⁸³ Szajbély Mihály: *Kármán József irodalomszemlélete*. It, 1986. 380–393.

⁸⁴ A *conchetto* apologétája Gyöngyössi János volt, l. *Magyar versei...* Bétsben 1790. 49–50. E helyen arról beszél, hogy a nevek hangzásaival „és Jelentéseivel való jádzást némelyek én bennem sületlen haszontalan-kodásnak lenni nézték, mint a’ melly igen alatonul tartoznék a’ Poézisnek azon szép részére, melly *Inventionak*, *Találmány*nak vagy *Gondolat*nak neveztetik. De ha én ebben majd minden Versíróknak nyomdokokon járok, nem lehet sületlenségnek bennem-is tartani. Tsak Ovenusban, Barleusban mennyi sokat olvasunk efféléit!” Kötetének *Előljáró Beszédéből* is idézhetünk jellegzetes gondolatmenetet, ahol igazolja, hogy „néhol a’ találmányokban és jádzi kifejezésekben azzal a’ szabadsággal” élhet a költő, ahogy jóakarói és barátai előtt is szívesen játszik az ember.

⁸⁵ Kenyeres Zoltán: *Weöres Sándor irodalomszemlélete*. Jelenkor, 1977. 1125–1138. és 1978. 69–74.

⁸⁶ A *Magyar versek Előljáró Beszédében* írja, hogy versei olyanok, mint a csillagok, amelyek elveszítik fényüket, ha feljő a nap, de ő – persze – fél ugyan ettől a lehetőségtől, a magyar tudósoktól azonban azt várja, hogy „e’-beli félelmeimet el tsendesítsék”, magyarul: a kritikák arról győzzék meg őt, hogy állandó fényű művek szerzője.

egyházias irodalom területén végzett tevékenységén túl lényegében (s erről 1790-ben megjelent kötete tanúskodik)⁸⁷ kimerül a különféle alkalmak szolgálatában: e vaskos kötetben jószérivel nincs költemény, amely ne a szórakoztatás és az ünneplés – esetleg az ünneplők szórakoztatása – céljából készült volna. A tordai prédikátor verseinek csak a címében több mint hetven nevet említ, s ez az adat önmagában is jelzi, hogy az erdélyi notabilitások milyen kiterjedt körével állt (mint poéta) szakmai kapcsolatban, azaz: milyen sok megbízója volt. Az 1790-ben megjelent kötet versei, amelyek mintegy másfél évtized alatt készültek, a jelek szerint egyáltalán nem lebecsülhető részét képezték az erdélyi előkelő körök kulturális életének. Mint az utalásokból kiderül: másolták és terjesztették is őket. Megbízatai – s ezzel: műfajai – igen változatosak voltak. Szóltak költeményei mennyegzőkön és temetéseken, sírkőre éppen úgy vésték őket, mint ahogy írták azokra a papírszeletekre, amelyekbe az esküvői lakoma alkalmával a „nádmézből és kömény-magból elegyített töltések takartattak” s amelyeket a gyümölcsökkel együtt szolgáltak fel. Az elmék így a kulináris örömök közepette sem maradtak foglalatosság nélkül. De – bár csak fiatal korában – készített ő kronosztikonanagramma-variációkat, írt (egyebek között) kalendáriumi verses jótanácsokat, s szereplési alkalmait távolról sem merítettük ki. A költői működést az alkalmak nemcsak ihletik, de vezérik is: már megnyilatkozási módjai is jelzik, hogy fő célja közönségének elkápráztatása volt a versekben megnyilatkozó elmésség által. A költészetről vallott nézeteinek az alapértéke az „Inventio” vagy „Találat”, azaz: a barokk korból oly jól ismert *conchetto*. Ez a vonzalma játszott bizonyára közre abban is, hogy a leoninus bajnoka maradt. Nevét az irodalmi közvéleményben főleg ez a szenvedélye őrizte meg a feledéstől, hiszen Ráday Gedeon vitairata főként ellene irányult.⁸⁸ Ezt a kedvezőtlen ítéletet a Kazinczy-kor a későbbiekben szentesítette, s Gyöngyössi János megmaradt a leginkább provinciális magyar költők között. Ez azonban nem méltányos ítélet. Nem mintha jelentős költőnek kellene tartanunk. Igaz, néha meglepően szép, csokoniai sorok futnak ki a tolla alól, versei mégsem igazán jó versek: gyakran nyakatekertek és bőbeszédűek, többnyire erőltetettek „inventio”-i is. Időnként nem mentesek még kedves kétértelműségektől sem, mint például a *Püspök falatja* című költemény, amely Abats János és Tsernátoni Vajda Kristina leányasszony menyegzőjére készült. A vers címét az magyarázza, hogy a menyasszony apja püspök volt, s az innen adódó „találat” (a vőlegény tehát püspökfalathoz jut) végig is vonul a versen, s nem nehéz benne meglátni a kétértelmű célzást. Főleg azonban az utolsó sort („Püspöki drága falat egy papi férjfit alat”) értették félre és – mint panaszolja – másolták tévesen, noha itt az *alat* szót nem lenne szabad összetéveszteni az *alatt*-tal, az természetesen csak annyit jelent, hogy *altat* és nincsen benne semmi pajzán célzás.

Ha verseiben csak ritkán villan is fel a költői erő, itt azért általában mégis dús, sűrű, komplikált szövegekről van szó, s felületesség vagy elfogultság minden további nélkül csak egy gyenge költő termékeinek tekinteni őket. Ebben a tekintetben is meg kell hogy gondolkodtasson

⁸⁷ A kötet 1802-ben „megjobbítva” és „megbővítve” újra megjelent, de nem árulkodik arról, hogy költészetében lényegesen módosult volna.

⁸⁸ E vitára l. Lehr Albert: *A leoninus* (Gyöngyössi János és Édes Gergely). Budapest, 1892.; Mezei Márta *i. m.* 135.

bennünket a hatás, amelyet ez a poéta kortársaira tett. Semmiképpen nem lebecsülendő kulturális teljesítmény, ha valaki verseivel egy országnyi terület szellemi elitjének figyelmét képes folyamatosan lekötni. A költői szó ereje akkor is figyelemre méltó (s bizonyos szempontból főleg akkor), ha mára már nem érezzük ennek az erőnek a közvetlen jelenlétét. Feltétlenül meg kell említeni, hogy a *Magyar versek* kiadója nem akárki volt: a tordai poéta munkáit a kor neves jozefinista újságírója, Szacs vay Sándor „szedte egybe” és bocsátotta ki a maga költségén,⁸⁹ s úgy látszik, hogy a századvég legnépszerűbb költőinek egyike lényegében csak vele volt jó kapcsolatban a közéletben szereplő irodalmárok közül.

Gyöngyössi János élete nem bővelkedett váratlan fordulatokban.⁹⁰ Miután 1770-ben befejeződtek leideni tanulóévei, az erdélyi Tordán kapott lelkeszi hivatalt, s ott is érte a halál ötven évvel később. Emberi kapcsolatai is ott szövődtek, ahol élt, az erdélyi nemesek és értelmiségiek körében. Úgy látszik, hogy érdemleges irodalmi összeköttetések kiépítésére nem is törekedett; a kor művelt literátorai egyébként sem nézték jó szemmel a kor leghíresebb és legmakacsabb leoninistájának működését. Nyilván bőségesen kárpótolták őt a mellőzésért (ha egyáltalán úgy élte meg helyzetét) sikerei, hiszen – mint a megbízatásokból látni – rendkívül népszerű volt a maga környezetében. A költői sikereket illetően azonban megelőzi őt

Molnár Borbála (1760–1825)

akinek még kapcsolatai is csak irodalmi kapcsolatok voltak, sőt életműve jelentős hányadát éppen ezek a kapcsolatok ihlették. Költői működése túlnyomórésze az 1790-es évek első felére esett, akkor jelentek meg azok a művei, amelyekkel megalapozta hírnevét. Ő ugyanis nemcsak a kor sikeres poétái közé tartozott, de bizonyos szempontból a legsikeresebb volt. Ha nem ügyes szerzői misztifikációról van szó, akkor első kötetéről (*Molnár Borbála munkái. 1792*) kalózkiadás készült, alighanem először a magyar irodalom történetében. Műveinek gyűjteményes kiadása már 1793-ban megjelent. négy kötetben.⁹¹ Szigetvári Iván tanulmányában⁹² egész kis csokrot állított össze a kortársak elismerésének, sőt hódolatának dokumentumaiból, s volt minnek alapján dolgoznia, hiszen – például – Édes Gergely a Sátoraljaújhelyen élő költőnőt a tizedik múzsának és a világ nyolcadik csodájának nevezte, Beregszászi Pál, a tudós nyelvész az *Über die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den Morgenländischen...* című művében (1796) pedig úgy vélte, már csak Molnár Borbála versei miatt is érdemes megtanulni magyarul. A siker – az ilyen méretű siker – az egykori költőnő munkáinak mai olvasata alapján nem igazán érthető és további kutatásokra vár. Bizonyos, hogy nincs szó jelentékeny költészetről, de szó van a versírás, pontosabban: a versben való közlés kultúrájáról. Tolla alól könnyedén és természetesen folynak a páros rímű tizenkettősök vagy leoninusok. Rögtönzőképességének bizonyára híre volt a kortársak között, erre utal, hogy „Zemplén vármegye fő Prézese” próbát is tett vele. „Egy

⁸⁹ Ez a kapcsolat vélhetően személyes jellegű kapcsolat is volt. Az erdélyi (esztelneki) születésű Szacs vay esküvőjére is Gyöngyössi János írta a köszöntő verset. I. *Magyar versei.* 288–310.

⁹⁰ Lehr Vilmos: *Gyöngyössi János.* EPhK, 1892. 204–214.

⁹¹ *Molnár Borhála munkái.* I–IV. Kassa. 1793.

⁹² Szigetvári Iván: *Gvadányi helikoni köre.* ItK, 1917. 39–56.

Szüleit 17. esztendőig nem látott, és az első látogatáskor általok meg-öletett katonának” vándortörténetét kapta „próbául”, s a vármegye előljárójának asztalán rögtön meg is írta a verset, amely egyáltalán nem üt ki többi költeménye közül – nyilván azokra sem kellett több időt fordítania.

Életének nagy ügye szerencsétlen házassága volt, amelyről „munkáji”-nak első darabja túlnyomórészt szól; ő talán ezt szánta a *magnum opus*nak. Előadásából nehéz e boldogtalan emberi kapcsolat történetét kihüvelyezni. Anyja – anyagi megfontolásból – egy számára gyűlöletes férfihoz kényszerítette, s ez az enyhén szólva nem kívánatos házasság egy másik fiatalemberrel való kapcsolatát szakította szét. A későbbiek során azonban nemcsak e fiatalember, de az emléke is teljesen eltűnik a történetből, ahogy arról sem esik szó, hogy e házasságból (amelyről a „pokol” szó jut a leggyakrabban az eszébe) három gyermeke született. Férjéről minden rosszat elmond: álszent, hitetlen és – lehet, hogy ez volt a fő baja vele – „buja” természetű volt, aki ráadásul hűtlenkedett is. A keserves történet egy ponton elmélkedésbe vált át, s nem is innen tudjuk meg a hepiendet, a férj 1791-ben bekövetkezett halálát. Különféle utalásokból kiderül, hogy Molnár Borbála nagydarab, nem különösebben szép nő volt (Csizi István azt írja róla, hogy „a’ különben adakozó Természet olly deli termetnek homlokára, mint az övé valamennyire fösvényül írta légyen is a’ bé-ajánló Levelet”), de főként nem született házasságra. Annál jelentősebb sikereket aratott viszont a társasági életben, végső soron költői sikereit is – legalábbis részben – társasági sikereknek kell felfognunk. Munkáinak túlnyomó részét teszik ki verses levelei, amelyek nyomán a sátoraljaújhelyi ház valóságos kis kulturális központként működött. Sok névtelen, pontosabban: a neveket monogrammok mögé rejtő levelezőtársa volt. Nem rejtette el a nevét viszont Molnár Borbála társadalmi és irodalmi szempontból egyaránt legelőkelőbb partnere, Gvadányi József, aki meg is akarta házasítani barátnéját. Episztoláikat az öreg gróf adta ki 1795-ben, az *Unalmas órákban vagy-is a’ téli hosszú estvéken való idő-töltés* című kötetében. Említsük meg, hogy mind a két szenvedélyes episztolázó számára alighanem ez volt a legélettelibb irodalmi viszony. A levelek gyakran feszengősek és irodalmiaskodók, mégis, néha elfeledkeznek szerepükről és sok, életvitelükre és személyiségükre vonatkozó, érdekes és hangulatos információt tartalmaznak. Gvadányi mellett rendszeres levelezőtársa Molnár Borbálának kettő volt: a kor másik neves költőnője, Újfalvy Krisztina és a Tokajban élő kvietált strázsamester, Csizi István. Ez utóbbival való, az „erkölts pallérozását és a’ szív meg-jobbítását tárgyazó” verses levelezés 1797-ben, Pozsonyban meg is jelent, minden valószínűség szerint a sokat betegeskedő öreg katona költségén. Ez a kiadvány is megerősíti, hogy Molnár Borbála sem volt igazán tehetséges költő, de – ügyetlenebb levelezőtársával ellentétben – könnyed és magabiztos verselő volt, akinek költészete a szórakoztatás egy kulturált és színvonalas fajtáját képviselte. E verses levelekben feltehetően nemcsak a címzettek, hanem az őket körülvevő kisebb baráti közösségek is örömeiket lelték. Ezt az örömet a szinte kizárólag banális elmélkedésekből álló episztolák mai olvasója nem tudja már újra átélni, de lehet, hogy a kor embereinek poétikai érzéke éppen azt értékelte, amit mi talán a legfőbb tehertételnek érzünk. Molnár Borbála tehetsége az *amplifikációban* nyilvánul meg; igen találékonyan mutatkozik egy-egy közhely előadásának változatosságában, a gondolatmenet nem

halad előre szinte egy lépést sem, viszont az ügyes ismétlések a szóban forgó eszmét feltehetően új s új megvilágításba helyezték az olvasók elé.

Az elmékedések valóban általánosságokról szólnak (kiemelkedő szerephez jut például a barátság) s telítve vannak magasröptű erénnyel, de Molnár Borbálának olvasmányélményei is szolgálnak témával. Így például alaposan kihasználta Péczeli József Young-fordítását. Versben ünnepli, dicséri és ismerteti a komáromi prédikátor Voltaire-tolmácsolásait is, ami 1794 körül talán nem is volt annyira természetes. Batsányi János iránt szinte hódolattal viseltetett, ő valószínűleg segítséget nyújtott neki négy kötetben napvilágot látott munkái megjelenéséhez. Igazi, személyiségét és sorsát befolyásoló emberi kapcsolatai nem a kor élvonalbeli íróival épültek ki, az irodalomban szerzett hírneve azonban bizonyosan szerepet játszott abban, hogy élete végül is révbe ért. 1795-ben Mikes Anna erdélyi grófnő hívja magához és több mint negyedszázadon át az ő társalkodónője volt. Irodalmi munkássága csökken – egyedül Újfalvy Krisztinával való „barátsági vetélkedései” születnek új életének első éveiben –, de a XIX. század első két évtizedének kulturális klímája egyébként sem felelt meg az ő korábbi ízlésvilághoz és eszményekhez szokott verselési hajlamainak. Mikes Anna társaságában találkozik majd vele 1816-ban erdélyi utazása során Kazinczy Ferenc, s a mondatban, amely megemlíti e találkozást tényét, benne van a széphalmi mester elismerése is. Úgy véli, hogy azzal a hölgygel találkozott, akit „korunk asszony írói között mindig megkülönböztetéssel fog nevezni literatúránk.”⁹³

Bizonyosnak látszik, hogy Molnár Borbála költészetével a kornak olyan kulturális igényt elégítette ki, amelyet a nála hasonlíthatatlanul nagyobb tehetségek sem tudtak megtenni, de nem tudtak a hozzá hasonlók sem.

Így nem tartozott a sikeres költők közé a kor számos poetriája, közöttük

Újfalvy Krisztina (1761–1811)

sem, aki Molnár Borbála harmadik legfőbb levelező partnere volt.⁹⁴ Újfalvy Krisztina előkelőbb és tehetősebb familia származéka, élete azonban egy vonatkozásban hasonlóságot mutat barátinője életével: egy szerencsétlenül végződött ifjúkori szerelem után ő is rossz házasságot kötött, férje, Máthé János iránt „legyőzhetetlen ellenszenvvel viseltetett”.⁹⁵ Végül is nem váltak el, de teljesen külön éltek, s emberileg sem romlott meg közöttük annyira a viszony: Újfalvy Krisztina gondosan ápolja majd halálosan beteg férjét. Írásai csak töredékesen maradtak fenn, a mintegy tizenöt versből és prózai leveleiből ránk tekintő arc azonban alapvetően eltér

⁹³ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. IV. In: *Kazinczy Ferenc Összes Művei*. Budapest, 1880. 81. Megjegyzendő, hogy ennek a mondatnak a befejezésében („ötet természet, szenvedés és az Édes Gergely vezérlési tevék verselővé”) és egyéb megnyilatkozásaiban (vö. *Kaz. Lev.* XIII. 364, 480.) azért jelen vannak a komoly fenntartások is.

⁹⁴ Verses levelezésüket *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései* (Kolozsvár, 1804.) címmel tették közzé.

⁹⁵ Újfalvy Sándor: *Emlékiratok a reformkori Erdélyről*. (1854–1855). Budapest, 1955. 11–13. Újfalvy Sándor Krisztina unokaöccse volt. Nagynénje műveit 1846-ban átadta Döbrentei Gábornak, de azok elkalódtak.

barátnőjének arcától. Kevésbé gördülékeny verseket írt, sőt, néha kifejezetten görcsös és mesterkélt, képes ilyen sorokat leírni: „Összeszorult falak, pusztán maradt kis ház / Melyben sorsom terhe, egyedül engem ráz” (a teher, ami ráz!) – máskor viszont sikerül neki elkapni és végigvinni egy hangot, mint például legismertebb versében, amely egyben egyéniségét a leginkább kifejező költemény is. Az „Ez az élet úgy se sok / Használják az okosok” verskezdő felszólítás mentalitásának alighanem leglényegesebb elemét fejezi ki. Ez (az élet által kínált lehetőségek megragadása és kihasználása) bujkál ott azokban a szép versszakokban is, amelyeket a kor legbanálisabb témájáról írt. A *holdat* szólítja meg: „Igen, nagy csillagzat! te felettünk úszva, / Tekinteteinket magad után húzva, / Nézd világotat ki mikint használja / Ki a vanért búsul, ki hogy nincs – sajnálja / Ki többekkel vígad, ki lehajtott fővel / Perel a múltakkal, harcol a jövővel.” Az érzelmes téma feldolgozása egyáltalán nem érzelmes s önmagában is jelzi: sztoikus hajlamú barátnőjével ellentétben ő életteli s meglehetősen önálló gondolkodású és viselkedésű nő volt. Feltehetően ez az írásain minduntalan átütő személyiségjegye is hozzájárult ahhoz, hogy utóélete kedvezőbben alakult, mint társnőié: Beöthy Zsolt éppen úgy elismeréssel szól róla, mint Halász Gábor, Weöres Sándor szerint pedig a „A korszak poéta asszonyai között ő a leghivatottabb, legműveltebb, legeszebb”.⁹⁶ Somkuti Gabriella kutatásai nyomán⁹⁷ ismerjük 173 tételből álló könyvtárát, amely széles körű érdeklődésről tanúskodik, olvasni azonban – legalábbis a könyvjegyzék tanulsága szerint – igazán jól csak magyarul olvasott, bibliotékája idegen nyelvű műveket nem tartalmaz. Művelt és okos nő volt, de műveltségének inkább intenzitása és mélysége volt, s nem tágassága: gondolatvilágában olyan eszmékkel is találkozunk, amelyek közvetlenül kapcsolják őt a magyar felvilágosodás legmerészebb gondolati hagyományához. Amikor azt írja, hogy „Úgy tartom magam is, hogy a boldogságot magán kívül senki se találja fel, ami osztán engemet boldoggá téssen...”, vagy hogy „a boldogság nem egyéb, csupán egyedül a szívnek és érzékenységnek játéka, ebbe pedig fő mester a természet...”, akkor nem nehéz felfedeznünk Bessenyei, Csokonai és Kármán gondolkodói ihletének folytatóját a „barátsági vetélkedés” szerzőjében, aki a formulázás képességének nem is akármilyen szintjén állt.⁹⁸

Molnár Borbála levelezőtársai közül

⁹⁶ Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. I–II. Budapest, 1877. 161–162. Halász Gábor: *Magyar költőnők*. Tükör 1937. 276–278. Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Budapest, 1982. II. 247–249. Verseiből a legújabb válogatás: *Magyar költők, XVIII. század*. A válogatás, a szöveg-gondozás és a jegyzetek Mezei Márta munkája. Budapest, 1983. 475–482.

⁹⁷ Somkuti Gabriella: *Újfalvy Krisztina és könyvtára*. Egy elfelejtett 18. századi költőnő. OSzK Évkönyve, 1981. 449–484.

⁹⁸ A *Barátsági vetélkedés* e jelentős és jellegzetes részleteit idézi Somkuti Gabriella is, *i. m.* 455.

Csizi István (1728–1805)

volt a legszorgalmasabb.⁹⁹ A nyugalmazott főstrázsamester a katonaságtól 1794-ben vonult vissza, s Tokajban telepedett le. Írással korábban is foglalkozott már, alkalmi költeményeket éppen úgy készített, mint – káté formájában – katonai szakmunkát, az előbbiek megjelentek, az utóbbi (egyéb s könnyen lehet, hogy figyelemre érdemes munkáival együtt) kéziratban maradt. Költői produkciójából a Molnár Borbálával és Gvadányi Józseffel¹⁰⁰ folytatott verses levelezése emelkedik ki. Nem volt tehetséges költő, az utókor figyelmére azzal szolgálhat rá, hogy nehézkes és okoskodó versein néha elementáris, szégyent nem ismerő őszinteség üt át. Részletesen főleg betegségeiről szeret írni (a lábán volt valami nehezen gyógyuló seb), de a hetvenedik életéve felé közeledő hadfi időnként beszámol barátnőjének férfitúri gerjedelméről is: „De kedvem ellenére is a' bűnre vonattatom / Melly miatt gyakorta meg újul bánatom.”

A költészet Molnár Borbála körül a társasági életet pótolta és szolgálta – az Újhelyről küldött és az Újhelyre érkező episztolák révén egy jobbra nehézkes és moralizáló, de azért gyakran érdekes és figyelemre méltó költői csevegés, azt is mondhatnánk: verses társasági élet zajlik. A századvég vidéki költészetének merőben más hangsúlyai jellemzik viszont

Édes Gergely (1763–1847)

munkásságát. A századvég jelentékenyebb irodalmárai közül a hosszú életet élő kevesek közé tartozott: nyolcvannegy éves korában hunyta le a szemét örökre.

Kisbirtokos família származéka, ő maga szegény sorsú lelkészként élte le hányatott életét, amelynek során különféle sorscsapások érték attól kezdve, hogy tűzvész pusztította el mindenét, addig, hogy hét gyermeke közül három maradt életben.¹⁰¹ A Dunántúlon született és jobbra ott is élt, de Sárospatakon tanult s diákként itt is írta meg első verseit. Kortársai elismeréséből nem sok jutott neki, sőt 1803 után kötete sem jelent meg, egész életében mégis folyamatosan dolgozott: munkáinak nagyobbik hányada – tizenegy vaskos kéziratcsomó – várja az utókor érdeklődésének felébredését az MTA Könyvtárának Kézirattárában.¹⁰² Személyesen soha nem látta, de lelkes híve volt Kazinczynak s az maradt a nyelvújítási harcok idején is. Ragaszkodása azonban nem talált viszonzásra: a kor irodalmi vezére arra biztatta, hogy égesse el munkáinak háromnegyedét. Volt úgy, hogy ő maga is ingerülten dobta tűzbe tisztelője lelkendező levelét. Hívei, Kölcsey és Szemere Édes Gergelyt ugyancsak kigúnyolták a *Mondolatra* írt *Feleletükben*. Ez az egyoldalú tisztelet pedig – földrajzi értelemben – az ellenfél szívéből sugárzott Széphalom felé s mindenképpen önzetlen és nemes megnyilvánulás volt: Édes Gergelyt Kisfaludy Sándor hívta táborába, de az akkor Balatonhenyén élő költő hűsége töretlen maradt, noha ekkortájt

⁹⁹ Csizi István főstrázsamesternek nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását tárgyazó verses levelezései. Pozsony, 1797.

¹⁰⁰ Episztoláit I. Gvadányi Józsefnek az *Unalmas órákban vagy-is a' téli hoszszu estvéken való idő töltés* (1795) címmel kiadott kötetében.

¹⁰¹ Abafi Lajos: *Édes Gergely élete*. Figyelő, 1878. 101–116.

¹⁰² Abafi Lajos: *Édes Gergely művei*. Figyelő, 1878. V. 186–209. és 260–286.

magánemberként is áldatlan viszonyok között élt.¹⁰³ Kitarása tiszteletet parancsol: a meggyőződésüket követő férfiak szilárdsága van mögötte. Ez a szilárdság feltehetően összefüggésben van azzal a becsvággal, amely bizonyára a legfőbb inspirátora volt. Édes Gergely biztos volt az utókor kedvező ítéletében. Mennyiségileg terjedelmes életművét nemcsak elismerés híján, de túlnyomórészt a megjelenés reménye nélkül hozta létre, viszont abban a tudatban, hogy a „maradék” igazságot szolgáltat neki, s műve „Élni s örök tűzzel” fog fényleni holta után. A zseni szóra egyébként – s ez igen jellemző – magyar szót alkotott s ez: a *kény*.¹⁰⁴ Nyilván nem véletlenül: ő a költői szabadság olyan lelkes híve volt, hogy (mint utaltunk rá) meggyőződése szerint költőt még soha senki megkötni nem kívánta a szabadságban, „mellyel gondolatait önnön érzése szerint festi”.

Ez a gondolat olyan költő lelkében fogant meg, aki számára sem az olvasóközönség, de már a mecénások kiszolgálása sem játszott lényeges szerepet. Az ő öntudatának fő táplálója a magyar nyelv jelentőségébe vetett hit volt. Édes Gergely egyike volt azoknak, akik számára a magyar nyelv ügye azért nem vetett fel problémákat, mert szilárd meggyőződése volt, hogy ezen a nyelven írni eleve értékes cselekedet. Halála előtt, 1846-ban úgy nyilatkozott, hogy a magyar nyelv el fog terjedni az egész világon, s habár (talán) nem egészen ép elmével mondta már, nyilván nem véletlen, hogy mi tör fel az elhomályosuló tudatból.¹⁰⁵ Írói tevékenységében is ott működik ez a sem a mecénásokkal, sem a közönséggel nem sokat törődő, az örökkévalóságra viszont annál inkább számító írói-tudósi becsvágy. Már első publikációja is egy igen igényes tudományos költemény volt, a *Természet könyve* (1790), amely – utaltunk rá – a kor antropológiai érdeklődésének egyik fontos dokumentuma, s valóban igényli a tudománytörténeti analízist. Az 1810-es évek végén készült az a vállalkozása (*A Halhatatlanság, Vagyis Maga az Ember s annak fő és állandó vége*), amelyet ő élete fő művének tartott, de amelyet megjelentetnie nem sikerült.

Édes Gergely költői tehetsége igazi hazájára éppen e nagylélegzetű művek egy-egy részletében talált, az emberlét és a világ értelmezésére tett erőfeszítések jó néhány pillanatában igazi költőként tud megszólalni. Ő maga, a versíró Édes Gergely viszont a játékoságban és a mindennapi élet apró eseményeinek megverselésében érezte talán a leginkább otthon magát. Néhány korai versének kitételei egyértelműen utalnak arra, hogy ifjúságában igazi társasági költő volt, s később is nosztalgiával emlékszik vissza ezekre a régi szép évekre. Sárospatakon, a diáktársak, „barátink közt” volt jó, itt lelte fel az „eszközt”, amelytől megvidámodott, azaz: itt

¹⁰³ Abafi Lajos: *Kazinczy Ferenc és Édes Gergely*. Figyelő, 1878. 52–60., 145–151., 310–317. és 367–378.

¹⁰⁴ Takáts Sándor: *Részletek a nyelvújítási harcok történetéből*. Katolikus Szemle. 1890. 523–525.

¹⁰⁵ Abafi Lajos: *Édes Gergely élete*. Figyelő, 1878. 101–116. A nyelvkérdést illetően az ő korai megnyilatkozásai általában is tanulságosak. Említsük meg a Hazai és külföldi tudósítások című lap pályázatára készített rövid jegyzését, amelyben így ír: „A köznép nyelvét őrizd, ha azt akarod, hogy az egész nemzet éljen. A nemzetet a nyelv teszi, a nyelv a nemzet lelke. – Nem tsinosítani vagy javítani kell a nyelvet, mely az egész köznépe, mert ezzel romlását dolgoznánk, hanem örzeni és önnön valóságában megtartani.” Idézi Abafi Lajos: *Édes Gergely művei*. Figyelő, 1879. 286.

„nevelte verseit”, ekkor „volt mulatozni kivel”.¹⁰⁶ Másutt is megismétli: „Mert mikor egy verset köptem bár mennyire nyerset / Musám kedvesinek, volt mutogatni kinek.” „A jeles éneknek fül kell”, ha nincs közönség, nehéz a poéta dolga, s neki – Patakot odahagyva – éppen ez a sors jutott. Ám a tollat elejteni „szégyen”, a „maradék” majd meg fogja őrizni a poéta hírnevét. Az őt közösségként körülvevő közönség tetszésére aspiráló költő megnyilatkozásainak kell tartanunk költői játékait, amelyek közül a legnevezetesebbek az egyazon magánhangzóra kiötlött versikék, mint például ama „Szűz”-höz írott költemény, akit „üzfűz” (= üldöz) a szerelmi vágy (ez a „füsttül ürült tűz”) s akit a poéta az erényes életre beszél rá („sűrű tűztül ürülj”) vagy a „szőr-köntöst öltő” „Bölds”-höz ítézt szózat, amit ugyancsak annak kell venni, ami: játéknak.¹⁰⁷ E játékok – esetleg – lehetnek dupla-fenekűek is, egyáltalán nem zárható ki, hogy ama szűzhöz írott versike értelme is meg van csavarva: pont kamasz diákok beszélnének le a szerelemről egy tűzben égő leányzót? A kétértelműség, a diákos-bandzsító humor példáját kell látnunk az V. számú „Keserv”-ben is, amely voltaképpen nem más, mint egy II. Lipót megkoronázására írott ünneplő vers, s hogy itt a műfaji megjelölés nem véletlen (a költemény az *Édes Gergely keservei és nyájaskodásai* című kötetben jelent meg) megerősíti, hogy az örömeinek a „Gyászos szívem jaj mint kesereg” (!) nótájára készült.

Édes Gergely életműve a magyar irodalom történetének nagyszabású torzói közé tartozik, teljesítmény, amelynek nem esztétikai jelentősége, hanem művelődéstörténeti tanulságai érdemelnének az eddiginél jóval több figyelmet. A sors furcsa fintora, hogy ennek az élete végéig folyamatosan író grafománnak egy rövid dala, az *Én vagyok a petri gulyás* kezdetű ének folklorizálódott és (ellentétben a szerző roppant becsvágygal írott s roppant lélegzetű alkotásaival) állta ki az idők ostromát.

Édes Gergelyhez hasonlóan ugyancsak torzóban maradt tehetség volt

Mátyási József (1765–1849)

is, az ő esetében egy játékos-friss, nyelvi ötletekben gazdag és erős szociális érzékenységű intellektus nem talált rá – végül is – saját költői hangjára.¹⁰⁸ Semmiképpen nem véletlen, hogy Csokonai tisztelettel viseltetett iránta, ismeretes, 1795 tavaszán a nagykőrösi legációból jövet meglátogatja Kecskeméten s együtt kocsiznak fel Pestre. Barátkozásuk emléke a *Mátyási József úrnak* című vers. A fiatal Mátyási sziporkázó személyiség lehetett, Kis János még több mint fél évszázaddal később is emlékszik göttingai találkozásukra, amikor Mátyási, ez a „nagyon vidám kedvű és elmés fiatalember” társaival a debreceni professzorokat parodizálta a jelenlévők óriási

¹⁰⁶ *Édes Gergely keservei és nyájaskodásai*. Vátzon... 1803. XXI. Keserv, amelyet 1787-ben, Hetényben írt.

¹⁰⁷ *Édes Gergely enyelgési avagy időt töltő tréfás versei*. Íródtak rész szerént az Oskolába, rész szerént Hetenyen, rész szerént Martoson... Pozsonyban 1793. A mesterkedő Édes Gergely értelmezéséhez I. Mezei Márta i. m. 136–137.

¹⁰⁸ A Mátyásira vonatkozó legfontosabb irodalom: Mészöly Gedeon: *Mátyási József Kalászkaparékja*. Nép és nyelv 1931. 91–98., 186–201., 241–249.; Kiss István: *Mátyási József*. Itk, 1955. 305–318.; Mezei Márta i. m. 129–132.

derültségére.¹⁰⁹ Az 1787-ben lezárult debreceni tanulóévek után egyébként mozgalmas másfél évtized következik életében. Pozsonyban töltött bő esztendő alatt megtanul németül, Pesten Kazinczy védőügyvédjénél, Sáray Szabó Sámuelnél ismeri meg a jogászi mesterség fortélyait – abban azonban, hogy az 1790-es években két gróf is bizalmába fogadja, felkészültsége mellett bizonyára szerepet játszott a Kis János által dicsért vidám kedv és elmesség is. Alkalmazói egyébként meglehetősen ellentétes szellemi arculattal rendelkező személyiségek voltak – előbb a hazai protestánsok legnagyobb világi tekintélye, Teleki József, utóbb pedig Fekete János vette igénybe szolgálatait, s ez Mátyási ügyes alkalmazkodó képességéről tanúskodik. Ami a külső eseményeket illeti, Teleki mellett mozgalmasabb és színesebb élete volt: elkísérte Erdélybe, sőt vele utazhatott Frankfurtba is, I. Ferenc koronázására. Az erdélyi kirándulásról egy fiktív verses levélben számolt be, a frankfurti utazás alatt pedig naplót vezetett.¹¹⁰ A mélyebb hatást azonban Fekete János gyakorolta rá.¹¹¹ A szabad szellemű gróf növelte elfogulatlanságát s bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy Mátyási meglepő nyíltsággal merje megfogalmazni társadalomra vonatkozó nézeteit. De feltehetően az ő hatásának tulajdonítható egy kevésbé előnyös fejlemény, nevezetesen hogy a fiatal titkár költői karaktere nem tudott igazán kibontakozni: a gróf „franciás” ízlése érzéketlenné tette ifjú rajongóját másfajta költői minőségek iránt, mint ami fél évszázaddal korábban volt divatos a francia irodalomban.

Csokonai bizonyosan már költői hírnévvel rendelkező férfihoz kopogtatott be 1795 tavaszán, akinek azért a *Semminél több valami* címmel 1793-ban megjelent kötetéről általa írott s némileg talányos verses védelméből nem hiányzanak a gunyoros villanások sem. Az olyan sorok, mint „Magam utánad azomba / A parnasszusi templomba / Mentem nyomba” Mátyási jellegzetes tiszta rímeinek paródiájaként hatnak. A költői hírnév pedig elsősorban a gyakran és sikeresen szereplő alkalmi költő hírneve volt, a Kis János emlékezetében megőrzött vidám kedvű és elmés, ugyanakkor szerepelni szerető és tudó fiatalember mentalitása gyakran nyilatkozik meg az 1790-es években megjelent két kötetében, a már említett *Semminél több valami* és a *Mátyási József verseinek folytatása* (1798) című kötetekben, valamint a kéziratban maradt s ugyancsak tekintélyes irodalmi hagyatékban is. Mátyási József e versek alapján a mindennapok költészetének egyik legtehetségesebb művelője volt, produkciói közül a legnevezetesebb talán a sokáig Csokonainak tulajdonított s hagyományos ötletet feldolgozó *Egy nyársra ítéltetett híz-lalt Gunárnak Márton napi butszúró panasza és utolsó rendelkezése* című verszet, amelyet Bige Márton barátjának fordított le „lúd nyelvből” a poéta.¹¹² De sikereit nem is igazán az ilyenfajta művek biztosították, hanem nyelvi leleményei, amelyek közül elsőként az élesen pendülő tiszta

¹⁰⁹ Kis János *Superintendens emlékezései életéből*. Maga által feljegyezve. Sopronban 1845. 106–107.

¹¹⁰ *Pestre egy jó barátomhoz* In: *Mátyási József verseinek folytatása...* Vácon 1798. 84–126. Mátyásinak Teleki József szolgálatában töltött idejéről I. F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, 1983. 454–459. A frankfurti utazásról készített naplót Mészöly Gedeon tette közzé, I. Nép és nyelv 1944. 1–6. és 48–86.

¹¹¹ Mátyási és Fekete János kapcsolatára I. Morvay Győző: *Galánthai gróf Fekete János 1741–1803*. Budapest, 1903; May István: *Galánthai gróf Fekete János elveszett kéziratai*. ItK, 1941. 289–291.

¹¹² Közli Mészöly Gedeon *i. m.*

rím tűnik fel. Mátyási számára a költői elmesség első (hiszen leggyakoribb) próbája láthatóan ez volt. Bizonyos, hogy egyetlen, jelentékenyebb magyar poéta sem kereste szívósabban a tiszta rimeket, mint ő. Talált is belőlük bőven, köteteiben lapozgatva szinte csak tiszta rímekkel találkozunk: Apolló–holló, kellő–szellő, talál–halál, jelent ő–mentő, Pálotok–bálotok, jelek–szelek, noha–soha stb., stb. Mátyási azonban nemcsak találékony, de szellemes verselő is volt, aki szívesen játszott el a szavakkal: a rossz nemest ő „nem-is ember”-nek nevezi (nemes ember helyett), a műveltség terjedésének elégtelenségéről pedig így panaszkodik: „Ha így megy, nem oszlik, sőt vastagul ködünk / Benne öröködünk, vagy-is ökörödünk.” A Teleki Sámuel viszontagságos főispánná választása alkalmával írott versike *Verseinek folytatásában* található, s azt jegyzi meg róla, hogy egy „Vers műves írta”, „kinek nintsen neve”, de igen valószínű, hogy ő maga volt az a „Vers műves” (elvégre közzétette kötetében), csak éppen tanácsosabbnak vélte a névtelenségbe rejtezni, elvégre egy megye politikai életébe szól bele ez a rímjátékokkal teletűzdelt bravúros négy sor: „Nem régen azt hallá SÁMUEL: *te, le, ki,* / Fő-ispány nem lehet, nintsenek *teleki* / S végre a dologból vallyon mi *tele-ki?* / *Tele* kiderülvén, Fő Ispány TELEKI.”¹¹³ Mátyási műzsjának igazi otthona tehát az ötlet, s találékonyságból nemcsak szavakkal való játékokra, de sok egyébire is futotta. Néha egy filozófiai szösszenetre („A’ mi lenni kezdett, egyszersmind múlandó. / Egyebek nem vagyunk, sem a’ dolgok, sem mi, / Hanem tsak ideig meg-testesült semmi.”),¹¹⁴ máskor egy helyzet felvázolására, gunyoros önarcképpel („A’ kultsár számomra egy pohár bort töltet, / Fel öntöm, hát mindjárt vers-írás erőltet, / Mert a’ vers szerzőkben nemzetséges már az, / Hogy írhatnék a’ ki a’ bortól nem száraz.”)¹¹⁵ A leggyakrabban azonban a leírásban jeleskedik. Képeket – mint Lehr Albert kimutatta¹¹⁶ – kölcsönzött tőle Arany János is. Petőfinél ugyancsak található Mátyásival rokon hely. Legjobb pillanataiban valóban hozzájuk hasonló költői minőségek felé tart, így például az „oláh fáta” leírásában, amit Szirmay Antal közölt a *Hungaria in parabolisban* s amelyről Weöres Sándor nyilatkozott nagy elismeréssel.¹¹⁷

Mátyási Józsefet azonban nyelvi leleményei sem hozták feltétlenül közel a költészethez (tiszta rimei például bizonyosan nem), mégis: a költői erő szolgálatába is állítható s vitathatatlanul értékes leleményekről van szó. A fő probléma az ő esetében az, hogy megfelelő versszerkezetek létrehozására irányuló igénynek szinte a nyomai sem fedezhetők fel nála, költeményei fel-felragyognak egy-egy pillanatra, hogy azután visszasüllyedjenek a hosszadalmasságba és a monotoníába. Ez a terjengősség általában is fenyegeti a századvég népszerű kisköltőit, de talán egyetlen poéta munkásságában sem végzett nagyobb pusztítást, mint nála, aki e költők közül egyébként a kifejezés erejének igen jelentős lehetőségeivel rendelkezett. Ennek feltehetően az az oka, hogy a (különbféle típusú) ötletek és a (szintén különféle) gondolatok áradását nem fékezte semmiféle formateremtő poétikai ösztön. Nincs nyoma még annak sem, hogy költői példaképei

¹¹³ L. *Verseinek folytatása* 133.

¹¹⁴ L. *Semminél több valami* 53.

¹¹⁵ *Verseinek folytatása*. 246.

¹¹⁶ Lehr Albert: *Arany magyarázatok*. Magyar Nyelv, 1905. 227. és 1912. 166–167.

¹¹⁷ L. Weöres *i. m.* 267–271

lettek volna. S ez áll a kilencvenes évekre, Mátyási József életének és működésének a fénykorára, amikor a magyar szellemi élet jelentékeny személyiségeivel volt kapcsolatban, de áll a későbbi időkre is, amikor visszavonult a vidék csendjébe. Gróf Fekete János nem jelentéktelen összeget, évi háromszáz forintjáradékot hagyott rá, s ha voltak is nehéz időszakok életében (korán veszítette el és soha nem tudta feledni fiatal feleségét), szülőfalujában, Izsákon, majd – az 1820-as évek elejétől – Kecskeméten nyugalomban és anyagi biztonságban töltötte élete hátralévő évtizedeit. A Mátyásira vonatkozó tudásunkat összefoglaló és számos új adattal kiegészítő kismonográfia szerzője, Kis István kutatásai nyomán az is kiderült, hogy a Kecskemétre költöző öreg poéta még ügyvédi foglalkozását sem kívánta gyakorolni.

Költéssel lényegében ugyancsak az 1820-as évek elejéig foglalkozott, ekkor állította össze utolsó s nyomtatásban már meg nem jelent versgyűjteményét, a *Kalászkaparékot*, s ekkor látott napvilágot utolsó kötete, élete legigényesebb művének gondolt (mindenesetre a legnagyobb terjedelmű) verse, a *Barátság és annak mestersége*. 1800 után az irodalom világán kívül élt, s ebben – valamint utóéletének alakulásában – meghatározó szerepet játszott Kazinczyhoz való viszonya, akinek már az 1793-ban megjelent *Semminél több valami* című kötetről is lesújtó véleménye volt. Mezei Márta hívta fel a figyelmet arra az 1802-ben, Debrecenben, Domokos Lajos főbíró házában lezajlott vitára, amelynek szereplői az ott vendégeskedő Kazinczy és egy Benedek Mihály nevű debreceni prédikátor voltak.¹¹⁸ A Kazinczy levelezésében megörökített jelenet alighanem a széphalmi mester és a debreceniek közötti nagy konfliktus első moccanása, a kényes ízlésű vendég és a prédikátor között éppen Mátyási emlegetése nyomán válik teljessé és áthidalhatatlanná az ízlésbeli szakadék: „midőn Mátyásit láttam iktatni az istenek közé”, Kazinczy számára egyértelművé válik a helyzet: többé nincs miről vitatkozni. Nem tudni, utált-e valakinek inkább az írásait, mint az övét. A tárgyilagos szemlélet – Mezei Mártáé és Weöres Sándoré – ettől a különös és további elemzésre szoruló elfogultságtól már alaposan eltávolodott, de távol van a másik végétől, Mészöly Gedeon szellemes és eredeti megfigyelésekben ugyan gazdag, ám teljesen elfogult Mátyási értelmezésétől is. Az bizonyos, hogy a Csokonainál nyolc évvel idősebb és Petőfivel egyazon esztendőben meghalt poéta éppen úgy több figyelmet érdemel az utókortól, mint jó néhány kortársa. Pontosabban: az utókor számára lenne tanulságos e különös, jórészt homályban rejtőzködő életműnek alaposabb ismerete.

Már utaltunk rá, hogy ez a vidéki irodalom az értelmiség és a nemesség közös irodalma volt, a (nem túlságosan gazdag) nemesek és a (gyakran nemesi eredetű) értelmiségiek irodalmomművelése találkozik és keveredik itt, s nemcsak nem lehet, de felesleges is keresni a megkülönböztető jegyeket. Az értelmiség is idomul s fogalmaz meg nemesi elfogultságról tanúskodó kitételeket, más esetben pedig a nemességhez inkább közel állónak látszó költő fordul figyelemmel a nép által létrehozott énekek felé. Ez a nemesség és a vidéki értelmiség között húzódo változatos és gazdag határvidékről származó irodalom szociológiai szempontból tehát nem tagolható. Ennek ellenére azon két írónak produkciójában, akik szervesen tartoznak hozzá ehhez a populáris irodalomhoz, de akik tehetségük, ambíciójuk és fogékonyságuk révén mégiscsak kiemelkednek belőle, sokkal élesebben mutatkozik meg a nemesi és értelmiségi jelleg.

¹¹⁸ Mezei Márta *i. m.* 127.

E provinciális költészet jellegzetesen nemesi karakterű személyisége volt

Gvadányi József (1725–1801)

Nála talán egyetlen jelentékeny magyar író sem lépett később a nyilvánosság elé: már jócskán betöltötte a hatvanadik életévét, amikor 1787-ben megjelent első kötete, a *Pöstyényi förödés*.¹¹⁹ E késői jelentkezést akár meglepőnek is tarthatnánk, hiszen a szakirodalomból tudjuk, hogy igen jó előmenetelű diáknak számított, a versírásban pedig még kunsztokra is képes volt: a hagyomány szerint három óra alatt száz latin disztichonra is futotta találékonyságából. Igazán azonban mégsem meglepő. Arról van csak szó, hogy a felső-magyarországi nemes családból származó s az Egerben kezdett tanulmányokat Nagyszombatban folytató fiú számára a katonaelet csábítása erősebbnek bizonyult a tudományokénál. 1742-ben elhagyta az iskolát és több mint negyven (!) éven át szolgált – ahogy írta – a „ditsősséges austriai Ház sassának szárnya alatt”. Bátor, a hadimesterségben kedvét lelő katona volt, egyike Hadik András azon ötszáz huszárjának, akik a hétéves háború során megsarcolták II. Frigyes védtelenül maradt fővárosát, Berlint. Bár bizonyosan csak kevés munkájáról, így például egy névnapi köszöntőről, egy kétféleképpen olvasható kedves-goromba költői játékról tudjuk, hogy valamikor a hatvanas években készült, nagyon valószínű, hogy a katonáskodás szüneteiben is gyakran elővette a tollat. Feltehetően jóval az 1784-es kvietálása előtt jöttek létre azok az elveszett (= megsemmisített) vagy lappangó művei, amelyekről Péczeli Józsefnek ír 1788 elején egyik levelében,¹²⁰ s amelyek (címeik alapján) a vidéki unalom elűzésének igen alkalmas eszközei lehetnek, de nem igényelték – s vélhető vaskosságaik miatt talán nem is mindig tűrték volna el – a szélesebb nyilvánosságot. Sajtó alá küldött munkáinak túlnyomó részét bizonyosan a szakolcai nyugalom jólétben és derűben telő évei alatt írta. A kései produktumok közé kell számítani az *Unalmas órákban vagyis a' téli hosszú estvéken való idő töltés* című, 1795-ben megjelent írását is, annak ellenére, hogy a kötetben leírt „multságok” közvetlenül a hétéves háborút (1756–1763) követő felsőtiszavidéki – badalói – kvártélyozás eseményeit örökítik meg: a verses mű sokkal inkább megemlékezésnek, és nem a „prusszus háború” utáni békés két és fél év egykorú leírásának látszik.

A Péczelihez írott verses levél legfontosabb közlendője azonban az, hogy a koros szerző közvetett módon ugyan, de határozott egyértelműséggel kifejezi benne azt a szándékát, hogy ezután – korábbi munkásságával ellentétben – „fontos dolgok”-ról kíván írni.¹²¹ S bár az 1780-as évek végétől kezdve egyre-másra készülő kötetéből egyáltalán nem hiányzik a vidéki multságok poétájának nyersjókedve, mégis: a levélben jelzett célkitűzést lényegében megvalósította. Mindenképpen feltűnő, hogy ezután nemcsak sokat és sokfélét írt – tízévnyi idő alatt tizenöt kötete készült el –, de e kötetekben valamilyen értelemben tényleg jelen vannak a

¹¹⁹ Gvadányi József életére l. Széchy Károly: *Gróf Gvadányi József, 1725–1801*. Budapest, 1894.

¹²⁰ Széchy Károly *i. m.* 289–314. Függelék. *Gróf Gvadányi József levelei Péczeli Józsefhez*.

¹²¹ „Megvallom, öt munkám vagyon mind versekbe, ezek közül egyiket sem akartam prés alá adni, sőt az fragmentomjokat is elhántam, mivel egyike sem foglalt fontos dolgokat magában, és így nyomtatást nem érdemelnek.” 1788. február 29. L. Széchy Károly *i. m.* 293.

„fontos dolgok”. Munkái (ha nem is kivétel nélkül, de) politikai elképzelésekről éppen úgy tanúskodnak, mint tudósi ambíciókról. Hadtudományi munkát kompilált, az ő nevéhez fűződik nevezetes történelmi művek fordítása, így Voltaire XII. Károly svéd királyról szóló életrajzát az ő – időnként az eredetivel vitába szálló – tolmácsolásában ismerhette meg a századvég magyar olvasóközönsége. Verses elbeszélésben mondott véleményt az 1790–91. évi országgyűlésről, megtörtént események képezik az alapját Benyovszky Móricz és szolgája, Rontó Pál „álmélkodásra méltó Történettyei”-nek és – mint már a címlapról megtudjuk – az „el-aludt vérű magyar szívek fel-serkentésére” írta legjelentősebb művét, az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című elbeszélő költeményét. A kor fontos kérdéseiről elmélkednek majd hat-hét év múlva a haldokló nótárius körül összegyűlt falusi filozófusok is, s bár az ő bandzsító nézeteik az olvasó mulattatása céljából hangzanak el, a halálra készülő hős véleményéből nyilván magának a szerzőnek nagyon is komolyan vett szava szól.

Számos jel utal arra, hogy az 1790-es évek legszorgalmasabb és legtöbbet publikáló szerzői közé tartozó Gvadányi el kíván távolodni attól a csak népszerű és csak szórakoztató irodalomtól, amelynek jegyében pályája indult. Igaz, ez a szándék – utaltunk rá – teljesen nem valósult meg, de nem is valósulhatott meg, hiszen Gvadányi (mint önmagát jellemzi) ifjú korától kezdve „víg géniusú és eleven ember” volt, akinek munkái is hasonlóak, „játékot és nevetséget okozók” voltak, s habár (ezt is ő írja) vidám természete a nyolcvanas évek végétől – hetvenedik éve felé közeledve – „lankadt” ugyan,¹²² gyökeresen azonban mégsem változott: a vaskos vidámságokhoz és a hétköznapi unalmát megtörő furcsaságokhoz való változatlan vonzalmáról szinte minden műve bizonyossággal, néha talán túlságosan is erős bizonyossággal szolgál. Mégis, ha az idős gróf önmagát nem tagadja is meg, de egyértelműen távolodik a provinciális irodalom régies, a barokk világhoz közel álló, rusztikus fajtájától. Ami korábban a középpontban állt, az most csak részleges, mondhatni színező eleme egy sokoldalú, termékeny, közérdekű témákkal is szívesen és szenvedélyesen foglalkozó, a nyilvánosságra nemcsak kilépő, de a nyilvánosságot állandóan kereső szerző munkásságának. S bár hamarosan közeledik a vidéki irodalom más és újabb változataihoz, sőt éppen ő lesz az egyik főszereplője ennek az irodalmiságnak, először mégis a régítől való távolodás mozdulatát kell közelebről szemügyre vennünk. Mivel ebben nyilvánvalóan ama Péczeli Józsefhez írott levélben említett „fontos dolgok” játszották a fő szerepet, első lépésként meg kell kísérelnünk választ adni arra a kérdésre, hogy vajon mit is jelentenek e „fontos dolgok”?

A felelethez a kiindulópontot az életmű és az életmű sorsa egyaránt kínálja: Gvadányi munkásságának legnagyobb hatást kifejtő és ugyanakkor a leginkább maradandónak bizonyult részlege közvetlen kapcsolatban van az 1790 körül tetőző nemzeti mozgalmakkal. A legjelentősebb költő-utódok is a nemzeti jelleg védelmezőjének az imágóját őrizték meg róla. Berzsenyi számára a *magyarokhoz* (Romlásnak indult...) korai változatában még az ő alakja szerepel ott a *mores maiorum*, hűséges, szilárd és jószerivel egyedüli őrzőjeként,¹²³ Petőfi

¹²² Széchy Károly *i. m. i. h.*

¹²³ *Berzsenyi Dániel Összes Művei*. I. Költői művek. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Merényi Oszkár. Budapest, 1979. 266–269.

Gvadányi emlékét idéző verse, *A régi jó Gvadányi* is az ifjú költőzseni elismerését fejezi ki a Nótárius szerzőjének nehézkes és naiv, de egyenmű és tiszta magyarsága iránt. Arany János nevezetes Gvadányi-tanulmányának a kiindulópontja ugyancsak az a körülmény, hogy az *Egy fahusi nótáriusnak budai utazása* ugyan „főleg az idegen ruházat ellen irányuló szatíra”, de önmagában „elégtelen” ezzel magyarázni a költő alakjainak népszerűségét, s a tanulmány éppen ezt, Gvadányi sikerének a nemzeti viselet védelmén túl fekvő, mélyebb okait kutatja. Arany a magyaros öltözék apologétája *mögött* keresi tehát a költőt, de tudjuk, hogy Petőfinek is – mint a *Hóhér kötelének* Hiripi Gáspárja mutatja – sokkal árnyaltabb és igazán tüzetesen még meg nem vizsgált képe volt „régí jó” költőelődjéről. Mégis, Gvadányi alakjának és életművének értelmezésénél a nemzeti karakter védelmezése az utókor számára természetes módon volt az először felmerülő szempont. Lényegében hasonló a helyzet az irodalomtörténeti hagyományban,¹²⁴ az itt létrejött Gvadányi-magyarázatokban a nemzet ügyével összefüggő kérdések állnak ugyancsak az előtérben. Mindenképpen célszerűnek látszik tehát, ha mi is innen kezdjük ennek az életműnek az elemzését, hiszen egyéb jelek is arra utalnak, hogy valóban ebben rejlik Gvadányi számára a „fontos dolgok” legfontosabbika.

Itt azonban némi meglepetés ér bennünket: Gvadányi politikai nézeteinek rendjében a „nemzeti” problematika meglehetősen furcsa összefüggésben szerepel. Azt a korábbi irodalomtörténeti álláspontot, amely őt a „nemesi ellenállás írói” közé számította,¹²⁵ már kétségbe vonta az újabb és elfogulatlanabb szemlélet,¹²⁶ most azonban ennél jóval többről van szó. Nagyon is feltűnő, hogy Gvadányi oly tüzesnek ismert nemzeti érzülete nemcsak nem zárja ki a Habsburg-ház iránti lojalitást, de politikai ítéleteit leginkább befolyásoló nézeteinek éppen ez a hűség a legdöntőbb eleme. E nézetekről a nemesi ellenállás diétájáról, az 1790-es országgyűlésről készült „satyrico-critice” való leírás nyújtja a legélesebb és legmeggyőzőbb képet.¹²⁷ A mű szerep-elbeszélés, de aligha kétséges, hogy az elbeszélő, az „isten-mezei palóc” magának a szerzőnek politikai nézeteit képviseli. Más műveivel (így a Budára utazó nótárius történetével) ellentétben itt a szerző és az elbeszélő között lényeges különbség nincs. Ha lenne, feltétlenül meg kellene nyilvánulnia, elvégre ama satirikus-kritikus hang egy ország nemességének közhangulata ellenében szólal meg. E politikai álláspontnak lényeges vonása, hogy a józsefi reformok visszavonásával egyetért ugyan, egyebeket illetően azonban a nemesi ellenállástól nemcsak távol áll, de szemben is áll vele. A poroszokkal való szövetség reményét végképp eloszlató s az udvar és az ellenzék közötti erőviszonyokat alapvetően megváltoztató reichenbachi békét például nemcsak örömmel, de egyértelmű kárörömmel üdvözli. Ugyancsak elégedetten számol be egy horvát katonai egység Pest-Budára érkezéséről, amely egység

¹²⁴ Toldy Ferenc: *Gróf Gvadányi József*. In: *Magyar költők élete*. I–II. Pest 1870. 241–244.; Barta János: *Gvadányi és haladó hagyományaink*. It, 1951. 465–471.; Geréb László: *Gvadányi József*. Csillag, 1951. 1283–1290.; Szauder József: *Geréb László Gvadányi-cikkéhez*. Csillag, 1951. 1516–1523.

¹²⁵ Waldapfel József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1957. 48–54.

¹²⁶ Elsősorban Lukácsy Sándor. L. *Gvadányi József*. In: *A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig*. Szerkesztette Pándi Pál. Budapest, 1965. 105–113.

¹²⁷ *A mostan folyó országgyűlésnek satyrico-critice való leírása...* Lipsiában (Pozsony), 1791.

láthatóan a nemesség harcias hangulatát volt hivatva lehűteni. A történetet elbeszélő palóc legalábbis így értékeli és ezért üdvözli a daliás déliek érkezését. Magának az országgyűlésnek az eseményei egyébként meglehetősen elhalványulnak egy igen terjedelmesen, sőt, terjengősen előadott vadász-kirándulás mögött, a koronázás ceremóniája pedig minden mást elhomályosít: a mű harmadik s igen emelkedett tónusban előadott részét teljesen II. Lipót pozsonyi koronázásának leírása tölti ki. De sorolhatnánk tovább a bizonyságokat arra vonatkozóan, hogy Gvadányi esetében a Habsburg Birodalom keretei között gondolkodó politikusról van szó. Így kiváltképpen jellemző, hogy a „mostan folyó török háborúra” vonatkozó gondolatait összefoglaló könyvéből¹²⁸ a magyar történelem törökellenes harcaira való utalások szinte teljesen hiányoznak, főhőse Montecuccoli, akit „második Hunyadi Jánosként” ünnepel s láthatóan a magyar nemzeti hősök közé számít, miközben más magyar nemzeti hőökről nemcsak itt, de más írásaiban sem emlékezik meg.

Min alapul akkor hát az ő tízes nemzeti érzülete? A kérdésre a válasz (legalábbis egy felületes válasz) rögtön kínálkozik: Gvadányi számára a nemzet fogalmának első és minden mást elhomályosító határozománya a viselet – a nemzethez való tartozásnak más és lényegi kritériuma, mint az öltözködés, tulajdonképpen nincs, s vétek sincs nagyobb, mint ennek az öltözéknek az elhagyása. A nótárius Budára érkezvén azért veszíti el Arany János által is becsült élettel, eleven emberi tulajdonságait, mert a nemzeti viselet ügyének kímélet és válogatás nélkül mindenkit megdorgáló védnökévé lényegül át. S ez nem csupán egy irodalmi művének hőjét jellemző magatartás. Az 1790-es országgyűlésről beszámoló „isten-mezei palóc” (aki egyébként nagy apologétája a magyar férfiú egyik fő ékességének, a bajusznak is) elbeszélését befejezván „könyörgést” intéz a magyar nemzethez. E könyörgés első és hosszasan kifejtett tétele nem más, mint az a kíváncsi, hogy a nemzet „vegye fel” „dolgát” a „magyar köntösnek”, vagyis: a nemzeti viselet sorsát közügyként, mégpedig az első számú közügyként kell kezelnie. Miközben tehát a magyaros öltözék dolga (külön kiadványt is készít ebben a témakörben a magyar szépekhez) felfokozott izgalommal tölti el, nagyon is feltűnő, hogy kortársait, az 1780-as évek magyar íróit oly drámai erővel foglalkoztató kérdés, a magyar nyelv ügye fontos, de mégiscsak másodrangú, mondhatni komplementer problémaként van jelen gondolkodásában, viszonylag keveset ír róla.¹²⁹ Így például a török háború apropójára készült könyvének 1789 márciusa körül keletkezett bevezetőjében egyenesen arról beszél, hogy – ami e kiadványt illeti – „Mind edj lett volna nékem aztat Német nyelven-is kiadni”, a magyar mellett csak azért döntött, mert ezen a nyelven hasonló tárgyú munka még nem jelent meg. Fel kell figyelnünk arra, hogy a Budára érkező nótáriust alig érdekli, hogy milyen nyelven beszélnek Magyarország fővárosában, de hasonlóképpen jellegzetes az isten-mezei palóc érzékenységének a működése is. Az 1790-es országgyűlés első napjainak tudvalevőleg a nyelvkérdés volt a középpontban álló témája (még ha inkább csak ügyrendi kérdésként merült is fel), s ezt a számos kortárs író, így Gvadányi kedves

¹²⁸ *A mostan folyó török háborúra tzelezó gondolatok...* Pozsony és Komárom, 1790.

¹²⁹ Ezek között különleges hely illeti meg azt a versét, amelyet az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságnak írt, midőn az meghívta soraiba. Vö. Szilágyi Ferenc: *Gvadányi verses levele és verse az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasághoz*. ItK, 1982. 204–209.

és tisztelt levelezőpartnerét, Péczeli Józsefet is költői megszólalásra, sőt, önálló kiadvány készítésére inspiráló eseményt ő egy kurta utalással intézi el. Az 1780-as évek irodalmát oly mélyen átható nyelvkérdés Gvadányi számára tehát nem volt elsődrendű kérdés, amikor nála is előkerül, akkor úgy kerül elő, mint aminek belátja és elfogadja ugyan jelentőségét, de érezhető, hogy jogainak érvényesítése nem tartozik lényeges célkitűzései közé. Erről tanúskodik az 1790-es országgyűlésről nyújtott satirikus-kritikus leírást lezáró könyörgés második pontja. Ez talán az egyetlen olyan hely a nyomtatásban megjelent Gvadányi szövegek között, ahol viszonylag hosszan – mintegy tíz versszakon át – beszél róla. S itt nem csupán az a figyelemre méltó, hogy hangsúlyozottan helyezi – a nemzeti viselet után – a második helyre (ezt írja: „Második törvényed a magyar nyelv legyen”), de az is, hogy a róla való beszédben fel sem merül az a tézis, ami az öltözékek kapcsolatban állandóan jelen van vagy nyíltan, de legalábbis előfeltevésként fejtegetéseiben, nevezetesen, hogy itt a nemzetet megkülönböztető jelről, a nemzetet nemzetté tevő jelről van szó. A nyelv – talán meglepő módon – éppen úgy a tudományok művelése és terjesztése szempontjából bír jelentőséggel, mint Bessenyei György írásaiban.

Gvadányi számára tehát akkor lesz a nemzeti öltözet a legfontosabb kérdés, amikor a magyar irodalom berkei a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom ügyétől visszhangzanak. Megnyilvánulásai ily módon majdhogynem gyermetegnek tűnnek, hiszen talán a leglényegtelenebb nemzeti jelet hangsúlyozzák a leginkább lényegessel szemben. A nemzeti viselet érdekében kifejtett *propaganda* – ugyanakkor – megegyezik azzal, amit az 1790-es év első hónapjaiban a nemesség *tesz*: a II. József halálát követő időszak tudvalevőleg a magyaros öltözék divatjának szinte eszeveszett tombolása volt. A korabeli beszámolókat olvasva teljesen érthetővé válik, hogy a nemzeti jelek közül tulajdonképpen a viselet az egyetlen, amellyel kapcsolatban éles kritikai hangok is elhangzanak a magyar irodalom képviselői részéről: a nemesi ellenálláshoz közel álló Decsy Sámuel éppen úgy bírálóan szól róla, mint a nemességtől igen távol álló debreceni poéta, a tizenhét éves Csokonai Vitéz Mihály.¹³⁰ Az értelmiségnek a maga szempontjából és a történelmi távlatokat illetően egyaránt igaza volt, de ha Gvadányi megnyilatkozásait megkíséreljük a maguk összefüggéseiben értelmezni, akkor gyorsan kiderül, hogy az ő álláspontja semmiféleképpen nem azonosítható 1790 nemességének a magyaros öltözék iránt fellobbant szenvedélyével. Egy alapvető különbség talán az elmondottak alapján is egyértelmű: a szerző, aki elszánt (szinte komikus) küzdelmet vív azért, hogy a magyar nemesség a maga viseletében járjon, nem kevésbé élesen polemizál a nemzeti viseletet végre magára öltő nemesség politikájával – a nemesség nemzeti jelének, a magyaros ruházatnak az élharcosa politikailag éppen az ellenkező oldalon áll, mint azok, akik ebben az öltözékben politizálnak. Igaz, ennek alapján úgy tűnhet, hogy Gvadányi felfogása nem egyszerűen következetlen, de vigasztalanul zavaros is, hiszen teljesen ellentétes elemeket kombinál össze. Mintha ő lenne a Habsburg-hű nemesi ellenállás képviselője! Erről azonban szó sincs. Csak egy kicsit kell

¹³⁰ Az 1790 körüli idők nemzeti jeleinek története még nincs megírva, éppen ezért jegyezzük meg, hogy a nemzeti öltözék a kor írói számára általában komoly jelentőséggel bírt ugyan (vö. Waldapfel *i. m.* 55–56.), az ő – így Révai Miklós vagy Baróti Szabó Dávid – értékelésük azonban éppen ellentétes Gvadányiéval: náluk a nemzeti nyelv az előtérben álló kérdés, és a viselet a komplementer ügy.

figyelmesebben körültekintően s kiderül: pontosan e következetlenségben rejlik benne egy igen okos ösztönrel kialakított s a maga keretei között racionális és koherens politikai álláspont. Az ő politizálásának a magyaros ruha érdekében folytatott harsány propaganda csak az egyik mozzanata, a másik s ugyancsak feltűnő eleme az, hogy nemcsak türelmes az ország más nemzetiségeivel szemben, hanem éppen a soknemzetiségű országot tekinti természetesnek. Erre vonatkozóan igen sok és egyértelmű jelzéssel találkozhatunk a szakolcai gróf műveiben, így magában a nevezetes budai utazást elbeszélő munkában is. Ebben a módizó, az idegenmajmoló magyar előkelőket leckéztető nótárius ágáló alakja szinte teljesen eltakarja, hogy ugyanez a hős (szerzőjével együtt) végül is otthonosan érzi magát a jobbára „rácok” és németek lakta Pest-Budán, ámulva és bizalmatlanul, néha dühöngve, de végül is ellenséges érzület nélkül vegyül el az etnikailag tarka-barka sokadalomban. Bizonyos, hogy német polgár az a serfőző is (ha már a lányát „Franzli”-nak hívják), akinél szállást talál s akivel bensőséges kapcsolatba kerül, még földije és kalauza, az ifjú jurátus is e leányzó kezeire pályázik. Ezt a képet Gvadányi műveiből vett részletek sorával bővíthetnénk, de a legtanulságosabb ebből a szempontból talán a nótárius történetét folytató verses elbeszélés, az 1796-ban megjelent *A falusi nótárius elmékedései, testamentuma és halála*. A Zajtai uram által meghívott falusi bölcsék között ott látjuk Glodány Urszult, az „oláh harangozó”-t és az „orosz mester”-t, Dvorák Hitzut is. E két vendég teljesen egyenrangú a többiekkel, vendéglátójuk még gasztronómiai szokásaikat is messzemenően tiszteletben tartja. Így az sem kelt különösebb megütközést s nem ad ürügyet semmiféle megjegyzésre, hogy – mivel Urszul a „magyar nyelvet jól értette” ugyan, de „abban gyakorlása nem lévén folyvást nem beszélhetett” – az orosz tanító adja elő az ő véleményét is. Dvorák Hitzu egyébként így kezdi saját mondókáját: „Hazánk nagy böltsei...” – s a „haza” szón természetesen Magyarországot érti, a szóban forgó bölcsék ugyanis az előtte szóló és a magyar etnikumhoz tartozó „filozófusok” voltak.

Gvadányinak a nemzeti viselet iránti tüzes, a magyar nyelv iránti langyos indulatához és egyértelműen udvarhú politikai álláspontjához csatlakozik tehát egy újabb elem: igen sok tény bizonyítja, hogy az ő számára valóban a soknemzetiségű ország a természetes képződmény. E megnyilatkozások tükrében viszont máris könnyen belátható, hogy a nemzeti viselet kérdésének előtérbe állítása a nyelv ügyével szemben nem a lényeges és a lényegtelen felcserélése, hanem a különböző etnikumok együttélését megkönnyítő stratégia része. Az egymástól eltérő öltözetek és általában, az eltérő szokások jól megférnek egymás mellett – ahogy a nótárius is érdeklődéssel vesz részt a budai rác bíró temetésén –, az eltérő nyelvhasználat előtérbe állítása viszont (megfelelő és okos kezelés híján) könnyen kielezi, ahogy a gyakorlatban ki is élezte az ellentéteket.¹³¹ Fel kell azonban hívni a figyelmet arra is, hogy a nemzetiségekkel kapcsolatban megmutakozó türelem, pontosabban: a soknemzetiségű Magyarország reflexió nélküli elfogadásának megannyi jele mellett Gvadányi műveiben olyan részletekkel is találkozunk, amelyekben fölényes-gunyoros modorban beszél azokról, akik más nemzethez vagy más valláshoz tartoznak. Az isten-mezei palóc a bécsiek szokásain köszörüli a nyelvét és érezhető

¹³¹ L. például: Miskolczi Gyula: *A horvát kérdés története és viszonyai a rendi állam korában*. Budapest, 1927.

örömmel ragadja meg az alkalmakat, hogy az osztrák katonákra tegyen csípős megjegyzéseket, máskor pedig a tót menyecskék bájainak terjedelme szolgál az élcelődés ürügyéül. Vannak azonban nemcsak érdes, de a mai olvasó számára teljesen elfogadhatatlan megnyilvánulásai is: így a *Pöstyényi fürödés* egyik epizódját, a sokgyermekes zsidó asszony váratlan halálának a történetét, pontosabban: e halálnak a humoros epizódok sorába való illesztését nem lehet viszolygás nélkül olvasni. Itt azonban nem embertelenségről, hanem csak ízléstelenségről van szó: Gvadányi tudatában minden rendkívüli, akár tragikus, akár komikus esemény egymásba mosódott, ha azok alkalmasak voltak a hétköznapi unalmának megtörésére. A goromba, ízléstelen vagy érzéketlenségről tanúskodó részleteknek már csak azért sem szabad más nemzetiséget vagy vallást lebecsülő jelentőséget tulajdonítani, mert szinte mindig megtalálható az ellenpont is. Így például a *Mostan folyó országgyűlés satyrico-critice való leírásában* a koronázási ünnepen részt vevő zsidókról viszonylag terjedelmes és komoly méltóságot sugalmazó leírást nyújt.

Ha megkíséreljük összegezni az elmondottakat, akkor kiderül, hogy Gvadányi nemzetről vallott nézeteinek két lényeges, nacionalistának éppen nem tekinthető eleme, a feltétlen Habsburg-hűség és a nemzetiségi türelem csak elvontan áll szemben a harmadikkal, ami miatt a nacionalizmus előfutárának szokás őt emlegetni, a nemzeti viselet tüzes védelmével. Valójában éppen fordított a helyzet: a nemzeti viselet azért áll politikusi nézeteinek középpontjában, mert olyan szimbólum, amelynek nincs köze a modern nacionalizmushoz. Gvadányi álláspontjában voltaképpen a magyar-mentalitás egy változata testesül meg: a negyven évi katonáskodás után az 1780-as évek közéletébe lépő gróf társadalmi eszményének körvonalai még láthatóan a század első feléből származnak. Egy szilárd Habsburg-uralom alatt élő, sok nemzetiséget magába ölelő és békében élő Magyarországot gondol el, amelyben a vezető szerepet azonban (természetesen) egy politikailag feltétlenül lojális, ideológiailag konzervatív és etnikailag határozott arculattal bíró magyar nemességnek kell betöltenie. A nemzeti jelek közül éppen ennek az elképzelésnek a nyomán válik ki és kerül kulcspozícióba a nemzeti viselet mint jelentésekben – megfelelő jelentésekben – gazdag, meglehetősen egyértelmű és kiválóan működő jelkép. Ha nem is ez áll az előtérben, de azért fontos észrevennünk, hogy olyan jelről van szó, amely a magyar nemességnek a Habsburg uralkodóházhoz való szinte feltétlen lojalitásra épülő viszonyát nem érinti, ugyanakkor – lévén a nemesség *nemzeti* jele – látványosan fejezi ki a magyar nemesség individualitását és erejét a Habsburgok birodalmán belül. Gvadányi ugyanis nem egyszerűen *a* magyaros öltözékért, hanem mindig az *ösi, előkelő és gazdag* magyaros öltözékért küzd, az elutasított módi pedig általában német (vagy legalábbis német közvetítéssel érkező) módi. Ugyanakkor kitetszik, hogy az öltözködés esetében olyan nemzeti jelről van szó, amely magában foglalja, illetve lehetővé teszi a más nemzetiségek iránti toleranciát. Az öregedő gróf néha fölényérzettel elegy érdeklődéssel, néha pedig kifejezetten élvezettel szól a magyar királyság területén élő népek szokásairól, amelyekhez természetesen a viselet is hozzátartozik. Az öltözet ugyanis olyan nemzeti jel, amely – ellentétben a nyelvvel – úgy képviseli egy etnikum önálló arculatát, hogy egy pillanatilag sem teszi kétségessé vagy problematikusá a másik érvényességét, vagyis: így minimalizálni lehet a soknemzetiségű ország nemzetiségei között rejlő feszültségeket.

A politikus Gvadányi számára a nemzeti viselet ily módon egy ideálisnak elgondolt helyzet biztosítója: jel, amely a magyar nemesség létét és erejét reprezentálja a Habsburg birodalmán belül (amely azonban nem érinti az uralkodó iránti lojalitást), s jel, amely egyszerre sugalmazza a nemesség gazdasági fölényét és etnikai toleranciáját egy soknemzetiségű országban. E szimbólum mögött világosan rajzolódik elő tehát egy ideális társadalmi modell körvonalai, a baj azonban az, hogy e modell folyvást veszélyben forog: a világban, az országban, sőt a magyar nemesség körében is komor jelek utalnak arra, hogy változások küszöbén állunk. Az öreg generális széles fronton háborúzik a változások ellen, ellenszenvvel, sőt gyűlölettel néz minden olyan megnyilvánulást, amely az általa elgondolt társadalmi rendet megzavarja. Így ítéli el – hiszen a Habsburg uralkodóhoz fűződő szálakat teszi kétségessé – az 1790-ben diadalra jutó nemesi ellenállás rebellióját, de (természetesen) különösen heves indulat forr benne az első köztársasági mozgalom ellen: a vezetők 1795 májusi kivégzéséről írott sorai („Nemrég ugyan hétnek gombjokat elüték”) a magyar irodalom legellenszenvesebb megnyilatkozásai közé tartoznak. De nem kevésbé viszolyogtató a francia háborúra vonatkozó reflexiója – az *Egy a' Rhénus vize partján táborozó magyar lovas katonának az 1796-os országgyűléshez írott levelében* kinyilvánított indulatait egy öreg és eldurvult hadfi könyörtelensége tetézi. Gvadányit tehát így a szó legteljesebb értelmében véve konzervatív beállítottság jellemzi s konzervativizmusa még irodalmi kérdésekben is nyilvánul, a „négysarkú” Gyöngyösi-vers védelmében írta le a nevezetes, mentalitására általában is jellemző mondatot: *Omnis mutatio periculosa*, de főként és különös hevességgel mégiscsak a magyar nemességen belül tapasztalható változások – a változásokra való hajlandóság – jelei láttán tör elő. Az idős gróf politikai elképzelései szempontjából valóban nem képzelhető el veszedelmesebb ellenfél, mint ez a belső ellenfél, a magyar nemesség hajlama a változások elfogadására, s kivált az, amely e politikai elképzelések leggazdagabb jelképe, a nemzeti viselet vonatkozásában nyilvánul meg. S ha a magyaros öltözék Gvadányi gondolatvilágában a hazai nemesség számára a legelőnyösebb társadalmi helyzet szimbólumaként jelenik meg, akkor természetes, hogy fenyegetettségét látva, indulatosan kél védelmére. Láttuk: az ősök által hagyományozott, jellegzetes, gazdagságot és individualitást, ugyanakkor az országon belüli békét sugalló ruházatot védve a stabilitást, a fennálló s a magyar nemesség számára egyedül előnyös társadalmi és gazdasági állapotok állandóságát védi.

A „fontos dolgok”-ról írni szándékozó szakolcai öreg katona tehát valóban fontos dolgokról ír. Az általában derűs hangvételű írások mögött egy következetesen gondolkodó politikus szigorú, néha kegyetlen arcát pillanthatjuk meg. Ez a politikus egyértelműen a magyar nemesség érdekeinek a védelmezője, de ezt a védelmet teljesen egyéni értelmezésben fogja fel: nézeteinek rendje gyökeresen tér el a nemesi politika bármely változatától. Idegenként kell szemben állnia a nemesi ellenállás képviselőivel éppen úgy, mint az 1790 körüli évek nemesi reformereivel, a közjogi viszonyok felülvizsgálatára kész nemesi nacionalizmus éppen úgy távol áll tőle, mint az udvarhű és kozmopolita magatartás. Ezt az intellektuális magányt úgy oldja fel, hogy olyan környezetből keres magának társakat, amelyet semmiféle „mutatio”-ra való hajlam nem jellemez: a vidéki irodalom művelőinek körében. Az 1780-as évek végén odahagyta tehát a barokk világgal még érintkező populáris-szórakoztató irodalom művelését, nem sokkal később azonban

újra visszakapcsolódik a provinciális irodalom áramába, csak éppen annak egy másik szintjéhez és így más módon is, episztolák írásával. Talán túlzás e verses levelek nyomán kirajzolódó kis irodalmi csoportosulást „Gvadányi helikoni köré”-nek nevezni,¹³² s korántsem csak azért, mert e körnek inkább egy hölgy, Molnár Borbála volt a vezető személyisége, hanem mert a jelek elég egyértelműen arra utalnak, hogy az episztolázó Gvadányinak nem egy „kör” szervezése és fenntartása, hanem egy-egy kötet kialakítása volt a célja. Ő partnereivel csak korlátozott ideig, de akkor igen sűrűn levelezett, ez a levelezés azután (nyilván a gróf költségén) meg is jelent, a kapcsolat pedig véget ért. Ilyen forgatókönyv szerint alakult a viszonya ennek az episztolázó irodalomnak legtekintélyesebb és legszorgalmasabb alakjával, Molnár Borbálával, de ugyanilyen jellegű összeköttetés fűzte Csizi Istvánhoz, a Tokajban élő nyugalmazott strázsamesterhez vagy a költői hajlamú komáromi csizmadiafeleséghez, Fábián Juliannához, és – élete utolsó éveiben – a korán elhunyt miskolci fiatalemberhez, Donits Andrásához is. Ezek a kötetek nem tartoznak a magyar irodalom igazán jeles alkotásai közé, de ha a túlságosan is könnyen áradó páros rímű tizenkettősökbe vagy Gyöngyösi-versekbe foglalt beszámolók és elmélkedések között csak ritkán találkozunk költészettel, elgondolkodtató és szórakoztató kortörténeti adatokkal annál gyakrabban. Gvadányi erőfeszítései egyébként láthatóan arra irányultak, hogy a verses levelek minél tárgyyszerűbbek legyenek (Fábián Juliannát például fel is szólítja, hogy miről írjon), de önmagáról, életmódjáról és szokásairól is itt találunk részletes és hangulatos információkat. Mindezzel együtt jobbra szellemi állóvizeket szemlélhetünk e kötetekben – vagy kötetrészekben – lapozgatván, belőlük a XVIII. század végi magyar vidék mozdulatlansága és nyugalma árad. Gvadányi maga választotta társaságát nem befolyásolták a kor változásai, s ami fontosabb, lelkükben a változásra való hajlamok sem ütöttek még tanyát. A partnerek kívül állnak a kor ideológiai-kulturális mozgalmain, és a politika sem izgatja őket.

Gvadányi azonban nemcsak irodalmi barátságainak megválasztásában ragaszkodott a korabeli magyar társadalom alsóbb régióiban élő emberek köréhez, de műveinek hősei is meglehetősen gyakran érkeznek innen. E hősök távol élnek az előkelők és tehetősek világától, de azért valamivel a jobbágyok tömegei fölött, valahogy úgy, mint legnevezetesebb és két munkájában is főszerepet játszó teremtménye, Zajtai uram, Peleske község nótáriusa. A Fábián Juliannával folytatott verses levelezésből derül ki, hogy a szerző szerint mi a nótáriusok helye a társadalmi hierarchiában: „Mindenféle tisztség is sokakra maradt / Sok meg tsak Falusi Nótárius maradt” – írja, amihez azért hozzá kell tenni, hogy mégiscsak egy tisztség birtokosáról van szó. Hasonló a státusa az 1790-es országgyűlést kritizáló isten-mezei palócnak is, gyakorlatias, sok dologban jártas embert ismerünk meg benne, akinek öntudata azon alapul, hogy életkorét saját munkájával tölti ki és birtokolja. A grófnak az alacsony rangú emberek világa iránt tanúsított vonzódása még feltűnőbb, ha tudjuk, hogy ezek a hősök ráadásul szerep-elbeszélések hőseiként lépnek elénk, azaz: a szerző nemcsak történetüket mondja el, hanem alakjukat magára öltve mintegy azonosul velük. Az egyes szám első személyben való elbeszélés Gvadányi életművében uralkodó szerepet játszik, s az, aki elbeszél, csak ritkán azonos a szerzővel (mint a *Pöstényi förödésben* vagy az *Unalmas órákban való idő-töltésben*) – az elbeszélő általában fikatív és így másik „én”. Azzal,

¹³² Szigetvári Iván: *Gvadányi helikoni köre*. ItK, 1917. 39–56.

hogyan az író nem maga beszél közvetlenül, hanem az elbeszélte történet és az olvasó közé odahelyezi hősének személyiségét, így nemcsak, sőt többnyire nem is a történet, hanem maga az elbeszélő (viselkedése, ízlése, a világ dolgaihoz való viszonya, értékrendje) köti le figyelmünket, hiszen mindent az ő szemével látunk. Ennek az elbeszélő technikának Gvadányi aligha a korabeli európai regényirodalmat tanulmányozva jutott a birtokába,¹³³ sokkal inkább arról lehet szó, hogy a hallgatóságának szórakoztatásán fejtő, játékos kedvű, „víg géniusú” költő találkozott vele valahol¹³⁴ és csapott le rá, hiszen nyilvánvaló, hogy a hatást meg lehet sokszorozni: nemcsak a történet, hanem a történet elbeszélője és így a történet elbeszélésének a módja is a szórakozás forrása. Így néha a szórakoztatáshoz nem is kell történet, elég maga az előadásmód, mint például a tört. németes magyarság az *Aprékasziónban*, amely már 1781-ben készen volt. Az egyes szám első személyben megszólaltatott másik „én” kínálta lehetőségeket többféleképpen is kiaknázta Gvadányi – az „egy, a Rhénus vize mellett” táborozó magyar huszárnak a szájába adva hatásosabb az 1796-os országgyűléshez intézett szót, s habár Rontó Pál története (ami Benyovszky Móric kalandos élettörténetén alapul) a mai olvasó számára túlságosan is részletező, a részletek pedig túlságosan is szétesők, az elbeszélőnek az elbeszélte, több mint bizonytalan erkölcsű, de változatos sorsú hőssel való örömteli azonosulása időnként elevevességgel tölti meg a nehézkes páros rímű tizenkettősöket.

A nemesség érdekeit egyéni módon értelmező Gvadányi számára kora nemessége – noha *Nótáriusa* az 1790-es esztendő több kiadást is megért sikerkönyve volt¹³⁵ – nem kínálta megfelelő közösséget, az irodalmi kapcsolataiban és hőseinek kiválasztásában egyaránt megmutatkozó tendencia arról tanúskodik, hogy ő megfelelő közösségre leginkább a társadalom alsóbb régióiban élő emberek között talált. Az episztolázó társak, de még inkább a művekben megjelenő hősök leglényegesebb és egyben közös vonása, hogy nem rontotta meg őket a változásra való hajlam ördöge. Éppen ezért meglepőnek tűnhet, hogy a változatlanság e hősei igen gyakran változtatják helyüket, mozdulnak ki megszokott kisvilágukból és indulnak – vagy sodródnak – távoli tájak felé. De akár távoli világrészekben, akár magyar vidéken, akár Pest-Budán vagy Pozsonyban barangolnak, gyorsan kiderül, hogy éppen így érvényesülhet magatartásuknak Gvadányi szempontjából a leglényegesebb eleme: a változatlanságot és az állandóságot őrző mentalitás így különös élességgel, hiszen éppen egy idegen világ ellenében mutatkozhat meg. Erre a szerkezetre épül legsikeresebb műve, az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című verses elbeszélés is. Ez a munka különleges jelentőséggel bír Gvadányi írásai között, arra világít rá, hogy a szerzőt éppen következetes konzervatívizmusa vezeti el – az adott viszonyok között – konzervatívnak már nem tekinthető belátásokhoz is. A korántsem hibátlan, de mindmáig eleven

¹³³ A XVIII. századi elbeszélő irodalomra különösen jellemző volt az egyes szám első személy használata, l. Jean Rousset: *Narcisse romancier. Essai sur la première personne dans le roman* (Paris, 1973) s válik így az elbeszélés módja (Gérard Genette szavával) „opaque”-ká, átlátszatlaná, amikor az olvasó nem közvetlenül lát rá a történetre.

¹³⁴ A valószínű minta egy osztrák mű, az *Eipeldauer's Briefe* volt. L. Gragger Róbert: *Irodalomtörténeti forrástanulmányok*. ItK, 1913. 161–170.

¹³⁵ Tolnai Vilmos: *Gvadányi Nótáriusának javított szövege*. ItK, 1932. 302–305.

és olvasmányos, a magyar irodalom maradandó értékei közé tartozó mű sikerének egyik forrása kétségkívül az a dinamikus, rokonszenvet és gunyoros-főlényes távolságtartást egyaránt magába foglaló viszony, amely az író tősehez, Peleske község jegyzőjéhez fűzi. A viszony alapját azonban a rokonszenved adja: Gvadányi élvezettel és hatásosan részletezi tősenek rusztikusan idilli életkört, nagyozásra hajlamos, fontoskodó és bumfordi mentalitását, de azt is, hogy szilárd értékrendet őrző habitusról van az ő esetében szó. Ez a teljesítmény, egy „élő alak” megteremtésére képes tehetség váltja majd ki Arany János elismerését és tartja mindmáig életben a művet. Tudjuk persze, hogy a Pest-Budára érkező nótáriust felháborítják az idegen módiban parádézó magyar urak és hölgyek, s ettől kezdve fő dolga az ő ostorozásuk lesz, amivel eleget tesz ugyan szerzője legmélyebb politikai intencióinak, ő maga azonban elveszíti alakjának életteliségét s „eszmévé párolog”, ahogy Arany János mondja. A nótárius történetének – a történet egészének – az üzenete azonban nem merül ki azzal, hogy a szerző a magyaros öltözet jelentőségére rávilágítva élesztgeti az elaludt vérű magyar szíveket. Ha Zajtai uram különlegény a nemzetietlen mágnásoknál, nála is különlegények viszont – hiszen éppen hozzájuk viszonyítva lehet ő maga is komikus alak – a magyar vidék egyszerű emberei, a csikósok és a gulyások. Gvadányi számára mindenféle változás veszedelmes, ezért láthatóan csökkenteni kívánja az ország népességét átható lehetséges feszültségek forrásait: toleráns tehát és természetes módon toleráns a Magyarországon élő más etnikumok irányában, de a létező és fenyegető társadalmi szakadék más vonatkozásai tekintetében sem érzéketlen. Figyelemmel fordul így a nemzet legalsó régióiban élő emberek felé is. Ennek természetesen Gvadányi gondolkodásában semmiféle közjogi vetülete nincs (itt valóban egy következetesen konzervatív szemlélet és érzékenység működik), mégsem lehetünk olyan nagyvonalúak, hogy ne vegyük észre: ez az öreg gróf a nemzetről már egyáltalán nem csak a nemesi nemzet keretei között gondolkodik. Nincs jogunk arra, hogy későbbi liberális elvek és vívmányok felől visszatekintve lebecsüljük ezt a mégoly viszonylagos nyitottságot, hiszen nem tették azt a nép ügyében olyan igazán illetékes szerzők sem, mint Arany János és Petőfi Sándor.

Gvadányi a provinciális költészetből – életútja egy meghatározott pillanatában – kiemelkedve a kor nemesi irodalmának jelentékeny, eredeti és (minden sikere ellenére) magányos képviselőjévé válik, ám szükségesnek tartja, hogy új alapokon ugyan, de visszakapcsolódjék a vidéki költészet világához. Voltaképpen hasonló ívet rajzol ki Horváth Ádám életútja is. Ő ugyancsak a vidéki nemesi társaságok szórakoztató költőjeként indul s innen lesz – az 1790 körüli években – a kor értelmiségi irodalmának jellegzetes és sikeres képviselője. Munkásságát széles körben ismerik el, így szoros irodalmi barátságba kerül a fiatal Kazinczy Ferencsel és a pályakezdő Csokonai Vitéz Mihállyal is. 1795 után viszont újra körülveszi a vidék elszigetelő csendje, 1800 után pedig egyértelműen a kor irodalmi életének a margójára kerül. Más kérdés, hogy ebben az időszakában állítja össze azt a művét, amely mindmáig őrzi nevét az irodalmi köztudatban.

Horváth Ádám (1760–1820)

művelt, még könyvet is publikáló protestáns prédikátor gyermeke volt, s útja természetesen vezetett a debreceni kollégiumba, ahonnan azután 1780-ban, idő előtt távozott.¹³⁶ Magától ment, de igen valószínű, hogy előbb-utóbb elküldték volna, s nem csak nevezetes korhelykedései miatt: Kazinczynak utóbb szinte büszkélkedve ír majd róla, hogy az ötszáz nagydiák közül e tekintetben csak egy pajtása vetélkedhetett vele.¹³⁷ Arra, hogy a nótázó lumpolásokban nem a zuhlásra való hajlam, hanem csak a kötöttségeket rosszul viselő s a belső energiától túlhabzó szellem nyugtalansága játszott szerepet, elég határozottan utal, hogy az igazi feszültségekhez, amelyek a rendetlen életű fiatalember és az iskola előljárói között felszikkasztak, nem Horváth Ádám életmódja, hanem gondolkodásának eredetisége és bátorsága szolgált okokkal: nézeti idézték többször is az „iskolai szent szék” elé, s volt úgy, hogy – ezt is ő írja Kazinczynak – „in causa atheismi”. A Császár nevű kis falu prédikátorának gyermeke egyébként kivételesen tehetséges diák volt, különösen komoly képességekről tett tanúbizonyságot a matematika területén, Hatvani professzor legkedvesebb tanítványai közé tartozott.¹³⁸ A hírneves tanárnak köszönhető, hogy a Kollégiumból még különösebb botrány nélkül távozhatott, de főként hogy a későbbiekben nem volt akadálya annak, hogy diplomákat szerezzen: egy rövid miskolci patvaria után ügyvédi, majd földmérői („ingyselléri”) munkára feljogosító bizonyítványt.

A két pálya közül az utóbbi kínálta a több lehetőséget: a nyolcvanas évek elejétől földmérőként dolgozott, tevékenységének színhelye elsősorban Észak-Dunántúl volt, Pomáztól Balatonfüredig, amelynek első térképét ő készítette el. Pályafutásában az igazán figyelemreméltó azonban az, hogy az értelmiségi pályára kényszerült familiából származó és értelmiségi pályán működő Horváth Ádám karriert tudott csinálni egy nemesi társadalmi környezetben. Arról, hogy ez a világ befogadta őt, a leglátványosabban korán, már 1782-ben megkötött házassága tanúskodik. Orosz Julianna nemcsak csinos és művelt leányzó volt, de igencsak tehető is. A veszprémi illetőségű család tulajdonában „szántóföld, rét, erdő és nagy kiterjedésű, Füredig lenyúló szőlők, borpincék voltak”, az após pedig „megyészerte tisztelt, nagy tekintélyű úr”-nak számított – írja Péterffy Ida, aki az elmúlt évtizedekben a legtöbbet tette Horváth Ádám életének és munkásságának alaposabb megismerése érdekében.¹³⁹ A frigy a birtok nélküli ifjú földmérő és a gazdag leány között némiképpen – legalábbis mai szemléletünk számára – rejtélyes. Valószínűleg számításba kell venni, hogy Horváth Ádám igazi mestere lehetett szakmájának és jól is keresett vele – az 1783-as pomázi működéséről írja, hogy napi tizenöt arany (!) jött ki

¹³⁶ Horváth Ádám életére l. Hegyi Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám*. Debrecen, 1939.

¹³⁷ Kaz. Lev. I. 353. Horváth Ádám levele 1789. május 14-én kelt.

¹³⁸ L. Péterffy Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*. Budapest, 1985. 14–20. Itt jegyezzük meg, hogy Péterffy Ida javasolta Horváth Ádám neve elől a Pálóczi előnév elhagyását egy másik munkájában. L. *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon* (Szántódi Füzetek I.) Budapest, 1980. *Bevezetés*. Innen tudjuk meg, hogy Horváth Ádám az előnevet „sem nyomtatásban megjelent számos művében, sem a kéziratban maradtukban, sem széles körű levelezésében nem használta”. Péterffy Ida észrevételét elfogadva ez a tanulmány is a Horváth Ádám nevet használja csak.

¹³⁹ Péterffy Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*. Budapest, 1985. 66–69.

munkabéreként a végelszámolásnál. Lehet, hogy a naturáliákkal jól, pénzzel viszont kevésbé ellátott nemesi körök előtt ez a körülmény komolyan nyomott a latban. Horváth Adám anyagi és társadalmi helyzete a továbbiakban is előnyösen alakult: kedvező bérletekhez jutva s bizonyára pénzét is ügyesen forgatva mintegy tíz év alatt tehető és elismert ember lett. Amikor 1793-ban elválik az ágyasházát a könyvesháznál jobban kedvelő Juliannától, már a maga gazdája, országgyűlési követ s több vármegye által is megválasztott szolgabíró. Joggal írja Széchényi Ferencnek 1793-ban: „szegény sorsú születésemből a’ betsület szárnyán, meglegeedésem is fellyül emelkedtem”.¹⁴⁰ E nem nagy és látványos, de a kor magyar viszonyai között igen tisztas karrier befutását elősegítő tényezők között nyilván számításba vehető a jelentős személyiség kisugárzó ereje is. Egyáltalán nem zárható ki, hogy a Balaton környéki előkelő, művelt nemesi körökkel való szoros kapcsolatai hozzájárulhattak boldogulásához. Arra vonatkozóan, hogy Horváth Ádám milyen erőteljes és nagy hatású egyéniség volt, olyan, igencsak kritikus ízlésű kortárs tanúskodik, mint Kazinczy Ferenc, aki az 1790 körüli években a legközvetlenebb barátai közé tartozott. Ő így ír róla: „Víg, pajkos, tréfás, elmés és igen alkalmas mindenre, de minden cselekedeteiből érettség, philosophiai csendesség és a mértéken túl ható, de nem vak áhítatosság látszik... A legfényesebb ízlésű párisi dáma is elfelejti, hogy neki bajusz borítja be száját, hogy hajai tornyokra nincsenek fűrtözve, hogy dohány parfümírozta ruháit, s gyönyörködve mulat társaságában.”¹⁴¹ Kazinczy kis rajzán nem szerepel az a – szempontunkból különösen fontos – tény, hogy ez a vidám természetű, szellemes férfi nemcsak váratlan ötleteivel szórakoztatta vagy éppen képesztette el (immár évek óta) a nemesi kompániákat – 1782-ben például „török maskarában” farsangolt Veszprémben és Pápán –, de mindenekelőtt tollforgató képességeivel. Ha sikerült magáról egy igen kedvező, a nemesi körökbe a gyors beilleszkedést elősegítő képet kialakítani, abban bizonyosan fontos szerepe volt az irodalmi tevékenységnek is.

¹⁴⁰ Valjavec Frigyes: *Pálóczi Horváth Ádám levele Széchényi Ferenchez*. ItK, 1934. 190–192. Horváth Ádám társadalmi helyzetére vonatkozóan I. Vörös Károly *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez* (Budapest, 1958) című munkáját, amely – az *Ötödfélszáz énekek* kritikai kiadása mellett – Horváth Ádámmal kapcsolatban az elmúlt évtizedek legjelentősebb kutatási eredményeit foglalja magában. A könyv három tanulmányt tartalmaz, amelyek közül az első (*Horváth Ádám és a somogyi inszurgensek*) élesen rávilágít az 1800-as évben történt zavargások kapcsán az író helyzetére és magatartására. A katonának elhurcolt parasztlázadására – amelyhez a környék jobbágysai is csatlakoztak – jelentős anyagi kárt okozott Horváth Ádám nagybajomi kúriájában is. Az események folytatása azonban jól mutatja, hogy a kétségbeesetten reklamáló Horváth Ádám mind társadalmi helyzetét, mind mentalitását tekintve mennyire kívül áll a távlati érdekeiket pontosan értékelő – vagy ezt az értékelést gyorsan megértő – nemesek körén. Vörös Károly a költő magatartásának és helyzetének kismemesi voltát hangsúlyozza, számunkra viszont Horváth Ádám életének ebben az érzékletesen rekonstruált epizódjában játszott szerepe a nemesi társadalomban (végül is) idegenül mozgó emberé. Széchényi Ferenc vele kapcsolatos „kiméltlenül éles megjegyzései” – hangsúlyozza Vörös Károly – az író „társadalmi súlytalanságára” utalnak, aki „szegény”, a „megyében jövevénynek számító” és „gyökértelen” ember (31.). Mi ezt úgy értelmezzük, hogy itt már a saját munkáját rég odahagyó, a nemesi életformába azonban hasztalan betörni igyekvő, talaját vesztett értelmiségi áll előttünk.

¹⁴¹ Kazinczy Ferenc: *Magyarországi utak*. In: *Verseik, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Szauder Mária munkája. Budapest, 1979. 559–563.

Horváth Ádám még miskolci hónapjai alatt kezdte az alkalmi versek hihetetlen tömegben való gyártását. E versekből állította össze 1788-tól kezdődően *Hol-mi* című köteteit, de távolról sem tudta mindet megjelentetni. Versáradatának a felmérésére ugyancsak Péterffy Ida vállalkozott, az ő kiadványaiból sejthetjük meg Horváth Ádám egyszemélyes költemény-gyárának kapacitását.¹⁴² Ennek alapján, tehát a mennyiségi mutatókat illetően őt, s nem Molnár Borbálát kell a szórakoztató vidéki poézis legsikeresebb művelőjének tartanunk. Mindent írt ő is, amit e poétai státus igényelt. Készültek versei névnapra, házasságkötésre, szüretre, vadászatra, farsangra, temetésre, verses leveleinek az útját pedig nem is lehet követni. A tihanyi apát vagy a szanyi plébános (maga is költő) éppen úgy ott van a címzettek között, mint a nagydorogi prédikátor vagy Somogy megye főbírája. A különös, sőt számunkra voltaképpen a leginkább figyelemreméltó körülmény azonban az, hogy az ő verseiből sem érezzük ki a személyiségnek azt a varázsát, ami Kazinczyt is megragadta. Ha néha-néha (mint Szauder József figyelmeztet rá) „Csokonaias szépségű sorokat” is olvashatunk nála,¹⁴³ azért ezek inkább csak felvillanások és eltűnnek a nehézkes, nem különösebben szellemes, igazi költői ötletet, de bármilyen ötletet sem nagyon tartalmazó versek zajlásában. S e versek általában igen hosszúak: Horváth Ádám ritkán adja 100–200 sornál alább, de bőven van 4-500 soros alkalmi költeménye is. Ezt a produkciót csak részben magyarázza, hogy szinte a gátlástalanságig fegyelmetlen tehetség volt, aki szüntelen dolgozó elméjéből önkritika nélkül ontotta a szövegeket. Az első magyar színtársulatnak például minden hétre új darabot ígért. Horváth Ádám költői működésével kapcsolatban talán a leglényegesebb, hiszen az alapvető hajlamok felerősítésében döntő szerepet játszó tényező az, hogy közönsége mindezt nemcsak elfogadta, de egyenesen igényelte is tőle. Valószínű, hogy Horváth Ádám szórakoztató költői produkciójának létrejöttében szerepe volt e produkciót elváró s bizonyos mértékig nyilván vezérlő közönség mentalitásának is. E várakozás nyilván igen összetett szerkezetű képződmény, amelynek elemzése nagyon tanulságos, de egyáltalán nem egyszerű feladat, az olvasás-szociológia egyik nagy hazai leckéje lehetne. Egy elemét talán Horváth Ádám munkásságának egyik jellegzetességében is meg lehet ragadni. Ő – s e tekintetben eltér hasonló státust betöltő poéta kortársaitól – gyakran írja le azt, ami megtörtént, amit tehát mindenki, pontosabban: minden érintett ismert. Ebből arra lehet következtetni, hogy ebben az irodalomművelésben a közönségsiker szempontjából a leglényegesebb elemek közé tartozott, hogy a közönség önmagát – az irodalom által megörökített önmagát – látta benne viszont: a barátok úgy érezték, hogy az örökkévalóságba vonulnak át e versekkel ők és életüknek megannyi szórakoztató és kedves (vagy legalábbis általuk annak látott) eseménye. Ez az esély homályosít el lényegében minden kritikai szempontot, s a bőbeszédűség forrása is alighanem éppen itt lelhető fel. A részletek azért bírtak különleges jelentőséggel, mert az érintettekéről szóló részletek voltak. Nyilván ez a várakozás (vagy ez a várakozás is) hozzájárult ahhoz, hogy

¹⁴² L. Péterffy Ida eddig idézett munkáit, valamint ugyancsak tőle: *Levelek Szántódról*. Válogatás Pálóczi Horváth Ádám írásaiból (Levelek, versek, prózai művek). 1787–1790. Szántódi Füzetek VIII. Budapest, 1984.

¹⁴³ Szauder József: *Az estve és Az álom keletkezése*. In: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Budapest, 1980. 275.

Horváth Ádám verselési kedve elszabadult, s mindenféle kontroll nélkül áradt belőle a költemény. Számos tény tanúsítja, hogy ő a versírásra való állandó készenlét állapotában élt s hogy – válogatás nélkül – mindent meg is verselt. Ez a bőség magyarázza, hogy nemcsak verseinek szerkezetével nem törődött, de voltaképpen rendet sem tudott teremteni közöttük. A versáradat nélkülözte a poétikai tudatosságot, amiről az is tanúskodik, hogy *Hol-mi* köteteiből hiányzik a műfaji tagolás s ő ezt a hiányt tudatosan vállalja: „Mivel olyan különbözőek a’ matériák... itt a’ rendetlenség a leg-jobb rend” – írja az *Elő-Beszéd*ben, s a maga szempontjából igaza van.¹⁴⁴

Horváth Ádám vitathatatlanul nagy tehetségű irodalmár volt, de poétikai szempontból teljesen fegyelmezetlen, mondhatni gátlástalan tehetség. A társadalmi helyzet, amibe tollforgatóként került, éppen ezt erősítette meg benne: mindent elfogadtak tőle, s ő valóban elhitte, hogy mindent meg lehet írni. Ez a fegyelmezetlenség azonban nem csupán egy országrész nemesi társaságai szeretetre méltó, ötletgazdag és vidám kedvencének, egy könnyen tanuló és találékony szellemnek a sajátja volt: az önfegyelem hiánya, a kontrollt nem ismerő termékenység sokoldalú és termékeny intellektust engedett szabadjára. Ezt a szellemet ragadta magával a nemzeti nyelven művelt irodalomnak az 1780-as években kibontakozó presztízse. A szántódi könyvesház éjszakai csendjében elképesztő mennyiségben készültek olyan munkák is, amelyekkel a szerző már nem környezetét, a nemesi barátokat vagy kompániákat kívánta szórakoztatni, hanem amelyekkel korának és a mindenkori tudós világnak az elismerését is biztosítani kívánta a maga számára. Nem egészen tíz év alatt legalább húsz kisebb-nagyobb opuszt hozott létre, erőit a szépirodalom több műfajában és a tudományok számos ágában próbára tette: eposzt éppen úgy írt, mint filozófiai költeményt a lélek halhatatlanságáról, témával szolgál számára a vallás, a szabadkőművesség, a csillagászat, a matézis, a lélektan, a történelem vagy a nyelvészet. Munkásságának – ráadásul – jelentékeny része elkallódott s így gyakorlatilag felmérhetetlen.¹⁴⁵

Műveinek kronológiai rendje sem tisztázható megnyugtató módon, de valószínű, hogy nagyobb részük valóban 1796-ig, tehát a Füredről, illetve Szántódról való távozása előtt elkészült. Irodalmi tevékenységét természetesen ezután is folytatta – főművét, az *Ötödfélszáz énekeket* majd az 1810-es években hozza tető alá –, de mindinkább távolodva a kor irodalmi mozgalmaitól s különösképpen eltávolodva a hajdani jó baráttól, Kazinczy Ferentől, bizonyosan csökkent a fiatalkori lendület. Énekeskönyvének megszületésében is bizonyára szerepet játszott a vidám ifjúkor utáni nosztalgia.

Ezt a roppant terjedelmű életművet (csak nyomtatásban 26 munkája jelent meg 1817-ig) azért sem lehet a maga egészében egy irodalomtörténeti monográfia keretei között elemezni, mert jelentős részben tudománytörténet, ráadásul: nem is egy tudomány történetének az illetékességi körébe tartozik. E fejezetben Horváth Ádám irodalmi működésének s azon belül is csak a legfontosabb tendenciáknak a jellemzésére vállalkozhatunk.

¹⁴⁴ *Hol-mi Külömb-külömb féle dolgokról írt külömb-külömb féle versek*, Mellyeket maga régibb és újabb írásaiból öszve-szedett Horváth Ádám. Pesthenn, 1788. 7.

¹⁴⁵ Műveinek korántsem a véglegesség igényével készült listáját l. Hegyi Ferenc *i. m.* 97–100.

Először egy, ebben a vidéki irodalomban egyáltalán nem elszigetelt ellentét ötlük a szemünkbe. Nevezetesen: ez a költő, aki a jelek szerint nemcsak szívesen, de szinte szenvedélyes örömmel elégitette ki az őt közvetlenül körülvevő szűkebb társadalmi környezetének az irodalom iránt megnyilvánuló érdeklődését, akinek a közönsége tehát azonos volt azzal a közösséggel, amely a mindennapokban körülvette őt, nyomtatásban megjelent első munkájával meglepően ambíciós szerzői célkitűzést jelent be. 1787 tavaszán már készen volt eposza s a *Hunniás*¹⁴⁶ még ebben az évben napvilágot is látott. A vállalkozásban megtestesített becsvágyról azonban nem csak a műfaj árulkodik: a szerző nem mulasztja el kiadványát ellátni poétai öntudatának a leginkább megfelelő, őt és munkáját kellő melegséggel ünneplő kísérőszövegekkel. E szövegek egyikét Halász József szuperintendens készítette, aki hatsoros versében szükségesnek látja leszögezni, hogy Horváth Ádámnál Homérosz „tsak úgy jobb ’s jelesebb / Ha a’ hírre Hunyadinál Akhilles érdemesebb”. De áll a mű előtt egy másik, ugyancsak a szerzőt ünneplő s jóval hosszabb versezet is, ennek első versszakában a költő, András Sámuel Horváth urat nemcsak Homérosszal, de Vergiliusszal és az *Henriade* Voltaire-jével is párhuzamba állítja. E fékevesztett dicséreteket nyilván nem Horváth Ádám diktálta, de mindenesetre közzétette őket, vagyis: nem érezte úgy, hogy valami égbekiáltó dolog történik akkor, amikor az ő produkcióját Homéroszéval hasonlítják össze. Ha meglepőnek is tűnhet számunkra, hogy ez a közvetlen környezetét verseivel oly készségesen kiszolgáló vidéki poéta milyen természetesen tekinti magát összemérhetőnek a világirodalom nagyságaival, akkor is tényként kell elfogadni azt a roppant becsvágyat, amely e kiadvány mögött működött. Ebben az – úgy látszik – hirtelen feltörő ambícióban pedig nemcsak Horváth Ádám addig lappangó gigantomániájának megnyilvánulását kell látunk, ez a túlhazbó és irracionálisnak tetsző öntudat legalább annyira függ össze a kor értékrendjének megváltozásával, mint a poéta nagyzolásra való kétségtelen hajlamával. A *Hunniás* az egyik első jele annak a rendkívüli presztízsnövekedésnek, amely a magyar irodalomnak az 1780-as évek második felében osztályrészül jutott.

Nincs információnk arról, hogy a mű széles körű és átütő sikert aratott volna. Az a körülmény, hogy újabb kiadást vagy kiadásokat nem ért meg, arra utal, hogy sikere szűk körű, inkább a műveltebb irodalmárok körében aratott siker lehetett. Erre utal Etédi Soós Márton a maga *Magyar Gyászát* bevezetvén. A mohácsi vészről szóló elbeszélő költemény (1792) szerzője példaképei közül a legnagyobb hódolattal a „bóldog Horváth”-ot idézi, ki „Márót előzi sokképpen versével” s óhajtja, hogy az bárcsak „bölcs tollát is által adta volna” neki. Pedig a jelek arra utalnak, hogy az eposz szerzője munkájával többfajta olvasói igényt is szeretett volna kielégíteni, s mivel ezek az igények nem egyneműek, az eposz rejtett vagy nem is olyan rejtett gyengeségeihez az így keletkező feszültségek is hozzájárultak. Az első: a nemzeti témaválasztás és a klasszikus minta imitációjának az ellentéte. A nemzeti témaválasztás ebben az esetben azt jelenti, hogy a magyar múltnak egy olyan hősét állítja elének, aki állja a versenyt a világtörténelem nagy alakjaival: Hunyadi Jánost, akit még ellenségei is megsirattak s aki vitézségben Nagy Sándorral hasonlítható össze. A nemzeti büszkeségnek hízelgő tárgyát azután

¹⁴⁶ A *Hunniásra* I. Vende Ernő: *Horváth Ádám Hunniása*. EPhK, 1896. 18–34.; Mezei Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, 1958. 32–37.

Horváth Ádám erőteljesen kapcsolja hozzá a klasszikus irodalmi tradícióhoz. Munkáját – ami a szerkezetet, de főleg a részleteket illeti – Vergilius követőjeként írta, olyannyira, hogy „némelly helyeken” „szóról szóra” fordított bele saját szövegébe részleteket a római költő művéből, amelyekre természetesen nem mulasztja el felhívni a figyelmet lapalji jegyzeteiben. A nemzeti tárgy ily módon nem jelenti a nemzeti jelleg előtérbe kerülését, tudós művet kapunk, az olvasás öröme egy nagy magyar hősi cselekedetei mellett a klasszikus helyekre való ráismerés öröme is. A magyar *történelmi* tradíció ily módon valóban összekapcsolódik a klasszikus *irodalmi* tradícióval, esztétikai minőség azonban mégsem jött létre, s jórészt éppen e tudósi erőfeszítések miatt nem. A szerzőnek munkája írásakor láthatóan fontosabb volt e kapcsolat megeremtése, mint maga a mű. A mű tudós jellegét egyébként megerősíti az a beállítottság, amelyről a történeti forrásokat bőven idéző lábjegyzetek is tanúskodnak: e szépirodalmi műalkotás mindenképpen meg akar felelni a történeti hűség normájának is. Ennek egyik következménye, hogy a „mesés” elemeket számúzi szövegéből. Amikor a kevélységet, az irigységet és más „Pokolbéli Tündéres személyeket” ő is szükségesnek tart – Voltaire-t követve – felléptetni az Ötödik könyvben, akkor nem mulasztja el gyorsan megjegyezni, hogy ezek „többnyire” csak ebben az egy könyvben szerepelnek, „de itt is a történet valóságos, igaz”. De feszültség származik a mű ideologikumából is. A mű egésze a hagyományos nemesi erények, elsőrendűen a katonai kiválóság dicséretének szolgálatában áll. A szövegben azonban ezen az alaphelyzeten belül igen nagy hangsúlyt kapnak a *vera nobilitas* jellegzetes szólamai – például: szép dolog, ha valaki nagytól születik, még szebb azonban, ha nagynak –, de vannak közöttük kevésbé jellegzetesek is. Amikor az *Elő Beszéd*ben arról szól, hogy „Az érdem jutalmat vár, a’ hivatal pedig nem annyira annak való, a’ ki valamely más szabású érdemet tett, hanem a’ kinek hajlandósága van reá”, akkor ebben nem nehéz felfedeznünk egy modern gondolkodású értelmiségi aspirációját: ezzel a tétellel voltaképpen azt mondja ki, hogy a hadi érdemek senkit nem jogosíthatnak fel szakismeretet igénylő munkakör ellátására. A beszéd nem nyílt beszéd, s a hang egyáltalán nem éles, mégis, annak a Horváth Ádámnak a hangja ez, aki nemcsak a jobbágyok botozása, de a nemes és nem nemes megkülönböztetése ellen is kikel, s akit éppen az emberi egyenlőségről szőtt ábrándok vezetnek el a szabadkőművesek körébe.

A *Hunniás* azonban (amely furcsa címét a Bonfininél szereplő „Hunyades” alakból kapta) nem csak a benne rejlő feszültségek miatt nem lett jelentékeny mű, fő hibái sokkal közvetlenebb forrásból származnak: a szerzőnek nem volt igazi tehetsége a szerkesztéshez, olyannyira nem, hogy a jelentős és a jelentéktelen epizódok között sem tud különbséget tenni. Valószínűleg itt – vagy itt is – visszaüt az a poétikai fegyelmezetlenség, amelyre addigi költői gyakorlata rászoktatta. A képességek korlátozottságát az eposz esetében azonban szemléleti bizonytalanságok hagyták érvényre jutni. Horváth Ádám a nemesi művelődésen belül képviseli a társadalom alsóbb régióiból származó értelmiségiek érdekeit, s ez közvetlen módon abban nyilvánkozik meg, hogy a szerző igazi célja az értelmiségi kompetenciát bizonyító klasszikus erudíció és a nemesi ideológiának megfelelő nemzeti tematika összelegyítése, és nem pedig egy egységes, önálló arculatú műalkotás létrehozása.

Horváth Ádám a szántódi éjszakákon azonban nem csupán a magyar történelem poétai megörökítésére vállalkozott (ez foglalkoztatja a későbbiekben a legkevésbé), de – utaltunk rá –

rendkívül gyorsan és könnyen mélyedt el bármiféle tudomány problémavilágába. Különösen közel állt hozzá a csillagászat. Ezzel kapcsolatos néhány írására azért érdemes kitérnünk, mert ez a tematika részben közvetlenül, részben pedig közvetetten, de szoros kapcsolatban van a kor irodalmával. Valójában nem is az e tárgyban írott legterjedelmesebb munkája, az 1787-ben készült, de csak 1790-ben megjelentetett *A' leg-rövidebb nyár éjtszaka* című, egész kötetet megtöltő verse a legérdekesebb. E vitathatatlanul jelentékeny tájékozottságról tanúskodó könyvről azt sem lehet tudni, hogy miért is készült. Az indokok, amelyeket a *Bevezető*-ben említ (bizonyítani akarja, hogy a magyar nyelv alkalmas a tudományok művelésére, hogy az igazi költők – miként a régiek – több tudományban is otthonosan mozognak, hogy a tudomány és a vallás nincs ellentétben egymással) nyilván külsődleges tényezők a szöveg létrejötté szempontjából. Itt valóban megverselt tudományt kapunk, amely a szerző nagy és széles körű tudásáról tanúskodik, hiszen a csillagászatot túl kiterjed (ritkábban) nemcsak a magyar hiedelemvilágra, de (gyakrabban) a görög–római mitológiának az éjszakai égbolthoz kapcsolódó vonatkozásaira is.

A csillagászzal kapcsolatos érdeklődésének sokkal izgalmasabb és elgondolkodtatóbb, ráadásul teljesen egyéni – legalábbis e pillanatban egyéninek ismert – dokumentumai közül főként *Az esztendő utolsó éjtszakája* című, 1788. december 31-re dátumozott írását kell említeni, amely Kazinczy Orpheusában látott napvilágot.¹⁴⁷ E prózai műnek egyébként sokkal több köze van a költészethez, mint Horváth Ádám megannyi versének. Különös, mai gondolkodásunk számára szinte groteszknek tetsző elmélkedés ez. Az óév utolsó napján az író azért várja be szabad ég alatt a naplementét, hogy megfigyelje: nem mutat-e a lenyugvó nap „valamelly véget mutató erőtlenségeket”, azaz: nem tűnik-e fel valami olyan jel, amely a világ végének közeledtére utalna. „Sok mesés képzelődéssel el-foglaltatott ítélet-tétele” eleinte nem lát semmit, „reménytelen, lehetetlen, semmi edig meg-nem történt dolgot” nem tapasztal, csak egy szép estében gyönyörködhet. Kis idő múltán azonban észreveszi hosszan elnyúló árnyékát a fehér havon és most – hiszen a nap már lement, sugarai nem ütközhetnek a testébe – mégiscsak végigszalad a hátán a hideg: talán egy ismeretlen égtest veri vissza a napsugarakat s „talán az az ismeretlen és láthatatlan égi test az, amely nékem és minden e' Földön lakó teremtnak utolsó véget jövendő!” A különös jelenségen tovább gondolkodva – találván egy racionális magyarázatot – megnyugszik, de gondolatai csakhamar újra visszatérnek az egyetemes katasztrófa lehetőségére, egy lehulló csillag látványára újra csak felébred benne a szorongás, amiért kiállt az esztendő utolsó naplementéjét figyelni a füredi estébe: „Oh hát ha ez is égi test volt, ilyen temérdek föld, mint ez a mi lakó helyjünk, és elérvén a maga kerengésének utolsó pontját, meg-akadt, el-pattant, tűzzel meg-emésztetett. – Mit várhatunk? Földnek boldogtalan lakószói! Nékünk is utolsó el-változásunk eszközéül, a tűz rendeltetett a' Mindenhatótól.” Az írás egy bármikor bekövetkezhető s az egész emberiséget sújtó katasztrófa eshetőségének árnyékában szükséges erkölcsi tanulságok levonásával fejeződik be. Horváth Ádámnak ezek a világvégétől rettegő (s korántsem elszigetelten megnyilatkozó) félelmei szoros kapcsolatban vannak azzal az egész világegyetemre vonatkozó elgondolással, amelyet felvázol ebben az írásban is: az utóbb

¹⁴⁷ Orpheus, Első kötet. 404–433.

idézett, a „Földnek boldogtalan lakossaihoz” szóló keserves szózat éppen ezt a vázlatot zárja le. E felfogást leglényegesebb elemei alapján nem nehéz azonosítani: Hatvani István tanítványának, a kiváló matematikusnak s a természettudományok iránt szenvedélyesen érdeklődő fiatalembernek gondolatai mögött egyértelműen a newtoni univerzum körvonalai rajzolódnak fel.¹⁴⁸ „Az a kékelő bóltzat. amellyet... az én szemeim... úgy képzeltek, mintha az valamelly feletünk fel-emeltetett kerekded boriték volna, nem egyéb, hanem egy meg nem határozható üres semmi...” Ebben a „nagy, mérhetetlen ürességben” tartatnak – emberi ésszel el nem gondolható isteni erő által – „fenn függve” azok a „tsillogó tüzek”, amelyek valójában „roppant nagy testek, mind megannyi világító napok” s mind-mind a Teremtő munkájának eredményei, az ő „még-mérhetetlen böltsességének és hatalmának ditsóító eszközei”. A folytatásból kiderül: az Isten nem az a teremtő, aki a teremtés után magára hagyhatja magától is működni képes gépezetét, ez az Isten állandóan felügyel, ama roppant testeket az ő szüntelen megnyilatkozó ereje tartja fenn a „végetlen üreg” „szörnyű üresség”-e felett. S habár Horváth Ádám képzei távolról sem tiszta képzetek, ez a tételezés, tehát az isteni fenntartó és jobbító erőnek ez a tételezése jellegzetes, félreismerhetetlen newtoni inspirációról árulkodik. Éppen ennek, tehát az isteni *manus emendatrix* létezésének elismerésével függ össze az írás legfontosabb, annak alaphangját megadó s ugyanakkor a legtisztábban a newtoni világkép jelenlétére utaló jellegzetessége is, a katasztrófától, az univerzum összeroppanásától való félelem.

A tudománytörténetből tudjuk, hogy Newtonban a *Principia* matematikusát s az Apokalipszis kommentátorát nem lehet szétválasztani, a látszatra eltérő két tevékenységben ugyanaz az intellektuális beállítottság nyilatkozik meg: az ateista következtetéseket implikáló descartes-i mechanista szemlélet ellen Newton is kereste az isteni jelenlét nyomait az univerzumban. Az ő világegyetemképe nemcsak a korabeli tudományosság eredményeivel volt összhangban, de pontosan kielégítette ezt a mélyről fakadó metafizikai igényt is. Felfogásában a természet törvényei önmagukban nem szüntethetik meg a káosz lehetőségét, a rend biztosítása érdekében a Teremtőnek időnként közbe kell avatkoznia. Ő adja meg a mozgásnak az állandóságot: magára hagyottan, az isteni közbeavatkozás nélkül a természet a nyugalomhoz és így a halálhoz térne vissza. Nem nehéz tehát észrevenni, hogy a füredi ég boltozata, amelyen Horváth Ádám véget jövendőllő jeleket fürkészt az 1788-as esztendő utolsó napján, a newtoni szisztéma nyomán van berendezve. A világot ő is úgy képzei el, hogy abban szükség van az Isten fenntartó, jobbító, korrigáló kezének a munkájára, csakhogy az ő viszonya ama kéz tulajdonosához nélkülözi a teológiai ihletettséget. Ez a viszony nagyon is kétértelmű. Az Isten létét elismeri ugyan, de láthatóan már az „üres semmi” távolába tűnő, titokzatos, szeszélyes, az emberiség életét fenyegető hatalomként jelenik meg számára. Végül is feltűnő, hogy mennyire nem jut eszébe érdemleges vigaszként a lehetséges katasztrófa után várható másik élet lehetősége sem. Nála a newtoni univerzum interpretációja eleve egy különös, egyetemes katasztrófától, pontosabban: világvégőtől való szorongás dokumentumává alakul át, sőt, maga az interpretáció is csak a szorongás szólamai *mögött* húzódik meg.

¹⁴⁸ A részletekre vonatkozó szakirodalomra l. Bíró Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*. ITK, 1973. 680–685.

Ugyanez a félelem kap hangot a *Téli mennydörgés 10-dik Januáriusban 1789* című, a *Hol-mi* II. kötetében közzétett versében is, ahol ama égzengéstől merednek égnek hajszálai – „A vóltat, s ma lettét holnap követheti enyészet”, kiált fel kétségbeesetten, az pedig szinte természetes, hogy a világhatalomra való lehetőség által felébresztett rémület olyan erős, hogy a szerzőnek nem jut eszébe az Isten ilyen módon belátható hatalmából levonni a hitre vonatkozó s azt e század emberei számára alaposan támogató következtetéseket. Ez a verse is *csak* az embernek Isten előtti jelentéktelenségét, „por, hamú és féreg” voltát hangsúlyozza befejezőként, de nem szólaltatja meg a bizalom és remény szavát.

E különös érzékenység erejét jól mutatja egy olyan műből készült fordítása (vagy inkább csak versbe való átfogalmazása), amely a newtoni világképet a században a leghatásosabban használta fel a keresztényi erkölcszavak megerősítésére. Edward Young – nálunk Péczeli József fordításában elterjedt – *Éjtszakáinak* huszonharmadik fejezete nyomán készült s minden valószínűség szerint 1788-ban keletkezett költeményéhez (*Ének az örökkévalósághoz*, in: *A lélek halhatatlansága felől való gondolatok*, 1788. 28–32.), az eredeti műnek ugyanis pontosan azt a részletét választja ki, amelyben tiszta hangsúlyt kap a newtoni univerzum által implikált fenyegetés, tudniillik annak emlegetése, hogy ha az Isten nem tartaná s mozgatná a „roppant világot”, akkor a „valót az elébbeni semmiség felváltaná”. Nagyon is valószínű, hogy az angol irodalom iránt érdeklődő Horváth Ádám lelkében az ún. fiziko-teológiai irodalom e nagy hatású műve nyomán ébredtek fel ama szorongások s hogy (mint lesz róla szó) a Csokonai Vitéz Mihály életművében felbukkanó rokon motívumok eredetét is ezen a tájon s hasonló eszméletörténeti helyzetben kell keresni.

Horváth Ádám munkásságának legtermékenyebb és intellektuális szempontból a legigényesebb időszakát töltötte füredi és szántódi házában. Miután 1796-ban Nagybjomba távozik, egyre inkább belesüpped a vidéki nemesség világába. Abban azonban, hogy Kazinczy Ferenc kiszabadulása, 1802 után egyre idegenebb szemmel nézte a hajdani barátot, aligha csak ez játszott szerepet. A nyelvújítási harcra készülő Kazinczy az 1789-ben még oly nagyra becsült, tehát a régi Horváthtól is távol van már. De Horváth Ádám valóban megváltozott: ha tovább folytatja is az írást, levelez „poetriái”-val, *Rudolphias* címmel eposzt ír – egyebek között –, irodalmi és tudományos működésének izgalmas, furcsaságaival és szélsőségeivel együtt is jelentékeny szakasza lezárulóban van. Éppen ezért különös, hogy ez a vidéki magányba egyre inkább visszahúzódó s a XIX. század első két évtizedének szellemi életéhez képest egyre inkább provinciális poéta készíti el azt a művét, amely nevét megőrizte a magyar művelődés történetében. Ez az *Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek. Ki magam csinálmány, ki másé* című énekgyűjtemény,¹⁴⁹ amelyet 1813-ban fejezett be s amelyről több másolat is maradt az utókorra.

Horváth Ádám – szó volt róla – a költői szórakoztatás nagymestere volt, s ha sikereit (a ránk maradt produkcióinak jelentős része alapján) nehezen tudjuk is magyarázni, egy olyan tehetsége biztosan volt, amely ma is hitelesítheti az egykorú sikerek egy részét. Ez az éneklés és az énekek

¹⁴⁹ L. *Ötödfélszáz énekek*. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás, jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Budapest, 1953.

kedvelése. Már a debreceni kollégiumban is felróták neki holmi „diáknóták” iránti vonzalmát,¹⁵⁰ az énekek iránti érdeklődése a későbbiek során nemcsak eleven maradt, de egyre erősebbé is vált. 1790 körül írott leveleiben esik szó olyan epizódokról, hogy a paraszt mulatságon részt vevő „lyánkáktól” vagy az út mentén egy „gyerkőcztől”-től nótát tanul el,¹⁵¹ s nyilván bőven voltak még hasonló esetek, amelyekről nem számolt be leveleiben. Horváth János mindenesetre őt nevezi „kora legbuzgóbb népdal-kedvelőjének,” aki „Szerette, tudta s feljegyezte a fülébe jutott régi énekeket, költött maga is kedvelt áriákra vagy saját dallamára, régieket kiegészített, áttért, travesztált.”¹⁵² Így alakult ki énekgyűjteménye, de hogy milyen tempóban, azt nem tudni, mindenesetre a késői – 1813-as – összeállítás ténye azt sejteti, hogy ő azt rögzítette, ami csak *korábban* volt eleven, s amibe most, a gyűjtemény összeállítása idején már belemart a feledés rozsdája. A háttérbe szorított, idős poéta azért írja együvé a feljegyzett vagy emlékezetében megőrzött énekeket a dallamokkal együtt, hogy megmentse őket az „örök haláltul”. Utaltunk rá, hogy a mulatozó társaságok énekeit Horváth Ádám mellett mások is leírták, de egyik gyűjtemény sem éri el az *Ötödfélszáz énekek* változatosságát és gazdagságát. A gyűjtemény azonban – mint arra a kritikai kiadás egyik sajtó alá rendezője, a zenetudós Bartha Dénes utal – a kétségtelen irodalomtörténeti értéke mellett főként zenetörténeti szempontból bír különleges jelentőséggel. Ez az énekgyűjtemény is arról tanúskodik, hogy Horváth Ádám nem tartozott kora igazán jelentős költői tehetségei közé, alkotóereje alatta maradt fogékonyságának. Gyűjteményének igazán értékes darabjai nem a „maga csinálmányjai”, hanem a „máshunnan valók”. Ezek között vannak igen régiek, a „kuruc világgal egyidősek, sőt régebbiek is” és viszonylag sok a népi eredetű. A kritikai kiadás sajtó alá rendezői, Bartha Dénes és az irodalomtudós Kiss József 148 „tisza népi jellegű” éneket azonosítottak az „ötödfélszáz”-ból. Horváth Ádám igazi tehetsége – ha jobban belegondolunk – valóban abban a fogékonyságban van, amely képes volt egybeölelni a régi népdalokat korának műdalaival. Ízlésskálája tágasságának köszönhető énekeskönyvének Horváth János által megállapított jelentősége, nevezetesen: míg a korábbi énekeskönyvek mintegy levezető csatornát képeztek a műköltészettől a népköltészet világa felé, vele viszont elkezdődött az ellenkező irányú folyamat, a népköltészetnek az irodalomba való visszaemelésé.¹⁵³ Az a tendencia indul el, amely majd Petőfi Sándor és Arany János költészetében jut el a tetőződéshez.

AZ ÖNELVŰ KÖLTÉSZET KÉPVISELŐI

Az „önelvű” jelző a most következő költőportrék előtt nyilván magyarázatra szorul. Egy lényeges mozzanatra ezzel kapcsolatban a költészettörténetről szóló fejezet elején már utaltunk. A jelző annyit jelent, hogy ezek a poéták már nem tartoznak a mindennapok költészetének művelői közé, ugyanakkor az irodalomhoz való viszonyuk sokkal tágabb körű annál, semmint elférjenek a versújítók táborában: ihletük már nem verstani ihlet volt. De a költészethez való

¹⁵⁰ Kaz. Lev. I. 353.

¹⁵¹ Péterffy Ida: *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon*. Szántódi Füzetek I. Budapest, 1980. 50–51.

¹⁵² Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. Budapest, 1927. 84–88.

¹⁵³ Horváth János *i. m.* 88.

viszonyukat nem csak negatívumokkal jellemezhetjük. Tevékenységük fontos vonása, hogy akár programos tudatossággal, akár csak spontán módon, de költőelődökhöz kapcsolódtak, folytattak valamely költői hagyományt. A tradícióhoz – méghozzá az új keletű tradícióhoz – való kapcsolódás azért döntő momentum, mert azt jelzi, hogy ők a versírásnak nem egy vonatkozását tartották fontosnak. Számukra az elődök a poétai mesterség valamely megnyitott, de ki nem merített lehetőségét mutatták meg, a költészet a személyiség egészét igénybevevő tevékenység, tehát mint alkotásra való felhívás állt előttük. Az elődökhöz való kapcsolódás így szigorúan irodalmi, azaz: alkotás létrehozására felszólító s ugyanakkor dinamikus viszony volt, hiszen esetenként magába foglalta a távolodás, sőt a távolítás gesztusát is. Az előd tevékenysége inkább kihívás volt, semmint csak példa. Verseghy Ferenc – mint Szauder József mutatott rá – „Faludi nyomán” kezdte költői pályáját, hogy azután a poézis egészen eltérő tartományaiba is átevezzen, Szentjóni Szabó László dalköltészetének az őse ugyancsak Faludi, de a versek mögül mégis teljesen egyéni arc vonásai tűnnek elő. Batsányi Jánosnak Ányos Pál volt a példaképe, de ő már eleve átértelmezte s nagyon is a maga módján fogta fel elődje örökségét, Dayka Gábort Báróczi Sándor körével rokon élményvilág foglalkoztatta, de (legalábbis Kazinczy beállításában) a Ráday Gedeon által kezdeményezett nyugat-európai verselési mód egyik úttörőjeként, Virág Benedek a verselési technika tekintetében a „deákosok” tradíciójának szenvedélyes folytatója, egyéb vonatkozásban azonban mások által elkezdett tendenciákat tetőz be és emel magas szintre.

Hárfa, Marseillaise

Verseghy Ferenc (1757–1822)

Szolnokon született, édesapját korán elveszítette. A családfő halála azonban – úgy látszik – legfeljebb átmeneti időre rendíthette meg a kis család szerény, de biztos egzisztenciáját: a szolnoki sótiszt özvegye újra férjhez ment, az egri püspök egyik számtartója vette nőül.¹⁵⁴ Az egyszülött gyermek az 1760-as évek végén édesanyjával a felső-magyarországi városba költözött. A fiú tanulmányaiban kitűnően haladt, érthető, ha a familia a továbbtanulás mellett döntött. Ez egyben az egyházi pálya melletti döntés is volt. 1771-től a tizennégy éves Verseghy Ferenc az egri szeminárium növendékei között folytatta iskoláit.

A választást a család mélyen vallásos beállítottsága, de a város légköre is természetes lépésnek tünteti fel, hiszen Egernek ebben az időben különleges kisugárzása volt. A város a XVIII. század második felében nemcsak a hazai katolicizmus egyik fellegrvárának számított, de Esterházy Károly, az 1762 óta működő energikus, a városkép kialakításában is meghatározó szerepet játszó püspök szinte a barokk egyháziasságot keltette új életre. Mentalitására éppen úgy jellemző, hogy elsőként tiltakozik majd II. József tolerancia-rendelete ellen, mint az, hogy a Verseghyék megérkezésekor már épülő liceum mennyezetén a tridenti zsinatot örökített meg

¹⁵⁴ Verseghy életére l. Császár Elemér: *Verseghy Ferenc élete és művei*. Budapest, 1903.

Kracker Lukáccsal, a kor kiváló festőjével.¹⁵⁵ Aligha véletlen, hogy itt talál otthonra a hetvenes évek közepe táján Szaitz Leó Mária, a jozefinista évtized, de talán a magyar felvilágosodás korának is legfanatikusabb hitvédője. Ő lesz egyébként a főszereplője a nyolcvanas évek végén az egri kispapok körében kirobbant nyugtalanságnak, miatta távozik majd innen a kor egyik nagy költőtehetsége, Dayka Gábor. Az ifjú Verseghy sorsának alakulásában azonban feltételezhetően nem játszott szerepet, legalábbis nincs rá nyom, hogy játszott volna. A papnövendék számára a következő évek – a látszat szerint – nyugalomban telnek, ezért azután meglepő, hogy 1777 májusában, teológiai tanulmányainak harmadik (utolsó) éve előtt a húszesztendő fiatalember kilép a szemináriumból. Sajnálják távozását: „Dolendum”, írja tanára a tényt rögzítő bejegyzés mellé. Verseghy azonban nemcsak a szemináriumot hagyta ott, hanem Egert és az egyházi kereteket is: a Budára költöző ifjú a Nagyszombatból imént áttelepített egyetemre iratkozik be, de nem papnövendékként. Hamarosan újabb s talán még váratlanabb fordulat következik: ismét meggondolja magát és visszatér az imént elhagyott pályára. 1778 tavaszán magára ölti a pálos szerzetesek fehér reverendáját.

Ez a kitérő különleges jelentőséggel bír Verseghy Ferenc életútján. Nem mintha rekonstruálni lehetne, hogy voltaképpen mi történt: a rendelkezésre álló adatok nyomán összefüggő és árnyalt kép nem rajzolódik ki ugyan előttünk, mégis, ezek az adatok elég egyértelműen jelzik az események természetét.¹⁵⁶ Az egri szemináriumot elhagyó fiatalember nehezen, de talán pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk: sehogyan sem viselte el az egyházi pályához hozzátartozó aszketikus életet. Erre vonatkozóan a bizonyosságot a pálosok pesti könyvtárának vezetője, Kreskay Imre szolgáltatja. Ez a Verseghynél majdnem tíz évvel idősebb, művelt és széles látókörű szerzetes szoros barátságot köt az Egerből érkezett fiatalemberrel, s egyik episztolájából (*Dafnis Orfeusnak*. Egy Tavaszi mulatságnak alkalmatosságával. Pestenn, 1779)¹⁵⁷ kiderül: szerelmi históriáról volt szó. Ha a történet részletei a vers mai olvasója számára homályosak is (úgy tetszik: akiért ő „hajdan fohászzkodott”, ismét feltűnt, de végül is – Kreskay megkönnyebbülésére – cserbenhagyta hódolóját), az, hogy az ifjú szerzetes az imént, még

¹⁵⁵ Esterházy Károly működésére l. Kosáry Domokos *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című monográfiájának (Budapest, 1980) vonatkozó utalásait, különösen a vallás és egyház viszonyát tárgyaló fejezetekből a 69-83. és 367-396. lapokon található fejtegetéseket, továbbá Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet*. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939. 329.; Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapest, 1955. 49-53. A korabeli Egerről és szellemi klímájáról Kazinczy Ferenc rajzol megragadó képet *Magyarországi utak* című sorozatában. Új kiadás: Kazinczy Ferenc: *Versegek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte Szauder Mária. Budapest, 1979. 554-559.

¹⁵⁶ Verseghy ifjúságának eseményeit új megvilágításba Szauder József tanulmánya helyezte: *Verseghy Ferenc pályakezdése*. In: *A romantika útján*. Budapest, 1961. 50-89.

¹⁵⁷ Verseghy kisebb költeményeinek mindmáig legjobb kiadását Császár Elemér és Madarász Flóris rendezték sajtó alá (*Verseghy Ferenc kisebb költeményei*. Budapest, 1910.), bár a kronológiájukat – a költői pályakezdésre vonatkozóan – a későbbi kutatások alapvetően módosították. A továbbiakban: VFKK. A legfontosabb vonatkozó publikációk: Lavotta Rezső: *Verseghy Ferencnek egy ismeretlen kéziratáról*. Magyar Könyvszemle, 1937. 57-61.; Gálos Rezső: *Verseghy Ferenc zsengei*. ItK, 1938. 165-177. és 286-293., valamint Szauder József *i. m.*

Egerben érzelmi viharon esett át s ebben az időben még egyáltalán nem heverte ki, igen valószínűnek látszik. A figyelemre méltó a részleteiben tisztázatlan, de jellegében egyértelmű történetben nem is maga a fellobbant szenvedély, hanem az, hogy a kispap *újra* meggondolja magát: ha az egyház fegyelme egyszer már elviselhetetlennek bizonyult temperamentuma számára, akkor miért tér mégiscsak vissza a korlátok közé?

A lehetséges magyarázathoz a kiindulópontot éppen Kreskay magatartása adja. A Rómát járt s ugyanakkor Bessenyei György legszűkebb baráti köréhez tartozó klerikus imént idézett verséből főleg az derül ki, hogy ő természetesnek tarja az egri papnövendék és „Euridicé”-je között megesett dolgokat, vigasztal, de szó sincs dorgálásról. Episztolájából az idősebb, higgadt és bölcs barát együtt érző kedvessége sugárzik.¹⁵⁸ Ez a magatartás már nyilván egy újfajta egyháziasság jeleként fogható fel s éppen innen sejlik elő a kérdésre adható válasz. A rendhez való tartozás egzisztenciális biztonságot kínált, ennek fejében viszont – legalábbis itt, Pesten és a pálosok körében – nem követelte meg a komor aszkézist: az egri jövevényt derűs emberi közeg ölelte magához. Erről hű és részletes képet magának Verseghynek Kreskayhoz írott verses levele (*Orfeus Dafnitsnak*. Tavaszi mulatságokról) nyújt, amely vélhetően egyik első költeménye. „Pallas asszony Böltsei”-nek – az ifjú pálosoknak – egy szabadnapját írja le, kirándulással, gyümölcszedéssel, erőfitogtatással, lányokkal való kötözködéssel és ringlispillel.¹⁵⁹ Jókedvű fiatal emberek vidám, egyáltalán nem vad, de nem is különösebben szelíd viháncolásáról szól ez a nehézkes, mitológiai álnevek mögé rejtőzködő s nemcsak dokumentumértékénél fogva jelentékeny költemény, amely jól érzékelteti: a rend a túlzottan szabados életvitelt ugyan nem tűrte volna el, de nem is vette körül komor falakkal tagjait, s vélhetően az ifjú Verseghynek éppen erre volt szüksége. Újabb érzelmi kalandhoz nyilván nem volt kedve, s olyan emberi közegben találta magát, amely ha nem igazolta is korábbi eltévelyedését, de nem is tekintette rendkívüli esetnek, ugyanakkor derűt, kultúrát és anyagi biztonságot nyújtott számára. A hetvenes évek végén a hazai katolicizmuson belül valószínűleg ez volt a leginkább nyitott közösség. Nyilván nem véletlen, hogy a pálosok közül a hetvenes években számos jelentékeny költő került ki, olyan írástudók, akik szakítottak a latin nyelvű tudományműveléssel s akiknek érdeklődését a nemzeti nyelven művelt szépirodalom kapcsolta magához. A pálosok közé tartozott Ányos Pál, a hetvenes évek alighanem legnagyobb költőtehetsége, innen indult el költői pályáján – ugyancsak a hetvenes években – Virág Benedek. E rendhez tartozott a már emlegetett Kreskay Imre, aki nem volt ugyan jelentős költő, de sok jel utal rá, hogy jelentős személyiség volt s fontos szerepet játszott annak a szellemiségnek a kialakulásában, amely nemcsak a világias vonzalmaktól gyötört egri kispapot vonzotta magához, hanem e világias vonzalmak legjelentősebb hazai filozófusát és ideológusát, Bessenyei Györgyöt is. Ő Kreskayval igen szoros, barátnak tekinthető viszonyban volt – az 1779 májusában megalakítani kívánt Hazafiúi Magyar Társaságban is komoly szerepet szánt a művelt és az új eszmék iránt fogékony s a

¹⁵⁸ Kreskay Imre jellemzéséhez l. Szauder József *i. m.* Verseinek kiadása: *Költői levelezések Kreskay Imre hátrahagyott irataiból...* Közli Hattyúffy Dezső. Budapest, 1906.

¹⁵⁹ VFKK 13–17. A vers elemzését l. Szauder József *i. m.*

merész lépésektől sem idegenkedő szerzetesnek.¹⁶⁰ A közöttük lévő kapcsolat eszmei alapzatának jellegét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Bessenyei a cenzúra által kinyomtatni nem engedett műveinek kéziratait a hetvenes évek végén a pálosok pesti könyvtárában helyezte el.¹⁶¹

Verseghy Ferenc irodalmi pályája is itt, az 1770-es évek végén, a pesti pálosok körében indult, éppen annak a szelíd, mégis erőteljes világiasságnak a jegyében, amely a fehér barátok körébe vonta őt. A kor egyházas – pontosabban: az egyháziak által művelt –irodalmán belül ezt a mentalitást Faludi Ferenc költészete fejezte ki esztétikailag a legmagasabb szinten s ugyanakkor a leginkább hatásosan. Igen valószínű, hogy Verseghy pályakezdésének idején, a rohongi szegényház igazgatójaként 1779-ben elhunyt jezsuita versei már kéziratosan terjedtek, ha nem is nagyon széles körben, de a magyarul írni kezdő klerikusok körében bizonyosan. Nyilván nem véletlen, hogy a régebbi magyar irodalmi művek kiadására vállalkozó Révai Miklós először Faludi Ferenc költeményeit jelenti meg 1787-ben. A pályakezdő Verseghy leíró költeményei mögött – mint Szauder József szövegek egybevetésével bizonyította – a mintaadó jórészt Faludi volt,¹⁶² nemcsak jellegzetes szavak, szókapcsolatok és rímek bukkannak elő nála, de jellegzetes szemléleti vonások is. Az idő a kezdő poétánál is erőteljesebb szervező erő, mint a tér, a természet elsősorban ugyancsak mesterséges természet – kert –, a virágok ugyanazok a virágok, ha pedig élőlények tűnnek fel, azok éppen úgy a klasszikus mitológiából érkeznek, mint a példakép költeményeiben. A faludias verselés Verseghy költői gyakorlatának később is lényeges eleme marad, láthatóan otthon érzi magát e költői világban s mintha éppen ez az otthonosság diktálná a verseket is, az írás mintha az olvasmányélményt mélyítené el, mintha a fiatal poétának az lenne a becsvágya, hogy a nagy előd világát új tartományokkal bővítse. Talán ezért van, hogy a példakép színvonalát – legalábbis most – lényegében egyszer sem éri el, legfeljebb megközelíteni tudja egy-egy pillanatra. E korai leíró versek szinte bizonyosan egy időben születtek az imént emlegetett, Kreskayhoz írott verses levéllel. Látható, hogy itt *nem* információkat vagy gondolatokat kívántak egymással kicserélni, Orfeus és Dafnis álnevek mögé rejtőzve árkádiai irodalmiaskodást művelnek, a versek inkább csak eszközök egy irodalmi légkör megteremtéséhez. Amikor tényleg levelet írnak, akkor megváltozik a tónus. Verseghy 1779 októberében Nagyszombatba utazik, s az év novemberéből ránk maradt egy episztolája, amely ugyancsak barátjához írott verses levél, de komoly és tárgyyszerű, nyoma sincs benne bújócskának.¹⁶³ Ez a költészet a poétai pályán az első lépéseket megtévő ifjú klerikus világius

¹⁶⁰ Kapcsolatukra I. Gálos Rezső: *Bessenyei György életrajza*. Budapest, 1951. 238–256. Feltehető, hogy a fiatal Verseghy Kreskay révén ismerte meg Bessenyeit, ha személyes kapcsolatuknak nem maradt is fenn nyoma, más vonatkozásban bizonyítható az a mély benyomás, amelyet a testőr gyakorolt a fiatal pálosra. Vö. Deme Zoltán: *Verseghy vígposzainak életrajzi háttéréről*. ItK, 1975. 52.

¹⁶¹ Bessenyei György: *Társadalombölcseleti írások*. 1771–1778. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992. 9–17.

¹⁶² Szauder József *i. m.* 50–68. (I. *Pseudo-barokk kezdet: dalköltő Faludi nyomán.*)

¹⁶³ L. Gorzó Gellért: *Adalékok Verseghy Ferenc életéhez költészetéhez*. ItK, 1914. 464–475.

vonzalmainak adekvát megjelenése volt, kifejezte s egyben meg is erősítette azt a léghört, amelyben láthatóan oly jól érezte magát.

Amikor azonban az induló Verseghy Faludi Ferenc követőjeként lép elénk, akkor ez a pályakezdés, pontosabban: a pályakezdésnek ez a látszólag természetes mozzanata (egy idősebb klerikus költői irányát folytatja egy fiatalabb) egyúttal élesen meg is különbözteti azoktól a költői törekvésektől, amelyek nemzedéktársai indulását jellemezték. Ez a pályakezdés egyáltalán nem természetes. Éppen ekkortájt, 1777 és 1781 között jelennek meg az első deákos kötetek s mellettük nagyon is feltűnő, hogy Verseghyt nem kísértette meg a kortársaira mély benyomást gyakorló felismerés: nyelvünk kiválóan alkalmas a klasszikus verselésre. Pályája a versújítás meghatározó időszakában indul s ő nemcsak nem kapcsolódik bele ebbe az áramlatba, de nincs nyoma annak sem, hogy reagálna rá: időmértékes verseket – úgy tudjuk – csak jóval később kezd el majd írni. Ugyanakkor nem vonzza a hetvenes évek nemesi költői által bevezetett és francia modellt követő poétai módi sem, a páros rímű tizenkettősök divatja, amely pedig – s ezt Ányos Pál példája is mutathatta – kiválóan alkalmas volt az érzékies deskripciókra. Ebben a „franciás” költészetben az újfajta és erőteljes világiség szólalt meg, az így készült versekben kavartak ennek az érzületnek a leginkább jellegzetes témái és problémái. Barátai és rendtársai – Ányos Pál, de maga Kreskay is – ezt az Orczy Lőrinc és Bessenyei által meghonosított verselési módot követték. Verseghy Ferencet azonban a jelek szerint nem ez a töprengő vagy töprengésbe forduló világiség foglalkoztatta. Pályakezdésekor ugyan nem egy kirobbanó költői tehetség születésének vagyunk tanúi, nem jellemzi őt különösebben az eredetiség sem, e pályakezdés mégis rendkívülinek mondható. A pálosok művelt és derűs pesti körében olyan poéta jelentkezik, akit nem befolyásolnak pályatársai törekvései, aki feltűnő módon a maga útját járja.

Míndez azért van így, mert Verseghy Faludi-követése olyan fedezék, amely mögött a világiságnak másfajta s hasonlíthatatlanul erőteljesebb, a korban szinte egyedülálló energiái vannak születőben. Ha a Rohoncon haldokló öreg poéta költői hagyatéka a nyelvi megformálást illetően utolérhetetlen példaként lebegett is a fiatal szerzetes előtt, a világias vonzalmakat illetően e hagyatéknak csak a minimumot képviselte számára. Faludit követve a tanítvány a természet szépségeiben merült el profán áhítattal, de már első próbálkozásai is arról tanúskodnak, hogy őt vélhetően nem csak, sőt elsősorban nem is a természet szépségei foglalkoztatták. Ha személyes életében 1780 körül talán (már és még) nem sok szerepet játszott is a szerelem, úgy tetszik, a régi hajlamok újra felizzottak, s ennek látható bizonyossága, hogy nagyon is foglalkoztatta ez a téma – költőként. Az egyik, de a leginkább szembeötlő jel, hogy az ő érdeklődését is felébresztette az a műfaj, amely a hetvenes évek ifjú nemesi számára oly vonzónak bizonyult: a heroida. Csak míg a Báróczi Sándor környezetéhez tartozó „testőrörök” a XVIII. század angol, német és – főleg – francia szerzői által készített verses leveleket kedvelték s merültek el olyan történetek fordításába, amelyek jobbra a szerelmi érzés hatalma és az „ennek el folytatását olly keményen parantsoló vallás” követelményei között vergődő lelkek szenvedéseiről szóltak, addig Verseghy szerelmesei nem vergődnek két értékvilág között. Az ő forrása ugyanis elsősorban az ősminta, a műfaj feltalálója, Ovidius volt, bár őt sem követi hüen. A magyar pálost nem az antik szerző történetei foglalkoztatták, hanem a történetek hőseiben dúló indulat hatalma. A heroida nála tehát nem a lamentáló elmélkedés, de nem is az elbeszélés, hanem az ének irányába mozdul el, őt

mindenekelőtt a szerelmi szenvedély kifejezése érdekelte. Lényeges vonás, hogy az általa megszólaltatott hősök (Thisbétől Oiononéig, Pénelopétól Atalantáig) boldogtalanok ugyan, de nincs bennük semmiféle büntudat.¹⁶⁴ Az ifjú klerikus számára az antik szerelmesek felfokozott érzelmvilága teljesen természetes költői téma s ez – ismerve a kor viszonyait s a magyarul megszólaló heroidákat – egyáltalán nem tekinthető természetesnek a kor hazai irodalmi életében. S ha a heroidáihoz igazolással is szolgált az antik irodalom nagy tekintélye, sok jele van annak, hogy a magyar költőnek erre tulajdonképpen nem volt szüksége. Korán, már 1781 előtt jó néhány elkészült másfajta szerelmes énekeiből is, azokból, amelyeket a kor népszerű osztrák dalgyűjteményei nyomán készített. Itt elsősorban – de nem kizárólag – Joseph Anton Steffan udvari karmesternek, Marie Antoinette zongoratanárának *Sammlung der deutschen Lieder* című, 1779-től kezdve megjelenő s nagy sikerű füzetei szolgáltak számára forrásként.¹⁶⁵ Jó német költők szövegeit találta itt meg, igényes és behízelgő dallamokkal. 1786-ig mintegy hetven szerelmes ének szövegét készíti el.

Ha Verseghy pályakezdését a költői nyelv szempontjából Faludi Ferenc inspirálta is, bizonyosra vehető, hogy a poézis műveléséhez nem kevésbé erős indítékkal szolgált számára a zene. A vers a fiatal pálos számára túlnyomórészt énekelhető szöveget jelentett, s később sem igen adott ki úgy verskötetet, hogy ahhoz kottát ne csatolt volna. A zenének egyébként a pálosok képzési rendjében kitüntetett szerepe volt, s a novíciusról hamarosan kiderült, hogy (ha nem lett is igazán jól képzett zenész)¹⁶⁶ nemcsak mélyen muzikális lélek volt, de a zenéhez szinte minden vonatkozásban az átlagot meghaladó tehetséggel rendelkezett: könnyen tanulta az elméleti tudnivalókat, jó érzéke volt a hangszerekhez s igen szép énekhanggal bírt. 1786-ig írott költeményei – utaltunk rá – dallamokra készült szövegek voltak. Az elmondottakból egyértelműen kitetszik, hogy Verseghy zenei tehetségét nem az egyháziasság szolgálatába állította, éppen ellenkezőleg: a szerelmi téma preferálásában is megjelenő világi vonzalma éppen itt fordul – meglehetősen nyíltan – a hagyományos egyháziasság ellen. Az 1780-as évek első feléből fennmaradt néhány olyan vallásos tárgyú verse, amelyet szerelmi énekek dallamára írt: az *Oltári szentségrül...* szóló költeményt például a *Holdes Mädchen...* kezdetű szerelmi ének dallamára kellett – az utasítás szerint – énekelni. A verset egyébként *Győzhetetlen szív* címmel ő maga is lefordította. De a *Rosa* és a *Töredelmes szív* című verses műve ebből a szempontból talán a leginkább szélsőséges produkciója: itt tudniillik nem csak a dallam és a szöveg áll ellentétben egymással, a vallásos fohász és a szerelmi költemény jelentős részben közös: Krisztus szenvedéseinek és a poéta szerelmi bánatának egymásba játszatása még a vallásilag nem elkötelezett olvasó számára is ízléstelen profanizálás. Ezekben a játékokban nyilván nem valamiféle világnézeti bizonytalanság jeleit kell látnunk, itt már egy valóban felszabadult, ahogy

¹⁶⁴ Jellemzésüket l. Szauder József *i. m.*

¹⁶⁵ Gálos Rezső: *Adatok a magyar műdal kialakulásához és forrásaihoz*. ItK, 1933. 100–108. 3. *Verseghy dalainak forrásaihoz*.

¹⁶⁶ Major Ervin: *Verseghy mint dal- és zeneszerző*. RK 1925. 258–266.; Molnár Antal: *Verseghy Ferenc, a muzikus*. In: *Verseghy Ferenc, 1757–1822*. Szolnok, 1957. 27–44.

Szauder József írja, „papi mezében is világi, talán minden más kortársánál világibb” költő áll előttünk.¹⁶⁷

Mindez szerzetesi életének első esztendei folyamán készült, akkor, amikor még közötté és rendje között nem találkozunk komoly konfliktus jeleivel, de annak sincs nyoma, hogy belső bizonytalanság gyötörte volna. Ez a világi szívű poéta láthatóan jól érezte magát a rendben, ugyanakkor életrajzának tényei arról tanúskodnak, hogy őt viszont a fehér barátok nagy ígéretként tartották számon: a rendkívül tehetséges fiatalembert nem fogták munkára, hanem egyre magasabb szintű képzésben részesítették. Noviciátusát Márianosztrán töltötte, 1781 októberében pedig – miután az év tavaszán pappá szentelték – Nagyszombatban tartózkodik egy éven át. Majd újra Pesten tanul, itt szerzi meg a doktori címet, ami a legmagasabb szintet jelentette a kor klerikusainak képzési rendjében.¹⁶⁸ A biográfia leginkább szembeötlő tényei arról tanúskodnak tehát, hogy ez a poéta egyáltalán nem érzi magát kényelmetlenül az egyházi pályán, ami elsősorban nem az ő óvatos viselkedésére enged következtetni, hanem e miliő nagyvonalúságára, toleranciájára és – legalábbis a vele kapcsolatban lévő személyiségek esetében – nyitottságára is. 1780 után viszont feltehetően másról is szó van. Ebben az évben lép trónra II. József, s vele – mint ismeretes – új egyházpolitika veszi kezdetét. Ez azt jelenti, hogy az egyházak kebelében megnyilatkozó világias tendenciákat immár nemcsak néhány művelt nemesi író bátorítja, hanem az állam hatalma is. Az előzmények ismeretében érthető, hogy Verseghy teljes szívvel áll az új uralkodó elképzeléseinek szolgálatába. Meggyőződéséről főként – legalábbis a nyilvánosság előtt – hitszónoki tevékenysége tanúskodik, rendje ugyanis 1784-ben megbízta azzal, hogy Pesten a dominikánusok templomában prédikáljon. Ezek a prédikációk természetesen nem költői alkotások, de az a poéta mondta el őket, aki – szerzetesként – a leginkább profán szerzőnek számított már kortársai közül, s így különös jelentőséggel bírnak, hiszen itt található meg a magyarázata annak, hogy a világias szellemű poéta hogyan tudott külső és belső konfliktusok nélkül megmaradni az egyházi pályán. A prédikációk ránk maradt szövegeiből egyértelmű, hogy Verseghy nemcsak nem vált hitetlenné, de nem is bizonytalanodott el hitében, viszont az egyháziasságot teljes mértékben az új egyházpolitika szellemében fogta fel. A publikálásra szánt prédikációknak¹⁶⁹ egyik központi, többféle változatban megfogalmazott tétele az, hogy az egyházi törvényt mindenképpen alá kell rendelni a polgárinak. Nem riad vissza az olyan szélsőséges megfogalmazásoktól sem, mint: az egyház köteles a polgári rendszabásokat „ugy mint Isten akarattját s rendelését hirdetni, javasolni, tellyesíteni.” A szószékről is ugyanaz az erőteljesen világias szellem szól, mint a költeményekből, de ami a hárfakisérettel előadott epekedő – vagy éppen gunyoros – énekek ihletője volt, az most a társadalom életét szabályozó elvek hirdetésében nyilatkozik meg. A tételek valóban radikális tételek: a hitszónok a világi hatalomnak még azt a jogát is elismeri,

¹⁶⁷ L. Szauder József *i. m.* 66.

¹⁶⁸ Császár Elemér *i. m.* 16–21.

¹⁶⁹ A szövegeket l. *A mostani derülésnek fontosabb kérdéseiről*. In: Verseghy Ferenc *kiadatlan írásai*. A szöveggyűjtés, a szövegkritika, a jegyzetek Deme Zoltán munkája. Szolnok. 1982. 41–120. Értelmezésükhöz: Szauder József *i. m.* 78–89.

hogy feloszlassa a szerzetesrendeket.¹⁷⁰ S itt nem hajlam vagy temperamentum pillanatnyi hangulatai szólalnak meg s különösen nem valamiféle konformista buzgalom, hanem a nézeteknek átgondolt rendszere. E nézetek gondolati centrumát talán abban a mondatban találhatjuk meg, amelyet a harmadik prédikációban írt le (s mondott el) s amely így szól: „a külső boldogságnak meg-szerzését világ elejétől fogva mindenkor parancsolta kinek-kinek a természet, és mivel Isten a természetnek alkotója, maga Isten ama törvény által, mely üdvözítőnktől megújítatván, még most is szüntelen ösztönöz minket önnön magunknak rendes szeretetére...”¹⁷¹ Itt a magyar felvilágosodás első nemzedékének a hangját halljuk. A világ dolgaitól függő, „külső” boldogság és ennek folytán az önszeretet legitimációja a hetvenes évek hazai eszmetörténetének legjelentősebb, a barokk világ értékrendjét véglegesen megrendítő eseményei közé tartozik. Verseghy abban is ezt a hazai tradíciót folytatja, hogy e legitimációhoz az isteni akaratot hívja segítségül, hiszen ezt tette a pályakezdő Bessenyei György éppen úgy, mint Ányos Pál, ám éppen e közös gondolkodói helyzet tükrében vetül éles fény arra a különbségre, amely az 1780-as évek hitszónokát elődeitől elválasztja. Míg az elődök számára ez a helyzet kimeríthetetlen és (legalábbis filozófiai szinten) megoldhatatlan belső konfliktusok forrása lett – Bessenyeire innen tört rá elementáris erővel a „rossz problémája” s voltaképpen innen indul el gondolkodói útján, a fogalmi gondolkodáshoz kevésbé fogékony Ányos számára viszont éppen e helyzet lesz érzelmességének az alapja –, addig Verseghy megnyilatkozásaiban semmilyen jele nincs sem gondolkodói izgalomnak, sem lelkiismereti nyugtalanságnak. Ő úgy lép ki a hagyományos barokk világ jellegzetes gondolkodásmódjának keretei közül, hogy meg sem érinti olyanfajta krízis, mint idősebb, de nemcsak idősebb kortársait.

Verseghy Ferencnek az 1780-as évek közepe táján lezáruló költői pályakezdése nem ajándékozta meg a magyar irodalmat remekművekkel, viszont egyedülálló dokumentuma annak, hogy miképpen rendült meg a régi típusú egyháziasság befolyása magán az egyházon belül is. A vélhetően túlságosan is érzéki természetű papnövendék¹⁷² nem egészen egy évtized alatt – látványos külső és belső konfliktusok nélkül – a korabeli magyar irodalom leginkább világias szellemű poétáinak egyikévé válik úgy, hogy nemcsak az egyházi pályán marad, de rendje a sokra hivatott fiatal szerzetesei között tartja számon.

Így tehát az 1777 és 1778 tavasza között lefolyt, nem egészen egy év Verseghy pályáján alighanem a legnagyobb fordulatot hozta meg. Az egri és a pesti környezet közötti különbség mentalitásának alakulása szempontjából meghatározó élettapasztalat forrása lett, s nem csupán azért, mert a barokk kor hevületét idéző, aszketikus egyháziasság köréből néhány hónap alatt elfogulatlan, a világias vágyakat nemcsak toleráló, de azok szelíd s főleg: spirituális változatait egyenesen igénylő emberi környezetbe került át. Ennél több történt. Az idők haladtával egyre bizonyosabbá vált, hogy az egri papnevelde és a pálosok pesti könyvtára közötti különbség nemcsak egy kedvező, de véletlen fordulat életútján, e fordulatról egyre inkább kiderül, hogy összhangban van a világ állapotában bekövetkező változások irányával. Az 1780-ban trónra lépő

¹⁷⁰ *A mostani derülésnek...* 93–96.

¹⁷¹ *i. m.* 72.

¹⁷² Verseghy érzelmi életére l. Császár Elemér *i. m.* 117–118. lapján található adatok és hivatkozások.

II. József egyházpolitikája nyomán kialakuló új helyzet ezt egészen nyilvánvalóvá tette. A hajlamainak és vonzalmainak megfelelő új eszmék emelkednek egyre inkább a hivatalosság rangjára, s ő ezeket igen nagy nyilvánosság előtt s igen nagy sikerrel hirdetheti. Férfikorának első másfél évtizede a laicizálódás és a szekularizáció szempontjából valóban viharos gyorsasággal lefutó átalakulások időszaka volt, s ő ezt a legközvetlenebb módon, személyes sorsának (s hajlamai sorsának) alakulásában élte át. Az imént még gyötrődő papnövendék felszentelt papként hirdethet olyan gondolatokat, amelyek közegében éppen ama gyötrelmek foszlottak szét. A jelek arra utalnak, hogy választásai mögött az innen származó élettapasztalat működik. Ha voltak is nehézségei, felnőtt életének első másfél évtizedében minden, valóban lényeges esemény azt igazolta, hogy a világban tényleg egyre több a szabadság és a fény.

Az is bizonyos, hogy az 1780-as évek második felében életkörülményei alaposan megváltoztak. Az iménti hitszónok, aki igen népszerű volt a pesti polgárok (és – utalnak rá adatok – polgárnék) körében, 1786 tavaszán állás nélkül maradt, hiszen II. József májusban feloszlatta a rendet.¹⁷³ Verseghy a következő nyolc évben – leszámítva néhány hónapot – szabadfoglalkozású irodalmárként élt Pest-Budán. Ezt megkönnyíthette, hogy volt szerény, de biztos nyugdíja, sőt a közben újra előzevgyült és Egerből a vízvárosi lakásba költöző édesanyja is rendelkezett némi vagyonnal. Egy időre talál magának állást, tábori lelkészként próbálkozott kedvezőbb anyagi helyzetbe kerülni, de viszonylag hamar kiderült, hogy ez a foglalatosság csak addig volt vonzó számára, amíg szinekúra jelleggel bírt. II. Józsefnek a törökök elleni háborúja 1788-ban hamar kiábrándítja és gyors visszavonulásra készíti. Ha a rend eltörlése – ami aligha érte váratlanul – gondok forrásává vált is számára, úgy tetszik, az élethez való alapvető viszonyát nem változtatta meg, a borongós hétköznapiak fölött a jövőt továbbra is különféle remények és lehetőségek fénye világította be. Az új lehetőségek alapjává az eddig inkább csak kedvtelésből űzött foglalatosság, az irodalom vált. Mint más összefüggésben utaltunk rá: a század közepe tájától érzékelhető az a tendencia, amelyben az állami szekularizációs törekvések következtében az egyházi értelmiség az udvarral egyre inkább szembeforduló nemesség felé tájékozódik, s magára vállalja (magának vindikálja) a nemzet kulturális érdekeinek képviselését. Sőt az igazán autentikus érdekeket főként itt, e számukra otthonos és általuk könnyen művelhető terepen, a „tudományok” világában találja meg. Ez a beállítódás folyamatosan működik s a II. József nyelvrendelete után kialakult új helyzetben mozgalommá terebélyesedik. A többnyire II. Józseffel rokonszenvező irodalmárok a nyolcvanas évek második felében minden korábbinál nagyobb jelentőséget adnak a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt „tudományok” ügyének. Utaltunk arra is, hogy a nemesség nem tudott védekezni e nézetek ellen, amelyet túlnyomórészt a társadalom alsóbb rétegeiből származó írók hirdettek, hiszen az idegen uralkodóval szemben a nemzeti jelek az ő számukra is fontosak voltak, s ezek közül természetesen nem lehetett kiemelni a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt „tudományok” ügyét. Az értelmiségi mozgalom – végül is – győzelmet arat, hiszen a kulturális tényei által meghatározott nemzet fogalma az új század első két évtizedében uralkodó nézetté válik, igaz, akkor már nemesi felügyelet alatt. A nemzet e felfogásával szemben azonban nem volt ellenérv

¹⁷³ Császár Elemér: *A pálos rend feloszlatása*. Budapest, 1901.

már a nyolcvanas években sem. Erre az egyre erősödő és sokak számára máris evidenciaként létező tudásra – a nemzet nyelvében és irodalmában él – épült rá az az illúzió, hogy minden, a hazáját igazán szerető magyar így gondolkodik. Erre az illúzióra egzisztenciákat alapoztak: nagy, vélhetően a kor legnagyobb tehetségei fordították szellemi erőiket a nemzeti nyelv ügyének szolgálatára, ami ha nem is kizárólag, de főleg a nemzeti nyelvű irodalom művelését jelentette. Az illúzióra még üzleti vállalkozás is épült, láttuk, hogy Révai Miklós, Verseghy későbbi nagy ellenfele éppen ekkor, a nyolcvanas évek közepén régebbi magyar szerzők munkáinak kiadásától nem is titkoltan remélt anyagi hasznot.

E háttér szolgál magyarázatul arra, hogy a még nem egészen harminc éves Verseghy Ferenc végül is nem vállal állást, viszont teljes lendülettel veti bele magát az évtized második felében bontakozó magyar irodalmi életbe.¹⁷⁴ Ami korábban, a rend kötelékében tevékenykedve inkább személyes kedvtelése s így az ottani mentális tér bővítésének és berendezésének vonzó eszköze volt, játék és szórakozás, az – az irodalom – most mint egzisztenciájának lehetséges alapja lép érdeklődésének előterébe.

Egy jó szívből költt Szatíra című verses műve¹⁷⁵ jól mutatja, milyen mélyen benne él az irodalom életében, de a mű legfontosabb tanulsága mégis az, hogy ez az irodalmi élet létezik s a kor nagy szellemi erőit vonzza magához. Így immár az övét is, s ez a döntés életre szóló döntés volt. Verseghy Ferenc ettől kezdve a legertermékenyebb magyar írók közé tartozik. Ezzel azonban megváltozik irodalmi tevékenységének jellege is. Az irodalom természetesen az ő számára sem csak a szépirodalmat s még kevésbé csak a poézis művelését jelenti, mint ahogy nyilván korábban sem csak azt jelentette, írói működésében azonban mostantól nemcsak jelen van a tudományos érdeklődés, de meghatározó szerepet is játszik.¹⁷⁶

Verseghy az 1780-as évek második felétől a korabeli értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának egyik kiemelkedő képviselője, aki teljesen egyéni változatot képvisel ebben a mozgalomban. Az 1790-es országgyűlés szolgáltatja az alkalmat annak a két verses művének az elkészítésére, amelyből nézeteit – s egyben választásának motívumait – megismerhetjük. Az első, önálló kiadványként is megjelentetett költemény *A' magyar Hazának anyai Szózatya* címet viseli, s ez az „ország napjára készülő Magyarokhoz” alcímmel ellátott, több mint kétszáz soros munka¹⁷⁷ a nyolcvanas évek értelmisége által kialakított ideológia egyik leginkább radikálisnak tekinthető megfogalmazása. Mint más összefüggésben ugyancsak utaltunk rá, a nyelvi-irodalmi mozgalom közvetlenül nem vagy csak igen ritkán támadta a fennálló társadalmi rendszert, ez a munka viszont az igencsak nyílt beszédek közé tartozik. Megnyilatkozásának egyéni voltára már az a körülmény is utal, hogy ő a „tudományok” és a nyelv ügyét különválasztja egymástól: az

¹⁷⁴ Tevékenységére I. Császár Elemér: *Verseghy Ferenc élete és művei*. Budapest, 1903. 23–42.

¹⁷⁵ VFKK 79–97.

¹⁷⁶ Verseghy Ferenc most indul el azon az úton, hogy a kor kritikátörténetének és nyelvtudományának egyik legjelentősebb alakjává váljék. Erre vonatkozóan I. Margócsy István tanulmányait: *Verseghy Ferenc esztétikája*. ItK, 1981. 535–560. és *Verseghy szerepe kora irodalmi életében*. In: *In meteoriam Verseghy Ferenc*. Szerkesztette Szurmay Ernő. Szolnok, 1983. 11–29.

¹⁷⁷ VFKK 53–60.

Anyai szózat nemcsak nem foglalkozik a nyelv kérdéseivel, de a nyelvkérdést meg sem említi, a másik verses mű, az *Emlékeztető oszlop*¹⁷⁸ viszont csak erről szól: e rövidebb költemény „azon Hazafiak tiszteletére” készült, akik az 1790-ben megnyíló diéta első napjaiban a nemzeti nyelv ügye mellett szólaltak fel. A nyelvkérdés mellőzése azért volt az *Anyai szózat* radikalizmusának egyik jele, mert a költő gondolatmenetéből így azt a fogalmat iktatja ki, amely elvileg közös elem a nemesi és az értelmiségi álláspont között, hiszen a nyelv éppen úgy a nemzeti jelek közé tartozik, mint – például – az öltözék. Ha merőben másképpen is értékelt a két tábor, innen derül ki, hogy egymással nem teljesen ellentétes és egymást nem teljesen kizáró szimbólumok érdekében hadakozik. Ezt a közös elvi alapot mellőzi az *Anyai szózat*, hiszen a teljesen kimerült s igen összetett gondolatmenet centrumát csak a „tudományok” fogalma képezi, amelynek nincs érintkezési pontja a nemesi ellenállás ideológiájával. A „tudományok” azonban nem egynemű kategória az ő szóhasználatában sem: nemcsak a tudományok és az irodalom művelését jelenti általában véve, hanem az okosságot is, amelyet a szöveg az érvekkel alátámasztott gondolkodással azonosít. Az *ok* szó a vers talán legtöbbször ismétlődő szava. De ennél is fontosabb – hiszen beszédesebb körülmény, hogy a tudományok Verseyhy felfogásában a jelen világában érzik magukat otthon, a múlt viszont teljesen idegen tőlük. Ezért azután a költő szemben is áll a múlttal: aligha van még egy irodalmár a századvég hazai irodalmában, aki annyira értéktelennek látná a nemzeti történelmet, mint az *Anyai szózat* poétája. A másoknak oly dicsőséges századok itt a „zordon erőszak”, a „religyiói dagály” és a „régii kötésekk” – értsd: az elavult törvények – idejeként tűnnek fel. A tudományokra éppen az a feladat vár, hogy – miként ezt szerencsés nemzeteknél már megtették – elűzzék a nemzeti múltnak e sötét árnyait.

A vers gondolatvilágának értékrendje egyértelmű és szilárd, a kifejtés logikai menete viszont távolról sem egyenes vonalú. A szilárd értékvilág jól körülhatárolt témakörökben testesül meg, s habár mindegyik érdekében rendkívül körültekintően és hatásosan érvel – az olvasónak az a benyomása, hogy komolyan vehető ellenvélemény fel sem merülhet –, a terjedelmes költemény szerkezete hullámzó és belső dinamikát tükröz, nincs könnyen átlátható, külsődleges sémát felhasználó logikai váza. Ha Verseyhnek van is szava a mesterségek és a kereskedelem érdekében, a gondolatmenet egyértelműen a Pallas istennő által megszemélyesített, a tudást, az alkotást és az okszerű érvelés képességét együtt jelentő „tudományok” fogalma körül örvénylik. A vers végső sugallata azonban mégiscsak egy egynemű és éppen ezért ellenállhatatlan logika erejével hat: *ha* minden, a nemzetet fenyegető bajt (a vadság hajdani idejét, a babonát és intoleranciát, a régi s „durva szabású” törvényeket) csak az ő segítségükkel lehet legyőzni, *akkor* a nemzetnek elsődrendű kötelessége áldozni rájuk. A vers gnómaszerű élességgel fogalmazza meg a követelményeket: „A’ tudományoknak bő kéz kell s elme szabadság / E’ kettő nélkül sinlenek a’ nagy Eszek. / A’ kiket a’ szükség szomorú gondokba le-süllyeszt, / Nem visznek a Musák tiszteletére teményt.”

A költeményben a megszemélyesített Haza könyörgése szól (ráadásul, az anya könyörgő gyermekeihez), de e *könyörgés*ben voltaképpen az 1780-as évek értelmiségének egyik legradikálisabb *követelése* szólal meg. E radikalizmus velejárója, hogy – mint utaltunk rá – kilép

¹⁷⁸ VFKK 61–62.

a nemességgel közös alapot biztosító nemzeti jelek világából: a „tudományok” s velük természetesen a tudományok művelői önmagukban állva követelik maguknak a kitüntetett helyet a nemzet életében. E kitüntetett helynek itt szabatosan meghatározott ismérvei vannak, nem elégszik meg az igazi hazafiság birtokosának erkölcsi fölényével, az erkölcsi fölényt ő rögtön a „bő kéz” áldásainak és az „elmeszabadság” megkövetelésének alapjává alakítja át. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy az *Anyai szózat* a magyar felvilágosodás legszebb programirásai közé tartozik, amelynek fogalmi szilárdsága és a kifejtés szenvedélyessége egymást erősíti. De különleges jelentőséggel bír Verseghy életművében is. Ha alkalomra készült is, elég nyilvánvaló, hogy távolról sem alkalomszerűen: a benne megszólaló gondolatok rendjét láthatóan kiérlelt, rendszerre szilárdult meggyőződésnek kell felfogni. A vers így – a költő világa felől tekintve – öntudatot fejez ki: ha a költő bebizonyítja, hogy a tudományok ügye életbevágó jelentőségű a nemzet élete szempontjából, akkor ez eleve magában foglalja a tudósok szerepének jelentőségét is. Ez láthatóan számára az evidenciák körébe tartozó eszme, azért tudja oly vitathatatlansággal érveléssel előadni, mert számára valóban vitathatatlanság is volt.

Ebben a meggyőződésben az őt környező világ csak megerősítette: a II. József politikájával szemben kibontakozó nemesi ellenállás rendelkezett azzal a látszólag paradox, de valójában nagyon is természetes jellegzetességgel, hogy – mivel önmagát nemzeti mozgalomnak tekintette – semmiféle, önmagát ugyancsak nemzetinek deklaráló törekvéstől nem tudta elhatárolni magát, még akkor sem, ha az vele ellentétes ideológia képviselője volt is. Ebből a helyzetből a nyolcvanas évek értelmiségének nyelvi-irodalmi mozgalma bőven profitált. A „tudományok” felé forduló Verseghy egyáltalán nem állt egyedül, ott volt mögötte a kor írott nyilvánosságát uraló írók népes, tehetséges és már igencsak magabiztos tábor. Ők jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Verseghy alapvetőnek bizonyuló élettapasztalata – a világ folyamatosan kedvező irányba halad – az 1780-as évek második felében új és új megerősítést kapott, a mindennapi és személyes gondok ellenére is. Sőt hamarosan igen nagy horderejű esemény erősítette tovább e bizonyosságot: a francia forradalom kitörése és első három esztendeje minden korábbinál élesebb fényben mutatta meg, hogy a tradíció világa törekény, s hogy megállíthatatlan a kedvező irányú átalakulások folyamata. Verseghy eszméi e változások terében radikalizálódnak. Nemcsak az *Anyai szózatnak* az értelmiségnél keményebb hangja tanúskodik arról, hogy talán ő vállalja a legtöbb konfliktust egyházi előljáróival. E konfliktusok során – akár a Herpin Klárával folytatott, lényegében élettársi kapcsolata,¹⁷⁹ akár Millot abbé görög történelméről készített fordítását kísérő tanulmányaiban kifejtett nézetei miatt robbantak ki azok – fel sem merül benne, hogy esetleg neki kellene változtatni magatartásán és nézetein, éppen ellenkezőleg. Pedig a nevezetes tíz kis értekezés valóban nagy vihart kavart.¹⁸⁰ Mindenesetre – ha ma már csak töredékesen dokumentálható is – megvolt az előtörténete annak, hogy őt is ott találjuk az első köztársasági

¹⁷⁹ Viszonyokról I. Császár *i. m.* 24–25. További részletek: *Verseghy Ferenc kiadatlan írásai* I. Szolnok, 1982. 7–10. és Deme Zoltán vonatkozó jegyzetei.

¹⁸⁰ Meghurcoltatására I. Császár Elemér *i. m.* 85–110. Továbbá Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. Budapest, 1952–1957. Vonatkozó dokumentumok. Általában: Benda Kálmán: *Verseghy útja a jakobinus mozgalomig*. In: *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest, 1978. 411–418.

mozgalom résztvevői között, ahogy nyilván az sem esetlegesség, hogy először halálra ítélik, majd a kegyelmet kapott vádlottak közül ő tölti a legtöbb időt börtönben. A *Marseillaise*-t ő fordítja magyarra,¹⁸¹ s van felfogás, amely őt tekinti a szervezkedés poétájának. Ha eszméiről és meggyőződéséről csak töredékes ismereteink is lehetnek (iratait megsemmisítette ő is), az eddig elmondottak alapján talán valószínűsíthető, hogy nézeteinek kialakulásába alaposan belejátszott a másfél évtizeden át folyamatosan megerősödő élettapasztalat: a világot ellenállhatatlan erők vezetik a nagyobb szabadság és a több fény felé.

Verseghynek az 1780-as évek második felében új korszaka kezdődik tehát, amely 1805 táján úgy zárul le, hogy általában is eltávolodik a költészet művelésétől, az öregedő poéta versírással inkább csak epizodikusan foglalkozik majd, néhány alkalmi költemény erejéig. A pályakezdés éveit képest e második időszak alatt költészete jelentős mértékben átalakul. Közvetlenül életrajzi ihletésű és személyes életének problémáival foglalkozó verset 1786 után sem sokat írt, a kevés azonban a jó művek számát gyarapítja. Így a *Koppi Károlynak* 1792-ben írott episztola,¹⁸² amely nem csupán érdekes lélektörténeti dokumentum az üldözött költőről (itt írja le döntését: az igazság érdekében színlelni fog), de jó költemény is, mint ahogy a maradandó teljesítményei közé tartozik néhány, a fogság idején írott műve, főként a *Szentjóni Szabó László halálára* készült vers¹⁸³ vagy az *Inn vízéhez* írott óda.¹⁸⁴ Ennek ellenére, személyes életének eseményei vagy életproblémái inkább csak kivételesen adták a kezébe a tollat. Ez nyilván költői tehetségének természetével van összefüggésben, költői tehetsége pedig általában vett tehetségével. Mint már utaltunk rá: Verseghy Ferenc főként tudós volt, s érdeklődésében a tudomány fokozatosan előtérbe is került. Ezt némiképpen eltakarja, hogy a pályakezdéshez képest költői tevékenysége nemcsak átalakul, de jelentősen ki is bővül. Első pillantásra a műfaji gazdagodás ötlük a szemünkbe: az énekszerzés folytatódik, de mellé lép a tanköltemény és a kisebb-nagyobb terjedelmű költői elbeszélések írása. Közben azonban valóban megváltozik a költészet helyzete életművében, a tudós többet dolgozik, mint a poéta. A tudós Verseghy pedig: nyelvész. Virág Benedeknek kiszabadulása után azt mondta, hogy a nyolcvanas évek közepe óta foglalkoztatták a magyar nyelv problémái, az 1780-as évek második felében mindenestre ez a foglalatosság folyamatossá és rendszeressé válik – *Prologiuma* 1793-ra készül el, s ekkorra tudósi arcéle tisztán rajzolódik elő. A fogságban – ahová zsákokban vitték be számára jegyzeteit – már elsősorban a tudomány foglalkoztatta. Ez magyarázza, hogy 1805 körül közzé is tehetette műveit. Nevezetes küzdelmét Révai Miklóssal és annak tanítványaival nemcsak kialakult koncepció, de hatalmas terjedelmű tudományos opusz birtokában vívhatta meg.¹⁸⁵ Az ő

¹⁸¹ Tarnai Andor: *Verseghy Marseillaise-fordítása*. ItK, 1966. 409–415.; Benda Kálmán: *Még egyszer Verseghy Ferenc Marseillaise-fordításáról*. ItK, 1968. 677–679.

¹⁸² VFKK 102–104.

¹⁸³ VFKK 121–123.

¹⁸⁴ VFKK 123–124.

¹⁸⁵ L. Margócsy István id. tanulmányait, valamint Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség?* Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Budapest, 1990. 31–34.

nyelvtudománya magában foglalja ugyan a költészetre vonatkozó tudást, a költészet művelését viszont háttérbe szorítja a tudósi becsvágy.

Ennek első, mintegy felszíni jele az, hogy a szóban forgó két évtized alatt mintegy másfélszáz költeményt írt, s ez az évi hét-nyolc vers abszolút értelemben ugyan nem, de a hozzá hasonló, rendkívül termékeny szerzők esetében mégis kevésnek mondható. Ugyancsak feltűnő, hogy míg a költészet problémái teoretikusan mélyen foglalkoztatták, saját költészetére vonatkozóan nincs reflexiója: ars poetica jellegű megnyilatkozásai elenyészőek és egymásnak ellentmondóak. A legjelentősebb talán *A' magyar Kisasszonyokhoz* címet viselő, viszonylag terjedelmes vers, amely a tudományoknak és az énekszerzésnek a konfliktusát panaszolja tevékenységében, de amely mégis hepienddel zárul: a költő visszatál a dalköltő szerepéhez, ahhoz, hogy önmagát mindenki által eldalolható „én”-né tegye.¹⁸⁶ 1806-ban megjelent kötetének, *A magyar Aglájának Ajánlásában* pedig a nemzet költőjének az öntudatát fogalmazza meg, tudja, hogy neve – éppen azért, mert az elmének nemesebb díszeit műveli – a nemzet „szent oltalma” alatt az „égig emelkedik”.¹⁸⁷ Személyes költői problémáiról azonban ott sem szól, ahol a „Músák”-ról beszél (*A' Músák, Bucsuzás a Músáktul*).¹⁸⁸

Becsvágya minden jel szerint a tudomány felé vonzza, a költészet művelése azonban számára korántsem húzódik vissza az unaloműző foglalatosságok vagy az intellektuális erőket foglalkoztató játékok körébe. Ha nem is a költészet műzsájával tölti minden idejét, fontos idő az, amit vele tölt, több okból is. Bár jobban izgatták már a tudományos problémák, mélyen élt benne a vonzalom a költészet iránt. A versírás tette lehetővé, hogy belső, lelkiismereti természetű hiányérzetén enyhítsen, de a költészet láthatóan arra is szolgált számára, hogy legfontosabb eszméinek a poézis erejét felhasználva is hangot adjon.

A leginkább kedvére való irodalmi foglalatossága ebben az időszakában részben az énekszerzés, részben pedig a rövidebb-hosszabb terjedelmű epikus költemények írása volt. E két, egymástól meglehetősen eltérő műfaj közül az énekszerzés számára már tradicionálisnak tekinthető, hiszen láttuk, hogy pályakezdésétől kezdve énekeket – pontosabban: énekszövegeket – írt talán a legszívesebben. Valószínű, hogy a költészethez is már meglévő dallamokra készítő versek, tehát a zene révén jutott közel. Az 1780-as évek második felétől kezdődő időszakban keletkezett énekei jól érzékelhető eltéréseket mutatnak a korábbi terméshez viszonyítva. A legfeltűnőbb tendencia kétségkívül az, hogy az énekek egyre inkább önmagukban, dallam nélkül is jól érvényesülő szövegekként születnek meg. A nyelvi megformálást és a szerkezeti felépítést tekintve egyaránt sokkal ötletesebb és erőteljesebb versekkel találkozunk. Már nem a szöveg szolgálja a dallamot, egyre inkább van saját zenéjük maguknak a szövegeknek is. A korábban csak dallamkövető verseket író poéta ekkor válik a nyugat-európai verselés egyik tudatos képviselőjévé, de a magyaros verselés értékeit is most ismeri fel igazán.¹⁸⁹ A szövegek

¹⁸⁶ VFKK 88–89.

¹⁸⁷ *A magyar Aglája, avagy kellemetesen mulató nyájaskodások különféle versnemekben*. Budán, 1806. *Ajánlás* 26.

¹⁸⁸ VFKK 161–163. és 163–164.

¹⁸⁹ Orosz László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*. Budapest, 1980. 72–78.

önállósulása azonban nem jelenti azt, hogy Verseghy eltávolodott volna a zenétől, éppen ellenkezőleg. Zenei példaképeinek sora is bővül, különösen Mozart *Varázsfuvolója* volt rá elementáris hatással. Ez a hatás zeneszerzői tevékenységét is meghatározza.¹⁹⁰ Egyébként ebben az időben születik meg önálló szerzeményeinek túlnyomó része, amelyek alapján joggal állapították meg, hogy Verseghy nem volt igazán képzett muzsikos, inkább csak a vonzalma és fogékonysága volt és maradt rendkívül erőteljes. Feltehető, hogy a jobb versek születése összefüggésben van elméleti felismerésekkel, de lehet, hogy inkább a gyakorlás vezette el magasabb átlagszínvonalhoz. Noha vannak komplikált, erőltetett vagy túlírt énekei, a most születő művek általában tisztos szintet képviselnek a magyar énekszerzés történetében, s változatokban is igen gazdagok: van a népdalokhoz közel álló költeménye (*Örséhez*),¹⁹¹ néha az ötlet mögött, amelyből a vers kibontakozik, ugyancsak népköltészeti emlék dereng fel (*A válogató*).¹⁹² Legsikeresebb művei e nemben a korabeli műdalok körébe tartoznak, így például a *Lilla* második kidolgozása¹⁹³ vagy a *Klárihoz*,¹⁹⁴ amelyek tiszta és egynemű, erős hangulati hatást sugárzó versek, méltán tartoznak a magyar – de nem „magyaros” – dalköltészet java terméséhez.

Az énekszerző Verseghy eltávolodott tehát a dallamtól, hogy a vers szövegének saját zenéjéhez közelítsen, s úgy tetszik, hasonló jellegű vonzalom lép működésbe akkor is, amikor másik kedves műfaját, az elbeszélő kisepikát műveli. Mintegy tizenöt verses elbeszélést írt, amelyek – ha vannak is közöttük valamilyen szempontból figyelemre méltó és tanulságos művek, nem tartoznak a költő jelesebb alkotásai közé. Szinte kivétel nélkül elterjedt vándortörténeteket dolgoz fel: *A' tejáruoló menyecskétől A' Kanálig*, *A' Baktai Paraszttól A' Veréb és Gerlitzéig* csupa jól ismert kis história vagy tanítómesze variációja.¹⁹⁵ Az olvasó számára nem az eredetiség hiánya okoz problémát, hanem a megszerkesztettség hiánya: Verseghy tolla alól boldog gátlástalansággal ömlik a szöveg. Az lehet a benyomásunk, hogy – mivel túlnyomórészt hexameterekben beszél el a históriákat – itt az újszerű versbeszéd mámora sodor el minden elbeszélői ökonómiát, az öröm, hogy magyar nyelven (s ez számára itt derül ki tulajdonképpen először) milyen természetesen lehet beszélni az antikok versformájában, s az öröm, hogy ő, a poéta maga is képes a klasszikus verselésnek erre az élőbeszédyszerű használatára. Vagyis: e művek születésekor egy bizonyosfajta *nyelvi* kompetencia volt az ihlet forrása, e műveket nem az elbeszélés szellemének sugallata hozta létre.

¹⁹⁰ L. Major Ervin *i. m.* Mint ismeretes, Verseghy lefordította Mozart operájának számos áriáját, illetve kettősét (L. *Verseghy kisebb költeményei* id. kiadás 107–112.), de a *Varázsfuvolából* vett részletek alkotják elbeszélő költeménye, a *Rikóti Mátyás* betétdalait is (1805).

¹⁹¹ VFKK 215–217.

¹⁹² VFKK 127–128.

¹⁹³ VFKK 232–233.

¹⁹⁴ VFKK 225–226.

¹⁹⁵ Ezek túlnyomórészt a *Magyar Aglája* című kötetében (1805) jelentek meg. L. VFKK 143–146., 153–157., 237–241.

Mint láttuk, Verseyhy Ferenc a pálos rend kötelékében jutott el az elvilágiasodás következetes és átfogónak tetsző, erkölcsi, izlés- és életmódbeli, de egyházpolitikai dimenziókat is magába ölelő szintjére. Radikalizmusának az igazi alapjait mégis tévedés lenne a világiasságában látni. E lázadás voltaképpen nem volt teljes lázadás, hiszen semmilyen komolyan vehető jel nem utal arra, hogy filozófiai mélységeket is érintett volna. Bármilyen vaskos szenvedélyek és radikális eszmék éltek is benne a testi szerelem iránt és a tradicionális egyháziassággal szemben, világnézetének centruma érintetlen maradt, láthatóan nem merült fel benne a sejtelem, hogy vonzalmainak ereje, a természet hatalma és az Isten akarata egymással összeegyeztethetetlen elvek szerint működne. Fölötte az égből egy távoli, de mosolygós Isten lakik, aki jóindulatú szeretettel fordítja el arcát, amikor a női nemet igen-igen kedvelő szolgálja olyasmit művel, mint amit – például – *Az első egyesülés* című s a kor nyomdafestékét nemigen tűrő versében leír. Nem ez az egyetlen költeménye, amely a szerelem testi beteljesülésének naturalisztikus részletezésű deskripciója.¹⁹⁶ Ránk maradt költészetében ott van ugyan e radikalizmus, költészetét azonban mégsem a radikalizmus alakítja.

Az 1780-as évek második felének magyar kulturális életét a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt „tudományok” jelentőségébe vetett hit hatotta át, s Verseyhy Ferenc – maga is öntudatosan – sokoldalú és termékeny szerzőként lép be ebbe a világba. Gyorsan kialakulnak kapcsolatai: Ráday Gedeon pártfogoltja, a kor nagy tehetségei közül pedig Batsányival barátkozik, de nem kevésbé gyorsan kiderül az is, hogy főként a tudomány vonzza. A korábbi dalköltőt egyre ritkábban látogatja múzsája. viszont egyre inkább érdekli a poézisnek és magának a nyelvnek a természete. Ha pedig maga ír nagyratörő tervek ígézetében verset, akkor a becsvágy a bölcséleti és tudományos témák felé tereli. Ahogyan korábban az egynemű érzelmeket kifejező ének, most – ha távolról sem kizárólagosan, de – költőként egy átfogó világmagyarázat kialakítása áll érdeklődésének előterében. Ennek az ihletnek első gyümölcse *A Teremtésről* című, hat énekre tervezett verses értekezés, amelynek plánuma 1788-ban fogant, de amelyből ekkor csak az első ének készült el. Ez a kassai Magyar Museumban közzétett részlet valóban roppant léptékű vállalkozás körvonalait mutatja: a csaknem négyszáz soros, hexameterben készült tanköltemény-részlet az égboltot mutatja be, newtoniánus műveltség birtokában.¹⁹⁷ Nem tudjuk, hogy mennyire haladt előre az egész poéma előkészületeiben, de nyilván megvoltak a határozott elképzelései: az olvasó előtt az a rend tárult volna fel, amely a természetben az isteni terv, sőt az állandóan munkálkodó isteni erő jelenlétére utal. Minden valószínűség szerint helytálló az a feltételezés, amely e mű folytatásaként fogja fel – mintegy e vállalkozás következő fázisaként értelmezi – azt a négy költeményt, amelyek tárgya már nem a természet, hanem az emberi nem általános, természeti története. Ez a négy költemény (*A’ régi Aranykorról, Az emberi Nemzetnek korai, Az Emberség, és Az emberi Nemzetnek korai*)¹⁹⁸ láthatóan egyazon mű variációiként készült, s Szauder József mutatta ki, hogy közös gondolati és tárgyi forrásuk Herder *Ideen zur*

¹⁹⁶ E verseket l. a *Verseyhy Ferenc kiadatlan írásai* I. kötetéhez (Szolnok, 1982) csatolt függelékben.

¹⁹⁷ VFKK 62–76. Értelmezéséhez: Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest, 1991. 37–40.

¹⁹⁸ L. Gálos Rezső: *Verseyhy Ferenc kiadatlan tanító költeménye*. ItK, 1941. 71–82. és 170–180.

Philosophie der Geschichte der Menschheit című munkája.¹⁹⁹ A trilógia harmadik része talán az *Irgalmasság* című vers lett volna, hiszen e tizenkét énekre tervezett opusz tárgya a természetről és az emberi nemről szóló művek után az egyes ember kondícióit mutatta volna be, de csak a tervezet s mintegy két éneknyi töredék készült el belőle.²⁰⁰

A versek mögött nem a végső kérdések iránti érdeklődés tűnik elő, a költőt – ellentétben például a filozófia iránt oly fogékonyságot mutató Csokonaival – nem a transzcendentális témák, az Isten létének vagy a lélek halhatatlanságának problémája izgatta. Ezek a kérdések fel sem merülnek, ő láthatóan a teremtés roppant rendjét kívánta hatalmas lélegzetű vállalkozásaiban feltárni. Ez a feladat csaknem két évtizeden át foglalkoztatta: a *Teremtés* terve a nyolcvanas évek végén fogant, az emberi nemről és életkorairól szóló változatok a börtönben, esetleg közvetlenül a kiszabadulás után keletkeztek, az *Irgalmasság* című poéma elkészítésével pedig – a szakirodalom megállapítása szerint – 1806 táján kezdett el foglalkozni.²⁰¹ Az elmondottak alapján talán joggal tételezhetjük fel, hogy egyazon nagy terv részleteiről van szó, amely részleteket azonban különböző időszakaiban különbözőképpen gondolt el, s ezért alakulhat ki az a benyomásunk, hogy a részletek kidolgozása mintha fontosabb feladat lett volna számára, mint az, hogy egyetlen nagy mű keretébe illessze őket. Ha az eredeti s nyomon követhető inspiráció roppant becsúgyról árulkodik is – olyan költemény volt születésben, amelyben a teremtés minden szegmentuma feltárult volna –, ezek az erőfeszítések talán mégsem mint a poétai nagyratörés dokumentumai bírnak jelentőséggel. Ezt az egységes alapra épülő, de folyvást megújuló költői munkálkodást inkább Verseghy gondolkodói helyzetével célszerű összefüggésben látnunk. Az 1770-es évek végétől – szinte minden megnyilatkozása tanúsítja –, a költői pályán való elindulásának első pillanataitól Verseghy vallásos gondolkodása átalakulóban van, viszont semmilyen jel nem utal arra, hogy a meglehetősen szabados irodalomművelés, a még szabadosabb életvitel és a jozefinista egyházpolitika aktív támogatása mögött hite megrendült volna. Ő egyszerűen másképpen akart hívő lenni. Úgy látszik, hogy a nagyigényű költeménysorozat éppen a tradicionális vallásosságtól való elfordulással és az újfajta hit kialakulásával van összefüggésben, hiszen az előbbi (erről tanúskodik a századközép hazai vallásos irodalma) inkább csak a végső kérdésekre és a megfelelő életvitel nagyon is gyakorlatias kérdéseire adott választ, ám – ha nem zárta is le, de – meglehetősen eltompította az érdeklődést a természet működésének és a történelem menetének általános problémái iránt. A változatlanul hívő, de már másképpen hívő Verseghy érdeklődése vélhetően ezért nőtt meg a nagy távlatok titkai iránt, s szinte természetesnek tekinthető, hogy ismereteit meg akarja osztani honfitársaival.

Verseghy 1786 utáni korszakának egyik fontos problémája az a tézis volt, amelyet először s a leginkább maradandó érvénnyel az *Anyai szózatban* fogalmazott meg. Ez a régi (= kulturálatlan, vad) világ elutasítása a modernnel szemben. A régi elutasítása, amely senkinél sem jelentkezik erőteljesebben a magyar irodalomban, nem fogható fel a régiek és modernek közötti vita kései magyar visszhangjának. Amikor ő a régit a barbárral azonosítja s amikor szerinte a kultúrát csak

¹⁹⁹ Szauder József: *Verseghy és Herder*. In: *A romantika útján*, Budapest, 1961. 142–162.

²⁰⁰ Horváth Konstantin: *Verseghy Ferenc egy ismeretlen bölcselmi költeménye*. ItK, 1930. 448–457.

²⁰¹ Horváth Konstantin *i. m.* 448.

az újkor teremti meg, akkor az értelmiségi szembenállását fogalmazza meg a nemesség által uralt (hiszen éppen őt legitimáló) vitézi magyar múlttal szemben. Ezt az életműben többször – több alakban – felbukkanó s igen erőteljesen érvényesülő történelemlátást oldja majd ugyan Herder hatása, ennek ellenére: mindvégig mélyen befolyásolja a kultúráról kialakított elképzeléseit. Ebben az értelemben ő valóban a „modernekek” közé tartozik. Jellegzetes megnyilatkozásai közül számosat idézhetnénk. Nem független e magatartástól, hogy ő igen korán fordul szembe a régebbi magyar költészet formavilágával.²⁰² Az az indulat, amely *A' régi classicus auctorokhoz* című versében²⁰³ szólal meg, voltaképpen nem is érthető már. Mindezt figyelembe véve talán némi joggal feltételezzük, hogy a nyelvtudós Verseghyre annyira jellemző beállítottság – amely nemcsak Révai Miklóssal állítja szembe, hanem szinte minden kortársával – ugyanebben a tradíciót mélyen lebecsülő szemléletben gyökerezik.

Ez az ideologikus történelemlátás által befolyásolt kultúra-elképzelés áll a középpontjában a *Rikóti Mátyás* című verses elbeszélésének, amely bizvást tekinthető a „modernista” Verseghy nézetei legteljesebb kifejtésének. Érdekes, tanulságos és – főleg – igen informatív műről van szó, de nincs szó remekműről, főleg azért nincs, mert szerkezete nem áll elég erős lábakon. A cselekménynek nincs olyan rendező elve, amely a részeket összetartaná. A mű középpontjában a kultúra kérdései állnak, de a kultúrával kapcsolatban felvetett – egyébként valóban lényeges és fontos – problémák és a létrehívott emberi viszonylatok között nincs organikus kapcsolat. Ennek az az oka, hogy – noha konfliktusra épülő cselekményt olvasunk – nincs igazi konfliktus: Verseghy nem képes arra, hogy az ellenfél elképzeléseinek bármiféle jogosultságát elfogadja. Ezért azután hiába hozza létre egy mezőváros provinciálisan derűs kisvilágát, a szereplők közötti viszonyok nem töltik meg feszültséggel a történetet. A szerzőnek sikerül ugyan megteremtenie egy hangulatos emberi környezetet, az olvasó figyelmét mégsem tudja lekötni igazán ez a világ. A cselekmény középpontjában lévő ellentétnek nincs igazi tétje, a negatív hős, a falu kántora eleve esélytelen ebben a küzdelemben. A plébános, az Obester (a földesúr), a felesége és a húga, Birgita, az odaérkező kvietált kapitány szellemi fölénye egy pillanatig sem lehet kétséges, még akkor sem, ha Rikóti Mátyás oldalán más figurák is felbukkannak, így a vakbuzgó szerzetes, vagy Horátzi, aki – mint a neve is mutatja – csak a klasszikus írókat tiszteli és szereti. A történet otthonias derűvel csordogál, s nem az a probléma, hogy a szereplők sokat elmélkednek az irodalom és a művészetek dolgairól, hanem az, hogy a cselekménynek nincs igazi kötőanyaga: az epizódok egymás után következnek, de nem következnek egymásból s alig-alig vannak kapcsolatban egymással. Az olvasó figyelmét főként a részletek kötik le, szinte minden részlet érdekes vagy figyelemre méltó. Érdekesekek és figyelemre méltóak a teoretikus részek is. Ezekben igen erőteljesen jut kifejezésre a szerző álláspontja a kultúra általa fontosnak tartott kérdéseiről. A mű jelentősége jórészt éppen ebben van. Összefoglalja azokat a téziseket, amelyek Verseghynek a kultúráról vallott nézeteinek az alapját képezik, s amelyek – utaltunk rá – elég

²⁰² L. Kecskés András *i. m.* 176–177.

²⁰³ VFKK 160–161. Verseghynek az antikvitáshoz való viszonya azonban sok izgalmas problémát rejt még magában. Erre l. Fried István: „...ki eszével végre megalkotván szívét...” (Verseghy Ferenc Hermann és Dorottyája). In: *In memoriam Verseghy Ferenc 4.* Szolnok, 1994.

régóta érlelődtek s a századelő legeredetibb és legmarkánsabb nézetei voltak. Két sarkpontjuk van. Az egyik: a modernség föltétlen előnyben részesítése az antikkkal szemben, a másik pedig a tudomány jelentőségének hangsúlyozása a költészettel szemben. Ha megfogalmazásai körültekintőek is, a tendencia egyértelmű: Verseygy a tradícióval és a poézissel szemben a jelen és a tudomány oldalán áll.²⁰⁴

A látó

Batsányi János (1763–1845)

Tapolcán látta meg a napvilágot, s bár a família nemesi származásának tudta magát, az apa foglalkozásához aligha volt szükség armálisra: vargaként kereste családja számára a kenyeret.²⁰⁵ A fiú tehetsége hamar megmutatkozott. Az 1780-as évek elejétől Pesten tartózkodik, jogi pályára készül. Tanulmányai folytatásához az anyagiakat csak úgy tudta biztosítani, hogy állást vállalt, báró Orczy Lőrinc házához került nevelőnek. A tehetős és tekintélyes család mind életkörülményeinek, mind intellektuális arculatának alakulásában meghatározó szerepet játszott. Ők egyengették, ameddig tudták hivatali pályáját, s bizonyosan hozzájárultak ahhoz, hogy az alacsony sorból származó fiatalember oly öntudatosan és magabiztosan mozogjon az életben. Öntudatosan és magabiztosan lép az irodalmi pályára is. 1788-ban Kassán az öregedő „deákossal”, Baróti Szabó Dáviddal és a fiatal Kazinczy Ferencsel folyóiratot indítanak (a kassai Magyar Museum a kor egyik legszínvonalasabb orgánuma lesz), de a két ifjú egyaránt a vezérségre tör, viszonyuk megromlik s útjaik végleg elválnak. A szakítás oka valószínűleg nem csak szakmai rivalizálás volt: a folyóirat előbeszédének Kazinczy által készített és Batsányi által átdolgozott változata között a különbség koncepcionális. Batsányi egyértelműen az 1780-as évek nem nemesi származású értelmiségének ideológiája szellemében írja át Kazinczy szövegét, amely viszont a felvilágosult rendiség új igényeit tükrözte. Mégis: ha Batsányi irodalmi orientációjának legjellegzetesebb és állandó mozzanatát keressük, akkor gyorsan rátalálunk azokra a rendkívül erős szájakra, amelyek őt – s ebben nyilván az Orczy-háznak volt meghatározó szerepe – a felvilágosult rendiség korábbi változatához, a magyar felvilágosodásnak az 1770-es években színre lépő első nemzedékéhez fűzik. Ennek az irodalmiságnak – láttuk – az egyik vezető személyisége éppen Orczy Lőrinc volt. Batsányi húszéves korától folyamatosan készülő írásainak egyik feltűnő motívumát éppen e kapcsolat – vagy a kapcsolódás akarata – ihlette: nyilvánosságnak szánt, tisztelgő levél, hírverő recenzió, versek, tanulmányok,

²⁰⁴ Ez a beállítottság jól látható összefüggésben van azokkal az elvekkkel, amelyekre Verseygy nyelvtudományi munkássága is épül, s amelyek nemcsak Révai Miklóshoz való viszonyát határozták meg, hanem a nyelvújítási küzdelemben is kijelölték a helyét. L. Margócsy István *i. m.* és Csetri Lajos *i. m.* 31–34.

²⁰⁵ Batsányi életére I. Szinnyei Ferenc: *Batsányi János (1763–1845)*, Budapest, 1904. Sok s alapvető biográfiai adattal szolgálnak a kritikai kiadás kötetei is, amelyeket – az utolsó kivételével – Keresztury Dezső és Tarnai Andor rendezett sajtó alá. *Batsányi János Összes Művei* (a továbbiakban BJÖM) I. Versek. Budapest, 1955., II. Prózai művek. Első kötet. Budapest, 1960; III. Prózai művek. Második kötet. Budapest, 1961; IV. *Der Kampf* (A viaskodás). Sajtó alá rendezte Zsindely Endre. Budapest, 1967.

szövegkiadások, gyakori hivatkozások és kapcsolatkereső gesztusok sora jelzi, hogy az ifjú Batsányi személyes és szakmai orientációja határozott. Ő a hetvenes években vezető szerepet játszó (bár a nyolcvanas években csoportosulásként már nem egzisztáló) nemesi íróit követi, az ő elképzelt társaságukba akar tartozni.²⁰⁶ E kapcsolódást jelző megnyilatkozások éppen olyan fontosak, mint ami a megnyilatkozásokból előtűnik: a fiatal költő elődei iránt tanúsított ragaszkodásának tényei egyúttal lényeges szemléletbeli különbségekre világítanak rá.

A természet gyermekei és a haza fia

Nyilván a véletlen műve, de azért jellemző, hogy amikor első nyomtatásra kerülő művéhez felhasználja a hetvenes évek egyik reprezentatív írásgyűjteményét, akkor rögtön elővillan a közötte s az általa felkarolt hagyomány közötti különbözőségek alapja. A Batsányi műveinek kritikai kiadását készítő Keresztury Dezső és Tarnai Andor fényt derítettek a költő 1785-ben megjelent munkájának, *A magyaroknak vitézsége* című történelmi traktátus eredetijére és egyéb forrásaira,²⁰⁷ eredményeiket utóbb Szauder József egészítette ki azzal, hogy rámutatott: az ifjú szerző első kötetének elkészítéséhez felhasználta Bessenyei György *A Holmijának* (Béts, 1779) néhány részletét, így azt az irodalmiaskodó kis levelezést is, amely Bessenyei és hadba vonuló bátyja, valamint barátjuk, Barcsay Ábrahám között alakult ki 1778 folyamán.²⁰⁸ A részletek felhasználása általában hüen, lényegtelen változtatásokkal történik meg, mindössze két olyan pont van, ahol a nyolcvanas évek ifjú költője átalakítja a hetvenes évek szerzőjének könyvében található szöveget. „Tűzbe kell hoznunk látod bennünk a szeléd Természetet, hogy rohanással, kegyetlenséggel öldökölhessünk” – írja öccsének a hadjáratba induló Sándor, s mondata Batsányi tolla alatt a következőképpen alakul át: „...tűzbe hozom bennem a’ természetet, hogy rohanással, kegyetlenséggel öldökölhessem Nemzetünk gyilkosait, Országunk dulóit...” Ha figyelmesen elolvassuk a két mondatot, akkor feltűnik, hogy a változtatással a leglényegesebb fogalmak helyzete változott meg: az eredeti szerzőjének, Bessenyei Sándornak le *kell* magában győznie a szelíd természet ellenállását azért, hogy egyáltalán harcolni tudjon. Az átirrt mondat alanya viszont *azért* hozza tűzbe önnön természetét, hogy megölje nemzetünk gyilkosait. Azaz: az első esetben (Bessenyeiéknél) a *természet* fogalma a meghatározó, az ő ellenállását kell legyőzni egy olyan harc megindításához, amelynek a levélíró számára nincs említésre érdemes célja, a másodikban (Batsányinál) úgy alakul át a mondat, hogy a *nemzet* lép előtérbe, mint a harc tétje s mint ami ezért a maga szolgálatára rendelheti a természetet. Az első pillantásra talán úgy tetszhet, hogy az átalakítást a két szöveg funkciója közötti eltérés magyarázza: Bessenyeiéek esetében egy érzelmes mintákat követő, ráadásul valóságos, tehát egy adott személyiséget és

²⁰⁶ L. például: *Báróni Sándorhoz* (BJÖM I. 13.), *Bartsaihoz* (BJÖM I. 47.) című költeményeit. Más írásai közül: *Barátságos levél* (Bárótzai Sándornak. BJÖM II. 88–90.), *Dolgozatok Ányos Pálról* (közöttük Ányoskiadásának jegyzetanyaga, BJÖM II. 109–134.), *Bessenyei Györgyről és annak munkáiról* (BJÖM II. 135–152.). A továbbiakat I. a fejezet szövegében. Batsányi Ányoskiadása egyébként a Péteri Takács József által szerkesztett Magyar Minerva sorozatban jelent meg 1798-ban.

²⁰⁷ BJÖM II. 420–434.

²⁰⁸ Szauder József: *Bessenyei és a fiatal Batsányi* In: *Az estve és Az álom*. Budapest, 1970. 123–135.

lélekállapotot tükröző levélről van szó, Batsányinál viszont fiktív személyiség szólal meg, erőteljesen ideologikus célzatú szövegben. Az eredeti és az átalakított mondat közötti eltérés azonban annyira megegyezik a Batsányi és elődei között általában is meglévő különbséggel, hogy inkább magát a műfaji eltérést kell szimptomatikusan tartanunk.

Mert ugyanez a másfajta gondolkodás ihleti a kölcsönzött szövegrészen végrehajtott másik módosítását is. Ez a másik módosítás egyben rávilágít arra, hogy a nemzet (vagy haza) fogalma nem csupán elsőrendű fontossággal bír a fiatal poéta számára, de mélyen befolyásolja gondolatvilágának leglényegesebb dimenzióit is. „Mitsoda az élet kedves ötsém? olly árnyék, melynek valósága fájdalom, erőtlenség és nyavalya” – deklarálja Bessenyei Sándor, s ez az emberi életre vonatkozó keserves vélemény levelében nem kap feloldozó távlatot, sőt, inkább csak mélyül az ítélet keserősége. Batsányi viszont éppen azért változtatja meg a mondat környezetét, hogy megváltoztathassa az ítélet távlatát. A „Mitsoda az élet?” kérdésre adott válasz nála is éppen úgy szól, mint György bátyjánál, de ezt a választ mindjárt egy újabb kérdés, a „Mitsoda a halál?” kérdése követi, s így az egyéni élet mulandóságának kérdése – amely oly gyakran volt mélyen nyugtalanító probléma a természet alapján gondolkodó elődöknek – a „nemzet” sorsának távlatában oldódhat fel. Igaz, a gyötrelmes gondolatokat eltávolító mondat („Ha ugyantsak olly veszendő dolog az emberi élet, veszsz-en-el hát ditsőséggel: mi lehet pedig ditsőségesebb e’ földön egy halandónak, mint Hazájáért szenvedni, Nemzetének javáért magát fel-áldozni?”) ugyancsak *A Holmiból* való, de az írásgyűjteménynek nemcsak más helyén, de más összefüggések között is szerepel. A *Hazafiuság* című cikkelyben (XVIII. Rész) a haza ugyanis konkrét, szorosan kapcsolódik a nemesi birtokhoz, kiváltságokhoz, ösökhöz, szeretete tehát mintegy a természet szavaként szól az emberben. Batsányi haza-fogalma viszont elvont, és ebben az elvontságban – mint az alábbiakban lesz róla szó – az elődöktől merőben eltérő gondolkodásmód rejtőzködik. Így tehát *A magyaroknak vitézsége* című kiadvány szerzője olyan gondolatmenetet montírozott össze, amelynek minden lényeges eleme a hetvenes évek szerzőitől származik ugyan, de amelynek egésze mégsem az ő gondolkodásmódjukat tükrözi vissza.

A Batsányi által átalakított első mondatot Bessenyei Sándor írta ugyan le, de látnivalóan György hozzáintézett levelének részleteire (például: „El mentek barátim ember társaitokat *természetetek ellen* pusztítani...”) reagálva s fel is erősítve a kis levelezés nem igazán vitézekhez illő, szomorgó hangulatát. Az idősebb testvér szövege azzal, hogy a filozófus öcs jellegzetes fogalmait és hanghordozását visszhangozza, egyúttal egy szélesebb kör érzületét is kifejezi. Bessenyei György élte át legmélyebben és (mint láttuk) fejezte ki a filozófia nyelvén is a barokk világképtől távolodó művelt nemesség laicizálódásának zaklatott és bizonytalanságtól terhes folyamatát. A jelek arra utalnak, hogy az ifjú Batsányi e folyamaton kívül van s nem sokat érzel belőle. Az ő figyelmét az befolyásolja, hogy számára a hetvenes évek művelt nemeseinek dilemmáit a legmagasabb színvonalon kifejező Bessenyei alapvető kategóriája, a *természet* helyett egyértelműen a *haza* fogalma lépett az előtérbe, s fénykörében el is halványulnak az előző nemzedék szorongásai. Bizonyos problémák pedig fel sem merülhetnek. A „haza” új értelmezésével magyarázható, hogy a fiatal költő bölcséleti érdeklődése lényegesen eltér azoknak a kortársaknak érdeklődésétől is, akikkel tehetsége rokonítható: az ember fogalma az ő tekintete előtt azonnal a haza fiának a fogalmába tűnik át, s ezzel az emberlét legáltalánosabb kérdéseit is

e másik dimenzió öleli magába. Jellemző példája lehet ennek az áttűnésnek az a mód, ahogyan nála felvetődik és rögtön meg is oldódik a nevezetes voltaire-i kérdés. Ezt magyarul először Bessenyei György fogalmazta meg önmagához írott versében („Ki vagyok, mi vagyok, honnan s miből lettem...”)²⁰⁹ s amely majd Csokonai számára is nyugtalanító, többször felmerülő s *A lélek halhatatlansága* című nagy filozófiai költemény létrejöttéhez vezető kérdésként él.²¹⁰ Batsányi változatát a *Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz* című költeményben találjuk meg. Ebben olvashatjuk a sorokat, amelyek a hozzá feltehetően Bessenyeitől került jellegzetes kérdéseket tartalmaznak: „Oh embernek léte, rövid pályája, mi vagy te? / Most jöttünk, már újra megyünk s íme, csak azt sem / Tudjuk: merre, hova térünk, vagy honnan eredtünk?” Batsányi erre az ember sorsára a legáltalánosabb értelemben kérdező mondatra nem Bessenyei és Csokonai szellemében keresi a választ, az ő válasza készen van és a haza fiának szellemében fogalmazza meg: „Rajta barátom, azért igyekezzünk szerezni mostan / Érdemeket...”, éppen úgy oldván fel a problémát, ahogy a „Mitsoda az élet?” kérdésre adott feleletben tette.²¹¹ Az lehet a benyomásunk, hogy a „haza” fogalmának előtérbe kerülése így mintha a bölcséleti érzékenység tompulásához vezetett volna, ez azonban csak látszat: a nyolcvanas évek költője egy más típusú – a természet helyett a társadalomból kiinduló – gondolkodásmód körébe lépett át, s éppen ezen a módon született meg a feltétele annak, hogy a kilencvenes évek elején már Herder első hazai olvasói és valóban illetékes értelmezői közé tartozzék.²¹² Az viszont bizonyos, hogy a haza fogalma azáltal, hogy más dimenzióba helyezi át az ifjú poéta gondolkodását, egy bizonyosfajta filozófiai gyógyszer módjára szolgál, s ez annál inkább is feltűnő, mert a hetvenes évek fiatalemberei számára – noha e mély világnézeti nyugtalanságtól gyötört nemzedéknek valóban szüksége lett volna rá – még nem állt rendelkezésére ez a remédium.

A haza, az idő és a költő státusa

A nyolcvanas évek céltudatos poétája és bizonytalanságok között tépelődő elődeinek magatartása élesen különbözik tehát egymástól, s ez a különbség talán sehol nem mutatkozik meg olyan erőteljesen, mint amikor az egyéni élet mulandóságával kerülnek szembe. Az idő – e „nagy ellenség”, ahogy Barcsay Ábrahám nevezte – lényegében megoldatlan problémaként merült fel a hetvenes évek nemzedéke előtt, olyan problémaként, amely mélyen gyökerezett gondolkodói helyzetükben. Számukra – láttuk – alaposan megrendült a barokk világkép stabilitása, a boldogság feltételeit illetően egyre kevésbé hallgatnak a hagyomány bölcsességére, amely *itt* lemondásra szólít fel az *odaát* ránk váró üdvösség reményében. Ellenkezőleg: egyre inkább növekedett előttük a földi életnek és a hagyomány által „hívságok”-ként megítélt evilági javaknak az értéke. Ám ha az evilági élet vonzerejével szemben a régi típusú életbölcesség ígéretei elveszítették is súlyukat, a földi horizontok nagymérvű, szinte viharos növekedése sem

²⁰⁹ Bessenyei György: *Költemények*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Gergye László. Budapest, 1991. 199–200.

²¹⁰ L. Szauder József: *Az Estve és Az Álom keletkezése*. In: *Az éj és a csillagok*. Budapest, 1980. 241–292.

²¹¹ BJÖM I. 50–54.

²¹² BJÖM II. 520–527.

szüntethette meg a hagyomány normájának érvényességét. A „külső dolgok” egy szempontból ugyanis súlyos hátrányban vannak a hagyományos értékekkel szemben: ezek az emberi boldogság feltételeit a lélekbe helyezik, s mivel a lelkek igazi otthona a túlvilág, az emberi boldogság így – végső soron – függetlenné vált az idő hatalmától. De éppen e másik boldogság ellenfényében lepleződik le minduntalan az oly vonzó színekben tündöklő földi élet: ez és ennek örömei elszállnak a szálló idővel, s az embernek, aki erre építette boldogságát, e boldogság törekenységét kell tudomásul vennie. Ha tehát a tartós értékek birodalma – az örökkévalóság – már mit sem jelent evilági életük szempontjából, számot kell vetni azzal, hogy az ő boldogságuk viszont nem épül tartós értékekre és védtelen az idő hatalmával szemben. A hetvenes évek nemzedékének folyamatosan szembe kellett néznie boldogsága, az általuk elgondolt boldogság esendőségével. Az idő múlása miatt orvosolhatatlannak tetsző szomorúság e nemzedéknek éppen azt az arcát torzítja el, amely Batsányi felé fordul. Az emberi élet mulandóságának kérdése mélyen foglalkoztatta Barcsay Ábrahámot, átélte és harcolt vele Bessenyei György, de főként mégis Ányos Pál költészetét érintette meg, pontosan azt a költőt befolyásolta a leginkább, akit Batsányi a legközelebb állónak érzett magához e számára oly közel álló nemzedékből, akinek életművét tanítványi áhítattal és filológusi buzgalommal gondozta éveken át. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátott szövegkiadása 1798-ban jelenik majd meg Bécsben.²¹³ Ennek ellenére: a mulandóság témaköre Batsányi költészetére jóformán semmilyen hatást nem gyakorolt. Ha ennek magyarázatát keressük, akkor újra a „hazá”-nak az ő számára érvényes fogalmára bukkanunk. Ez teremt lehetőséget az egyes ember számára, hogy személyiségét – és törekvéseit – tartós értékek szolgálatába állítva kívül kerüljön az idő hatalmán.

Az, hogy a „haza” fogalmának előterbe kerülése milyen módon változtatja meg a fiatal költőnek az időhöz való viszonyát, leginkább az e viszonyban is megszülető elégikus érzés természetéből derül ki. Ennek az elégikusságnak nem az a fájdalom képezi az alapját, hogy az idő folyamatosan és jóvátehetlenül rabolja tőlünk a jelent (pedig „Csak a jelenvaló teszi életemet”, írta például *A télnek közelgetése* című versében Barcsay Ábrahám), hanem az, hogy esetleg – s ez bármikor bekövetkezhet – megfoszt bennünket a jövőtől, amelyben kibontakozhatott volna a haza érdekében végzett tevékenységünk. Így és ezért válik Batsányi számára különösen jelentőssé az időnek előtte kidőlt fa metaforája. A *Busongás* című, 1791-ben keletkezett nagyszabású költeményét teljesen ennek a témakörnek, a jövőndő termés ígéretével együtt elpusztuló fiatal élet tragikumának szenteli.²¹⁴ Figyelemre méltónak kell tartanunk, hogy e költeménynek egyes sorait Ányos-kiadásában is felhasználja. Ányos Pál *Érzékeny gondolatok* című, emblémaszerű, de igen profán négy sorosai közé, olyan kis versek helyére iktatta őket, amelyek eredetijét erotikus tartalmuk miatt nem engedte megjelentetni a cenzor. Így Ányos XX. számú „gondolata” (címe: *Egy Grácia ferdik, egy bokor mellől alattomba nézi egy Ifju*) helyére a *Busongás* 41–44. sorát írja, ezzel a címmel: *Egy ifju szomoruan mutat egy kidőlt gyümölcsfára, a XXIII. számú eredeti versikét (Két galamb két szíven áll és csokolodik)* pedig a *Busongás* 55–58

²¹³ Ányos Pál munkái, 1798. Batsányi jegyzetanyagának új kiadását I. BJÖM II. 135–152., a rávonatkozó magyarázatokat pedig 471–485.

²¹⁴ BJÖM I. 31–34.

sorával helyettesítette, s az ő négy sorának ezt a címet adta: *Egy ágyban fekvő ifju, halálát érkezeni látván, sohajt.*²¹⁵ A pótlásként beírt kis részletek – mint a címek is sejtetik – mindkét esetben a korai, az idő előtt jött panaszolják. Csakhogy: amennyire igazolja ezt a témakört a valóban nagyon fiatalon elhunyt Ányos sorsa, annyira nem igazolja költészete, amelytől ez a tematika teljesen idegen. Mivel aligha volt *annyira* fontos a kihagyott versek helyére újakat tenni – vagy a cenzor nem a kiadvány kéziratát, hanem csak a tördelt korrektúrát látta volna? –, a gesztusban az alakítás szándéka feltűnő. Az Ányos-versek kipótlásában megmutatkozó tendencia arra vet fényt, hogy a nyolcvanas évek fiatal költője elődjének életművében olyan mozzanatokat hangsúlyoz, amelyek rokonságukról tanúskodnak, arcára is azért rajzol rá olyan vonásokat, amelyek voltaképpen az ő arcának vonásai.

Batsányi nyilván azért módosította Ányos életművét, mert már – más ok miatt – közel érezte saját költői törekvéseihez. Ebben pedig az működött közre, hogy az „érzékenység poétá”-jának sorsa, de költészete is jól illeszkedett ahhoz a költői szerephez, amely – noha korántsem ez volt az egyetlen lehetőség, mégis – logikusan következett a „haza” fogalmát középpontba állító gondolkodásmódból. A haza az időn kívül létezik – ez a fiatal Batsányi axiómája –, s így az, aki tehetsége és érdemei által hozzá tudja kapcsolni életét, maga is kívül kerül az idő hatalmán. Ebből a természetes következtetésből logikus a folytatás is: a nyolcvanas évek poétája számára a mulandóság nem mint a jelenvalót romboló hatalom tűnik fel, hanem mint e kapcsolatot lehetővé tévő dimenziót, a jövőt, azaz: a tehetség kibontakozásának és az érdemek megszerzésének terét fenyegető eshetőség. A fenyegetés így a személyiséget csak ambícióinak sorsán át érinti, de nem vonja kétségbe magukat az ambíciókat, amelyeket betöltvén a személyiség sebezhetetlen marad. A tehetséges és érdemekre törekvő ember tehát olyan életpálya választására és betöltésére törekszik, amely ennek az időn kívül létező haza körébe, vagyis a nemzet emlékezetébe emeli fel őt. A tehetséges és felettebb becsvágyó ifjú poéta számára így kerül előtérbe a nemzet költőjének a szerepe. E szerep vállalása magyarázza igen korán mutatkozó vonzódását egy nevezetes költői alkotáshoz – s ugyanakkor e mű segít is értelmezni az általa vállalt szerepet. „Bárdussa akartam lenni a magyar nemzetnek” – írja 1788-ban gróf Teleki Józsefnek,²¹⁶ s a „bárdus” szó utal is a mintára, Ossziánra, akinek ő nemcsak felfedezője és első magyar fordítója volt (a Telekihez írott levél is e fordítás tárgyában készült), de aligha volt bárki is a magyar irodalomban, aki mélyebben merült volna el Macpherson kelta hőseinek ködfátyolos világában. A magyar Ossziánba 1787-ben kezdett bele s még évtizedekig foglalkoztatta a feladat, befejeznie pedig talán éppen a túlzott ambíció miatt nem sikerült: az eredeti élménynek soha nem tudott megfelelni a készülő szöveg.²¹⁷ Az 1780-as évek közepén megismert műből először – némileg talányos módon – az utolsó énekét készítette el. Választását esetleg az motiválhatta, hogy ebben a kelta bárd haláláról szóló énekben nyíltabban mutatkoznak meg e különös költői világ gondolati alapjai. A fogalmaknak – érthetően – éppen a haldokló bárd alakja körül jut nagyobb jelentőség. Osszián itt utasítja el a „chuldeus” (a keresztény térítő) énekét és ezzel világát, utóda,

²¹⁵ BJÖM I. 320–325.

²¹⁶ BJÖM I. 529.

²¹⁷ BJÖM I. 526–550.

Alpin pedig nemcsak képletesen, de tétélesen is meghatározza a bárd helyét az emberek között. S mintha éppen Batsányi választása kapná meg a maga igazolását: az „időnek szárnyai”-t senki más, csak a nemzet költője kötheti meg, énekében örökké élnek az érdemdús vitézek, mindig jelenlévők maradnak a hajdani haza porladozó hősei, s az utókor emlékezete szomorúsággal, mindazonáltal kedvtelve járja be ezt a komor méltóságú világot, hiszen a „gyászos esetek” az örökkévalóság részeseivé váltak a bárdok énekében, s így tulajdonképpen már nem is tűnnek annyira gyászosaknak. Az idő hatalma erejét veszti a művekben felépített „haza” falain.

A jelek szerint ennek a költői modellnek a vonzása játszott szerepet abban, hogy Ányos költészete oly jelentőssé vált számára. Róla írva fontosnak tartja megállapítani, hogy „Úgy látszik Osszián”-t nem ismerte,²¹⁸ ami furcsán hat, hiszen Ányos bizonyosan sok más költőt sem ismert Ossziánon kívül, a kitétel nyilván úgy kell értenünk, hogy Batsányi szerint ismernie kellett volna. Az ő költői pantheonjában ugyanis a kelta bárd és a fiatalon elhunyt pálos valahol egymás szomszédságában helyezkednek el. Joggal. A „hazá”-nak az a fogalma, amely a fiatal Batsányi gondolatvilágában oly meghatározó szerepet játszik (s amelynek szinte természetes velejárója a bárdus költő szerepéhez való vonzódás), mint láttuk, először valóban Ányos verseiből olvasható ki. Ő azonban – egész működését figyelembe véve – mégsem rokonítható ezzel a költői modellel, s korántsem csak azért, mert nem ismerte még Ossziánt. Verseiben a hazafiak emlékezetében élő, de a jelenlévőnél mégis valóságosabb haza fogalma a végletes mulandóság-élmény ellen merült fel, mint lehetséges védelem, amely azonban inkább csak lehetőségként jelent meg Ányos világának horizontján, de nem tudott megállapodni ott. Vajon azért, mert a „haza” aszketikus, múltba forduló és közösségi magatartást igényelt, s őt, az érzékenység ifjú poétáját már túlságosan is vonzották a hívságok, a fényűző jelennek a nemzeti kereteket rosszul viselő s merőben individualista örömei? A barokk vallásosság szétomló keretei közül kilépő fiatal emberek számára – erről is szóltunk – más s gyakori pillanatokban értéktelennek, semmiségbe veszőnek, Ányos szóhasználatával élve: „örökség-nélküli”-nek tűnt az érzékenység, a „külső dolgok” birodalma. De éppen ezért feltűnő, hogy sem Ányos, sem a többiek – Batsányi elődei – nem tudtak véglegesen rátalálni a „hazá”-nak arra a fogalmára, amely Batsányi számára már életre kelt, s amelynek terében teljesen átalakulhatott a személyiségnek az időhöz való viszonya. Minden jel arra mutat, hogy itt van a nyolcvanas évek költője és az előző nemzedék között a különbség alapja: a „hazá”-nak ez a fogalma így a hetvenes évek nemesi irodalma számára még nem létezett, s korántsem azért, mint azt Ányos példája sejteti. Nem csupán arról van szó, hogy a világosság tágas mezőit nem tudták felcserélni a „haza” szűkös mezsgyéi közé szorított, szigorúságot igénylő, vitézi dicsőségben ugyan gazdag, de kellemekben annál szegényesebb világával. Éppen példaképeivel szembesítve derül ki tehát, hogy Batsányival a „hazá”-nak egy új fogalma lépett be s kezdett működni a magyar irodalomban. S ha Batsányi már 1788-ban múlt időben beszél is arról, hogy a nemzeti múlt költője szerepének betöltésére készült („Bárdussa *akartam* lenni a magyar nemzetnek”), ennek ellenére: költészete pontosan a nyolcvanas évek végétől kap erőteljes lendületet. E költészet közéleti költészet, s középpontjában változatlanul a haza aktuális kérdései állnak, csak éppen a költő tekintete nem a nemzeti múlt,

²¹⁸ BJÖM II. 121.

hanem a jövő felé fordul. Ez a nemzeti költő szerepének egy másik változata, a váteszé. Éppen ezért Batsányi „haza”- vagy „nemzet”-fogalma elemzésre vár, s ezt meg kell kísérelnünk akkor is, ha csak legfőbb vonásait tudjuk felvázolni.

Osztatlan haza, egységes nemzet

Batsányi számára a „haza” ideája mindenekelőtt az egység és oszthatatlanság tulajdonságával rendelkezik. Ez az egység azonban távról sem könnyen értelmezhető eleme Batsányi 1790 körül kibontakozó költészetének: nem egyszerűen strukturált, de meglehetősen elasztikus fogalomról van szó. Legáltalánosabb értelemben azt jelenti, hogy nem emelhető ki belőle rész, az ő érdekéhez viszonyítva minden más érdek másodlagos lesz és a háttérbe szorul. Ez különösen feltűnő az egyházak vonatkozásában: a fiatal költő elutasítja vagy egyszerűen figyelembe sem veszi azt a vallásos gondolkodást, amely a nemzet céljaitól eltérő törekvéseket fogalmaz meg vagy amely fel akarja használni a nemzet fogalmát a maga céljaira. Ezért úgy látszik, mintha a laicizálódás vonatkozásában egyértelműbb álláspontot képviselne, mint a hetvenes éveknek az Isten és a természet közötti térben tétovázó nemzedéke, valójában azonban arról van csak szó, hogy az elvilágiasodás folyamata nála nem a vallásos világgéppel való belső vitában bontakozik ki, mint elődeinél. A „haza” fénykörében nála egyszerűen elhalványulnak és erejüket veszítik a vallásos metafizika kérdései. S ez a magatartás nemcsak, sőt elsősorban nem is a vallás vonatkozásában nyilvánul meg. A „haza” általános érdekével szemben megszólaló bármiféle részérdek kihívja kritikáját. A nemzetre vonatkozó gondolatainak talán éppen ez az érzékenység a legfontosabb tulajdonsága. Mert ha a magyar történelemtől 1788 után láthatóan nem – vagy a nyilvánosság előtt nem – készül nagyszabású epikus kompozícióra,²¹⁹ a magyar történelem éppen azért bír jelentőséggel, mert azt bizonyítja, hogy az elmúlt évszázadokban az egyenetlenség vagy a „visszavonás” volt a nemzet igazi átka. Legjelentősebb, gondolatilag a legigényesebb költeményei ebben a szellemben értelmezik a magyar történelmet, s fontos megjegyezni, hogy itt kezdeményező szerepet játszott. A *Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz* vagy a *Serkentő válasz* című költeményei azok, amelyek először állítják a történelmi érdeklődés előterébe a „visszavonás” motívumát, azaz: a nemzet múltbeli életének legsúlyosabb hibájaként újkori irodalmunkban ő jelöli meg a viszálykodás, az egyenetlenség, a széthúzás oly jellegzetesen a feudális viszonyokban gyökerező bűnét.²²⁰ A Virág Benedekhez írott és 1789-ben kelt nagy verse, a *Serkentő válasz* egyike azoknak a költeményeknek, amelyekben a *Hymnus* oly jellegzetes motívumai szólnak meg.²²¹ Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a „visszavonás” témája gyakorlatilag semmiféle szerepet nem játszik az előző nemzedék szerzőinél, nem ír róla az

²¹⁹ Szövegszerűen egy néhány soros töredéke maradt fenn: ő Voltaire-t követve kezdett bele egy honfoglalási eposzba. BJÖM I. 77. Az *Henriad*edal a párhuzamot I. Bíró Ferenc: *Péczeli József*. ItK, 1965. 558–559. Virág Benedek emlékezése szerint „fejben” Batsányi elkészített egy eposzt (vö. Figyelő, 1888. 210–211.), a közlés azonban – legalábbis ahogy Virág tolmácsolásában ránk maradt – meglehetősen rosszkedvű és enigmatikus.

²²⁰ Vö. Mezei Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, 1959. 63.

²²¹ BJÖM I. 23. L. a szóban forgó vers 97–100. sorát: „Im, nyög a hazafi most is fájdalmában...”

annyira tisztelt Ányos sem. Ő szívesen időz ugyan verseiben a nemzet nagy csatavesztéseinek színterein (elsősorban a mohácsi síkon), de nem azért, hogy a borostyános temetőhelyekben a széthúzás tragikus következményeinek jelképét lássa meg. Az Ányos *Igaz hazafi* című verséhez írott Batsányi-jegyzetből kiderül, hogy kettőjük között a közös mozzanat lényegében csak a mohácsi csatavesztés elégikus hangú felidézése, az értelmezésben viszont igen lényeges eltérés figyelhető meg.²²² Batsányi ugyanis nem elégszik meg azzal az ábrázolással, amelyet Ányos nyújt Mohácrról – ez az ő számára elvont, jelentés nélküli ábrázolás –, ő rögtön hozzáteszi a jegyzetben a maga értelmezését, s megnevezi azt, ami Ányosnál elmaradt, a tragédia „egygy és első” okát, az egyenlenséget. Batsányi számára egyébként a Mohács-témának a „visszavonás,” az „egyenlenség” a tartalma általában is, Ányosnál viszont az előszeretettel felidézett Mohács, Várna vagy Vezekény, a nagy csatavesztések színterei nem hordoznak ilyenfajta tanulságot, csak azt a valóban elvontnak tetsző, de a világi dolgok mulandósága miatt kesergő papköltő számára jelentős, mert vigasztaló megérzést, hogy a nemzetért haltak emlékezetét őrzik a hazafiak.

A „visszavonás” azonban Batsányinál nemcsak az anarchiát jelenti általában véve, hanem a nemzetnek általános és egységes akaratától eltérő vagy azzal szembeszegülő magatartást is. A nemzeti egységet pedig nem más, mint a nemzeti király képviseli. Ebből a szempontból jellemző, hogy az *Igaz hazafi* című Ányos-vershez írott jegyzetében a mohácsi csatavesztést okozó „egyenlenség”-et is az „egy-két vakmerő ember” és a „törvényes király” között kiobbant ellentétben látja, s egy bizonyosfajta kritikai hajlam a nemesi individualizmussal szemben tendenciaszerűen s éppen ezért elég feltűnően van jelen írásaiban. Nyilván ezzel van összefüggésben, hogy Ányosnak a *Nádasdi Ferenc fő-hadvezér halálára* című verséhez is vitakozó jegyzetet ír,²²³ bírálja a beállítást, amely szerint egy-egy főrangú ember halála a nemzet számára végzetes veszteséget jelentene. Ugyanakkor a *Serkentő válasz* című versben nemcsak Mohács koronás halottját, II. Lajost siratja el, de a várnai csatavesztés királyi áldozatát, Ulászlót is. Az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire* történelmi vitájában ő az egységet reprezentáló királyi hatalom mellett és a megosztottságra hajlamos nemesség ellen foglal állást.²²⁴ Ezt a benyomást csak megerősítheti, ha megnyilatkozásait a hetvenes évek szerzőinek, tehát elődeinek és példaképeinek megnyilatkozásaival szembevetjük. Bessenyei, ha ugyan nem éppen a nemesség történetét írja (mint *A magyar nemzetnek szokásairul...* című, 1778-ban keletkezett munkájában), akkor is mindig nemesi nézőpontból ír magyar történelmet,²²⁵ s e nézőpontnak egyik, nem előtérben álló, de azért meglehetősen feltűnő

²²² BJÖM II. 123–124.

²²³ BJÖM II. 126–127.

²²⁴ A problémakörre I. Kosáry Domokos: *A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben*. Történelmi Szemle, 1974. 436–446.; Ferenczi László: *Voltaire-problémák*. Budapest, 1978; Penke Olga: *A francia felvilágosodás filozofikus világtörténeteinek sajátosságai és hatásuk Magyarországon a XVIII. században*. Kandidátusi értekezés, kézirat. II. rész (Kutatások és ideológiák Franciaország kialakulásáról a jelen megvilágításában).

²²⁵ A szövegeket és az értelmezést I. Bessenyei György: *Társadalombölcseleti írások. 1771–1778*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992.

vonása a királyokkal szemben tanúsított elfogulatlanság. Az ő számára történelmünk legnagyobb hőse Hunyadi János, a róla írott s Batsányi által jól ismert, hiszen fel is használt munkájában (*Hunyadi János élete*, 1778) szinte soha nem mulasztja el, hogy a király – pontosan a Batsányi által megszánt és tisztelettel emlegetett Ulászló – kicsinységét és jelentéktelenségét ne hangsúlyozza hősével szemben, aki még Várnánál is győzött volna, ha az uralkodó nem téblábol ott: „Jobb lett volna neki Budán örülni, mint Hunyadival menni, mérkezni”, írja gúnyosan.²²⁶ Ez a miniatűr példa is világosan villantja fel az eltérő álláspontokat: Batsányi, a „felszentelt hóhérok” fenyegetője természetesen nem volt royalista, de írásain minduntalan átüt rokonszenve a nemzeti egységet reprezentáló nemzeti király iránt. Ő a hazát fenyegető legfőbb veszélyt nem a gyengekező királyokban, hanem a „visszavonás”-ban, a „visszavonás” eredetét pedig az „egy-két vakmerő” embernek a nemzet általános érdekeivel nem törődő önzésében látja, míg Bessenyei számára éppen ezeket az érdekeket a gyenge királyi hatalom helyett (s részben ellenére is) védeni képes vakmerő hős emelkedik ideállá. A kétfajta látásmódból talán elég tiszta körvonalakkal sejlik elő két s egymástól lényegesen eltérő nemzetkép: Bessenyei a királyi hatalom helyett cselekvő, vakmerő emberben nem az önzést, hanem a pótolhatatlan személyes képességeket hangsúlyozza, Batsányi viszont nem a zseniális vakmerőt, Hunyadit, hanem az ostoba vakmerőket s az általuk okozott károkat állítja előtérbe. Ő nem egy, honfitársai közül kiemelkedő magyar vitéz tetteiről ír, mint a nemesség létjogát igazoló Bessenyei, hanem (mintegy tiltakozva a nemzet fiai között létrehívott különbségek ellen) a magyaroknak a külső ellenséggel szemben tanúsított vitézségéről általában.

S éppen itt ragadható meg az a mozzanat, ahonnan a Batsányi és elődei között meglévő különbségek végső soron származnak. A fiatal költő hazafogalmának leglényegesebb jellemzője, az oszthatatlanság magában foglalja a nemzet társadalmi megosztottságát, a rendi állapotokat tagadó magatartást is. Az ő „haza”-fogalmában tehát benne van a rendi Magyarország ideológiai alapjainak elutasítása, pontosabban: ennek az elutasításnak a lehetősége. A nemzet általános érdekeivel szemben minden részlegesnek minősülő érdek elutasítása, a „visszavonás” vétkének kemény kritikája, a nemzet múltbeli királyaival való rokonszenv egyaránt az ő hazafogalmának konstitutív mozzanatai, de van pillanat, amikor tisztán előtűnik e fogalom legradikálisabb, Jean-Jacques Rousseau-ra visszavezethető eleme is. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük: vonatkozó nézeteinek a centruma itt keresendő. Az 1792-ben keletkezett töredék-versben (*Üssön akármikor...*) felmerül egy „jobb s igazabb alku” lehetősége a haza fiai között, s hogy itt az „alku” szó jelentését a *Contrat social* alapján kell érteni, azt a vers zárósorai mutatják meg, annak a „boldog idő”-nek a felidézése, „amikoron sem szolga sem ur / Nem vala, egyenlők lévén az egész haza / Minden gyermekei...”²²⁷ Ez a gondolat elképzelhetetlen a példaképek, a hetvenes évek írói részéről. Ők a felvilágosodás hívei voltak ugyan, de szemléletükben a rendi felfogás mindvégig meghatározó elem maradt: Bessenyeinek és író barátainak hazafogalmában a nemesség játssza a vezető szerepet olyannyira, hogy – szoltunk róla – még a programírások mögött felderengő jövőbeli magyar társadalom is rendi típusú társadalomnak tűnik. Igaz, már

²²⁶ *i. m.* 316.

²²⁷ BJÖM I. 58.

nem a „kard”, hanem a „penna” nemessége irányítja, ami természetesen alapvető különbség. Vagyis: két és egymástól lényegesen eltérő hazafogalomról van szó a hetvenes évek nemzedéke és az ő tradíciójukhoz kapcsolódó ifjú poéta esetében, amelyek eltérései – ráadásul – egyáltalán nem merülnek ki a rendi típusú társadalmi berendezkedésre vonatkozó viszonyuk eltéréseivel. Fel kell például figyelni arra a más összefüggésben már emlegetett körülményre, hogy Bessenyei írásaiban a hazafogalom sokkal inkább eszköz, semmint lényeg. Eszközként szerepel a nemzeti közösséghez való tartozás alapvető mozzanata, a nemzeti nyelv is. A Bessenyei-féle kulturális program érvelési módjának – a cél: a közboldogság, a közboldogság eszköze a tudomány, a tudomány kulcsa pedig a nyelv, a „számosabb rész” nyelve –, e sokat idézett logikai sornak az üzenete ugyanis nemcsak abban van, amit kimond, de abban is, amit elhallgat. A nemzeti nyelv fogalmát az emberek boldogságához kapcsolva voltaképpen kiszakítja a nemzet szubsztanciális minőségei közül, az így nem a nemzet közösségéhez való tartozás alapjaként, hanem az emberi boldogság alapjaként mutatkozik meg. Bessenyei szerint az emberek („minden nemzet”) boldogságához csak a haza által adott lehetőségeken és a korabeli állapotok által diktált feladatokon, főként a nemzeti nyelv kiművelésén át vezet az út, Batsányi számára a helyzet viszont éppen fordított: az emberek boldogságához a haza nem feltételekkel és feladatokkal szolgál, hanem céllal. Az igazi és magasrendű boldogság tudniillik nem más, mint a haza javára végzett tevékenység. Bessenyei gondolkodásmódján a reformista (közjóra és így köznyugalomra törekvő) rendi szemlélet üt át. Batsányinál viszont azt látjuk, hogy a haza fogalma a hagyományos vallás szemléleti formáiba ömlik bele. Ezért szűnhetnek meg számára a hetvenes évek nemzedéke által felvetett és átélte problémák, amelyek a személyiség problémái voltak. Az ő hazafogalma – a vallásos mentalitás analógiájára – a személyiséget a maga szolgálatára rendeli, és ezért szoríthatja háttérbe iménti szorongásait, mert őt magát is háttérbe szorítja.

Az induló Batsányi és a hetvenes évek nemesi írói között tehát lényeges, szemléletet és mentalitást egyaránt befolyásoló kérdésekben van ellentét. Joggal merülhet fel a kérdés: miért tekinti mégis elődeinek őket, hogyan viselkedhet egy kulturális hagyomány folytatójaként az, aki alapvető vonatkozásokban tér el ettől a hagyománytól?

Ebben a különös viszonyban véleményünk szerint a felvilágosodás eszméitől megérintett, reformokra hajlamos nemesi elit és a hozzá csatlakozó, vele szövetségre lépni kívánó s a társadalom alsóbb rétegeiből származó értelmiség viszonyának, ennek a XVIII. század utolsó két évtizedében különös jelentőséggel bíró viszonyának egyik variánsa figyelhető meg. A művelt nemesség, vagy inkább – Kosáry Domokos pontosabb kifejezését használva²²⁸ – a felvilágosult rendiség tehetséges vezetői révén egyre jelentősebb szerepet játszik ugyan a századvég politikai életében, de egyre jobban elő is tűnnek kulturális arzenáljának hiányosságai, ideológiai és bölcséleti háttérének szegényessége. Jellemző, hogy Bessenyei nemzedékének széthullása után, az 1780 körüli évektől a Kazinczy neve által fémjelzett éra beköszöntéig a magyar irodalomban sem játszanak számottevő szerepet. Így viszonylag tág tér nyílt a nemesség – általa nem ellenőrzött – távlati érdekeinek lehetséges interpretációi, a különféle elképzelések és ajánlatok számára. Arra, hogy ezek között igen gyakran megszólalhattak a rendi érdekektől eltérő nézetek

²²⁸ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. Különösen: 301–306.

is, éppen a fiatal Batsányi működése az egyik leginkább izgalmas példa. Ő *plebejus* oldalról adja egy lehetséges *nemesi* ideológia értelmezését. Ebben az értelmezésben lépten-nyomon előtűnnek a rendi érdekektől alapvetően különböző vonások, de a fiatal költőnek a hetvenes évek nemesi irodalmához való szoros kapcsolódását bizonyító adatok nemcsak arra vetnek fényt, hogy mennyire *saját* olvasata szerint kezeli ezt a hagyományt, hanem arra is, hogy ő ezt, a rendi szemléletet a felvilágosult-reformista vonások mögött is őrző irodalmat tekintheti csak *saját* hagyományának.

A költő tere

A haza iránt Batsányi lényegében vallásos érzülettel viseltetett, ez azonban az ő szempontjából főleg hazafogalmának energiáját jelzi, számunkra fontosabb e fogalom szerkezete, amelyre – láttuk – az a jellemző, hogy igen strukturált fogalom, s alkotó mozzanatai meglehetősen heterogén jelleggel bírnak. Fő vonása mindenesetre az a némiképpen az általánosság kódéba vesző egység, ahonnan különféle és elvontan nézve igencsak eltérő eszmei tájakra vezethet a költő útja: a nemzeti múltnak a thèse royal szellemében való értelmezésének lehetőségét éppen úgy magába foglalja, mint ahogy elvezetheti őt a Rousseau szellemében felfogott egyenlőség-eszme vidékére is. Batsányi gondolatvilágára 1795 előtt jórészt ez a képlékenység a jellemző. Képlékenység, amely azonban csak mai tudatunk számára az, a számunkra olyannyira ellentétesnek tetsző álláspontok a költő verseinek világában legfeljebb egymástól eltérő, de egymást távolról sem kizáró álláspontok voltak. 1790-ben készült nevezetes költeménye, a *Tekintetes nemes Abaij vármegye örömnepére* című óda a diadalmas nemesi ellenállás sodrában fogant költemény,²²⁹ amely kemény – már-már durva – II. József-ellenes felhangokat sem nélkülözve ünnepli a megyei nemességet: „Ámde mit számlálom kitűrt inséginket? / Minek szaggatom fel újra sebeinket? / S néked is, kit most éleszt a szabadság, / Oly számos megyékből öszvegyült magyarság!...” Az idézett részletben előforduló szabadság szó – talán nem is szükséges külön hangsúlyozni – egyértelműen nemesi szabadságot jelent, hiszen a kalapos király halála tette lehetővé és a megyei nemesség örül neki. De ugyanez a költő írja meg – talán nem is olyan sokkal később – *A látó* című költeményt.²³⁰ A francia forradalom bármely eseményének hatására született is meg ez a nagyszabású vers, bizonyos, hogy amikor „ama dicső nemzet” fiktív üzenetét tolmácsolva: „Uralkodjék köztünk ész, érdem, igazság / Törvény, egyenlőség, s te, áldott szabadság!” újra leírja a szót, akkor már szükségképpen egy másik szabadságról kell beszélnie, hiszen (például) együtt szerepel az „egyenlőség” követelésével, ami aligha tartozott a nemesi kívánalmak közé, önmagában sem, úgy pedig különösen nem, ahogy a versben előjön: az emberi jogokat deklaráló nemzet szózataként. Ennek ellenére, a kétfajta szabadságfogalom – ha számot vetünk a körülményekkel – mégsem mond ellent egymásnak, legalábbis nincs olyan éles ellentmondásról szó, mint gondolnánk. Arra nemigen találunk támpontot, hogy Batsányi *közben* a nemesi ellenállás konzervatív hívéből a francia forradalom

²²⁹ BJÖM I. 26–28.

²³⁰ BJÖM I. 37.

ígérte szabadság szószólójává alakult volna, arra viszont igen, hogy nagyon is elképzelhető részéről a remény: a nemesség legjobbjai belátják, a szabadság csak akkor védhető, ha az következik újra el, ami hajdan már volt: egyenlők lesznek (jogilag) a haza „minden gyermekei”. Az örömnemzetre készülő vers címzettje Orczy László, s a reménységet, amit Batsányi a nemesség diadalához fűzött, abból a reménységből érthetjük meg, amelyet a nemesség egyik vezetője (egyébként atyai pártfogójának, Orczy Lőrincnek a fia) iránt táplált. Márpedig Orczy László a felvilágosult és ellenálló nemesség kiemelkedő alakja volt, aki nyitott volt a francia felvilágosodás bizonyos eszméi iránt, s tudjuk, hogy szenvedélyesen érdekelték a forradalom eseményei is. Politikai-ideológiai orientációját jól mutatja, hogy – mint a szakirodalomból tudjuk – „szobájában tartotta az orléansi herceg, Égalité Fülöp magyar díszruhás” arcképét is.²³¹ Azt kell tehát mondanunk, hogy Batsányinak a nemesi ellenállás irányában tett verses gesztusában nyilván ott lappang már az a remény, amely *A látóban* tör napfényre. Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy a két vers ugyanazt a politikai meggyőződést tükrözi, csak eltérő helyzetben, de azt igen, hogy nem mondanak egymásnak ellent – az eltérések között látható az útvonal, s ezt az utat pedig az a politikai érzék teremtette meg, amellyel talán minden kortársánál inkább rendelkezett ez a fiatal költő. Abaúj vármegye örömét ünnepelve egy franciabarát magyar főurat ünnepel, de *A látó* című vers optimista látomásához is szükség volt olyan nemesekre, akik esetleg készek lettek volna itthon vállalni Égalité Fülöp szerepét. Ahogy tehát hazafogalmából számára – mint láttuk: természetes módon – éppen úgy nyílt út a királpárti multszemlélethez, mint egy rousseau-i társadalombölcselet irányába, a szabadság is hasonlóképpen elasztikus fogalomként élt számára. Batsányi úgy tudja tehát ünnepelni a nemesi ellenállás sikerét, hogy ez az ünneplés végül is nincs ellentmondásban a franciák által deklarált új társadalmi berendezkedés elfogadásával.

E különös helyzet természetes velejárója, hogy Batsányinak vannak olyan, eszmetörténeti szempontból látszólag egynemű versei, amelyek mégsem egyneműek, az írások, amelyek első olvasásra egy politikai erőhöz való alkalmazkodást fejeznek ki, olyan feszültségektől terhesek, amelyekre nem szolgál magyarázatul az alkalmazkodás. Ez a feszültség vibrál az abaúji örömnemzetre készült versben, de ennek figyelembevétele nélkül – úgy véljük – nemigen értelmezhető Batsányi legismertebb műve, *A franciaországi változásokra* című epigramma sem.²³² E nyolc sor: remekmű, nem képzelhető el olyan szigorral válogatott antológia a magyar költészetéről, amelyből kimaradhatna. Hatásához bizonyára hozzájárul az az ellentét, amely világos, mondhatni klasszikusan tagolt szerkezete és képanyagának barokkos zsúfoltsága között megfigyelhető. A kétirányú megszólítás („Nemzetek, országok...” „S ti is...”), amely közös megszólításra fut ki, nemcsak áttetsző, de első benyomásra már-már költőietlenül célratörő is, mintha – ahogy Keresztury Dezső megfogalmazta – nem lenne több egy „érdes, parancsoló hangú felszólításnál”. Ez a szikár felépítés azonban éppen azáltal válik költőivé, ahogyan a

²³¹ Mályusz Elemér: *Sándor Lipót főherceg iratai*. Budapest, 1926. 179.

²³² A nevezetes vers keletkezésének és megjelenésének körülményeire l. BJÖM I. 302–310. Az elemzések közül a következőkre hívjuk fel a figyelmet: Keresztury Dezső: *Egy régi forradalmi vers*. Válasz, 1948. 165–169.; Kovalovszky Miklós: *Batsányi János: A franciaországi változásokra*. Magyar Nyelvőr, 1964. 36–41.; Mezei Márta: *Batsányi János: A franciaországi változásokra*. ItK, 1969. 265–269.

versbe foglalt indulatot szolgálja. Az első hat sorban halmozódik fel az a gyúanyag, amely az utolsó kettőben robban. A torlódás a szó szoros értelmében veendő: a „Nemzetek, országok” helyzetét leíró négy sor mintha már a képzavar és a redundancia határán járna. De nem jár ott: a „rút kelepce,” a „kínos kötél” és a „vas iga” csak hangulatilag ismétlődő kifejezések, jelentésüket illetően nem. Voltaképpen a rabság két vonatkozását, *eredetének* (a csapdába esésnek) és *állapotának* (a megkötözöttségnek) a mozzanatát villantják fel, a „gyászos koporsóba döntő vas iga” kifejezés pedig a rabságban telő élet *kilátásainak* reménytelenségét. A költemény nemcsak esztétikai minőségei miatt tartozik a jelentős művek sorába, hanem azért is, mert különleges helye van irodalmunk történetében: ez az egykorú, tehát a történelmi pillanat igézetében fogant mű számít a magyar irodalom leginkább autentikus válaszában a francia forradalomra.

De milyen válaszról van szó? Nem tudjuk pontosan, hogy a vers 1789 nagy eseményei közül melyik hatására született meg, azt azonban bizonyosan mondhatjuk, hogy nem egyezik a forradalmi Franciaország akkori állapotával. A vers ugyanis határozottan és élesen királyellenes – a „felszentelt hóhérok” kifejezés egyértelmű, s nem vezethet bennünket félre a „jobbágy” szó sem. Köztudott, hogy e korban már főleg „alattvaló” jelentéssel bírt.²³³ A zsarnokok azonban – Párizsra vetve vigyázó szemüket – nem láttak volna *annyira* rémületes dolgokat jövő sorsukra nézve: a francia forradalom 1789-ben nem a francia királyság intézménye ellen robbant ki, s jó ideig elég távol állt attól is, hogy Lajos vérét követelte volna. Ezt Batsányinak tudnia kellett vagy – hiszen bizonyosra vehetően hónapok teltek el a vers keletkezése és nyomdába adása között – tudomásul kellett vennie. Igaz, a korabeli magyar sajtó talán élesebb fénybe vonta a király és a forradalom közötti feszültség pillanatait, az események folyamatából azonban a költemény nyílt és éles királyellenességéhez hasonlót még e tükörben sem lehetett meglátni. Ez különösen áll Batsányira, aki igen művelt, több nyelvet ismerő fiatalember volt, s nyilván nemcsak a hazai sajtóból követte figyelemmel az eseményeket. Vagyis: a költői választ az 1789-es év francia történelmének bármely nagy fordulata váltotta is ki, a költemény sokkal inkább jellemzi alkotójának beállítottságát, mint az események tényleges és látható jellegét. Természetesen XVI. Lajos helyzete egyáltalán nem volt már ekkor sem irigylésre méltó, 1789 Párizsa azonban még elég gyakran ünnepelte gesztusait s éltette együtt az uralkodót és a nemzetet.

A „változások” 1789-es állapota és a magyar költő reagálása között tehát jól észrevehető ellentét van, a forradalom eseményei tudvalevőleg csak 1791 kora nyara után, tehát a királyi család sikertelen szökési kísérlete után fordultak olyan irányba, amely megfelel majd a Batsányi versében foglaltaknak. Vajon a huszonhat éves magyar poéta radikálisabb volt, mint francia kortársai? Ha vizsgálni kezdjük, hogy mi módon jutott el ilyen állásponthoz a magyar költő, akkor olyan tényekkel találkozunk, amelyek fölébresztik bennünk a gyanút: lehet, hogy nincs is itt szó igazi radikalizmusról. A királyellenesség eredetileg a franciáknál sem a forradalmat kirobbantó harmadik rend, hanem az arisztokrata ellenzék sajátja volt, s ebben a vonatkozásban a hazai helyzet rokon volt az ottani állapotokkal. A magyar nemesség érdekei is természetes módon álltak szemben az uralkodó érdekeivel, s ez különösen érvényes a nyolcvanas évek

²³³ Martinkó András: *Értjük vagy félreértjük a költő szavát?* Budapest, 1983. 65–66.

végére, amikor a feszültség a nagy reformok tragikus sorsú császára, II. József és a magyar nemesség között a tetőpontra állt. Márpedig a franciaországi események határozottan a nemesség pozícióját erősítették az udvarral szemben. Marczali Henrik, a korral e szempontból foglalkozó kitűnő tanulmány szerzője hívta fel a figyelmet arra, hogy a császár magyar ellenzéke milyen szívesen használta a forradalom bizonyos szimbólumait, „a rendek politikája azonban ténylegesen csak a király ellenében volt forradalmi”.²³⁴ Ez a körülmény elég határozottan azt sugallja, hogy Batsányi versében voltaképpen a nemesi ellenzéknek a franciaországi „zeneboná”-ra vonatkozó interpretációja tükröződik, hiszen az eseményekből (az események tényleges menetétől függetlenül) ő is éppen azt emeli ki, ami megfelel a rendi rebellió érdekeinek. Ezt az értelmezést a költő kapcsolatai a nemesi ellenállással látszólag meg is erősítik, de különösképpen megerősíti, hogy a költemény éppen 1790 első felében, tehát a nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban ment át a cenzúrán.

Ezt a magyarázatot így azonban aligha fogadhatjuk el, ha elfogadjuk a Batsányi költészetében megnyilvánuló politizálás korábban vázolt természetét, amelynek éppen a legfontosabb fogalmak képlékenysége s az átszíneződésre való hajlam volt a fő jellemzője. Az elvont nemzeti egység kívánalma – láttuk – éppen úgy magába foglalja a nemzeti múlt királpárti szemléletét, mint ahogy a mélyén ott lappang (s egy-egy pillanatra meg is nyilatkozik) az emberek közötti egyenlőség rousseau-i követelése, ünnepli a nemesség imént visszanyert szabadságát, de ebből az ünneplésből természetesen lép át egy *à la française* szabadság propagálásába. A fogalmak sehol nem egyneműek, bennük van a másik lehetősége vagy éppen az emléke. Ez érvényes *A franciaországi változásokra* című költeményre is. Ha a vers közvetlen körülményei arra vallanak, hogy a nemesi ellenállás sodrában született műről van szó, akkor Batsányi politikai költészetének tágabb összefüggésében szemlélve az olvasónak egyszerűen nincs joga erre a leegyszerűsített olvasatra. Ahogyan Batsányi 1790 táján készült szövegeiben fontos szerepet játszó „haza” vagy „szabadság” fogalmainak a jelentése is összetett, hasonlóképpen az ő zsarnokellenességében korántsem csak az ellenálló nemességnek, de minden elnyomottnak az indulata is kifejeződik az embertelen hatalmak ellen.

Kitekintés

Batsányi politikai költészetének legfontosabb fogalmait tehát nagyfokú képlékenység jellemzi, de ebben a képlékenységekben nem nehéz felfedeznünk a költő helyzetének lenyomatát. Ő a nemesi tradícióhoz és a nemesi mozgalomhoz kapcsolódva fejezhette ki a társadalom alsóbb rétegeiből származó értelmiségi érdekeit. Műveiben kompromisszumra utaló megnyilvánulásokkal éppen úgy találkozunk, mint azzal a merőben másfajta mentalitásnak a jeleivel, amely a kínáló pillanatokban oly erőteljesen tör elő e kompromisszum fedezéke mögül, s habár az ellentétek szembeötlőek ugyan, de az elmondottakat figyelembe véve nem következetlenséget kell bennük látnunk, hanem egy nagyon is okos politikusi elme türelmes alkalmazkodásának és reménykedő nekilendülésének különbségét. Úgy tetszik, Batsányiban élt a

²³⁴ Marczali Henrik: *La Hongrie et la Révolution française*. Revue de Hongrie, 1908. 16–43.

remény, hogy a nemesség legjobbjainak be kell látniok: a Habsburgokkal szemben álló s valóban távlatos elképzelések számára alapvető kérdés a nemzeti egység ügye, ennek az egységnek a kulcsa pedig annak a szakadéknak a megszüntetése, amely a nemesség tagjait a társadalom alacsonyabb néposztályaitól elválasztja. E gondolkodásmód kiindulópontja (vagy inkább: axiómája) a nemesség hatalmi helyzetének belátása és elfogadása. Ezzel természetesen függ össze, hogy Batsányi távol maradt az első magyar köztársasági mozgalom szervezkedésétől. Nem valószínű, hogy tudott vagy megsejtett valamit Martinovics kétes elképzeléseiről és eljárásairól (ebben az esetben bizonyára megtalálta volna a módját annak, hogy másokat is figyelmeztessen), de az elmondottak alapján jól látszik: az ő stratégiájának központi eleme egy legális és erőteljes mozgalom megfelelő irányba való alakítása volt, s láthatóan idegen volt tőle a titokban létesített és működtetett szervezkedés. Azt, hogy részvétele nem eszméken és személyes bátorságon múlt, elég egyértelműen tanúsítja az a körülmény, hogy ő *mégis* az elítéltek között volt. A gyanúsítottak között őt is letartóztatták, s az eljárás során tanúsított viselkedése miatt egy évet töltött Kufstein kazamatáiban. Börtönélményeiből – tudjuk – remekművek születtek, az ún. kufsteini elégiák. E nagyszerű költemények a magyar irodalom történetében a szabadságvágy legszebb megnyilatkozásai közé tartoznak, s azt is elárulják, hogy Batsányi, akinek a köztudat szerint inkább volt tehetsége a retorikus költői szépségek megteremtéséhez, elégikus költőként is a magyar irodalom élvonalába tartozik. A három vers közül talán éppen ezért ragadja meg a mai olvasó képzeletét a *Tünődés*,²³⁵ amely jól szerkesztett költemény, de szerkezetét az áradó lamentáció adja, a költő gondolatai olyan térben szállnak, amelyet a hold, az álom, a lélek és az ég konstituálnak, e teret pedig a fájdalom enyhülésének és erősödésének hullámozása tölti meg dinamikával.

A kiszabadulás után Batsányi már csak kevés időt töltött Magyarországon. Habár az életpálya e fordulatában több körülmény játszott közre, az idegenbe való szakadásnak alapvető okát mégiscsak a hazai változásokban kell keresnünk. 1795-tel lezárult egy politikai értelemben vett korszak, s az újonnan alakuló kor hatalmi és irodalmi erőviszonyai egyáltalán nem a Batsányihoz hasonló alkatú és beállítottságú értelmiséginek kedveztek. Fokozatosan elszakadt az itthoni irodalmi élettől, s írásai, amelyeket ezután készít, az eddigiektől merőben új problémákat vetnek fel. Az idősödő Batsányi sorsa és alkotásai külön (s az eddig elmondottaktól lényegesen különböző) elemzést igényelnek. Arra is csak utalhatunk, hogy költői ereje még nagy magasságokba emeli. Életének egyik legnagyobb teljesítménye egy német nyelvű nagy költemény, a *Der Kampf*. Ez az 1810-ben megjelent munka „a magyar bonapartizmus legrangosabb irodalmi emléke”, s egyben a kor politizáló európai értelmiségének egyik legértékesebb és legtanulságosabb költői megnyilatkozása. Ez a mű azonban már e másik

²³⁵ BJÖM I. 67–68.

korszak közegeiben értelmezhető,²³⁶ mint a külföldön (Bécsben, Párizsban, Linzben) eltöltött fél évszázadnyi életidejének eseményei és teljesítményei is.

A titkos bú poétája

Dayka Gábor (1768–1796)

Dayka Gábor a magyar irodalom legszomorúbb életű költői közé tartozik.²³⁷ Szegény család szülötte, apja Miskolcon volt szabómester (egyébként nyomorék: „sánta szabó”-nak hívták), édesanyja pedig főzni járt gazdag házakhoz. Ő maga – hogy tanulhasson – az egri papneveldebe lépett, noha sok jel utal rá, hogy a rendkívül tehetséges diák hajlamaitól idegen volt az egyházi pálya: komor falak egy érzéki viharoknak kitett, az előmenetelre szenvedélyesen törekvő, erőteljes irodalmi ambíciókat is tápláló fiatalembert zártak el a külvilágtól. Ezek az ambíciók hozták meg számára Kazinczy Ferenc barátságát, a jövő irodalmi vezér 1790 táján – Horváth Ádám mellett – őt szerette a legjobban és becsülte a legtöbbre pályatársai közül.²³⁸ Barátságuk dokumentumai mindazonáltal csak töredékesen maradtak ránk, Kazinczy ugyanis 1794-ben, letartóztatása előtt elégette a hozzá írott leveleket, félvén, hogy azok rossz kézbe kerülnek, a jó barát „láncokból kikölt gondolkodását nyilváná teszik”, s az így „szerencséjét” eljásztva kivettetik hivatalából.²³⁹ Dayka ekkor már ugyanis tanári pályán működött, noha korántsem igazán „szerencsés” viszonyok között²⁴⁰ – ez a szó Kazinczynál arra utalhat, hogy a levelek íróját azért nem fenyegette az, ami a levelek címzettjét: a vérpad vagy a börtön. Az iskolát maga hagyta ott ugyan, de úgy, hogy más választása már nemigen volt: kényszerhelyzetbe hozták, s ehhez ő alaposan hozzájárult.²⁴¹ Nyugtalan és lázadó szellem volt, 1790-ben az egyik

²³⁶ A *Der Kampf* szövegét Zsindely Endre találta meg s ő is adta ki a BJÖM IV. kötetében, vonatkozó magyarázatokkal. A mű értelmezéséhez l. még Szauder József: *Génius és Torzó* (Batsányi Der Kampf-jához). In: *Az estve és Az álom*. Budapest, 1970. 297–307.; Fekete Sándor: *Batsányi bujdosó főműve*. Tekintet, 1992. 4. 59–65.

²³⁷ Dayka Gábor életére l. *Dayka Gábor költeményei*. Kiadja Abafi Lajos. Budapest, 1880. A bevezető *Dayka Gábor élete* címmel Dayka jó biográfiáját adja, a *Függelék*ben pedig számos dokumentumot tartalmaz. Dayka verseit is ebből a kiadásból idézzük (továbbiakban DGK). Dayka életéről és költészetéről modern feldolgozás: Kabdebó Lóránt: *Dayka Gábor költői pályája*. Miskolc, 1968. Ugyancsak a Dayka-szakirodalom fontos publikációi közé tartoznak Lőkös István *Dayka Gábor utóéletéről* készült tanulmányai (Eger, 1962, 1964, 1965 és 1966).

²³⁸ L. Kazinczy Ferenc: *Dayka élete*. Új kiadás: Kazinczy Ferenc: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte Szauder Mária. Budapest, 1979. 759–779.; Lőkös István: *Dayka Gábor utóélete*. I. 1787–1800. Eger. 1962. és Kabdebó Lóránt: *Kazinczy Ferenc és Dayka Gábor kapcsolata*. Borsodi Szemle, 1959. 31–35.

²³⁹ L. Kaz. Lev. II. 283. A „láncokból kikölt gondolkodás” számos elemét sikerült tisztáznia Kabdebó Lórántnak. Id. monográfia 7–12.

²⁴⁰ Az eddigieken túl erre l. még Czeizel János: *Dayka Gábor lőcsei tartózkodása*. ItK, 1905. 29–51.

²⁴¹ A helyzet azonban nem egyértelmű, l. Mollay Károly: *Dayka Gábor német nyelvű prédikációja a toleranciáról*. ItK, 1960. 201–205.

főszereplője annak a küzdelemnek, amely a diákság és a fanatikus hitszónok, Szaitz Leó Mária között zajlott le. Ez természetesen nem mond ellent annak, hogy – erre vissza fogunk majd térni – következetes szabadgondolkodó sem vált belőle. Életrajzára vonatkozó tudásunk meglehetősen hézagos és bizonytalan, az adatok inkább csak a külső viszonylatokra vonatkoznak. Ez a kivételesen tehetséges és kivételesen becsvágyó fiatalember a későbbiekben alkalmi tanerőként oktatott Lőcsén és Ungvárott, s korai halálában vélhetően nemcsak tüdőbaja, hanem egy szerencsétlen házasság viszontagságai is közrejátszottak. E tragikusan rövid és zaklatott életpálya érthetővé teszi, hogy Dayka Gábor költészetében megszólalnak, sőt meghatározó szerepet játszanak az elementáris szomorúság hangjai. Ez a szomorúság határozza meg a képet, amely az irodalmi közvéleményben róla él: Ányos Pál mellett ő számít az érzelmesség legjellegzetesebb magyar képviselőjének irodalmunkban. Erről az irodalomtörténeti jelenségről nem lehet szólni az ő költészetének számbavétele nélkül.

Ha azonban kissé közelebről vesszük szemügyre ezt az élet és életmű között szinte önmagától kínálkozó összefüggést, akkor az korántsem tűnik annyira egyértelműnek. Dayka költészetének legjellegzetesebb és egyben legjelentősebb részlegében a végtelen fájdalom szól ugyan, ennek ellenére, a kortársak és a közvetlen utókor viselkedésében – amikor róla szólnak – nincs különösebb nyoma a megrendültségnek, de még az együttérzésnek sem. Ez éppen azért tűnhet fel, mert amilyen sanyarú volt Dayka élete, annyira szerencsésen alakult utóélete. A XVIII. századvég korán elhunyt irodalmárai közül alighanem neki jutott a legtöbb a halál utáni dicsőségből. Ebben nyilván döntő, de semmiképpen nem kizárólagos szerepet játszott az ifjúkori barát, Kazinczy Ferenc. Az 1800 utáni idők irodalmi vezérének a börtönből való kiszabadulása után a legsürgősebb teendői közé tartozik a hajdani társ műveinek sajtó alá rendezése, s ebben korántsem csak a baráti szeretet gesztusát kell látnunk. Dayka árnya a széphalmi mester irodalmi harcainak egyik s talán a leggyakrabban megidézett fegyvertársa volt. A halott barát az élő Virág Benedekkel és Kis Jánossal együtt képviselte azt a költészeteszményt, amely Kazinczy számára érvényben volt, s amelyet Debrecen ízlésével éppen úgy szembe lehetett állítani, mint Kisfaludy Sándoréval.²⁴² Dayka költészete azonban nemcsak a nyelvújítási harc központi szereplőjének szolgált mintaként s vált poétikai normáinak egyik legsikeresebb foglalatává, de elismeréssel szóltak róla mások, így olyan szigorú és igényes kritikusok is, mint Kölcsey Ferenc vagy Bajza József.²⁴³ Dayka nem túl terjedelmes életművét tehát a közvetlen utókor mértékadó literátorai kivételes becsben tartották s állandó hivatkozási alap volt számukra, de nem tartották őt tragikus költőnek. Ha róla szólnak, az életnek és az életműnek ez a vonatkozása szinte fel sem merül. Ebből a szempontból különösen jellemző Kazinczy magatartása, aki – láttuk – nemcsak személyesen ismerte a fiatalon elhunyt költőt, de a kevés kortárs közé tartozott, aki igazán

²⁴² Kazinczy Daykához való viszonyára Kabdebó Lóránt és Lökös István idézett tanulmányai mellett I. Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség*. Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában (Budapest, 1990) vonatkozó fejtegetéseit.

²⁴³ Kölcsey Ferenc: *Recenzió Dayka Gáborról*. In: *Kölcsey Ferenc Összes Művei*. I–II. Sajtó alá rendezte Szauder József. Budapest, 1960, I. 431–432.; Bajza József: *Dayka Gábor*. Az 1834-ben készült tanulmányt I. *Bajza József összegyűjtött munkái*. Budapest, 1899. 302–307.

közletről ismerte, mégis: gyakran beszél ugyan a jó barátról, de alig-alig ejt szót a jó barát szenvedéseiről.²⁴⁴ Az ő jelzője Daykára a „kedves”, s ha németül ír róla, akkor pedig egyenesen „der liebliche Dayká”-ról beszél. Számára a hajdani barát mint a poétai kifejezőerő mestere volt a fontos, a halálos szenvedés költőjében ő lényegében a „tudós”, a „klassicus tisztaságú” s „grammatisch korrekt” poétát látta.²⁴⁵ S bár kétségtelenül másképpen ítélte meg, de hasonlóan értékelt Kölcsey is, aki az *Andalgások* című költeményében (1811) ugyan szomorú sorsa miatt idézi meg, ám róla szóló, de befejezetlenül maradt kritikájában az elemi erejű szenvedély szerencsés időben érkezett költőjével, Himfyvel szemben Daykáról szólva *már* fel sem veti, hogy ő az elemi erejű szomorúság költője lenne. Számára a korán elhunyt poéta a nyelvi kifejezőerőért való újkori küzdelem sikeres, talán legsikeresebb képviselője, főleg azért szerepel a viszonylag gyakran és pozitív hangsúllyal emlegetett példák között, mert „gonddal szép”. Éppen innen származik hibája is, tudniillik: „sokhelyt csak szép és csinos.” Dayka megítélésének XX. századi történetében – így napjainkban is – az a felfogás tekinthető meghatározónak, amely elismerve érdemeit, de nem osztva már Kazinczy és Kölcsey lelkesültségét Dayka életművét illetően, egyetért az elődökkel abban, hogy e szomorú életű költőt nem tekinti egy megélt szomorúság énekesének. Szerb Antal szerint Dayka olyan költő volt, aki inkább csak vágyakozott az érzelmek után, Baróti Dezső számára²⁴⁶ pedig költészetének olyannyira a technikai vonatkozásai tűnnek elő élesen, hogy poétai tevékenységét a „matematikai feladatmegoldások”-hoz hasonlítja.

Daykától mintegy ötven költemény maradt ránk, s ha ezt az egész – vagy közelítőlegesen egész – életművet²⁴⁷ figyelmesen elolvassuk, akkor könnyen adunk igazat ama nézetnek, amely nem hajlandó őt tragikus költőként értelmezni. Először talán az ötlük a szemünkbe, hogy a drámaian komor verseket meglehetősen eltérő poétai világ is körülveszi. Így nem sok köze van a fájdalmas hangulatokhoz a komplikált érzelmi életet kifejező, ezért némileg túlsúlyos, de igen színvonalas anakreontikájának. A *Phyllis* például egy szerelmei között dönteni nem igazán tudó férfi és két kedvese között feszülő viszonyt villantja fel. A kilenc soros alkotás a tömörség és a kifejezőerő mesterműve.²⁴⁸ Ízléses és gonddal formált alkalmi verseiből egy kedves, társaságkedvelő és baráti kapcsolatait nagy érzelmi átéléssel ápoló fiatalember arcvonásai tűnnek elő. A Kazinczyhoz fűződő barátság legszebb dokumentuma az 1794. január 31-én írott búcsúvers („Indulsz Tokajnak édenébe...”), amely érzelmes és fájdalmas hangulatú ugyan, de ugyancsak nincs köze a másutt harsogó szomorúsághoz.²⁴⁹ S valóban: nem illeszkedik jól az

²⁴⁴ De legalábbis óvatosan és inkább áttételesen, vö. Kazinczy Ferenc: *Dayka élete*. Ugyanitt (id. kiadás 763.) így ír például a hatásról, amelyet a *Titkos bú* és az *Esdeklés* című költemények tettek rá: „Érzettem, hogy ez a *legédesebb* ének, amely valaha – és mindmáig – magyarul énekeltetett” (a jelző itt kiemelve).

²⁴⁵ Kazinczy e jelzőket Kisfaludy Sándor ellen felhozott negatívumokként írja le nevezetes recenziójában, de közvetlen előtte Daykáról beszél – az összefüggést egyértelműnek tarthatjuk. L. Kazinczy Ferenc: *Verseik, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte Szauder Mária. Budapest, 1979. 744–745.

²⁴⁶ Baróti Dezső: *Dayka Gábor*. In: *Írók, érzelmek, stílusok*. Budapest, 1971. 192–203.

²⁴⁷ Dayka Gábor műveinek számbavételét l. Gálos Rezső: *Dayka Gábor költészete*. EPhK, 1913. 145–154. és 226–240.

²⁴⁸ DGK 10.

²⁴⁹ DGK 16. (*Kazinczyhoz*. Lőcsén, január 31-én 1794.)

elviselhetetlen szenvedések által gyötört lélekhez az a – mondhatni szenvtelen – szakértelem sem, amellyel ő a költői mesterséghez viszonyult. Dayka a hatáselemeket kutató, azokkal tudós módra számoló költők közé tartozik: nemcsak önálló nézetet alakít ki a verselés kérdéseiről, de nagy tudatossággal kutatja vagy próbálgatja a költői kifejezés lehetőségeit, s ez a kísérletező kedv olyannyira szembeötlő, hogy Szabó Lőrinc a maga költészettörténetébe őt a „válogatók” közé sorolta be.²⁵⁰ A kísérlet, a próba, a keresés, a kifejezés – a „klasszikus tisztaság” – minél nagyobb tökélyének elérése érdekében vívott küzdelem költője, Ráday híve, akinek Kazinczy közvetítette a szent öreg tanításait. Dayka költői tudatosságára különösen éles fényt vet, ha kortársainak termésével szembesítve vesszük szemügyre verseit. Szigorúan szerkesztett, többnyire élesen tagolt és határozott kontúrokkal rendelkező költeményeket írt akkor, amikor a költők, még a nagyon tehetséges költők sem mindig törődtek ezekkel a kontúrokkal. Az elmondottak alapján azonban esetleg hatáselemnek fogható fel az érzelmes tematika is, ami jó magyarázat lehet a közvetlen utókornak és a modern értelmezőknek a versekbe foglalt bánat iránti érzéketlenségére. Ez a kritikai attitűd sejlik elő a legjelentősebb kortárs, Csokonai Vitéz Mihály véleményéből is. Amikor Kazinczy sajtó alá rendezői munkáját segítő Csokonai részletesen leírja véleményét Dayka verseiről,²⁵¹ akkor nem nehéz észrevenni, hogy éppen az egyik legfájdalmasabb hangulatot kifejező versről, *A rettenetes éj* című költeményről szóló mondataiban („Ez ám a poétai Nachtstück...”) ha bizonyos fenntartásokkal is, de benne van a mesterségbeli tudás feletti elismerés, ám nyoma sincs benne együttérzésnek, mondatai mögött időnként inkább ironia villog. Minden jel arra utal, hogy Dayka bánatos versei és szomorú élete között a korszak legnagyobb – s ugyancsak boldogtalan sorsú – magyar költője sem látott különösebb kapcsolatot.

Arra is gondolhatunk, hogy a Daykát személyesen ismerő, életéről még közvetlen információkkal rendelkező utókor érzéketlenségében gyakorlatias szemlélet nyilvánul meg: ők a korán elhunyt költőtárs maradandó értékű örökségét látták meg művében, s számukra ez volt a fontos, ennek ragyogásában halványultak el életének keservei. Számukra annak volt jelentősége, hogy a versek által biztosítva van az örökkévalóság, s egyebekre miért is kellene szót vesztegetni? Ebből a szempontból valóban mindegy, hogy az érzelmes tematika személyes bánatot fejez ki vagy egyszerűen toposz, az igazi vigasztalást barátjuk életének szerencsétlenségére abban találták meg, ami számukra is a legfontosabb volt, a biztosra vett költői halhatatlanságban, s ezt a mű biztosítja, nem pedig az élet. Ez a feltételezés nem zárható ki. A mai kor olvasója azonban – hiszen mégiscsak egy költő legjobb és legjellegzetesebb alkotásairól van szó – tovább töpreng az élet és a mű viszonyán: a versekben megszólaló kétségbeesés valóban hatáselem lenne csupán, vagy így (és éppen így) szólalna meg a hiányzó érzelmek utáni vágy? A kétely jogosultságát megerősíti egy – végül is szembeötlő – tény, az, hogy az egyébként oly kísérletező („válogató”) hajlamú költő itt mennyire *nem* kísérletezik, az ő szomorúsága valóban egyetlen motívum révén van jelen költészetében. S ez: az élet olyannyira

²⁵⁰ Idézi Kabdebó Lóránt monográfiájában 13.

²⁵¹ L. 1803. február 23-án kelt levelét Kazinczyhoz. Olvasható: *Csokonai Vitéz Mihály Minden Munkája*. Prózai művek. Sajtó alá rendezte Vargha Balázs. Budapest, 1981. 472–482.

terhes titkos (= megnevezhetetlen) bánattal, hogy a versek „én”-je inkább a halált kívánja már, az véget vetne kibírhatatlan szenvedéseinek. Ha hatáselemről lenne szó, miért nem dolgozott többfélével – az érzelmesség századának irodalma bőven nyújt hozzá mintákat, s Dayka korának egyik legműveltebb költője volt –, s a „hiányzó érzelm” hasonlóképpen található más változatokat is, sőt, az érzelmességre csak vágyó poéta részéről talán ez is lett volna a természetesebb viselkedés. Nagyon is kétséges tehát, hogy *csak* az olvasókra figyelő, a hatáselemekkel hideg fejvel kalkuláló poétai tudatosság működött volna. De akkor mi? Annyit bizonyára joggal meg lehet állapítanunk: annak, hogy Dayka viszonylag gyakran választja ezt a témát, olyan mentalitás a feltétele, amely önmaga is kedvét leli ebben a számunkra már túlságosan is teátrális jelenetezésű lírai gondolatban, illetve: fontos számára ez a gondolat. E mentalitás kialakulásának a folyamata természetesen aligha tisztázható, a rendelkezésünkre álló megnyilatkozások alapján azonban talán feltárhatjuk szerkezetét.

Az utókor értekezőinek bizonyosan igazuk van abban, hogy a költő valóban nem élt át folyamatosan ilyen rendkívüli mértékű lelki szenvedést, ebben az esetben nyilván verseket sem írt volna. Ennek ellenére, Dayka költészetének érzelmes részlegében mégsem egyszerűen egy hatáselem alkalmazását kell látnunk. E végtelen fájdalom nyilván nem azonosítható Dayka leglényegesebb élettapasztalatával, de költészetének egészéből – úgy véljük – mégiscsak kiolvasható: a téma iránti vonzalom és a költő élettapasztalata között szoros kapcsolat van. Ennek feltárására kísérletet tehetünk, hiszen a versekben harsogó szomorúságnak a végtetenség csak az egyik vonása. Dayka verseinek világában járva végül is feltűnik, vannak első pillantásra talán kevésbé szembeötlő, mégis jól kivehető és igen informatív elemei. Erre vonatkozóan különleges jelentősége van *A virtus becse* című, 1791-ben keletkezett költeménynek, s éppen azért, mert szó sincs arról, hogy egyértelmű szöveggel állnánk szemben.²⁵² A költőnek voltak „szerencsés napjai”, amikor boldog volt, amikor lelke „nem magyarázható” örömbé süllyedt. Ám ezek a „boldog órák” a „semmisségbe tért időnek / Felejthetetlen zavarába dőltek”, s ő hasztalan esdeklük utánuk. A vers szentenciával zárul: csak a virtus nyomdokain lehet eljutni a boldogsághoz, hajdan is ő hívta „mennyei vigasságra” tisztelőjét. A versbe foglalt helyzet tehát valóban nem egynemű, de pontosabb, ha azt mondjuk: a költő – a versbéli „én” – lélekállapota olyannyira bizonytalan, hogy nem tud vagy nem is lehet róla következetesen beszélni. Az utolsó versszakból egyértelműen az derül ki, hogy ama régi „szerencsés napokon” (amelyekből a második versszakra csak „órák” maradtak) a virtus nyomdokain lépdelve volt boldog. De ha birtokában van e tudásnak, akkor vajon miért „hasztalan” az esdeklés e boldogság tűnt ideje után? Mert így a boldogság felpanaszolásával nemcsak azt vallja be – óhatatlanul –, hogy eltávolodott a hajdani erényes életől, hanem ennél többet és súlyosabbat is: számára már nincs lehetőség visszatérni a helyes útra. Valami jóvátehetetlen következményekkel járó bűnt követett volna el közben? Maga a vers közvetlenül erről nem árulkodik, ha pedig vallatóra fogjuk ebből a szempontból tanulságos – a szerény terjedelmű életmű viszonylag tekintélyes hányadát kitevő – szövegeket, főleg a boldogtalanságról beszélő *Titkos bűt*, akkor gyakorlatilag kizárhatjuk ezt a

²⁵² DGK 3–4.

feltételezést,²⁵³ s nemcsak azért, mert *ennyire* nem lehetne hallgatni *ilyen* súlyos következményekkel járó lépésről. A kérdésünkre (milyen forrásból fakad a bánat, amelyről Dayka énekel?) adandó lehetséges válaszhoz így azonban már megtaláltuk az első támpontot, amely – látszólag – egy negatívum. Dayka verseiben nem találkozunk olyan utalásokkal, amelyek valamilyen konkrét szomorúságra utalnának, ellenkezőleg, a panaszkodó Dayka fájdalmának éppen az az egyik leglényegesebb vonása, hogy „titkos”, azaz: meghatározhatatlan és így megnevezhetetlen. Ez a bánat éppen úgy támadhat a költőre múltból („Talán újulnak *régi* szenvedéseim”), mint ahogy fenyegetheti őt a jövőben („*Új* lest hány a végezet”), sőt forrása nemcsak a külvilágban lehet, ébredhet – minden behatástól függetlenül – magának a költőnek a szívében is, amely „önmagának gyilkolója” lett. A szív tehát nem függ az ő akaratától, miközben az ő hogyléte nagyon is függ a szívtől. Ez nyilván nem lehet valamilyen jóvátehető bűn vagy veszteség miatt panaszkodó költő beszéde, hiszen egy ilyen panasz – lévén forrása múltbeli és a költőt a külvilág részéről érő esemény – nem engedhette volna meg azt a lebegő többértelműséget, amelyben a „titkos bű” előttünk megmutatkozik. Az elmondottak alapján bizonyára joggal kockáztathatjuk meg az állítást: A *Virtus becse* nem egy jóvátehető következményekkel (mondjuk vérbajjal) járó bűn okozta bánatról szóló vers, annak ellenére, hogy – ha nem is erre van kihegyezve – mégiscsak a büntudat verse, hiszen arról szól, hogy a költő már nem birtokolja azt a boldogságot, amelyhez csak a „virtus” (= az erény) útján lehet eljutni, sőt, „hasztalan” esdeklék e boldogság után.

Úgy is fogalmazhatunk: (már) hasztalan esdeklék olyan erény után, amely (újra) meghozhatná számára lelke nyugalmát. S ha tudjuk, hogy van olyan költeménye, amely éppen az erény ébresztette örömről szól – *Az én örömeim* című versből²⁵⁴ kiderül, hogy embertársai s általában a közjő érdekében való cselekedet boldogsággal tölti el –, akkor joggal merül fel a kérdés: vajon milyen virtus hiányáról szól ez a költemény? Ez nem lehet az állampolgár erénye, hiszen a közhasznú jótettek nyilván nem voltak elzárva a költőtől. Annak a szomorúságnak a forrása, amelyről verseiben szól, nyilván egy másfajta, a polgári életkörön kívül fekvő virtus hiánya lehet csak, s ez a hiány már végleges: a költő nem képes többé visszatálatni a hozzá vezető ösvényre.

Mit takar tehát e virtus? Úgy látjuk, hogy értelme bele van rejtve a versekben megszólaló szomorúságba: a virtus és a bánat összetartoznak. Az ő bűjének mibenlétére adott lehetséges válaszban pillanthatjuk csak meg a lehetséges választ a virtus mibenlétére vonatkozóan is.

E szomorúság elsősorban egy feszültségre világít rá – az őt jellemző két legfőbb, tisztán és erőteljesen megmutató tulajdonság között ugyanis feltűnő ellentét feszül. A „bű” egyik tulajdonsága – mint már volt róla szó – az, hogy nem meghatározható, azaz „titkos” a költő számára is, hiszen nem képes arra, hogy megnevezze. Dayka költészetében ez a *je ne sais quoi* meglehetősen feltűnő szólam, olyannyira, hogy bánatának megjelenési módja befolyásolja örömeinek (egyébként ritka) megjelenését is: az ő öröme általában ugyancsak megkapja a „nem magyarázható” vagy a „kimagyarázhatatlan” jelzőt. De a szomorúság rejtekező, értelmezhetetlen, „titkos” volta mellett nem kevésbé feltűnő másik – s már ugyancsak emlegetett – vonása:

²⁵³ DGK 5. A vers értelmezéséhez l. még Kabdebó Lóránt *i. m.* 44–45.

²⁵⁴ DGK 4–5.

rendkívül intenzív, hallatlan erejű, az életet elviselhetetlenné tevő bánatról van szó. Mértékét mindennél jobban jellemzi, hogy a költő bizonyos és egyáltalán nem ritka pillanataiban – versei szerint – inkább a halált választaná a gyötrelmekkel teli élet helyett. E halálvágy legjellegzetesebb és jelentékeny költői erővel megfogalmazott verse *A rettenetes éj*, amely egy viharos éjszaka leírásával kapcsolja össze a szenvedéseknek véget vető halál utáni vágyat.²⁵⁵ Ez az éj ugyanis nem azért rettenetes, mert elszabadultak a természet erői, hanem mert úgy ér véget a vihar tombolása, hogy a versbéli „én” életben marad: „Rémítő éjszaka / Ah – holnap ismét hajnalom hasad.” A szöveg korábbi változatában az „Ah” helyett a nyersen egyértelmű „Mert” szerepelt még. A bánat forrása tehát homályban marad itt is, de annál élesebb fény vetül arra, hogy milyen szörnyű szenvedések kiváltója ez a megnevezni nem tudott érzés. Ez az ellentét így mindenképpen feloldozást kívánna, hiszen a szenvedéstől való menekülésnek legalábbis jól látszik a lehetősége: el kell oszlatni a „titkot” ama „bú” körül. A versek világában azonban nincs nyoma annak, hogy a költőt érdekelné ez az esély, a bánat rendkívüli mértékű s ugyanakkor homályos marad. Ez a különös kontraszt alkotja Dayka érzelmes verseinek fő témáját, erről szólnak legismertebb versei, *A rettenetes éj* és a *Titkos bú*. de ez a motívum van jelen az *Eszendő első napja*, *Az esthajnalhoz*, a *Kesergés* és a *Vigasztalás* című költeményekben is.

Éppen azért, mert ismétlődő motívumról van szó, valóban úgy tetszik, hogy Dayka e helyzethez valóban csak mint megversselhető és igen hatásos témához, de nem mint életproblémához viszonyult, az újból és újból való felhasználásában egy, a hatáselemekkel operáló művész mesterkedését kell látnunk, mivel nem látjuk az erőfeszítésnek a nyomait, hogy oszlassa a titok ködét, amely beburkolja és hozzáférhetetlenné teszi a halálos szomorúságot. Ez magyarázza, hogy e szomorúságnak – miként a költő utóélete tanúsítja – nem volt igazi hitele, s hogy legigényesebb olvasói (Csokonaitól Szerb Antalón át Baróti Dezsőig) tapintatosan ugyan, de hitetlenkedtek: aki *ekkora* bánatot ennyire *csak* mutatni akar, talán nem is *annyira* bánatos. Mégis, ha figyelmesen tanulmányozzuk tovább a költő szövegeit, akkor kialakulhat bennünk a meggyőződés, hogy ez a motívum mégiscsak több és más volt Dayka számára, mint hatásos toposz. Ettől ugyan persze nem nő a szóban forgó versek esztétikai értéke, de értelmezhetővé válnak történetileg: egy élettapasztalat nem igazán adekvát, csak áttételesen felfogható, de hiteles dokumentumaiként állnak előttünk, s nem mint a poétai mesterkedés termékei.

Láttuk, hogy *A virtus becse* című költemény kapcsolatot tárt fel a virtus elvesztése és a költőt kínzó elementáris szomorúság között. Feltételezésünk szerint ez lényeges és bizvást általánosítható információ: Dayka „titkos bú”-jának a forrása általában véve is a virtus (vagy az erény) elvesztésében található. A versek olyan büntudatról adnak hírt, amely bünt a költő nem tud vagy nem képes bevallani. Dayka életének viszont vannak olyan tényei, amelyek lehetséges magyarázattal szolgálnak egy ilyen büntudat kialakulásához, s ahhoz is, hogy miért éppen így nyilvánul meg ez a büntudat. Ehhez kiindulópontként két, egymásnak látszólag ellentmondó közléssel kell számot vetni. Dayka, mint azt barátja és életének tanúja, Bodnár Antal írja Kazinczy számára készített feljegyzéseiben, pap akart lenni. Vonatkozó mondatához

²⁵⁵ DKG 22. Értelmezéséhez l. még Kabdebó Lóránt: *Dayka Gábor: A rettenetes éjszaka*. ItK, 1969. 269–274.

(„Mindenkor egyházi életre volt Daykának vágyódása”) Kazinczy jegyzetet fűzött: „Mert szegény lévén, különben nem tanulhatott”, amit nyilván nem úgy kell érteni, hogy kényszerűségből, és nem meggyőződésből lépett erre a pályára.²⁵⁶ Megjegyzése mögött bizonyosan ott állnak azoknak a leveleknek a tanulságai, amelyek a fiatalkori társ „láncokból kikölt gondolkodását” mutatták meg számára, és amelyeket éppen ő égetett el a nehéz időkben. Úgy véljük, hogy Dayka helyzetének kulcsa s „titkos bú”-jának forrása abban van, hogy voltaképpen mind a két állítás igaz.

Kazinczy igazságát nemcsak az elégetett írások tanúsítják, Dayka költészetének egésze meggyőzően bizonyítja egy valóban szabad szellem erőteljes jelenlétét. E szellem mutatkozik meg – egyebek között – abban a vonzalomban, amellyel Dayka a heroidák iránt viseltetett. A XVIII. század második felében ez az eredetileg ovidiusi műfaj új életre kelt, s a mára igencsak másodrangúnak számító francia szerzők révén igen nagy népszerűsége tett szert. Más összefüggésben utaltunk rá, hogy a felvilágosodás kori magyar irodalomban már Dayka előtt nemcsak felbukkantak a magyar változatok, de – például – az 1770-es éveknek a barokk világképtől távolodó fiatal nemesi írók előtt különleges becsben álltak e szomorú történeteken alapuló verses levelek. Művelték olyan világias érdeklődésű pap-költők is, mint Ányos Pál vagy Verseghy Ferenc. E fiktív episztolák több típusba sorolhatók, de mindegyik típus közös abban, hogy alaposan eltér az ovidiusi ősmintától. Báróczi Sándor fiatal barátai azokat kedvelték, amelyek a tematikát illetően tértek el: az ő hőseik lelkében a szerelmi szenvedély és a vallásos érzés küzdelme zajlik, amely küzdelem a konformista befejezések ellenére sem megnyugvást sugall. A szenvedély elementáris kitörései és a hit vigasza közötti vetélkedés a vallás deklarált fölénye jegyében zárul ugyan, de ez a fölény inkább csak a szavakban nyilvánul meg, és nem az egész mű sugallatában, hiszen *addig* túlságosan is sok, a szerelem erejét és a vallásos követelmények életidegenségét drámai módon szembeállító kitétel hangzott már el. E heroidairodalomnak különösen kedvelt hőse a középkor tragikus sorsú szerelmes párja, Abélard és Héloïse volt. Másfajta szerkezetekhez vonzódtak a klerikus szerzők, másról van szó Ányos Pál *Pénélope Ulisszeshez* című verses levelében (itt pusztán a Pénélope magányban eltelt életidejének tragikuma a téma), de másról van szó Verseghynél is: ő fájdalmas dalokká alakítja át a másutt lamentáló elmélkedésekkel teli szövegeket. Dayka heroidái a hetvenes évek fiatal nemeseinek hagyományához kapcsolódnak, az általa írott legjelentősebb heroidák is éppen az Abélard–Héloïse témakört dolgozzák fel s ugyancsak francia forrás alapján.²⁵⁷ A téma Dayka-féle interpretációja azonban igen radikális feldolgozás mind a hazai, mind a külföldi előképhez viszonyítva. S nemcsak azért, mert nála Abélard elég nyílt szavakkal idézi fel testi szerelmük beteljesülésének pillanatait („Öledbe rándulék... Bágyadt sziszegésed hiába vádola / Fölfedett szemérmed Vénusnak hódola.”), s nem is csak azért, mert a Mindenhatóval szemben ugyancsak nyíltan választja a test bűnös örömét, hanem – főleg – azért, mert (noha megérti kedvese másféle döntését) távol marad attól, hogy megnyugodjon a hitben. A heroida olvasója számára teljesen érthető lesz, hogy Dayka – különösen ha más adatokat is figyelembe veszünk – az egr

²⁵⁶ DGK *Függelék*, 115–130.

²⁵⁷ DGK 50–69. L. még Kabdebó Lóránt id. monográfiája 26–29.

szeminárium növendékeként lázadó volt, mint utaltunk rá, ő volt az egyik vezéralakja a diákok között az 1790-ben kirobbant mozgolódásnak, sőt e küzdelemben még költői tehetségét is bevetette: gúnyos verseket írt egyházi ellenfelei ellen,²⁵⁸ akik viszont az ő prédikációiban mutattak rá rendkívül sok eretnek gondolat jelenlétére. Csakhogy: ez utóbbi tény nem csupán Kazinczy barátjának „láncokból kikölt” gondolkodására világít rá, hanem arra is, hogy ő egyáltalán *nem* cinikusan viszonyult a hit kérdéseihez. S itt kell emlékeztetnünk a másik barát, Bodnár Antal állítására: Dayka Gábor számára valóban fontos lehetett az egyházi pálya. S ha ebbe a választásba esetleg belejátszhattak is egzisztenciális szempontok, kizártnak tekinthető, hogy meggyőződése ellen vállalta volna a hivatást: saját jövőjére vonatkozó elképzeléseit azonban nyilván II. József évtizedének közegében, egy merőben új egyházpolitika háttéré előtt, a vallásról való másfajta gondolkodásmód lehetőségeinek fényében kell elgondolnunk. Azaz: Dayka szabad és lázadó szellem volt ugyan, de a hit kérdéseit illetően egy másfajta – s nem ellentétes – gondolkodás keretei között volt az. Társadalmi helyzete s a belőle következő életviszonyok inkább csak a tájékozódásban akadályozták, abban, hogy ezt a másfajta álláspontot megfelelő színvonalon – tehát a lehetőségig ellentmondásmentesen – ki tudja alakítani, ahogyan az kortársai közül például Verseghy Ferencnek sikerült. Gondolkodói helyzetét így alighanem pontosan fejezi ki a Blumauer után készült *Vallástétele egy igazságra törekvő embernek* című terjedelmes verses értekezése.²⁵⁹ Alaptézise, hogy a hit és a tudás két különböző, egymásra vissza nem vezethető. egymást cáfoló és így egymást ostromló birodalmat alkot. E költemény legfontosabb tanulsága azonban nem az, hogy itt egy mindennemű tételes vallástól független ember beszél, de nem is az, hogy a két világ, a hit és a tudás valóban két, egyformán érvényes, következésképpen egymást kizáró értékvilág foglalataként áll szemben egymással. Dayka számára a választás lehetősége éppen olyan távol van, mint az, hogy ebben a helyzetben – mondjuk a kantiánus bölcselet szellemében – az emberi gondolkodás szükségszerű korlátaira ismerjen rá. A költemény tanulságai bizvást általánosíthatók, az utolsó sor („Vedd el vagy a hitet tőlem, vagy eszemet”) pedig olyan vagy-vagy helyzetet tár fel, amelyben feltételezésünk szerint Dayka egész költészetét befolyásoló diszpozíciók alapját kell meglátnunk, a hajlamét, hogy bizonyos pillanatokban a világias vonzalmak szélsőséges lázadójaként álljon előttünk, s a hajlamét, hogy más pillanatokban viszont erőteljes büntudat ébredjen benne e lázadás miatt.

Ez a büntudat nem igazán tiszta és főképpen nem állandó s intenzív, de elégséges ahhoz, hogy amikor megjelenik, akkor valóban súlyos bűn tudataként jelenjék meg – elvégre a hívő mond ítéletet a hitetlen felett – és vezeklésre készítse a költőt az örökre elveszített „virtus” (= a hívő erénye) miatt. Dayka „titkos bű”-ja tehát nem üres póz, nem is kiszámított hatáselem, hanem a lelkiismeretfurdalás bánata, olyan szomorúság, amelyet a vallástalanság bűnétől való megkönnyebbülés reményében vett magára a költő: ezért „kimagyarázhatatlan”, ezért lebegő és ezért olyan erőteljes. Igaz, alaposan túlszínezett, számunkra már irodalmias, sőt irodalmiaszkodó bánatról van szó, de alapja valóságos és átélt, nagyon is mély nyugtalanság. Hitelességében

²⁵⁸ L. például az *Esdeklés* című versét. DGK 91–93.

²⁵⁹ DGK 81–87.

akkor sincs jogunk kételkedni, ha e bánat igazi tartalma az elmondottak szerint a vezeklők megkönnyebbülése, és nem maga az elementáris fájdalom.

Főhadnagy Fazekas úr

Fazekas Mihály (1766–1828)

A jómódú debreceni gyógykovács gyermeke alig töltötte be a tizenhatodik életévét, amikor – 1782 áprilisában – katonának állt.²⁶⁰ Ez igen nagy horderejű döntés volt, hiszen másfél évtizedre határozta meg életének alakulását. Fazekas Mihály egész fiatalágát a monarchia hadseregében töltötte, harmincéves, amikor kilép az ármádia kötelékéből s végleg letelepszik szülővárosában. Nem valószínű, hogy a fáradságos és veszélyes pálya választásában a gyermekkori környezet, a család, a város és a Kollégium által körülhatárolt világ elleni lázadás gesztusát kellene látnunk – a választás főként arra vet fényt, hogy ő vonzódott a fáradságos és veszélyes pályához. Nem lehet tudni, hogy e vonzalomban mekkora része volt a hajlagnak és mekkora a becsvágynak, azt viszont lehet, hogy igen tartósan működött, s nincs nyoma, hogy megbánta volna a serdülőkorban megtett lépést. Ellenkezőleg. Első, de legalábbis először nyilvánosságra hozott költeményei (*Feltette hatalmas..., Nagy gyökerek csemetéje..., Rajta vitéz...*) katonáskodásának nyolcadik évében keletkeztek s igencsak harcias szellemet tükröznek.²⁶¹ Fazekas a lengyelországi kiképzés gyötrelmes hónapjai, az éveken át tartó táborozások lélekölő unalma, a törökök ellen 1788-ban megindult hadjárat fáradalmi és véres csatái után, ispotályban, szétroncsolt hüvelykujjal is változatlanul lelkes híve a hadimesterségnek. A hajlam vagy a becsvágy azonban aligha működött volna, ha a fiatal katona nem tekinti a maga számára is fontosnak azt a tágabb társadalmi környezetet, amelynek keretei között és amelynek érdekében vállalta a kockázatos életutat. Minden jel arra utal, hogy számára II. József birodalma egységes, természetes, elemeire nem bontható és – főleg – sajátjának érzett világ volt. Elsőként publikált költeményében (*Feltette hatalmas...*) a monarchia címerében lévő sas két feje közül az egyik a magyarságot jelképezi, s habár „búsult, árva magyarok”-ról beszél,²⁶² ez semmit nem változtat a metafora lényegén: hazáját a birodalom szerves alkotóelemeként fogja fel. Kazinczy azt írja majd róla, hogy „forró barátja a németnek”,²⁶³ s még *nem* irodalmi ellenfélről és *nem* indulatban írja. Állításához nyilván bőven rendelkezett alappal, hiszen ők a nevezetes Árkádia-pör kirobbanásáig (tehát 1806 ősze előtt)²⁶⁴ jó viszonyban voltak, s találkozásaik során volt alkalma meggyőződni Fazekas nézeteiről. Ezeket a nézeteket egyébként maga a debreceni poéta egyáltalán nem titkolta, olyannyira nem, hogy – mint Julow Viktor írja – „költőnk később, Kalendáriumában, a külső

²⁶⁰ Fazekas Mihály életére és működésére vonatkozóan alapvető munka Julow Viktor monográfiája: *Fazekas Mihály*. Budapest, 1982.

²⁶¹ Fazekas műveit l. *Fazekas Mihály Összes Művei*. I–II. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László. Budapest, 1955. A továbbiakban: FMÖM

²⁶² FMÖM I. 7.

²⁶³ Kaz. Lev. IV. 168. Kazinczy 1806. május 29-én kelt levele Cserey Farkasnak.

²⁶⁴ Az Árkádia-perre l. Julow Viktor *i. m.* 310–333.

kényszer jele nélkül, a legnagyobb tisztelet hangján ejt szót a Habsburg-házról, Mária Teréziáról, sőt... Ferenc császárról is”.²⁶⁵ Fazekas Mihályban nem élt semmiféle kurucos ellenszenv a bécsi udvar irányában akkor sem, amikor már nem II. József, hanem tehetségtelen, sőt korlátolt utódai ültek a trónon.

Tiszti rangjáról 1796 nyarán mondott le, miután több mint három éve Nyugat-Európában, a forradalmi Franciaország seregei ellen hadakozott. A katonai pályától négy költeményben búcsúzott el, s ha ezek a jelentékeny műveknek aligha minősíthető, szép közhelyekből szőtt szövegek keveset tárnak is fel a visszavonulás teljes háttéréről, a lényegyet azonban bizonyára magukba rejtik. Itt nemigen játszottak komolyan közre politikai vagy világnézeti megfontolások, a költő egyszerűen belefáradt a hadiéletbe. S ez – végül is – természetesnek tekinthető. Már több mint egy évtizede szolgált, amikor ez a hadjárat megkezdődött, s az immár öreg katonának tapasztalat és idő egyaránt rendelkezésére állt ahhoz, hogy felmérje az új helyzetet és saját lehetőségeit ebben az új helyzetben. Most nyilván másfajta háború kezdődött el, mint a korábbi volt, a császári hadaknak a hanyatló török birodalom serege elleni harcok után igencsak eltérő szellemű ellenféllel kellett szembenézniök. „Pálmáim s méltóságaim / Ti legyetek igaz barátim...” – talán a *Katonai búcsúének* e soraiban van az igazi magyarázat arra, miért nem hajlandó tovább kockáztatni életét „Cimerekért s dicső nevekért”²⁶⁶ – ő már becsülettel megtette a magáét, s éppen ezt, a becsületet kívánta megőrizni.

Az 1796 második felében hazatérő Fazekas Mihály egy időre visszavonul a magánéletbe, okosan gazdálkodva stabilizálja anyagi helyzetét, s teljesen független emberként adhatja át magát kedvteléseinek. Ír, tudományos alapossggal kertészkedik, Debrecen főutcáján álló nagy házában gyakran látja vendégül a város legműveltebb embereit, akik között különleges hely illeti majd meg a dunántúli vándorévekből 1800 elején megtérő Csokonai Vitéz Mihályt. A város befogadta a kortársai által kevésszavú, „paradoxus” embernek látott férfit, de fontosabb, hogy ő is magáénak fogadta el a várost. Itt ugyanis többről van szó, mint hazatalálásról és megnyugvásról. A Debrecenhez való tartozás tudata Fazekas Mihály intellektuális életének egyik alapténye lesz. E viszony egyik legjellegzetesebb és egyben legbeszédesebb dokumentuma egy vers, *A megégett Nagytemplom falai között serkent gondolatok* című költemény, amelyet a város addigi történetének legnagyobb, 1802. június 12-én támadt és a Nagytemplomot is elpusztító tűzvész alkalmával írt. Ez a vers nemcsak színvonalas alkotás, de igen informatív szöveg is.²⁶⁷ A leginkább figyelemre méltó az a közösségi tudat, amely a katasztrófa pillanatában megnyilvánul ebben a horatiusi versformában készült, de horatiusi hangvételt is idéző költeményben. Ez a hangulat a híres ódával, az *Ad populum Romanum*mal való rokonságból származik, a nevezetes és közismert verssel, amely Berzsenyi Dániel *Magyarokhoz* (Romlásnak indult...) című költeményének is ihlet-forrásai közé tartozik. E párhuzamok azért fontosak, mert rávilágítanak arra, hogy a debreceni poétának városához való viszonya belső rokonságban van azzal a viszonyal, amely az antik példaképet Rómához, a magyar kortársat pedig a „rongált Budához”

²⁶⁵ Julow Viktor *i. m.* 60.

²⁶⁶ FMÖM I. 32.

²⁶⁷ FMÖM I. 49–50.

fűzte: a város az ő számára is a haza jelképe, sőt, maga a haza. Nem azért, mert a vers szövegében a „hon” és a „haza” szavak egyértelműen Debrecenre vonatkoznak – e szavak Fazekas nyelvében az „otthon” jelentésével is bírtak, s úgy tetszik, ebben az értelemben is használta őket –, hanem az egész vers hangütése miatt: itt valóban úgy van szó Debrecenről és polgáiról, mint Horatiusnál Rómáról és a rómaiakról, Berzsenyi versében pedig Budáról és a „hajdan erős” magyarról. A Nagytemplom üszkös romjai fölött medítáló költő számára is a Város a legfontosabb s a ténylegesen számító emberi közösség. Fazekas tekintetében a tűzvész fénye a debreceniek erkölcsi hanyatlására világít rá, a katasztrófát büntetésnek fogja fel (a kár „Gyász omladékban hányja szemünkre ma / A fényes úttól mennyire távozánk”), olyan büntetésnek, amely a *mores maiorum* megromlása miatt érte a várost. S az isteni figyelmeztetésnek e dimenziói olyan *urbsra* utalnak, amelyen kívül más otthon tényleg nincs, s amely lényegében mindent magába foglal, amit egy teljes emberi közösségnek magába kell foglalnia.

A versben feltárul tehát az a szoros viszony, amely a költőt városához fűzte, s Fazekas Mihály életútjának második felében Debrecen valóban olyan jelentőséghez jut, mintha a város a szó szoros értelmében is a hazával lenne azonos számára, s ő egyre inkább e haza hű és áldozatos gyermekeként tevékenykedik. Az életrajz legszembeötlőbb s leginkább rejtett tényei egyaránt éles fénybe állítják ezt az elkötelezettséget. Ismeretes, hogy Csokonai halála után a Kazinczy és a debreceniek között kirobbant Árkádia-perben ő fog tollat a város védelmében. E furcsa, a nyelvújítási harc nyitányaként felfogható irodalmi háborúságban „Debrecen bajnoka” felkészült, nagyon is méltó ellenfele Széphalomnak,²⁶⁸ s ha történetileg az igazság Kazinczy oldalán volt is, Fazekas álláspontja semmiképpen nem azonosítható minden további nélkül egy konzervatív állásponttal. Elvontan, pusztán filológiai szempontból pedig (kizárólag latin nyelvtudása alapján) olyan összefüggésre jött rá, amelyet a XX. század tudományossága igazol majd. De nemcsak szikrázó szellemi pengeváltásokra kész városáért, hosszú éveken át vállalja a debreceni közélet fárasztó és lélekölő teendőit is. Buzgón tevékenykedik a Nagytemplom újjáépítésének ügyében, a Kollégium érdekében pedig különösen sokat tesz, vállalja például teljesen összezilált pénzügyeinek rendbetételét és vezetését. Egész életében azon van, hogy az oktatás feltételei minden szempontból kedvezőek legyenek. Fáradásai mögött semmiféle karrierszempont vagy anyagi motiváció nem látható: Fazekas Mihály tehetős, egyre gyarapodó, végül határozottan jómódúnak tekinthető férfi, akinek nem fizetségért volt szüksége hivatalra.

Ha megpróbáljuk összefoglalni a költő legfontosabb, életpályájának alakulását befolyásoló választásait, akkor jól kitetszik: számára egész életében kitüntetett jelentősége volt a köz érdekében végzett tevékenységnek, a közösség viszont, amelynek érdekében tevékenykedik, semmiképpen nem a szó modern értelmében felfogott haza vagy nemzet. Az ő tevékenységét előbb egy ennél tágabb egység, a monarchia, utóbb pedig egy szűkebb, a Város kapcsolta magához. Két közösségről van tehát szó, s minden jel arra utal, hogy Fazekas számára az a körülmény, hogy a monarchia alattvalója, s az, hogy Debrecen polgára, legfontosabb döntéseire és mindennapi tevékenységére nagyobb befolyást gyakorolt, mint az, hogy a magyar etnikumhoz

²⁶⁸ A vita iratanyagát l. FMÖM II. 311–346.

tartozik. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy közömbös lett volna a nemzettel kapcsolatos kérdések iránt, itt csupán a magyarság ügyének sajátos, a korban meglehetősen egyedülálló felfogása tükröződik vissza. Úgy látszik, hogy ő a monarchia keretei között látja a magyarság számára a megfelelő – vélhetően: a megfelelően biztonságos – helyet, a nemzeten belül pedig Debrecent és a debrecenieket tartja az igazi, a jövő számára a legígéretesebb közösségnek. A „magyar” ugyanis egyáltalán nem értékmentes terminus az ő számára sem, sőt. Amikor a *Lúdas Matyi* keletkezésének körülményeiről szólva az 1804-es Kazinczyra utal vissza (akinek elküldte a frissiben elkészült költeményt), akkor az igencsak áttételes, mondhatni goromba jellemzésben – „akkor még nőtelen és magyar volt”²⁶⁹ – a „magyar” szó nagyon is erőteljes minősítés hordozója. A félmondattal voltaképpen azt közli, hogy Széphalom ura azóta megnősült, de közben nemcsak nőtlensége lett a múltté, hanem magyarsága is. Itt a „magyar” jelző eleve értéket jelöl, vagyis: Fazekasnak a nemzethez való viszonyából nemcsak nem hiányzott mély érzelmi azonosulás készsége, de tudata mélyéről egy-egy pillanatra vad és sértő megnyilatkozások is előtörhettek. Ezek azonban nagyon ritka pillanatok voltak, s inkább indulatainak erejére világítanak rá, és nem indulatainak természetére. Bizonyosnak látszik viszont, hogy a hazafiúi érzelm kifejezésének a módja az ő esetében meglehetősen eltér a kortársakétól. A legfeltűnőbb eltérés kétségkívül az, hogy számára nincs különösebb jelentősége a nemzeti nyelv ügyének, s nincs jele annak a felfokozott izgalomnak sem, amellyel a vele egyívású írók, az 1780-as évek értelmiségének legjobbjai követték a nemzeti nyelvű irodalom sorsának alakulását. Ez az eltérés nemcsak feltűnő, de lényeges is, hiszen alighanem ebben található a magyarázata annak, hogy Fazekas Mihálynak miért alakult úgy a nemzet fogalmához való viszonya, ahogyan alakult. Más összefüggésben láttuk, hogy a századvég magyar értelmiségének a nemzetfogalma elsősorban a kultúra (= a nyelv és az irodalom) által meghatározott nemzetfogalom volt már. A hazatérő Fazekast viszont a kilencvenes évek második felében olyan helyzet fogadta, amikor a hazatérés értelmiség mozgalma kifulladásra jutott. 1795 után, az első köztársasági mozgalom bukását követő megtorlás utáni években s egy kezdődő gazdasági prosperitás első jeleinek idején a nemesség és az udvar ellentétei elcsitultak, s így nem állt fenn többé az a helyzet, amelyben a társadalom alsóbb régióiból érkező értelmiségiek a nemesség nemzeti öntudatára rá tudták kapcsolni az általuk, az írástudók által művelt (s így: ellenőrzött) nemzeti kultúra ügyét. Nem mintha nem élt volna néhány szerzőnél a korábbi lendület. Virág Benedek éppen 1799-ben jelenteti meg azt a verskötetét, amely az egyik összefoglaló az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmanak, de 1798 táján Csokonai Vitéz Mihályt is megkísértette egy nemzeti alapokra helyezett művelődési program lehetősége,²⁷⁰ s tudjuk jól, hogy a nyelvkérdés néhány év múlva, a nyelvújítási harcok idején soha nem látott dinamikával tölti majd el a hazai szellemi életet. Mindez igaz, de Fazekas számára mégis igazi jelentősége. Ő – láttuk – éppen a nyelvi-irodalmi mozgalom kibontakozásának idejét töltötte távol a hazától, a hazatérést követő néhány évben pedig nem volt kapcsolata az irodalom világával. A korábbi pezsgésnek vége volt, ő maga pedig az

²⁶⁹ FMÖM II. 97.

²⁷⁰ L. Debreczeni Attila: *Csokonai, az újrakezdek keltője*. Debrecen, 1993. Második rész: *Nemzet és kultúra*. (75–158.).

otthonteremtés gondjaival volt elfoglalva. Érthető hát, ami írásainak tanulmányozásakor előbb-utóbb feltűnik: számára ha nem is idegen, de távoli marad a kultúrája által meghatározott nemzet fogalma, ő *nem* ír a nyelvkérdésről, az irodalom ügyét *nem* kapcsolja hozzá a nyelv ügyéhez, a nemzet sorsát *nem* a nyelv és irodalom sorsának tükrében látja. Ezért (vagy ezért is) van, hogy a nemzet helyét számára – író társaival ellentétben – a biztonságot adó monarchia és a polgári erényeket megszüülő és védelmező város foglalhatja el.

Fazekas Mihály nem tudott tehát azonosulni a századvég magyar értelmisége – s egyre kevésbé csak az értelmisége – számára érvényes, a nyelv és az irodalom által meghatározott nemzet fogalmával, ami azt is jelenti, hogy elhalványult előtte a korban az írásra való készítetésnek az egyik s talán a legfontosabb motivációja. Nyilván nemcsak ezzel függ össze, de azért talán nem is független ettől, hogy az ő becsvágya nem összpontosul annyira az irodalomra, mint a jó barát Csokonai Vitéz Mihályé és az ellenfél Kazinczy Ferencé. Nem arra kell gondolnunk, hogy ő szenvedélyesen, lélekölő hivatalnoki munkát is vállalva merül el a város közéletében s ugyancsak szenvedélyesen, korának egyik legképzettebb botanikusaként vonul vissza kertjének növényei közé, hanem arra, *ahogyan* ő az irodalommal foglalkozott. Ezt a viszonyt a több vonatkozásban is megnyilatkozó kiegyensúlyozatlanság jellemezte. Ennek egyik jele, hogy a magyar irodalom történetének e grafománokkal túlszűfolt időszakában Fazekas költői tevékenysége távol áll a folyamatosságtól. A századforduló legnagyobb hazai költőtehetségeinek egyike a poézissel csak alkalmoszerű kapcsolatban volt. Életének hatvankét éve alatt mintegy nyolcvan költeményt írt, s legérettebb férfikorában hosszú évek teltek el úgy, hogy kezébe sem vette a tollat. 1806 után – például – a következő verse, a *Hortobágyi dal* 1813-ban keletkezett. A költői mesterség nem tartozott rendszeres foglalatosságai közé, ihletének akárcsak közelítőlegesen sincs belső folyamatossága.²⁷¹ A versírásra való készítetés nála teljesen kiszámíthatatlan impulzusként jelentkezik. Nem igazán meggyőző a kritikai kiadást készítő kiváló tudósoknak, Julow Viktornak és Kéry Lászlónak az a feltételezése, hogy a költői tevékenység nála jobbra életrajzi motivációkkal van összefüggésben, hogy tehát költői kedvének megélénkülése életének drámai, eseménydús vagy éppen érzelmileg telített időszakaihoz köthető. Azaz: 1789 körül a török háború eseményei és a „moldvai szép”, Ruzsánda iránt érzett szerelme, 1796 táján a hadi élettől való búcsúzás emóciói és egy újabb, az „Ameli”-hez fűződő érzelm viharai és melankóliája, 1800 után a zseniális barát, Csokonai közvetlen és közvetett inspirációja, az 1820-as években pedig nevezetes kalendáriumának igényei és lehetőségei ébresztették volna fel benne a poétai tüzet. Ezek az epizódok inkább csak témákat adtak számára és egyáltalán nem biztos, hogy versírásra készítető közvetlen impulzust is. Egy dolog látszik csak bizonyosnak: mennyiségileg a legnagyobb termést költői életútján az a kihívás hozta meg, amelyet a Csokonai-val való barátkozás jelentett. E barátságról tehát valamivel részletesebben kell szólnunk.

²⁷¹ A kiegyensúlyozatlan viszonytal függ össze, hogy saját költészetéről is meglehetősen eltérő nyilatkozatai vannak – egyszer költői örökléte jósol magának (vö. *Néhai debreceni főbíró, Domokos Lajos Halálára*, FMÖM, I. 67) – máskor viszont arról ír, hogy ő tulajdonképpen nem is született poétának. L. Kazinczynak 1806. szeptember 23-án írott levele. FMÖM II. 94.

Fazekas Mihály számára a Csokonaihoz fűződő barátsága igen nagy jelentőségű kapcsolat volt s nagymértékben hatott ki az irodalomhoz való viszonyára. Ha igaz is, hogy költészetéhez a témákat életének eseménydús és érzelmileg telített időszakai adták, a leginkább termékeny, de pontosabb, ha azt mondjuk: az igazán termékeny időszaka minden bizonnyal a Csokonaival való barátkozás idejére esett. Ha hozzávesszük, hogy időrendbe nem sorolható verseiből is a korán elhunyt barát jelenléte sugárzik vissza, akkor életművének mintegy fele arra a néhány évre tehető, amikor viszonylagos rendszerességgel találkoztak. E barátság részleteiről nem sokat tudunk – leveleket például nem váltottak egymással –, a Dombly Márton Csokonai-életrajzában megörökített utalás azonban bizonyosan hiteles, valóban szoros barátságot kötöttek s valóban a századelő Debrecenének legjobb elméit vonzották maguk köré.²⁷² Igazán kár, hogy semmi nem maradt fenn a nevezetes kert lugasában lezajlott boros összejövetelek sziporkázó hangulatából. E barátkozásból Csokonai is sokat profitált, szép és rejtetten önironikus elemekkel átszőtt költeményben örökítette meg egy nála tett látogatását. A *Főhadnagy Fazekas úrhoz* igen jelentős vers s ugyanakkor szeretetteljes tisztelgés az idősebb barát előtt, akinek a nagyvilágtól elvonuló, a természetbe temetkező és enyhén mizantróp életbölcssége különösen vonzó színekben tűnt fel az ő, a „privátosság” és a „bé-szigetelt” életmód után hasztalan vágyódó s egyébként is oly nyugtalan szellemének. Ugyanakkor – bár lehet, hogy ez egyszerű esetlegesség – nincs különösebb nyoma, hogy a költőt is értékelték a botanizáló főhadnagyban, s annak sem, hogy költőként tanult volna tőle. Ezzel szemben – utaltunk rá – Fazekas életművének mintegy a fele hozható összefüggésbe ezzel a rövid ideig tartó barátsággal. Vannak neki (*Csokonai Vitéz Mihály neve napjára*) és vannak – ő élt tovább – róla írott versei (*Csokonai Vitéz Mihály halálára, Cs. és F.*), de fontosnak azt kell tartanunk, amit Fazekasnak ez a barátság általánosabb értelemben jelentett. Bizonyos, hogy számára a költői pályát már szinte gyerekkora óta óriási becsvágygal, folyamatosan és nagyfokú tudatossággal járó fiatal poéta által képviselt színvonal a termékenyítő kihívás szellemi közegét teremtette meg.

Csokonai Fazekas Mihály költészetére gyakorolt hatásának tényeit gondosan tárta fel Julow Viktor monográfiája,²⁷³ az *ionicus a minore* ritka sorfajtajának alkalmazásától a versengő érzékenységek témáján át az anakreóni dalokig, amelyek a Fazekas-oeuvre meglepően jelentékeny hányadát teszik ki: tizenöt anakreóni verset írt, s vélhetően éppen akkortájt, amikor Csokonai összeállította *Anakreóni dalok* című kötetének anyagát. A Julow Viktor által megfigyelt összefüggéseket azonban tovább is bővíthetjük; így például nehezen képzelhető el, hogy Fazekas szövegei között Csokonaitól függetlenül bukkant volna fel az egyetemes katasztrófának az a képzete, amely a világegyetem newtoni magyarázatával van összefüggésben s amelyet nálunk (jelenlegi tudomásunk szerint) csak Horváth Ádám és nagy valószínűséggel az ő nyomán Csokonai szólaltatott meg. Az univerzumnak Newton szerint szüksége van az Isten jobbító és korrigáló kezének munkájára, e *manus emendatrix* nélkül az a nyugalomhoz és a halálhoz térne vissza. Horváth Ádám az 1780-as évek végén – szólunk róla – többször is elképzelte ezt a lehetőséget, de nyomai jelen vannak a Csokonai-életműben is. A *kétségbeesett*

²⁷² Dombly Márton: *Csokonai élete*. Budapest, 1955. 43.

²⁷³ Julow Viktor *i. m.* 149–184.

szerelem című Fazekas-vers ebből a szempontból félreismerhetetlen motívumokat tartalmaz. Amikor azt olvassuk, hogy „Melly könnyen kortyan el ez a nagy / Minden! az elmállott fénytetek cifra világa / Mint hal, s mint elegyül a koválygó komor éjnek / Bolyhaival...”,²⁷⁴ akkor e ragyogó sorok és a fent említett tematika között az összefüggést nehezen lehetne kétségbevonni. Márpedig így aligha valószínű, hogy közvetlenül Ruzsánda-ihlette versről lenne szó. Ez a képzetkör – ha nem is lehet teljesen kizárni, de – nyilván nem a törökök ellen háborúskodó Fazekasban fogant meg a moldvai táborozás alatt, sokkal valószínűbb, hogy a Csokonai-val való beszélgetések adták az információt, s a szép moldvai lány alakja csak emlék a versben, még ha az egész vers ennek a szerelemnek a visszhangzása is.

De az inspirációt a konkrét és kimutatható vagy valószínűsíthető összefüggéseken túl mégis általánosabb értelemben kell felfognunk, s eredménye abban mutatkozik meg, hogy Fazekas Mihály számára életének költői szempontból termékeny időszaka e barátság idejére esett. Ha a készülő versek esetleg nem árulkodnak is közvetlen módon Csokonai jelenlétéről, az igen, hogy egyáltalán készülnek versek. A „druszá”-val való megismerkedés előtt Fazekas kevés költeményt írt, annak halála után úgyszintén. Mindez arra utal, hogy Csokonai jelenlétében a költészet jelentősége látványosan növekedett meg a kivételes tehetséggel rendelkező, de igazából nem különösebben ambíciózus idősebb poéta számára. Ne feledjük: Fazekas főművét, a *Lúdas Matyit* ugyancsak ebben az időkorban, 1804-ben írta, s bár ennek semmiféle köze nincs a Csokonai által művelt poézishez, de vélhetően igaza van Julow Vikornak, amikor a mű születését a *Dorottyával* hozza összefüggésbe,²⁷⁵ amelyről egyébként a kvietált főhadnagy két fiktív levélben is bírálatot mondott.²⁷⁶ Ez a kis baráti hangú és – végül is – egyáltalán nem megalapozatlan kritikai dörmögés távolról ugyan, de összefüggésben van azzal, amire ugyancsak elég feltűnő jelek utalnak: e barátság háttérében az intellektuális viszony egyáltalán nem volt felhőtlen. A két költő között igen lényeges eltérések nyomaira is bukkanhatunk. Nem arról van szó, mintha Fazekast nyomasztotta volna a fiatalabb társ zsenialitása. Az inspiráció nyilvánvaló tényei mögül is jól kitetszik, hogy az idősebb társ költőként is szuverén személyiség volt, ha megszólalt, mindig a saját hangján szólalt meg, vagy legalábbis szabadon választotta mintáit. A nézeteltérések két eltérő lelkialkatú és sorsú férfi életpaszatlatának eltéréseiben gyökereznek. Fazekas olyan kérdésekben nem ért egyet barátjával, amelyek Csokonai számára éppen utolsó éveiben s éppen egész intellektuális élete szempontjából voltak sorsdöntő kérdések, s ha távolról sem ennyire, de azért fontosak voltak Fazekas Mihály számára is.

Ezzel kapcsolatban két költeményének tanulságairól kell szólnunk. Az egyik *Az öröm tündérsége* címet viseli, s a kritikai kiadás – mivel feltűnik benne Ámeli alakja – a korai versek közé sorolja.²⁷⁷ A költemény szövegében azonban olyan reminiscenciák bukkanak fel, amelyek Csokonai, ráadásul a kései Csokonai verseinek világát idézik, így ezt az időrendi besorolást legalábbis kétségesnek kell tartanunk. Ugyanakkor nem egyszerűen szövegegyezésről

²⁷⁴ FMÖM I. 20.

²⁷⁵ Julow Viktor *i. m.* 225.

²⁷⁶ FMÖM II. 14–24.

²⁷⁷ FMÖM I. 28–29. és 217–218.

van szó, hanem olyan megfelelésekről, amelyek közvetlenül utalnak Csokonai 1800 utáni életproblémáira. A rejtett Csokonai-idézetek vagy Csokonai-művekre való utalások középpontjában *Az ember, a poézis első tárgya* című verssel s részben a *Halotti versekkel* való vita áll. Ez a vita szeretetteljes és humoros tónusú, de egyértelmű és határozott: a vers közepe táján leírt s a költeményben bekövetkező fordulatot megelőző gondolkodói helyzet nyíltan is az imént említett Csokonai-versekben leírt helyzetre utal vissza. „S gyepágyamról mint egy kis isten felkelvén / Menyezete alá mentem fás kertemnek / És ott szabad folyást engedtem eszemnek / Melly a nyughatatlan vizsgálás szárnyain / Túlszállt a halandó látás határain / S a nagy mindenségnek már csaknem felette / Lengvén, kis lakhelyét el is felejtette / Már az örök végzés szent kabinéjába / Csaknem belenézett az egek titkába...” – de ily „kis istenségnél föbb” méltóságában²⁷⁸ egyszerre Ámeli ugrik a nyakába, a zöld gyepre dőlnek, s szerelmes „öszvebunyolódásukból” a „Lóra, lóra” kiáltás ébreszti. Vagyis: mindez csak álom volt. Ámeli éppen abban a pillanatban jelenik meg a versben, amikor *Az ember, a poézis első tárgyában* – a lényegét illetően hasonló helyzetben – megszólal a „levegői hang”, az egek titkait fürkésző költőt letaszítja gondolatai lebegéséből és csupa porrá és hamuvá teszi. A verset utolsó sora („Mi a patvar! Hát én ezt mind csak álmodtam?”) közvetlenül kapcsolja egy másik, teljesen hasonló ihletkörben fogant Fazekas-költeményhez, amely éppen az *Álom* címet viseli,²⁷⁹ s amelyben ugyancsak találkozunk Csokonaira vonatkozatható utalásokkal. A versforma is *Az ember, a poézis első tárgyának* versformájával azonos: aszklepiádészi strófákban készült, a befejezés pedig *Az Öröm tündérségének* visszhangzása, azt bizonygatja, hogy miként teszi „büszke eszünk kevés / Fellengzéseit is” semmivé „Egy két rózsalevéllal / Egy kis furcsa lány keze”.

E verseket nemcsak rejtett (vagy nem is olyan rejtett) utalások kapcsolják a költőtárhoz, hanem a bennük megfogalmazott álláspont is; egyébként nehezen lenne érthető, hogy főhadnagy Fazekas úr miért érvel olyan szellemesen és erőteljesen amellett, hogy ne foglalkozunk a metafizika hozzáférhetetlen kérdéseivel, amikor tudjuk, hogy Csokonai élete utolsó éveiben igen sokat foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Fazekas is tudta, hiszen barátjáról alkotott képében a filozófus poéta vonásai az uralkodó vonások – erről éppen úgy tanúskodik a Csokonai halálára írott verse, mint a *Cs. és F.* című költemény,²⁸⁰ amelyben a már halott költőtárs a korábban elhunyt Földi Jánostól megkapja a választ a *Halotti versekben* feszegetett kérdésekre. Tudjuk azt is, hogy Csokonai töprengései mind költői, mind gondolkodói szempontból igen termékenyeknek bizonyultak, Fazekas polemikus versei pedig igényes és színvonalas alkotások ugyan, fő értékük azonban a szelíd és szeretetteljes, humorba, sőt paródiába hajló szkepszis egy filozófusi attitűd iránt, hiszen gondolatilag meglehetősen banális álláspontot védenek. Annak ellenére, hogy a két poéta magatartása között formálisan nem látszik olyan nagynak az eltérés – míg Csokonai azt bizonyítja be, hogy a végső dolgokról *nem* rendelkezhetünk megbízható tudással, Fazekas pedig

²⁷⁸ Az „isten” vagy „istenség” szónak az emberre vonatkozó használatával a kor irodalmában csak Csokonai-nál találkoztunk: a *Halotti versek* első részében a lelket ő nevezi a test „kis-planétája” „teremtett istené”-nek.

²⁷⁹ FMÖM I. 43–45.

²⁸⁰ FMÖM I. 87–91.

ezt bizonyításra sem szoruló evidenciaként kezeli –, valójában nagyon is különböző nézetekről van szó. Csokonai *így* (mint majd róla szólva részletesen is megmutatjuk) ahhoz a tanuláshoz jut el, hogy csak az emberi világot tanulmányozva szerezhetünk információkat a metafizika kérdéseiről, másfelől elindulva gondolkodásunk antinómiába fordul, Fazekas pedig *így* marad meg a vallás hagyományos és megszokott körletében. Ezek a versek azonban nyilván nem a költőtárs meggyőzése, de talán nem is saját meggyőződésének védelmében készültek, nem magát óvta az örvénytől, amely a fiatal barát egész intellektuális léte szempontjából alapvető kérdések mögött kavargott. Ez a csendes és szelíd vita Fazekas részéről vélhetően a Város védelme volt. Az a bölcséleti nyugtalanság, amelybe Csokonai belebonyolódott, ha közvetlenül nem is, de távlatilag legalább olyan veszedelmet rejtett magában a „kálvinista Róma” szempontjából, mint az a megoldás, amely felé a fiatal költő halála előtt megtette a döntő lépéseket. S ezt „Debrecen bajnoka” talán nemcsak sejtette, de tudta is. 1804 áprilisában, ama nagyváradi temetésen a *Halotti verseket* oly szenvedélyes teátralitással előadó Vitéz mögött a königsbergi bölcsező, Immanuel Kant roppant árnya magasodott a gyászoló gyülekezet fölé,²⁸¹ s nála nem volt veszedelmesebb ellenfél Fazekas városának szellemisége szempontjából.

A Csokonai Vitéz Mihállyal való barátkozás többféleképpen is befolyásolta tehát Fazekas Mihály költői tevékenységét, legfőképpen azonban úgy, hogy termékenyítő kihívást jelentett: az ifjú társ jelenlétében az idősebb barát kimutathatóan fontosabb dolognak tartotta az irodalom művelését, mint máskor, életének más időszakában. Ha ugyanis egész pályafutását tekintjük, sok jel utal rá, hogy számára az irodalom nem különbözött más tevékenységi területektől, ő figyelmével hol az egyiket, hol a másikat tüntette ki, s nem állíthatjuk, hogy közöttük valamiféle hierarchikus rendet látott volna. Sőt az a munka, amely bizonyosan a legtöbb erőfeszítést követelte tőle, meglehetősen távol esett a költészettől. Életének e nagy vállalkozása a nevezetes *Füvészkönyv* volt, a rengeteg szellemi energiával és fizikai fáradtsággal készülő gyűjteményre éveket áldozott: a sógorával, Diószegi Sámuellel létrehozott opus a magyar tudománytörténet jeles teljesítményei között foglal helyet.²⁸² De az az elméleti érzékenység is figyelemre méltó, amellyel ezt a gyűjtő és rendszerező tevékenységet kísérte. A tudomány hasznosságáról kialakított álláspontja – amely szerint az öncélú tudományművelés előbbre-való, mint a haszonelvű, hiszen ha valamit nem ismerünk, nem ismerhetjük a hasznot sem, amelyet hozhat²⁸³ – napjainkban is érvényes felismerés, s még inkább az volt a maga korában, amikor hitsorsosai még a vallás oktatását is a közvetlen hasznosság szolgálatába igyekeztek állítani.²⁸⁴ Ismeretes az a buzgalom, amellyel élete utolsó évtizedében felvilágosult szellemű kalendáriumát szerkesztette. Ekkortájt a csillagászat titkaiba mélyedt el: az égitestekről írott sorozata arról tanúskodik, hogy

²⁸¹ Bíró Ferenc: *A lélek halhatatlansága istenfogalmáról*. ItK, 1983. 259–266. Kant és a XVIII. századvégi magyar protestantizmus viszonyára I. Horkai László: *Kant első magyar követői*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 201–228.

²⁸² Julow Viktor *i. m.*

²⁸³ FMÖM II. 30.

²⁸⁴ L. Mészáros István *A tankönyvíró Kazinczy című tanulmányának* (ItK, 1982. 527–538.) tanulságait.

ezen a területen is komoly tájékozottságra tett szert.²⁸⁵ Ha mindehhez hozzávesszük önzetlenül és szenvedélyesen végzett közéleti működését, akkor megállapíthatjuk, hogy Fazekas számára az irodalom csak az egyik tevékenységi terület volt, s egész életpályáját tekintve előtérbe csak akkor került, amikor úgy alakultak emberi kapcsolatai, életkörülményei vagy éppen hangulata. Ebben – mint már utaltunk rá – vélhetően az játszott közre, hogy ő a nyelvi-irodalmi mozgalom kibontakozásának idejét a hazai kulturális élettől távol töltötte, s így csak korlátozottan hatotta át az az energia, amely a nyelv, a nemzet és az irodalom fogalmainak összekapcsolódásával szabadult fel a nyolcvanas-kilencvenes évek magyar szellemi életében, s amely energia a nemzeti nyelvű irodalomművelés addig nem ismert presztízsét teremtette meg. Az ő költői tevékenysége vélhetően ezért volt sokkal inkább kiszolgáltatva az esetlegességeknek, mint a hozzá mérhető tehetségű kortársaké. Miközben e kortársak számára az irodalomművelés minden mást háttérbe szorító szenvedélyként jelenik meg, az ő számára a pillanaton múltott, hogy a tudomány, a gazdaság vagy éppen Debrecen ügyes-bajos dolgai vonzották magukhoz érdeklődését. Ez azonban csak jellemzi, de semmiképpen nem minősíti irodalmi tevékenységét (a megalkotott remekművek az alkotás körülményeitől függetlenül is remekművek), az oeuvre-nek azonban jó néhány olyan vonása van, amely e beállítottsággal van összefüggésben. Ez magyarázza az életmű létrejöttének már emlegetett időbeli egyenetlenségét, hogy tehát ihlete hosszú éveken át volt képes szunnyadozni, de ez magyarázhatja azt a feltűnő tény is, hogy Fazekas Mihály – költőként – egyáltalán nem kereste a nyilvánosságot. A főmű, a *Lúdas Matyi* sorsa közismert: a megírás után több mint tíz évig nem jelent meg, s akkor is kalózkidrásban kellett napvilágot látnia, hogy a költő maga vegye kézbe szülte sorsát.²⁸⁶ Önálló verseskötetet nem publikált, pályája e tekintetben a felvilágosodás korának idő előtt elhunyt fiatal poétaival egyezik, csak hát ő több mint hatvan évet élt, és anyagi akadályai aligha lehettek egy verseskönyv közzétételének. Alighanem az ihlet egyenetlen működésével van összefüggésben a viszonylag kis terjedelmű életmű viszonylag nagy változatossága, a versek között kevés az összekötő szál, némi túlzással szólva: ahány vers, annyi költői arc néz ránk. Viszont ez a változatos érdeklődésű, a Múzsával csak alkalmi kapcsolatokat létesítő poéta az irodalom mesterségbeli dolgai iránt rendkívül fogékony, ugyanakkor a nyelvi kifejezés nagy erejével és kivételes kompozíciós ösztönnel megáldott tehetség volt. Ez volt a feltétele annak, hogy fel-fel támadó ihlete otthonosan mozgott szinte minden területén a költésnek, hogy a szerelmi lírában, az elbeszélő költeményben, a tájleíró költészetben vagy a népies dalban egyaránt nagy értékek létrehozására volt képes.

Vegyük most közelebbről szemügyre néhány jelentős művét. Ha az imént azt mondtuk, hogy Fazekas versei között nagyobb távolságok vannak, mint más költők esetében, ez különösen áll legsikerültebb alkotásaira: a legkevésbé ezek hasonlítanak egymásra. De ezeken érződik a legkevésbé a fiatalon elhunyt nagy barát hatása is. A Fazekas által elért költői minőség

²⁸⁵ L. FMÖM II. 41–49. és 56–65. Érdekes és elgondolkodtató adalék, hogy a Jupiterről szóló kis szöveg szó szerint olvasható a Péczeli József által szerkesztett Mindenés Gyűjtemény VI. kötetében (11–15.), 1792-ben. Vö. Bíró Ferenc: *Péczeli József*. ItK, 1965. 431. Nem zárható ki, hogy a katonáskodó Fazekas levelezője volt a lapnak, az tudniillik valószínűtlen, hogy innen másolta volna ki írását.

²⁸⁶ FMÖM I. 286–308.

kiváltképpen csak rá jellemző, még inspirációt vagy mintát sem könnyen találunk mögöttük. Nem kizárólag remekművekről van szó, de minden szövegből sugárzik a kivételes költői erő.

Remekműnek tekinthető a *Mint mikor a nap* címmel ismert rövid, mindössze tizenkét soros költeménye.²⁸⁷ Ámeli-versről van szó, s ha talán nem is pontosan 1796-ban keletkezett, valószínű, hogy közeli emlék lehetett a szép francia vagy belga lány emléke. Vélhetően a korai versek közül való. Szépségének egyik forrása rendkívüli tömörségéből ered, a tömörség pedig – ami megsokszorozza a hangulati hatást – a különböző elemek egymásba játszásában áll: pillanatot ennyire telítetten kevesen ábrázoltak a magyar költészet történetében. A szinesztézia alkalmazása feltehetően ösztönös, nem stilisztikai eszköz, hanem egy sajátos szemlélet eredménye. Az olvasó elsőként a versben leírt esemény módjának és terének egymásba való áttűnését érzékeli. A rövid, tizenkét hexameterből álló mű túlnyomó része egyetlen hasonlat – a nap búcsúzik úgy a világtól, ahogy Ámeli tőle –, de olyan hasonlat, amelyben a két elem szokatlanul távol kerül egymástól: a „*Mint mikor a nap...*” kezdet után csak az ötödik(!) sorban teljeseedik ki a hasonlítás („Ámelim így...”). Mivel pedig e távolságot – a közbeeső verssorokat – egy naplemente áhítatosan szép leírása tölti ki, amely folytatódik majd a következő sorokban is, a hasonlat egyik tagja az olvasó képzetében is azzá a tájjá alakul át, ahol a szerelmesek búcsúja lezajlik. De nem csak a mi képzetünkben. A folytatásban a hasonlat részeként előrajzolódó vidék ugyanis valóban, immár a szövegben is önálló életre kel: „Majd rólatok elfeketült fák...” Volt értelmezője a költeménynek – maga is nagy költő: Illyés Gyula – aki „olajnyomat”-szerűnek látta a verset,²⁸⁸ pedig itt a természeti környezet (mint láttuk) eredetileg a hasonlítás része csak, és kezdetben még egyáltalán nincs önálló élete. A továbbiakban ugyanakkor ez a hasonlatból kinövő táj ismét dimenziót vált, a leírás metaforába olvad át, amely úgy utal vissza a verskezdetre, hogy ellentété alakítja: a naphoz hasonlított Ámelivel az élet fénye és melege búcsúzik, ám az ő távozása – éles ellentétben az égitest búcsújával – végleges, az éjszakára új hajnal jön, az örökre magára maradt költőt viszont beborítja „bús árnyékával” az aggodás és a siralom.

A *Nyár esti dal* kései vers, Fazekas Mihály nagy valószínűséggel 1823-ban írta, unalmában, amikor egy meghülés miatt ágyba kényszerült.²⁸⁹ Faludi Ferenc jellegzetes strófaszerkezetét követi, sőt modorát is. Ez szinte kikényszeríti e szembesítést a mintaképpel, ebben az esetben – figyelembe véve a hasonló tárgyat – a *Tündéerkert* című költeménnyel.²⁹⁰ Faludi műve jobb vers, a reggeli kert örömteli leírásának a lendületét az biztosítja, hogy a tér adta képzeteket időrendbe helyezi át; nem a mi tekintetünk jár körül a kert virágain, hanem ők libbennek elénk egymás után. Fazekas éppen ebben nem követi Faludit, az ő versében a mi tekintetünk járja be az alföldi tájat, a föléje boruló esti égboltot, ahonnan pillantásunk a földre vezet, itt előbb az állatok, majd a növények világa elevenedik meg előttünk, hogy figyelmünk végül egy alvó paraszt alakján

²⁸⁷ FMÖM I. 37.

²⁸⁸ Illyés Gyula: *Magyarok*. I–II. Budapest, é. n. I. 188.

²⁸⁹ FMÖM. I. 101–102., illetve 265–266. Julow Viktor elemzése: *Fazekas Mihály Nyár esti dala*. In: *Árkádia körül*. Budapest, 1975. 218–227.

²⁹⁰ Vö. *Faludi Ferenc versei*. Összeszedte és jegyzetekkel kísérte Négyesy László. Budapest, 1900. 28–32.

állapodjék meg. A szabatos kereteket némileg rendetlen nyüzsgés feszegeti, a tiszta kontúrokon belül talán túlságosan is zsúfoltan (vagy inkább tetszőlegesen) nyüzsgő az élet. S bár a versnek nincs igazi sodrása, a leírásból nem hiányzik a kohézió, ám főleg a sok nyelvi lelemény – a harmattal „részegült” tarka réttől a „nap éles fényének sullya” alatt elfáradt kaszásig, aki „alva tiszteli” az éjt – biztosítja Fazekas alkotásának kvalitásait.

A *Mint mikor a nap...* szinte irracionális (az elképzeltet létezővé varázsoló) szépségével szemben merőben ellentétes jellegű *A debreceni első kalendáriumba, amelyből az időjövendölés kimaradt* című költeménye.²⁹¹ Ez – mint a címe is utal rá – Fazekas 1819-ben indított vállalkozásának programverse s egyúttal az egyik leghatásosabb megfogalmazása a felvilágosodásra kiváltképpen jellemző emberi magatartásnak.

A babonák világának ő már a vereségét jelentheti be a költemény negyedik versszakában, amelyben némileg szokatlan módon, de igen nagy erővel jelenik meg a felvilágosodás központi szimbóluma: nem a fény űzi el a homályt, a „szabad értelem hevétől” olvadnak szét a babona sötét árnyai, „valamint az ablak / Zuzmarából egy hideg éjszakán nőtt / cifra virági”... A vers szerkezetét a polémia építi: az elutasított „idő jövendölést” ő a babonával azonosítja, amelynek jelentése természetesen tágabb kört ölel fel, s így a polémia dimenziói is kitágulnak. A vita első ízületének ez az azonosítás a feltétele: a babona másutt már vereséget szenvedett s visszavonult, ha pedig ez így van, nem lehet, hogy a vitézség korában élen járó „dicső nemzet”, a magyar az éjben maradjon most, a „világosság kiderült korában”. A versen ennek az érvelési módnak, a „ha... akkor”-nak a logikája vonul végig, a költeményt voltaképpen ez a szövegben nyíltan, a szavak szintjén meg nem jelenő szerkezet építi fel. *Ha* a vitézség korában élen jártunk, *akkor* most sem maradhatunk el a világtól, *ha* semmire nem jó az időjövendölés („Mivel nem értünk / Így az időhöz”), *akkor* kínálkozik a tennivaló: a jövőt bizzuk az egekre, mi ragadjuk meg és hasznosítsuk a jelent, *ha* így teszünk, azaz szorgos munkával töltjük napjainkat, *akkor* boldogulhatunk. Ennek a láncolatos érvelésnek költői minőséget az biztosít, hogy a didaxis életünk értelmezésévé emelkedik. Az időjövendölés elutasításától addig a következtetésig jutottunk, hogy „Várhatunk vidám napokat napokra”, de jól látszik, hogy itt csupán egy lehetőségről van szó – semmi nem biztosítja, hogy ez mindenki számára így is lesz –, viszont más lehetőség nem adatott meg számunkra.

Fazekas Mihály a természetet többször is megverselte: az egyik legkedvesebb témája volt. Főleg a természet ébredése ragadta meg s késztette olyan versek írására, amelyek nagy műgonddal készültek ugyan, de általában nem képesek igazi költészetté emelkedni s főleg azért nem, mert a költőnek nincs más lírai gondolata, mint a puszta elragadtatás. Néhány vers – vagy inkább versrészlet – válik ki ebből a természetből; a teljes művek közül a legjelentősebb kétségtelenül *A tavaszhoz* című költemény.²⁹² Ez Fazekas igen erős hatású versei közé tartozik. A természet szeretete ebben a versben ugyanis abban a szorongásban nyilvánul meg, amellyel a költő a most születő élet esélyeit fürkészi: a „gyenge kökörös”-öt a „fogas fény”-től félti, a „kis madarak” számára viszont az „álnok / Embernek ravaszabb fia” állít csapdát, de ők – tudja róluk

²⁹¹ FMÖM I. 98–99.

²⁹² FMÖM I. 66.

– eleve messze kerülnek a füstös levegőt, amely az emberek jelenlétére utal. A vers nem egyszerűen a születő élet féltését, hanem magát a félelmet állítja előtérbe, s ez a félelem nő a versben. A természet által fenyegetett természetet leíró két versszak után az ember által fenyegetett természetet leíró két versszak következik, de az előző fenyegetés véletlenszerűségével és egyszerűségével szemben itt a szándékosságot és az ismétlődést látjuk. Míg amott van védelem (a „lány szél”, amely anyaállatként óvja a fiatal életet), itt nincs, itt a menekülés a védelem. A természettel való azonosulást egy halk, enyhén paranoid melankólia fejezi ki.

Ezeknek a közelebről megvizsgált verseknek – amelyekkel természetesen nem merítettük ki Fazekas Mihály színvonalas alkotásai sorát – fontos vonása tehát, hogy nemigen hasonlítanak egymásra, általuk meglehetősen eltérő költői minőséget ért el szerzőjük. A szerelmi líra, a gondolati költészet, a dalszerű vagy éppen lélekállapotot kifejező természetleírás körébe tartozó művek nem a megverselt téma, hanem főként a költői dikció tekintetében különböznek egymástól. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy nehezen található közöttük olyan közös vonás, amely miatt minden további nélkül egy költő alkotásainak tekinthetnénk őket. A *Lúdas Matyi* pedig még inkább egyedül áll Fazekas Mihály szövegei között. Itt elbeszélő költeményről van szó, olyan tónusban előadva, amely ugyancsak egyszer – most – szólal meg az életműben. Ezt az elmondottak alapján talán természetesnek tekinthetjük: ha Fazekas elővette tollát, nemcsak arra volt igen nagy esély, hogy magas költői színvonalat érjen el, de arra is, hogy addig készült alkotásaiban még ki nem próbált hangon szólaljon meg.

A *Lúdas Matyi* művészi jellegében tehát egyedi, de minőségében semmiképpen nem társtalan alkotás az életműben.²⁹³ Nem meglepő s főképpen nem új elem a verses elbeszélésben benne feszülő szociális érzékenység sem. Fazekas Mihály számos versében adta tanúbizonyságát annak, hogy mély együttérzéssel viseltetett az egyszerű és kiszolgáltatott emberek világa iránt: a hortobágyi este idillje a fáradtan alvó kaszást veszi körül szeretettel, ahogy a kellete korán jött esőhöz intézett hálaének is a „megijedt nép” nevében szól a rossz termésre spekulálókkal szemben.²⁹⁴ Az elbeszélő költeményben ugyancsak a magyar harmadik rend szavát halljuk, s habár humoros történet keretében, de mégiscsak az önkény szenved látványos vereséget, a hatalmas földesúrral szemben a látszólag esélytelen parasztfiú érvényesíti a maga igazát. A mű ideologikuma mindazonáltal nem egyszerű kérdés és a későbbiekben még vissza kell rá térnünk. Annyi mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy e remekmű létrejötte nem köthető semmiféle aktualitáshoz, eseményhez vagy közhangulathoz. Nem lehet tudni, miért éppen 1804-ben született meg. A leginkább valószínűnek Julow Viktor feltételezése látszik, ő a mű keletkezését a Csokonaival való kapcsolattal hozta összefüggésbe: a *Dorottya* megjelenése valóban felébreszthette Fazekas vetélkedő kedvét,²⁹⁵ s neki ez az epikus emlék volt a tarsolyában, ezt

²⁹³ A mű értelmezéséhez segítségül vett fontosabb tanulmányok: Horváth János: *Csokonai. Csokonai és költő-barátai, Földi és Fazekas*. Budapest, 1936. 75–84.; Szilágyi Ferenc: *A magyar népi epika hagyományai Fazekas Lúdas Matyijában*. Magyar Nyelvőr, 1954. 350–364.; Julow Viktor *i. m.*

²⁹⁴ FMÖM I. 104.

²⁹⁵ Julow Viktor *i. m.*

dolgozta fel. Az ideologikus célzatosságot nem a megírás pillanatából olvashatjuk ki, hanem abból, hogy neki éppen ezt a történetet őrizte meg az emlékezete.

De vajon honnan vette? A *Lúdas Matyival* kapcsolatos kutatások fő kérdése évtizedeken át a forrás kérdése volt. A műnek a szerző által adott műfaji megjelölése „eredeti magyar regé”-ről beszél, miközben elég hamar nyilvánvalóvá vált: az elbeszélte történet szerkezetét tekintve olyan mesecsaládkhoz tartozik, amelynek tagjai számos európai irodalomból verbuválódnak. Igaz, miközben a rokonsági kör félreismerhetetlenül megrajzolható volt, nem voltak kevésbé feltűnőek az eltérések sem az ismert változatoktól. A tudományos közvélemény sokáig úgy vélte, hogy Fazekas nyugat-európai katonáskodása idején találkozott azzal a variánssal, amelyet felhasználva létrehozta művét.²⁹⁶ A múlt század végén a kutatók (köztük a kiváló folklorista, Katona Lajos) sok, a *Lúdas Matyival* azonos szerkezetű és a népi hagyományban élő vagy onnan származó történetre bukkantak, amelyek közül egy katalán mese és egy francia fabliau áll a legközelebb Fazekas elbeszélő költeményéhez. A kritikai kiadás megjelenése (1955) után a magyar néprajzkutatók kimutatták, hogy hasonló mesék nemcsak a nyugati, de a keleti népek folklórájában is léteznek. A mesecsaládnak a *Lúdas Matyi* szempontjából teljes történetét végül is Julow Viktor írta meg *A nippuri szegény ember meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai népmese-mintájának kérdése* című tanulmányában. Ez az 1963-ban, az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent értekezés rámutat valamennyi változat kétségkívül legrégebb s bizonyíthatóan közös ősré, egy Asszíriából, az i. e. VII. századból származó ékírásos agyagtáblán megörökített történetre, amely innen indult el nemcsak nyugati, de északkeleti vándorútjára is.²⁹⁷ A forráskérdés történetében a nagy fordulatot az hozta meg, hogy kiderült: a világirodalomban élő sok változat közül nem a nyugati, hanem a keleti variánsok állnak közelebb Matyi históriájához, amelyek között (mint Korompay Bertalan feltárta) van orosz és ukrán,²⁹⁸ de (s erről Faragó József írt tanulmányt) vannak moldvai, csángó és román nyelvű történetek is.²⁹⁹ Fazekas művéhez különösen egy román nyelven rögzített változat áll közel. Mindent figyelembe véve aligha lehet kétséges, hogy Fazekas a moldvai hadjárat során ismerkedett meg a történettel, amely egyszerre s feltehetően több változatban is terjedt románul és a csángók által beszélt magyar nyelven. Talán erre utal a műfajmegjelölés („eredeti magyar regé”) *eredeti* szava, amely lehet, hogy nem azt jelenti, hogy *originális*, hanem csak azt, hogy magyar *eredetbéli* munkáról van szó.³⁰⁰ Azaz: az „eredeti” szóval Fazekas nem zárja ki, hogy kölcsönözte a mesét, csak azt zárja ki, hogy más irodalomból kölcsönözte volna – végül is az alcím nem azt mondja, hogy „eredeti regé”, hanem azt, hogy „eredeti magyar regé”. Mivel a történet együtt élt a román és a romániai magyar nyelvű kultúrákban s mivel a román változatokhoz Fazekas nyelvi okokból nem

²⁹⁶ A *Lúdas Matyi* forrásaira vonatkozó korábbi szakirodalom összefoglalása: FMÖM I. 308–311.

²⁹⁷ ItK, 1963. 678–690.

²⁹⁸ Korompay Bertalan: *Lúdas Matyi meséje az ukrán és orosz néphagyományban*. In: *Pais Emlékkönyv*. Budapest, 1956. 496–502.

²⁹⁹ Faragó József: *Egy moldvai Lúdas Matyi mese*. Nyelvtudományi Közlemények, 1960. 255–268.

³⁰⁰ Faragó József: *Fazekas Lúdas Matyija mint „eredeti magyar regé”*. Igaz Szó, 1966. 276–284.

juthatott közel – nem maradt fenn adat, hogy ismerte volna keleti szomszédaink nyelvét –, a történet esetleg magyarul hallotta a moldvai táborozás alatt.

Akárhogyan van is, Fazekas Mihály a *Lúdas Matyi* meséjének szerkezetét ősi eredetű s mind a nyugati, mind a keleti népek folklórában és irodalmában elterjedt történetből vette. Ez a tény azonban – természetesen – önmagában véve semmit nem jelent a mű eredetisége szempontjából, hiszen a görög drámairodalomtól Shakespeare-en át napjaink szerzőiig a világirodalom megannyi művének tanulsága szerint teljesen közömbös, hogy van-e vagy nincs epikai előzmény: a művet a (bárhonnan merített) történetből a mindig egyéni narrációs aktus teremti meg, s ennek folyamatában dől el a létrehozott alkotás minősége. Ezt tekintve gyorsan érzékelhető, hogy Fazekas mennyire szuverén elbeszélő. Az elmondott történetnek valójában csak a váza van rokonságban a mesecsaláddal, de a mű egészének cselekményét, couleur locale-ját, szereplőit, a lélektani motivációkat illetően a *Lúdas Matyi* nemcsak eltér bármely változattól, de alapvetően más is, mint a többi változat: a mű az ősi mese-szerkezetnek teljesen egyéni artikulációja. A főhős édesanyjától a harmadik „levonás”-ban közreműködő parasztleányig lényegében minden részlet Fazekas leleménye. A hagyományos szerkezetre a XVIII. század végi magyar vidék életének a teljesség ígézetével ható, árnyalatos és ötletes megidézése épül. Ám a mű cselekményének egyéni színekkel telített s minden vonatkozásban koherens kialakítása csak az egyik, mondhatni szükséges, de nem elégséges feltétel teljesítése volt a remekmű létrehozása felé vezető úton. A *Lúdas Matyi* minőségében az játszik döntő szerepet, aminek a mesealakítás is csupán részmozzanata: a mód, ahogyan a költő elbeszéli történetét. Matyi története is azon művek családjába tartozik, amelyekben az elbeszélő erőteljesen van jelen az olvasó és az elvont történet között: mindent az ő szemével látunk és az ő hangján hallunk. Ennek az elbeszélő technikának a *Lúdas Matyi* esetében több, egymásra épülő vagy inkább egymásba játszó mozzanata különböztethető meg. Az első – mert leginkább feltűnő – az elbeszélő hangjának közvetlensége, úgy is fogalmazhatnánk: szándékolt és látszólagos pongyolása, olyan hang, amely ha nem is mindig, de gyakorta az élőbeszéd felé közelíti az előadásmódot. Ennek különböző fogásai lehetnek – például töltelék kifejezéseket használ („Már csak elég az...”), úgy tesz, mintha hirtelen nem jutna eszébe valami, máskor meg mintha utólag jutna eszébe (így hozza tudomásunkra hőse nevét is), gyakran és szívesen él köznapi szavakkal („zsémbel”, „bajmol”) vagy elbeszéli a beszélgetéseket is. Ez az ún. *oratio obliqua*, amelyről Horváth János megjegyzi, hogy „nem irodalmi közlőforma”, de rögtön hozzáteszi azt is, hogy Fazekas kezében „csodálatos” tömörséggel és megjelenítő erővel bír.

Ennek az elbeszélő módnak az a szerepe, hogy az író és olvasók között közvetlen kapcsolatot, mondhatni bizalmas viszonyt létesítsen, ugyanakkor hozzájáruljon a mű világának jellemzéséhez is – itt *mintha* a magyar falu mesélőjének a hangja szólalna meg. Ez a népmesei fogásokat is felhasználó közvetlenség azonban mégsem a nép elbeszélőjének közvetlensége, hiszen semmi naiv nincs benne, sőt, ettől az elbeszélő magatartástól nem idegen az olvasóval való ironikus játék sem. Úgy mondja, hogy a póruljárt földesúr esete a hajdani világban történt meg, a „keresztes ponyva hadak” idején – ma már hasonló gaztettek hogyan is fordulhatnak elő? –, de azért elég gyakran és ügyesen szólja el magát és igazítja útba az olvasót: most, a jelenben lezajlott történetet hall. Az áttételes előadásmód, a Horváth János által emlegetett „szemforgató

gunyorosság” lehetősége mindig is ott bujkál az elbeszélés közvetlen hangjában. A szöveggel vigyázni kell, mert nem mindig csak azt mondja, ami szó szerint oda van írva.

De a mű előadásának tónusa más vonatkozásban sem egynemű, s ezt az a körülmény teszi lehetővé, hogy az antikvitas hős-i eposzainak versmértékében, hexameterben van írva. Már Négyesy László megállapította: nemigen lehet arról beszélni, hogy Fazekas a hős-i vers és a népi alakok ellentétét a parodosztikus hatás kedvéért használta volna föl, inkább arra kell felfigyelni, hogy a költő ezt a verselési módot nem egyszerűen az élőbeszédhez közelíti, de voltaképpen ez volt az egyetlen lehetősége arra, hogy versben beszélve az élő nyelvhez jusson közel. A magyaros vers pongyola kezelésével csak pongyola verseket vetett volna papírra. Ez a verselési mód teremti meg ugyanakkor a lehetőséget az elbeszélő hang további változatosságához is, amelynek nagyon sok jele ugyan nincs, de ezek a jelek igen erőteljesek. A csevegő-bizalmas tónus ugyanis nemcsak ironikus játékba tud átváltani, de az igazságszótás kemény hangvételébe is: Lúdas Matyi története végül is az igazság érvényesítésének a története, és bizonyos pillanatokban egyáltalán nem nélkülözi a „hős-i” elemet sem.

A *Lúdas Matyi* esztétikai értékéhez nagymértékben hozzájárul az a mód, ahogyan az elbeszélő a történet idejéhez viszonyul. A költő mindig pontosan érzi, mikor kell lassítani a cselekmény elbeszélésének a menetét, esetleg megállni s részletezni, és azt, hogy mikor kell nagyobb sebességre váltani. Az idővel való gazdálkodás a narrációs aktus legfontosabb mozzanatai közé tartozik, s igen sok példáját idézhetnénk annak, hogy Fazekas milyen mesteri érzékkel bánik vele. Ebből a szempontból a legnehezebb feladat talán a történet elkezdése volt, a semmivé váló suhanc téblábolásától eljutni addig a pillanatig, amikor úgy dönt, hogy kilép a világba. Fazekas olyan észrevétlenül vezeti át hősét ezen az átalakuláson, a folyamatot a kíváncsiság természetes ösztönének felébredésétől a városba menetel ürügyének kitalálásáig annyi lélektani hitellel ábrázolja, ami párját ritkítja a magyar irodalomban. Ezt az egy-két hét alatt lezajló fordulatot a mű mintegy hatvan sorban beszéli el, más esetekben viszont éveket ugrunk át néhány mondattal. Rámutattak már arra is, hogy milyen változatossággal, tapintatos elhallgatásokkal vagy éppen feszültségfokozó részletezésekkel írja le Matyi akcióit. A történet elmondásának itt egészen kivételes érzéke működik, Fazekas valóban a legjobb kompozíciós ösztönrel megáldott magyar költők közé számítható.

A Fazekas munkásságával foglalkozó szakirodalmon végigvonul egy nyílt-hallgatólagos vita a *Lúdas Matyi* ideologikumáról: vajon forradalmi műről van szó, Petőfi szellemének korai jelentkezéséről (az ő „reális harci stratégiája nélkül”) vagy a felvilágosodás filantrópiája szóval csupán meg, esetleg azzal kísérjük meg feloldani a dilemmát, hogy a műben ábrázolt igazságszolgáltatás végül is egy mesés történet keretei között helyezkedik el és így nem is kell annyira komolyan venni. A magunk részéről úgy véljük, hogy a kérdés egyik módon sem oldható meg, sőt, igazából teljes értékű válasz nem is adható rá. Az az *erkölcsi* felháborodás, amely Matyiban feltámad, egyáltalán nem riad vissza a *tettlegeességtől*, sőt, éppen ez a lényege: a fogatfogért elvet nemcsak vallja, de kíméletlenül meg is valósítja. Ez a fajta felháborodás nyilván nem igazán kapcsolható össze filantróp érzelmekkel. A *morális* keménység ugyanakkor nem jár együtt – nem látható, hogy együtt járna – a *közjogi* állapotok megváltoztatására irányuló tervekkel. Forradalmi változásokról nincs szó, csak Döbrögi bűnhődik, olyannyira, hogy a kapott

lecke hatására jó útra tér. A felháborodás azonban aligha csak erkölcsi alapokon áll, Fazekas Mihály nyilván nem írta volna meg egy gonosz földesúr bűnhődésének a történetét, ha egyébként és általában kedvelte volna a földesurakat. A műben mindenképpen benne működik a szerző meggyőződése, aki nyilván ellenségesen tekint arra a társadalmi berendezkedésre, amely nemesi ellenőrzés alatt áll, a *mű* maga azonban csak jelzi ennek az indulatnak a működését, de nem tárja fel ennek az indulatnak természetét és fogalmi hátterét. Bizonyosnak valóban csak az látszik, hogy Fazekas Mihály ellenséges viszonyban volt a nemesi Magyarországgal, még ha ez a Magyarország egyre inkább a polgárosuló nemesek Magyarországa volt is. Igazán nagy változásokra azonban aligha volna lehetőség. Ezért talán érthető, ha ezzel az érzelemmel hozzuk összefüggésbe azt a körülményt, hogy ő vonzódott a mindenkori uralkodóhoz – a királyi hatalomban ellenerőt látott a nemesek világával szemben.

Fazekas a nemesi Magyarország elől húzódott vissza szülővárosába, de ez ellen védekezve lépik át politikusi aspirációi az ország határait is. S ez a mozdulat ott van az elbeszélő költeményben, hiszen Matyi egy tágasabb világban, vélhetően – hol másutt? – a monarchia országaiban szerezte meg azt a felkészültséget, amely szükséges volt számára igazsága érvényre juttatásához.

A szent öreg

Virág Benedek (1754–1830)

A dunántúli jobbágycsaládból származó pálos több mint fél évszázadon át volt a magyar irodalmi élet kedvence. A hetvenes években indítja el az irodalmi pályán Bessenyei példája,³⁰¹ s az évtized alighanem legnagyobb költői tehetsége, Ányos Pál hamarosan megjósolja, hogy belőle „országunknak lesz főbb versszerzője” (*Virág Benedeknek*, Buda, 15. november 1777).³⁰² Tíz év múlva vélhetően ő áll a legközelebb Batsányi Jánoshoz: folyóiratának, a kassai Magyar Museumnak főmunkatársa, s az irodalmi vezérségre törekvő, energikus ifjú poéta hozzá írja első, igazán jelentős versét, a *Serkentő választ*.³⁰³ Az 1790-es évek végén Csokonaival barátkozik, ennek emléke egy szép, a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjének fontos művei közé tartozó költemény, a *Virág Benedek úrhoz*. 1801 után pedig Kazinczy Ferenc legszűkebb körének a tagja, s lehet, hogy éppen ő volt a legjelentősebb magyar költő Széphalom számára, mindenesetre az irodalmi küzdelmekben a nyelvújítási harc vezérének legtöbbször idézett példái

³⁰¹ Virág Benedek erről többször nyilatkozik, vö. például Kaz. Lev. II. 55. *Bessenyei emlékezete* című epigrammája így kezdődik: „Amely tűz bennem még tart, s míg bennem az élet / Tartand, teneked hálaadó köszönöm...” L. *Virág Benedek poétai munkái*. Harmadik, teljesebb kiadás Toldy Ferenc által. Pest, 1863. 177. Ez egyébként Virág Benedek műveinek legteljesebb kiadása. Napjainkban igényes válogatást Lőkös István készített: *Virág Benedek válogatott művei*. Budapest, 1980.

³⁰² *Ányos Pál versei*. Sajtó alá rendezte Császár Elemér. Budapest, 1907. 128.

³⁰³ *Batsányi János Összes Művei*. I. Versek. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, 1953. 20–24.

közé tartozik.³⁰⁴ Az 1820-as években majd a fiatal romantikus nemzedék „szent öregje”-ként látjuk, akinek szegényes otthonába áhítattal zarándokolnak az új irodalom ifjú tehetségei.³⁰⁵ Megkockáztatható az állítás: a magyar irodalom történetében aligha volt még egy literátor, akit ilyen hosszú időn át annyi, oly sokféle (ízlést és temperamentumot tekintve egyaránt sokféle) s kiemelkedő képességű író társ kedvelt és tisztelt volna élete során. Végül azonban már nemcsak az író társak. Feltehetően ő volt az első hazai író, akinek temetése – bizonyára különösebb szervezés nélkül – nemzeti szertarássá alakult át,³⁰⁶ utolsó útjára fáklyát vivő emberek sokasága és a tabáni plébániatemplom harangjának folyamatos kongása kísérte.

A felmerült kérdésre – vajon miért? – valószínű, hogy nem adható teljes válasz. Egyáltalán nem biztos, hogy – mondjuk – Ányos Pál ugyanazokat a költői vagy emberi minőségeket értékelte társában, mint – például – Kazinczy Ferenc, s az életműben sem tűnnek elő könnyen olyan mozzanatok, amelyek miatt ma természetesnek tekinthetnénk e különleges karrier kialakulását. Virág Benedek rendje feloszlatása után világi papként Székesfehérvárott tanít, majd 1794-ben Budán telepszik le, a Tabánban, s haláláig nem változtatja sem lakhelyét, sem életmódját. Állást kínálnak neki, ő azonban végül is a függetlenséget választja, kis nyugdíjából legendás szegénységben, idejét és erőit a nemzeti literatúra ügyének szentelve élt.³⁰⁷ Sokat írt – több mint negyven kiadvány került ki a tolla alól –, de életművében valóban nem könnyen lehet felfedezni azokat az elemeket, amelyek sikereihez alapul szolgálhattak. Feltétlen színvonalas teljesítmények állnak mögötte, de hasonlókat – hasonló sikerek nélkül – jó néhány író társra létrehozott a korban. Még az oeuvre általános vonásai is sok hasonlóságot mutatnak a vele egyívású papköltőkkel. Sokat fordít (1804 és 1823 között lényegében megszólaltatja magyarul a teljes Horatiust) s viszonylag kevés önálló verset ír. 1799 után a következő kötetére több mint egy évtizedet kellett várniok olvasóinak, s már abban is inkább fordításokat találhattak, mint

³⁰⁴ L. Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest, 1990) című monográfiájának vonatkozó utalásait.

³⁰⁵ Virág Benedek és az 1820-as évek fiatal irodalmának viszonyára meglehetősen sok adat maradt fenn, néhány fontos és jellemző vonatkozásra utalunk csak. L. Szalay Gyula: *Virág Benedek élete és művei*. Budapest, 1889. 75–79. és 86.; Toldy Ferenc: *Irodalmi arcképek*. Budapest, 1878. 38–18.; *Vörösmarty Mihály Összes Művei*. Kritikai kiadás. I. Kisebb költemények. Sajtó alá rendezte Horváth Károly. Budapest, 1960. 272–274. *Virág Benedekhez*. Jegyzetek: 629–631. és II. Kisebb költemények. Sajtó alá rendezte Horváth Károly. Budapest, 1960. 113. *Budai temető*. Jegyzetek: 417–419. Ezzel a témakörrel kapcsolatban igen beszédes adatra hívta fel a figyelmemet Fenyő István. A Fővárosi Lapok 1879-es évfolyamának 264. számában (XI. 16.) a *Szalay László poéta zsöngéje* című cikkből kiderül, hogy Virágot Szalay László is rendszeresen látogatta, először 1827 májusában kereste fel két barátjával, 1828-ban pedig verssel köszöntötte névnapján. Virág Benedek halál utáni reputációjára I. Cifka Péter sok tanulságot tartalmazó tanulmányát *Virág Benedek emlékműve*. ItK, 1991. 631–644.

³⁰⁶ L. Szalay Gyula *i. m.* 95.

³⁰⁷ Virág Benedek életrajzára és jellemére Toldy Ferenc és Szalay Gyula id. tanulmányai mellett I. Szauder József: *Ihletek, műsák Virág és Berzsenyi között*. In: *Az Este és Az Álom*. Budapest, 1971. 270–296.

eredeti műveket. A *Magyar Századok* című vállalkozása³⁰⁸ sem válik ki különösebben élesebb kontúrokkal a környezetből: tudománynak könnyed, személyes hangú történelmi esszének nehézkes, műfaji szempontból sem hozott újdonságot – már a XVIII. század végén több magyar író is kötelességének érezte, hogy elmerüljön (legalább egy könyv erejéig) a magyar múlt viharos századainak eseményeibe. Így, a felületen mozogva kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy Virág Benedek tekintélye nem is költői-írói teljesítményen alapul, s ezt a vélekedést könnyű más oldalról is alátámasztani. Az ő személyiségének egyik, de talán a leginkább feltűnő jegye ugyanis a kitűzött életcélokra és a választott életvitelre az összhangja volt. Ez a poéta nemcsak úgy élt, ahogyan gondolkodott, de ezt az egységet, a szó és a tett egységét látványosan, mindenki másnál látványosabban volt képes megvalósítani. Úgy rendelte alá életét a magyar irodalom ügyének, hogy döntéséből az antik hősök igénytelen egyszerűsége, természetessége és – mindenekelőtt – következetessége sugárzott.³⁰⁹ Ebből a szempontból különös figyelmet érdemel Kazinczy véleménye. Az irodalmi vezér úgy látja költőbarátját, mint aki egyszerre naiv gyermek és igazi férfi,³¹⁰ azaz: mint aki a mindennapi élettől távol, azt talán nem is igazán értve, a saját világában él, aki azonban rendíthetetlen jellemmel óvja e külön világnak az integritását, s viselkedését minden körülmények között e világ által sugallt normák szerint alakítja. Igen valószínű, hogy alakja a kortársak számára több és más volt, mint egy (mégoly kiváló) magyar költő, különleges pályafutásának egyik lényeges vonása éppen abban van, hogy neki sikerült a magyar költőként megjelennie kortársai tekintetében.

A sikerhez azonban ez a körülmény önmagában aligha elegendő, létrehozott értékek fedezete nélkül az irodalom világában nem sokat számít a mégoly áldozatos életvitel sem. S ha Virág Benedek irodalmi népszerűségének minden forrása nem látható is át, az egyik s éppen az elmondottakkal összefüggésben lévő vonatkozást elég tisztán be lehet látni. Az életcélokra és az életvitelre az egysége ugyanis megjelenik az életműben, pontosabban: az életmű egyik s alighanem legjellegzetesebb és legértékesebb produkciójában. Az ő sikere irodalmi siker *is* volt, a XIX. század első két évtizedében élvezett tekintélye nemcsak erkölcsi magatartást, hanem alkotói teljesítményt is honorált. E teljesítmény mára már jórészt – Horváth János szavát használva – „tisztas szürkeséggé” fakult ugyan,³¹¹ de ha verseinek hajdani fényét elhomályosította is az idő, a „görcsös szökből” „gyalult” költeményeknek³¹² van egy csoportja, amelyből ma is jelentékeny költői erő sugárzik, olyan erő, amelyre a kortársak nálunk bizonyára sokkal érzékenyebben reagáltak. E versek Virág Benedek 1799-ben megjelent kötetében

³⁰⁸ Legújabb értelmezés: Mezei Márta: *Virág Benedek és a Magyar Századok*. In: Virág Benedek: *Magyar Századok*. Válogatta és sajtó alá rendezte Mezei Márta. Budapest, 1983. 409–433.

³⁰⁹ Erre vonatkozóan l. Mezei Márta *i. m.* és Lőkös István id. kiadásának bevezető tanulmányát (*Virág Benedek*), 5–23.

³¹⁰ Idézi Szalay Gyula *i. m.* Figyelő, 1888. 114.

³¹¹ Horváth János: *Tanulmányok*. Budapest, 1956. 153.

³¹² Az idézett kifejezések Kosztolányi Dezső közismert verséből. az *Ének Virág Benedekről* című költeményből valók.

találhatók. Alighanem e kis kötet a költő legjelentősebb teljesítménye,³¹³ s ugyanakkor az is igen valószínű, hogy döntő mértékben járult hozzá ahhoz a tekintélyhez, amelyet a poéta élete utolsó három évtizedében élvezett. A magunk részéről e kötet felől látjuk célszerűnek megközelíteni Virág Benedek költészetét, annál is inkább, mert a *Virág Benedek poétai munkái*³¹⁴ különleges helyet foglal el a magyar költészet történetében. De különleges helyet foglal el az életműben is. A költő pályáján ez a döntés könyve, véget vet korábbi s bizonytalan időszakának. Arca e kötettel kapja meg azokat a vonásait, amelyek a későbbiekben sem változnak, sőt, ilyen éles és tiszta fényben nem is látjuk őket többé. Virág Benedek ettől az időtől kezdve válik a klasszikus verselés harcias hívévé. Ő, aki 1790 táján Horatiust is kétsorú magyaros versekbe fordította, ettől kezdve csak antik metrumokban versel, olyannyira, hogy 1820 körül régi magyar egyházi énekeket is klasszikus strófákba ír át.³¹⁵ A klasszikus verselés követése ugyanakkor nemcsak gyakorlat, de program, még hozzá harciasan képviselt program lesz, a poéta keményen elítéli a „kolompázó” (= rímes) verseket, miközben új irányához tradíciót igyekszik teremteni: komoly filológiai munkával gyűjti össze és adja ki azokat a magyar költőket, akik már a régi századokban is deák mód szerint írtak magyar verseket. S nemcsak a verselési módról van szó. Virág Benedek 1800 után egyik sürgős feladatának tartja Horatius *Ars poeticájának* magyarul való megszólaltatását. Az 1799-es kötetével tehát véglegesen irányt változtat s az 1760 óta folyamatosan élő deákos hagyományhoz kapcsolódik. De a kis versgyűjtemény olvasója számára elég gyorsan belátható az is, hogy e kötetben új minőség jelent meg a deákos költészet hazai történetében, új minőség a korábbi s legjelentősebb képviselők, a „klasszikus triász” tagjaihoz képest is. A minőség szót azonban nem szabad elvontan érteni, természetesen nem azt állítjuk, hogy Virág Benedek feltétlenül, nagyságrenddel és mindenkor jobb költő lenne, mint Rájnisi József, Baróti Szabó Dávid vagy Révai Miklós, sőt. Az új minőséget a kötetnek az a vonása képviseli, amelyre közvetetten talán már utaltunk is: e költemények egy önálló költői világ részei, a versek kapcsolatban vannak egymással, a hatás voltaképpen nem is annyira az egyes versekből, mint inkább innen, ha lehet így fogalmazni: a versek *közül* sugárzik. Ez az a teljesítmény, amelyhez nem tudtak eljutni az alkalmoszerű és egymással organikus kapcsolatban nem lévő témákat megverselő elődök. Ők inkább annak a felismerésnek a bűvöletében dolgoztak, hogy a magyar nyelv kiválóan alkalmas a klasszikus verselésre: ihletük elsősorban verstani ihlet volt, ami természetesen nem gátolta őket esetenként igazi költői teljesítmények megteremtésében.

³¹³ Ez egyébként a szakirodalomban uralkodó vélemény is. Toldy Ferenc ezt írja 1863-ban, idézett kiadása bevezetőjében: „Virág először 1799-ben adta költeményeit s e kötettel tetőzött.” (VI.) Mezei Márta pedig így ír 1983-ban megjelent tanulmányában: „írói hírnevét az 1799-ben megjelent verskötelet alapozta meg”. (410.)

³¹⁴ A továbbiakban: VBPM (1799).

³¹⁵ Vö. az *Ad rem publicam* (Carminum I. XIV.) fordítása, Toldy id. kiadásában 78–79. (*Egy hajóhoz*). Ugyanitt: *A zsoltárok közül*. X. („Erős reményem nékem az Úr...”) és CXXIV. („Akik tebenned bíznak uram...”) 75–76.

E poétai világ középpontjában egy poétai szerep áll: a nemzet énekesének a szerepe. A nemzet énekesének Virág Benedek felfogásában jól meghatározott feladata van, műveivel ő emeli át az érdemdús hazafiakat a nemzet emlékezetébe, ő közvetíti tehát a ma élő nemzet és egy bizonyosfajta nemzeti transzcendencia között. Költő nélkül ez az öröklét nem is létezik, hiszen ennek az öröklétnek maga a költészet az otthona és így a biztosító: „Sírjokba dőltek sok jeles emberek / Nevekkal együtt: már csak azok, kiket / Megtisztelt a’ virtust imádó / Muzsa’ ditső neve, nem halandók.”³¹⁶ Kötetét ez a felfogás szervezi jól érzékelhető egységbe, a költészet – a „Muzsa” – e rendkívüli hatalmára vonatkozó meggyőződése szinte minden versre kisugárzik. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a gondolat nem ebben az 1799-es kötetben bukkan fel először a magyar irodalomban sem,³¹⁷ Virág Benedek hagyományt folytat, noha ez nem a deákos elődök tradíciója. A nemzeti költő szerepének hasonló felfogása előtte már többször is felmerült, vele rokon elképzeléssel találkozunk az ifjúkori jó barát, Ányos Pál verseiben is.³¹⁸ A földi dolgok mulandósága fölött töprengő papköltő talált rá az evilági transzcendencia lehetőségére a nemzet keretei között: a hazáért haltak emlékezetét híven őrzik az unokák. Ányos gondolatvilágában ugyan nem tudott megállapodni és kiteljesedni ez az eszme, de éppen ez volt költészetének az egyik olyan mozzanata, amelyhez tisztelője és követője, a nyolcvanas években feltűnt legnagyobb költőtehetség, Batsányi János kapcsolódott. Ő már határozottan tudta, ami Ányosnál még csak sejtelem volt: a nemzet emlékezetéül a leghatásosabban, mert a leginkább maradandó módon a költészet szolgál, s éppen ezért tudatosan készült – pályájának korai időszakában – a nemzeti költő szerepére. Amikor 1788-ban azt írja, hogy „Bárdussa akartam lenni a magyar nemzetnek”, akkor azt is elárulja, hogy előtte ott volt a világirodalmi minta, Osszián, de az események s a költő igazi hajlamai (a magyar irodalom szerencsésére) nem engedték meg számára, hogy ebbe az irányba haladjon költői útja.³¹⁹ Ez a nemzeti hősök nagy tetteit megéneklő – s ezzel őket s önmagát az öröklétbe átemelő – költői program meg-megkísértette Csokonait is: honfoglalási eposzkísérletével, az Árpádiással kapcsolatos és igen komoly erőfeszítéseit egyértelműen e szerep betöltésére való törekvés ihlette, noha az ő igazi költői útja sem erre vezetett.

Az a költő, aki számára ez a szerep nemcsak egy lehetőség volt, hanem a költői tevékenység igazi és elsőrendű célja, az 1799-es verseskönyv szerzője, s egyben ez az a kötet, amelynek éppen ez a szerep kerül a középpontjába. Virág Benedek – noha láthatóan kapcsolódik elődeihez

³¹⁶ VBPM (1799) 10. *Gróf Festetich György őnagyságának.*

³¹⁷ Elvontan nézve azonban sehogyan sem tekinthetők új gondolatoknak – ezek humanista eredetű közhelyek. „Közhelyek ezek már ebben a korban is... – írja s joggal Horváth Károly (*A klasszikából a romantikába.* A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében. Budapest, 1968) –, de az adott pillanatban magyarul megfogalmazva magyar értelmet nyertek” (32), s ezt az állítást munkánk remélhetőleg megerősíti: a kifejezések és motívumok a kor tendenciái között kaphatják meg igazi jelentésüket. Itt utaljunk arra, hogy az idézetek mellé szinte kivétel nélkül még sok, teljesen hasonló megfogalmazásra hívhatnánk fel a figyelmet.

³¹⁸ L. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai.* Budapest, 1976. 206–210.

³¹⁹ Bíró Ferenc: *A természet gyermekei és a haza fia.* (A fiatal Batsányi és az 1770-es évek irodalma). Literatura. 1983. 1–4. 184–192.

– úgy fogalmazza át a szerepet, hogy a költői tevékenységről magára a költő személyiségére kerül át a hangsúly. Így olyan energiák szabadulnak fel, amelyek egyébként a nemzeti költő státusában mindig is benne rejtettek. Ha ugyanis a hazafiúi érdem csak ama művek által léphet át a halhatatlanság körébe, amely művek ez érdemeket zengik, akkor a költőnek lényegében vallásos hatalma van, ha a költészet a nemzeti örökkévalóság tartománya s ide csak a költő emelheti át a haza jelenkorának érdemes fiait, akkor ő az, aki halhatatlanná tesz s aki így – természetesen – eleve halhatatlan maga is. Nem csak a költészet, de magának a költőnek a személye is kitüntetett és senki által nem pótolható helyet foglal el tehát a nemzet életében. Ily módon ez a szerep nemcsak jól észrevehető összefüggésben van a nemzeti irodalomnak azzal a státusával, amelyért oly elszántan és céltudatosan küzdöttek az 1780-as évek hazai írástudói, de itt éppen e státus továbbalakítása ötlük a szemünkbe: a magyar nyelvnek és irodalomnak megszerzett presztízst Virág Benedek terjeszti ki a magyar íróra. Az elődök, Ányos Pál, Batsányi János vagy Csokonai Vitéz Mihály életművében megtalálható kezdeményeket Virág Benedek teljesíti ki s állítja előtérbe, olyannyira, hogy az olvasóban végül is az a benyomás alakul ki, hogy őt voltaképpen nem is a szerep által diktált feladatok ihletik, hanem maga a szerep. A nemzeti költő attribútumai, gesztusai és a vele kapcsolatos asszociációs kör válik most a költészet tárgyává, nem pedig a tényleges kommunikáció a nemzet jelenkora és a nemzeti transzcendencia között.

Azt a körülményt, hogy a szerep maga válik fontossá, és nem a szerephez tartozó feladat, jól mutatja az érdem – vagy a „virtus” – fogalmának a kötetben elfoglalt helye. Az érdem a nemzeti költő számára természetesen különleges jelentőséggel bír, hiszen ez az ő költészetének a tárgya (a hazafiak csak érdemeik révén emelhetők át a nemzet emlékezetébe), de ugyanakkor a költő sajátja is, hiszen az eddig elmondottakból természetesen következik, hogy maga a költői tevékenység is érdem. A verseskötet egésze azonban azt sugallja, hogy tulajdonképpen ez az igazi érdem, fontosabb minden másnál, elvégre a hazafiak mégoly virtuosus tettei is csak általa léphetnek be ama öröklét kapuján. A versek világában olyannyira a poéta virtusa kerül előtérbe, hogy még az előkelő, de nem literátori kiválóság ünneplését (például a *Festetich Lajos ifju grófnak* című versben)³²⁰ is átszövik az ünneplőnek, tehát magának a költőnek kitüntetett jelentőségére vonatkozó utalások. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy az eredeti cél ürügyé alakul át, s az ünneplélt alakját eltakarja maga az ünneplő. Nem túlzás ez viszont a kötet egészére vonatkoztatva, belőle a poétai érdemről – egyáltalán: a nemzeti költőről – hasonlíthatatlanul többet tudunk meg, mint azokról a hazafiúi érdemekről, amelyeket a költő megénekelvén a nemzeti öröklét lakóivá emelné a hazafiakat. A poétai érdemnek, amely nélkül a költő nem tud megfelelni feladatának, ebben az értelmezésben elsőrendűen erkölcsi tartalma van: a költőnek mindeneelőtt morális készségekkel kell bírnia. Így le kell mondania az evilági örömről s vállalni kell az igénytelen életmódot: „Nem hoz sok ezüstöt, aranyat a’ Muzsa” számára, de mindennél többet ér az, amit kárpótlásul kap tőle, mert igenis hozza „Porunknak is” a hírt, a halál utáni életet,³²¹ hiszen mi sem természetesebb, hogy a nemzet emlékezetének részesei azok is,

³²⁰ VBPM (1799) 57–58.

³²¹ VBPM (1799) 59. *Fejér Györgynek*.

akik megteremtik – mondhatni műveikben tárgyiasítják – ezt az emlékezetet. Ennek fejében az evilági sanyarúságokkal is könnyen néz szembe az elszánt poéta, túri a méltánytalanságot s elviseli az irigység dühét. Mindez azonban – végül is – inkább csak feltétel. Ha a hazafiak a költő művei által lépnek be a nemzeti örökkévalóság templomába, a költő érdemei között ott kell szerepelnie a szorgalmas, folyamatos és céltudatos munkának is. Ez a követelmény határozza meg a nemzet költőjének az időhöz való viszonyát, s a jelszó ebben a vonatkozásban nem a horatiusi, az élet örömeinek kihasználására felszólító *carpe diem*, hanem a senecai „élni siess” lesz, amely a számunkra adott életidőnek munkával való kitöltésére való buzdítás.³²² Az életet ki kell használni, gunyorosan és szemrehányón nevet vissza a rohanó idő arra, aki henyél, hiszen tudjuk, hogy „Hány ezret öl-meg, ’s térszen idő előtt / Sírjok homályos mélyibe a’ Halál! / Kik boldogíthatták hazájok’ / S számtalan emberek’ állapotját!”³²³

A tekintélynek, amelyet Virág Benedek a XIX. század elejétől élvezett a magyar írók körében, e költői szerep kialakítása s költőileg hiteles megszólaltatása bizonyosan közrejátszott. Ha – mint utaltunk rá – az 1780-as évek irodalmárai oly presztízst vívtak ki a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom számára, az 1799-es kötet szerzőjének sikerült megteremtenie az e presztízshöz illő poétaszerep első s koherens változatát, meghatározni feladatát a nemzeti életben, kialakítani a magatartást, amely a feladathoz illik, verseiben megidézni a díszleteket, kellékeket és pózokat, amelyek kellő ünnepélyességet és méltóságot kölcsönöznek a költő alakjának. A feladat magasztos, sőt, mivel a nemzeti jelenkor és a nemzeti öröklét közötti közvetítésről van szó, szakrális jelleget is kap, a poéta maga pedig mintegy feloldódik e feladatban: lemond a világ javairól, túlteszi magát az emberi hitványság zaklatásain s minden idejét kihasználva dolgozik. Az önfeláldozás megtérül, ama öröklétnek a költő is részese – elég egyértelműen kiderül: voltaképpen főleg ő a részese –, s így igaz az oly jellegzetes gnóma: „A virtus önmagának bére / Jutalma.” A nemzet költője feloldódik tehát a nemzet szolgálatában, viszont láthatóan nem szívesen venné, ha ebben bármilyen módon befolyásolni kívánná őt bárki is. Ha már tevékenységét a hazának áldozta, maga is kívánja meghatározni tevékenységének a módját. S a dolog itt önkörébe fordul vissza, hiszen ő magáról a szolgálatról, tehát a nemzeti költő státusáról, mibenlétéről, jelentőségéről, a poétai szerephez tartozó gesztusokról és attribútumokról és – főleg – erkölcsiségéről kíván szólni, vagyis láthatóan a nemzet poétai szolgálata, s nem pedig a nemzet dolgai (történelmi eseményei, hősei vagy éppen aktuális gondjai) állnak az előtérben. Mivel ehhez olyan erények szükségesek, amelyek mély rokonságban vannak az antikvitás hőseinek virtusaival, érthető lenne, ha ezért szólalna meg a görög s római költők hangján. De Virág Benedeknek az 1790-es évek második felében kialakuló költészete e feltűnő vonásához – a programos nemzeti költő szinte programosan fordul el a

³²² A kifejezés és a horatiusi *carpe diem* közötti viszonyra valamint elterjedtségére l. Horváth Károly i. m. *A klasszika a magyar irodalomban a XVIII. és XIX. század fordulóján* című fejezetet. 36–37. Virág Benedek a kifejezést mottóként használja a *Poémák* (1811) és az *Euridice* (1814) című kötetében. Ez utóbbi kötetben egyébként a *Benyói Péterhez 1814. jan. 17d.* című vers így fejeződik be: „Élni siess, az üdö, mint a’ Duna, senkire nem vár.” (18–19).

³²³ VBPM (1799) 19. *Baróti Szabó Dávidhoz*.

nemzeti költészet hagyományos formakincsétől – aligha itt találjuk meg a magyarázatot. Valószínűbb, hogy a kötet egészét átható költői magatartás igényli az antik metrumokat. A nemzeti költőnek a kötetben elének lépő változata – feladatából következően – főként egy virtuális nemzet költője, aki különleges helyet foglal el az aktuális nemzet életében, hiszen (egyfelől) a nemzetet képviseli a halhatatlanság birodalmában, de (másfelől) a halhatatlanság birodalmának is ő a megbízottja a nemzet fiai között. Feltehetően e költői szerep természetes folyománya volt a klasszikus verselés választása. Ha a költő így és ilyen kidolgozott alakjában addig nem ismert, szakrális szerepe a nemzet virtuális fogalmát állítja előtérbe, akkor a klasszikus verselés révén valóban egy virtuális, hiszen az antikvitás idealizált közösségének távoli világával rokon, elvont nemzeti közösség idéződik fel, míg a magyaros verselés – éppen azért, mert ez volt a legelterjedtebb a megújuló magyar irodalomban is – erősen kötődött a nemzet aktuális életéhez, még akkor is, ha ez a kötődés esetleg az absztrakt bölcelet szintjén valósult meg.

A verseskötet egésze egyébként valóban arról tanúskodik, hogy Virág Benedek témaválasztásai során kerülni igyekszik a konkrét közéleti utalásokat. Ez érthető, hiszen a hajdani jobbágyfiú részéről az is furcsán hat, amikor egy-egy pillanatra a nemességgel azonosul („Eldődeinkről ránk maradt ditső / Kintsünk, Szabadság!...” – írja például a *Károly győzedelme Oszteraknál* című versében),³²⁴ az pedig meglehetősen képtelen dolog lenne, ha valamiféle nemességellenes hangot ütne meg, éppen ő és éppen az 1790-es évek második felében. Ne gondoljuk, hogy valamiféle óvatosságról lenne szó – a kötetben Virág Benedek nem kis és éppen politikai természetű bátorságról tesz tanúbizonyságot³²⁵ –, a politika világától való tartózkodás csak azt jelzi, hogy ő más módon kapcsolódik a hazai közülethez. E kapcsolódásnak nem jellemző vonása a polémia, bár azzal is találkozunk: elég erőteljesen utasítja ki a nemzet értékvilágából a hadi érdemeket. Az imént idézett s a nemesi szabadságot ünneplő mondat folytatásából is az derül ki, hogy ez a megszemélyesített szabadság elsősorban a békesség öre: „a te neved szelid / Áldott, hatalmas karjaidnak / Mennyköve nemzeteket nem öldös...” Azaz: a szabadságot, amelyet a nemesség azon a jogon bír, hogy vérével védi a hazát, erős kar óvja ugyan, ez a kar azonban nem mozdul, ha csak katonai dicsőségről van szó. Ez a polémia igen diszkrét és még akkor sem igazán kihívó, ha néha élesebben fogalmaz („A borostyán ha vereslik, undok címer előttem”), a fontos inkább az, hogy mi a tulajdonképpeni tétje. S ezt már az elmondottak is sugallják: az igazi hazafiúi érdem a költészet és a tudományok művelése és pártfogása. A kötetben ennél fontosabb tétel nincs, s ez érthető. Az inkább csak utalásokban fel-felbukkanó, mégis az egész kötetet átható meggyőződés szoros összefüggésben van azzal a felfogással, amelyet Virág Benedek a nemzeti költő különleges szerepéről alakított

³²⁴ VBPM (1799) 159.

³²⁵ Horváth Károly hívja fel a figyelmet arra, hogy „Virág régóta levelezett Kazinczyval és nem félt elhelyezni *Poétai Munkáiban* a halálos ítélet alól éppen megmenekülő és börtönbüntetését töltő költőtársának egyik versét (*Lámiám éneke*), a benne árulkodó Széphalomra való hivatkozással, sőt – bár ez jobban elkerülhette nemcsak a szigorú cenzúra, de az értőbb kortársak figyelmét is – két verset is küldött benne, az egyiket cím szerint is *A kényes szenvedőhöz*... A Martinovics-per egyik elítéltjének szól a horatiusi célzás: „dulce et decorum” és a „pro patria”, *i. m.* 30.

ki. A tudományok tisztelete és művelése önmagában és elvontan nézve természetesen nem valami eredeti és erőteljes követelés (voltaképpen a *vera nobilitas* humanista közhelyének újrafogalmazása), az adott helyzetben azonban ez egyáltalán nem minősíti a tézist, hiszen más összefüggésben már láttuk, hogy a látszólag ártalmatlan követelésnek az 1780-as évek magyar kulturális életében lezajló fejlemények *már* különleges jelentőséget, azt is mondhatni, addig nem ismert, rendkívüli energiát adtak. A nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom az 1780-as évek magyar értelmiségének ideológiájában centrális szerepet, ennek révén pedig olyan presztízst kapott, amellyel szemben – hiszen a történelem által könnyen bizonyítható, majdhogynem banális igazságról van szó – nem létezett hatásos ellenvélemény. Ha azonban a nyelv a nemzeti lét legfontosabb jelévé vált, a nemzeti nyelven művelt irodalom pedig a nemzeti lét minőségének a mutatójává, akkor az ellen sem lehet komoly érvet felhozni, hogy az írók (a nemzeti nyelven művelt „tudományok” művelői) különleges helyet is igényeljenek maguknak a nemzet életében. Ez a század végén csorbíthatatlanul eleven, vitathatatlan igazságként, modhatni *doxaként* élő felfogás volt az alap, amelyre e kötet központi, a nemzeti költő szerepéről kialakított gondolata épül. Ez a gondolat viszont – ugyanakkor – az egyik olyan eszme, amelyben kiteljesednek a nyolcvanas évek literátorainak törekvései. A nemzeti irodalom már nemcsak a nemzeti lét minőségét jelzi, hanem – mint láttuk – a nemzeti öröklét otthona is, a nemzeti transzcendencia háza, ahova azonban maga a költő bocsátja be (már eleve e ház lakójaként) az arra érdemes hazafiakat. Az 1799-ben megjelent verseskönyv szervesen kapcsolódik az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához, arra épül és azt fejleszti tovább, ideologikummal telített kötet tehát, s a politika éppen ezért hiányzik belőle. Ha a hazafiúi érdemek közül egyértelműen és hangsúlyosan részesíti előnyben a nemzeti nyelv és irodalom bajnokait, tartózkodik attól, hogy érdemeiket élesen szembeállítsa a hazafiak más, esetleg éppen hibás törekvéseivel: éppen az *előtérbe* állítás akarata nem engedi meg a *szembe* állítást.

Úgy látszik, hogy a tekintély, amelynek Virág Benedek a XIX. század elején örvendett, jórészt innen származik: ő kodifikálta leghitelesebben a nemzeti poéta státusát, életvitelével és moráljával pedig hitelesítette is azt, s mintegy a nemzet költőjének megtestesítőjeként állt kortársai előtt. Ám nemcsak az egyéb hazafias érdemek, de maga az irodalom – az irodalom minősége – is elhomályosul e státus fényében: aki pennát ragad, már méltóvá is válik az ünneplésre. „Zeng a’ ditsőség temploma, vigadoz / A’ benne boldog fényei közt lakó / Szent halhatatlanság...” – írja felhevülten, s a nemzeti Pantheon azért ünnepel, mert „már útnak indult” a pesti Universitas professzorának, Vályi András úrnak a „lexikona”.³²⁶

E kis kötet jelentősége tehát az, hogy összefoglalja, elvonttá teszi s ugyanakkor tovább is fejleszti az 1780-as évek értelmiségének a nemzeti nyelv és irodalom jelentőségéről vallott nézeteit, egyben tovább is sugározza e nézeteket a XIX. század első két évtizedének irodalmi élete felé, amely számára – úgy látszik – különleges szüksége volt a nemzeti nyelven művelt irodalomnak arra a nem evilági, a jelenvaló és esendő egyéni életünk fölötti hatalmat biztosító energiájára, amely e kis kötet legfőbb sugalma. De ha a verseskönyv ezt sugározta *ki* az érzékeny kortársak számára, nagyon is feltűnő, hogy innen saját költészetének *belső* világa felé nem

³²⁶ VBPM (1799) 65. *Magyarország leirójához.*

származik igazi és termékeny feszültség. Azt talán nem mondhatjuk, hogy *csak* ama „tisztos szürkeség” származna innen, de a jelek szerint azért az főleg innen származik. A nemzeti irodalomról vallott – mondhatni kodifikált – nézetek ugyanis egy igen magasfokú öntudatot és magabiztosságot alapoznak meg: ha Virág Benedek számára az igazi hazafiság főleg a haza szolgálatában végzett irodalmi tevékenységgel azonosítható, akkor őt aligha tölthette el különösebb nyugtalanság a haza sorsát illetően. Ki merné kétségbe vonni a tudós hazafiak tekintélyét? Úgy látszik, hogy itt ragadható meg a leglényegesebb eltérés közötté és a költő között, akivel oly gyakran rokonítják s egyúttal állítják is szembe költészetét. Míg Berzsenyi számára – mert hiszen róla van szó – a hazafiság normái képtelenül kemények (a magyar nemességnek a XIX. század első évtizedében a Napóleon katonai géniusza által uralt európai harcmezőkön kellene helytállania), addig a tabáni bölcs vízióiban a lelkesedés szinte szétveti a haza templomának falait, ha egy tudományos mű megjelenik. Az ódaköltő Berzsenyi centrális élménye a „hajdan erős magyar” romlása, és reménységgel – egy ideig – csak egy-egy hazafi kiválósága tölti el, a másik ódaköltő nem szenved a satnya jelennek a hősi múlttal való összehasonlítása miatt, az ő dimenziója a jövő: ha a magyar törődik nyelvével és irodalmával, nagy baj már nem érheti a nemzetet.

A kis verseskönyv a kortársak számára a nemzeti irodalom és a nemzeti irodalmat művelők szerepére vonatkozó magabiztosság energiáját sugározta ki, de ezzel együtt (s ezt már inkább a késői kor olvasója érzi) a talán túlságosan könnyen megszerzett nyugalom derűs inerciáját is. A magabiztosság következménye így nemcsak a ma sem erő nélküli, emelt, időnként keményen és tisztán csengő ódai hang lesz, hanem az is, hogy ő szerepéhez bizonyos pillanatokban teljesen hétköznapian, mondhatni lazán viszonyul: nemcsak a szilárd meggyőződés némileg gépies pátosza jellemzi őt, de jellemzi egy természetes elfogulatlanság is. Ennek eredményeként a kötet verseiből kiderül, elég gyakran van ellentét a költő személyes hajlamai és a költészet magasztos céljáról vallott tudása között. A nemzeti literatúra jelentősége olyan vitathatatlan, hogy *mintha* nem is lenne fontos, hogy éppen ő, Virág Benedek vállalja a nemzeti költő feladatát, néha nincs is hozzá kedve. A szerep és a költő eredeti hajlama között ellentét támad, amely ellentét a költőnek a Múzsához való viszonyában mutatkozik meg. Ha a költő kapcsolatban van a nemzeti öröklét birodalmával, akkor ez azért lehetséges, mert eleve olyan képességekkel rendelkezik, amilyen képességekkel mások nem. A Múzsza pedig többnyire ezeket a képességeket személyesíti meg, s így alakja elválik a költő alakjától. Ő kommunikál a nemzeti transzcendencia világával, a poéta maga esendő evilági ember, bár néha a Múzsza az, aki visszafogja a tűzben égő verselőt. Így válik a Múzsza – mint erre már Szauder József rámutatott – a költeményekben olyan önálló lényé, akit a költő lépten-nyomon megidézhet, hiszen ott lebeg körülötte.³²⁷ A poéta időnként ódzkodik a feladattól, Orpheus már meghalt, ez a szerep nem hozzá – tudniillik Virág Benedekhez – illő, ő jobban szereti a játékot, hajlamos arra, hogy saját kisvilágát is felidézze verseiben. Olykor egyáltalán nem titkolja vonzalmát a szerény evilági örömhöz, s fájlalja

³²⁷ Szauder József *i. m.* különösen 276–278.

elröppenésüket a szálló idővel.³²⁸ A Múzsza az, aki figyelmezteti kötelességére, akivel így beszédbe elegyedik, sőt, veszekszenek is, hiszen a Múzsza – a költővel ellentétben – általában öntudatos és türelmetlen. Ezért azután „mord és makats”, aki néha „dömmög és irigykedik”, máskor pedig egyenesen „tépi fejről” „haragjában haját”.³²⁹ A költészet tárgya így, ebben az értelemben is a költészet lesz tehát, egy kedves tudathasadás, ahol a költő kettős – egy öntudatos és egy hétköznapi – alakban mutatkozik. A két „én” közötti viszony – éppen azért, mert a költőnek nincs mindig kedve fennkölt szerepéhez – tartalmazza a rokonszenves öniróniát, a versek „én”-jének kedves, naiv és vonzó egyszerűségét. De éppen a két „én” között láthatjuk meg a költői öntudat igen magas fokát is. A Múzsza és az általa megtestesített kivételes hatalom elvégre ugyancsak maga a költő, pontosabban: a költő kivételes adottságainak a jelképe, a felhatalmazás arra, hogy ő, Virág Benedek vállalhassa a nemzeti költő szerepét. De voltaképpen nem is kell vállalnia, az ő akkor is, ha éppen nincs hozzá kedve. Ilyenkor válik nyilvánvalóvá, hogy egyáltalán nem célról, törekvéstről vagy programról van szó, hanem tényről: ő a kiválasztott vagy ő is a kiválasztottak közé tartozik, s felesleges törnie magát a nemzeti költő státusáért. Erre nemcsak a szövegek egymáshoz való viszonyából derül fény, hanem közvetlen módon is. Amikor például bejelenti, hogy „Engedek / Szent ihletéseknek s örömmel / Engedek, oh Helikon leányi”,³³⁰ akkor a szerénykedő sorokban nem nehéz észrevennünk a kiválasztottság tudatának megnyilvánulását: *őt* hívják ama szüzek a költészet hegyéről, hiszen a „szent ihletés” voltaképpen az ő saját ihlete. Az öntudat, mondhatni gőg, ami itt jelen van, nem marad el Berzsenyi Dániel öntudata mögött, sőt, a dolog inkább fordítva áll: a mulandósággal szemben remédiumot nem találó niklai remetével ellentétben Virág Benedek sebezhetetlen, a nemzeti irodalom jelentőségébe vetett magabiztos hite nemcsak általában a nemzeti költő, de önnön halhatatlanságának a hitét is magában foglalja.

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY (1773–1805)

Amikor Kazinczy 1793-ban azt írta Csokonairól, hogy belőle „második Horváth Ádám” lesz,³³¹ akkor nagyságrendben nagyot tévedett ugyan, a költői karakter felismerésében azonban éppen nem, sőt: nagyon is pontosan jellemezte az éppen húsz esztendő debreceni fiatalembert. A füredi poéta és Csokonai között (akik ekkortájt már váltottak egymással episztolát) valóban van rokonság: mindkettőjük esetében olyan költőről van szó, akik műveikkel gyakran járultak hozzá az őket közvetlenül körülvevő közösségek szórakozásaihoz és ünnepeihez, de akik – ugyanakkor – a mindenkori olvasókra számítva is írtak, akik tehát biztosítani remélték a maguk számára a halhatatlanságot is. E kétirányú becsvágy a XVIII. század végén a népszerű költészet (Arany János kifejezését kölcsönözve) „poros országútján” oly nagy számban bandukoló vidéki

³²⁸ Például: VBPM (1799) 54. *Lantomhoz*. Szauder József idézett tanulmányában Virág Benedek költői személyiségének ezt az oldalát fejt ki maradandó érvénnyel.

³²⁹ VBPM (1799) 71. *Takáts Józsefhez* és 77. *Takácshoz*.

³³⁰ L. a VBPM (1799) bevezető versét, *A' Múzsákhöz* című költeményt.

³³¹ *Kaz. Lev.* III. 297. 1793. július 27.

poéták³³² egyik s meglehetősen általános jellemzője volt, de a leglátványosabban és a legmagasabb szinten Horváth Ádámot jellemezte. Ma már ámulva nézzük azt a betűtengert, amelyet részben a mindenkori tudós világ elismerésének megnyeréséért, részben pedig közvetlen emberi környezetének, a Balaton-környék vidám nemesi társaságainak vagy literátus hajlamú tisztségviselőinek örömét szolgálva vetett papírra. S bár jól tudjuk, hogy Csokonai Vitéz Mihály nem második Horváth Ádám lett – mi *csak* a különbséget látjuk már a magyar poézis e (talán túlságosan is) szorgos és tehetséges művelője és a felvilágosodás legnagyobb hazai költője között –, mégis: a nagyságrendi különbségek ellenére is innen, e Kazinczy által jelzett rokonság felől célszerű megközelíteni költészetét. Csokonai nem tartozik ugyan a XVIII. század vége kisköltőinek világához, de igen sok jel arról tanúskodik: ebből a világból vált ki.

Költészetének jelentős részét teszik ki alkalmi versei, amelyeket (noha nem mindig, de azért többnyire) jól meg lehet különböztetni az életmű más részlegeitől, szembeállítani azonban nem szabad őket. Az ő számára az alkalmi költő szerepe nem volt eleve kényelmetlen szerep. S nemcsak azért, mert jól dokumentálható, hogy általában jól érezte magát abban a társaságban, amelynek szórakozásaihoz vagy ünnepeihez poétaként hozzájárult,³³³ hanem – főleg – azért, mert ő „alkalom” nélkül is írt olyan verseket, amelyeket a kor szórakoztató poézise kedvelt: komikus eposzaihoz, „manierista” játékaikhoz,³³⁴ színdarabjaihoz vagy priápi verseinek megszületéséhez aligha kellett a közvetlen megrendelés. Arról, hogy nem érezte rangon alulinak e szolgálatot – általában nyilván szolgálatnak sem érezte –, az az igényesség is tanúskodik, ahogyan teljesítette e kívánságokat. E kívánságok pedig rövid élete során meglehetősen gyakoriak voltak. Csokonai emberi kapcsolatainak alakulásában költő volta igen nagy szerepet játszott. A diáktársak és tanítványok (akik tömegesen másolták, sőt, utánozták³³⁵ műveit), íróbarátok, dunántúli nemesi társaságok, főnemesek (mint az ugyancsak dunántúli Széchényi vagy az erdélyi Rhédey Lajos), csupa olyan viszony, amelyekben (noha távolról sem egyenlő jelleggel) az ő tehetsége iránti várakozás *is* belejátszott, igényt tartottak teljesítményeire a *Béka-egérharctól* a *Halotti versekig*, vagyis: egész életén át. Ezek a kapcsolatok igen eltérő jellegűek voltak, s bizonyára Csokonai is különbözőképpen élte meg őket. A diáktársak és a tanítványok rajongó szeretetének örült, a főurak csaknem-közönyétől nyilván szenvedett, de akárhogyan volt is, tényként fogadható el, hogy a valódi vagy vélt megrendelések számára gyakran voltak az ihlet forrásai.

³³² A kifejezést már idéztük: Arany János *Irányok* című, 1861-ben keletkezett tanulmányából való.

³³³ Csokonai szeretett és bizonyosan tudott is szerepelni. Erre vonatkozóan I. Dombó Márton: *Csokonai élete és a kortársak emlékezései Csokonairól*. Budapest, 1955. 38–39. Kazinczy szerint szinte remegett azért, hogy elmondhassa a *Halotti verseket* gróf Rhédey Lajosné felett – I. Muzarion, 1829. 60. Vargha Balázs: *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében* (Budapest, 1974) című monográfiájában szellemesen rekonstruálja egy névnapi köszöntő (*Krisztina napra*, 1798) előadását – a szövegbe mintegy bele vannak építve az előadó gesztusai. 203–204.

³³⁴ L. Julow Viktor: *Csokonai klasszicizmusa és manierizmusa*. Alföld, 1973. 71–84.

³³⁵ Csokonainak voltak a legtehetségesebb epigonjai a magyar költészet történetében. Éppen ezért volt nehéz dolga Szilágyi Ferencnek, aki számos s kitűnő tanulmányt áldozott a kétes hitelű Csokonai-szövegek problémáinak megoldására s általában meggyőző eredményekhez jutott. L. Szilágyi Ferenc: *Kétes hitelű versek leleplezése*. In: *Csokonai művei nyomában*. Budapest, 1981. 47–183.

Bármennyire is fontos tényezője azonban e szerep és az e szerep betöltésére való alkalmasság Csokonai költői sorsának és alkatának, bármennyire mélyen játszik is bele életműve formálódásába, mégis. csak egyik tényezője. Az alkalmak vidám és ötletgazdag poétája ugyanis *ugyanakkor* rendkívül művelt és tudatos költő, igazi *poeta doctus* volt, aki gyakran zárkózott el könyvei, jegyzetei és fogalmazványai világába.³³⁶ Már a pályán elinduló Csokonai megnyilatkozásainak egész sora utal arra, hogy milyen erőteljesen működött nála a költő öröklétre aspiráló öntudata, annak a költőnek a becsvágya, aki nem az őt körülvevő közösségnek, hanem olyan közösségnek írja műveit, akikkel soha nem fog találkozni: az utókor olvasóinak. Ez a becsvágó a legszembeötlőbb módon egy programban ölt testet s válik igazán láthatóvá – Csokonai írásaiból már igen korán előrajzolódik egy bölceletileg megalapozott s ugyanakkor gazdagon strukturált életterv, amely a magyar irodalom egyik legtudatosabb s ugyanakkor leginkább nagyratörő költőjének mutatja a huszadik életéve körül járó debreceni ifjút. Olyan költészet születik tehát, amely láthatóan kétféle közönségre számít: költészet, amelyet a költő mindennapjainak emberi környezete igényelt (vagy amelyről a költő úgy gondolta: igényli tőle), s költészet, amelyet a mindenkori olvasó is értékelt majd. Csokonai legalábbis mindent megtett annak érdekében, hogy értékelje. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy Csokonai költészetének alapvonásait egy-egy baráti társaság és az emberiség várakozása alakítja, hogy e költészet létrejöttének a tétje egy vidám diákkompanya harsogó nevetése és a költői öröklét. Ez a versírásra való készletesség két, egymástól olyannyira elütőnek tetsző forrása, hogy természetesnek kell tekintenünk azt a „tarkabarka” jelleget, amellyel a legnyomatékosabban Horváth János jellemezte ezt a költészetet.³³⁷ Ez voltaképpen végletek együttes jelenlétét jelenti, azt, hogy egyazon életműben szólal meg például a malackodó és az étheri poétának a hangja, aki ugyanúgy versebe tudja foglalni az evilági vaskosságokat és a bölceleti szubtilitást, aki számára az árnyékszék éppen úgy költői téma, mint a lélek halhatatlansága. A kettős szerep a költészethez való viszonyt illetően is kettős arculatot mutat – ez a poéta szívesen játszik, tele van olvasóit-hallgatóit megkapó ötletekkel, s közönsége kedvéért szívesen lépi át egy elvont ízlés normáit, de ugyanez a költő vasszorgalommal kutatja mestersége titkait, másolja (= fordítja) példaképeit, hogy minél hamarabb felülmúlja őket. A felvillanó ötlet és a szívós tanulással megszerzett tudás együtt szerepel Csokonai poétai működésének és így értékrendjének legelőkelőbb tartományában. Rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy e kétféle szerep, e szerepeket vállaló költői magatartás és a szerepek betöltésére való alkalmasság jól megkülönböztethető vonása ugyan a költőnek és az életműnek, de – éppen az életmű alakulása szempontjából – nem különíthetők el egymástól:

³³⁶ Csokonai doctus-költő volta lényegében az egész Csokonai-szakirodalomban hangsúlyosan szerepel, legutóbb Nemes Nagy Ágnes szolt róla meggyőzően és nagy nyomatékkal. *A mi Csokonaink*. Beszélgetés Bán Magdával. It, 1986. 231–236. Csokonai jegyzeteinek és fogalmazványainak felmérését I. *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei* (A továbbiakban CSVMÖM) *Költemények* I. 1785–1790. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányokat írta Szilágyi Ferenc. Budapest, 1975. 90–188.

³³⁷ Horváth János: *Csokonai. Csokonai költő-barátai. Földi és Fazekas*. Budapest, 1936. Julow Viktor Csokonai életművét értelmezvén ugyancsak ezt a tarkaságot állította a középpontba, ebben látta meg Csokonai „stílus-szintézis”-ének alapját. *L. A barokk Csokonai stílus-szintézisében*. ItK, 1973. 647–657.

egymásra hatva építik és alakítják ki a Csokonai-oeuvre jellegzetességeit. Az elvárásoknak és a megbízatásoknak a mesterség fogásainak ismeretében igen korán és magas szinten jártas poeta felel meg: ha az alkalmakat a költő emberi viszonyai is kínálják vagy kényszerítik, a költő, aki megszólal, soha nem alkalmyszerűen szól, hanem beavatottként. S fordítva: az örökkévalóság számára dolgozó költő ugyancsak hajlamos a (véltetően jórészt mindmáig felderítetlen) kópéságokra, olvasóinak ugratására, átejtésére.

A kétfajta ihletforrás egyformán alakítója ugyan az életműnek, mégsem egyenlő módon járulnak hozzá annak létrejöttéhez. A meghatározó szerepet egyértelműen a nagyratörő poeta doctus játssza. Ennek az a magyarázata, hogy a poétai szórakoztatás (végül is) a költő szociológiai helyzetének a következménye volt, a költői öröklét áhítása viszont a személyes becsvágyé. E becsvágy nélkül aligha úgy születtek volna meg a szórakoztató költő produkciói, ahogy megszülettek. A Tempefői fűzapoétája, Tsikorgó talán éppen azért válik olyan ellenszenves figurává, mert ő a baljós változat vagy inkább: lehetőség megtestesülése. Nemcsak a mesterség, de a szerep kontárja is, aki csak üres elmésségével éri el érdemtelen sikereit. S bár a becsvágy kialakulását bizonyosan elősegítette a humanista értékeket közvetítő és felerősítő iskolai környezet (ahol olyan propozíciós témára kellett a kisdíáknak verset írni, hogy: „Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis”) és – ugyanakkor – egy olyan társadalom, amelyben hirtelen megnőtt a nemzeti nyelven művelt irodalom presztízse, mégis: a választás és annak nyomán a folyamatos és intenzív munka Csokonai sajátja volt. Az alkalmi poeta szerepében is ő, a hivatásra már a kezdetektől tudatosan készülő költő lépett fel.

Ez a poeta a magyar irodalom legkorábban érő tehetségeinek egyike; húsz esztendő korában már teljesen felkészült és céltudatos íróként áll előttünk. S különösen fontos, hogy nem csupán poétikai arzenálja ítélnélhető jelentősnek, de – mint már utaltunk rá s most megkíséreljük részletesebben is kifejezni – olyan határozott élettervvel bír, amely mögött egy mélyen átgondolt, gazdagon tagolt, koherens világkép működik.

A program

Ars poetica

E sokrétű és mégis egységes, egy irányba mutató, egymást kiegészítő és egymást felerősítő motívumokból álló s ráadásul igen korán kiépült poétai világ középpontja (s egyben egyik első jelentős dokumentuma) Csokonai ars poeticája, az 1793-ban elkészült *A vidám természetű poeta* című költemény.³³⁸ A vers nem a tanító, hanem az ún. vallomásos ars poeticák közé tartozik,³³⁹ azzal az igen fontos egyéni vonással, hogy erőteljesen nyilatkozik meg polemikus jellege: a költő – a „vidám természetű poeta” – a boldogság éneke akar lenni és elutasítja a szomorúság

³³⁸ A vers átdolgozott változatának az elemzését Wéber Antal végezte el. In: *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*. Szerkesztette Mezei Márta és Kulin Ferenc. Budapest, 1975. 25–35.

³³⁹ J. Churpier–P. Seghers: *L'art poétique*. Paris, 1956; Kardos László: „*Ars poetica*”. In: *Közel és távol*. Budapest, 1966. 365–370.

szerzőinek világát.³⁴⁰ A vers alaptónusát ez a polémia adja meg, hiszen Csokonai meg is nevezi azokat a költőket, akiket ellenfeleinek tart, és ezek a költők az ő korában a legjelentősebb és ugyanakkor a legnépszerűbb szerzők közé számítottak. Edward Young és James Hervey nemcsak a kor Európájában, de a kor Magyarországon is ismertek voltak, Péczeli József fordításában mind a két „anglus” művei széles körben terjedtek, Young *Éjtszakái* például nem egészen tíz év alatt három kiadást is megért.³⁴¹ Az elutasított költők közül Shakespeare kultusza ekkortájt kezdődik a magyar irodalomban és Csokonainak találkoznia kellett e kultusz jellegzetes dokumentumaival,³⁴² Racine pedig, ha Magyarországon nem számított is az igazán ismert írók közé, a művelt emberek körében azért itthon is a világirodalmi nagyságok közé tartozott.³⁴³

A polémia így tehát egy igen erőteljes öntudatnak a megnyilatkozása: nagy tekintélyű és közismert alkotókkal szemben jelenti be a fiatal költő, hogy ő másfajta poézist akar művelni. Mivel a maga választását e hírességekkel szembeníti, nem pusztán polémiáról van szó, e polémia így vallomás önnön vállalkozásának minőségéről is. A megnevezett költőkkel szemben a saját útját akarja jámi, de e saját útnak a szintjét kimondatlanul is azok a szerzők jelzik, akiket ő elutasít. Amikor később, *Az ember, a poézis első tárgya* című versében visszaemlékezik életének arra a korszakára, amikor „büszke vetélkedés” hevítette lelkét (s amely korszakot egyúttal a tanulás, a készülődés idejeként is jellemez), akkor nehéz nem feltételezni, hogy azt a lélekállapotot idézi vissza, amelyben *A' vidám természetű poéta* megszületett. Itt valóban nemcsak vetélkedésről, de *büszke* vetélkedésről van szó, s bár hasonló költői megnyilatkozásokra utalhatnánk az ő korából is, ez a vers mégis a nagy régiek öntudatát idézi. *Laus Pannoniae* Janus Pannoniusának vagy a *Szigeti veszedelem Peroratióját* író Zrínyinek a büszkesége szólt ilyen magabiztossággal.

Van azonban egy igen lényeges különbség. Míg a két hajdani költő már meglévő teljesítményekre mutatva fejezhette ki öntudatát, Csokonai még pályája elején áll, s habár húszéves korára is komoly teljesítmények állnak mögötte, meglehetősen egyértelmű – s erről jól tanúskodik a vers egésze –, hogy ő elsősorban nem addig elkészült művekre és már befutott költői pályára visszatekintve oly magabiztos. Ebben az esetben a büszkeség főként a vetélkedésre való felkészültségre vonatkozik, vagyis: az ő ars poeticájában megnyilatkozó öntudat valóban nemcsak büszkeséget fejez ki, hanem magabiztosságot is, a bizonyosságot főképpen abban az

³⁴⁰ A vers polemikus jellegét hangsúlyozza Baróti Dezső a *Szerelem az ifjú Csokonai lírájában* című tanulmányában. In: *Mesterség és alkotás*. Szerkesztette Mezei Márta és Weber Antal. Budapest, 1972. 137–170.

³⁴¹ L. Fest Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Budapest, 1917. 82–88., illetve e munkának az *Irodalom és filozófia* című fejezetét.

³⁴² L. Dávidházi Péter: „*Isten másodszülöttje*” A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Budapest, 1989. 77–132. *Az Első stádium: a beavatás kora (kb. 1776–1840)* című fejezetben például szó esik arról, hogy Péczeli József Mindenés Gyűjtemény című folyóiratának IV. kötetében (1790) leírja az 1769-es Shakespeare-ünnepet, ami a Shakespeare-kultusz egyik kitüntetett jelentőségű eseménye volt (206–211). Márpedig ismeretes, hogy Csokonai nemcsak ismerte ezt a lapot (l. Bíró Ferenc: *Péczeli József* ItK, 1965. 563., 570., 589–591.), de egy időben folytatni is akarta az 1792-ben elhunyt komáromi prédikátor vállalkozását.

³⁴³ Péter Nagy: *Le théâtre classique français en Hongrie*. Acta Litteraria, 1969. 39–54.

értékben, amelynek szolgálatába állította és főleg állítja *majd* poétai erőit. A vers tehát olyan ars poetica, amelynek két olyan vonása is van, amely eltér a költői mesterségről szóló versek hagyományos változataitól: középpontjában egy polemikus keretben kifejtett vallomás áll, s ez a vallomás arról szól, hogy minek a szolgálatába fog állni az ő költészete. A vers így helyzetében is különbözik műfaji megfelelőitől, nem összegezés, nem tapasztalatok leszűrése vagy álláspont rögzítése a pályafutás egy adott szakaszában, hanem bemutatkozás, egy követendő irány kijelölése, költői névjegy. A költeménynek ez a költői pálya irányát mintegy előre megfogalmazó, programadó jellegéről az is tanúskodik, ahogyan Csokonai kezeli ezt a művét.³⁴⁴ A verseskötet-tervekben nyitóversként szerepel, s némileg átalakítva, új címmel ellátva pedig ez a költemény áll majd – közvetlenül az ajánló költemény után – a *Lilla dalok* élén is. A húszesztendős Csokonai tehát „vidám természetű poéta”-ként mutatkozik be, s már itt jegyezzük meg, hogy bár a költői pálya utolsó harmadában egy gyökeres fordulat jeleivel is találkozunk, ez a célkitűzés számára hosszú időre érvényben marad: a versben kijelölt poétai irányt ő többször is konfirmálja. Most azonban arra kell felhívunk a figyelmet, hogy mind az életmű egészében, mind az 1793–1794-es időszak körül írott művekben is nagyon sok olyan mozzanattal találkozunk, amelyek *közvetlenül* kapcsolódnak e költeményhez, értelmezik, kibővítik, új elemekkel gazdagítják és mintegy meg is alapozzák a benne leszögezett poétai választást.

Példaképek

Így nyilvánvalóan a vers világához tartoznak tematikus értelemben Csokonainak azok a megnyilvánulásai, amelyekben a számára rokonszenves, az ő törekvéseivel rokon költőkről szól. Ez nyilván logikus: ha *A' vidám természetű poéta* vita volt a szomorúság énekeseivel, e vita szükségképpen magába foglalja – hallgatólagosan – azokra a költőkre való hivatkozást, akiket ő példaképének tekinthet s akiknek a költői útját követni akarja. Igaz, a „vidám természetű poéta” számára az egyes költőknél – mint látni fogjuk – fontosabb lesz a megfelelő *irányú* irodalmi művek sora, azért az életműből kiderül, hogy kik azok a poéták, akiket magához hasonló „természetűek”-nek tart. Az egyik Háfiz, „kelet édes énekesse”.³⁴⁵ Róla nem beszél ugyan sokat, de egy igényes verssel áldoz emlékének, s már itt utalnunk kell rá, hogy a *Háfiz sírhalma* mennyire személyes jellegű vers s milyen erős szálak fűzik a „vidám természetű poéta” programjához. A másik és úgy látszik, sokkal fontosabb példakép: Anakreón. Ismeretes, hogy versei egy részében ő a szó szoros értelmében is követője az antik mesternek, anakreontikája költészetének az egyik olyan részlege, amely európai nagyságrendűvé emeli őt. Nemesak rá hivatkozik leggyakrabban, de Anakreón az egyetlen olyan alakja az irodalom történetének, akinek megírja életrajzát, s ez az életrajz is arról árulkodik, amiről egyéb utalásai is tanúskodnak: Csokonai a világirodalom nagy költői közül ezt az antik kismestert érezte közeli rokonának. Az lehet a benyomásunk, hogy a görög poéta életvitele is példaként szolgál számára majd, de ennél a vágyképnél számunkra most fontosabb az a körülmény, hogy Csokonai írásaiban az anakreóni

³⁴⁴ L. CSVMÖM *Költemények* 2. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Szilágyi Ferenc. Budapest, 1988. 524.

³⁴⁵ L. Képes Géza: *Háfiz és Csokonai*. Filológiai Közlemény, 1964. 397–405.

modell akkor is felbukkan. amikor a „vidám természetű poéta” programja mögött húzódozó etikai és metafizikai vonatkozásokról szól. Mert a polemikus programvers öntudata és magabiztossága önmagában is gondolkodói öntudatra és magabiztosságra utal, s valóban: Csokonainak számos olyan, részben 1793–1794 körül, részben később keletkezett megnyilatkozása van, amelyek megalapozzák e magabiztosságot és mintegy bölcséleti háttérként szolgálnak a poétai elképzelésekhez.

Erkölcstan

Az ars poeticát alátámasztó gondolkodói megnyilatkozások közül mindenekelőtt egy határozott erkölcsstani álláspont tűnik elének. Ezt egyébként (s aligha véletlenül) Csokonai éppen anakreóni dalaihoz írott előbeszédében fogalmazza meg a legtömörebben. Itt formulázza meg „kurta filozófiá”-nak nevezett kis rendszerét: „Éljünk vidáman, minél kevesebb gonddal: mert egyszer meghalunk, ez a régi lírikusok filozófiája, ha pedig élünk és örülnünk kell, hagyjunk élni és örülni másokat is, ez az egész emberiség filozófiája.” A „régik lírikusok filozófiá”-ját azzal alakítja át az „egész emberiség filozófiájá”-vá, hogy a hedonista életprogramhoz hozzáteszi a „mások”, a többi ember szempontját. Az öröm csak akkor öröm, ha másokat sem zárunk ki belőle. Azaz: az igazi és teljes boldogság erkölcsös, magába foglalja, illetve feltételezi mindenki boldogságát. Ez a gondolat így már nem a régik filozófiája: a magunk és a mások szeretetének ilyen összebékítése a XVIII. század felvilágosult materialista filozófusainál játszott fontos szerepet. S ezzel kapcsolatban fontos tudnunk, hogy az anakreóni versekhez írott előbeszéd is kései összefoglalása egy jóval korábban, már 1794-ben birtokba vett tudásnak. Csokonai e gondolat részletes kifejtésével Holbach a *Természet rendszere* című művének egyik fejezetében találkozott. Akár az egész munkából választotta ki, akár csak ezzel az egy részlettel ismerkedett meg, az a tény, hogy – *Természeti morál* címmel³⁴⁶ – lefordította, jól mutatja azt a mély benyomást, amelyet ez a gondolatmenet tett rá. E fordításban ugyanis éppen arról esik részletesen szó, hogy csak a földi életben vár ránk boldogság és erre minden mord aszkézist megtagadva törekednünk kell. Az ember azonban csak embertársaival lehet boldog, a természet parancsolja így. A holbachi gondolatmenet egyébként a fiatal költőnek egy, szinte az első írásaitól kezdve megnyilatkozó vonzalmát hozza fogalmi alakra és – ugyanakkor – teszi is erkölcsileg védhető állásponttá. Ez a vonzalom ott működik már az egyik legkorábbi művében, *A’ Pillangó és a’ Méh* című állatbeszélgetésben is. Erről a Csokonai eszmei életrajzában kiemelkedő jelentőséggel bíró írásról itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy a munkás életet képviselő méh és az élvezeteknek élő pillangó vitájából voltaképpen nem lehet megállapítani, kinek is van igaza. Mindenesetre az a körülmény, hogy Csokonai – Holbach, majd Anakreón segítségével – éppen a boldogságra törekvő életvitelt teszi erkölcsileg egyértelműen elfogadhatóvá, nemcsak utal a pillangó által képviselt életelvek súlyára, de ha így ezt az eldöntetlen (vagy annak tetsző) vitát az életmű távlatába illesztjük, akkor *inkább* a pillangó igazát látjuk érvényesülni.

³⁴⁶ Gulyás József: *Csokonai ismeretlen munkája*. Nyugat, 1939. 165–172.

Metafizika

A „vidám természetű poéta” programja körül felrajzolódó erkölcsi törekvések ugyanakkor – jól látszik – már magukban hordoznak egy metafizikai előfeltevést is, hiszen a boldogságot középpontba állító erkölcsi boldogságfogalmának éppen az az egyik lényeges vonása, hogy erőben evilági jellegű és kizárja egy *másik* élet lehetőségét. S ez nem marad csupán előfeltevés: az 1793–1794 körüli időben Csokonai életművében nagyon is tisztán és erőteljesen nyilatkoznak meg egy materialista jellegű bölceletnek az alapvonásai.³⁴⁷ Két munkára kell utalnunk, amelyek esetében fontos hangsúlyozni, hogy egymással szoros, belső kapcsolatban lévő művekről van szó, összetartozásuk a szövegegyezés szintjén is kimutatható. Az első egy vers, *Az Álom* című költemény, amely az anyagelvű világmagyarázat legmagasabbrendű költői kifejezései közé tartozik a XVIII. században, a második pedig egy prózai mű, amely *A’ Szeretet* címet viseli. Könnyű észrevennünk, hogy *Az Álom* című költemény gondolatai jelen vannak *A’ Szeretet* című tanulmányban is, hiszen a vers legjellegzetesebb – s bölceleti szempontból legdöntőbb – kifejezései térnek vissza benne. A költemény rákérdez a halál érkezésére, arra, hogy mikor jön el az az idő, „Hogy a semmiségbe *testem visszaszálljon / S belülem csak egy por egy név váljon...*” A test „sós és a kövér” részecskéinek pedig így írja le további útját: „Azokat *felszítják a fünek* gyökerei / Mellyből azt a kövér *nedvességét* nyeri.” Az említett prózai írás egyik fontos mondata pedig így kezdődik: „Majd mikor én porrá leszek, és a temetőnek *füvei felszítják az én nedvemem*, amellyel te élesztettél, mikor az én *porom* is *visszatérvén* az ő elementumiba, *csak egy név válik belőlem...* Érdekes megjegyezni, hogy a személyiségnek erre a maradéktalan elmúlására válaszul ugyancsak az anakreóni típusú életút lép elő („akkor is, mint rég Anakreónnak, tisztelet fogja kísérni emlékezetemet”), az igazán figyelemre méltó azonban mégis az, hogy *A’ Szeretet* többet mond el arról az anyagelvű világról, amelynek a hűszesztendős költő számára láthatóan nincs alternatívája. Nem csupán a túlvilág lehetőségének kizárásáról van szó, de az is kiderül, hogy a fiatal Csokonai erőteljesen vonzódik egy vitalista típusú világmagyarázathoz. Az anyag ugyanis ebben az értelmezésben nem gondolható el benne rejlő, vele együtt létező és általa megnyilatkozó erő nélkül, s ez nem más, mint a szeretet (= a szerelem), egy bizonyosfajta világlélek, „minden a mindenekben”. Ennek a materialista jellegű – hiszen e világlélek pusztán vegetatív erő s nincs köze transzcendens istenfogalomhoz –, de talán pontosabb, ha azt mondjuk: pantheista bölceletnek a forrását nem találta még meg a Csokonai-filológia. Lehet, hogy a felvilágosodás előtti időkre (talán a reneszánsz természetfilozófia vidékére) vezethető vissza, de

³⁴⁷ Mátrai László: *Bessenyei és Csokonai materializmusa*. In: *Gondolat és szabadság*. Budapest, 1961. 255–279. Szauder József árnyaltabb felfogást képvisel, l. *Az Estve és Az Álom keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás)*. In: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Budapest, 1980. 241–292.

valószínűbb, hogy modern eszmékről van szó.³⁴⁸ Ez a felfogás ugyanis egyáltalán nem korszerűtlen s nemcsak azért, mert egy, a XVIII. század első felében nagyon is virulens „spinozizmus”-sal rokonítható. Spinoza filozófiája egyébként a XVIII. század végén a német szellemi élet legfelsőbb régióiban is tartós izgalmat ébresztett.

A' *Szeretet* című írás azonban nemcsak azért bír különleges jelentőséggel Csokonai életművében, mert filozófiai eszmélkedésének egyik fontos dokumentuma, de azért is, mert nemcsak *Az Álom* című verssel, hanem még számos Csokonai-költeménnyel (így, egyebek között, a *Háfiz sírhalmával*) tartalmaz közös szövszerkezeteket, sőt gondolatmeneteket is: Debreczeni Attila tizenhat ilyen motívumát tárta fel ennek az írásnak a kritikai kiadás előkészületei során.³⁴⁹ Vajon már kész verseiből idéz a költő e prózai szövegét írván vagy (ami talán valószínűbb) az itt felmerülő motívumokból nőttek ki a versek? A válasz a mi szempontunkból most közömbös, a lényeges annak a belátása, hogy ez a szöveg – s így ez a filozófia – több szálon is belső összefüggésben van azzal a költői tevékenységgel, amelyet 1793–1794 táján fejt ki a fiatal debreceni poéta. De szoros kapcsolatban van az ő, 1793 táján már a befejezéshez közeledő tanulóéveit a legmélyebben jellemző törekvésekkel is.

Tanulóévek

Csokonai költői programjának jellegzetes írásait 1793–1794-ben készítette el, de pályakezdését jelentős részben már addig is azok a vonzalmi és olyan választásai vezérelték, amelyek összefüggésben voltak kialakuló programjával. Ha az életterv kikristályosodása csak a húszesztendő költő munkáiban történik is meg, felépülése már lényegében az irodalmi pályán tett legelső lépésekkel kezdetét vette.

Ennek a költői irányulásnak ősmocanáit figyelte meg Szauder József a propozíciós verseket író Csokonai választásaiban.³⁵⁰ Igen korán megmutatkozott, hogy a valamely (általában közhelyes) igazságot okoskodva-érvelve kifejtő versleckékkel szemben ő szinte a kezdetektől otthonosabban érezte magát akkor, ha leírást kapott feladatul – a sententiával szemben előnybe részesítette a picturát. Látványos példája ennek az egymással hasonló tárgyat kidolgozó *Egyedül*

³⁴⁸ Az eddigi eredmények összefoglalása CSVMÖM *Szépprózai művek*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila. Budapest, 1990 vonatkozó jegyzetanyaga (363–370.). További tájékozódáshoz: Pierre Burney: *L'amour*. Paris, 1984. Csokonai írásában vannak olyan elemek, amelyek közel állnak a reneszánsz szerelem-filozófiához. L. Giovanni Gentile: *Storia della filosofia italiana*. (A cura de Eugenio Garin. I–II. Firenze, 1969) *Filosofia del'amore* című fejezetét. A kérdéstről magyar tanulmány: Klaniczay Tibor: *A neoplatonizmus szépség- és szerelem-filozófiája a reneszánsz irodalomban*. In: *Hagyományok ébresztése*. Budapest, 1976. 311–375. Talán nem is a konkrét forrásokat, mint inkább az intertextuális mezőt illetően új lehetőségeket kínál Michel Delon *L'idée d'énergie au tournant des lumières (1770–1820)* című monográfiája (Paris, 1988). Itt olyan megállapításokat olvashatunk, hogy az „énergie constitutive de l'univers” bizonyos szerzőknél – akik között ott van Denis Diderot is – „prend souvent l'aspect d'une force sexuelle” (185).

³⁴⁹ CSVMÖM *Szépprózai művek*. I. h.

³⁵⁰ Szauder József: *Sententia és pictura*. (A fiatal Csokonai verstípusairól). Id. kötet 73–108.

a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis és a Poéta gyönyörködése című propozíciós versek: az előző érvelő-bizonyító nehézkességével szemben az utóbbiban – Szauder József kifejezését kölcsönözve – a „szabadság érzésében fogant gyönyörködés” az egyedüli ihlető. Ugyanennek a „vidám természetű poéta” programja irányába mutató vonzalomnak a meglepően korai és meglepően nyílt dokumentumaként fogható fel az imént említett *A’ Pillangó és a’ Méh* című állatdialogus, de innen bontakozik elő az a mély és szenvedélyes érdeklődés is, amelyet – ugyancsak pályakezdésének már igen korai időszakától – az olasz irodalom bizonyos szerzői és bizonyos alkotásai iránt tanúsított. Csokonai 16–17 éves korától tanul olaszul és készíti folyamatosan fordításait. Műveinek 1795-ös lajstromából derül ki az a meglepő tény, hogy addig elkészült szövegeinek mintegy fele (!) származik kedves olasz szerzőitől.³⁵¹ Ez az ifjú Csokonai által olyannyira kedvelt irodalom jórészt színműirodalom volt, s rögtön szembeötlik, hogy Tasso és Guarini bukolikus darabjaiban, Metastasio melodramáiban és serenataiban a fiatal költő olyan művekkel találkozott, amelyek nemcsak tökéletesen megfeleltek alakuló költői érdeklődésének, de a legerőteljesebb támogatást is megkapta tőlük ahhoz, hogy a bontakozó vonzalom és orientáció kikristályosodjék és megszilárduljon. Ez a támogatás alighanem erkölcsi támogatás, azaz: bátorítás is volt, amelyre igencsak rászorult, hiszen nemcsak szülővárosának puritán és szigorú légköre nem kedvezett egy olyan költői élettervnek, amelynek középpontjában a boldogság fogalma áll, de a magyar irodalom sem szolgált ebben a vonatkozásban meggyökeresedett és továbbépíthető hagyománnyal. Az 1790 és 1794 között megismert és jobbára le is fordított olasz művek közös vonása viszont éppen az, hogy a „vidám természetű poéta” programjával illenek össze: a szerelem uralkodik bennük és a szerelem szolgálatában állnak. Ez természetesen különböző módokon történik. Metastasio *Il re pastoré*jában a szerelem a hatalom, a rang és a pompa vonzásánál bizonyul erősebbnek, Tasso *L’Amintá*jában képes legyőzni a legnagyobb ellenfelet, a viszontszerelem hiányát, a *Galatheá*ban pedig (amely ugyancsak Metastasio műve) Polifémet, a küklopszot tartja rabságában, igazolva a másba szerelmes Galathea jellegzetes – s a fiatal Csokonai számára oly jelentőségteljes – gondolatát: a szerelem „egy hatalmas Isten, a’ ki tetszése szerint forgathatja az én Indulataimat, és tőle nem futhatok, a’ mint én akarnám”. De az ifjú olasz olvasmányjaiból máshol is a program szelleme visszhangzik. Az imént említett *Amintás*ban a „Pásztori köntösben” fellépő Szerelemnek vagy a Pásztorok karának a szövege olyan mély kapcsolatban van *A’ Szeretet* című írás szellemével, hogy Koltay-Kastner Jenő egyenesen bennük vélte megtalálni a szóban forgó prózai mű forrását.³⁵² Valószínűnek kell tartanunk: ahhoz, hogy Csokonai e művek fordításába belekezdjen, lényeges motiváló tényező volt az a lehetőség, amelyet az 1792-ben Pesten létesült első magyar színtársulat kínált a debreceni poétának, hiszen több jel is utal arra, hogy ő önálló íróként képzelte el (legalábbis egy ideig) egzisztenciáját. 1793. május 10-én kelt s már ötödik levelében felajánlott tizenhat darab között nyilván ott voltak az említett színművek is, sőt, elsősorban ezek

³⁵¹ Szauder József: *Csokonai és Metastasio*. Id. kötet 141–178. Csokonai és az olasz irodalom kapcsolata a szakirodalom egyik legerőteljesebben hangsúlyozott kérdése – Szauder idézett tanulmánya mellett a legfontosabb munka erről Koltay-Kastner Jenő: *Csokonai lírája és az olasz költők*. ItK, 1922. 39–55.

³⁵² Alighanem tévesen. L. Koltay-Kastner Jenő *i. m.*

lehetek ott.³⁵³ Az elmondottak alapján nyilván nem alaptalanul következtetünk arra, hogy maguknak a daraboknak a kiválasztásában viszont aligha lehetett bármilyen szerepe is Kelemen László társulatának: itt már egy alakuló és egyre határozottabb irányú írói érdeklődés működött közre.

Ezek a folyamatosan készülő fordítások szoros kapcsolatban vannak a készülő művekkel. Csokonai számára az olasz költészet természetesen nem csupán bátorító hagyományt adott, hanem termékenyítő mintákat is. Ám ahogy a neki szükséges olasz művek kiválasztásában megmutatkozott a fiatal költő céltudatos egyénisége, ugyanúgy jelen van ez az egyéniség akkor is, amikor a tőlük tanult elemeket saját költői világába építi. Szembeötlök, hogy az emlegetett műveket Csokonai *csak* fordítja, de – mint műveket – nem utánozza őket már a költői pályán tett első lépéseinél sem: amikor színdarabot ír (1793 elején), akkor e műve gyökeresen tér el az olasz szerzők színpadi világtól. A saját költői univerzumát alakító poéta erősen szelektálva hasznosította a számára egyébként fontos irodalmi materiát. A szelektálásban a jelek szerint két motiváció játszott közre. Kivált a költő tehetségének természete: ő lírikus volt, ez magyarázza, hogy számára fokozatosan elhomályosulnak a történetek, és a lírai helyzetek kerülnek előtérbe. Ez a vonzalom már a fordítások menetében megnyilatkozik; Csokonai végül is (Szauder József szavát használva) „elunta” a Metastasio-darabok fordítását és egyre inkább a „lírai, tisztán költői Metastasio felé fordult”.³⁵⁴ Az érdeklődésnek ez a váltása bizvást általánosítható: ha a költői program – az irány – megtámogatásához fontosak voltak is a művek, saját tevékenysége során nem e művek másának elkészítéséhez fogott, hanem azoknak csak elemeit hasznosította. Az ő korai versei jó részének a tája is a görögös bukolika tája, jellegzetes díszletekkel és szereplőkkel: szerelmes pásztorok szólalnak meg többnyire konvencionális helyzetekben. Csokonai 1795 előtt keletkezett versei egy részének „én”-je akkor is beleilleszthető az olasz minták után kialakított költői világba, ha a versekben semmi nem idézi fel ezt a környezetet. Koltay Kastner Jenő és Szauder József Csokonai 1795 előtti költészetében számos, az olasz poézisből áthasonított motívumot tártak fel s mutatták ki, hogy az áthasonítás egyben magasabb szintre való emelését is jelenti az adott témának vagy motívumnak. Ennek ellenére: Csokonai 1795 előtt létrehozott ugyan örök értékű alkotásokat, ám éppen ezért feltűnő, hogy az olasz materia nyomán készült versei közül kevés a maradéktalanul jelentős teljesítmény. Vannak ugyan apró remeklések (*Esdeklő biztatás*) és a konvencionális témák kidolgozásában mindig jelen van a nagy költő keze nyoma, mégis: a „vidám természetű poéta” egyelőre valóban inkább csak tanuló azon a terepen, amelyen – vágyai szerint – képességeit összpontosítani akarja.

A mintaképekhez való viszonyt azonban nemcsak a költő hajlamai, hanem *becsvágya* is mélyen befolyásolta. Míg a lírai hajlam a mintákat mintegy elemeire bontva építi be a maga

³⁵³ Csokonai színműveivel kapcsolatos terveit és minden egyéb tudnivalót 1. CSVMÖM *Színművek* I–II. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Pukánszky Kádár Jolán. Budapest, 1978.

³⁵⁴ L. Szauder József imént idézett tanulmányát, amelyben hangsúlyozza: azzal, hogy Csokonai „zseniális megértéssel koncentrált figyelmét és műgondját a lírikus Metastasióra”, nemcsak „különös és gyorsan feltámadó új költői érzékenységét mutatta ki, hanem eljutott önmaga lírikus mivoltának felfedezéséhez is”. Id. kötet 169.

világába, addig a becsvágy ezekből az elemekből egy nagy kompozíció kialakítására készült. A görög mitológiának a XVII–XVIII. századi olasz irodalom által átszínezett kellékeiből tolla alatt egy roppant léptékű, az egész emberiség történetét illető poéma körvonalai bontakoznak elő. Ennek a jegyében született meg *A'Tsókók* című mű terve és készült el néhány kidolgozott részlete. Az 1794-ben keletkezett részletek szoros kapcsolatban vannak az olasz irodalomnak általa megismert részlegével – elsősorban Tasso *L'Amintájával* mutathatók ki rokon vonások –, mégis teljesen egyéni s korántsem csak az eltérő (egyébként az ovidiusi „átváltozásokkal” rokon) műfaj miatt. Melites és Rozália története – éppen azért, mert többféle jegyzet is fennmaradt – nehezen rekonstruálható, de bizonyos, itt a „vidám természetű poéta” becsvágyát a leginkább kielégítő, monumentális vállalkozásról van szó, az emberiség nagy kérdéseiben állást foglaló költeményről.³⁵⁵ A cselekmény még az előtt kezdődik, mielőtt Szaturnusz benépesítette volna emberekkel a földet, s fontos szerep jut benne a Hajnalcsillagra telepített tündéreknél, akik kapcsolatban maradtak az emberek világával. Bár ők viszik a bölcs elméjét is az „igazság és vitézség örök templomába”, mégis, igazi és leginkább hangsúlyozott feladatuk az, hogy az erényes, de azért voltaképpen *csak* érzéki képzetekből álló boldogság hordozói legyenek. Ha ők távoznak az emberi szívből, akkor az „kietlen pusztává” válik, mivel helyüket a „bujaság és szorgalom” (!) foglalják el. Melites és Rozália az emberiség előtörténetének az emberpárja, egy történelem előtti aranykor létrehozói, akik bokorra és madárrá változnak, midőn idejük letelik. Csokonai nem fejezte be művét, s utalnak rá jelek, hogy ami elkészült, az is csak prózai előzetese egy későbbi verses feldolgozásnak, amibe a költő már soha nem kezdett bele. Akárhogy volt is: amikor *Az ember, a poézis első tárgya* című, 1801-ben keletkezett költeményében visszatekintve addigi életútjára, tanulóéveit a „büszke vetélkedés” idejeként is jellemzi, akkor e mű tervére is gondolnunk kell. Ha a vállalkozás sikerét illetően ébredhetnek is fel bennünk kételyek, méreteit illetően aligha.

A becsvágy megnyilatkozásánál azonban számunkra fontosabb, hogy *minek* a szolgálatában áll ez a becsvágy. A mű nyilvánvalóan a boldogság énekesének az alkotása, és talán nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy mély, bensőséges összefüggésben van a „vidám természetű poéta” programjával.

A program jelentése

Csokonainak az 1790-es évek elején kezdődő „tanulóéveit” már a bontakozó program vezérli, életterv, amelynek háttérében etikai és metafizikai megfontolások következetes és egymásra épülő rendszere rajzolódik ki. E rendszer lényeges vonása, hogy nem a művek mögött, mintegy azok létrejöttének feltételeként létezik, hanem önmagában is. Csokonai nem csupán rendelkezett egy gondolatilag megalapozott élettervvel, de feltűnő módon törekedett is arra, hogy gondolati alapozását a maga fogalmiségében is láthatóvá tegye.

A pályakezdő Csokonai irodalmi működése így ebből a szempontból is kettévál: egyrészt a „vidám természetű poéta” programjából következő, azt mintegy megvalósítani igyekvő költői

³⁵⁵ Szauder József: *Szerelem és rokokó* (Líra és aranykori szigete: „A csókók”). Id. kötet 179–223.

tevékenységre, másrészt pedig arra, amely e program megalapozásának és kifejtésének szolgálatában áll. A programot megvalósító műveknek egy ideig kísérleti jellegük van (főleg a fordítások és a kisebb terjedelmű költemények tartoznak ide) s a színvonalat illetően többnyire elmaradnak azoktól, amelyek a program valamely vonatkozását fejtik ki. Így például *Az Álom* című költemény, amely a költői életterv metafizikai alapzatának egyik összefoglalása, mindenképpen magasabb rendű költői teljesítmény, mint a program megvalósításának a menetébe illeszkedő kisebb versek egész sora, a *Szerelmes búcsúvétel*től a *Méz mézéig*. De a tanulóévek legnagyobb igényű vállalkozásának, *A' Tsókok*nak elkészült részletei a kivételes költői kifejezőerő nyilvánvaló jelenléte ellenére sem ígérték remekmű születését. A programot megalapozó és kifejtő írások száma kevesebb, de ami költeményként készült, az igen magas színvonalú (*A' vidám természetű poéta* is Csokonai nagy versei közé tartozik), vagy pedig nem költői munka, mint például a *Természeti morál*. A különbség – részben – természetes, s onnan adódik, hogy Csokonainak a „vidám természetű poéta” költészetének megteremtéséhez egy új költői nyelvet kellett kidolgoznia, a program kifejtéséhez és bölcséleti alátámasztásához viszont nem ismeretlen utakon haladt: a gondolati költészetnek a felvilágosodás kori magyar irodalomban is jelentős hagyományai voltak már, s bizonyítható, hogy Csokonai ismerte őket. Nem természetes és magától értetődő viszont az, hogy a fiatal költő bontakozó életművében önálló, sőt nagyon is feltűnő épület az, ami – funkciója szerint – az alapozása a jól körülhatárolt elképzelést megvalósító költészetnek.

Ez csak azért lehetett így, mert Csokonai nyilvánvalóan nagy jelentőséget tulajdonított a költészet mögött álló filozófiának. A huszadik életéve körül járó költő műveinek ez az erőteljes vonulata arról tanúskodik, hogy a bölcsélet nem csupán azért volt fontos, hogy spekulatív úton elvezesse őt költői útjának megtalálásához, hiszen így – miután hozzásegítette a költői öröklét egyik feltételéhez, az alkalmas költői szerephez – a háttérben kellett volna maradnia. A filozófia nyilván azért szólal meg önállóan, mert volt önálló, a „vidám természetű poéta” programjától eredetében ugyan egyáltalán nem független, de célját tekintve attól eltérő jelentése is. Úgy véljük, hogy a *költői öröklétre* aspiráló ifjú poéta munkásságának ez az oldala az, amely közvetlen és dinamikus kapcsolatban van *saját korával*, azaz: voltaképpen itt tárul fel, hogy Csokonai számára milyen jelentéssel bírt az a boldogság, amelyet ő költői működése középpontjába állított. E jelentés akkor közelíthető meg, ha számba vesszük a fogalom konstitutív elemeit. A Csokonai számára érvényes boldogságésszme négy egymásba szövődő, de a különböző írások alapján meglehetősen tisztán elénk rajzolódó mozzanatból épül fel. E boldogság – mivel a túlvilági élet lehetősége nemcsak teljesen elhomályosult a költő számára, de életének a korai időszakában tételesen ki is zárta e lehetőséget – szigorúan evilági jellegű (a), az egyén boldogságát jelenti, amely azonban feltételezi minden ember boldogságát (b), elsősorban a szerelem a forrása, nem „bujá”, mégis, határozottan érzéki jelleggel bír (c), és – nem ez a mozzanat áll az előtérben, de mégis feltűnő – nemcsak a szomorúság költőinek vagy a „vad hősök”-nak a világával áll szemben, de szemben áll a munka, a „szorgalom” világával is (d).

Csokonai boldogságfogalma e négy, egymással szervesen összekapcsolódó elemből áll, ez a szerkezet azonban még nem adja meg jelentését. E jelentés akkor tárulhat fel előttünk, ha a fogalmat elhelyezzük abban a kontextusban, ahol létrejött, azaz: ha szembesítjük a kor megfelelő

tendenciáival. Azonnal feltűnik, hogy a debreceni poéta gondolatvilágának tisztán élénk rajzolódó középpontja meglehetősen egyedi képződmény az időszak Magyarországnak szellemi életében, ahol – előbb – a sztoikus morálfilozófia különböző változatai, utóbb (a nyolcvanas évektől) a nemzet kérdéskörének interpretációi álltak az írástudók érdeklődésének az előterében. Éppen ezért ötlük gyorsan a szemünkbe az az írói csoportosulás, amelynek gondolkodása és a fiatal Csokonai gondolkodása között jól kirajzolódó érintkezési pontok vannak. Az övéhez hasonló boldogságeszme – bár jórészt eltakarják a konfliktusok, amelyeket ébreszt a lelkekben – az 1770-es évek magyar irodalmában, a magyar felvilágosodás első nemzedékének szerzőinél merült fel. Bessenyei György (Csokonai epitetójával: „mind érdemre, mind rangra első literátorunk”) a hagyomány – a hagyományos morál – elleni lázadás jegyében lépett ki a nyilvánosságra a hetvenes évek legelején, s e lázadás első mozzanata a kor keresztény moralistái által hirdetett sztoikus erkölcsfilozófia radikális megtagadása volt. Bessenyei számára a boldogság csak az ember „érzékeny” voltán, azaz testi – természeti – meghatározottságán alapuló boldogság lehet. Kortársai közül (láttuk) ő volt az egyetlen, aki filozófusként gondolta végig az – egyébként nemzedéke minden tagját mélyen befolyásoló – újfajta, a lemondással és az aszkézissel szakító boldogságeszmében rejlő dilemmákat. Egy drámai gondolkodói út eredményeképpen a hetvenes évek végén elkészülő programírásaiban az „érzékeny” ember boldogságfogalma a közjóról kialakított koncepció keretei között veszíti el problematikus vonásait. Az egyes ember „természetes” boldogságigénye (amelynek jogosultsága és racionalitása nem vonható kétségbe: evidencia) ugyanis veszedelmes implikációkkal terhes, hiszen a természet önmagában immorális, és így a hatalmának alávetett ember is az. Ezért van, hogy az egyes ember boldogsága megnyugtató módon csak egy általános boldogság (értsd: a társadalom nyugalmanak és stabilitásának) függvényeként gondolható el. A természet is innen, a tudományok terjedése révén remélhető közjő felől nézve vált alakot s válik rokonszenves hatalommá. Amikor tehát az induló Csokonai filozófusi törekvéseinek középpontjába a határozottan evilági és testi jellegű, ugyanakkor a „mások” szempontját is magába foglaló boldogság fogalmát helyezi, akkor a hetvenes évek íróinak, az ún. rendi felvilágosodás első nemzedékének tradíciójához kapcsolódik, de amennyire egyértelmű e kapcsolódás ténye, olyannyira nyilvánvalók az eltérések is. Ezek az eltérések az egyén és közösség viszonyának merőben eltérő értelmezésén alapulnak. Míg Bessenyei nevezetes programírásainak a közboldogság a tétje, mintegy ez a feltétele annak, hogy az egyén is boldog lehessen, Csokonai esetében éppen fordítva áll a dolog: az egyén boldogsága igényli a köz, a „mások” boldogságát. Csokonainál így – ellentétben Bessenyeivel – a köz boldogsága feltételként, és nem közvetlen célkitűzésként szerepel, de éppen ezért bátrabb és követelőzőbb a kilencvenes évek ifjú költőjének a programja, mint a hetvenes évek filozófusának az elgondolása. Ha Bessenyeinél az egyén boldogsága *csak* függvénye a közjónak, Csokonainál viszont *csak* a másokéval lehet teljes, akkor voltaképpen arról van szó, hogy Bessenyei türelmes realizmussal szemléli az egyén (átmenetinek tekintett) boldogtalanságát, Csokonai számára viszont a köz javának csonkása közvetlen módon csonkítja az egyén örömét. Ennek az eltérésnek a háttérében az emberről való felfogások eltérése húzódik meg: Csokonai úgy látja, hogy az ember a természettől fogva morális lény, Bessenyei (s a felvilágosult rendiség első nemzedéke) számára viszont éppen azért kell

előbb a társadalomból kiűzni a rendetlenség és zűrzavar rémét, mert a természet – az emberben működő természet – nélkülözi az erkölcsi princípiumot. Csokonai nem is képes ilyenfajta veszedelem érzékelésére, az ő gondolkodásában az emberekben élő boldogságvágy nem fordulhat mások ellen, mivel úgy önmaga ellen fordulna. Jellemző, hogy Bessenyei író társa, Báróczi Sándor volt ugyan újabb kori irodalmunkban a szerelem első apologétája, mégis: csak úgy és azáltal dicsérheti a szerelmet 1775-ben, ha megmutatja, milyen hasznos indulat ez (más indulatokkal ellentétben) a társadalom szempontjából. Csokonaitól az ilyenfajta öngazolási kényszer teljesen idegen. A két, azonos alapon helyet foglaló és egymással a leglényegesebb pontokon rokon felfogás között a nem kevésbé lényeges különbség így – végül is – megmutatkozik a látványosan eltérő mentalitásban is: a hetvenes évek daliás és az életben (a nők körében is) otthonosan mozgó, többnyire tehető nemesi családokból származó írói tele vannak nyugtalansággal, a kilencvenes évek beteges és szegény, feltehetően szerelmeiben sem igazán sikeres ifjú poétája viszont elfogulatlan és felszabadult.

Kínálkozik a tanulság: a felvilágosult nemesség közéleti aggodalmaival egy libertinus hajlamú diák felelőtlen és derűs individualizmusa áll szemben. E látszatot csak erősíti, hogy – mint céloztunk már rá – Csokonai életfelfogásának van még egy feltűnő jellemvonása, nála az öröme világában szemben áll a „szorgalom” világával, a boldogságra törekvő életvitel a munkás élet értékét vonja kétségbe. Igaz, a korai (már 1791-ben elkészült) állatdialógusba foglalt vita, a pillangó és a méh polémiája eldöntetlen eredményre vezetett ugyan, de ha a két magatartás vetélkedését a költő alakuló életervének és – már akkor – e program jegyében folyó tevékenységének a háttér előtt vesszük szemügyre, akkor úgy látszik, hogy a pillangó magatartása közelebb áll a költő felfogásához. Ráadásul Csokonai későbbi megnyilatkozásai tételesen is a pillangót igazolják. *A' Tsókókban* – idéztük – csak a „kellem fiaitól elhagyott” és így „kietlen pusztává” vált szívekben található otthonra a „szorgalom”, de a *Jegyzetek s értekezések az Anakreoni dalokra* című írásában is a „csendes és szorgalom nélkül való élet” diszkrét, de félreérthetetlen apoteózisával találkozunk. Fontos hozzátenni, hogy ez a szembeállítás nem differenciálatlan, nem mindenfajta, csak a „bujaság”-ot (*A' Tsókók*) és a „vastag baromi gyönyörködést” (*Jegyzetek*) elkerülő, azaz: erkölccsel átítatott érzelmi öröm áll szemben a munka sivár világával, de éppen ez az ismétlődő különbségtétel árulja el, hogy a magyar felvilágosodás legnagyobb költője nem alkalmoszerűen, hanem megfontoltan és következetesen foglal állást a szorgalommal és a munkás élettel szemben. E kétségkívül meglepő magatartáshoz azonban hozzátartozik az is, ahogyan a költő kezeli ezt a polémiáját. Feltűnő ugyanis, hogy míg Csokonai más, az övétől eltérő, neki nem rokonszenves magatartás-változatokkal nyíltan vitatkozik – a szomorúság énekeseivel éppen úgy, mint a „vad hősök”-kal –, addig ez a szembenállás (a korai és kétértelmű állatdialógust leszámítva) határozott ugyan, de inkább csak kurta utalásokban nyilatkozik meg. Míg a pillangó és méh esetében nézetek ütköztek össze, az a továbbiakban mentalitások (tehát gondolattal nem kísért, reflektálatlan magatartások) szembenállásává szegényedik, vagyis: folytatódik az állatdialógusba foglalt vita, de az ott szereplő érvek nélkül. Csokonainak a munka világához való viszonyát éppen a nézetek elhalványulása értelmezi. A méh szavaiból egyértelműen kiderül: a munkás életvitel mögött a lemondás, a monoton hétköznapokba betagozódott, alázatos és örömtelen élet elfogadása húzódik meg. A pillangó és a méh vitája azért marad eldöntetlen és később – a költő

részéről nyilvánvalóan bekövetkezett döntés után – azért maradt kifejtetlen és csak utalásokban megjelenő elhatárolás, mert Csokonai ellenfelei nem azok, akik dolgoznak, hanem az az elvont magatartás, amely a munkával együtt elfogadja a velejáró kényszert és alávetettséget is. Az erkölccsel átitatott érzékiség és a kisszerűséggel átitatott erkölcsös magatartás áll itt szemben egymással, és ez a szembenállás nyíltan, fogalmi alakban – éppen a bennük rejlő ambivalencia miatt – nem fogalmazható meg.

Amikor tehát a „vidám természetű poéta” programját nemcsak költői művei által igyekszik megvalósítani, de nagy jelentőséget tulajdonít annak is, hogy e program gondolati alapját különböző módokon, de nyíltan is kifejtse, akkor ez láthatóan azért van így, mert – a nyilvánvaló azonosságok ellenére – a program megvalósításának és a program gondolati alapozásának a jegyében fogant művek között jól érzékelhető különbség is feszül. A programot megvalósító műveknek inkább *irányuk* van (a költő a boldogság énekese akar lenni, szemben a szomorúság énekeseivel), a program gondolati alapozásának a jegyében születő írásoknak viszont *élük*: a költő személyes becsvágyát szolgáló tevékenység mellett jelen van a másik, amely a polemizáló indulat szolgálatában áll. E polémia sajátossága, hogy éppen azokkal a tendenciákkal szemben nyilvánul meg, amelyekhez Csokonait jól kimutatható eszmei szálak és közös érdekek fűzik. Vita tehát a magyar felvilágosodás első nemzedékének, Bessenyeinek és íróbarátaiak irodalmával, akikkel azonos álláspontot vall ugyan az ember boldogságának mibenlétét illetően, de ő az egyes ember boldogságának feltételeként minden ember boldogságát igényli, szemben a Bessenyei programirásai által sugallt felfogással, amely az egyén boldogságát a közjó függvényébe állítja be. Jelen van ugyanakkor Csokonainak ezekben az írásaiban a saját emberi-társadalmi környezete ellen irányuló kritika is, hiszen elutasítja a „szorgalom” világát, azaz: a hétköznapi örömtelen alávetettségébe belenyugvó mentalitást. Talán megkockáztathatjuk a polémia alapjaira való utalást: Csokonait intellektuálisan szoros szálak fűzik a felvilágosult nemesség irodalmához, ám ő ezt az irodalmat a társadalom alsóbb rétegeiből származott értelmiség igényei és – ugyanakkor – elfogulatlansága szerint értelmezi át. De ugyanígy megteremt a distanciát azzal az emberi világgal szemben is, amely őt útjára bocsátotta: a feudális világ polgárságának lehetséges, az alávetettséget és az örömtelenséget elfogadó mentalitásával az igényes, az élettel szemben követelményeket felállító értelmiségi magatartását állítja szembe.

A programnak tehát erőteljes társadalmi tartalma van, csak éppen áttételes módon és nem nyíltan nyilatkozhat meg. Az induló Csokonainak az emberi világra vonatkozó s valóban átfogó nézetei inkább csak áttételesen nyilatkozhattak meg, közvetlenül csak bizonyos és kedvező

pillanatokban törhettek a felszínre.³⁵⁶ A költő utóéletének egyik paradoxona, hogy e kivételes pillanatban született kivételes vers Csokonai legismertebb költeményei közé tartozik, s így az a benyomás alakult ki, hogy *Az Estve* című költemény mögött élő eszmék Csokonai költészetének előterében álló eszmék. Pedig éppen fordítva van. E jelentős, nemcsak a felvilágosodás kori, hanem az egész magyar irodalom történetének legjelentősebb költői teljesítményei közé tartozó alkotás a költő világának legmélyebb rétegéből való, s napfényre valóban csak a körülmények szerencsés összzejátszásának következtében került: a költeményt feltehetően a köztársasági mozgalom reményei hívták életre. Az „enyém-tied” világa ellen lázadó, az egyenlőtlenség világából a „miénk” világába visszavágyó verset hagyományosan rousseau-i ihletésű költeményként tárgyalja az irodalomtörténet, joggal,³⁵⁷ de azért jegyezzük meg, hogy Csokonainak Rousseau-hoz való viszonyát jobb megoldatlan kérdésként kezelni. Látnunk kell, hogy e vers költőjének sok köze van ugyan Rousseau társadalomfilozófiájához, de nincs sok köze a francia bölcselő moráljának és ízlésének spártai szigorához. Ő – a „természet földesura” – nem a nagy francia által annyira kedvelt egyszerű és érintetlen természetet idézi a vers meditáló „én”-je köré, hanem olyan tájat, amelynek berendezése éppen hogy elképzelhetetlen a mesterségek és a kereskedelem nélkül. A költő számára az este, e csodálatos költői erővel megjelenített este díszletei (hintó, ajtó, festett felhők, balzsam, koncert, fűszerszám, teátrum, rajzolat) az emberi tevékenység termékei – e tájon mintha éppen a nagy ellenfél, a luxus-kedvelő Voltaire szelleme járt volna előzőleg. Rousseau – a később oly sokszor idézett Rousseau – hatása azonban éppen így az erőteljes: az eszménynek egy ellentétes ízlés közegén kellett áthatolnia.

A „vidám természetű” poéta megkísértése: a nemzet költőjének szerepe

Mint az eddigiekben láttuk, Csokonai irodalmi tevékenységének irányát ugyan távolról sem kizárólag, főként azonban mégis eredeti választása, a boldogság énekesének a programja és ezzel

³⁵⁶ Eppen ezért látjuk bizonytalanak illetve megoldatlannak e pillanatban a Csokonai politikai nézeteivel kapcsolatos problémákat. Ebben a vonatkozásban a *Békaegérharc* című komikus eposz látszik az egyik kulcsfontosságú műnek, amelyről az elmúlt években több, egymástól gyökeresen eltérő értelmezés született. Vargha Balázs idézett életrajzi művében azt hangsúlyozza, hogy „Szó sincs arról, hogy a *Békaegérharcot* jakobinus vagy akár csak franciabarát műnek lehetne (vagy lehetett akkor) számítani... Jobbra-halra egyformán vagdalkozik a költő, nem kímél semmit, ami szent” (61–63.). Szauder József a művet a „bizalmatlanság... énekének” nevezi, amelyben „A költő... nem tudja vagy nem akarja átfogni, valamilyen egységes, felelős politikai szempontból rendezni az egerek és békák harci képecskéiben lekicsinyített világot”, s a magyarázatot abban látja, hogy ő „mint költő koncentrált szellemi erőt s nem mint politikus” (id. tanulmánykötet 123–124.). Tudatos politikusi elme működésének az eredményét látja viszont a költeményben Szilágyi Ferenc a *Csokonai „Elveszett alkotmánya”*: a *Békaegérharc* című tanulmányában (id. tanulmánykötet 414–475). A magunk részéről úgy véljük, hogy a vígeposz értelmezéséhez szükség lenne olyan információkra, amelyekkel csak a korabeli olvasók – vagy hallgatók – rendelkeztek: a mű semmiképpen nem közvetlen tükrözése Csokonai politikai nézeteinek. A kérdést azonban most célszerűbb nyitottnak tekinteni.

³⁵⁷ Csokonai Rousseau-recepciójára I. Pelle Erzsébet: *Un poète cosmopolite du XVIIIe siècle. Michel Csokonai et la littérature française*. Szeged, 1933 és Szauder József: *Az Estve és Az Álom keletkezése*. Id. tanulmánykötet 241–292.

az életervvel összefüggő kérdések vezérelték – a szórakoztató költő szerepének vonzásánál egyértelműen erőteljesebb a poeta doctus hivatástudata. Számos szembeötlő tény utal azonban arra, hogy Csokonai pályafutásán felmerült egy másik – s ugyancsak jelentős értéken alapuló – életerv lehetősége is. Az eredmény azonban itt is hasonlóan alakul: a nemzet költőjének státusánál (mert erről van szó) sem tud megállapodni Csokonai, noha e kísértés idején már régen tovatűnt a pályakezdő poeta magabiztossága.

A nemzeti nyelv és irodalom kérdésköre a Csokonai felléptét közvetlenül megelőző időszak hazai irodalmi életének központi problémája volt. Végző soron az ifjú debreceni költő pályakezdését oly jellemző öntudat és magabiztosság is azon a presztízsen alapult, amelyet az 1780-as évek (túlnyomórészt nem nemesi származású) írástudói vívtak ki a magyar nyelvű irodalom számára. Ha valaki 1790 körül az írói pályát választotta a kor Magyarországon, egyszerűen nem kerülhette meg e mozgalom által felvetett kérdéseket, hiszen a választott pálya létjogosultságát igazoló kérdéseket kerülte volna meg. Természetesnek tekinthető tehát, hogy már a pályakezdő Csokonai korai írásaiban is felbukkannak, élete végéig vissza-visszatérnek, bizonyos időszakokban pedig kifejezetten jelentős szerepet játszanak az 1780-as évtized nyelvi-irodalmi mozgalmának jellegzetes tételei, érvei és célkitűzései. A nemzet és a nemzethez való tartozás első (és lényegében egyetlen) határozománya az ő felfogásában is a nyelv: a nyelv léte és a nemzet léte kölcsönösen feltételezi egymást, olyannyira, hogy van pillanat, amikor számára is felmerül a nemzethalál veszélye, az a lehetőség tehát, hogy „a jövő századokban úgy fogják a magyar nyelvet feltalálni, mint ennek a századnak közepe táján az ez előtt ezer esztendővel virágzott Celták nyelvét”. S ahogy a magyar nyelv léte a nemzet létét jelzi, úgy jelzi a nemzeti nyelven készült irodalom a nemzeti lét minőségét, a nemzeti nyelv és irodalom művelése tehát egy igazi és magasrendű hazafiság megnyilatkozási terepe: az egyik fő probléma éppen az, hogy „A’ Tanúltak éhen fáradoznak a’ Nemzet ditsősége mellett...” Ennek a gondolatnak a jegyében fogant az 1793-ban készült, de végül is befejezetlenül hagyott színmű, *A’ méla Tempefői az az: az is bolond, a’ ki poétává lesz Magyar országban*, az idézett mondat is onnan való. E mű alcímét azonban mégsem lehet egy az egyben értelmezni – a vígjáték (legalábbis a távlatokat illetően) még optimista vállalkozás volt, hiszen az általa nyújtott satirikus körképhez, amelyben a nemzeti irodalom művelésében megtestesülő hazafias érdem áll szembe a kisszerű és üres szórakozásokba merült feudális világgal, nyilván számításba kell venni a remélt közönséget, a kor embereit, akik a szerző reménye szerint beülnek a darab előadására és ott jól szórakoznak, azt a reményt tehát, hogy létezik az az immár számottevő – mert a színházjegyet megvásárolva az író eltartani képes – tábor, amely kineveti a nemzeti irodalmat lebecsülő Magyarországot. E nevelés Magyarországot képviselői a magyar irodalom helyett a divatról szóló könyveket, a kártyázást, a vadászatot, a gyermekes játékokat, a cigányzenét kedvelik, s ha elfogadnak irodalmat, akkor az idétlen tudálékossággal elménckedő Tsikorgó verseit, illetve (s ez különleges figyelmet érdemel, hiszen a darabban is különleges helye van) a nép meséjét fogadja el. Tempefői és szerelmese, Rozália az 1780-as évek értelmiségi irodalmának szószólói – a színpadról az évtized szinte minden jelentős magyar írójának a neve elhangzik, magasztaló jelzők vagy éppen méltatások kíséretében. A darab bizonyos értelemben az ő mozgalmuk összegzése, és így az igazi és még győzelmesnek sejtett másik Magyarország szava.

A „vidám természetű poéta” programja *körül* tehát olyan problematika is megszólal az ifjú költő írásaiban, amely nélkül – hiszen a magyar nyelvű irodalom létét és presztízsét illető kérdésekről van szó – ama költői programot sem lehetett volna kialakítani. Ez a kérdéskör azonban az ifjú költő által megvalósítani kívánt irodalmisággal nyilvánvalóan ellentétes implikációkat foglal magában. A boldogság énekesének életterve, sem létrejött, sem a megvalósítására tett erőfeszítések nem képzelhetők el ugyan a magyar nyelvű irodalom helyzetének stabilitása, főként: az írók öntudatának és magabiztosságának növekedése nélkül, de a magyar nyelvű irodalom létének igazolására és pozíciójának erősítésére e program önmagában nyilvánvalóan elégtelen. Ahhoz a magyar nyelven művelt irodalom hasznosságát kell bizonyítani a nemzet életében. Végző soron ebben a helyzetben található meg annak a megosztottságnak az alapja, amely mindvégig áthatja Csokonai poétikai nézeteit. Számára az irodalom egyszerre lesz (a program szellemében) önmagában megálló és önmagának elégséges érték és ugyanakkor értelmét valamely más, nála magasabb rendű cél érdekében elnyerő – eszköz.³⁵⁸ E célt vagy célokat – az elmondottak értelmében – a nemzet életének szükségletei jelölik ki, s Csokonai életének bizonyos, ha nem is nagyon gyakori, de elszigeteltnek sem mondható időszakokban vállalja is ezek szolgálatát: a nemzeti költő szerepét. E szerephez tartozó feladatokban – végül is – jól előtűnnek azok a mozzanatok, amelyek vonzották az e témakörbe belépő Csokonait, de akár tudósi vagy költői becsvágyát ébresztették fel, akár a társadalom alsóbb rétegeből származó írástudó öntudatát, ez az orientáció befolyásolta ugyan költői tevékenységét, de igazán mélyen és tartósan nem hatott ki költői életművének alakulására.

A nemzeti költő szerepe Csokonait kétféleképpen kísértette meg. Az egyik a nemzeti múlt énekesének – a kor nyelvén szólva: a „bárdus”-nak – a státusa volt.³⁵⁹ Számos tény mutatja, hogy részéről nem csupán felszínes és alkalmi tájékozódásról van szó, mégis, életművében ennek a meg-megújuló nekibuzdulásnak (amint erről az *Árpádiász* címmel tervezett honfoglalási eposz sorsa tanúskodik) csak szerény hozadéka maradt fenn. Terveiből, jegyzeteiből és utalásaiból egyaránt kiderül, hogy szándékai fellobbanások voltak ugyan, de rendkívül intenzív, a személyiség erőit összefogó fellobbanások. Ez magyarázza, hogy a témakörre, a honfoglalásra vonatkozóan ő mély, kiterjedt és eleven tudással rendelkezett.³⁶⁰ Ennek ellenére: az *Árpádiászból* készült részletek s azok a versei, amelyek összefüggésbe hozhatók e szerep betöltésére irányuló erőfeszítéseivel, nemcsak arról tanúskodnak, hogy ez a költői szándék alapvető ellentétben volt a költő eredeti vonzalmaival, hanem arról is, hogy e vonzalmak – a „vidám természetű poéta” vonzalmak – voltak az erősebbek: e próbálkozások sorsát, illetve az elkészült művek jellegét végül is ezek döntötték el és alakították ki. Az *Árpádiászból* megírt (némileg bizarr) tervezet, de különösen a ki is dolgozott ötvennyolc sor jól mutatja, hogy a haza hajdani vitézeinek világa

³⁵⁸ Szauder József: *Csokonai poétikájához*. (Kritikatörténeti tanulmány) Id. tanulmánykötet 339–367.

³⁵⁹ E költői szerep betöltésére készült az 1780-as évek végén Batsányi János. A kérdéskörre I. e monográfia vonatkozó fejezetét. Csokonai életműve e tekintetben gazdagabb. Vö. Debreczeni Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője* (Debrecen, 1993) fejtegetéseit.

³⁶⁰ Az *Árpádiászra* vonatkozóan minden lényeges tudnivalót Szilágyi Ferenc tárt fel idézett tanulmánykötetének *Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól* című tanulmányában, 621–668.

mennyire idegen volt tőle. A „Rettentő harcokat, vért és szörnyű / Bajnokot” énekelni kezdő költő figyelme meredek ívben zuhan annak a kies környéknek a leírásába, ahol a poéta felidézi ama hajdani időket, s innen, a kellemekek otthonából, költészetének igazi világából nem is tud visszatérni a „szörnyű Árpád” harcaihoz. A „bárdus” szerepének betöltésére való alkalmatlanságáról hasonlóképpen tanúskodik egy másik, befejezett és jelentősnek ítélt verse, az 1798-ban készült *A haza templomának örömnapja* című költeménye is.

E vers akár a nemzeti költő szerepéről való lemondás nyílt bevallásaként is felfogható. A költő a dunántúli főnemeseknek (Széchenyi, Festetich, Csáky) udvarol, s a viszonylag terjedelmes munkában a vallásos képzetkör is belép a nemzetről való töprengésekbe. A hazának valahol távol temploma van, s ugyanott (a „kőszálak alatt”) van a hazáért halt hősök temetőhelye is: a képzetben mintha az északi nemzetek mitológiájának bizonyos motívumai ütnének át.³⁶¹ Ide száll a költő képzelete, de nem győz szörnyülködni („Szörnyű környék”, „rettenetes környék”): a tisztelet és az idegenkedés kitételei egymást váltják, a költő láthatóan képtelen magát beleélni a hazáért halt hősökkel kommunikáló, nálunk Ányos Pál által kezdeményezett s az ifjú Batsányi János által oly hön óhajtott költői szerepbe. Ő – nyíltan meg is fogalmazza – a régi bajnokok sírhelyeitől a „szeléd békesség mezejére” vágyik vissza, ahol a „sír is vidám, a halál is kellő” (!), ráadásul nem általában egy sírről, hanem egy meghatározott, az említett famíliákhoz tartozó személyek által jól ismert férfi, Czindery Pál sírjáról van szó. Itt, e derűs tájon egy másfajta hazafiság építette fel templomát, amelynek oltárán egyébként a „legfőbb dicsőséget” szerző néhány nagy magyar uralkodó kis névsora Attilával kezdődik és II. Józseffel végződik.

A költő akkor sem tudja tehát megtagadni a kellemekek – jórészt kozmopolita – világa iránti mély vonzalmát, amikor a nemzeti múlttól énekel. Valószínű, hogy erre a kísérletre, tehát e költői szerep felvételére először életének egy kedvezőtlen pillanatában tett kísérletet, van vélemény, amely szerint az *Árpádiász* 1795, a kollégiumból való kényszerű távozása után fogant meg, de igazán 1800 tájától foglalkoztatja a vállalkozás, s hogy mennyire, arról egészen kivételes felkészültsége árulkodik: a témára vonatkozóan hatalmas tudásanyagot halmozott fel.³⁶² A nagyralátó terv azonban nem csupán költői becsvágyát ébresztette fel, hanem ideológiai érzékenységét is. A honfoglalás témája ebben a korban nemcsak az egységes, rendek szerint nem tagolt nemzetfogalom propagálására volt alkalmas, de arra is, hogy egyenesen a nemzet alacsonyabb néposztályait állítsa be a nemzeti lét igazi fenntartóiként. Ezt sikerült megvalósítani Dugonics Andrásnak a kor legnagyobb hazai könyvsikerével, az 1788-ban megjelent *Etelka* című regényével, s minden jel arra vall, hogy a honfoglalás témájával foglalkozó Csokonainak éppen ez a mű volt az egyik legfontosabb forrása. A szerzőhöz 1796-ban terjedelmes és szép ünneplő verset írt *Dugonics oszlopa* címmel, egyéb műveinek utalásaiból pedig a regény részletekbe menő ismerete mutatható ki. Az *Etelka* aktuálpolitikai vonatkozásban (főleg célzásaival) a II. Józseffel szemben álló magyar nemességet támogatta, a regény egészéből áradó ideologikum viszont a nemességen kívüliek szempontjából értelmezi át és ábrázolja a honfoglaló magyarok

³⁶¹ Csokonai tájékozottságára a „nordikus” téma körében I. Szauder József: *A „lappon éneke” A lélek halhatatlanságában és az Edda*. Id. tanulmánykötet 318–338.

³⁶² L. Szilágyi Ferenc *i. m.* 621–667.

világát.³⁶³ Ennek az átértelmezésnek egyik lényeges, de *Az Estve* költője számára már kevésbé újszerű és nem is igazán izgalmas, ámbár közömbösnek semmiképpen nem tekinthető eleme, hogy a hajdani magyar társadalomnak közjogi szempontból egységes képe bontakozik ki: a nemesek egyszerűen a törzseket a hadseregben képviselő, a „Karddal dolgozó” magyarok voltak. Sokkal nagyobb jelentőséggel bírt Csokonai szempontjából Dugonics történelemfelfogásának a másik mozzanata, az a meggyőződés, hogy a régi magyarság beszédét és észjárását az ő korának, tehát a XVIII. század végének népi világa őrizte meg; ezért is szólalnak meg a regény honfoglaló magyarjai az író szülővárosának, Szegednek oly jellegzetes tájszólásában. Dugonics a népet (közvetve vagy közvetlenül, de bizonyosan herderi inspirációra) a nemzeti kultúra igazi letéteményeseként és megőrzőjeként fogja fel, s ez olyan gondolat, amely – bizonyosan nem függetlenül Dugonics művétől – nemcsak komoly szerepet játszik Csokonai világképében, de éppen innen dereng fel számára a nemzeti költő szerepének a másik lehetősége. Mindenképpen feltűnik, hogy milyen teoretikus tisztasággal és élességgel formulázza meg a tételt, amely szerint ha a régi magyarságot, a „nemzetek mohos, de annál tiszteletesebb maradványait” keressük, hallgassuk figyelemmel a „danoló falusi lányt és a jámbor puttonost”: körükben találjuk meg ma is Árpád „szerencsi táborát”, ők, a nép gyermekei őrizték meg tehát az ősi magyar kultúrát. Ezeket a XVIII. század végi magyar irodalomban páratlan mondatokat az anakreóni dalokhoz írott *Jegyzeteiben* írta le, s tudjuk, hogy ő valóban felkereste a „rabotázó együgyű magyart”. A legerőteljesebb (de korántsem egyedüli) bizonyítéka ennek az érdeklődésnek az a tény, hogy a kilencvenes évek második felében már tekintélyes és egyre gyarapodó népdalgyűjtemény birtokában volt. Mégis: ő, aki „bármely más kortársánál alkalmasabb lehetett volna valódi népies gyakorlat kezdeményezésére”, végül is nem lett népies költő, munkásságán – mint ugyancsak Horváth János írja az irodalmi népiesség történetét feldolgozó monográfiájában³⁶⁴ – „viszonylag kevés nyomot hagyott a tudatos népiesség”.

Vajon miért? Úgy véljük, hogy Csokonainak a népi kultúrához fűződő ambivalens viszonya onnan származott, hogy számára a népköltészet iránti mély vonzalmánál nagyobb tételt bírt annak a teorémának a bizonyítása, hogy a nemzet szempontjából igazán hasznos irodalom művelése sok és komoly tudományt igénylő, csak igen felkészült és kifinomult ízlésű emberek által gyakorolható tevékenység, azaz: a nemzet közössége által eddig létrehozott kulturális értékeknél (végül is) nagyobb jelentőséggel bírnak azok, amelyeket az egyéni tehetség és rátermettség alkotott meg, természetesen a nemzet közössége számára. A művelt magyar irodalomnak és tudománynak (ezzel: a művelt embereknek és így a magyar műveltség jövőjének) előnyben részesítése a nagy esztétikai értékkel rendelkező, de nem a műveltség talaján kisarjadt népi alkotásokkal szemben általában csak az életmű egészének távlataiban és a költő végső választásaiban érvényesül. Csokonai életművében tulajdonképpen csak egy olyan pillanat van,

³⁶³ L. e monográfia vonatkozó fejezetét, továbbá: Bíró Ferenc: *A „karjeli rokonság”*. A magyarság eredetének kérdése Dugonics „Etelkájá”-ban. It, 1986. 51–61.

³⁶⁴ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Budapest, 1927. 76-83.; Wéber Antal: *A népiesség jellege és változatai a 18–19. századi magyar irodalomban*. In: *Irodalmi irányok, távlatból*. Budapest, 1974. 197–238.

amikor e választás nyíltan és közvetlen módon történik meg. Ez a pillanat a *A' méla Tempefői* című színműben, Szuszmir nevezetes meséjének elhangzása után következik be, amikor a szerző nem a (Horváth János szerint „felülmúlhatatlan remekléssel” előadott) mesét fenntartás nélküli örömmel hallgató Évának, hanem a művelten fanyalgó Rozáliának ad igazat. Tempefői kedvese ítéletének lényege – szép, de haszontalan – megegyezik a költő életművében érvényesülő ítélettel, hiszen éppen úgy benne van a vonzalom és az elismerés mozzanata, mint az elutasításé. Ez az elutasítás a nemzeti hasznosság jegyében születő, műveltségre és tudományosságtól sem elkülönülő irodalmiság normájának érvényesülését tükrözi. A Rozália szerepébe beírt ambivalens ítéletre későbbi megnyilatkozások egész sora visszhangzik. Csokonait így módon a Horváth János szavával élve „tudatos”, de talán fogalmazhatunk így: a programos népiességtől a nemzet számára hasznos és ugyanakkor alapos felkészültséget (tudományt) igénylő magyar irodalom ügye térítette el.

Arra gondolhatunk, hogy Csokonai számára a *nép* iránti elkötelezettségét elhomályosították *értelmiségi* szimpátiái. A korábban elmondottak talán meggyőzően mutatták, hogy ez nem így van: ha a „vidám természetű poéta” programjának iránya közvetlenül talán nem, éle azonban mindig egyértelműen jelzi a bárdus-szerepnél vagy a népies költő szerepénél a XVIII. század végén és Magyarországon mélyebb és távlatosabb elkötelezettségét.

A programosság következményei

A nemzeti múlt vagy a népiesség költőjének lehetőségei csak rövidebb időszakokra, de fontos hangsúlyozni: rendkívül intenzív időszakokra ragadták magukhoz Csokonai ambícióját. Az eredeti életterv átalakulása közben már megkezdődött ugyan, de vonzereje mégis erőteljes maradt s mélyen befolyásolta ihletét.

Annak ellenére, hogy a kilencvenes években fel kell figyelni Csokonai orientációja megváltozásának jeleire, nem kevésbé jól érzékelhető, hogy a „vidám természetű poéta” nem tudja érvényteleníteni programját, sőt, vannak olyan elemei, amelyeket később is dolgoz ki. Így a programhoz szervesen hozzátartozó „kurta filozófiát” csak 1800 után formulázza meg, de a boldogság poétája a maga költői eszköztárát ugyancsak 1795 után fejleszti tökéletessé: ekkor bontakozik ki például anakreontikája. Különleges helyzetben van ebből a szempontból az *Újesztendei gondolatok* című költeménye – ez az 1798-ban keletkezett nagy vers a program egyértelmű megerősítésének tetszik, nyílt, sőt, szinte nyers hitvallásnak. A költő az idővel néz szembe, a vers első fele egy nagy ívű szemle keretei között azt mutatja meg, hogy a világ minden szegmentuma, a kozmosz, a föld, a társadalom és az egyéni élet egyaránt alá van vetve a változásnak és a mulandóságnak. Mit állíthatunk vele szembe? A választ diktálja a hagyomány: életünk tűnékenysége ellen az érdemek nyújtanak védelmet. A rendelkezésünkre álló életidő tekintetben sok lehetőséget kínál számunkra, a vers szerzője azonban csak a „nemes / Szép tettekkel” számol, ámbar akkor sem bánkódna, ha élete nem lenne „tetézve” velük („Semmi!”): – ő az ifjúság elröppenésével („Elfut a nyájas tavasz / A bársonyos hajnalra gyászköd árad”) és általában az emberi élet mulandóságával egy drámai hangsúllyal interpretált *carpe diem* szegez szembe, a szerelem örömeit teljesen és maradéktalanul kihasználó életet, amelynek

ellenfényében minden más – a költő dicsősége is – „Semmi sem! mind semmi sem!” Ha *A' vidám természetű poéta* című programvers nyugodt magabiztosságára gondolunk, akkor különösen jól előtűnik: már elillanóban van a korábbi határozottság. Csokonai e költeményében nem *a* szerelem sebezhetetlen költőjeként, hanem *egy* szerelem nagyon is sebezhető foglyaként áll előttünk. Az életerv központi értékének ez a látszólagos megerősítése valójában tehát kétségbeesést fejez ki. A programot egy zseniális fiatalember gondolta el, a Kollégium inspirációval és kihívásokkal egyaránt telített, mindenképpen kedvező kulturális klímájában, de a tényleges élettől elzárt, mondhatni laboratóriumi viszonyok között. Bomlása vagy átalakulása ezért nagy valószínűséggel akkor is megindult volna, ha a költő élete a legszerencsésebben alakul. 1795 tavaszán azonban Vitéznek el kell hagynia a Kollégiumot, s ezzel nemcsak életének külső viszonyai változtak meg, de költői világának az átalakulása is kezdetét veszi. Ennek ellenére: valóban feltűnő jelek utalnak arra, hogy az eredeti életerv és a megőrzésére irányuló akarat közvetlen módon is jelen van s újra-újra felbukkan Csokonai 1795 utáni költészetében.

Mégis, már főleg áttételesen van jelen, a programosságnak az életmű alakulása szempontjából lényeges következményeként. Ha ugyanis a költői gyakorlatot előre elgondolt és filozófiailag megalapozott program vezérli, akkor könnyen válhat különösen áttételessé az, ami tulajdonképpen egyetlen költőnél sem közvetlen. A megélt élet és a létrehozott mű viszonyának – mert erről van szó – közvetettségét, a mindennapi „én” és a művekben megjelenő „én” közötti különbséget illetően vannak fokozatok, és Csokonai mindenképpen a szélsőséges változatok egyikét képviseli.

A tényleges élet és a készülő művek közötti távolságot jelzi az a közismert és a magyar irodalom nagy alkotói között egyedülálló mód, ahogy a költő a női neveket használja. A Lilladalkok viszonylag jelentős részének címettje is más volt eredetileg, a költő utólag applikálta a versekbe Vajda Julianna költői nevét. A versekben szereplő nevek cserélhetősége eleve arra utal, hogy a születő műveknek a költő érzelmeivel való kapcsolata nemcsak laza és könnyen felbontható kapcsolat, de azt sem lehet pontosan tudni, hogy milyen, vagyis: valóságos vagy fiktív személyek álltak-e a nevek mögött.³⁶⁵ Ez a licencia ugyanis nem reked meg ezen a szinten és általánosabb érvénnyel is jellemzi Csokonai költészetét. Szerelmi lírájában a fiktív és valóságos tények (s itt elemi tényekre kell gondolnunk) nem választhatók szét, verseiből nem következtethetünk vissza arra a szerelmi viszonyra, amelyet keletkezésük idején élt át – ha egyáltalán átélt – a költő, s amelyre a versek vonatkoznak.³⁶⁶ Ha költészete nyomán kíséreljük meg szerelmi regényeit rekonstruálni, akkor hamar elbizonytalanodunk. Ismeretes például, hogy *A' Tihanyi Ekhóhoz* 1796-ban keletkezett első változatában, *A füredi parton* című költeményben a „tirann törvénynek meghódoló” Lilla helyett még a „meghólt” Rózsi szerepelt. Ha el fogadjuk is, hogy a költő nem volt érzelmes természet és az új keletű bánat emléke elhomályosította a

³⁶⁵ A kérdést Vargha Balázs élesen és szellemesen exponálja, *i. m.* 66–78.

³⁶⁶ L. Vargha Balázs *i. m.* Ide tartozik Juhász Géza vitatott koncepciója: *Csokonai Rozáliája*. In: *Csokonai-tanulmányok*. Budapest, 1977. 218–256. Legújabbán: Szilágyi Ferenc: *Írásjelek kódfejtése. A pszichografológiai elemzés lehetőségei és eredményei az irodalom- és történettudományban*. Id. tanulmánykötet 35–44.

korábbiét (amely mögött esetleg csak ábránd volt, s nem tényleges kapcsolat), akkor is: egy halott leány árnyán ilyen könnyedén átlépni, enyhén szólva is furcsa. Persze csak akkor, ha egyáltalán létezett ez a leány. Sőt, *A' Reményhez* című s végső változatában ugyancsak 1798-ban elkészült versből egyenesen arról értesülünk, hogy az ő életében a boldogtalanság csak a Lilla-szerelem *után* köszöntött be, addig *csak* a remény, az ígéretes jövő boldog sugárzásában élt – a magyar költészet történetének legszebb sorai közé tartoznak azok, amelyekben e termékeny és derűs élet-időt festi –, azaz: nemcsak Rózsi emléke foszlik semmivé, de még a füredi parton emlegetett másik s tulajdonképpen elementárisabb fájdalomról, az emberek közösségéből való kirekesztettség okozta fájdmáról is elfeledkeznek. A versek nyomán így nem konstruálhatjuk meg a költőnek egy, akár csak megközelítően is folyamatos élettörténetét, természetesen nem azért, mert ilyen nem létezett, hanem azért, mert a versek nem ezt tükrözik vissza. Pontosabban: a versek ebben az értelemben nem tükröznek vissza történetet. A költeményekben megjelenő lírai „én”-nek nincs igazi és belső folyamatossága, ami nyilván azt jelzi, hogy a költő számára nincs jelentősége annak, hogy a költeményeket író „én”-ről közölt információk megfeleljenek egymásnak. Nem csak valóságos vagy fiktív életrajziségra nem törekedett, de arra sem, hogy a készülő versek egy lírai „én” vallomásaiként legyenek kapcsolatban egymással. Ennek nyilván nem az a magyarázata, hogy el akarta rejteni igazi önmagát, hanem az, hogy az elvont és örök emberi boldogság programos énekese számára nem annak volt jelentősége, hogy személyes életének epizódjait megörökítse, ő önmagát akarta halhatatlanná tenni műve által, s nem azt, ami vele történt.

Ebben – a költőnek a műveihez való viszonyában – találhatjuk meg a programosság leglényegesebb következményét. A költeményeknek a konkrét élményekhez való kapcsolása jó ideig éppen ezért nem volt számottevő szempont a költő tekintete előtt, mert az élmények által nyújtott impulzusoknál fontosabb volt az, amit a költői életterv által eleve kijelölt a maga számára. A szerelem költőjének végül is valóban mindegy, hogy *melyik* (illetve *milyen*: valóságos vagy elgondolt) szerelem élménye járult hozzá megszületésükhöz. S bár a Lilla-szerelemmel új helyzet áll elő, talán jogosan szögezhetjük le, hogy a Csokonai-vers „én”-je sokáig a valóságos élet folyamatosságából kiemelt, stilizált és egyneműsített „én”. Ő nem is törekedett az életet utánzó összetettség újratereztetésére. S ez a poétai mentalitás akkor is tovább működik, amikor nem a boldogságról, hanem az elveszített boldogságról énekel. Ez magyarázza, hogy Csokonai az összetett gondolatok és az egynemű érzelmek nagy költője volt, szerelmi lírájában pedig lényegében mindig az elvont öröm és az elvont bánat énekese marad, a szerelem költője és nem *egy* szerelmes költő – így azonban bizvást mérhető legnagyobb európai kortársaihoz. Szerelmi költészete – némi túlzással szólva – annál magasabb rendű, minél inkább egynemű, egyenletesen magas teljesítményt anakreontikájában ért el, ahol a tömörség, a kifejezőerő, a sok finom ötlet igazi nagymesterének bizonyul.

A megélt élet és a létrehozott művek közötti transzformáció olyan erős, hogy a versekből nem következtethetünk vissza biográfiára, ráadásul ilyenfajta információkat alig tartalmaznak költeményei. Ez a helyzet alapvetően nem változik meg az igazi nagy szerelem, Lilla jöttével sem. S most nemcsak arra kell gondolnunk, hogy Vajda Julianna arca is elhomályosul a toposzok mögött, hanem arra is, ahogyan Csokonai e szerelem történetének az életrajzból ismert

fordulataira reagál. E válaszokat ugyancsak az erős áttételesség, a közvetlen élmény átalakítása jellemzi, és nem nélkülözik a meglepő vonásokat sem. Így nagyon is feltűnő, hogy míg Lilla birtoklása szinte szó szerint a minden birtoklása volt a boldog, a reménykedő szerelem idején, mennyire megváltozik a helyzet a remény tovatűntén. Lilla elvesztése – furcsa módon – igen gyakran, sőt túlnyomórészt részleges veszteséggé alakul át. Csokonai már nem csupán szerelme miatt, hanem főleg más okok miatt szomorkodik: olyan keservek jutnak eszébe Lilla elvesztése ürügyén, amely keservek nyilvánvalóan nincsenek kapcsolatban *ezzel* a veszteséggel. Könnyen támad az a benyomásunk, hogy e szerelem szomorú vége csak ráadás a bajokra, de a bajok ettől függetlenül is léteztek már, hogy tehát ez a boldogtalanság egy másik, addig lappangó, de mélyebb és általánosabb boldogtalanságot hív elő. Ezzel találkozunk *Az estvéhez* című versben, amelynek már első versszakából kiderül, hogy a költőt kétféle bánat gyötri: „szívét vérzi Lilla szép nevén”, de ugyanakkor az is fáj, hogy „Már csalárd az emberekben a szív nagyon”. Főként erről szól a panasz, olyannyira, hogy a negyedik versszakban a kedves már váratlanul tér vissza, de fontosabb, hogy hogyan: az alakját megidéző sor – „Lilla is midőn eszembe / Ötlik, elhalok” – az „is” szócskával elég egyértelműen a szerelmi bánat részlegességére utal. A *Virág Benedek úrhoz* című, egyébként igen szép költeményben is az a meglepő, hogy a Lilla elvesztése miatti fájdalom jegyében induló költeményből milyen gyorsan illan el a szomorúság. A közéleti szerep vállalására kész és Festetich ünneplésére induló poéta számára a szerelmi gyötrelme szinte észrevétlenül száll alá a nagy ügyekhez képest a mellékes, privát érzelmek szintjére. A *Gróf Erdődiné Ő nagyságához* című, igen jelentős versnek különleges helye van a Lilla-szerelme költői dokumentumai között is, ez vezet be majd a *Lilla dalokat* s belőle a költő legtöményebb fájdalma szól. Mégis, a panasz dimenziói itt is kitágulnak, hiszen a költő nemcsak „ötöle”, hanem „mindenektől” elhagyatva jajgatott, s felbukkan a már-már jellegzetesnek tetsző *is* szócska, amely Lilla elvesztésének részlegességét jelzi: „Lillám is...” De ugyancsak az elvesztett kedves alakjának ebbe a különös, mellékes szerepbe való helyezése tűnik fel a búcsúzást összegző remekműben, *A' Reményhez* című versben. Itt Lilla szerelmének megnyerése egy általános, jó közérzetet tetőzött be, mintegy ráadásként („Egy híját ismertem / Örömmimnek még / Lilla szívét kértem / S megadá az ég”), ahogy elvesztése is csak egy mozzanata egy egyetemes veszteség-élménynek. A vers megfelelő sorainak idézése helyett talán elég arra utalnunk, hogy a zárósor („Kedv, remények, Lillák / Isten véletek”) maga is elképzelhetetlen egy kizárólagos, más értéket – legalábbis a veszteség pillanatában – nem ismerő szerelem esetében. A szeretett nő nevének többes számba tétele, a kedvesnek jelképpé (*a* szerelem jelképévé) való szublimálása aligha történhetett volna meg, ha Csokonai költészetének lényeges vonása lett volna a mindennapi élet eseményeivel való áttétel nélküli kapcsolat.

A Lilla elvesztése miatt érzett bánatot *is* magába ölelő egyetemes szomorúság tulajdonképpen nem határozható meg pontosan, annak ellenére, hogy Csokonai többször is meghatározza: az emberek családságáról szól: a költőt nemcsak kedvese, hanem embertársai is elhagyták, kirekesztették társaságukból. A Lillához fűződő remények kihunytak azonban semmi olyan külső életrajzi mozzanattal nem találkozunk, amely indokolná ezt a panaszt. Az emberi közösségből való kirekesztettségnek („mindenektől elhagyatva...”) a költő dunántúli időszakában nem találjuk biográfiai alapjait, de a panasznak más módon való

megnyilatkozásával sem találkozunk. Ha Csokonai helyzete nehéz volt is, de nagy valószínűséggel nem *így* volt nehéz. Az 1795 utáni éveket lényegében végig állás nélkül és nem túl rózsás kilátások között, de vele rokonszenvező emberi környezetben töltötte, tudjuk, hogy a *Dorottya* éppen ennek a közösségnek, a dunántúli nemességnek szolgált játékos-költői ajándékként. A Lilla elvesztésekor feltörő bánat vélhetően már régebben ott szunnyadt a költő lelkében, s aligha lehet az emberek családságára redukálni. Az egyetemes veszteségélmény természete annak a két nagy versnek a szembesítésekor mutatkozhat meg, amelyek esztétikailag a legmagasabb szinten fejezik ki a kilencvenes évek végén élő Csokonai szomorúságát. *A' Tihanyi Ekhóhoz* és *A' Magánosságához* című ódák tulajdonképpen összetartozó művek, ama némileg rejtelmes bánathoz való viszony eltérő változatait fogalmazzák meg, s a mi szempontunkból éppen az eltérés a figyelemre méltó. *A' Tihanyi Ekhóhoz* a későbbi vers, bár első változata, *A füredi parton* már 1796-ban készen volt, a költő csak 1803-ban alakította át és írta bele Lilla nevét. A vers szerkezete azonban ezzel nem módosult, a kedves elvesztése csak fokozza a költő bánatát („Lillám is...” korábban pedig: „Rózsím is...”), de nem *az eredeti* forrása ennek a bánatnak. A megszólaló fájdalomnak némiképpen pontosabban meghatározható a tartalma, s éppen azért, mert keveset beszél róla: *csak* a kirekesztettség fájdalomáról van szó, annak az embernek a szomorúságáról, akit kitaszítottak a számára oly fontos emberi közösségből. A versben leírt helyzetet az eddig elmondottak alapján fiktív helyzetnek kell felfognunk: a költőt nem a Füreden mulatozók üzték el maguk közül, a poéta a füredi parton ódázza korábban és másutt – 1795 tavaszán és Debrecenben – átélt bánatot mond el, s voltaképpen először itt mondja el. Az őt ért csapásra ily módon nem közvetlenül reagál, csak akkor éneklí ki, amikor megfelelő poétai díszletet és helyzetet talál hozzá, amikor panaszkodó én-jét a fenséges és komor tihanyi szirtek és a füredi parton vigadozó emberek kontrasztjában helyezhette el.³⁶⁷ *A füredi partonból* kialakított *A' Tihanyi Ekhóhoz* című versben – végül is – 1795 és 1798 egészen különmemű (vagy annak tetsző) fájdalma találkozik, s a költő azzal, hogy az új helyzetre applikálja a korábbi verset, nemcsak megerősíti a kétfajta bánat viszonyát – nem a friss, tehát a szerelem ütötte seb az eredeti, hanem ama korábbi –, de így közelebb is kerülünk ehhez az eredeti szomorúsághoz. Úgy tetszik tehát, hogy e nagy vers végső változatának létrejöttében sem az élet által *közvetlenül* adott impulzusoknak, hanem a költő kompozíciós ösztönének volt meghatározó szerepe. Az életrajz ebből a szempontból egyszerű matéria. Ha tragikus mozzanatok fordultak is elő benne, a költészetben csak akkor jelennek meg, ha a költő maga hívja őket elő. De számunkra most az a fontos, hogy *A' Tihanyi Ekhóhoz* című versben a szomorúság inkább megragadható, csak éppen nem adekvát a költő élethelyzetével. Az újonnan ébredt fájdalomnál egy régebbi szomorúság szól erősebben. Éppen ebből a szempontból tanulságos a másik nagy vers, *A' Magánosságához* című óda. Ez akkor keletkezett, amikor még egészen új lehetett a Lilla által okozott bánat, csakhogy itt a távolság még tovább nő, e verssel

³⁶⁷ A versben tehát a kiénekelte bánat nincs összefüggésben a költő *ekkori* helyzetével, de van úgy, hogy a díszletezést magát is átalakítja. A *Gróf Erdődyne Ó nagyságához* című költeményben – mint Vargha Balázs megfigyelte – „Vázsony szent omladék”-át a Balatonnal montírozta össze a költő „léghajós fantáziája” (i. m. 186.).

kapcsolatban az életrajzi jellegtől való szinte teljes eloldódásról beszélhetünk. A versben Lillának még a sziluetdje sem sejlik fel, s csak a háttérben, csupán mellékes motívumként tűnik elő a toposz, a színlelő világ csalfasága. A vers centrumában egy paradoxon áll, a magányba taszított ember fedezi fel vigasztalóként a magányt, s így azt a költői bravúrt hajtja végre, hogy az „áldott magánosság” leírásával fejezi ki és egyben oldja is fel az elmagányosodás okozta fájdalmat.

A szomorúság, amelyet a szerelmében csalódott költő versei kifejeznek, nem egyeznek meg a költő életének külső eseményeivel. Csokonai e tekintetben nemcsak eltávolodik, de bizonyos pillanataiban el is oldódik attól a szomorúságtól, amelyet 1798 tavasza hozott meg számára. A Lilla elvesztésekor feltűnő, egyetemes és elvont, a szerelmi bánatot részlegessé lefokozó fájdalom a versek alapján nem határozható meg egyértelműen, de minden jel arra mutat, hogy élete 1795-ben bekövetkezett fordulatának tragikumára tulajdonképpen csak most vetül éles fény: amit a reménykedő szerelem s a felmerülő egyéb lehetőségek egy ideig eltakartak, azt Lilla elvesztése a maga dermesztő teljességében állította a költő elé. E fordulat leglátványosabb, hiszen a Vitéz életét közvetlen módon befolyásoló mozzanata a Kollégium termékeny nyugalmból és védettségéből való kényszerű kiszakadás volt. De a poétai becsvágynak oly megfelelő kulturális környezet elvesztése bizonyosan nem fedi le e veszteségtárgy tartalmát. Az első köztársasági mozgalom által ígért lehetőségek megsemmisülése éppen úgy benne van,³⁶⁸ mint annak a sejtelmé, hogy kérdésessé váltak életének – hajlamaival annyira megegyező – alapvető célkitűzései is.

Mindez azt is jelzi, hogy az életervnek, a „vidám természetű poéta” programjának erővesztése megkezdődött – ami vélhetően mindenképpen bekövetkezett volna valamikor a tényleges *élet* és a *terv* találkozásánál, az Csokonai esetében most és a lehető legrámaibb módon következett be. S mégis, a felszínen mintha érintetlen maradtak volna a régi célkitűzések (utaltunk rá: Csokonai ismételten konfirmálja programját, de legalábbis annak bizonyos elemeit), ez azonban csak azt jelzi, hogy a kedvezőtlen külső körülmények *önmagukban* nem cáfolnak meg teoretikus belátásokat. Az eredeti életerv iránya és a költő számára drámai módon csökkenő életlehetőségek között a feszültség azonban egyre nő. A kérdés nem is úgy merül fel, hogy hogyan lehetne a boldogság énekese az, akinek személyes boldogságához egyre kevesebb feltétel áll rendelkezésére, hanem úgy, hogy a világ lehetővé tesz-e egy hasonló életprogramot. A jelek arra utalnak, hogy érlelődik a fordulat, a világról másképpen kell gondolkodni.

1801 – az új filozófiai tájékozódás bejelentése

Ez a fordulat érthetően lassan bontakozik ki és soha nem válik ugyanolyan teljes, a költői tevékenység új irányát megalapozó programmá, mint amilyen a „vidám természetű poéta” életerve volt, de az 1790-es évek végén olyan jelekkel találkozhatunk, amelyeket nem érthetünk

³⁶⁸ Az ezt igazoló fontos tanulmányok közül néhány: Szilágyi Ferenc: *Szerelmi vagy politikai elégia? A Siralom Lilla előtti szövege*. Id. tanulmánykötet 557–567.; *Korán jött tavasz politikai allegóriája? A Píllangóhoz 1796 körüli összövege*. Id. tanulmánykötet 568–580.; Csetri Lajos: *Csokonai Vitéz Mihály: A Reményhez*. ItK, 1973. 687–697.

meg számbavétele nélkül. *Az ember, a poézis első tárgya* című 1801-es költemény egyértelműen e fordulat ihletkörében fogant, szempontunkból tehát döntő jelentőségű és így némileg hosszabban foglalkozunk vele.

A vers kiindulópontja („Oh mely örömben folytak ekkorig / Zsengére nyíló napjaim...”) és befejezése („Sebes bukással földre hullván / Csak csupa por, hamú lett belőlem”) láthatóan szabatosan meghatározza a versben leírt események időpontját – az „ekkorig” nyilván ama „sebes bukás” előtti pillanatot jelöli meg. Első gondolatunk az lehet, hogy a vers keletkezési idejéről, azaz: az 1801-es esztendő valamelyik időpontjáról van szó. Ez azonban aligha állja meg a helyét s nemcsak az „ekkorig”, tehát 1801-ig megtett s igencsak rögzös életút ismeretében, hiszen itt csak ugyanazzal találkozunk, mint amit *A' Reményhez* című vers esetében láttunk: ott 1798-ig folyamatosan boldognak mondta magát annak ellenére, hogy a „füredi parton” már felhangzottak egy elementáris szomorúság hangjai. A kilencvenes évek utolsó éve nemcsak „örömben” folytak el a költő számára a saját vallomásai szerint sem – a versben élénk lépő „én” és az életrajzi (pontosabban: a más megnyilatkozások együtteséből élénk lépő) „én” itt is élesen válik szét egymástól. A helyzet azonban mégis más. Ez a vers ugyanis a maga idejét pontosabban is meghatározza: a „Zsengére nyíló napok” emlegetése mindenképpen az ifjúság állapotára utal vissza, s ezt megerősíti a költemény folytatása is, amelyben tanulóidőről van szó, a versbéli költő az antik, az olasz, a francia, az angol és a német kultúrával ismerkedik, színműírói becsvágy tölti el s „olykor” „büszke vetélkedés” vágya hevíti keblét – itt nem lehet nem gondolni *A' vidám természetű poéta* című versben megfogalmazott ars poeticára. Arról a költői útról van tehát szó, amely 1794 körül ért tetőpontjára, a boldogság költőjének tanulóéveiről és élettervének kialakulásáról. A vers ebben a vonatkozásban is pontos összefoglalás – ama vetélkedő kedv ugyanis nemcsak a költészet, hanem a bölcsélet területén is megnyilatkozott. E versben a lantját megragadó költő felemelkedik a földről és úszik „gondolati csuda tengerében”, ahogy – mint láttuk – Csokonait 1793–1794 táján valóban mélyen foglalkoztatták a metafizika kérdései is. S a költeménynek ezen a pontján harsannak fel a „levegői hang” kérdései, azok a kérdések, amelyekre nem rendelkezik válasszal, s amelyek hallatán ezért azután bekövetkezik a „sebes bukás”. A költőnek meg kell találni ezekre a kérdésekre a válaszokat, különben „por és hamu” marad az imént még az „isteni pitvarok”-ig merészkedő szellemből.

Úgy véljük, hogy a vers közlendője egyértelmű, a költő, *aki* itt lebukik, a vidám természetű poéta, a költemény az ő programját megalapozó metafizikai tudásnak az érvénytelenségét mondja ki.

Ha a költemény másfajta értelmezésével kísérletezünk, feloldhatatlan problémák sorába ütközünk. Ellentmondásokkal találjuk szemben magunkat akkor is, ha Szauder Józseffel³⁶⁹ úgy véljük, hogy a versbe foglalt és az emberi létezés végső értelmére vonatkozó kérdésekre – „Ki vagy, miért vagy?” – Csokonai a választ Rousseau és d'Holbach segítségével találta meg, vagyis: a „levegői hang” kérdései még 1794 előtt hangzottak fel, és a program maga a válasz ezekre a kérdésekre. A vers ebben az értelmezésben annak a gondolkodói útnak – egyébként ugyancsak átmenetinek bizonyuló – fordulópontját jelöli, amely az ún. fiziko-teológiai gondolatkörből a

³⁶⁹ Szauder József: *Az „Estve” és „Az Álom” keletkezése*. Id. kötet 241–292.

holbachi típusú materialista metafizikához (*Az Álom*) és egy rousseau-i jellegű társadalomfelfogáshoz (*Az Estve*) vezette a költőt. A költeményben leírt fordulatnak ez az elhelyezése azonban nem ad magyarázatot arra a kérdésre, amely a mű olvastán fel kell hogy merüljön az olvasóban: ama kérdések a fiziko-teológia gondolkörében élő költőt hogyan taszíthatják le a földre és hogyan tehetnék – ráadásul – „csupa” porrá és hamuvá? A bölcselkedésnek abból a szférájából, ahol a fiziko-teológia elhelyezkedik,³⁷⁰ ez a „sebes bukás” elképzelhetetlen, hiszen ott megtalálhatók a válaszok e kérdésekre, annak a hívő embernek a válaszai, aki már csak azért sem válhat porrá és hamuvá, mert teremtőjével szemben eleve pornak tartja magát,³⁷¹ aki azonban mégis egy számára célszerűen berendezett természet kedvezményezettje, s így nagyon is pontosan tudja, miért van, honnan jött és „kinek a szavára” mozog. Márpedig ahonnan a versbéli bukás történik, az „új képzelések és büszke vetélkedés” világának első jellemzője éppen az, hogy nem is tartalmazhatják a válaszokat a levegői hang kérdéseire: a megsemmisülés a feleletadásra való képtelenség miatt következik be. Ezek a kérdések semmiképpen nem tarozhattak az – immár hajdani – „új képzelések” gondolati körébe. Sőt ezek a kérdések pontosan a boldogság költőjének filozófiáját támadják, annak elégtelenségére világítanak rá. A „vidám természetű poéta” gondolkodása ugyanis olyan előfeltevésekre épült (emlékeztetünk a „kurta filozófia” axiómájára: „ha már élnünk és örülnünk *kell*”), amelynek nyomán az emberi létezés *célja* – tudniillik az evilági boldogság – rajzolódott elő élesen. Az ember eredetével kapcsolatban felmerülő kérdéseket ez a beállítottság eleve eldöntötte: a túlvilági élet lehetősége – s ezzel a lélek Istentől való származásának a lehetősége is – elhalványult. A halállal az ember maradéktalanul visszatér a természetbe (*Az Álom*) s a szerelem, ez a merőben evilági és anyagi princípium a „minden a mindenkben”, folyamatosan

³⁷⁰ A fiziko-teológia kérdéskörének nagy irodalma van, de költészettörténeti jelentőségére talán az európai szakirodalomban is először Szauder József mutatott rá idézett tanulmányában. Az ő eredményeit fejlesztette tovább Vörös Imre *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* című monográfiájában (Budapest, 1991). A kérdés szakirodalmára l. Szauder: *i. m.* és Vörös Imre jegyzetanyaga, az irányzat mi-benlétére vonatkozó meghatározást is Vörös Imre munkájának I. fejezetéből idézzük: „A természet csodálatos voltából Istenre való következtetésnek a *Bibliában* gyökerező eszméje tehát a XVII. és XVIII. század fordulóján, a newtoni fizika eredményeinek hatására új történeti összefüggésben jelentkezett. Az anyagi-lágnak egyre több, egzakt módon kifejezhető törvényszerűségét sikerült feltárni, ennek – és a másodlagos természeti okokkal szemben a közvetlen isteni teremtő aktust hangsúlyozó newtonizmusnak – nyomán pedig a keresztény apologetika is új lehetőséget látott arra, hogy a törvényszerűségek részletes bemutatásával a bölcs Teremtő létére következtessen. S bár maga Newton azon az óvatos véleményen volt, hogy a fizika mint a természet tudománya csupán egyre közelebb viheti az embert a világ természetfeletti okához, de ennek az oknak azonnali megismerését nem várhatjuk tőle, mégis épp az ő követői és propagátorai közül kerültek ki azok, akik – mint William Derham – a leglelkesebb művelőivé váltak a természettudományos fölfedezéseket közvetlen hitvédelmi célokra felhasználó ún. fiziko-teológiai irodalomnak... A teremtett világ harmóniájában való gyönyörködés és a Teremtőnek ebből fakadó magasztalása a XVIII. század első felében az európai költészet egyik legkedveltebb témája lett...”

³⁷¹ Vö. például a Péczeli József által fordított *Yung éjtszakájának* (Győrben 1767) harmadik részét, amely *Az Időről* szól. Ebben az elmélkedésben egyébként is vannak Csokonaival egyező (vagy látszólag egyező) részletek.

teremti újra a világot és az emberi nemet (*A' Szeretet*). A szóban forgó versben körvonalazott filozófiai fordulat lényege viszont abban ragadható meg, hogy a létezésünk irányultságára vonatkozó kérdés válik hangsúlytalanná, annál élesebben rajzolódnak elő viszont az *eredetével* kapcsolatban felmerülő problémák. *Az ember, a poézis első tárgya* elsősorban arról tanúskodik, hogy a boldogság nem vitathatatlan cél többé, s ezzel alapvetően rendült meg a gondolatoknak az a rendje, amely erre az evidenciára épült. A versbe foglalt kérdéssorozat új támpontok keresése jegyében szólal meg, és túllép az ember redukciós szemléletén: a *csak* evilági dimenzióból egy hasonlíthatatlanul tágabb gondolatvilágba lépünk át. A „Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek / Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?” kérdéssorozatra a válasz nyilvánvalóan nem lehet az egyéni és a kollektív boldogság, de nem lehet a tradicionális vallások adta felelet sem – az itt nem adekvát válasz, ez pedig eleve a rendelkezésére áll bárkinek –, most egy új bölcséleti igény szólal meg, s egy újfajta gondolkodásmód irányába tett első lépéseknek lehetünk a tanúi. Erről a fordulatról, a fordulat lényegéről a vers még inkább általában beszél. Főleg a címe beszédes: ha a költő eddig úgy gondolta, hogy a boldogság énekese akar lenni, akkor most nagyon is jelentőségteljes az a megállapítás, hogy (már nem az ember boldogsága, hanem maga) „az ember a poézis első tárgya”.

Az 1801-es versben bejelentett filozófiai fordulat azért nem lehet tehát a fiziko-teológiai gondolatkörtől való elfordulás, mert a fiziko-teológia egyértelmű választ ad a versben oly drámai erővel felmerülő kérdésekre, miközben azt látjuk, hogy e kérdések nem kevésbé egyértelműen támadják a „vidám természetű poéta” programját, elsőrendűen annak metafizikai alapzatát. Ezen a ponton azonban óhatatlanul felmerül a kérdés: ha ez így van, akkor vajon mi volt a szerepe a fiziko-teológiának Csokonai gondolatvilágában és költészetének formálódásában? Ahhoz, hogy erre a Szauder József klasszikus értékű tanulmánya óta megkerülhetetlen kérdésre megadjuk a magunk válaszát, számot kell vetnünk két, egymásnak látszólag ellentmondó ténnyel. Mint láttuk: a költő ars poeticájában élesen elutasítja Edward Young és James Hervey életművét, azoknak a szerzőknek a munkásságát, akiknek művei Magyarországon a fiziko-teológiai gondolat leghatásosabb terjesztői voltak. Ugyanakkor – mint azt a Szauder József által feltárt tények tömege bizonyítja – a magyarul Péczeli József fordításában megszólaló műveiknek, az *Éjszakai gondolatoknak* és a *Sirhalmoknak* erőteljes hatásuk volt költői nyelvének kialakulására.

Ez a hatás két vonatkozásban nyilvánult meg. Az egyik: a vidám természetű poéta programjának metafizikai dimenziói határozottak, de meglehetősen strukturálatlanok voltak: Csokonai számára (mint *Az Álom* című vers tanúsítja) a csupán az anyagelvű világmagyarázat elemi tétele, az anyag körforgása s ugyanakkor a „szeretet” mint egyfajta világlélek állt a rendelkezésére ahhoz, hogy kialakítsa világképét. Magára a természet működésére vonatkozóan viszont materialista tudása – akárhonnan merítette is – nem adott konkrét képzeteket. A két „mord ánglus” műve éppen ebből a szempontból volt tanulságos számára: erkölcsi tanításai mögött egy meglehetősen tisztán előrajzolódó fizikai világkép állványzata áll.³⁷² Young és Hervey műveinek (miként az egész fiziko-teológiai irodalomnak) az alapját az univerzum newtoni modellje szolgáltatta, de belejátszott a tények láncolatának a XVIII. században újjáéledő

³⁷² Vö. Szauder: *i. m.* és Vörös Imre: *i. m. i. h.*

és a századközép táján rendkívüli hatású teóriája is. Az előző a világegyetemre, az utóbbi pedig az embert közvetlenül körülvevő természetre vonatkozóan adott konkrét és jól hasznosítható elemeket.³⁷³ Ha Csokonai műveit ebből a szempontból nézzük, akkor azt látjuk, hogy a két angol poéta erkölcsi és bölcséleti tanácsait igen korán és igen élesen elutasító, e tanítások szellemétől lényegében a költői pályán tett legelső megnyilvánulásaival ellentétes irányt választó költő számára tartós és mély benyomást gyakoroltak a világmindenségre és az embert közvetlenül körülvevő természetre vonatkozó képzeteik. Ezek pályája utolsó időszakig meghatározták szemléletét és érdeklődését is: Csokonainak a fizikai világról alkotott víziója Young és Hervey alapján, bár korántsem csak az ő műveik segítségével nyerte el jól kivehető körvonalait. Nem csupán jellegzetes szavak (lánc, üreg, semmisség, abroncs, karika stb.) utalnak vissza ide, hanem versek, illetve versrészletek is. Az *Újlesztendei gondolatok* nyitó képei vagy a *Dr. Földiről egy töredék* című költeménye egyaránt arról tanúskodnak, hogy Csokonai az eredeti képzeteket eredeti módon gondolta tovább és építette költészetébe. Arról, hogy Csokonai felhasználta a fiziko-teológiai irodalom bizonyos, elsősorban a newtoni világméretekre utaló elemeit, de nem vallja a ráépülő bölcséletet, az is utal, hogy ő úgy használja a két modellt, hogy közben nem vet számot azzal: az Isten fogalma szempontjából itt alapvető eltérések vannak. A fiziko-teológia a természet emberközpontú célszerűségét hangsúlyozva (a newtoni elgondoláshoz híven) igazolja az isteni gondviselést, a lények láncolatának tanítása szerint viszont a természet olyan mechanizmus szerint működik, amely közömbös az egyes ember sorsa iránt, providenciáról csak a minden vonatkozásában beszélhetünk. A filozófiailag egyébként rendkívül érzékeny Csokonai számára ez a lényeges különbség csak azért lehetett közömbös, mert ő – legalábbis egy jó ideig – közömbös volt az Isten problémája iránt is. Az *Újlesztendei gondolatok* nyitó kozmológiai képekre éppen az a jellemző, hogy az univerzum newtoni modelljének előfeltételei állnak mögötte – ezek szerint a világegyetemnek szüksége van az isteni kéz fenntartó erejére –, csak éppen ama közbeavatkozás lehetősége foszlott szét az Isten alakjának elhomályosulásával: a „holtszén”-re fűvő nap és a „láncát” maga „zavarba bontó” idő kitételei mögött az Isten korrigáló munkájára rászoruló, de az isteni beavatkozást nélkülöző univerzum képe dereng fel. De az imént említett másik versnek, a *Dr. Földiről egy töredék*nek sokat idézett részlete, a „nagy semminek ágán” lógó föld képe mögött sem érezzük ama newtoni *manus emendatrix* tulajdonosának biztonságát nyújtó jelenlétét.³⁷⁴

A másik vonatkozást, amely Youngnak és Hervey-nek Csokonaira gyakorolt nagy hatását mutatja, ugyancsak Szauder József mutatta ki. Az *Estve és Az Álom* című, többször idézett tanulmányában dokumentálta részletesen, hogy a Péczeli József által fordított és több kiadásban is megjelent műveik magyar szövege – a természet szépségeinek leírásában – olyan megfeleléseket mutatnak Csokonai „picturá”-jával, a közös szavak és kifejezések (bársony, prém, fűszer, fűszerszám, koncert, gyöngy, temjén, tündöklök, arany, csipke, párázat, kárpit, teátrum,

³⁷³ A létező láncolatának, illetve a teremtés lépcsőzetes rendjéről kialakított skémának ismertetése az igen kiterjedt nemzetközi szakirodalom alapján, I. Szauder: *i. m.* és Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest, 1976. 49–55.

³⁷⁴ A részletekre I. Bíró Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*. ItK, 1973. 680–686.

híves, balzsam, haldokló, sugár, hangicsál, kellő, mosolygó, repdes stb.) száma olyan nagy, hogy az összefüggést egyértelműnek kell tekintenünk. Vajon mi magyarázza, hogy akkor – és időben körülbelül valóban ugyanakkor –, amikor Csokonai ars poeticájában élesen elutasítja a két „anglus” irányát, leírásaiban mégis oly erősen van jelen magyarul megszólaló műveik stiláris lenyomata? E különös jelenség értelmezéséhez számításba kell venni egy lényeges különbséget. Csokonai egy *általános* (mindenkire kiterjedő és evilági) boldogságot szolgáló költői tevékenysége során használja az angol poéták magyarul megszólaló műveinek jellegzetes szókincsét, akiknél viszont ezek a jellegzetes szavak egy *részleges* (a teremtett természet által nyújtott) gyönyörködésre utalnak vissza. Így Csokonai kölcsönzéseit merőben más mondanivaló szolgálatába állítja, mint amit azok az eredetiben szolgáltak. Arra kell tehát gondolnunk, hogy minden valószínűség szerint (mint Szauder József is utalt már rá) ironikus eljárásról van szó, Csokonai játékos ötletei egyikéről, amelyekben életműve egyébként sem szűkölködik – az ő olvasóit szívesen ugrató, ártatlan képpel viccelődő, tréfából, de komolyan is rejtőzködő, ám célzásokkal és az idézetekkel a beavatottakat útba is igazító költői attitűdjéről áll már a rendelkezésünkre néhány megfigyelés, s az egyik éppen Younggal van összefüggésben. Az ironikus költői bújócska esetét kell látnunk abban, hogy *Az Álom* című, nyíltan materialista szellemben fogant költeménye elé olyan mottót helyez, amelynek leőhelyéül a Bibliát, közelebből: a Prédikátor könyvét adja meg, de ha valaki utánanézi, akkor derül ki, hogy a mottó nem található meg a Bibliában, megtalálható viszont – Edward Youngnál.³⁷⁵ Csokonai közönsége nyilván „vette a lapot”, a késői korok olvasóinak azonban meglehetősen ellentétes elképzeléseik lehetnek arról, hogy milyen lapról is lehet szó. Nem ez a helyzet a mostani esetben: *Az Estve* című vers szövegének a költemény világával oly ellentétes young-i és hervey-i műből vett elemekkel való teletűzdelésében Csokonai játékos szelleme és iróniája nyilvánul meg.

Talán sikerült megmutatni, hogy az 1801-es *Az ember, a poézis első tárgya* című költeményben bejelentett filozófiai fordulat nem a fiziko-teológiától való elfordulást takarja. Csokonai kapcsolata ezzel a XVIII. században elterjedt és népszerű világmagyarázattal összetett és izgalmas kapcsolat volt ugyan, de innen őt, a költői pályán tett első lépéseitől kezdve az evilági (főként szerelmi) boldogságot szolgáló poétát aligha érthette világnézetének metafizikai mélységeit érintő hatás. A „vidám természetű poéta” programja mögött álló bölcelet eleve másféle filozófiai fogékonyság jegyében fogant, s az 1801-es versben felhangzó kérdések éppen e filozófia ellen irányultak, így ama „sebes bukás” is a „vidám természetű poéta” osztályrésze. A költeménynek ezért kitüntetett helye van Csokonai pályáján, ez az egyetlen olyan költői megnyilatkozása, amely nyíltan beszél egy világnézeti fordulatról, noha – éppen azért, mert az ő költői „én”-je stilizált és a mindennapok eseményeitől könnyen eloldódó „én” – e fordulatot sűrített pillanatként ábrázolja. A vers „ekkorig” szava – utaltunk rá – éppen úgy érvényes 1794-re, mint 1801-re, a program kikristályosodásának és felbomlásának egymásra montírozásával drámai gyorsaságú és heveségű eseményként ábrázolja azt, amit a valóságban hosszú folyamatként kellett átélnie.

³⁷⁵ Szauder József id. tanulmánykötete, 279.

A fordulat azonban bekövetkezett, Csokonai költészete ez idő tájt valóban átalakulóban van. Kimutathatók azok a jelek, amelyek *ide* vezettek, és jól látható az is, hogy *innen* már más utak keresésére indult a költő.

A program bomlásának jelei 1801 előtt

Csokonai költői karakteréhez nemcsak a többnyire ironikus bújócskában megtestesülő játékosság tartozik hozzá, de hozzátartozik az a képesség (vagy kényszer) is, amellyel 1800 júliusában jellemzi önmagát: „belsőm hasonlít a tavaszhoz, amely mikor borongós is, játszik és terem.” A tragikumnak a derűbe való feloldása Csokonai költői alkatának lényeges jegye volt: ezzel találkozunk akkor is, amikor a program bomladozásának korai jeleit kutatjuk.

Az egyik s meglehetősen feltűnő jel az a furcsa s némileg rejtélyes vonzalom, amelyet Csokonai a szereleméhes öreg nők témája iránt mutat. Arra gondolhatnánk, hogy az elmatrónásodott Dórisokat, a Dorottyákat és a Karnyónékat a szórakoztató költő teremti meg, hiszen a népszerű költészetben a vénasszonycsúfolóknak jelentékeny hagyománya van, még Faludi Ferenc is verselt a Gyöngyös táján élő „agglant”-ról. Csokonai azonban nem alkalmi és általában nem is a vaskosabb ízlésű közönség számára készült munkákban, hanem igényes kompozíciókban idézi meg korosodó hölgyeit. A téma egyébként összefüggésben van a vidám természetű poéta inspirációival, hiszen az öregség önmagában is jelképezi az idő hatalmát, és így megjelenítése eleve magába foglalhatja a boldogság költőjének biztatását (addig szeressünk, amíg lehet) és sürgetését is: nem lehet mindig szeretnünk. S láttuk: ha Csokonai számára egyáltalán felmerült az idő problémája, akkor az pontosan így merült fel – az *Újlesztendei gondolatok* a számunkra adott életidő intenzív megragadására való felszólítással válaszol az emberi élet mulandóságára. A figyelemre méltó és elgondolkodtató azonban az, hogy az a két nagyigényű munka, amelyet e témának áldozott, a *Dorottya* című vígeposz (1798) és *Az özvegy Karnyóné* című komédia (1799) láthatóan nem ezt a vidám természetű poéta világába illeszkedő felfogást tartalmazza. Dorottyának ugyanis lehetősége sem volt megragadni a pillanatot (azért panaszkodik, mert nem jutott neki „Ádám botja”), Karnyóné viszont láthatóan nem hagyta kihasználatlanul a lehetőségeket, a kor azonban nem enyhítette a benne égő szerelmi tüzet. De akkor mi motiválja az ismételt témaválasztást? A kérdésre adandó lehetséges válaszhoz a téma szerkezetéből tanácsos kiindulnunk, a szereleméhes öreg nők helyzetében ugyanis a boldogság utáni vágy erejének és a boldogság elérésére való esély csökkenésének drámai kontrasztja jut kifejezésre, de nem drámai módon, mert Csokonai a szóban forgó két műben csodás fordulatok közbeiktatásával feloldja a tárgyban eleve benne rejlő tragikumot. Ez a feloldás egyik esetben sem sikerül maradéktalanul: e művekkel kapcsolatban az olvasó könnyen érezhető úgy, hogy a költő bizonyos érzéketlenséggel szemlél egy szerencsétlen emberi kondíciót. A költőtárs, Fazekas Mihály – mint ismeretes – ezt közölte is vele, s be kell látnunk, hogy a bölcs barátnak igaza van, s igazsága egy – esztétikai szempontból – jogosult bírálatnak az alapja lehet. A dolgok eredetét tekintve azonban másról van szó: Csokonai nem az öregséggel csúfolódik, hanem a „vidám természetű poéta” programja mélyén mindig is ott rejlő, de csak az 1790-es évek vége felé manifesztálódó, hiszen immár személyesen is átélt dilemmát fogalmazza meg. A boldogság

programos költőjének céljai és lehetőségei élesen eltérnek egymástól, s ez általánosítható tapasztalat: a boldogság utáni vágy és a boldogság elérésének a lehetősége miatt is járna együtt az egyes ember életében? E problémát a borongós kedély vidám műveket teremtve és játékosan oldja fel, de azért a borongás tónusa erőteljesebben érvényesül. A *Dorottya* derús világa után a *Karnyóné* nyomasztó figurákkal benépesített színpadát állítja elénk. Ebben a művében mintha nemcsak a költő személyes sorsáról, hanem általában az ember sorsáról lenne szó.

A szereleméhes öreg nők témájának előtérbe kerülése annak a jelzése, hogy a költő gondolkodásában már jelen van és működik egy felismerés: a boldogsághoz nem elég a boldogság programos és elkötelezett választása s más értékek, így az aszketikus erkölcs, a hírnevet adó vitézség vagy az igénytelen szorgalom elutasítása, a boldogság önmagában is komoly problémák foglalatja. Ez most, a kilencvenes évek vége felé egyre világosabban merül fel. Az emberi élet végességének, a mulandóságnak, az idő hatalmának tudomásul vétele gátolja meg, hogy az evilági boldogság olyan érték maradjon, amelyre életművet lehet alapozni. Csokonai a végesre mért életidő tényére előbb a „vidám természetű poéta” választát, de már szinte kétségbeesetten dacos választát adja: ha az élet kínálta pillanatokat intenzíven használjuk ki, keserűség nélkül várhatjuk az öregséget és a halált, utóbb tárgyiasítja és humoros-játékos módon oldja fel – ha egyáltalán feloldja – Dorottya és Karnyóné történetében. Ez azonban inkább csak megkerülése az igazi kérdésnek, a humoros transzpozíció nemcsak elfedi, de fel is tárja a „vidám természetű poéta” világának megrendülését. Mivel a költő kedélye borongva is szívesebben játszik, utalásokat leszámítva voltaképpen csak *A' Pillangóhoz* című költemény tükrözi *Az ember, poézis első tárgyában* megírt „bukás” előtti végső fázist. *A' Pillangóhoz* a magyar költészet történetének nem hibátlan, de nagy és megrendítő alkotásai közé tartozik. Lírai kisugárzásának az alapja az, hogy egy *filozófusi* helyzetre *költői* választ ad. A költeményt író poéta áltatás nélkül veszi tudomásul önnön sorsának tragikus voltát, s választát mégsem a kétségbeesés diktálja. A költő lemond az evilági boldogság lehetőségéről, pontosabban: elfogadja, hogy őrá itt nem vár boldogság, de felvázolja egy másik életben kínálkozó boldogság képét úgy, hogy az ő számára éppen úgy nyilvánvaló, mint az olvasó számára: lehetetlenségről beszél. Ez a másik élet a vallásos képzetkörből származik, de nem a végső megnyugvást hozó örök béke otthona, hanem a földi boldogság újjászületésének és magasabb szinten való beteljesülésének a világa. A személyes életnek a pillangó sorsával való azonosítása azért lehet rendkívüli feszültséget teremtő költői ötlet, mert ha a költő számára az evilági élet nem hozhatja is már meg a boldogságot („lomha *hernyó* módjára / Mászkál a fanyar bánaton / És a mások multságára, / Magának verskoporsót fon”), így létrejön az a képtelen lehetőség, hogy ugyanezt a boldogságot a *pillangóvá* vált lélek elérje – odaát, „Hol ötlet egyik vígasságból / Másikba új szárnyak vigyék. / Hogy szférákból nőtt rózsákból / Örök ifjúságot igyék”. Csokonai e versben – talán egyedül az európai irodalomban – hedonista jellegűvé színezi és valóságként éli meg a halálnak azt a pogány képzetét, amelyet Lessing idézett fel a *Wie die Alten den Tod gebildet* című tanulmányában. Más utalásaiból is tudjuk, hogy részletes tudása volt a halálnak erről az

esztétikai felfogásáról, amelyet Lessing műve alapján a magyar kortársak közül Kármán József és Kazinczy Ferenc is ismert és felhasznált.³⁷⁶

A' Pillangóhoz című vers azonban a „vidám természetű poéta” határhelyzetét tükrözi. A költői szépség ebben a költeményben egy másik élet iránt való reménytelen reménység feszültségéből táplálkozik, és intellektuálisan éppen nem jelenti a probléma megoldását. Ha a „levegői hang” kérdései fel hangzottak is már, ha *Az ember, a poézis első tárgyának* születése időben megelőzte is *A' Pillangóhoz* létrejöttét, a két vers a lényegét illetően éppen fordítva kapcsolódik egymáshoz: *A' Pillangóhoz* a „vidám természetű poéta” utolsó megnyilatkozása, *Az ember, a poézis első tárgya* pedig az új filozófiai tájékozódás első dokumentuma. Ez azért lehet így, mert az eredeti életprogram felbomlása nem volt gyors és különösképpen nem volt egyenes vonalú folyamat. A Debrecenbe való visszatérés, 1800 tavasza után Csokonai életében olyan időszak kezdődött el, amely nagymértékben hátráltatta a Dunántúlon elkezdett számvetést. Nem mintha rosszabb helyzetbe került volna, ellenkezőleg: a baráti vendégszeretnek és a főúri jóindulatnak való kiszolgáltatottságból most ugyan felettebb bizonytalan, de számára folyvást újjászülető és valóságosnak tekintett lehetőségek világába került. Csokonai könnyen lelkesülő, a bizakodásra túlságosan is hajlamos természet volt, akinek képzelete az elgondoltat a megvalósulástól elválasztó szakadék fölött könnyedén röppent át, akinek figyelmét egy-egy kudarc után rögtön újabb tervek és ábrándok kapcsolták magukhoz. 1800 után felmerült a maga műhelyébe visszavonultan (sőt: elszigetelten) dolgozó és művei jövedelméből „privátus”-ként élő költői életmód lehetősége, de lépéseket tett bécsi és pesti újságíróskodás irányába is, a mérnöki pályára való felkészüléssel éppen úgy számolt, mint azzal, hogy könyvtárosi állást kap a Széchényi által a nemzetnek felajánlott bibliotékában. S a most megnyilatkozó és nagyfokú változékonyságról tanúskodó költői tervek – a jelek szerint – a változékonnyal egzisztenciális elképzelések függvényében alakulnak. Az önálló költői státus felderengő lehetősége hívja újra elő a hajdani életterv egyik lényeges elemét is: a program költői példaképe, Anakreón 1800 után vélhetően azért lép személyesen is Csokonai érdeklődésének előterébe, mert életmódjával a „vidám természetű poéta” olyan modelljét képviseli, amelynek életkörét már nem a szerelem örömei, hanem az alkotásnak szentelt termékeny és derűs magány tölti ki. Csokonai 1800 utáni életének bizonyos pillanataiban vélhette úgy, hogy lehetősége van erre a (számára talán mindennél vonzóbb) költői státus megteremtésére. Ez a fel-felsejlő, de a költő által intenzíven átélhető lehetőség a tisztán poétai terveknek kedvezett. Míg azonban Anakreónnal kapcsolatban Csokonai számára a költészet vitathatatlan és semmi másnak alá nem rendelt érték, a könyvtárosi állásra pályázó vagy az újságíróskodásra, egyáltalán, bármilyen értelmiségi életformára gondoló Csokonai számára teljesen érthetően a „tudományok” szerepe növekszik meg, és a „literatura” nem lesz más, mint „követ, a mely utat egyenget a fontosabb tudományoknak”.³⁷⁷ S ha a tervbe vett tudományos tevékenység mellett esik szó költészetről, akkor az főként a nemzeti célokat

³⁷⁶ L. Szauder József: *Veteris vestigia flammae* (Kazinczy szerelme). In: *Az Estve és Az Álom*. Budapest, 1971. 347–432. és Pál József: *A neoklasszicizmus poétikája*. Budapest, 1988. 110–120. A motívum Csokonainál felbukkan még a *Gróf Erdődyné Ó nagyságához* című költeményben is.

³⁷⁷ Szauder József: *Csokonai poétikájához*. In: *Az éj és a csillagok*. Budapest, 1980. 337–367.

szolgáló – a nemzeti történelmet tárgyul vevő – poézis. Ha Csokonai 1800 előtti költészetével kapcsolatban arról beszélhetünk, hogy annak legfontosabb, hiszen az életervvel összefüggő részlege a költő életkörülményeitől függetlenül alakult, most azt látjuk, hogy az életkörülmények nagyon is rányomják bélyegüket a költői elképzelésekre: Csokonai számára a valóságban ugyan kevés, de gyorsan lelkesülő és bizakodó szelleme számára sok lehetőség is adódik, s ő hol ebbe, hol abba az irányba állítja rendkívüli szellemi kapacitását. Immár nem egy elvont és nagyralátó életerv megvalósítása, hanem egyszerűen olyan életkörülmények megteremtése a tét, amelyek egyáltalán a költőként való létezés lehetőségét biztosítják.

A tervek és ábrándok, ajánlkozások, kérések és próbálkozások elrejtik a harmincadik életéve felé közeledő Csokonai *igazi* arcát, s mégis, a költői tevékenység folytatásához leginkább megfelelő egzisztencia biztosítására tett (s magára a költői tevékenységre is visszaható) erőfeszítések *mögött* jól észrevehetőek azok a jelek, amelyek a költői világkép gyökeres átalakulásáról tanúskodnak. Az a feszültség, amelyről – eltérő módon ugyan, de – *A' Pillangóhoz* és *Az ember, a poézis első tárgya* egyaránt tanúskodik, a háttérben működik, noha ez a működés változó intenzitású, ám visszafordíthatatlan. Éppen ezért a „tudományok” jelentőségére vonatkozó megnyilatkozásai (elsősorban a Széchényi Ferenchez 1802 elején írott nagyszabású levelére kell gondolnunk, amelynek egy korai változatát már 1797-ben elküldte Koháry Ferencnek) aligha foghatók fel az irodalom hagyományos, „tudós” elképzelésének maradványaként, hiszen Csokonai ugyanebben az időkorban igen hangsúlyosan fogalmaz meg olyan nézeteket is, amelyekben a költészet önmagáért való érték, és nem lépcsőfok a „solida” tudományok felé vezető úton. De nem tekinthetők önpropagandának sem – ő elsősorban poétaként, és nem tudósként kérte, s nem is egy alkalommal Széchényi Ferenc támogatását. Csak arra gondolhatunk, hogy Csokonai gondolatvilágában a „felséges tudományok”, a „valódi elméledés” – a Koháryhoz címzett változatban még a „philosophiá”-t emlegeti – azért is kapnak új jelentőséget, mert a világnézeti kérdések súlya ténylegesen megnövekedett számára: a korábbi nézetek megrendültek, az újak kialakulása pedig egyáltalán nem ment könnyen. Arról azonban, hogy a fordulat, amelyről közvetlen módon csak *A' Pillangóhoz* és *Az ember, a poézis első tárgya* ad hírt, ténylegesen, fogalmi alakra hozva is igen jelentősen előrehaladt, csak a később nyilvánosságra hozott, de már nyilván korábban is formálódó nagy művéből, a *Halotti versekből* győződhetünk meg. Igaz, vannak egyéb jelek is. Így például nagyon is feltűnő, hogy egyik kései versében, a *Főhadnagy Fazekas úrhoz* című szép költeményben tulajdonképpen a „vidám természetű poéta” ideáljának a megtagadása is benne bujkál. Barátjának három olyan tulajdonságát dicséri, amely tételesen áll ellentétben a „vidám természetű poéta”, vagyis önmaga tulajdonságával. Főhadnagy Fazekas úr „használja az időt” (szemben a szorgalom nélkül való élet dicsérőjével, de szemben az *Újlesztendei gondolatok* poétájával is, aki az érdemeket a szerelem által nyújtott örömhöz képest „semmi”-nek nevezi), tartózkodik a „göggösség hagyományától” (ellentétben ama „büszke vetélkedés” költőjével), végül a „tomboló vígasságnak / Futja unszolásait” – nem úgy, mint látogatója, akinek *A' Pillangóhoz* című verse tanulsága szerint a képzelt túlvilágon még a lelkét is „egyik vígasságból / Másikba” röpitik szárnyai.

A *Főhadnagy Fazekas úrhoz* című költemény a vidám természetű poéta mentalitásának megváltozását mutatja. Az a filozófiai költemény pedig, amellyel 1804. április 16-án

Nagyváradon gróf Rhédey Lajosné búcsúztatja, arról tanúskodik, hogy az 1793–1794 körül kiépített program mögött álló filozófia már egy merőben új bölcséleti tájékozódásnak adta át a helyét.

Új filozófia felé

Csokonai utolsó nagy műve, a *Halotti versek és A' Pillangóhoz, meg Az ember, a poézis első tárgya* című költemények között szoros összefüggés van. A *Halotti versek* a lélek halhatatlanságának kérdésére (*A' Pillangóhoz* című verssel ellentétben) már nem költői, hanem filozófusi választ ad, de e műben található meg a válasz azokra a kérdésekre is, amelyeket a „levegői hang” tett fel a „gondolati csuda tengerében” úszó poétának. Az ember helyzetének a bevezető sorokban olvasható leírása (ön lábai a sír felé húzzák, de éteri szárnyai megnyitják számára a csillagok közötti teret, az „ég s a föld” között függ, nemes és gyöngye, „angyal meg állat”) a létezők nagy láncolatának képzetkörében fogant; s a teremtés lépcsőzetes, az egyszerűtől az összetettig, az alantasan anyagítól a magasrendű szellemiig húzódó elrendezettségének skémájára vet éles fényt azáltal, hogy az embert e láncolat közbülső tartományába helyezi.³⁷⁸ Ez az interpretáció azonban azt is megmutatja, hogy a fokozatosság harmóniája már megbomlott, s éppen onnan származik a zavar, ahonnan a lépcsőzetesség roppant rendje eredt: a Mindenható hagyományos hatalma alá rekesztve aligha merülne fel az a kérdés, ami itt felmerül. A verses értekezés az eredetileg megoldásra kijelölt problémát (halhatatlan-e lelkünk?) e távlatokba helyezve ki is bővíti; hogy a költő válaszolni tudjon a kérdésre, azt kell eldöntenie, hogy az embert melyik világ, az anyagnak vagy a szellemnek a birodalma bocsátotta-e útjára. A lélek halhatatlanságának a kérdése így egyéb kérdéseket is magában foglal, ha válaszolunk rá, akkor egyúttal válaszolunk arra is, hogy „Ki vagy, miért vagy, hol lakol és kinek / Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?”, azaz: felelni lehet az 1801-es költeményben feltett kérdésekre. Ez a gondolati összefüggés – ott hangzik el a kérdés és itt keresi rá a választ – valószínűsíti, hogy a két mű gondolati alapjainak kialakítása nem esett egymástól távol, hiszen a kérdések feltételéhez nyilván látni kellett legalábbis a válasz körvonalait.

A *Halotti verseket* az életrajzi adatok szerint Csokonai 1804. április 16-án mondta el Nagyváradon, gróf Rhédey Lajosné, Kácsándy Terézia temetésén.³⁷⁹ A haláleset április 6-án történt, a költő a megbízást valószínűleg 8-án kapta. Elképzelhetetlen, hogy a vers a közbülső időben készült volna el, a költő számára rendelkezésre álló hét-nyolcnapnyi, túlnyomórészt utazással és betegeskedéssel töltött idő legfeljebb (ez derül ki az utóbb Rhédeyhez írott leveléből is) az alkalomhoz tartozó részek elkészítésére és az egész mű egybeszerkesztésére volt elegendő. Valószínű tehát, hogy a vers bevezetőjéhez és első öt részéhez a költő már korábban elkészített vagy félig-meddig elkészített szövegeit használta fel, olyan részleteket egyébként, amelyek témája nem is illett igazán az alkalomhoz. Kazinczy erre vonatkozóan elejtett és rosszmájú megjegyzéseinek bizonyosan van alapjuk, de az eseményeket csaknem másfél évszázaddal

³⁷⁸ Bíró Ferenc: *A lélek halhatatlansága istenfogalmáról*. ItK, 1983. 239–266.

³⁷⁹ A keletkezés és fogadtatás körülményeire l. Vargha Balázs *i. m.* 334–350.

később, tárgyilagosan és ugyanakkor nagy empátiával értelmező Horváth János is felfigyelt több „alkalomszerűtlen és kirívó” részletre, s az ő magyarázata is az, hogy ezek már bizonyára elkészült részletek voltak.³⁸⁰ A szöveg értekező része valóban nem volt az alkalomhoz illő: miért is kellett a lélek halhatatlanságát bizonyítani egy olyan közönségnek, amely számára ez aligha volt kétséges. Ha – mint a bevezető prózai sorokban esik szó róla – a költő sokféle közönségre számított is, *ebből* a szempontból aligha: a szabadgondolkodók (akiket említ) nyilván elenyésző számban képviseltették magukat ezen a nagyváradi temetésen, és kérdéses, hogy a búcsúztató feladata mennyiben lehetett az ő meggyőzésük. De a hívők számára is bizonyára különös hatással voltak a szenvedélyes teatralitással előadott fejtegetések, hiszen a mű olyan kérdéseket tesz fel és éppen az Istennel kapcsolatban, amelyek a jelenlevők tudatában aligha merültek még fel s amelyek hallatán nyilván alaposan megnyúltak az arcok.

A *Halotti versek* szövegének jelentős része nem illik tehát az alkalomhoz, viszont bepillantást nyújt a nézeteit felülvizsgáló filozófus-költő gondolatvilágába. Teljes képet nyilván nem ad róla, de a töprengések jellegét és irányát egyértelműen rajzolja ki.

Elsősorban annak a helyzetnek az összetettsége tűnik fel, ahonnan a gondolatmenet kiindul. Távol vagyunk már a hajdani nyers és költői materialista világértelmezéstől, de még távolabb vagyunk a hagyományos vallásos gondolkodás köreitől. Hamar kiderül, hogy a vers gondolatmenetének a tétje nemcsak a lélek halhatatlansága, hanem az Istenhez való viszonyunk: a költemény ugyanis egy paradoxonnal indul. A lélek önmagában véve annyi kvalitást mutat, hogy a maga minőségei szerint halhatatlannak kellene lennie („Nem halatsz hát meg, oh nemes valóság” – szögezi le a mintegy harminc-soros bevezető fejtegetés után), de ekkor előlép az, akiről úgy tudjuk, hogy léte elsődleges biztosítéka a lélek halhatatlanságának, előlép tehát az Isten, csak éppen a megszokottól alaposan eltérő szerepben. Nincs ugyanis kizárva, hogy ő, a Mindenhatóság fűjja a „lélek lángjára” a „semmisség szelé”-t. Igaz, a költő ezt a lehetőséget „tán” még említeni is véteknek tartja, de hát ő ezt a vétket nemcsak elköveti, de verse első két nagy egységének legfontosabb mozzanata éppen e halálos hideget lehelő Lény jelenléte. „Örvendhetsz é egykor, örvendhetsz é annak, / Hogy halált menydörögsz egy halhatatlannak” – ismétlődik meg a hitetlenkedő felkiáltásba burkolt tétel még a II. rész elején, hogy azután a költő megkezdje e látszólag nyilvánvalóan téves elképzelés cáfolatát. Ez azonban menet közben derül ki – egyáltalán nem könnyű processzus, olyannyira nem, hogy több mint százötven (!) sorral alább változatlanul fennáll a fenyegetés: „Istenem, ha szét kell csakugyan oszolnom...”

Ezt a *deus malignus*t nem Csokonai találta ki.³⁸¹ John Locke *Értekezés az emberi értelemről* című művében, a descartes-i filozófiával folytatott vita során merül fel az a gondolat, hogy – végül is – nem zárható ki a lehetőség, hogy az Isten a gondolkodás képességét adta egy megfelelő összetételű anyagi szervezetnek, amely azután (a szervezet szétesését követően) szintén a semmibe foszlik. A lélek, a gondolkodó minőség – a descartes-i filozófia *res cogitans*a – így valószínűleg nem más és nem több, mint egyszerű képesség, amely megszűnik a megfelelően szervezett anyag (= testünk) működésének megszűnésével. Ebből természetesen az

³⁸⁰ Horváth János: *Csokonai. Csokonai és költő-barátai. Földi és Fazekas*. Budapest, 1936. 35–36.

³⁸¹ A részleteket és a vonatkozó utalásokat l. Biró Ferenc *i. m.*

is következik, hogy aki kétségbe vonja ezt a lehetőséget, tehát a lélek megsemmisülésének lehetőségét, az az Isten mindenhatóságát korlátozza, tehát arra vetemedik, hogy a Teremtő hatalmát szűkös, majd hogyan emberi dimenziók közé szorítsa. Noha gondolatmenete nem erre volt kihegyezve, Locke szikár okfejtésében ott lapul ez a paradoxon, és hamarosan rá is talál az, akinek szavánál a XVIII. században kevesek szava szólt hatásosabban: Voltaire állította előtérbe Locke művének ezt a részletét s aknáztta ki alaposan a benne rejlő lehetőségeket. Angliai tartózkodásának (1726–1729) intellektuális naplója, a *Lettres philosophiques* (1733) tizenharmadik levele, a Locke-ról szóló esszé árulkodik erről a legerőteljesebben. A *Sur Mr Locke* a legveszedelmesebb és (tegyük hozzá) a leghatásosabb angliai levelek egyike volt. Hatással volt a magyar felvilágosodás képviselőire is: Bessenyei Györgynek a hetvenes évek második felében készült írásában többször is előbukkan, de – mint látjuk – a problémakör mögött álló istenkép kel önálló életre az 1804-es nagyváradi tavaszban lezajlott temetési szertartás résztvevői előtt. Vajon miért? A gondolatmenet e képtelennek látszó istenképzet cáfolataként indul, a gyorsan elintézni vélt bizonyítás arra az elgondolásra épül, hogy a világ rendje voltaképpen maga követeli meg a halhatatlan lélek otthonának, a túlvilágnak a létezését. Az erkölcs (= az emberek) világában ugyanis nem találjuk meg azt a „jó, bölcs és igaz Isten”-t, akinek létét viszont állandóan tapasztaljuk a természet szépséges templomában, vagyis: a természet önmagában is egész, az emberi élet viszont csak az evilági szenvedésekért kárpótlást nyújtó túlvilággal együtt lehet az. A természeti világ és az erkölcsi világ ellentéte rendkívül élesen merül fel, és az ellentétben benne bujkál egy újabb paradoxon. Az a körülmény, hogy a költemény által felrajzolt emberi világ sötét, sivár és nyomasztó, ahol az ártatlanság nyög, a víg és nyugodt szívű gonoszokra pedig a boldogság mosolyog, így – a gondolatmenet intenciója szerint – azt bizonyítja, hogy mennyire szükséges számunkra a túlvilági élet kárpótlása, az olvasóban pedig felébred a gyanakvás: ha ennyire tehetetlen az isteni gondviselés az emberi világot átható rosszal szemben, akkor vajon létezik-e egyáltalán ez az Isten? Az evilági rossz létezésének megrázó képeivel azonban – s éppen itt található meg Csokonai gondolatmenetének kulcsa – sem az eredeti tétel (az emberi élet csak a túlvilági kárpótlással lehet teljes), sem a tétel bizonyítása során feltáruló és egyre erősödő sejtelen (nemcsak az isteni gondviseléssel, de Istennek magának a létezésével kapcsolatban is alapos kétségek merülhetnek fel) immár nem igazolható, hiszen mind a kettő igazolható! A gondolatmenet ily módon egyforma érvényű, de egymást kizáró tételek felállításához vezetett, antinómiákhoz – ha tehát a lélek halhatatlanságának a kérdését az Isten felől akarjuk megközelíteni, gondolataink önkörükbe fordulnak vissza. Ebben a gondolatmenetben így kanti típusú megoldás sejtelve bujkál: a vers megoldandó kérdésfelvetése egy „transzcendentális eszme”, amelyre kétfajta választ is lehet adni, vagyis: nem lehet rá válaszolni. A költő ezen a ponton (a második rész vége táján) ki is lép ebből a körből. Az egek kapui végképp bezárultak előtte, s noha eddig sem lehetett kétségünk, a folytatás egyértelművé teszi: a költő maga zárta be ezeket a kapukat. Miután az ég titkainak fürkésztését megfosztotta értelmétől, békét köt Istennel („Bocsáss meg Istenem...”) és elfordul tőle: a „kérdések kérdésének” megfejtését másfelé kell keresnie. Az olyan magas kvalitásokkal rendelkező lélek birtokosai, embertársai ébresztik fel figyelmét, az eddig élt „négy száz milliárd” tölti be szívét, s ha a költemény indításakor a metafizikai kérdésfelvetés vette el a helyét az

emberre vonatkozó vizsgálódásoktól, úgy szorítja ki most a metafizikát az emberiség vizsgálata. Az emberi lélek ily módon kétszer lép előtérbe a költemény gondolatmenetében: egyszer az individuumnak teremtő hatalommal felruházott lényeként (amelyre azonban az Isten a semmiség hideg szelét fújhatja), másodszor pedig az emberiség kollektív tulajdonaként, amelyet azonban már nem fenyeget semmiféle jeges fuvallat, ellenkezőleg, innen, az ember felől elindulva juthatunk közel a megnyugváshoz az Isten problémáját illetően is. A rengeteg és sokféle ember egyaránt hitte és hiszi, hogy „lelkéstől halálba nem lép”, s bár nem zárható ki, hogy a „négy milliárd” mind hibázik, a költő vállalja velük, az emberi nem egészével a közös tévedést, ez „édes hiba” lenne. De miért lenne szó itt hibáról? Ebben az érvelésben mintha egy régi istenérvnek, az Isten létezését az emberiség általános egyetértésével bizonyító érvek a szerkezete derengene át. A hasonlóság azonban rögtön látszólagossá válik, ha visszagondolunk a vers gondolatmenetére: már be kellett látnunk az Isten felől elindított meditációk terméketlenségét, viszont két ízben is megmutatkozott előttünk az erőteljes, szabad és teremtőképességgel rendelkező lélek. A kérdést tehát *csak* az emberek felől lehet megközelíteni, másfelől gondolataink önkörükbe fordulnak vissza, azaz: a lélek halhatatlanságára irányuló vizsgálódásainkat magának a léleknek a vizsgálatával lehet csak kezdeni. S itt elsőként egy tapasztalati tény ötlük a szemünkbe: a lélek halhatatlanságának az eszméje az emberi tudatnak eleve benne rejlő (vagy máris meglévő vagy ott szunnyadó s onnan kifejthető) tulajdonsága.

A „kérdések kérdésének” megfejtéséhez a kiindulópontot tehát magában a lélekben kell keresni s bár Csokonai ezt a felismerést már az I. rész utolsó előtti sorában bejelentette (itt a lélek *természetéből* mondja megfejtetőnek *lételét*), ahhoz, hogy ez a gondolat elnyerhesse igazi súlyát, meg kellett mutatni: más lehetőség nincs, a metafizika tartományában nem találhatunk rá a válaszra, ott gondolkodásunk önmagába fordul vissza, antinómiákba ütközünk. Ezt kellett belátnunk a II. rész végére. Az itt újra előlépő lélekfogalomnak a pozíciója azonban így alapvetően meg is változott közben – a költő, aki a költemény elején „angyal meg állat”-ként, az anyagi és a szellemi világhoz egyaránt tartozó lényként határozza meg önmagát, most már visszautasíthatja ezt a definíciót, „sem barom, sem angyal” – ember akar lenni, önálló, a lények láncolatán elfoglalt helyzetből *nem* levezethető, az Isten és az elementumok uralma alól egyaránt felszabadult, autonóm lény. A költemény III. részétől kezdve egy hatalmas ívű, az emberiség történelmi korszakait és etnikai palettájának legváltozatosabb színeit átfogó szemle keretében veszi szemügyre a *consensus gentium* lehetséges változatait (amelynek legmagasabb szintje nyilván nem lehet más, mint a filozófiát és a revelációt egyaránt magába foglaló kereszténység), a versben kifejtett gondolatmenet igazi csúcspontja azonban az imént elemzett II. rész befejezésében található, ahol egy merőben új és eredeti gondolkodói helyzet kidolgozása történt meg. Ez a gondolkodói helyzet meghaladását jelenti annak a hajdani, kivételes erkölcsi bátorsággal és szellemi erővel kialakított, de szükségképpen naiv és költői materializmusnak, amely a „vidám természetű poéta” programjának metafizikai alapzata volt. De arról nincs szó, hogy közeledett volna a hagyományos vallás rendjéhez, hiszen – mint láttuk – a lélek halhatatlanságának a problémája némileg váratlanul, de teljesen egyértelműen az emberi autonómia bizonyítására fut ki: Csokonai számára az ember fogalma körül mind a materializmus,

mind a vallásos metafizika dimenziói elhalványultak, és megnyíltak a sokféle embert szülő Föld és Idő, azaz: az ember saját birodalmának távlatai.

Kitekintés

(Vázlat a felvilágosodás stílusairól)

A korszak irodalmától gróf Rhédey Lajosné sz. Kácsándy Teréz 1804 áprilisában lezajlott nagyváradi temetésén deklamáló Csokonai Vitéz Mihály alakjának megidézésével búcsúztunk. Az olvasó joggal teszi fel a kérdést: miért éppen ez az a pillanat, amikor lezárjuk fejtegetéseinket. A zárójelenet nyilván szimbolikus, hiszen az volt a nyitókép is, amely az erkölcsstanírói tevékenységét megkezdő Faludi Ferencet ábrázolta Rómában, az 1740-es évek első felében. A szimbólumokat azonban egy tudományos igényű munkában illik felfejteni. A római jelenet az egyházi értelmiség és a művelt nemesség közötti viszony megváltozásának egyik látványos pillanata volt, Nagyváradon pedig az irodalom világában 1780 után főszerepet játszó értelmiség bukásának lehetünk tanúi – a kor legnagyobb költője kénytelen talán élete legnagyobb kudarcát elszenvednie élete egyik legnagyobb teljesítményét, a *Halotti verseket* bemutatván. Vitéz balsikerű szereplése több volt, mint egy poéta alkalmi felsülése, itt egy nemzedék tűnik le a magyar irodalom színpadáról, ahol már jelen vannak az új szereplők. Egyikőjük ott van a gyászoló gyülekezetben is – Kazinczy Ferenc. Az ő személyében a magyar irodalomban újra a nemesség veszi át (ekkorra már át is vette) az ügyek irányítását. Ennek a helyzetnek a leírására ez a monográfia természetesen nem vállalkozhatott, viszont az a körülmény, hogy a munka lezárására csak egy utószóban hívjuk fel a figyelmet, rámutat a munka egy vitathatatlannak látszó hiányosságára is. Ez az igencsak terjedelmes tanulmány nem egynemű rendező elvre épült, szociológiai, eszmetörténeti és műfaji nézőpontok célszerűnek gondolt kombinálásával kíséreltük meg felépíteni a korszak irodalmának világát ábrázoló (s remélhetőleg egységes) modellt. E modell kidolgozása során különleges figyelem jutott azoknak a feltételeknek felkutatására és előtérbe állítására, amelyek révén (ott és akkor) *történhetett* az irodalom. A továbbélés és az alakulás ugyanis semmiképpen nem eleve adott, mondhatni kérdésre sem szoruló, természetes tulajdonsága annak, amit – mégoly tág értelemben – irodalomnak nevezünk, folyamatos létének feltétele nem redukálható minden további nélkül az írók, művek és olvasók közötti viszonyra. Hiányzott viszont a stílustörténeti szempont, amely – elképzelhető ilyen szigorú vélemény – magának a monográfia anyagának, tehát az irodalomnak *saját* szempontjaként is felfogható. Akárhogyan van is, tény: az olvasó e könyvben nemigen találkozhatott azokkal a fogalmakkal, amelyekkel a XVIII. századról szóló hazai és nemzetközi szakirodalomban ha nem is mindig, de azért elég gyakran találkozhat. Mentségül hozhatnánk fel, hogy e pillanatban ez a szakirodalom ebben a vonatkozásban drámai módon nélkülözi a konszenzus legalapvetőbb elemeit is. Ám az a körülmény, hogy e munkában még a rájuk vonatkozó reflexiók is hiányoznak, joggal ébreszthet elégedetlenséget, hiszen – például – a rokokó vagy (mondjuk) a neoklasszicizmus mibenlétére és problémáira vonatkozó tudás nyilvánvalóan szerves része a kor irodalmára vonatkozó tudásunknak. A feladattal tehát illik szembenézni. még akkor is, ha a témára vonatkozó elgondolások igazából külön s terjedelmes tanulmányban való kifejtést igényelnének. Itt inkább

egy polemikus álláspont vázlatos kifejtésére, vagy inkább jelzésére van csak mód. De talán ez a vázlat sem nélkülöz majd pozitív tanulságokat. Érdekes módon éppen a stílustörténet problémáiról való eszmélkedés révén a monográfia lezárása is egyértelműbb lehet. Ez a problémakör segít láthatóvá tenni, amiről részletesebben csak az 1800 utáni időszak tárgyalásánál lesz mód, nevezetesen, hogy megalapozott vélemény lehet az, ha itt, a századforduló táján egy erőteljes cezúra létezését tételezzük fel a magyar irodalom történetében.

A magyar felvilágosodás irodalmát – a monográfiában elmondottak talán elég alappal szolgálják a kijelentéshez – igen sok szál fűzi nyugat-európai irodalmakhoz. Ha nem is kizárólag, de elsősorban eszmetörténeti szempontból feltűnő, hogy a hazai szerzőket s európai társaikat igencsak rokon gondolatok és témák foglalkoztatták. Olyasmikre gondolunk, mint az udvari ember eszménye, a laikus erkölcs lehetőségei, a libertinizmus változatai, a luxus apológiája, az anyagi lélek kérdésköre, az érzékenység, a heroikus-gáláns vagy érzelmes regény műfaja, a rossz problémája, a spinozizmus, a fiziko-teológia, a nemzethalál, a nemzet mint transzcendencia, a természetben alapuló jog, a thèse royale és a thèse nobiliaire vitája, az ó- és újmódi hitvédelem, a lények láncolata, a nemzeti nyelv ügye, a világegyetem newtoni modellje, az irodalom mint a nemzet reprezentációja, a szerelem istenként való felfogása, a nordikus s általában a nem déli (nem klasszikus) kultúrák elvi egyenrangúsága, Konfuciusz alakja, a holbach-i materializmus, a paralellismus membrorum, az antropológia, a tolerancia eszméje, Immanuel Kant bölcselete – ezt az ötletszerű felsorolást itt csak félbehagyjuk, hiszen a monográfia olvasója tudja, távolról sem fejeztük be. Fontos hangsúlyozni, hogy a különféle gondolatkörök vagy fogalmak nem elvont erudíció anyagaként léptek be a magyar kultúra közegébe, a tájékozottság az esetek túlnyomó részében azt a célt szolgálta, hogy artikuláljon vagy tematizáljon már előzőleg élő, az illető szerzők saját élettapasztalatából származó kérdéseket. A XVIII. század második felének magyar írója mélyen benne élt kora problémavilágában, eredetiségét – mint általában nyugati és keleti társainál is – az interpretációnak, és nem az elvont eszmének az eredetisége adja. Ez jól látszott – például – Orczy Lőrinc luxus-értelmezése esetében éppen úgy, mint – mondjuk – a lélek halhatatlanságáról értekező Csokonai *deus malignus* fogalmánál. Orczyról tudjuk, hogy ebben a vonatkozásban sokat tanult Voltaire-től, de azt is, hogy nem csak Voltaire-től tanult, s ha minden megnyilatkozását számba vesszük, akkor az ő értelmezése legalább olyan távol esik a francia mintától, mint annak vonatkozó munkái az angol előképektől. Hasonló helyzetet tapasztalhattunk a *Halotti versekben* felbukkanó s a lélek lángjára a semmiség szelét bocsátó Mindenható alakja körül vizsgálódva is – itt azonban inkább csak az intertextuális mező határaitól lehetnek elképzeléseink. Ezek a példák bizvást általánosíthatók: a változatok olyan egyéniek, hogy az esetek többségében alig-alig van mód közvetlen kapcsolódási pontok felderítésére. Bessenyei György még Alexander Pope *Essay on Man*jének a fordítását is annyira a saját interpretációjában adja, hogy komoly kutatások révén lehet csak megnyugtatóan eldönteni, melyik francia átültetés volt előtte verziójának elkészítésekor. De idézhetünk olyan példát is, amely meglehetősen elterjedt közvélekedésnek mond ellent. A nemzethalál lehetőségének felmerülését minden valószínűség szerint függetlennek kell tekintenünk a sokat emlegetett herderi jóslattól, hiszen a nagy német bölcselő *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című művének

nevezetes helyét tartalmazó kötete csak 1791-ben látott napvilágot, a magyar irodalomban pedig túlnyomórészt már ezt megelőzően elhangzanak az oly jellegzetes szövegek.

Másképpen és mást mondott, de azért – gyakran éppen a leglényegesebb ügyekben – ugyanarról beszélt vagy ugyanabban a kérdésben foglalt állást a magyar író, mint kelet- és nyugat-európai társai. Ez feljogosíthat bennünket arra, hogy megkíséreljük a kor magyar irodalmának bizonyos tanulságait általánosabb érvényű tanulságokként kezelni és fordítva: hogy néhány nagyobb európai tendencia szerkezetét informatívnak lássuk a magyar irodalom sorsának alakulása szempontjából is. Ez a próbálkozás – könnyen lehet – esendő eredménnyel jár, mégis, a megmutatkozó összefüggések lehetőséget teremtenek arra, hogy néhány, a monográfiában kifejtett elképzelések mögött meghúzódó s az egész korszakra vonatkozó kérdést előtérbe hozzunk. Csak innen közelítve tudunk egy lehetséges álláspontot kialakítani és felvázolni a kor stílustörténetéről.

Úgy látjuk, hogy a felvilágosodás egyik alaptendenciája a tradicionális vallás lebontásának folyamata volt. Némileg szabadon (a lényegét illetően azonban hüen) interpretálva Ernst Cassirer klasszikus monográfiájában kifejtett álláspontját, azt mondhatjuk, hogy itt nem a vallásról, hanem a *barokk* vallásosságról van szó. A hagyomány vallása a XVIII. századig a legfőbb közösség-szervező elvként is működött. A mindennapok világának színes forrása, a változatok gazdagsága eltakarja, de aligha változtatja meg a helyzetet: az előző korszakban mindenfajta legitimitáció végső alapját éppen úgy a tradicionális vallás nyújtotta, mint ahogy alapvető szerepet játszott a személyiség ön meghatározásában is. A XVII. század embere számára – akár egy németalföldi polgárra, akár egy burgundiai parasztra, akár egy lengyel nemesre, akár Zrínyi Miklós téli hadjáratának valamelyik katonájára gondolunk – az identitásnak ha nem is egyetlen, de meghatározó eleme a vallási hovatartozás volt. A destruktív folyamat több szinten is zajlott, magába foglalta, hiszen magába kellett foglalnia a gondolkodás szinte minden tartományát. Egy példa megvilágíthatja a helyzetet. A Biblia korábban valóban a könyv volt, annak számított a tudományok alakulása szempontjából is, ami legalább annyira vezérelte, mint amennyire gátolta előrehaladásukat. A nyelvtudomány történetének nemrégiben született, Daniel Droixhe által írott nagyszabású szintézise világosan mutatja, hogyan lett a XVIII. században a legkiválóbb elméleti izgatóság abból a kérdéssé, amelyre a megelőző századokban a vallásnak a Biblián alapuló megoldása eleve készen volt. A nyelv keletkezése csak úgy válhatott sokakat foglalkoztató kérdéssé, egyáltalán: kérdéssé, ha előbb erejét veszti a tradíció tudása, amely szerint a nyelv Isten adománya. Ugyanebben a tradícióban viszont – ugyancsak a Biblia tanulságaira támaszkodva – jelentős teljesítményeket felvonultató komparatista nyelvtudomány bontakozott ki. A tudománytörténet segítségével azonban legfeljebb a változások eredményeit, a két korszak közötti különbségeket lehet érzékeltetni, de nem a változások eredetét. A hagyomány vallása ugyanis (úgy véljük) igazi erővel mint közösség-szervező elv működött, s a destruktív folyamat tétje – ha lehet ilyesmiről beszélni a történelemben – e funkcióknak a meggyengítése volt. Mindenesetre ez magyarázza a személyiség lehetőségeinek a megnöveléséért folytatott harcot azokon a területeken, amelyek a hagyomány által a leginkább kézben tartott területek voltak. Az *elsőknek* talán magához a valláshoz való viszony tekinthető, a vallás szabad választása, a jog, hogy az egyes ember meggyőződése számára a legmegfelelőbb hitvallója legyen. A XVII.

század végén már olyan ragyogó szellemek fejtették ki ezzel kapcsolatos érveiket, mint Spinoza, Pierre Bayle és John Locke, hogy azután a század címszereplőjének, Voltaire-nek a küzdelmi nyomán ez a problémakör általában az emberi jogok dimenziójába lépjen át. A *második* s talán látványosabb, de legalábbis szélesebb körű átalakulás az erkölcs vonatkozásában következett be, amely elsősorban a földi élet értékének megnövekedését foglalta magába, az ember evilági örömeinek és céljainak jelentőségét a tradicionális vallások által ígért s a földi élet után következő másik életben ránk váró spirituális boldogság esélyével szemben. A földi horizontok megnövekedésében nyilván tovább él és bátorít az előző századok libertinus öröksége, de ez a folyamat most nem csak radikálissá, hanem szisztematikussá is válik, s különböző területekre terjeszti ki befolyását, meghatározza például az emberről való új tudás változatainak jelentős részét. A században kialakult és elterjedt új antropológiai elképzelések egyik alapja a szenzualista ismeretelmélet tanulságainak nyílt vagy hallgatólagos kiterjesztése: nem csak ismereteink származnak érzékeinkből, de érzékeink befolyásának egész valónkban alá vagyunk rendelve. Ez a belátás önmagában nem követelt új metafizikai tudást, de sok területen nyitotta meg az utat új elgondolások előtt. Például paradoxnak tűnő – de az alapelveket illetően nagyon is komolyan gondolt – gazdaságtani elmélethez (a merkantilizmus egy új teóriájához) is elvezet, s természetes módon játszik közre abban, hogy a vallások bölcséleti alapzatát adó metafizikát ugyancsak erőteljes támadások érik. Új kérdések és új elképzelések rajzanak, a deizmus változataitól a panteizmusig, az ateizmustól az agnoszticizmusig. Ez az ontológiai és ismeretelméleti forgatag a *harmadik* vonatkozás, amely hozzájárul a vallásnak mint közösségszervező elvnek a lebontásához. A tradíció vallását egyébként erőteljes támadás éri mint a szó legszorosabb értelemben vett közösségszervező elvet is. A társadalom irányítására felhatalmazó jog – ez tehát e folyamat *negyedik* területe – a század folyamán veszíti el transzcendens eredetét, az uralkodás Isten kegyelméből származó legitimitációja a szerződéselméletek változatain át erejét veszítve jut el a végállomásig, a *Contrat Socialig*, amelynek szerzője, Jean-Jacques Rousseau a népfenség fogalmának kidolgozásával nemcsak a modern demokrácia egyik elméleti pillérét alkotta meg, de el is szakította a politikai filozófiát a hagyományos vallástól. Fontos megjegyezni, hogy a közösségszervező elvként felfogott vallás destrukciója magával hoz vallás ellen irányuló támadásokat is – az általában vett vallásos gondolkodást nyilván nem lehetett leválasztani az ideológiaként használt vagy úgy működő vallásos gondolkodástól –, az igazán színvonalas és mély szerzők azonban elsősorban a tolerancia gondolkodói voltak, számukra tehát nem is lehetett az általában vett vallás elleni hadjáratról szó. Sőt a kor reprezentatív és legnagyobb hatású intellektusai túlnyomórészt maguk is vallásos emberek, s nagyon is figyelemre méltó, hogy alighanem ők játszották a legfontosabb szerepet ebben a folyamatban. A századvégen az igényes és okos konzervatív gondolkodás pontosan érzékelte, hogy már nem az istentagadó naturalisták az igazi ellenfelek, hanem a mélyen hívő Jean-Jacques Rousseau és az idealista Immanuel Kant. Hasonló tapasztalatot nyújtanak a hazai fejlemények is. Az 1780-as években a komáromi protestáns prédikátor, Péczeli József volt a legnagyobb hatású (ahogy Kazinczy mondta: a legnagyobb fényben ragyogó) literátor a magyar irodalomban, aki Voltaire és Edward Young műveinek fordításával egy másféleképpen felfogott vallásosságot akart máshogyan elhelyezni a világ rendjében.

A tradicionális vallásosság lebontása tehát több szinten is zajlott, s elsősorban a francia XVIII. század volt az, ahol majdhogynem szisztematikusnak tűnnek a fejlemények – talán ez magyarázza a természet fogalmának oly kitüntetett szerepét, amely bizvást tekinthető a hagyományos értékek és az új tendenciák közös felvonulási terepének. A fogalom monográfusa, Jean Ehrard a XVIII. századi eszmetörténet minden lényeges problémájáról szolt (szólnia kellett és szólnia lehetett) műve megírásakor. S éppen ez a folyamat, tehát a barokk közösségszervező elv lebontása adja azt a nézőpontot, amely felől elindulva a század stílustörténetének egy lehetséges modellje – úgy véljük – felépíthető. A jelek szerint ugyanis ez a tendencia játszik szerepet abban, hogy vele párhuzamosan egy mély nyugtalanság lehetősége is megnövekedjék s folyvást ott kísértsen a kor irodalmában és művészetében. Az első vonás, amelyre ugyanis az időszak jelenségein töprengő kutatónak fel kell figyelnie, éppen az, hogy a hagyománytól való és következetes eloldódás erőteljes mozdulatai mellett ebben a században (és így csak ebben a században) megjelennek az elbizonytalanodás és a szorongás ugyancsak erőteljes jelei is abban az érzelmes hangoltságban, amelyet a szakirodalom szentimentalizmus elnevezés alatt a kor egyik jellegzetes stílusirányaként kezel. Itt nincs mód arra, hogy akár csak vázlatosan is felidézzük értelmezéseinek történetét, de mód van arra, hogy az elmondottak alapján megkíséreljük kifejtetni az imént jelzett elgondolást: az érzelmesség felől elindulva rajzolódhatnak fel ugyanis előttünk egy lehetséges, az egész századra jellemző stílustörténeti vázlat lényeges vonásai. Az érzelmesség szerkezetének – természetesen ugyancsak vázlatos – leírásához viszont a monográfiában más szempontból alaposabban bemutatott magyar szerzők felől is elindulhatunk. Őszintén szólva persze főleg innen van lehetőségünk elindulni, de alighanem innen is tanácsos elindulnunk: általuk egyszerűbb szerkezetű, noha általánosabb (ámbar nyilvánvalóan távolról sem általános) érvényű változatokat írhatunk le.

Ányos Pál, Dayka Gábor és Kármán József az érzelmesség magyar irodalmának nemcsak legjellegzetesebb, de legjelentősebb szerzőiként is élnek a köztudatban. Teljes joggal: Ányos és Dayka koruk első vonalába tartozó poéták voltak, akik nagy hatást gyakoroltak kortársaikra és közvetlen utókorukra, Kármán pedig a *Fanni hagyományaival* a magyar regényirodalom első remekművét alkotta meg. Az első kérdés, ami felmerül: voltaképpen miért is tekintjük érzelmes szerzőknek őket? Ha közelebb lépünk a három magyar író életművéhez, akkor azt kell konstatálnunk, hogy munkáikban – pontosabban: munkáik egy jelentősnek ítélt részlegében – egészen eltérő tematika szólaltatja meg az érzelmes hangot. Ányos Pál versei jobbra az élet mulandóságát siratják, a poéta azon kesereg, hogy elrohan a szépségeket és örömeiket kínáló élet, Daykánál viszont fordítva áll a dolog, ő azért fohászkodik, hogy múljon el az élet, amely oly elviselhetetlenül terhes titkos és kimagyarázhatatlan bánata miatt. Dayka érzelmességének ez a fő témája, erről szólnak legismertebb és legszebb versei, *A rettenetes éj* vagy *Az esztendő első napján*, de ez a beállítottság uralja *Az esthajnalhoz*, a *Kesergés* és a *Vigasztalás* című költeményeket is. Így tehát az egyik érzelmes magatartás a mulandóságtól (és a haláltól) való rettegést fejezi ki, a másik viszont a halál utáni vágyat. Ányos az 1770-es évek költője volt, Dayka poétai érlelődése az 1780-as évekre esik, a magyar érzelmesség harmadik fő alakja, Kármán József regényének hősnője viszont a kilencvenes években született meg, s vele egy újabb változat áll előttünk. Az ő élete azért lesz annyira keserves és – végül – folytathatatlan,

mert egyetlen értéken, a szerelmi boldogságon alapul, és midőn a fátum attól megfosztja, az élet feltételétől fosztja meg. Így e három, a magyar irodalom történetében reprezentatív szerepet játszó érzelmes magatartás mögött mintha az életnek három és egymástól alaposan eltérő értelmezése sejlene elő. Első pillantásra csak egy közös vonás fedezhető fel bennük, nevezetesen: egyformán tartalmazznak valamely további magyarázatra szoruló mozzanatot. Hiszen Ányos Pál – a kortárs Bessenyei György erről éppen úgy tanúskodik, mint elhunyt elődje életrajzával és műveivel filológus-szakszerűséggel foglalkozó tanítvány, Batsányi János – még viruló, az örömök iránt nagyon is fogékony fiatalember volt, amikor az élet jóvátehetetlen elmúlását siratta versei sorában, s ezek a versek nem árulják el: miért? Dayka Gábor oly harsogással hívja keserves napjai végét, hogy végül is feltűnik: költeményeiben sehol nem esett szó arról, miért is keserves ennyire az élet. Fanni esetében pedig világosan látjuk ugyan érzelmes hangulatainak, majd kétségbeesésének okát, de a közvetlen szemlélet számára nem tűnik elő ugyanilyen világosan: miért kell meghalnia? Sorsa – e nem wertheri sors, hiszen kedvese szereti őt, s ha szerelmük közvetlen jövője nem is rózsás, de távlatilag éppen nem kilátástalan – esetleg egy öngyilkossághoz szolgálhatna magyarázattal, de semmiképpen nem a hősnő gyors és természetes halálához. Ha azonban alaposabban körütekintünk, akkor mégis megpillanthatunk egy olyan közös vonást, amely összekapcsolja (bár teljesen nem magyarázza meg) a három, látszólag gyökeresen eltérő magatartás-változatot. Ányosnál az *élet* felett az állandóság hiánya uralkodik, az a belátás sodor félre minden lehetséges vigaszt, hogy a földi élet – tartós értékek híján – alá van vetve a visszafordíthatatlanul hömpölygő idő hatalmának. Kármán hősnője számára az *élet* értelme és így az élet lehetősége is kizárólag kedvese birtoklására szűkül, s amikor a fátum elszakítja tőle, akkor (a felejtésre képtelenül, de a remény kísértéseire sem reagálva) vegetatív lényként hervad a halálba. Dayka titkos bűjút pedig az *élettől* való szabadulás vágyának szinte színpadias szcenírozással élénk állított póza kíséri. Amikor tehát azt látjuk, hogy a kimagyarázhatatlan szenvedésekkel teli életnél kívánatosabb a halál (Dayka), hogy az élet értelme és lehetősége egyetlen érték birtoklásában van (Kármán), hogy az egyébként oly édes életet értéktelenné avatja mulandósága (Ányos), akkor a három szerző magatartásának eltérései mögött megpillanthatunk egy közös alapot. A változatokban a tapasztalat egyezik: az élet (nemcsak a személyes, de az általában vett emberi élet) valamilyen módon, de korlátozott értékűvé vált.

Mielőtt közelebről megvizsgálánk, hogy valóban van-e s ha igen, milyen közös alapja lehet ennek az élettapasztalatnak, látnunk kell, hogy a szóban forgó három író csak abban különbözik a kor többi szerzőjétől, hogy az érzelmesség náluk erőteljesebben, mondhatni élénkebb színekkel van jelen, de nem abban, hogy a többieknél ez egyáltalán nem fordul elő. Ilyen sommás oppozíció semmiképpen nem állítható fel az érzelmesség reprezentatív hazai szerzői és a kor többi irodalmára között, hiszen – ráadásul – látnunk kell azt is, hogy Ányos, Dayka és Kármán életművében az érzelmesség ugyancsak részleges mozzanat. Még az sem biztos, hogy a hatásos és jellegzetes megnyilatkozások ellenére írásaik nagyobb százalékát befolyásolta ez a hangoltság, miközben – hangsúlyozzuk megint – tények sokasága idézhető annak megmutatására, hogy az érzelmesség különböző mértékben és módon, de átszövi a kor irodalmát. Talán elég, ha Bessenyei György ifjúkori verseire vagy éppen *A Holmi* néhány írására, Báróczi Sándor és

testőríró barátai fordításaira, a *Siegwartot* meghatottan olvasó vagy az *Adolf's gesammelte Briefe*t *Bácsmegey*vé magyarító Kazinczy Ferencre gondolunk – a példák elég bőven kínálkoznak. Miközben tehát nincs szó arról, hogy bármely életműben csak az érzelmesség lenne jelen, az érzelmesség voltaképpen belengi az egész időszakot. Ezért ennek a jelenségnek a kor irodalmi folyamatából (szentimentalizmus címen) való kiemelése és elkülönítése, azaz: irányzatként való kezelése sok problémát vet fel. Ha irányzatot látunk benne, akkor (hogy csak a legszembeötlőbb kifogást tegyük szóvá) egyfelől túl szűken kezelünk egy jelenséget, amely lehetőségként gyakorlatilag benne van a kor egész irodalmában, de – másfelől – túl tágan is, hiszen ahol megjelenik, ott is csak mint egy-egy életmű egy-egy részlege jelenik meg. Amiért egy jelenségnek vesszük, az – ha jobban belegondolunk – nem is annyira stílári vonatkozásokon alapul (Ányos és Dayka egészen eltérő hagyományt, illetve mintákat követve írják verseiket), mint inkább egy lélektani mozzanaton, nevezetesen: az érzelmesség irodalma szomorúságot tükröz és szomorúságra hangolja olvasóját. Az imént láttuk e szomorúság tartalmát: az eltérő szomorúságváltozatok mögött jól előtűnt egy közös szemléleti alap – a szemek azért könnyesek, mert az élet különböző módon, de egyformán korlátozott értékű életként jelent meg a szóban forgó szerzők életművének vonatkozó részlegében. Amikor tehát megállapítjuk, hogy az érzelmesség áthatja az egész korszakot, akkor talán jogosan állapíthatjuk meg egyben azt is, hogy az életnek ez a fajta szemlélési módja kísért benne, szinte mindenütt feltűnik, bár nincs olyan hely – olyan oeuvre –, ahol kizárólag ő tartózkodna.

Mindezzel azonban az érzelmesség problémáját meglehetősen elvont szintre is helyeztük, de csak így nyílt lehetőség arra, hogy közelebbről is meghatározzuk annak a szomorúságnak a természetét, amely oly gyakran tűnik fel a XVIII. századi művekben. E közelebbi meghatározáshoz első lépésként azt kell számításba vennünk, hogy a XVIII. század egésze (nem csak utaltunk rá, de innen indultunk ki) tudvalévőleg az elmondottakkal éppen ellentétes irányú és jellegű folyamat jegyében zajlott. A korra vonatkozó szakirodalom egyik, többféleképpen értelmezett és különféle elgondolások által övezett, de senki által kétségbe nem vont tézise szerint a század fő tendenciája a vezéreszméket és a mentalitást illetően egyaránt a földi horizontok megnövekedését mutatja – az evilági élet profán értékei kerülnek előtérbe nemcsak egyértelműen, de látványosan is a vallások által ígért, s elsősorban a túlvilágon realizálódó boldogság ellenében. Nagyszabású tézismonográfia szól az emberi természet rehabilitációjának nagy témáiról és epizódjairól (Roger Mercier), a felvilágosodásról talán Jean Starobinski írta napjainkban a legkitűnőbb esszét, s ebben ő központi helyet ad a boldogsággal kapcsolatos megfigyeléseinek, ahogyan a magyar Baróti Dezső számára (akár a *style des Lumières*-ről, akár a rokokóról értekezik) a XVIII. század emberének egyik fő jellemvonása ugyancsak a jelenvaló világ birtokbavételének vágya. A kornak erről a jellegéről egyébként a monográfiának a magyar irodalom e fejezetéről kialakított modellje is tanúskodik, hiszen a szorosabban vett felvilágosodás betörésének három eszmeköre – a luxus apológiája, az ember testi meghatározottságának tézise és az új szerelemtan – egyaránt ennek a nagy európai tendenciának a legnyíltabb megszólaltatói közé tartozik.

Úgy látszik tehát, van összefüggés a század irodalmában (s így csak ebben az irodalomban) megjelenő szomorúság és a századot annyira jellemző evilági boldogság utáni vágy között.

Meglepően sok olyan tény bukkan elénk, amelyek alapján ez a két, formálisan olyannyira eltérő tendencia voltaképpen valóban csak formálisan, de nem eredetében tér el egymástól. A jelenségek teljesebb leírására törekedve határozottan arra utaló jeleket találunk, hogy összetartoznak, sőt, úgy tetszik: az evilági élet értékeinek legalizálásáért harcba szálló eszmék, valamint az élet korlátozott, nyugtalanságot vagy éppen szenvedést okozó felfogása nemcsak nem kezelhetők egymástól függetlenül, de igazán csak együtt és egymásból értelmezhetők. Együtt szerepelnek jelentős és jellegzetes életművekben is. Az esetenként szélsőséges boldogságvágy és a már-már betegesnek tetsző szomorúság együttlétére a szóban forgó magyar szerzők – tehát az érzelmesség hazai képviselőinek – életműve jellegzetes példaként szolgál: náluk a világias életszemlélet nem csupán jelen van, de életműveik alapján irodalmunknak (s itt nem csak a felvilágosodás kori magyar irodalomra gondolhatunk) ők az életvágytól leginkább túlfűtött szereplői közé tartoznak. Ányos Pál például – számos megnyilatkozása alapján – a földi örömeik elfogulatlanabb hívének látszik, mint az egész folyamathoz itthon a bölcseleti kiindulópontot és így a legerőteljesebb erkölcsi bátorítást adó Bessenyei György: a fiatal pap-költő vad vonzalmait nemcsak írásban ránk maradt s igencsak hiteles dokumentumok bizonyítják, de költészetének egésze is igazolja. A nyíltan libertinus életvitel utáni vágy, egy kispap(!) vágyainak megrendítő emlékeinél is megrendítőbb lehet erénytana, az a prózai műve, amelyet láthatóan az erkölcs és a boldogság összebékítése érdekében vetett papírra *A világi gyönyörűségeknek haszontalansága* címmel. A kis eszmefuttatás nyugodalmat sehol nem találó szerzője csak óhajta, de nem találja meg még az „erkölcsök udvarában” sem: a boldogság és az erény nemcsak nehezen, de közelebb járunk az ifjú szerző intencióihoz, ha azt mondjuk: sehogyan sem fér meg egymás társaságában. Dayka láncokból kikölt gondolkodásának tanúbizonyságait a börtön árnyékában elégette ugyan a hozzá olyannyira közel álló jó barát, Kazinczy Ferenc, kései megjegyzéseiből azonban kiderül: a szabad szellem ezekben a levelekben nem politikai vonatkozásokban nyilatkozott meg. Vagyis: a korán elhunyt költőtárs feltehetően inkább moralistaként és filozófusként, nem pedig közéleti férfiúként volt lázadó. Ezt a következtetést megerősíti lírájának nem érzelmes részlege is. Anakreontikájában a magyar felvilágosodás egyik leginkább felszabadult, legvilágiasabb szelleme szólal meg, Abélard és Héloïse történetének feldolgozása pedig éppen az erotika merészségében tér el mind a francia eredetitől, mind a hazai előzményektől. Kármán ebben a tekintetben pedig – a pillanatnyilag hozzáférhető adatok szerint – a legradikálisabb álláspontok egyikének birtoklója és foglya volt. Ehhez a tanuláshoz nem csak az Abafi Lajos által közzétett filozófiai jegyzeteinek elolvasása, de voltaképpen a *Fanni hagyományainak* egyik lehetséges olvasata is elvezet bennünket. A *Das philosophische Testament* című feljegyzésbe foglalt antropológiánál talán egyetlen magyar szerző sem fokozta le jobban az embert csupán fizikai lényé, Fanni is úgy pusztul el, mint egy virág, amelyet megfosztottak táptalajától. A magyar irodalom tanulságai szerint a kétfajta tendencia tehát valóban csak az elvont logika szintjén válik külön, de egyáltalán nem él külön az írók gondolkodásában. Hasonló példákat azonban nem csak a magyar irodalom kínál, Goethe vagy Diderot életművében ebből a szempontból majdhogynem látványosabb változatokra hivatkozhatnánk. A földi élet értékének megnövekedése és a felfogás, amely korlátozott értékűnek látja az életet, egyazon folyamat egymáshoz tartozó, egymást feltételező és egymásba

áttűnő oldalait alkotják. A következtetés egyértelmű: azok a jelenségek, amelyeket rokokó és szentimentalizmus elnevezés alatt tárgyal a szakirodalom, voltaképpen egyazon nagy tudattörténeti áramlat két oldalának stiláris vetületeként értelmezendők. Nem csak kevés, de pontatlan is azt mondani, hogy a felvilágosult szellemek és az érzékeny szívek egyazon mentális térben élnek, hiszen – a fentiek értelmében – legfeljebb megkülönböztethető, de semmiképpen nem egymástól elválasztható jelenségekről van szó. A helyzetet inkább úgy jellemezhetjük, hogy az érzékeny szív felvilágosult szellemű emberek kebelében dobog, s mindig csak a diszpozíciókon vagy éppen a körülményeken múlik, hogy a szellem (a tradíciótól való elszakadás) lendülete vagy a szív (a kétség és a nyugtalanság) szava szól erőteljesebben.

Itt azonban eljutottunk egy olyan ponthoz, ahonnan nézve talán leírható az a helyzet is, amely a legáltalánosabb értelemben alapul szolgál annak a szomorúságnak a létrejöttéhez, amely az érzelmesség tartalmát alkotja, hiszen – úgy látszik – az érzelmességnek a rokokót előhívó beállítottság (s így voltaképpen, más perspektívából nézve, maga a rokokó) nemcsak nem az ellentéte, hanem éppen a feltétele. Az érzelmesség az életöröm, a XVIII. században megszülető életöröm visszáján található, s vélhetően azzal van összefüggésben, hogy a felvilágosodásnak a barokk közösség-szervező elvet oly sikeresen romboló támadása mögött az új elvek kialakítása korántsem valamiféle céltudatos és szerves folyamat keretei között zajlott. A szabadság előrefutó pillanatait követte – s elvileg bárkinél és bármikor követhette – a következmények miatt való elbizonytalanodás, a nyugtalanság és a szorongás ideje. Minden jel arra utal, hogy az elbizonytalanodás, a nyugtalanság és a szorongás eredete abban található, hogy bizonyos körülmények fennállása esetén az életvágy lendülete tilalmas vagy veszélyes területekre, azaz: nem egyszerűen a tradíció által birtokolt és az új eszmék által védtelenül hagyott világba sodorta a század emberét, hanem olyan kérdések erdejébe, amelyben sokaknak sokáig csak eltévedni lehetett. Ha ugyanis a lázadás lendülete alábbhagy, akkor bizonyos szerzőknél s bizonyos pillanatokban visszanyeri erejét az erkölcsi norma, amely az esetek jó részében persze a hagyomány normája, s fényénél láthatóvá válnak annak a helyzetnek nyugtalanító következményei, amely helyzet létrejöttének előfeltétele éppen maga a lázadás volt.

Ha a magyar irodalomban szerzett tapasztalatok felől közelítünk az európai jelenségek felé, akkor – s természetesen csak akkor – úgy látszik, hogy a fenyegető lehetőségeknek két fő változatát lehet számításba vennünk. Az egyik esetben arról az erőről, amely oly ellenállhatatlanul, mondhatni a természet erejével vonz bennünket a földi örömök felé, kiderülhet, hogy voltaképpen nélkülözi az erkölcsi princípiumot. Az erkölcsre vonatkozó természeti törvény létezésére vonatkozóan a század emberei igencsak távol álltak a konszenzustól, túlságosan gyakran tűnhetett nagyon is valószínűnek, hogy ebben a vonzerőben csak a test (a pusztá természet, tehát az anyag) működik, s egyáltalán nem tudjuk, hogy ennek az erőnek, tehát: vágyainknak hol lehetnek, s lehetnek-e egyáltalán határai. A földi örömök utáni törekvés lázadó gesztusa egy *másik* pillanatban az erkölcsiség elleni lázadásba tűnik át. Aki azonban hallgatott vágyai hívó szavára, természetesen egyáltalán nem vonja kétségbe az erkölcsiség jogait, sőt, maga is mélyen erkölcsös lénynek ismeri önmagát, s az esetek többségében aligha van hőbb óhaja, mint az, hogy embertársai is annak tartsák őt. De hasonlóképpen akar megjelenni az Isten előtt is, hiszen a földi vágyak lázadását általában és

túlnyomórészt nem kísérte vagy követte metafizikai lázadás – s nem csak azért, mert ez a jelenség elsősorban a mentalitás, és nem (vagy elsősorban nem) a minden vonatkozást számba vevő reflexiók szintjén nyilatkozott meg. Mindez érthetővé teszi, hogy az *előző* pillanatok lázadója mindenképpen bizonyosságát kívánja adni annak, hogy ő is a morál világában él. A boldogság utáni vágy – mivel tehát ez a vágy erkölcsös emberben ébred s mivel *önmagában* nélküli az erkölcsi princípiumot – olyan felfokozott erkölcsi érzékenységgel jár együtt, hogy bizonyos pillanatokban mintha már-már az állandósult büntudat határán járnánk. A lázadás azonban az evidencia erején alapul, a tradícióba való visszamenekülés lehetősége láthatóan nem merül fel. Sőt: olyannyira nem, hogy mintha az igazán autentikus erkölcsiségnek éppen maga a büntudat lenne az otthona. Ennek a helyzetnek számos következménye van, s e következmények az értékrendben és a viselkedésben egyaránt megmutatkoznak. A légfontosabb: az erkölcsös ember könnyen elérzékenyülő, az Istenhez való viszonyában pedig a bűnbánatra hajlamos ember, a könnyes szem tehát a morál lehetséges bizonyítéka, vagyis: az érzelmes beállítottság nem más, mint az erényes ember leginkább természetes magatartása. Az érzelmesség e változatában ily módon az erény mutatkozik meg azoknak, akik számára immár az erény létezésének nincs *máshogy* megalapozható biztosítéka világunkban. Az erkölcs és a felfokozott érzelmvilág vagy éppen a szomorúság így – különféle alakzatokat alkotva – összetartoznak, sőt, az erénynek gyakran maga a szomorúság az igazi otthona. Ez utóbbi változatnak a körébe tartozik Dayka Gábor esete (akinél a halál utáni vágyban a vezeklők megkönnyebbülésére bukkanhattunk), ezt képviseli a testőrírók által oly szenvedélyesen olvasott és fordított másodrangú francia és német érzelmes irodalom. De tartoznak ide remekművek is. Jean-Jacques Rousseau hőseinek, Julie-nek és Saint-Preux-nek a boldogtalanságában erényük, de egyúttal az emberi erény diadalát élheti át az olvasó. Az érzelmességnek ez a típusa mindazonáltal komoly problémák foglalatja is, hiszen itt mégiscsak feszültség van a lélek erkölce és a látható erkölcs között: Rousseau világának egyik fontos kérdésköre, az être és a paraître közötti különbség voltaképpen erről szól. A *lenni* és *látszani* közötti távolságot és ellentétet éppen ő, az érzelmes mentalitás egyik legnagyobb európai alakja élte át a legmélyebben. Ebben a változatban a szenzualizmus nyomozó antropológiai konzekvenciái a közösségben élő ember felől mutatkoznak meg.

A kiindulópont azonos a második változatban is: a világi boldogság utáni vágy lázad fel, felejt el a hagyományos vallások spirituális ígéreteit s a hozzájuk tartozó követelményeket. Ebben a törekvésünkben ugyancsak a földi dolgok vonzerejének felettünk való hatalma nyilatkozik meg, ami megint csak azért lehetséges, mert uralkodó vonásunk a testi vagy természeti meghatározottság. Most azonban a lázadó hevület csillapodtával másfajta szorongás lesz úrrá a lelkeken. Itt fel sem merül, hogy a hagyomány által ellenőrzött területre tévedt a lázadó, éppen ellenkezőleg: itt a terület egyáltalán nincs ellenőrizve, titokzatos, kiszámíthatatlan erők játékterébe kerültünk, vágyaink a természet erejével ragadnak el bennünket, betegséggént leselkednek ránk, amely életünket fenyegetheti. Az evilági boldogság utáni vágy olyan elementáris erejű lehet, hogy bizonyos esetekben e boldogság hiánya egyenesen elviselhetetlen szenvedés okozója. *Ennek* a szenvedélynek a viharzásában az *így* elgondolt ember számára – még ha egyébként kivételes intelligenciával rendelkezik is – a megfontoltság nem jut szóhoz. Nem juthat szóhoz abban a formában sem, hogy a hősök várakozni, felejtetni vagy reménykedni

tudnának: a *jelen* diktál számukra akkor is, amikor önmaguk érdekében előrelátóknak kellene lenniök vagy megkísérelni a számvetést a rájuk váró *jövő* esélyeivel. Ebben a változatban testi meghatározottságunk nem erkölcsünket s egyben a moralitás alapjait teszi kérdéssé, hanem saját biztonságunkat. Az emberi természetben – és a világ rendjében – benne van tehát az a lehetőség, hogy végletesen ki legyünk szolgáltatva vágyainknak, ebben a kiszolgáltatottságban pedig benne van a végletes kifejelet esélye is: ezek a vágyak erősebbek lehetnek, mint az az ösztön, amely az élethez kapcsol bennünket. Ez az elvont helyzet alapja lehet nem túl jelentős irodalmi produkcióknak – a pályakezdő Bessenyei György heroidái vagy az ugyancsak fiatal Kazinczy *Bácsmegyeyje* egyaránt ide tartoznak –, de épülhetnek rá remekművek: a fiatal Werther szenvedéseinek és halálának a története éppen úgy ennek a változatnak a megtestesülése, mint Fannié: a német fiatalember és a magyar leány közös vonása, hogy számukra nincs lehetősége az életnek kedvesük birtoklása nélkül. Az érzelmesség ebben az esetben az emberben megsejtett baljós lehetőség miatt megnyilvánuló kétségbeesést fejezi ki, a változat a szenzualista ismeretelmélet antropológiai konzekvenciáinak nem a közösség, hanem az egyes ember, tehát a személyiség számára megnyíló tragikus lehetőségeire világít rá.

E kérdéskörrel kapcsolatban egy vonatkozásra feltétlenül ki kell térni ebben a vázlatban is. Utaltunk rá, hogy az érzelmesség mint lehetőség áthatja a XVIII. század irodalmát: némi túlzással szólva minden életműben ott van a nyoma, s ugyanakkor nincs olyan életmű, amelyre csak az érzelmesség lenne jellemző. Annak, hogy az érzelmességet és a rokokót megalapozó mentalitás eszmetörténeti vonatkozásban nemcsak összetartoznak, de feltételezik is egymást, a következménye éppen az, hogy a két, a hagyományos felfogás szerint egymástól elkülönülten létező irányzat között több ponton is átjárásokra bukkanunk. Ennek az alapja az, hogy a felvilágosodás antropológiájában benne rejlő nyomasztó következtetésekre az egyes szerzők egészen eltérő módokon reagáltak: az érzelmességet szülő helyzet nem feltétlenül (nem mindenkinél) szül érzelmességet, pontosabban: nem feltétlenül érzelmességet szül, legalábbis a megnyilatkozások gyakran nem tartoznak abba a körbe, amelyet ezzel az elnevezéssel illetnek az irodalom történészei. Itt is magyar példa kínálkozik kiindulópontként. Ányos Pál érzelmessége kimutathatóan a második típusnak egy sajátos változatát alkotja, az ő különleges eszmetörténeti helyzetében az emberi boldogsághoz oly nélkülözhetetlen külső dolgok mulandó volta – a spirituális értékekhez mért esendősége – az érzelmesség forrása. Az evilági boldogság mulandósága azonban nemcsak az ő, hanem társai életművében is hangot kap – Bessenyei Györgyöt éppen úgy foglalkoztatta, mint Barcsay Ábrahámot, sőt, nálunk költőileg a legmagasabb rendű megfogalmazását éppen ő, az elegáns poéta vetette papírra *A télnek közelgetése* című versében. Barcsay azonban mégsem érzelmes poéta, ahogy Bessenyeit sem tekinti annak senki sem. Ugyanaz az élettapasztalat az egyik esetben az érzelmesség forrása lehet, mások esetében ez a lehetőség viszont nem realizálódik – mindez arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az érzelmességnek vannak ugyan jellegzetes témái (mint például a szerelem), az érzelmesség mégsem jellemezhető meghatározott tárgykörök által. De – ami az irodalmat illeti – nem jellemezhető stíláriis vonatkozásokkal sem. Az érzelmesség hangjai a magyar irodalom tanulsága szerint a hagyomány nyelvén éppen úgy megszólalhatnak, mint új törekvéseket szolgálva: Ányos Pál Gyöngyösi István költői nyelvéhez közel álló nyelven szólal meg, Dayka

Gábor pedig Kazinczy Ferenc által majd kanonizált „fentebb stil”-ben és a Ráday Gedeon által elkezdett verstani újítás híveként, Bessenyei érzelmes tónusban írott szövegei közel állnak a barokk tradícióhoz, Báróczi Sándor viszont olyan prózával kísérletezik, amilyennel előtte magyar író nem próbálkozott. Nem találkozunk igazán jellemző sajátságok megjelenésével a műfajok vonatkozásában sem – a XVIII. században virágzó regényirodalom sokszínű és gazdag, és az érzelmes regények csak az egyik változatát képezik. Ugyanez a helyzet a költéssel: a dalokra vagy éppen a nálunk jellegzetesnek tekinthető heroidákra egyáltalán nem csak az érzelmesség jellemző. A jellegzetes témakörök, stiláris vonatkozások vagy műfajok jelenléte – úgy látszik – nem elég az érzelmesség irodalmi megnyilvánulásainak jellemzésére, de (tegyük hozzá) önmagában nem elég a rokokóhoz tartozó tendenciák jellemzésére sem. Ebből elég természetesen következik az a szakirodalom által megállapított körülmény, hogy a rokokónak nincs doktrínája (Philippe Minguet), s hogy lényegében ugyanez a helyzet az érzelmesség esetében is: „nincs ars poeticája” – írja róla Wéber Antal. A hiányzó poétikai reflexiók helyett inkább csak az érzelmekre, illetve az érzékekre való hatás eszközeit vehetjük számba s azt, hogy e törekvések ereje könnyen lépi át s ezzel lazítja fel a kifejezés hagyományos szabályait és normáit.

Az a körülmény, hogy ugyanannak az élettapasztaltnak a jelenléte az egyik esetben érzelmes műhöz vezet, a másik esetben pedig nem, nyilván azért áll fenn, mert az életműveket több tényező alakítja. Ezek számbavétele csak a konkrét esetek elemzése révén lehetséges, számunkra most az élettapasztalat azonossága a fontos, a hozzá való eltérő viszonyok változatait ebben a vázlatban nyilván még jelezni sem lehet. Mindenesetre a kor alkotásainak értelmezése – legalábbis a kor alkotásai egy jelentős részének értelmezése – szempontjából nem szerencsés, ha csak a tradicionálisan felfogott érzelmesség és rokokó végleteiben próbáljuk meg őket elhelyezni. Talán megvilágosítóbb ereje lehetne egy olyan modellnek, amely e kétségtelenül létező végletek közötti teret tartja meghatározónak, s a végleteket pedig inkább kivételes pillanatoknak – amelyek egyébként (a magyar példákat láttuk) a század igen sok s kivételesen jelentős alakjának tevékenységében ugyancsak egyszerre bukkannak fel. A *Richardson dicséretét* vagy a *Fecsegő csecsebecsét* író Diderot nyilván nem két irányzat szerzőjeként vetette papírra e két munkáját, mint ahogy az Abélard érzéki heroidájának magyar szövegét és a *Rettenetes éjszaka* című verset költő Dayka Gábor sem. Mind a ketten az egy eszmétörténeti helyzetben rejlő lehetőség végleteit valósítják meg. De talán még gyakoribbak a közbülső változatok, ahol a két irányzat elemei együtt vannak jelen. Watteau festményein nem találkozunk kifejezetten érzelmes helyzetekkel (vele kapcsolatban inkább a rokokót emlegeti a szakirodalom), a belőlük sugárzó melankólia anyaga azonban aligha idegen az érzelmességtől. Kifejezetten az érzelmes helyzet egy változata található a *Don Giovanni* mélyén, a Mozart-opera (a szöveggönyv és a zene) azonban egyáltalán nem érzelmesen kezeli az immorális érzékiség problémáját. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy a közös eszmétörténeti helyzetben potenciálisan benne rejlő két véglet, azok a stíluszervező erők, amelyek a szakirodalom által az érzelmességnek és rokokónak elnevezett jelenségeket hozzák létre, egy-egy szerzőnél rövidebb vagy hosszabb időre előtérbe kerülhetnek, sőt meghatározhatják egy-egy életmű karakterét is. Ezzel a helyzettel találkozunk a XVIII. század végének magyar irodalmában, itt éppen a két legnagyobb tehetség, Csokonai Vitéz

Mihály és Kármán József életműve éppen a fent említett szempont szerint különbözik egymástól, s bár ez a fejlemény ebben a formában nyilván az esetlegességek körébe tartozik, feltehetően nem esetlegesség, hogy a század magyar irodalma a rokokónak és az érzelmességnek nevezett jelenségek legmagasabb rendű irodalmi megnyilvánulásaival zárul le. Ebben – mint e kis fejtegetés elején utaltunk rá – egyben egy korszak lezárulásának a jelét is láthatjuk.

Az érzelmesség és a rokokó értelmezésének egy lehetséges változatához a tradicionális vallásnak mint közösségszervező elvnek a lebontása felől indultunk el. A két irányzat innen nézve éppen nem irányzatként, vagyis: egymástól elkülönülő entitásként, hanem a század nagy tudat- és mentalitástörténeti folyamatának, pontosabban e folyamat két oldalának kifejezésbeli vetületeként mutatkozott meg. Ez magyarázza, hogy az érzelmesség belengi az egész korszakot, s szinte mindenütt feltűnik, miközben olyan hely nincs, ahol csak ő tartózkodna, hogy valószínűleg sem az érzelmességnek, sem a rokokónak nincs, legalábbis ebben a pillanatban nem látszik belső struktúrája, tematikai, műfaji, stiláris megkötöttsége, nagy valószínűséggel pedig nincs doktrínája – voltaképpen csak az öröm és a szomorúság kifejezéséhez igényli a stiláris eszközöket.

A hagyományos közösségszervező elv lebontásának folyamata a legradikálisabban Franciaországban ment végbe, a folyamat itt nyíltan az eszmék területén következett be, s ezért itt volt a legátfogóbb, a legdrámaibb, és itt hozta meg legnagyobb eredményét. A tradicionális közösségszervező elv helyére lépő egyik új s nagy jövő előtt álló elvet ugyanis a francia szellemi élet dolgozta ki, a dolog természeténél fogva lassan, s nélkülözve minden teleologikus magabiztosságot. Az eredmény azonban az európai kultúra egyik legnagyobb vívmánya lett. Ez a *modern demokrácia* három pilléren álló eszméje. A szakirodalom – az inkább baloldali magyar Bibó Istvántól az inkább liberális francia François Furet-ig – a forradalom első aktusait egyaránt a modern demokrácia születéseként fogják fel. A népszuverenítésra, a hatalmi ágak megoszlására és az emberi jogokra épülő társadalmi modell nyilvánvalóan egészen más alapelveket és normákat testesít meg, mint a megelőző időszak érvényben lévő kormányzati elvei és gyakorlata, de az is nyilvánvaló, hogy e modell nem csak az 1789-es esztendő szülötte. Ennek az évnek a szerepe annyi, hogy ez választotta ki őket az eszméknek a XVIII. század folyamán hömpölygő roppant zajlásából. S ha az eszmék története valóban nem is teleologikus sémák mentén halad, de a hagyomány destrukciója természetes módon hozza magával az új követelmények, az azoknak megfelelő eszmék s az ezekre épülő konkrét elgondolások létrejöttét: lehet, hogy már a lebontás aktusában is ezeknek az elképzeléseknek a rejtett energiája működik. Az emberi és polgári jogok deklarációja 1789. augusztus 26-án ezeknek az erőfeszítéseknek az összegzése. Nyilván nem is lehetne megoldani, de alighanem felesleges is itt a szóban forgó eszmék útjának felidézése. A tolerancia elvére más összefüggésben már utaltunk, ez a vallásról szól ugyan, de az adott helyzetben voltaképpen minden emberi jog ősmintája és előfeltétele – már a XVII. század végén részletes kifejtést kapott Spinoza, John Locke és Pierre Bayle részéről, hogy azután Voltaire tevékenységének egyik fő terepe legyen. A hatalom megoszlásának teóriáját az angol politikai élet gyakorlata alakította, de klasszikus kifejtése Montesquieu-től való, a népfenség elvével pedig Jean-Jaques Rousseau teremtette meg a maga forradalmát a politikai gondolkodásban. A felvilágosodás gondolatvilága nem szükségképpen vezet 1789-hez, de 1789 szükségképpen a

felvilágosodás gondolatkinéséből meríti esszenciáját – az első *Deklaráció*ban ott van a modern demokrácia gondolati alapjainak minden lényeges eleme, ezek az elemek pedig a felvilágosodás vívmányai. Ez a demokrácia-fogalom azonban csak épül a század folyamán, de elveinek összetartozását aligha látta meg bárki is: tudvalevőleg Voltaire és Rousseau nemcsak személyes ellenfelekként álltak szemben, hanem éppen ebből a szempontból teoretikusként is. A Rousseau által elkészített alkotmánytervezetek meglehetősen távol álltak az emberi jogok biztosításától, Voltaire pedig a *thèse royale* híve volt, s a filozófus uralkodókban reménykedő filozófus aligha tekinthetett barátságosan olyan politikai doktrínára, amely a népszuverenitás fogalmára épül. Az egymástól elszigetelt elemek fölött azonban a század második felében megjelenik az európai kultúrában az így felépült s ideálisnak tekinthető közösség is, előbb azonban nem a fogalmak, hanem a képzetek szintjén. Részben ez a tartalma az ún. neoklasszicizmus jelenségének. Mielőtt azonban róla szólnánk, arról a barokk tradíció helyére lépő másik nagy közösségszervező elvről kell beszélni, amely ugyancsak ebben a században született meg.

A modern demokrácia elméleti modelljét tehát a XVIII. század Franciaországa dolgozta ki, a tradicionális közösségszervező elv lebontásában főszerepet játszó kulturális élet főszerepet játszott az új kialakításában is. A felvilágosodás francia változatának voltaképpen ez adja univerzaliztikus jellegét – ha a tradicionális vallásosság egyetemes érvényre igényt tartó közösségszervező elvként működött, az a gondolkodásmód, amely ennek átalakítására vállalkozott, maga sem törekedhetett másra, mint egyetemes érvényre. Nem igazán lényeges kérdést hangsúlyozunk tehát akkor, amikor a felvilágosodás francia változatának kozmopolita karakterét hangsúlyozzuk – az oppozíció két, egyaránt egyetemes érvényre igényt tartó gondolkodásmód között állt fenn, és nem a nemzet eszméjét mellőző és a nemzet eszméjének jelentőségét hangsúlyozó s egymástól *így* eltérő értelmezések között. A felvilágosodás egészét illetően ráadásul éppen ellenkező helyzettel kell számot vetnünk: a nemzet eszméjét ugyancsak a XVIII. század nagy eszmeáramlata teremtette meg, igaz, ebben a francia kultúra (éppen említett univerzalizmusa miatt) nem játszott iránymutató szerepet. Itt Coyer abbé 1755-ben a *patrie*-ről mint elfelejtett (bár már feltámasztandó) fogalomról értekezik.

Az egyetemes érvényre igényt tartó tradíció lebontásának a században kialakul s erőteljesen érvényesül egy olyan változata is, amely nem egy másik egyetemesség nevében támadja a tradíciót, hanem éppen e hagyomány univerzalizmusával fordul szembe. A barokk vallásosságnak mint közösségszervező elvnek erővesztéséhez jelentős mértékben járult hozzá a *nemzet*nek egy új eszméje, amely a XVIII. század közepe táján jelenik meg. Nem a kontinensről, hanem Angliából indul, de elsősorban német nyelvterületen fejlődik ki s nyeri el fogalmilag leginkább kidolgozott alakját. Bizonyára befolyásolta, de közvetlen módon aligha játszott szerepet létrejöttében az antropológiai érdeklődésnek az a forradalma, amely a XVIII. század első felének francia szellemi életében kibontakozott – e nemzetfogalomnak van tudniillik egy olyan vonása, amely a leglényegesebb előfeltevése volt, de amely ugyanakkor alapvetően befolyásolta megjelenési módját is. Ez pedig az a belátás, hogy e most előtérbe kerülő közösségfogalmat (a nemzetet) elsősorban kulturális tényei határozzák meg. A kulturális tények által meghatározott, mivel éppen a kultúra által élő nemzet természetesen sok van, ám a sok

nemzet között nincs hierarchikus viszony: a nemzetek s így a nemzeti kultúrák elvileg egyenrangúak.

E felfogás jelei a század ötvenes éveiben tűnnek fel, ez időtől fogva egyre több jel utal arra, hogy a déli, tehát a klasszikus, a latin és a görög irodalmak egyeduralma megszűnőben van. Melléjük – esetenként eléjük – lépnek olyan tájak és nyelvek irodalmi emlékei, amelyeknek addig nem jutott különösebb figyelem. Nem maga a nemzet fogalma tűnik tehát elő önmagában, hanem olyan irodalmak dokumentumai jelennek meg, amelyek nagyon is éles fényt vetnek azokra az embercsoportokra, amelyek létrehozták, és azokra a nyelvekre, amelyeken létrejöttek ezek a kulturális emlékek. Nyelvek és költői alkotások revelálják az általuk ábrázolt s az őket létrehozó közösséget. Ami korábban legfeljebb humanista tudósok dolgozószobáinak csendjében ébresztett érdeklődést, most nemcsak kilép a nagy nyilvánosság elé, de némely esetben a szó mai értelmében vett nemzetközi sikert is arat. A nordikus irodalmi tradíció divatja talán a svájci Paul-Henri Mallet 1756-os, népszerűvé vált Edda-kiadásával kezdődik, hogy folytatódjék és tetőződjék is egyben az *Ossziánnal* (1761). William Jones 1755-ben megjelent nagy hatású műve (*Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri Sex...*) a keleti költészet világát tárta fel az európai közönség számára, a *De Sacra Poesi Hebraeorum* című művével pedig Robert Lowth püspök a Biblia szövegeiben fedezte fel a laikusok számára is érvényes költői minőséget s fejtette is meg annak titkát. Ez az érdeklődés bizonyára nem választható el attól az érdeklődéstől, amelyet a kor művelt emberei a század eleje óta a földkerekség egyéb népei iránt kezdtek el tanúsítani, de nem is azonosítható vele – a fordulópont valóban a század közepe táján érkezett el azzal, hogy elvileg és hallgatólagosan, de egyre inkább elismerték a különféle népek és nyelvek kulturális egyenrangúságát. E fordulatnak a magyar irodalomban is ott vannak a jelei, amelyek esetenként látványosak. Sajnovics Jánosnak a magyar és a lapp nyelv azonosságáról írott *Demonstratiójára* – tudjuk – a hazai kortársaknak, az 1770-es évek íróinak egy része morózusan reagált, főleg a felvilágosult rendiség első nemzedékének néhány reprezentatív alakja méltatlankodott e rokonság miatt. Neheztelésük alapja a lappokról a francia felvilágosodás írói körében kialakult kedvezőtlen kép volt, ismeretes Voltaire-nek s vele jó néhány kortársának leverő véleménye. Dugonics András 1780-as évek végén megjelenő Etelkájában főszerepet játszó ifjú karjeli vitéznek, Etelének vagy Csokonai *Halotti versei*-ben szereplő lapon harcossal viszont már semmi köze nincs ehhez a véleményhez: Csokonai a halálra készülő vitéz énekéhez már a teljesen más kánonnak megfelelő Edda-dalokból merített inspirációt és értékrendet. Bizonyosra vehető: ez a kánon járult hozzá Dugonics jóval korábbi regényében olvasható beállítottsághoz, sőt az európai nyelvészettörténet általános tendenciáinak ismeretében talán meg lehet majd erősíteni a véleményt: szerepet játszott Sajnovics művének megszületésében is. A francia gondolkodást sem csak a voltaire-i tradíció határozta ugyan meg, hiszen Diderot-nak a Bougainville utazásaihoz készített pótlásában a tahiti bennszülöttek képzőművészeti produkcióját elvileg egyenrangúnak látja az európai művészetek csúcsaival. Mégis: az áttörés nem a franciáknál, hanem német földön következett be, ahol a sok kisfejedelemségre aprózott birodalomban a nemzet fogalma maga is tartalmazta az egyetemesség mozzanatát. Igaz, itt merőben másfajta egyetemességről volt szó. Johann Gottfried Herder volt az, aki a nemzet kulturális értelemben felfogott eszméjét kiemelte az irodalmi érdeklődés köréből és filozófiája központi tárgyává tette. Az ő számára az emberi

történelem alanya a nemzet – a nemzet fogalmát pedig elsősorban kultúrája, tehát nyelve, vallása, irodalma határozzák meg. A nemzetek a történelemben egymással összemérhetetlen entitásokként tűnnek elő – számára, a protestáns egyházfi számára még a pogány népek hitvilágának eltűnése is sajnálatos fejlemény. Igaz, Herder gondolatainak rendje ebben a vonatkozásban nem következetes, hiszen az egyetemes értékfogalmak hiánya máskor látszólagossá válik, s egy isteni terv közös keretbe rendezi ezt a pluralizmust, amely – ha csak így lenne – a viszonylagosságot tenné uralkodóvá a teremtésnek az emberhez tartozó világában. Itt azonban olyan istenfogalomról van szó, amely lényegében a deisták Istenével rokonítható – az általános terv léte óhatatlanul magába foglalja az egész teremtés szempontjából részleges, de az érintett individuum (mondjuk egy pogány szertartás áldozata) számára természetesen teljes körű rossz elviselésének kényszerét. Herdernek az 1760-as évek végétől készülő írásaiban bontakozik ki a nemzet új fogalma, amelyet általában szembe szoktak állítani a felvilágosodás egyetemes érvényre való törekvésével, noha – mi is úgy gondoljuk – itt a felvilágosodásnak csak egy másik s nem kevésbé hatékony változatáról van szó. A kulturális tényei által meghatározott nemzet nem kevésbé profán közösség-szervező elv, mint a modern demokrácia eszméje, kettőjük ideológiai rokonsága meglehetősen egyértelmű, deficitje pedig mind a két felfogásnak van – a tradíció lebontása nyomán kibontakozó materialista metafizika (ha lehántjuk róla a megalapozatlan moralizálás burkát) anarchikus emberi világot revelál, de hasonló veszélytől nincs védve Herder önelvű nemzetfogalma sem, amely bizonyos pillanatokban az erkölcsi viszonylagosság állapotát idézi fel. Bölcselete főleg ebből a szempontból megosztott, és fel-feltűnnek benne a következetlenség jelei – a nemzet hol evilági s bármiféle metafizikai sugallat nélkül növekvő, vak, organikus erők szerint alakuló képződmény, hol pedig egy isteni terv része s így tárgya egy egyetemes érvényű gondviselésnek.

Herdert – úgy tetszik – valóban nem lehet *csak* szembeállítani a felvilágosodás francia változatának képviselőivel, annak ellenére, hogy ő szemben állt velük. Ebből a szempontból nyilván nem tekinthető mellékes ténynek, hogy ő is a német értelmiség azon tagjai közé tartozott, akik rokonszenvvel és egyetértéssel fogadták 1789 eseményeit. Ő a felvilágosodásnak az a kiemelkedő jelentőségű képviselője volt, aki döntő szerepet játszott abban, hogy a tradicionális vallásosság helyett a században – a modern demokrácia eszméje mellett – megszülessék a másik új közösség-szervező elv, a kulturális tényei által meghatározott nemzet fogalma. Erről a nemzetfogalomról és a modern demokrácia eszméjéről első pillantásra is nyilvánvaló: profán fogalmak, evilági jellegük nyilvánvaló – ebből a nagyon is lényeges szempontból tehát *egyaránt* szakítást jelentenek a tradícióval. Elsősorban azonban az ideológiai ihlet a közös bennük. A XVIII. században a nemzet fogalma egyértelműen demokratikus tendenciákat hordoz magában, hiszen elvileg tagadja a társadalomról kialakított rendi elképzelést. Társadalomképének legfontosabb mozzanata az emberi közösségek egyneműsége és belső kohéziója: a nemzet tagja mindenki, aki a kulturális közösség része. A nemzetnek ez a fogalma nem ismer kiválasztott embercsoportot. Herder rokonszenvre a francia 1789 iránt tehát nem az esetlegességek körébe tartozik. Ezen túl azonban rögtön élénk tűnnek ellentétes mozzanatok is. Ezek az ellentétek nemcsak formálisan, az elvont logika szintjén léteznek, mégis, funkció szerint voltaképpen olyan konstitutív mozzanatokról van szó, amelyek kiegészítik ugyan egymást, de főképpen

összemérhetetlenek: a gondolkodás teljesen más tartományaiban helyezkednek el. A modern demokrácia eszméje elsősorban a *jog* területére tart igényt, a nemzet e fogalmának pedig – többször is utaltunk rá – éppen az a legfőbb jellemzője, hogy *kulturális* tényei határozzák meg. Így valóban egymással össze nem vethető dolgokról van szó. Miben állnak az ebben a különbségben eleve benne rejlő eltérések? A modern demokrácia eszméje normatív fogalom, azt írja elő, amire szükség van a társadalmat alkotó emberek közvetlen és távlati érdekei, méltóságuk és jólétük szempontjából, s mivel érvényre jutásához embercsoportoknak előjogokról kell lemondani, az érvényre jutás erőszakkal (szabadságharccal vagy forradalommal) jár, jövőre orientált, a jövő üres és szabadon teleírható idejével szemben a tradíciót éltető és legitimáló múlt ellenséges értékek foglalata, a gazdasághoz csak a szabadságot és a deklarált testvériességet adja. A nemzet viszont kulturális jellegű közösséget jelent – léte szempontjából különleges jelentőséggel bír a nemzeti közösség nyelve és az e közösség által létrehozott és e közösséghez szóló irodalom –, nem igényel radikális változásokat az emberek egymáshoz való viszonyában, de feltételezi a társadalom értékrendjének megváltozását: a nemzeti kultúra igazi teremtője és hordozója a nép, az egyszerű emberek világa. Ha pedig a nemzet kultúrája révén nemzet, akkor a kultúra művelőinek – elvileg, de erkölcsileg is – nyilván különleges szerepük van a nemzet életében. Inkább hallgatólagosan, mint nyíltan, de a szokást, illetve a szokáson alapuló jogot és erkölcsöt erősebbnek tekinti, mint a látókörén kívül eső, az állam által alkotott jogi vagy erkölcsi normatívákat. A vallásnak nagy jelentősége van, de alá van rendelve a nemzet általánosabb érdekeinek – a nemzet életéhez tartozó, abba beleszótt kulturális tényezőként, és nem pedig tőle független intézményként van igazán súlya.

Mint a korábbi utalásokból kiderült, ezek a jelenségek elsősorban az angol, a svájci és (legnagyobb hatással) a német irodalomban jelentkeztek. A szakirodalom részben a preromantika, részben – a németeknél – a Sturm und Drang elnevezés alatt tárgyalja őket. Az utóbbi időben ezeket a jelenségeket egyre kevésbé állítják szembe a felvilágosodással – igaz, Georges Gusdorf hatalmas terjedelmű monográfiát áldozott a XVIII. században létrejött s ahhoz ugyan hozzátartozónak mondott „conscience romantique” alkotóelemei leírására, de hát mégiscsak romantikus öntudatról beszél, s az e körbe tartozó jelenségeket nem csak elkülöníti, hanem meg is különbözteti a felvilágosodástól. Jacques Chouillet a felvilágosodás esztétikájáról szólva viszont éppen egy ilyen dichotómiát tagad, bármilyen sokrétű és heterogén jelenségek tűnjenek is fel a kor színpadán. Úgy látszik, az utóbbi időben ez a tendencia van erősödőben. Ennek ellenére: a felvilágosodás általánosan használt fogalmaként elég gyakran csak egy redukált, tehát univerzalisztikus és racionalista (ha tetszik: aufklérista) változat forog a köztudatban, még az igényes irodalomelméleti szakirodalomban is. Ez a kérdés azonban most nem a mi kérdésünk. A bennünket érintő probléma egy lehetséges megoldásának a kulcsa arra a kérdésre adott feleletben található, hogy milyen viszonyt tételezünk a felvilágosodás univerzalisztikus és a nemzet fogalmát középpontban állító változatai között. Az alábbiakban az eddig elmondottak alapján megkíséreljük röviden vázolni egy olyan elképzelésnek a főbb vonásait, amely a két változatot úgy kísérel meg egy felvilágosodás-modell részeként értelmezni, hogy nem hallgatja el a különbségeket, ellenkezőleg, nagyon is nagy figyelemmel van rájuk.

A két változatnak a tradícióhoz való viszonyt tekintve megmutatkozó ellentéte természetesen nem csak az elvont logika szintjén ellentét, hiszen két, valóban ellentétes karakterű világba kerülünk, ha (mondjuk) az Enciklopédia redakciójába és Herder strassbourgi dolgozószobájába lépünk be – az eltérések stílustörténeti nézőpontból is átfogó és mély eltéréseknek tűnnek. Az a körülmény, hogy a felvilágosodás – az egyszerűség kedvéért – franciának nevezhető változatát ugyanúgy az univerzalizmus, pontosabban: a nemzeti sajtószerepek mellőzése jellemzi, mint az általa támadott tradicionális közösség-szervező elvet, jó néhány vonatkozásban ténylegesen szembeállítja e változatot a felvilágosodás másik (s németként említhető) változatával. Ez a hagyományból elsősorban annak univerzalizmusát támadja, és a gondolkodást nemzeti dimenziók közé helyezi. Innen származik mindaz az eltérés, amelyet a korábbi szakirodalom hajlamos volt abszolutizálni s preromantikus lázadást látni benne. A különbség a két változat között valóban nem merül ki azzal, hogy az egyik megmarad az általános emberi síkján, a másikkal pedig a nemzet keretei között van az otthona. Az eltérések elsősorban a most születő vagy most felfedezett művek jellegzetességeiben érhetők tetten. A preromantika vagy a Sturm und Drang körébe vont változatos jelenségek mögött az energiaforrás vélhetően azonos volt azzal, amely legnagyobb gondolkodójának középponti problémája volt. A nemzet eszméjének középpontba állításával Herder bölcsellete azt állítja előtérbe, ami a Stürmerek számára inkább csak rejtetten működött. A német historizmus első nagy alakja voltaképpen a Sturm und Drang ideológusaként átélte tapasztalatait gondolta tovább filozófusként. Az író a nemzet keretei között kerül új szerepbe, sokat igényelnek tőle és sokat tulajdonítanak neki, immár zseninek tartják vagy zseninek kell lennie (s ami különösen vonzó: esetleg zseniként lehet viselkednie), akit nem csak nem nyugoz semmiféle szabály vagy norma, de az alkotás az ő számára voltaképpen: teremtés. E felfogás alapja az, hogy maga az irodalom kap a nemzet keretei között új státust, az irodalom nemzeti transzcendenciaként viselkedik, a költő pedig az a személy, aki részben közvetít az aktuális nemzet s annak profán örökkévalósága között, részben azonban létre is hozza ezt az érzékfeletti világot, azaz: szerepe voltaképpen és több értelemben is szakrális szerep. A zseni fogalma a nemzeti irodalom fogalmát implikálja, még ha az szinte rögtön el is halványul a zseni alakja mögött. E sokáig preromantikusként nevezett – valójában azonban a felvilágosodástól el nem különíthető – irodalomfelfogás leglényegesebb elemei ebből az asszociációs körből származnak: az irodalom itt az evilági örökkévalóság birodalmaként viselkedik, de különösen fontos, hogy a költőnek nemcsak közvetítő – tehát papi – szerepe van, hanem ezt az örökkévalóságot ő maga is alkotja, pontosabban ők, az írók teremtik folyamatosan. Következésképpen rá nem vonatkozhatnak egy evilági és laikus mesterség szabályai, hiszen valóban a teremtéshez hasonló gesztusról van szó. A műnek, amelyet megalkot (gyakorta a semmiből), természetesen nemcsak eredetinek, de ráadásul organikus képződménynek is kell lennie.

Mindez valóban szemben áll azzal, amit klasszicizmusnak szoktak nevezni, ami azonban az irodalom világában ekkor már sokkal inkább megszokott és általánosan kedvelt konvenciók halmaza volt, semmint valamiféle körülhatárolható irányzat, a reneszánsz óta élő és működő oktatási rendszer eredménye, amely természetes módon használta az antik irodalmi kultúrát a kifejezés és a kommunikáció eszközeként s jó alappal szolgált bármely kor bármely törekvése

számára. A figyelemre méltó azonban az, hogy a felvilágosodás irodalmi megnyilvánulásai jobbra megfértek e kifejezésbeli tradicionalizmus keretei között, lényeges, de poétikai szempontból mélynek és rendszeresnek egyáltalán nem nevezhető változást a rokokóhoz és az érzelmességhez kapcsolható tudat- és mentalitásbeli tendenciái hoztak. Így annak a paradoxnak látszó jelenségnek vagyunk tanúi, hogy a század talán leginkább átfogó és radikális tendenciája, az emberi természet felszabadulásának és az emberi közösség új elvének kialakulási folyamata és az e folyamattal érkező viszontagságok nem akarták átfogóan és radikálisan megváltoztatni az irodalom nyelvét. Itt nyilván szükségképpen az univerzalizmus igényei maradtak a meghatározók, hiszen ezt az univerzalizmust éppen a lebontandó hagyomány írta elő – a hagyomány ellenfeleinek ott és úgy kellett megnyilatkoznik, ahol és ahogy maga a hagyomány működött. Ebben a vonatkozásban igen jellemző, hogy magának az irodalom fogalmának a szerkezete is változatlan maradt – a XVIII. században jó ideig lényegében érintetlenül élt tovább a „litterae” koncepciója, s nem csak francia nyelvterületen keveredett vagy tűnt egymásba a filozófia, a tudomány és a szépirodalom. A kultúr nemzet fogalmának dimenzióiba való átlépés egyúttal az univerzalizmus köreiből való kilépés is volt, ám *azt* a szabadságharcot itt nem lehetett megvívni, itt egy azonos irányú, de *másik* küzdelem folyt. Utaltunk rá: e küzdelemnek sokkal inkább előterében állt a szépirodalom, érthető, ha a vele kapcsolatban felmerülő kérdésekre nemcsak sokkal nagyobb, de másfajta figyelem is jutott. A változások pedig valóban radikális változások voltak, olyannyira, hogy sokáig úgy értelmezték (és sokan így értelmezik ma is), hogy itt egy későbbi fejlemény jelentkezik korábban, hogy tehát nem felvilágosodásról, hanem preromantikáról kell beszélni. Az elmondottak szerint ez nem így van: a század közepe táján megszólaló új hang a felvilágosodás hangja. A *Reisejournal*-ját író Herder nem a felvilágosodás francia változata, hanem csak e francia változat kifejezésbeli konvencionizmusa és univerzalizmusa ellen emel szót, s bizonyosnak látszik, hogy nem csak a maga szempontjából van igaza. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy az általa képviselt álláspont előbb jár, mint a megbírált, hiszen a helyzet lényege éppen abban van, hogy nem összemérhető minőségekről van szó. A modern demokrácia eszméje és a nemzet kulturális értelmű fogalma ha nem is egyforma súllyal, de egyképpen a század pozitív örökségének számít, bár mind a kettőnek megvan a deficitje. A nemzetfogalom esetében többről is kell beszélni, mint deficitről. A nemzetnek, ennek a kultúra világában honos fogalomnak a politikum dimenziói közé való s oly magától értetődőnek tetsző áttűnése nemcsak roppant energiákat, de katasztrófákhoz vezető veszélyeket is elszabadít majd. A felvilágosodás kora a modern nacionalizmusról azonban még alig-alig tud valamit, vívmányai pedig természetesen nem határozhatták meg, hogy a későbbiekben hogyan értelmezzék és használják fel őket.

Annak az állításnak, hogy a XVIII. század közepén megszűnik a déli kultúrák egyeduralma, látszólag ellentmond, hogy a nem klasszikus irodalmak iránti figyelem és érzékenység látványos növekedésével párhuzamosan újra rendkívül erőteljesen fordul a művelt európai közvélemény figyelme az *antikvitás* felé. Erre meglehetősen sok tény utal. Jelzi ezt két reprezentatív kiadvány csaknem egyidejű megjelenése. Paul-Henri Mallet nevezetes *Monuments de la mythologie et de la poésie des Celtes*-je 1756-ban lát napvilágot, Johann Joachim Winckelmann pedig 1755-ben publikálja e megújult érdeklődés egyik alapidokumentumát, a *Gedanken über die Nachahmung*

der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst című értekezését, amelyet már a következő évben lefordítanak franciára. Az érdeklődés viharosan gyors felébredésének és terjedésének látványos tényeit gyűjti csokorba a neoklasszicizmusról értekező Pál József. Ő említi, hogy a Francia Akadémia 1740-ben hat képzőművész ösztöndíjast akart Rómába küldeni, de senki nem jelentkezett, a következő évtized első felétől viszont – némi túlzással szólva – mintha egyenesen divatjelenséggé vált volna az antikvitás maradványaihoz való zarándoklat. A fordulatnak – s éppen ez mutatja, hogy nem külsődleges mozzanatok alkalmi és mulékony együttállásáról van szó – fontos jellemzője, hogy a régi rómaiak életének a Vezúv lávája alatt megmaradt emlékeit őrző városkákat, Herculaneumot és Pompejít már évtizedekkel korábban feltárták, de a leletek akkor visszhangtalanok maradtak. A század közepe táján pedig éppen a két hajdan elpusztult település ébresztette a legnagyobb érdeklődést. Az egyre kiterjedtebb s egyre követelőzőbb kíváncsiság kielégítésére külön s igencsak jövedelmező tevékenységi körök jöttek létre, amelyek olyan nagy művészek számára is lehetőségeket teremtettek, mint Giovanni Battista Piranesi. Az ő reprezentatív kiadványa, a monumentális *Le antichità romane* (1756) című négykötetes album kivételes alkotóerőt reprezentál maga is. A műkedvelők és művészek, turisták és rajongók áradata nem csillapodik a XVIII. század második felében sem, a modern szakirodalom az 1790 körüli évek Rómáját már a neoklasszicizmus Rómájának nevezi, ahova Európa szinte minden országából érkeznek és találnak hosszabb-rövidebb időre otthont a művészek a költő Johann Wolfgang Goethétől a festő Jacques Louis Davidig.

Rómában azonban csak szemléletesen mutatkozik meg az a fordulat, amely igazából a művelt európai emberek érzékenységében és ízlésvilágában a századközép táján következett be, s amelynek – mint utaltunk rá – megvan az a paradox vonása, hogy éppen az antik irodalmi kultúrák egyeduralmának elvesztésével párhuzamosan bontakozik ki. Ez a paradoxon azonban csak látszólagos. A nem déli kultúrák előretörése az európai közvéleményben ugyanis egyértelműen *irodalmi* kultúrák karrierjét jelenti – ha az Edda- daloknak vagy Osszián énekeinek lehetett, sőt bizonyosan volt is hajdani életformákat megidéző szerepe, elsőrendűen nem ez volt a fontos, hanem maguk az irodalmi művek, a maguk nyelvi megformáltságában. Az antikvitás iránt most újjászülető érdeklődésnek viszont nagyon is fontos jellemzője, hogy elsősorban és közvetlenül nem az irodalmi emlékekre irányul, hanem építészeti, képzőművészeti és egyáltalán: tárgyi emlékekre, hogy azokon keresztül egyre inkább feltáruljon a régiek *élete*, életkörülményeik éppen úgy, mint erkölceik, gondolkodásmódjuk és eszményeik. A klasszikus ókor iránti érdeklődés most elsősorban nem a régi s jól ismert auktorokat hozza elő új fényben, hanem az antikvitásban élő embereket – az auktorokat is inkább csak e tovatűnt múlt emberei életének tanúiként és ábrázolóiként. E hajdantól világ legnagyobb hatású erkölcsi eszményét jellemző módon nem az irodalom, hanem egy képzőművészeti alkotás alapján gondolták el – ez a Laokoón-csoport által sugallt „nemes egyszerűség és csendes nagyság” volt. Némi túlzással szólva: a régiek művészi teljesítményénél szinte fontosabb lesz az, amit a teljesítmény ábrázol. A XVIII. század közepétől feltámadó érdeklődés a köztársasági Rómát preferálja ugyan, a görögség vonatkozásában azonban kevésbé korszakokhoz, mint inkább értékekhez kötődött.

Utaltunk rá, hogy a nem déli kultúrák mögül előrajzolódó nemzetfogalomnak csak áttételesen volt politikai-jogi kisugárzása – például: ha a kulturális értelemben felfogott nemzet homogén,

sőt a nép alkotóerején alapuló fogalom, akkor ott aligha lehet legitimálni a rendi megosztottságot –, az antikvitás nemzetei iránt most megnyilvánuló figyelemből viszont egyáltalán nem hiányzott a közéleti mozzanat, bizonyos pillanatokban kimutatható szálakkal kapcsolódott még az aktuálpolitikához is. Ez elsősorban a francia változatnál szembetűnő. Jacques Chouillet már említett, a felvilágosodás esztétikájáról szóló igen jelentős könyvében nagy nyomatékkal hívja fel erre a figyelmet. A régiek iránt a XVIII. század második felében feltámadt szenvedélyes érdeklődést semmiképpen nem szabad összetéveszteni a régiek és moderneik vitájában a régiek részéről kialakított dogmákkal, hiszen itt még csak nem is irodalomról volt közvetlenül szó. A görögség vagy Róma dicsérete nyílt vagy rejtett módon, de egyértelműen a korabeli Franciaország állapotának bírálását jelentette. Ennek az antikvitás-képnek ha természetesen nem is általánosítható, de mindenképpen jellemző vonása, hogy republikánus, sőt forradalmi eszmékkel terhes. Aligha túlzó a vélekedés: az az indulatos okosság, amely a fogalmak szintjén a modern demokrácia alapértékeinek (népfelség, emberi jogok) érvényesítéséért küzdött, a maga leghatékonyabb jelképeit és modelljeit a régi görögség és az ősi Róma életében találta meg. Ez jól illusztrálható egy képzőművészeti motívum révén. Jean Starobinski 1789, *les emblèmes de la raison* című esszégyűjteményében elemzi az eskü motívumának a XVIII. század utolsó harmadában felbukkanó ábrázolásait, a svájci Johann Heinrich Füssli és – elsősorban – a forradalmi és napóleoni Franciaország nagy festője, Jacques Louis David munkái nyomán. Az eskü az ő ábrázolásukban olyan közösségi tett, amely a királyok felszentelésének tradicionális szertartásával áll szemben – a király az aktus során az égből kapja a szuverenitást, az eskü révén az emberek összefogása maga válik a hatalom forrásává. Az eskü, amely itt az azonos célt kitűző emberek szövetségét szentesíti, a jövő megalapozásának pillanata a jelenben – a pillanatot éppen ez az egyébként kiszámíthatatlan jövőre való utalás tölti meg oly nagy feszültséggel. Az események úgy alakultak, hogy 1789 a nagy és történelmi jelentőségű szövetségek és eskük éve lett, s talán nem véletlen, hogy a kor beállítottságát és hangulatát David éppen a *Serment des Horaces* (1784–1785) című festményével fejezte ki leginkább. Ez a mű óriási hatást gyakorolt kortársaira, a század legnagyobb festménye epitetonját kapta meg. A mozdulat, amely egy kollektív lendületben fogja össze a partikuláris szándékokat – figyelmeztet Jean Starobinski –, magába rejti a szerződéskötés nagyon is régi gesztusát. A forradalom korai időszakának egyik vonása éppen az volt, hogy nem csak a múlttal való szakítást hangsúlyozta, ellenkezőleg, a szerződők összefogásának mozdulatában az volt a fontos, hogy a közhatalom mindig is létező, örök, de elfelejtett forrásának felújítása történik meg. A kort áthatották az antikvitásból származó gesztusok, jelképek és eszmék, amelyek nyilván éppen úgy hozzájárultak David monumentális kompozíciójának megszületéséhez, mint sikeréhez. A Horatiusok esküjének tablóján a marcona férfiak és halvány nők mögött számunkra felsejlik annak a bölcselőnek – Jean-Jacques Rousseau-nak – az arca, aki néhány éve már az ermenonville-i kis szigeten alussza örök álmát, aki azonban a szerződés fogalmának a kortársak számára úgy adott új értelmet, hogy ezzel az értelemmel együtt hallatlan energiát is adott.

Az antikvitásnak azonban a legkülönfélébb interpretációi jöttek létre és hatottak a XVIII. század második felében. Ezek között igen nagy volt az eltérés – Salomon Gessner, Vittorio Alfieri, Gotthold Ephraim Lessing, Christoph Martin Wieland, André Chénier vagy Johann

Wolfgang Goethe (a neveket taláalomra idéztük) olyannyira más tartományait járták be ennek a hajdani világnak, hogy joggal merülhet fel a kérdés: vajon ugyanannak a birodalomnak a tartományában kalandoztak-e egyáltalán. Nagy valószínűséggel nem, hiszen ha a fenti névsorhoz (ugyancsak taláalomra) még néhány olyan nevet hozzáteszünk, mint Pietro Metastasio vagy Csokonai Vitéz Mihály, akkor igencsak egyértelművé válik: a tárgyon kívül aligha találunk olyan szempontot, amely egy keretbe engedné be akár az emlegetett szerzőket is. Ez a tradíció túlságosan is sokféle érték és motívum kimeríthetetlen lelőhelye volt: a *fenséges* fogalmának gazdagításához éppen úgy szolgált erős támpontokkal, mint ötletekkel a játékos és merész *erotika* ábrázolásához, a szelíd *bukolikus* idill hangulataihoz éppen úgy adott keretet és motívumokat, mint mitológiai alapot a *halálnak* a keresztény hagyománytól eltérő, esztétizált és pogány felfogásához. Egyszerűbbnek tűnik azt mondani, hogy a neoklasszicizmusnak jószerivel annyi változata van, ahány szerzővel kapcsolatban szóba hozzuk e kategóriát – de vajon így létezik-e még ez a fogalom? A klasszikus régiség sokszínű, változatokban gazdag jelenlétének meghatározó mozzanatai nem irodalmi természetű mozzanatok voltak, hanem olyan motívumok, amelyek a leginkább megfeleltek az alakuló polgári világ erkölcsi és politikai aspirációinak, a rendiség világát megtagadó, szabad és öntudatos szellem igényeinek. Alapja a *humanitas* fogalma volt, amelynek értelmezési tartománya ebben a korban már alighanem csak parttalan lehet, de egy vonatkozásban konnotációja egyértelmű: magába foglalja a században születő, de rögtön mélyen problematikussá is váló profán erkölcs elvi lehetőségét. Ez a tradíció azonban nemcsak általában, az erkölcs vonatkozásában szolgálta ezt az eszményt, de közvetlenül a modern polgári demokrácia eszméjéhez kapcsolódva is – a kor írói által megidézett és interpretált antik világ középpontjában annak a társadalmi rendnek a modellje állt, amely rendnek alapelvei fogalmilag csak a kor nehéz eszmei küzdelmeiben formálódhattak. Az erkölcsi és a közéleti eszmény pedig nem könnyen választható szét. A Laokoón-csoport által sugallt erkölcsi értékek, a nemes egyszerűség és a csendes nagyság előtérbe állításában ugyanaz a gondolkodásmód és beállítottság nyilatkozik meg, mint ami a Horatiusok esküjéből árad, csak itt nem a közéleti, hanem egy általános emberi erkölcs eszménye áll az előtérben, olyan erkölcsi tartás, amely nem követel ugyan túl sokat a világtól (egyszerűség), de ugyanakkor bátran és méltósággal (nagyság) szegül szembe a körülményekkel. Ez az eszmény teremti meg önnön transzcendenciáját. A preromantika és a neoklasszicizmus számára ez láthatóan közös törekvés volt, így születik meg ennek a másik tradíciónak a sodrában is annak az evilági, a pillanaton túlemelkedő, a jelenvalót egy bizonyosfajta profán öröklét dimenziójába emelő hazának a fogalma, amely a honfitársak egymást követő nemzedékeinek emlékezetében él, a valóságos Pantheonnak az eszméje, de egy spirituális és a nemzeti irodalomban tárgyasulós Pantheoné is. Ugo Foscolo *Dei Sepolchri* című nagy költeménye (1806) az összegzése s egyben a legmagasabb rendű kifejezése ennek a kor magyar költői (Ányos Pál, Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály, Virág Benedek) tolla alatt is megszületett és folyamatosan élő gondolatnak. A haza maga jutalmazza így örök élettel azokat a gyermekeit, akik őt szolgálták érdemeikkel.

Az iménti fejtegetések révén remélhetőleg sikerült érzékeltetni az olvasóval, hogy a szakirodalomban gyakran használt stílustörténeti kategóriákkal igazából nem sokra megyünk a kor irodalmának tanulmányozásánál, legalábbis úgy nem, ha metafizikusan adott fogalmakként

kezeljük őket. Rögtön szembeötlik például, nem alkalmasak arra, hogy rendezőelvként használjuk őket, láttuk: túlságosan is nyitottak egymás felé. A spinozai tézis, amely szerint a meghatározás egyben tagadás is, e fogalmak esetében érvényét veszti, hiszen a rokkó és az érzelmesség aligha fogható fel két irányzatnak, ha – mint ugyancsak láttuk – nemcsak természetes módon vannak *együtt* jelen egy-egy életműben, de jelenlétük éppen hogy feltételezi egymást. A neoklasszicizmus és a preromantika névvel ellátott jelenségcsoportok viszont mintha rendelkeznének a meghatározás fenti kritériumával: az egyik esetben a klasszikus (déli), a másik esetben határozottan a *nem* déli (nordikus, keleti stb.) kultúrák szolgálnak modellként. Ám ez a lehetőség sem áll fenn, ha arra gondolunk, hogy az egyik, a klasszikus-déli esetben elsősorban nem szépirodalmi jellegű megnyilatkozások állnak az előtérben, a másik esetben pedig csak irodalomról, sőt újonnan felfedezett vagy megismert szövegekkel hitelesített irodalomról van szó. Ráadásul *annak* a klasszikus (déli) kultúrának és *ennek* a nem klasszikus (északi) irodalmiságnak a mélyén vajon nem ugyanazokat az eszményeket és eszméket találjuk? Jacques Chouillet imént említett munkájában még azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy a kor osszianizmusa és antik ízlése között lényegében nincs különbség. Álláspontját megerősíti a Marie-Joseph Chénier-ről, a nagy költő öccséről értekező Vörös Imre, de megerősítheti a kor irodalmának megannyi sajátossága és jelleménye. A teljes Ossziánt a mi irodalmunkban is a neoklasszicizmus körébe sorolt Kazinczy Ferenc fordította le. Fordításának *Bévezetésében* együtt és párhuzamos jelenségment emlegeti Herculaneumot és Pompejít („nélkülök az új világ sok kincseit nem ismerné a szép hajdaninak”), valamint a „Skótziai *Cserehátot*”, amely az „elmének e’ felséges mivét” – tudniillik az ossziáni énekeket – tizenöt századokig nekünk és minden következő koroknak fenntartotta.

Mit kezdünk tehát a XVIII. századdal kapcsolatban szokás szerint használt stílustörténeti kategóriákkal? Ha ebben az utószóban felvázoltunk is e kategóriák genezisére (és ezzel már részben: mibenlétére) vonatkozóan egy lehetséges elképzelést, a kérdésre adandó válasz – ugyancsak egy lehetséges, de teljesebb válasz – kidolgozása természetesen csak külön tanulmány feladata lehet. Mindenesetre ebben a pillanatban a kétely, vagy inkább a bizonytalanság szava az erősebb szó. A jelek arra utalnak, hogy a XVIII. században Magyarországon és másutt Európában élő irodalom alakulástörténete nem a kor ismertnek tételezett irányzatai mentén zajlott – lehet, hogy a későbbi kutatások először éppen ezt, tehát az irányzat státusát vonják majd meg tőlük. Irányzatként való felfogásuk a művek és alkotók értelmezésénél inkább csak nehézségeket vet fel. Ezek a nehézségek esetleg súlyosabb következményekkel is járhatnak – igen valószínű például, hogy a szóban forgó fogalmak használata nagyban hozzájárul az irodalomtörténet provokatív arculatának kialakulásához, hiszen azt túlságosan is gyakran tereli alkalmi és így a szakmai egyetértés minimumát is nélkülöző klasszifikációk medrébe.

Tartalom

BEVEZETÉS

A BAROKK ÉS A FELVILÁGOSODÁS KÖZÖTT

A LAICIZÁLÓDÓ ÉRTELMISÉG IRODALMA

A magyar nyelv térnyerése

Az erkölcesstanok

A moralisták forrásai és műfajai

Az udvari ember bölcsessége

A változás jelei az alapokban

A versújítás kezdeteiről

Faludi Ferenc (1704–1778)

A NEMESSÉG IRODALMÁNAK ÚJRAERŐSÖDÉSE

Haller László (1717–1751)

Teleki Ádám (1740–1793)

Mészáros Ignác (1727–1800)

Egyházaktól független vallásosság vagy misztika?

Teleki József (1738–1796)

Lázár János (1703–1772)

Könyi János (1740 körül – ?)

Amadé László (1703–1764)

Fekete János (1741–1803)

A FELVILÁGOSODÁS ÁTTÖRÉSE

A luxus magyar apologétája – Orczy Lőrinc (1718–1789)

A filozófus – Bessenyei György (1746–1811)

Életéről

Filozófusi pályakezds – költőként

Politikai dilemmák – tragédiák által elbeszélve

A „spinozizmus” bölcselője

Küzdelem a természettel

A művelődés felfedezése

A program

Érzékenység és politikum – Barcsay Ábrahám (1742–1806)
Az érzékenység poétája – Ányos Pál (1756–1784)
A szerelem büntudatos dicsérői Báróczi Sándor (1725–1809) és a „testőrírók”
Fordulat 1780 táján. Az irodalom életmódjának átalakulása

ESZMÉK

NYELVKÉRDÉS

IRODALOM ÉS FILOZÓFIA (Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában)

Előzetes pillantás az 1780 utáni helyzetre

A tradicionális vallásosság erővesztése – Péczeli József (1750–1792)

Érdeklődés az antropológia iránt

Új isten érkezése?

A nemzet színeváltozása

Hitvédők, hitetlenek, kantiánusok

AZ ÍRÓK TÖRTÉNELME

Az eredet kérdése

A honfoglalás

A „visszavonás”

MŰFAJOK

HAZAI REGÉNYIRODALOM ELSŐ ÖTVEN ÉVE

Az erénytanok és a regények

A regény önmeghatározása

Az előkelők világa a regényekben: legitimáció és normaállítás

A köznapi emberek világa a regényekben: az érzelmesség

Kazinczy Ferenc és *Bácsmegyeyje*

A regényíró Kármán József (1769–1796)

SZÍNMIŰVEK – SZÍNHÁZ NÉLKÜL

Szingazdag alkonyat: az iskolai színjátszás utolsó évtizedei

A nemesség képzeletbeli színháza

A fordítói mozgalom

A színműíró Csokonai

KÖLTÉSZET TÖRTÉNETE

A VERSÚJÍTÁS

1. Az antik verselési hagyomány meghonosítása

Baróti Szabó Dávid (1739–1819)

Révai Miklós (1750–1807)

Rájnisi József (1741–1812)

A prozódiai harc

2. Az ún. „magyaros” verselés átalakulása

a) A „négyvers”-től a magyar alexandrinusig

b) Az énekelt versek átalakulása

3. Az ún. „nyugat-európai” verselés

Ráday Gedeon (1713–1792)

Földi János (1755–1801)

4. A szabadvers megalapozása a magyar irodalomban

A KÖLTÉSZET A MINDENNAPOKBAN

Gyöngyössi János (1741–1818)

Molnár Borbála (1760–1825)

Újfalvy Krisztina (1761–1811)

Csizi István (1728–1805)

Édes Gergely (1763–1847)

Mátyási József (1765–1849)

Gvadányi József (1725–1801)

Horváth Ádám (1760–1820)

AZ ÖNELVŰ KÖLTÉSZET KÉPVISELŐI

Hárfa, Marseillaise – Verseghy Ferenc (1757–1822)

A látó – Batsányi János (1763–1845)

A természet gyermekei és a haza fia

A haza, az idő és a költő státusa

Osztatlan haza, egységes nemzet

A költő tere

Kitekintés

A titkos bú poétája – Dayka Gábor (1768–1796)

Főhadnagy Fazekas úr – Fazekas Mihály (1766–1828)

A szent öreg – Virág Benedek (1754–1830)

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY (1773–1805)

A program

Ars poetica

Példaképek

Erkölcstan

Metafizika

Tanulmányok

A program jelentése

A „vidám természetű” poéta megkísértése: a nemzet költőjének szerepe

A programosság következményei

1801 – az új filozófiai tájékozódás bejelentése

A program bomlásának jelei 1801 előtt

Új filozófia felé

KITEKINTÉS

